
A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta

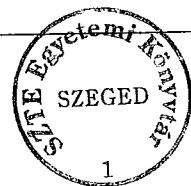
199547
MURÁNYI GÁBOR

A múlt szövedéke

HISTÓRIÁK A MEGBICSAKLOTT
20. SZÁZADBÓL

noran

A borítót Murányi Zsuzsa tervezte

Illusztrációk, fotók (oldalszám):

Ács Irén: 80
BBC: 69
Bojár Sándor: 34
Erdélyi Mór: 496
Halda Aliz: 178, 185
HVG/Fazekas István: 502
HVG/Túry Gergely: 185
Magyar Filmintézet: 449
Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtára: 13, 39, 58, 285, 459
Marabu: 111, 207, 253, 258, 399, 402
MTI: 74, 106, 148, 480, 481
Nemesánszky Elemér: 434
Petőfi Irodalmi Múzeum: 244, 340, 442
Sportmúzeum: 100, 101
Szalay Zoltán: 196
Szerző magánarchívuma: 20, 61, 124, 125, 134, 135, 139, 171, 222, 223, 262, 263, 264, 272, 318, 378, 470, 471
Zichy Mihály: 499

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000290249

B199547

A szerző portréját Marton Szilvia (HVG) készítette

© Murányi Gábor, 2004
© Noran-Kiadó Kft., 2004

TARTALOM

MEGBICSAKLOTT SZÁZAD

A SZOMORÚ VALÓSÁG	11
Trónra kormányzó / A Horthy-dinasztia ambíciói	11
A kimentett lovastengerész / Horthy és a háborús bűnök	17
Vitézek és vitézkedők / Egy egykori rend	21
Parancsra önként / A csendőrség és a holokauszt	25
A szomorú valóság / Piliscsaba barakkjai	29

MEGBICSAKLOTT GONDOLATOK	33
A kormányfőbuktató dédi / Az Imrédy Béla-affér	33
Mindegy, csak harc legyen / Bosnyák Zoltán sokadik élete	37
Megbicsaklott gondolatok / Egy nyilas értelmiségi: Matolcsy Mátyás	43
Erkölcsei halálok / Orsós-ügy az Akadémián	47
Ahol véget ért a tudomány / Hóman-ügy az Akadémián	51

A LEGYŐZÉS EREJÉVEL	57
Amazon a Házban / Slachta Margit parlamenti évei	57
A paktum ára / Peyer Károly menekülése	62
Egy asszony meg a pártja / Kéthly-rehabilitációk	67
A nagy zabálás / MKP-SZDP-fúzió	72
Egy furcsa elnök / Dobi István fordulatai	77
Miniszteri ökök: vasökök / Rajk László a belügyben	82
Hetvenkedők / Sztálin-örület 1949-ben	86
Helyszíni zsemle / Sztálinvárosi névadó, 1951	91
Halálos újjászületés / Az Akadémia egypártosítása 1949-ben	95
Ötkarikás terv / Magyar olimpiaálmok az ötvenes években	99
A legyőzés erejével / A Nagy Imre-Rákosi erőpróba	104
Legfelsőbb pofonok / Gerő Ernő kontra Rákosi Mátyás	108
Életre halálba / A Gerő Ernő-Nagy Imre párvíadal	114

MONDATOK A ZSARNOKSÁGRÓL	119
Harcos bemondások / Egy kádári jelszó históriája	119
Egy kör négyszögesítése / Kádár-taktika '57	123
99 százalékos hős / A kisgazda Kovács Béla 1956 után	128

Frontolva haladás / Egy különös amnésztia	132
Utó- és előjátékok / Októberi előkészületek '58	137
Felállás helyett felállítás / Marosán kontra Kádár, anno 1962	142
Fuvallat egy pohár vízben / Kádár Hruscsov leváltásáról	146
Hány lépés a határ? / Magyar útleveél-história	151
Utazni is engeddd... / Osztályharcos turizmus	155
Mentek, láttak, győzködtek / Agitka Prága után	159
Tévelygők / „Maoista összeesküvés” 1968-ban	164
Farkasrét: végállomás / Rákosi titkos temetése	168
Az ártalmatlanság vélelme / Választásosdi, 1971	173
Két mondat a zsarnokságról / Charta '77 – magyar fejlemények	177
Egy jelentés jelentései / A Bibó- emlékkönyv kalandja	182
Dicsérni mentek... / Bibó István temetése 1979-ben	187
Szolgálati becéző / Ügynökök névadói	191

HELYBENFUTÁSOK	195
Diplománia / Magyar-román csúcstörténelem	195
Tárt marokkal / Bush-látogatás 1989-ben	200
Az első jel / Címerharc 1989–1990	204
Második helybenfutás / Törvények Nagy Imréről	209

SAJTÓ PRÉSBEN

HATALMI VISZONYOK	215
Sajtó présben / Kormánylapok összevonása 1936-ban	215
Magasnyomás / A Magyar Nemzet és a hatalom	219

INDULÁSOK ÉS HANYATLÁSOK	229
Ideológiai zászlóbontás / A Huszadik Század 19 éve	229
A Nyugat népe / Egy lapklasszikus indulása	233
A Nyugat nyugta / Egy folyóirat halála	237
Az anyagiak kérdése / Válasz-indulások 1934, 1946	241
A Toll-lal fegyverként / Egy tiszteletlen irodalmi bulvárlap	247

ROSTÁLÁSOK	251
Sorokba állítva / Cenzúratörvény '38	251
Oldalvágás / Selejtlistabotrány 1950-ben	256
Szorosra zárt sorok / Problémás könyvek, 1957–1958	260
Zúzó vihar / Rostált könyvek	266
Törődések és zúzódások / Folyóiratok pellengéren	271
A „zárt” osztály / Könyvek kiválasztottaknak	277
Leexponáltak / Történelmi retusálások	283

LÁZADÁSOK ÉS KIEGYEZÉSEK	289
A Szabad Nép határai / Újságíró-lázadás, 1954	289
Esszék és sasszék / Illyés Gyula karácsonyi cikkei a Magyar Nemzetben	292
A Hitel stádiumai / Lapindítási kálvária az 1980-as években	297
„Döntésre érett kádercserék” / Főszerkesztők leváltása 1982-ben	301
Mélynyomás / A Mozgó Világ főszerkesztőcseréi	307
Mit kínált a Magyar Nemzet? / Lakitelek és Pozsgay Imre	311

LAPOK A MAGASBAN	317
Lapzárta / Irodalmi Újság 1957–1989	317
Egy szittya gall / Egy hang a Szabad Európából: Gallicus	320
Éteri csábítás / A Teenager-party	324
Új idők új strázsái / Korok és Nemzetőrök	329

DIKTÁLT IHLET

TERVSZERŰ DÍJGAZDÁLKODÁS	337
Gyönyörű képességünk, a díj / Baumgarten-malőrök	337
Érdemek és érdemesek / A Corvin-lánc története	342
Tervszerű díjgazdálkodás / A Kossuth-díj születése	348
Politika a porcelánboltban / Interpellációk művészetügyben	352

DIKTÁLT IHLET	357
I. Gy. és N. L. úr a SZU-ban / Magyarok az 1934-es szovjet írókongresszuson	357
Kis regény / Az írószövetség sorsa	363
Diktált ihlet / Az első és utolsó magyar írókongresszus 1951-ben	367
A vendég játéka / Pudovkin, mint szovjet filmrevizor Budapesten	371
A múzsa pusztja / A diktatúra gyermekirodalma	374
Évfordulós leszámolók / Íróperek 1957-ben	377
Így írhattak ők / Az írószövetség újraindítása, 1959	382

TOLLAK ÉS ESETEK	387
Amatőr klasszikusok / Írói honor, anno	387
Kakastollal és fegyverrel / Csendőrellet és irodalom	392
Távozási naplók / Írók, költők és haláluk	396
Idegen tollak / Magyar plágiumtörténetek	401
Kit tolláról, kit pennájáról / Írói körök	406

NEVEK ÖRVÉN	411
Tilos sorok / A botrányos Babits	411
A professzor utóvizsgái / Horger Antal afférjai	415

Íme, hát meglették... / A „Nincsen apám” ihlető forrása	420
A testvér peremén / József Jolán életrajzai József Attiláról	423
Az irodalom peremén / Memoárpárbaj anno 1943	428
Egyet akartak / József Attila és Illyés Gyula párharcai	431
Próza dolgok / Szabó Lőrinc rossz mondatai	436
Vérpoézis / Erdélyi József értékelések	441
Fogáskérdés / A bűnbe kevert Dohnányi Ernő	447
Döntések és állítások / Viták Wass Albertről	452
A fekete ciklon / Böhm Aranka, a provokáló műzsa	456
Sorok között, világosan / A 20. századi Tempefői	461
Egy szocialista irrealista / Illés Béla, a túlélőművész	465
Tűrt, támogatott – tiltakozott / A „kisreményű várományos” Lengyel József	469
A furcsa abgang / Szakáts Miklós maszkjai	474
Pomádé és a három királyok / Ránki György operái anno	479
Irodalmi építkezés / Déry Tibor kiegyezései	484
Megkoronázva / Kertész Imre Nobel-díja	488
 EGY KIS JÁTÉK	495
A magyarcifra / Obszcenitás a Parnasszuson	495
Százjáródódás / A nyers szexualitás az irodalomban	500
Sortárs költészet / Egy Faludy-vers átváltozásai	505
 UTÓHANG	513
LAPMUTATÓ	515
NÉVMUTATÓ	517

MEGBICSAKLOTT SZÁZAD

A SZOMORÚ VALÓSÁG

Trónra kormányzó

A Horthy-dinasztia ambíciói

1921. március 27-én, húsvét vasárnapján az alig több mint egy éve kormányzóvá választott Horthy Miklós altengernagynak választania kellett az uralkodójára tett s mindvégig érvényben lévőnek vallott esküje, valamint nehezen megszerzett hatalmának megtartása között. Magyarország utolsó megkoronázott királya, IV. Károly – aki 1918 novemberében Eckartsauban tett nyilatkozatában csupán annyit jelentett be, hogy ideiglenesen visszavonul az állami ügyek intézésétől – svájci számkivetettségéből 1921. március 26-án, még hívei számára is váratlanul Magyarországra érkezett, majd másnap csupán két kísérője, Nyugat-Magyarország főkormánybiztosa, gróf Sigray Antal, valamint Jármay Andor ezredes társaságában megjelent a budai Várban. „Károly király magyar tiszti egyenruhát viselt, s annak a kívánságának adott kifejezést, hogy ismét jogaiba léphessen. (...) Kértem, adjon hitelt szavamnak, hogy mint a múltban, ugyanúgy a jelenben is változatlanul az uralkodómra letett eskümhöz, és nem a jelenlegi állásomhoz ragaszkodom...” – emlékezett vissza 1953-ban, Buenos Airesben megjelent memoárjában a nevezetes két és fél órás négyszemközti eszmecsere (mellesleg a két férfiú utolsó személyes találkozására) Horthy Miklós, aki „az ugrásra kész szomszédos államok, a kisantant jól felfegyverzett hadseregére”, valamint „a Habsburg-restaurációt ellenző nagyhatalmak” állásfoglalására hivatkozva úgy nyilatkozott: nem adhatja át az 1920-as kormányzótárasztáskor király nélküli királyságként meghatározott állam fölötti hatalmat.

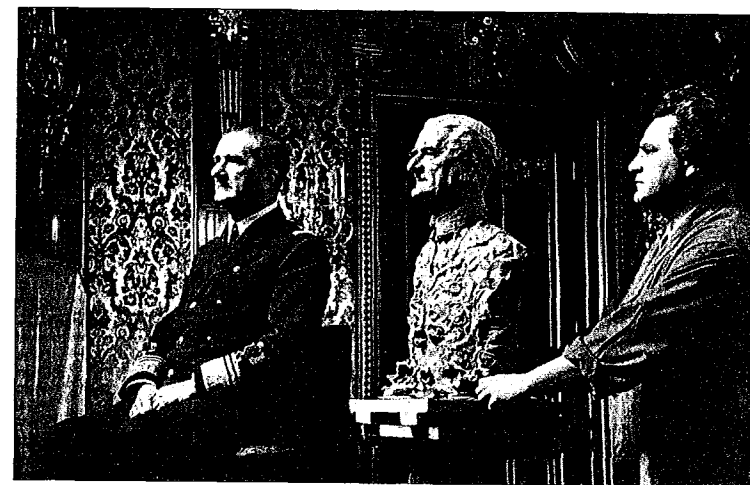
Az eredmény ismert: az uralkodót a kormányzó – Ormos Mária történésznek a *Rubicon* című történeti folyóirat 2001-es évfolyamában megjelent írása szavaival: „nem tudni, milyen lélekkel” – leszerelte, majd az ugyanazon év októberében megismételt trónfoglalási kísérlete után, nemzetközi segítséggel, száműzetésbe kényszerítette. Ezt és a Habsburgok 1921. novemberi trónfosztását követően állandósult a vád vitéz nagybányai Horthy Miklós ellen, hogy magának, illetve utódainak kívánta megszerezni a magyar koronát. Arra is

van adat, hogy ezt már a kortársak is így látták. Bános Tibor színháztörténész például a Nagy Endréről írott könyvében megemlíti, hogy 1922-ben a méltán neves konferanszié híres és nagy sikerű Gresham Kabaréjában, addig, amíg be nem tiltották, naponta elhangzott a következő versike: „Volt egyszer egy tenger, / Azon volt egy ember, / Felmászott a trónra, / Nem mászik le róla.” A neki tulajdonított trónszerzési törekvéseit a kormányzó mindig is cáfolta. Említett emlékiratában megemlékezik egy 1922-ben, nem sokkal IV. Károly halála után lejátszódott jelenetről, amely a gödöllői – korábban királyi – kastélyban, immár a Horthy család nyaralóhelyén zajlott volna le. Itt állítólag felkereste egy népes, de az emlékiratban nevesítetlen tagokból álló delegáció, s felkínálta neki a koronát, mire ő úgy reagált: „Ha a korona után nyúlnék, nem lennék többé sem önzetlen, sem tisztességes (...) én tehát semmilyen körülmények között sem fogadnám el soha a királyi méltóságot.” Ám számos, olykor még napjainkban is elő-előbukkanó dokumentum cáfolni látszik ezt az állítást.

Szabó István jogtörténész a már említett *Rubicon*-számban például rámutat, hogy a kezdetben korlátozott kormányzói jogkör folyamatosan tágult. 1920 márciusában Horthy kormányzóként például nem számított szentnek, vagyis hatalmát – a királlyal ellentétben – nem Istentől, hanem a néptől nyerte. Döntéseiért, legalábbis elvben felelősséggel tartozott, a nemzetgyűlés üléseit nem rekeszthette be és nem napolhatta el, főkegyúri jogot nem gyakorolhatott, vagyis a megüresedett főpapi székekbe nem ő, hanem a pápa ültette be a jelöltjeit. A kormányzó nemességet sem adományozhatott, hadat csak a nemzetgyűlés előzetes hozzájárulásával üzenhetett. Viszont 1933-ban már megkapta az országgyűlés elnapolására vonatkozó királyi jogot, 1937-ben pedig felelősségre vonásának elvi lehetősége is megszűnt. S bár nemesség-adományozási joga a kormányzónak sose lett, a vitézi rend 1920-as megalapításával s e „kisnemesi” cím tömeges odaítélésével kárpótolhatta magát a „Legfőbb Hadúr”, akit országglásának 20. évfordulóján, 1940 márciusában hűséges alattvalói hódolattal ünnepeltek meg. Még a korábban harcosan elkötelezett legitimista publicista, a *Magyar Nemzet* főszerkesztője, Pethő Sándor is magasztalta Horthy „meg nem rontott nemzeti ösztönű” uralkodói erényeit.

Noha a kormányzó országglásának két és fél évtizede alatt többször is megismételte az 1920 októberében tett nyilatkozatát, miszerint „a király személyének idő előtti előhozatala a nemzet egységét bontja meg”, Horthy és környezete – mint azt Krizsán László történész az *Életünk* című folyóirat 1999. januári számában bizonyítja – a kulisszák mögött nemegyszer tett „egységbontó” lépéseket. A legjelentősebbet 1941 novemberében, amikor az életének 73. évébe lépő – s egyes orvosi diagnózisok alapján gyomorrákra is gyanakvó – kormányzó leirattal fordult miniszterelnökéhez, Bárdossy Lászlóhoz, kifejtve, hogy „az ország érdekében feltétlenül szükségesnek” tartja az „utódlás” kérdésének megoldását, vagyis kormányzóhelyettesi poszt létrehozását. S bár

Horthy e leiratban senkit nem nevezett meg a tisztség várományosaként, amikor 1941. november 16-án ez ügyben magához kérte a katolikus egyház magyarországi főpásztorát, Serédi Jusztiniánt, s mint az a hercegprímás 1991-ben megjelent emlékiratából megtudható, előbb képes beszédben („Akinék háza van, az azt akarja, hogy holta után a ház gyermekéé legyen”), majd egyértelműbben is közölte: a kormányzóhelyettesi posztra „csakis saját, nagyobbik fiát”, Horthy Istvánt tudja elképzelni.

A szobrához modellt ülő Horthy Miklós (a művész a magyar származású Ambrosi)

A nagyközönség számára addig főként sportrepülői és síteljesítményei révén ismert, ám a Magyar Államvasutak igazgatósági elnökeként is tevékenykedő mérnökember elfogadtatása azonban Horthy vitathatatlan népszerűsége ellenére sem ment könnyen. Pedig Horthy István pozícióba emelésére „agytröszt” szerveződött. Ennek tagjaiként a leggyakrabban a kormányzó szárnysegédjét, az 1939-ben kormánypárti honatyává emelkedett Magasházy Lászlót, az egykoron Bethlen István által megteremtett, majd több névváltoztatás után 1939-ben újjászervezett Magyar Élet Pártja elnökét, a kormányzóval távoli rokonságban álló Lukács Bélát, valamint a még a Gömbös-kormány sajtófőnökeként feltűnt Antal Istvánt emlegették. De az ügy pártolói közé tartozott a politikai élet szürke eminenciása, a Horthy-rendszert konszolidáló egykori miniszterelnök, Bethlen István, Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, valamint a Horthy személyes bizalmát élvező Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter is. A kormányzóhelyettesi tisztség létrehozása mellett a fő érv a pártközi eszmecserék során, valamint a parlamenti folyosói háttérbeszélgetéseken az volt, hogy ha nem rendezik időben és megnyugtató módon a kérdést, akkor a kormányzó „esetleges ha-

lálakor” akár még az a Habsburg Albrecht főherceg is hatalomra kerülhet, aki német-, sőt kifejezetten Hitler-barát politikus volt, és bensőséges kapcsolatban állt a Nyilaskeresztes Párttal is.

Ez az érvelés még a IV. Károly fiára, Ottóra trónörökösként tekintő, úgynevezett legitimista erőkre, elsősorban a felsőházi tag Sigray Antal grófra és Serédi hercegprímásra is hatott. Ők – Horthy István személyét elfogadva – végül csupán ahhoz ragaszkodtak kompromisszumként, hogy a kormányzóhelyettesről szóló törvénybe ne kerüljön be a kormányzói tisztség örökletességét is kimondó passzus. Az ötletet – és Horthy István személyét – a polgári liberális pártok, a kisgazdák és a szociáldemokraták is elfogadták. Pedig a kormányzó fiáról Serédi ominózus emlékiratában megjegyezte, „személyéről erkölcsi vonatkozásban sok kedvezőtlen hír kering”.

Az ezzel kapcsolatos szóbeszéd forrásai egyebek mellett azok a Hungarista Véderő aláírással terjesztett, a hatóság által azonmód begyűjtött nyilas röplapok voltak, melyek „veséig romlott, iszákos, erkölcstelen, züllött szoknyabolond, üres lelkű kéjencként” emlegették a „magas közjogi méltóságba becsempészni szándékol” Horthy fiút. Egy 2001-ben előkerült, publikálatlan dokumentumegyüttes alapján azonban vélelmezhető, hogy ezekhez a szórólapokhoz nem csupán Szálasi Ferenc Nyilaskeresztes Pártjának, hanem az első hadsereget akkor vezénylő Vörös János tábornok környezetének is köze volt. Legalábbis ezt állítja a Keresztes-Fischer belügyminiszter felügyelte Államvédelmi Központ vezetőjévé 1942-ben kinevezett Ujszászy István azokban a feljegyzésekben, amelyekre Varga László történész bukkant rá.

Eszerint Ujszászy – a Karády Katalinnal való szerelmi viszonya révén elhíresült, s 1945-ben szovjet fogságban eltűntnek hitt elhárítófőnök – 1948-ban a Péter Gábor-féle Államvédelmi Hatóság vendégszeretetét élvezte, és ennek során sok száz oldalon át beszámoltatták az általa irányított szervezet működéséről. Írásos vallomásában azt állította, hogy a nyilas röplapok ügyében annak idején megindított nyomozás éppen – az 1949-ben hűtlenség vádjával életfogytiglanra ítélt, majd 1956-ban szabadult – Vörös János „keresztbe fekvése” miatt nem jutott el az értelmi szerző személyéhez, az Ujszászy által megnevezett Kovarcz Emilhez, az 1944-es Szálasi-kormány (1946-ban háborús bűnösnek kivégzett) totális mozgósítási miniszteréhez.

Mellesleg a röplapban az is szerepel, hogy a kormányzóhelyettes-jelölt és öccse, ifjabb Horthy Miklós – az idő tájt brazilai magyar nagykövet – „megvadult részegségükben (...) hat magyar embert gázoltak halálra”.

Hogy valójában hány gázolás történt, nem tudni, annyi tény, hogy Edelsheim-Gyulai Ilona 2001-ben megjelent, *Becsület és kötelesség* című emlékiratában megemlíti egy, a kormányzóhelyettes-választás előtt egy hónappal történt – s az ominózus röplapot minden bizonnyal ihlető – esetet. Az ifjú pár 1942. január 17-én hétvégi síelésre igyekezve az Ó-Tátrafűred felé vezető elhagyatott erdős úton elütött „egy nagyon öreg, gyenge cigányt,

aki váratlanul elénk lépett az úton. Vigyázva betettük az autóba, és elvittük a losonci kórházba, ahol megröntgenezték, és az orvos megállapította, hogy combtörése van, de olyan öreg és gyenge, hogy már nem élhet sokáig. (...) Rozsnyón megálltunk vacsorázni hárman, Gyuri inassal, cigányzene is volt, aminek most nem örültünk...”

A kormányzóhelyettesi poszt létesítése körüli látszólagos összhangot a nyilvánosság előtt csak a szélsőjobboldal felszólamlása zavarta meg, amely érzékelte, hogy a terv ellene irányult. Az 1946-ban ugyancsak háborús bűnösnek kivégzett egykori miniszterelnök, a Magyar Megújulás Pártját megalapító – s teljes mellszélességgel Albrecht főherceget támogató – Imrédy Béla 1942. február 10-én éles parlamenti beszédben nevezte feleslegesnek és elhibázottnak a kormányzóhelyettesi tisztség tervezett létrehozását. De mindez már nem változtatott azon, hogy 1942. február 19-én a parlament két háza Horthy Istvánt ünnepi külsőségek között hét perc alatt „közfelkiáltással” választotta kormányzóhelyettesé.

Horthy Istvánnak azonban e tisztség betöltésére még fél év sem adatott, mivel augusztus 20-án orosz hadművelleti területen harci repülőgéppel – máig tisztázatlan körülmények között – lezuhant. A kormányzó utódlásában korábban is összeütköző körök újra csatasorba álltak. A kormányzóközei *Reggeli Magyar Szó* című – önmagát „független keresztény magyar napilapként” aposztrofáló – orgánus első oldalán a kormányzóhelyettesről, mintegy a folytatást sugallva, másfél esztendő kisfiával közös fotóval emlékezett meg. Már említett emlékiratában Serédi azt is feljegyezte, a szerencsétlenséget követő órákban arról értesült, hogy a szabad királyválasztó – értsd: nemzeti, sőt akár protestáns uralkodó megkoronázását is elképzelhetőnek tartó – református püspök, Ravasz László „szuperintendáns irányítása mellett puccs készül”, hogy a református vallású csecsemőt kormányzóhelyettesé teszik, „vagy még inkább magyar királlyá” koronázzák. Serédi már a légibaleset másnapján felkereste a Bárdossyt felváltó Kállay Miklós miniszterelnököt, hogy közölje vele a klérus hivatalos álláspontját: „A protestáns gyermek királlyá koronázása olyan abszurdum és olyan végzetes dolog volna, amelynek propagálását a miniszterelnöknek minden eszközzel meg kell akadályoznia.” Csakhogy – Serédi nem kis megrökönyödésére – a Horthy bizalmas köréhez tartozó Kállay erre a Horthy unoka „katolizálásának lehetőségét is felvetette”. Így azután a hercegprímás augusztus 23-án a részvétnyilvánítással egyidejűleg nyomatékka kért „a Főméltóságú Urat, intse le azokat, akik mély gyászával visszaélve az ő tekintélyét bel- és külföldön egyaránt lerombolják”.

Am a kormányzó és környezete egyelőre nem intett senkit semmire. Különösen, hogy az utódlási tervek dédelgetésébe – legalábbis Barcza György londoni nagykövet emlékirata és Andorka Rudolf madridi követ naplója szerint – már jócskán belemerült a kormányzó felesége, „a főméltóságú asszony szere-

pebe mindjobban beletanuló” Purgly Magdolna. És egy másik asszony is: Horthy István ifjú özvegyének édesanyja, a kormányzó szívéhez a szóbeszéd szerint egykor nagyon is közel álló gróf Edelsheim-Gyulai Lipótné, született Rothkugel Ella. Az olykor „a nemzet anyósaként” is aposztrofált Ella grófné egyes visszaemlékezések szerint az idő tájt különösebb óvatosság nélkül több helyütt is hangoztatta: „Nemsokára koronázunk.”

Amikor a Parlamentben felravatalozott Horthy István temetési szertartásán augusztus 27-én – az épület fennállásának történetében először és utoljára – mintegy 25 méter magasságból lezuhant egy hatalmas csillár, csak a véletlen miatt, hogy senkit nem csapott agyon. Az éber cenzúra – úgy mond, „a gyenge idegzetű és babonára hajlamos olvasóközönség védelmében” – megtiltotta a káros epizód megemléztetését a sajtóban, a hír mégis villámgyorsan terjedt. Méghozzá a német szabotázzsal kapcsolatos sejtetések kíséretében, illetve szárnyra keltek olyan vélekedések is, hogy a kormányzó és családja égi jelet kapott. Ezt különösen azután emlegették sokan, amikor – gróf Károlyi Gyula, Horthy 1940-ben tüdőbajban meghalt lányának özvegye – öt nappal a csillárszakadás után ugyancsak repülőbaleset áldozata lett. Merthogy olyan feltételezések is terjengtek, hogy a kormányzói családi tanács terve szerint Károlyi gróf feleségül veszi a megözvegyült kormányzóhelyettesét, kormányzóhelyettesé emelkedik, s ő örökíti e méltóságot a kormányzói unokára.

Ezen „udvari” elképzeléseket látszik erősíteni egy szeptember eleji, több ezer példányban terjesztett s azúttal azonban hatóságilag egyáltalán nem üldözött röplap, amely ekként érvelt „VI. István megkoronázása” mellett: „Magyarnál az érdem adja a rangot, ezért szolgált rá a Horthy-nemzetség, hogy a legnagyobb méltósággal, amit magyar ember bírhat e földön, haláljuk meg értünk való áldozatát, nemzetmegtartó munkáját, országgyarapító múltját. (...) Az óriássá nőtt parányi ember okos fejecskeje felett (...) ott ragyog az országmegtartó Szent Korona.”

De ez csupán hangulati elem volt. Ami a tényeket illeti: szinte ezzel egy időben került a kormányzó elé Kállay miniszterelnök előterjesztése, amely összefoglalta az ügyben „felmerült megoldási lehetőségeket”. A későbbiekben csak „hintapolitikusként” emlegetett Kállay a különféle alternatívák közül elsőként „a kis István királlyá koronázását”, esetleg fejedelemmé választásának lehetőségét vázolta fel. Persze, mint írta, az igazi megoldás az lenne, ha a kis Istvánnak főméltóságú címet adnának, mert így „a család szerzett rangja öröklés útján száll az unokára (...) a kisfiú pedig a nemzet neveltje, a nemzeti remények letéteményese lesz (...) s ha a gyermek úgy fejlődik, ahogy várjuk, akkor betöltheti a trónt”. A Kállay-féle elképzelésekről értesülő hercegprímás október 6-án ismét sietett kifejezni a kormányzónak: „Nem hagyhatom szó nélkül, hogy vannak politikusok, akik a kormányzó mély gyászát kihasználva (...) olyan terveket kovácsolnak, amelyek szépek lehetnek a Horthy családra nézve, de végzetesek a nemzetre.” Serédi a csecsemőkirály megválasztására

irányuló mozgalom leállítására kérte a kormányzót, aki „teljes nyugalommal” hallgatta végig a katolikus főpap előadását, ám a röpiratban megtestesülő mozgalomról kijelentette: „azt nem tilthatja le, mert a nemzet szimpátiájának megnyilvánulását nem kívánja akadályozni”, s ugyanezen okból a törvényjavaslatnak az unoka jövőjére vonatkozó részét sem inti le.

A főpapi vétó végül is hatott, az unokai utódlás lekerült a napirendről. Volt még egy próbálkozás, mivelhogy Horthy – Károlyi Gyula halála után – csak negyedik gyermekét, a sportbalesetei következtében beszédhibás és olykor memóriazavarokkal küszködő ifjabb Miklóst tudta volna elképzelni kormányzóhelyettesként, ám ezen terv mellé már nem sikerült felsorakoztatnia a korábban kialakított egységfrontot. Úgy tűnik, hogy ezt elsőnek a bátyja halála után Brazíliából hazarendelt érintett ismerte fel, aki állítólag az idő tájt kezdte mondogatni: „Atyám nem akarja belátni, hogy akárhogy végződik is a háború, bennünket mindenképp kirúgnak a Várból...”

A kimentett lovastengerész

Horthy és a háborús bűnök

„Az államfő még saját felelős kormánya előtt is eltitkolta terveit és a fegyverszünet megkötése érdekében tett lépéseit. (...) A kormányzó környezetének ez a szánalmas és báva kísérlete csak arra volt jó, hogy azok, akik a kísérletben személy szerint részt vettek, a maguk számára alibit bizonyíthassanak, s hogy kellő időben menekülhessenek a süllyedő hajóról.” Perének másodfokú tárgyalásán, 1945. december 22-én, az utolsó szó jogán fogalmazott így az ország volt kormányzójáról Magyarország egykori miniszterelnöke, a háborús bűnősként halálra ítélt s nem sokkal később kivégzett Bárdossy László.

Horthy Miklós személye és felelőssége a második világháború után természetesen korántsem csak Bárdossy tárgyalásán került szóba. A *Ludas Matyi* című vicclap a Bárdossy-tárgyalás első napjára időzítve például két karikatúrájával is ítélkezett, az egyik a kormányzót Bárdossynál is felelősebb bűnösnek ábrázolta. Az is logikusnak tetszik, hogy a népbírószági tanács, amely Bárdossy exminiszterelnököt elmarasztalta, ugyanezen vádpontok – így elsősorban a Szovjetunió megtámadása, hadba lépés Nagy-Britannia és

Amerika ellen – alapján Horthyt is elítélte volna. Nem alaptalan tehát a kérdés, mi vagy ki akadályozta meg, hogy az amerikai–angol–francia győztesek védőőrzetében lévő, 77 éves exkormányzót is felelősségre vonják. Noha feltételezések s történeti adalékok bőséggel állnak rendelkezésre, az okok feltárásával máig adós a történettudomány.

Horthy Miklós háborús bűnössé nyilvánításának elvi lehetősége többször is felvetődött, először 1944 júniusában, három hónappal Magyarország német megszállása után. Történt, hogy miután a magyar csendőrség hathatós segítségével befejeződött a vidéki zsidóság deportálása, és küszöbön állt a főváros „zsidótlanítása” is, Horthy a deportálások azonnali leállítását sürgető táviratot kapott V. Gusztáv Adolf svéd királytól, valamint XII. Pius pápától, sőt – ami az ügy szempontjából talán lényesebb – ugyancsak júniusban kézbesítették neki az Egyesült Államok kormányának e tárgyban fogalmazott jegyzékét, benne a fenyegető figyelmeztetéssel, hogy „mindazok, akiket felelősség terhel az üldözésért”, a háború után nem kerülhetik el a számonkérést. A Budapestet ért első súlyosabb légítámadással nagyjából egy időben érkezett üzeneteknek is szerepük lehetett abban, hogy a kormányzó 1944. július 8-án, élve maradék hatalmával, leállította a további deportálásokat, sőt diplomáciai tapogatódzásokba kezdett, miként köthetne fegyverszüneti megállapodást a szövetségesekkel. Horthy ez irányú óvatos lépéseit az idő tájt a szövetséges hatalmak által e kérdésben egyedüli illetékesnek elismert Szovjetunióban még nemigen méltányolták. Ezt látszik bizonyítani a Magyar Kommunista Párt (MKP) moszkvai emigrációból hazakészülő vezetői által – nyilván szovjet jóváhagyással – 1944. szeptember 28-án elfogadott, *Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja* címet viselő dokumentum, amelynek első pontja a „háborús bűnös”, illetve „hazaáruló” Horthy hatalomból való azonnali eltávolítását és különbírárság elé állítását szorgalmazta. De aztán, amikor alig három hónap múltán, 1944 decemberében Debrecenben nyilvánosságra hozták az említett programot, annak szövegéből teljes egészében kimaradt a Horthyra vonatkozó rész – hívta fel a figyelmet már két évtizeddel ezelőtt a magyar–szovjet fegyverszünetről írott könyvében Korom Mihály történész.

A Horthy szempontjából aligha lényegtelen változás egyik oka talán az lehetett, hogy a kormányzó 1944. október 15-én, ha ügyetlenül előkészítve s a németek támogatta Szálasi-puccsot szinte provokálva is, de fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól. Ezért vagy másért, a kommunisták 1945 elejéig hallgattak a nyilvánosság előtt a sikertelen kiugrási kísérlet után eltávolított s családjával együtt német őrizet alá vett – s onnan akkoriban még ismeretlen helyre került – Horthy további sorsát illető elképzeléseiről. Ennek oka lehetett egyebek mellett az is, hogy 1944 decemberében egy kormányba (az úgynevezett ideiglenes kormányba) kerültek „horthysta elemekkel”, amelyet ráadásul Horthy egyik tábornoka, a lényegében sikertelen fegyverszünetet

aláíró dálnoki Miklós Béla vezérezredes neve fémjelzett. A kommunisták hallgatása Horthy jövőjét illetően oly fegyelmezett volt, hogy amikor a debreceni ideiglenes nemzeti kormány 1945. január 25-ei ülésén a háborús bűnösök további sorsáról tárgyalt, a fennmaradt – s az 1997-ben közzétett – jegyzőkönyv tanúsága szerint a Horthy-kérdést nem is a kommunista miniszterek vetették fel, hanem az 1941-ben öngyilkossá lett miniszterelnök, Teleki Pál fia, gróf Teleki Géza kultuszminiszter.

A vitában egyébként az egykor katonaként Horthyra felesküdtött miniszterelnök, Miklós Béla álláspontja érvényesült, aki – önmagát a kérdésben koronatanúnak nevezve – kijelentette: „A Kormányzó a háborút mindig meggátolni törekedett, azonban félrevezették és becsapták.” Így azután, amikor az ideiglenes kormány 1945. február 9-én közzétette a háborús főbűnösök első listáját, azon a nyilas kormány tagjain kívül három korábbi miniszterelnök – Imrédy Béla, Bárdossy László és Sztójay Döme – neve is szerepelt, Horthyé viszont nem. Igaz, hollétéről akkor még nem is lehetett biztosat tudni, egészen addig, amíg 1945. május 1-jén az amerikai csapatok el nem érték a németországi Weilheimet, ahol a kormányzót őrizték. (Horthy nyolc évvel később, Buenos Airesben megjelentetett memoárjában nem titkolta „mélységes csalódását”, hogy az amerikaiak ahelyett, hogy államfőnek kijáró tisztelettel szabadították volna ki a németek őrizetéből, egész egyszerűen hadifogolynak nyilvánították, s nem sokkal később még az a méltánytalanság is érte, hogy szolgáló inasától is megfosztották.)

Horthyról egyébként akkoriban feltehetően még nem volt közös „szövetségi” határozat. A kormányzó amerikai kézre kerülésének híre egyben megindította a további sorsát illető vitákat is. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front napilapjában, a *Délmagyarországban* már 1945. május 4-én kemény hangú vezércikk követelte a „legnagyobb háborús bűnös” azonnali kiadatását. Mivel a szóban forgó lap egyértelműen a kérdésben addig hallgató kommunista párt szócsöve volt, valószínűsíthető, hogy az MKP vezetése érkezettnek látta az időt, hogy visszatérjen a még Moszkvában megfogalmazott „büntetőstratégiához”.

Az ideiglenes kormány feje, Miklós Béla és a kisgazdapárti külügyminiszter, Gyöngyösi János ezt feltételezve kevésbé látványos, ám a jelek szerint hatásosabb diplomáciai akcióba kezdett. Ennek egyik igen beszédes, az egykori angol külügyi iratok között fellelhető dokumentumát fedezte fel s adta közre 1999-ben H. Haraszi Éva, Londonban élő magyar történész. Gyöngyösi e dokumentum szerint alig több mint egy hónappal Horthy amerikai őrizetbe vétele után a szövetségesek budapesti képviselői előtt többször is kifejtette, hogy sem „az élő Horthyt” nem tudná Magyarországon elképzelni, sem azt, hogy az exkormányzót háborús bűnősként perbe fogják, halálra ítéljék, kivégezzék, és így mártírt csináljanak belőle. „A legajánlatosabb dolog az lenne – fejtette Gyöngyösi –, ha soha nem térne vissza Ma-

gyarországra...” Ráadásul mivel mindezt kormánya álláspontjaként közölte az angol és az amerikai misszió tagjaival, ezzel közvetve azt is tudomásukra hozta: Magyarország az akkori kormány által belátható közeljövőben nem fogja kérni egykori kormányzója kiadatását.

Amit viszont a magyar kormány nem tett meg, megtette Jugoszlávia: 1945. június 23-án kérték Magyarország volt kormányzójának kiadatását, hogy háborús bűnösként jugoszláv bíróság elé állíthassák. „Mi Horthy Miklóst szíve-

A Ludas Matyi karikatúra-hozzájárulása 1946-ból

a Churchillt váltó Attlee, a Rooseveltet követő Truman és Sztálin potsdami csúcstalálkozóján, 1945 júliusában. Ezt valószínűsíti, hogy a „lekezelő” amerikai bánásmóddal egyébként mind elégedetlenebb Horthyt augusztusban („felszabadítása” óta első ízben) kihallgatták, ám – mint nem sokkal később számára is kiderülhetett – a náci háborús bűnösök elleni monstre nürnbergi perben csupán tanúként kívánták felléptetni. Úgy tűnik azonban, végül még erre a szerepre sem találták alkalmasnak a mind gyakrabban csak „aggastyánként” emlegetett hadifoglyot, minek eredményeképpen Horthynak a nürnbergi perben csak írásban kellett – és nem is a magyar hadba lépést, hanem a német hadsereg-főparancsnok, Wilhelm Keitel és a külügyminiszter Joachim von Ribbentrop tevékenységét illetően – vallomást tennie. Ráadásul tanúságtételét oly súlytalannak érezték, hogy arra utóbb sem a vádirat, sem az ítélet nem hivatkozott.

sebben látnánk magyar népbíróság előtt” – tért vissza a hír hallatán vesszőparipájához központi napilapjában, a Szabad Népből az MKP. Ám a Horthy-ellenes kampányt sejtető vezércikknek végül nem lett folytatása. Ez azt is jelezheti, hogy valahol, „feljebb” másfajta döntés született. Hogy hol, ma még korántsem ismert, de tény, hogy a jugoszláv kiadási kérelmet követően az addig várakozó álláspontra helyezkedő amerikai hatóságok intenzív konzultációba kezdtek angol és szovjet szövetségeseikkel. Ha írásos nyoma mind ez ideig nem került is elő, de többen úgy sejtik, valószínűleg Horthyról is eshetett néhány szó

A veszély azonban ekkor még nem hárult el a feje fölül, mert bár 1945 decemberében visszatérhetett családjához Weilheimbe, az említett jugoszláv kiadási kérelmet hivatalosan csak 1946 tavaszán utasították el. Arról nem is szólva, hogy az ezzel egy időben zajló magyarországi népbírósági perek vádlottai – mint azt Karsai László történész a HVG érdeklődésére elmondta – sűrűn hivatkoztak a kormányzóra, mint a törvények és intézkedések ellenjegyzőjére. Utólag mindenesetre feltűnő, hogy a Horthy elítélését szorgalmazók milyen kevéssé aknázták ki a perek során elhangzottakat. Talán hiába is tették volna, hiszen nemzetközi szinten – a kulisszák mögött – a Horthy-kérdés akkorra mégiscsak eldőlt. Erről Nagy Ferenc, a Magyar Köztársaság 1946. február 1-jei kikiáltása utáni első miniszterelnök *Küzdelem a vasfüggöny mögött* című, 1948-ban papírra vetett memoárjában már szólt. A memoáríró emlékezetében úgy élt, hogy Sztálin kéréssel fordult hozzá: ne állítsák bíróság elé a kormányzót. Az ezredfordulón viszont Zinner Tibor történész a Magyar Országos Levéltárban megtalálta azt a jegyzőkönyvet, amely az eddigi ismereteknél plasztikusabban érzékelteti a szovjet diktátornak a háborús felelősségre vonás témakörében tőle különösen szokatlanul nagyvonalú – a kormányzó ügyében viszont talán perdöntőnek bizonyult – egyik megnyilvánulását. „Horthy természetesen bűnös – jelentette ki Sztálin az 1946-ban, a Magyar Köztársaság kikiáltása után kvázi bemutatkozó látogatásra Moszkvába érkező Nagy Ferenc miniszterelnöknek –, de mégiscsak fegyverszünetet kért. Igaz, hogy meghátrált utána, és a németek kezébe adta magát (...) Mégsem kell bíróság elé állítani (...) nagyon öreg már...”

Vitézek és vitézkedők

Egy egykori rend

„A királyi várkert déli lejtőjének sétányai és függőkertjei az évszázadok folyamán sok pompás ünnepséget láthattak, azonban melyik volt ahhoz fogható, amikor a porba sújtott nemzet megpróbáltatásának legsúlyosabb óráiban magyar emberek emelték fel a lelkiüket a csüggedésből? (...) A kiválasztottak íme ott állnak az üvegház melletti lépcsőzet alján elhúzódó teraszon, egymásnak szembeforduló sorokban. Reggel kilenc órakor érkezett meg a Kormányzó, tengerügyi egyenruhában (...) az emelvényen álló esküasztal

leterítve a Vitézi Rend címerével ékes terítővel, rajta a feszület, Biblia, kehely és az esküönyv. Az ünnepi csendben a Kormányzó, mint a Vitézek főkapitánya magasztos beszédet intézett vitézeihez” – idézte fel *A tízéves Vitézi Rend* című album névtelen krónikása, miként is adták meg a módját az 1921. augusztus 20-án megrendezett első vitézavatásnak.

„Örökké égő oltárt emelek, mikor a nagy háború legjobbjait hozzákötöm a hazai röghöz” – mondta például a fent említett ékesszólásban a trianoni határok közé éppen csak beszorult ország kormányzója, a maga vitézi előnevét is az idő tájtól felvevő s az első alkalommal 204 kiválasztottat vitézzé avató, a rend főkapitányságával is megtisztelt Horthy Miklós.

A Vitézi Rend alapgondolata azonban korántsem tőle való. Az első világháborúban éveken át a frontokon harcoló bakák kitartásra buzdításának lehetőségeit az 1910-es évek közepén többen is keresték a hátszói politikások közül. A háborúban a magyar hadsereg mellett működő gazdasági tanács talán legbefolyásosabb tagja (később képviselőházi alelnök, majd felsőházi tag) Czettler Jenő és Prohászka Ottokár, a székesfehérvári katolikus püspök például „elementáris szükségességnek” mondták a doberdói, isonzói csaták hőseinek kisbirtokokkal való megjutalmazását, mivelhogy „végzetes körülményekkel” járna, ha kiderülne a számukra, „nem volt miért harcolniok”.

Figyelmeztetésük a „végzetes körülmények” után következő években talált – módosított – meghallgatásra, az ötletet az 1919-es szegedi ellenkormány hadügyminisztere, az utóbb az államfői pozíciót elfoglaló és kormányzói felhatalmazást kapott Horthy Miklós karolta fel. Ő ugyanis a Vitézi Rendet immár a vörös-, majd fehérterror követő konszolidáció szolgálatába kívánta állítani – mondja az e témában a *Hadtörténelmi Közlemények* című folyóiratban 2000-ben kétrészes tanulmányt publikáló Tátrai Szilárd történész. Hozzáteve, hogy a kormányzó az első években még mint magánhadseregére is tekintett a főleg földműves származású, meghatározott katonai kitüntetésekkel bíró egyénekből verbuválódott szervezetre. Az is logikusnak tetszik, hogy e címmel és a vele ígért kiváltságokkal is biztosítani kívánta kiválasztottjai lojalitását. Tátrai Szilárd szerint egyebek mellett ezért is tették a „kvázinemességet” kapott vitézek évenkénti – a királyi várból a „több ezer főnyi díszes közönséget befogadni képes” Margitszigetre áthelyezett – avatását a rezsim „neobarokk látványosságává”.

Az említett alkalmakkor tényleg nem volt hiány pompában, az arra érdemesek kiválasztása pedig valóban igen szigorú kritériumok alapján történt. A magyar állampolgárságú folyamodóknak hitelt érdemlően, például egy arany vagy két ezüst vitézségi éremmel, valamint tanúkkal kellett igazolniuk hősi tetteik tényleges megtörténtét, és kötelesek voltak igazolni „a tanácskormány alatti magatartásuk” mineműségét is. Ezenkívül orvosi tanúsítványt is vártak tőlük: valóban alkalmasak a címmel járó törpebirtokon folytatandó mezőgazdasági munkára. A vitézi birtok tehermentes, elidege-

níthatetlen, ám az elsőszülött fiú – avagy a leányágon született fiúunoka – által örökölhető, átlagosan 10-15 kataszteri holdnyi (5-7 hektárnyi), elvileg istállóval, két lóval és egy tehénnel, valamint mezőgazdasági eszközökkel is felszerelt telket jelentett.

A kérelmeket elbíráló bizottságoknak volt kikből válogatniuk. Ám mint kiderült, sokszor több volt az érdem, mint az ajándékozható föld. A történész összesítése szerint az 1921 és 1930 között avatott több mint 12 ezer vitéznek csupán egyharmada kaphatta meg a hón áhított, ám korántsem mindig jó minőségű birtokot. A többiek jó ideig kénytelenek voltak megelégedni az egyébként kötelezően feltüntetendő vitéz előnév használatával. No meg azzal, hogy az avatóünnepségek napján formaruhájukban – az úgynevezett Kazinczy-ruhában – ingyen utazhattak a fővárosba, és szabad bejárásuk volt a Pesti Vigadóba az évenkénti vitézi bálra. Ahol egyebek mellett meghallgathatták az ugyancsak vitéz Farkas Dezső szövegére és zenéjére szerzett *Vitézi csárdást*, melynek szövege szerint: „Vitézek! Legények! De gyönyörű ez az élet tinéktek!” Ezen túl ők maguk jogosultakká váltak a „nemzetes uram” megszólításra, a – Vitézi Szék hozzájárulásával elvett – feleségük pedig a „nemzetes asszony” titulusra. Mindez azonban sok így felemelt ember szemében lehetett kevés, különösen, hogy esztendőről esztendőre nőtt a vitézi jussukért sorban álló úgynevezett várományosok száma. Mindez oly mértékű elégedetlenséggel járt, hogy a már említett 1931-es évtizedfordulón rendezett ünnepségen Horthy kénytelen-kelletlen bejelentette: ritkítja az addig évenként rendezett avatásokat, „mert a szűkre szabott keretek között előbb arra kell gondolnunk, hogy az eddig fölvatott vitézek jussanak földhöz”.

Az eredeti elképzelések szerint ugyanis a vitézibirtok-rendezéshez szükséges földalapot főként adományokból teremtették volna elő. Az induláskor, a kormányzói felhívásra történt is igen sok földfelajánlás. Sokan éltek például azzal a speciális és időleges kedvezménnyel, hogy adóhátralékukat földterületben is leróhatták. Ám ahhoz, hogy minden községben legyen két-három vitézi telek – s így a megbízhatónak bizonyult vitézek által még a lakosságot is ellenőrizni lehessen –, mindez edeskevésnek bizonyult. A kudarcot 1934-ben különféle, a kereskedelemügyi miniszter rendeletében foglalt kedvezményekkel próbálták mérsékelni. Ezek szerint a vitézek „szakmájukba vágó közszállítások esetén” a legelőnyösebb ajánlatnál 6 százalékkal rosszabbal is nyerhettek, míg iparosmunkák esetén akár 10 százalékos is lehetett ez a könnyítés.

Nagyobb elmozdulás azonban csak 1941-ben a délvidéki bevonuláskor történt a „vitézi fronton”. Akkor három hónap alatt hirtelenjében négyszáz vitézi családot telepítettek oda. Nagy áttörést mégis csak „a zsidókézen lévő mezőgazdasági ingatlanokról” rendelkező 1942-es törvény jelentett. Ekkor az elkobzott és jelentős részben a Vitézi Szék rendelkezésére bocsátott földterületből ki tudták elégíteni – Tátrai számításai szerint – a telekre hosszú

évek óta várakozó vitézek 46 százalékát, miközben újraindították az avatásokat is. Egy 1943 végi állapotot tükröző kimutató szerint az idő tájt több mint 23 ezer ember volt jogosult a vitézi előnév használatára.

A válogatási elvek kényes voltát bizonyítja egy 1930-as parlamenti közjáték is. Ennek során az 1928-ban avatott vitéz jákfai Gömbös Gyula későbbi miniszterelnököt (akkor Bethlen István kormányának hadügyminiszterét) interpellálták egy, „a magyar zsidóság törvényi helyzetére, önérzetére és háborús áldozatkészségére mélyen bántó, sértő és megalázó” kijelentése miatt. Történt, hogy a miniszter nem sokkal korábban a rend egyik kecskeméti rendezvényének szónokaként, némely – a vitézi körökben, úgy tetszik, elégedetlenséget keltő – jelentkezéseket kommentálva azt találta mondani: „Végre engedjék meg azt, hogy mi, magyarok legalább egy intézményünkben teljesen magyarok maradassunk.” Bethlen István miniszterelnök azonnal elhatárolódott miniszterének e megnyilvánulásától. Igaz, nem menesztette őt, miként – bár a rend alapszabálya e tekintetben nem tartalmazott kirekesztőnek értelmezhető passzusokat – nem változott az intézmény „tisztaságát” addig biztosító felvételi gyakorlat sem.

Közvetve ugyancsak Gömbös volt az egyik szereplője egy másik vitézi botránynak is. 1935. április 7-én egykori szegedi barátja és vitéz bajtársa, Bajcsy-Zsilinszky Endre az általa főszerkesztett *Szabadság* című lapban öles címbetűkkel szedve bejelentette: „Leteszem vitézi rangomat!” Az 1935-ös választáson a parlamentből kiejtett Bajcsy-Zsilinszky azt kifogásolta vezércikében, hogy az esedékes választásokon a Vitézi Rend „alsóbb funkcionáriusai” ellene kampányoltak: pénzadományokkal és kocaajándékozással nyomatékositották a Bajcsy választási ellenfelét támogató ajánlásukat.

De voltak súlyosabb ügyek is. Bár a Vitézi Szék 1938-ban „visszavonhatatlanul és határozottan” megtiltotta a rend tagjainak, hogy bármi módon is részt vegyenek szélsőséges mozgalmakban, sohasem szankcionálta, hogy az akkor éppen kormányon lévő s rögvest vitézzé is tett Imrédy Béla miniszterelnök szervezte Magyar Megújulás Pártja utóbb kollaborált Szálasisal. Mint ahogy a szintén vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály, a sajtókamara nyilassá lett – s 1945-ben kivégzett – könyvzúzó elnökét sem. Végül már annyira ellényegtelenedett a szélsőséges mozgalmakra vonatkozó 1938-as tiltás, hogy Horthy 1944 júniusában rendkívüli eljárásban ütötte vitézzé a német nyomásra kinevezett és a német érdekeket meglehetősen szívéllyességgel érvényesítő Sztójay Döme miniszterelnököt.

Tény persze az is, hogy a nyilasok 1944. október 17-én elzavarták a rend nyilván Horthy-hűnek sejtett addigi teljes vezérkarát, s helyükre egyszemélyi megbízottként egy addig komoly szerepet nem játszó vitézt állítottak, Magyarossy Zoltánt. S bár az Országos Vitézi Szék nevében már 1944. október 19-én megjelent a Nyilaskeresztes Párt-Hungarista Mozgalom hivatalos napilapjában, az *Összetartás*ban egy felhívás, mely szerint a rend tagjai: „kö-

telesek szolgálati helyükön jelentkezni és olyan munkát kifejezni, hogy a magyar nemzeti szocialista munkaállamban azt a méltó helyet foglalhassák el, amely érdemeik következtében méltán megilleti őket!”, a rendtagok többsége, úgy tűnik, nem hallgatott a hívó szóra. Nyilván ennek tudható be, hogy a már 1945-ben de facto passzivitásba vonult szervezet végül csupán 1948 decemberében, egy évvel az után szűnt meg, hogy a (fél)nemesi előnévhasználatról törvény tiltotta el az érintetteket. Akik – hacsak az akkori egyéni „átvilágításnál” nem szolgáltatott okot az elkobzásra – annak firtatása nélkül tarthatták meg a még Horthy adományozta, elidegenítési tilalmak alól is feloldott vitézi telküket, hogy miképpen és mikor jutottak hozzá.

Parancsra önként

A csendőrség és a holokauszt

Amikor 1944. július 7-én Horthy Miklós kormányzó hatalmi szóval leállította a magyarországi zsidóság további deportálását, döntése már csak a főváros zsidóságát érinthette. Az említett időpontra ugyanis a vidéki Magyarország – a korabeli szóhasználat szerint – „zsidómentesített”. Az ügyben a kormány felhatalmazásával eljárók buzgalmára jellemző, hogy a deportálás megszervezésével megbízott két, a politikai élet jobbszárnyán akkorra már nevet szerzett belügyi államtitkár, Endre László és Baky László operatív csoportja még a kormányzó parancsa ellenére is útnak indított két transzportot Auschwitz felé. Amint az a német részről illetékes Adolf Eichmann vezette zsidókülönítmény mellé rendelt összekötő tiszt, Ferenczy László csendőr alvezetési jelentéseiből tudható, 1944. május 3-a és július 9-e között 147 vasúti szerelvényen 437 402, a zsidótörvények által zsidónak minősített magyar állampolgárt küldtek a német munka-, illetve megsemmisítőtáborokba.

Az 1944. március 19-ei megszállást követő, tökéletesen szervezett és végrehajtott deportálás korántsem volt előzmény nélküli, hiszen az 1938-tól mindinkább szélsőjobbra sodródó magyar parlament által elfogadott, egyre radikálisabban jogfosztó, úgynevezett zsidótörvények addigra már előkészítették a talajt. A „hintapolitikusként” jellemzett Kállay Miklóst a megszállás után három nappal Hitler követelésére Sztójay Döme – addigi berlini magyar követ – váltotta fel a miniszterelnöki székben, s április közepén egy, a Belügyminisz-

tériumban tartott egyeztető értekezleten már véglegesítették is annak a mindvégig bizalmasan kezelt nagyszabású tisztogatási tervnek a technikai részleteit, amelynek alapján aztán csendőrkerületenként megkezdődhetett a zsidóság gyűjtőtáborokba hurcolása, majd deportálása – olvasható Randolph L. Braham *A magyar holocaust* című nagymonográfiájában. „Az ülés résztvevői számára a nácik által megszállt többi európai országban felhalmozódott tapasztalatok voltak irányadók” – írja Braham. Egybehangzó történelmi elemzések szerint azonban a magyar közigazgatás, s benne megkülönböztetett helyen a magyar csendőrség – az említett nemzetközi tapasztalatoktól eltérően – igen hatékony szervezeti segítséget nyújtott az Eichmann vezette, 24 tagot számláló különleges csoportnak. Ennek volt tagja, immár a Gestapo századosaként, az a Zöldi Márton egykori csendőr százados, aki az 1942-es újvidéki vérengzés utáni bírósági felelősségre vonás elől Németországba menekült. A „magyar zsidótlanítási különítmény” vezetője a már említett Ferenczy László csendőralezredes volt, aki cége „fedőneveként” a Nemzetközi Beraktározási és Szállítási Kft. megjelölést használta.

A rendelkezésre álló történelmi források szerint aligha vitatható, hogy a német megszállást követő időszakban elsősorban a magyar királyi csendőrségnek, mint a mindenkor hatalom parancsait feltétlenül végrehajtó szervezetnek tették a feladatává a „zsidókérdés” gyakorlati megoldását. Az 1994-ben – az *Endre-Baky-Jaross per* című kötetben – teljes terjedelmükben nyomdafestéket látott Ferenczy László-jelentésekből pontosan nyomon követhető, milyen szakszerűséggel, zökkenőmentesen hajtotta végre a csendőrség az ez ügyben kapott parancsokat. Faragho Gábor altábornagy, aki a német megszállás után lett a csendőrség parancsnoka – s aki 1944 októberében az oroszoktól fegyverszünetet kérő küldöttség vezetője lett – a június 23-ai minisztertanácsi ülésen viszont még arról számolt be, hogy a „zsidótlanítási műveletekben mintegy 20 ezer csendőr vett részt, s csak hármukkal szemben kellett fegyelmi intézkedést foganatosítani”. E három között volt Nagy Endre csendőr százados, aki „zsidónak tekintendő titkos jegyesét” a saját lakásán rejtegette, vagy a csillaghegyi csendőrőrs parancsnoka, Endre László, aki névrokonával, a belügyi államtitkárral ellentétben – amint azt a kérdéskör kutatója, Szita Szabolcs egy 1994-es tanulmányában megemlíti – az irányítása alatt álló gettóban „emberi körülményeket biztosított”, sőt, „személye és családja biztonságát is kockáztatva” több családot megmentett a bevagonírozás elől. Kétségtelen, több, a korszakkal foglalkozó szerző is megjegyzi, hogy főleg a csendőrség tisztikarában érzékelhető meg hasonlást okozott a deportálásban való részvételre kiadott, az akkori törvények szerint törvényes parancs. A végrehajtás kíméletlen pontosságán azonban ez mit sem változtatott. De végül is kik voltak e sokak által rettegett, sokak által csodált, olykor irigyelt, a megbízó hatalom által mindig is kivételező bánásmódban részesített testület tagjai?

A magyar királyi csendőrség történetéről készült tanulmányok egybehangzóak a tekintetben, hogy amikor 1867-ben, a kiegyezést követően – a magyar nyelvben zsandárságnak nevezett – gyűlölt osztrák csendőrséget megszüntették, a vidék közbiztonsági helyzete oly mértékben bizonytalanná vált, hogy külön bátorságra volt szüksége annak, aki egyik vármegyéből a másikba kívánt utazni. Ezért 1880-ban Tisza Kálmán miniszterelnök benyújtotta a csendőrség felállításáról szóló törvényjavaslatát, amely – mivel egy központosított közbiztonsági testület felállítása a vármegyék önállóságát is sértette – csak hosszas viták után fogadtatott el 1881-ben. A csendőrség a vidék rendőrsége lett, a törvényhatósági joggal felruházott városokban ugyanis nem intézkedhetett. A belügy-, illetve a honvédelmi miniszter közös fennhatósága alá került szervezetet igen gyorsan, hat esztendő alatt működőképessé tették: hat csendőrkerületben összesen 916 órs jött létre. A századfordulón újabb három csendőrkerülettel gyarapodott a szervezet, amelynek gyorsan és hatásosan sikerült felszámolnia az úgynevezett betyárvilágot. Egy századfordulós statisztika már azzal dicsekedett, hogy a csendőrség az összes elkövetett bűncselekmény 94 százalékát felderítette. A szervezet az első világháborúig terjedő időszakban elsősorban az agrárszocialista mozgalmak kíméletlen letörésével szerzett elévülhetetlen érdemeket – a hatalom szemében. 1891 és 1914 között több mint hatvanan veszítették életüket csendőrsortűzek következtében.

A testület kötelékébe kezdettől fogva csak igen szigorú feltételek mellett, csakis másfél esztendő próbacsendőrködés után lehetett bekerülni. A „magyar honosság” mellett a többi között feddhetetlen erkölcsi magaviseletet, nőtleniséget vagy gyermek nélküli özvegyiséget, írni, olvasni és számolni tudást, katonás magatartást, valamint legalább 163 centiméteres testmagasságot írtak elő a 20 és 40 év közötti, belépni kívánó férfiaknak. Nemcsak a szolgálat minden pillanatát szabályozták a legapróbb részletekbe menő, szigorú előírások, de a csendőrök magánéletét is számos megkötés korlátozta. Így például a századelőn a csendőrség legénységi állományának csupán 10 százaléka nősülhetett meg – ez az arányszám a két világháború közötti időszakban 30 százalékra nőtt. Tiltott volt a kártyázás és az italozás, szolgálatban lévő csendőr idegenek jelenlétében még csak rá sem gyűjthetett. Am csendőrnek lenni biztos, mondhatni nyugdíjbiztos állás volt, s a szolgálati szabályzat azt is előírta, hogy egy-egy hónapban az egyébként jó megélhetést nyújtó illetményből mennyi pénzt kell a csendőröknek takarékkönyvbe helyezniük. Egy 1936-ban kiadott ismertetőből pedig azt is tudni lehet, hogy a felsőbbbség a tekintetben is befolyást gyakorolt a legénységre, hogy a megtakarított összeget ingatlanvásárlásra fordítsa.

1919 után a csendőrséget is újjászervezték, s a József Attila versében is megjelenő „cicázó csendőrtollakat” joggal tekintették a Horthy-rendszer jelképének. Nem kis részben a nekik juttatott kiváltságok okán állítható az, amit Keserű István hadtörténész egy 1994-es tanulmánya alcímében is leszögez: a

csendőrség a rendszer „legszilárdabb támaszává” vált. A kívül-belül vasfegyelmet hirdető, a parancsmegtagadás fogalmát nem ismerő szervezet „bibliája” a sok száz oldalas, minden apró részletre kitérő Szervezeti és Szolgálati Utasítás volt, amelynek mindennapos tanulmányozása, valamint rigorózan megkövetelt betartása a csendőrök legalapvetőbb kötelezettsége volt. A szervezet tagjai – a katonákhoz hasonlóan – a kormányzó személyére tették le az esküt. A táboribarna egyenruhájú, „acélzölddel szegélyezett buzérvörös” színű hajtókás, a koronás magyar címerrel és az éberséget jelképező kakastollforgóval díszített fekete vadászkalapú csendőrrjárőröknek – Budapest, valamint a törvényhatósági jogú városok kivételével – Magyarország egész területén széles körű jogaik voltak. A csendőrség parancsainak – a szolgálati szabályzat megfogalmazása szerint: „felhívásának” – „minden katonai és polgári személy, utólagos panaszlási jogának fenntartása mellett, engedelmeskedni” tartozott.

Ezekre utalva egy 1990-es történeti tanácskozáson Szakály Sándor, a csendőrség több mint hat évtizedének jegyzett történésze arról igyekezett meggyőzni hallgatóságát, hogy illenék végre e testületről – a rá kiosztott és keményen megvalósított politikai szereptől elvonatkoztatva – csak mint rendvédelmi és közbiztonsági szervezetről vitatkozni. Statisztikákkal alátámasztva állította, hogy a két világháború közötti időszakban változatlan hatáskörrel folytatódott a bűnfelderítés. Sőt, „a csendőrség az alapvetően hálátlanabb feladat, a bűnmegelőzés területén is európai szintű sikereket mutathatott fel”. Szerinte ezért is vitatható az, hogy 1945-ben a csendőrség megszüntetését szorgalmazók „bűnnek tekintették a szabályzatokban lefektetett előírások betartását, a parancsok teljesítését”.

1945 márciusában ugyanis az ideiglenes nemzetgyűlés „a múlt népellenes kormányait feltétlen engedelmisséggel” kiszolgáló, „a magyar demokratikus mozgalmakat kíméletlen eszközökkel” megsemmisíteni törekvő csendőrségnek mint testületnek mondta ki a felelősségét, s így – a rendszerváltást követő években ismét a viták középpontjába került – kollektív bűnösség elvét alkalmazta a szervezet felosztatásakor. Szakály Sándor több tanulmányában is felemlíti: pusztán már a csendőrségnél eltöltött szolgálati idő is alapja lehetett a bíróság elé állításnak. A kutató visszatérően hangot ad annak a meggyőződésének is, hogy a politikai indokok alapján megszüntetett szervezet kiiktatásával valójában „egy európai színvonalú közbiztonsági őrtestület lett a múlté”.

Mások viszont éppen azt a sok évtizedes beidegződöttséggel trenírozott vakfegyelmet kifogásolják mindmáig, amivel a csendőrség 1944-ben engedelmeskedett az embertelen parancsnak, ezzel segítve elő a magyarországi deportálás meghökkenítő gördülékenységét. Bizonyítékként többen utalnak arra a náci propaganda megrendelésére készült, 1944-ben több semleges országban be is mutatott korabeli filmre, amely a nagyváradi deportálás csendőri brutalitását rögzítette. A felvételeken a csendőrök „puskatussal verik a nőket, korbáccsal hajszoják a lemaradó gyerekeket, lerángatják a védtelen áldozatok

jegygyűrűjét” – idézi fel a kegyetlen jelenetet könyvében Braham professzor. Ugyanerről a felvételtől a magyar királyi csendőrség „oknyomozó történetét” az amerikai Clevelandben közreadó Rektor Béla egyetemi tanár mint a német bajtársiatlanság megnyilvánulásáról szól, mondván, hogy a felvételek előtt a németek „a csendőröket a gyors berakás ürügye” címén szigorúbb eljárásra kényszerítették.

A szomorú valóság

Piliscsaba barakkjai

„Közlöm, hogy a munkaszolgálatra alkalmasnak talált zsidókat Budapestről (...) naponta, további intézkedésig, gyalogmenetben a kijelölt munkahelyekre fogják kísélni. (...) Felhívom, hogy november 6-tól kezdve Piliscsaba kijelölt étkeztetési és éjjelezési állomáson (...) naponta 2000 személy részére megfelelő helyről gondoskodjék.” Ezt a „Szigorúan bizalmas” jelzetű – a Szálasi-kormány belügyminiszterének, Vajna Gábornak aznapi rendeletére hivatkozó – utasítást kapta 1944. november 4-én a szentendrei járás főszolgabírája. A járási és községi vezetésnek tehát 48 óra állt a rendelkezésére, hogy megszervezze a falu akkori lakosságának több mint felét kitevő embertömeg két héten keresztül napról napra történő „éjjeleztetését”.

A jelzett november eleji napon ugyanis az óbudai téglagyárból Hegyeshalomba indított első transzport megérkezett az első állomáshelyre, Piliscsabára. Abba a községbe, amelynek neve 2003-ban visszatérően szerepelt a sajtóban a *Sorstalanság* című Kertész Imre-regény filmre vitele kapcsán. Egyebek mellett azért, mivel a film egyik kiszemelt forgatási helyszínén többen akár élőlánccal is meg kívánták akadályozni, hogy „a magyar ősök szellemeinek szakrális gyülekezőhelyét” úgymond megszenteltelentsék, illetve hogy a kései utókor netán azt hihesse, hogy Magyarországon létezett a zsidóüldözésnek a németországihoz hasonló formája. „Nem szabad zsidókat befogadó barakkokat építeni oda, ahol sohasem voltak, mivel az utókor még azt hinné, hogy mindez a valóságban is létezett” – hajtogatták rendre a forgatás ellen tiltakozók.

„Szeretném a tüntetés szervezőit tájékoztatni arról, hogy Piliscsabán 1944 novemberében-decemberében valódi barakkok álltak, s a tábori csendőrség

ezekbe terelt be bennünket” – reagált a készülődő tiltakozásról szóló hírekre Réti Ervin külpolitikai újságíró a HVG-nek írott levelében. Mindehhez hozzátette: „Ha emlékezetem nem csal, akkor nem hangzott el tiltakozás, hogy a szakrális helyen magyar tábori csendőrök magyar állampolgárokat puska-tussal vertek, s élőlánc sem akadályozta meg továbbvitelünket.”

Bár a történeti kutatások nagy vonalakban már elég régóta tisztázták – a legrészletesebben Szita Szabolcs történész, a *Halálérőd* című, 1989-es kötetében – az 1944-es hegyeshalmi gyalog-, más megfogalmazásban: halálmene-tek krónikáját, források híján számos részlet még feltárára vár. Azt azonban tudni lehet, hogy ezen erőltetett menetek elsődleges célja az volt, hogy munkaerőt „szállítsanak” a végveszedelemben került német hadsereg számára végzett véderőmunkálatokhoz.

A folyamatot az 1944. október 15-ei fegyverletételt bejelentő Horthy-proklamációt követő nyilaspuccs indította be. Az addigra gyakorlatilag teljesen jogfosztottá tett zsidóság Budapesten megmaradt része, becslések szerint 200-230 ezer ember (a vidékieket 1944 nyarán szinte kivétel nélkül deportálták) talán még némi reménykedéssel is fogadta az újdonsült igazságügy-miniszter, Budinszky László október 17-ei nyilatkozatát, miszerint „a zsidók munkaszolgálatot teljesítenek majd az ország területén a Nemzet számára”.

Az ominózus nyilatkozat másnapján azonban – különleges egységének élén – visszatért Magyarországra a vidék zsidóságának deportálását 1944 nyarán néhány hét alatt megszervező s azt a magyar közigazgatás lojális együttműködésével karöltve végre is hajtó Adolf Eichmann. Az ő parancsa ezúttal arra szól, hogy szerezzen minél több munkaerőt a birodalom számára. Ez elsőre némi feszültséget okozott ugyan a németek és a nyilasok között, de a felmerült érdekellentét hamar megoldódott – éspedig a német óhajoknak megfelelően. Eichmann ugyanis, arra hivatkozva, hogy a háború győzelmes befejezéséhez elengedhetetlen hat nagy németországi föld alatti repülőgépgyártó üzemcsarnok mielőbbi elkészítése, két ütemben 50-50 ezer zsidó kölcsönzését szorgalmazta. Ezt végül Szálasi Ferenc – mint az Edmund Veessenmayer német követnek, teljhatalmú birodalmi megbízottnak Berlinbe küldött jelentéséből tudható – „teljes megértéssel fogadta”, a részletekről pedig már nem is ő, hanem a totális mozgósítás és harcra állítás minisztere, Kovarcz Emil tárgyalta az ilyesmiben addigra specialistává lett Eichmann-nal.

„Mivel a szállítóeszközök másra kellenek” – olvasható egy korabeli jegyzőkönyvben –, a két fél abban állapodott meg, hogy „a munkaerő magyar területről való eltávolítását” gyalogmenetben hajtják végre. E tárgyalások folyamányaként Beregyfő Károly honvédelmi miniszter hetven, munkaszolgálatot teljesítő századot – nagyjából 15-17 ezer embert – azonnali hatállyal a Hegyeshalmon létesített átadóhelyre vezényelt. Ezután október 20-án „a leg súlyosabb megtorlás terhe mellett” honvédelmi szolgálatra hívta be a sárga

csillag viselésére már március 29-e óta kötelezett, 16–60 év közötti zsidó férfiakat, valamint a 16–50 év közötti zsidó nőket.

A budapestieknek a Mexikói úti KISOK-pályán (a kis földalatti mai végállomásánál), a Kerepesi úti új üggetőpályán, illetve a szomszédságában levő Tattersallban kellett jelentkezniük, ám a fővárosban portyázó nyilas különítményesek már a rendelet kibocsátásának első napjától razziák sorozatával biztosították, hogy össze is gyűljön az elvárt létszám. Miután azonban az sem az említett munkaszolgálatos-zászlóaljok állományából, sem a miniszteri felszólításra nem jött össze, Beregyfő november 3-án megismételte az október 20-ai parancsot, melynek megtagadása esetére immár halálbüntetést helyezett kilátásba. Lépen-nyomon követték egymást a razziák is.

Az akkor még vezetett statisztikák szerint november közepéig megközelítőleg 30 ezer főt indítottak útnak a nyugati határ felé. Az utókori becslések szerint egyébként a nyilas kormányzat a német hatóságoknak összesen több mint 76 ezer munkaszolgálatost, illetve közmunkára behívott civilt adott át – körülbelül fele-fele arányban –, akiknek többsége végül főként az osztrák–magyar határszélen, az úgynevezett Birodalmi Védőállás, illetve a Keleti Fal erőd- és sáncrendszer építésében vett részt.

Jó néhányan – a létszám erőltetett feltöltése miatt – korhatáron alul vagy felül kerültek a menetbe, így egyáltalán nem csodálható, hogy az elvileg egy hét alatt megteendő utat több elcsigázott menetoszlop csak nyolc-tíz nap alatt teljesítette. A már említett november 4-ei belügyminiszteri rendelet jelölte ki egyébként azokat az „éjeleztetőhelyeket” is, melyek közül az első az újabban oly sokszor emlegetett Piliscsaba volt. A legjelentősebb útvonal további stációi: Dorog, Süttő, Szőny, Gönyű, Dunaszeg, Mosonmagyaróvár és Hegyeshalom voltak, és az érintett előjáróságok a tevékeny közreműködés előmozdítására gyors állami segítséget, 125 ezer pengőt is kaptak a kiadások fedezésére.

A résztvevők által csak halálmenetként aposztrofált út történéseiről – annak ellenére, hogy több tízezer embert hajtottak keresztül a fél országon – meglehetősen kevés történetileg hiteles információ áll rendelkezésre. Randolph L. Braham magyar származású amerikai történész *A magyar holocaust* című, magyarul először 1988-ban megjelent nagymonográfiájában idézi például a svájci követség képviselőinek korabeli helyszíni látletét, miszerint a 200-220 kilométert gyalogoltatott emberek a menetelés legalább hét-nyolc napja alatt „legfeljebb 3-4 adag levest kaptak”, és „azokat, akik útközben megbetegedtek, gyakran lelőtte a kíséző személyzet”. November 25-ei, a magyar külügyminiszternek, Kemény Gábornak címzett emlékeztetőjében Raoul Wallenberg – az embermentés szimbólumává lett svéd diplomata – ugyancsak a menetelők szenvedéseiről számolt be, s próbált diplomáciai nyomást gyakorolni az „emberségesség” érdekében. Hasonló beszámolókat lehet gyűjteni abból az irategyüttesből is, amelyet az 1945-ben az

amerikai zsidó jótékonyági szervezet, a Joint által létrehozott Deportáltakat Gondozó Bizottság vett fel a túlélőktől. A mintegy 3600 jegyzőkönyvből tudható meg például, hogy a menetszlop tagjai Dorogon rosszabbul jártak, mint a ma nem létezőnek mondott piliscsabai barakkokban. Az ottani sportpályán ugyanis szabad ég alatt töltötték az éjszakát, Gönyűnél pedig egy dunai uszályba zsúfolták össze az embereket.

A pontos részletekről azonban – dokumentumok híján – igen kevés tudható. A tekintetben is csak feltételezésekbe bocsátkozhat a kutató, hogy például magán Piliscsabán az ominózus időszakban pontosan hol, hová zsúfolták össze a naponként ott átvonuló, összesen 25-30 ezer embert. Ennek legvalószínűbb helye 1944 őszéig közvetlenül a falu elején, a bécsi országút által kettészelt katonai tábor volt – az a terület, ahol ma a Pázmány Péter Katolikus Egyetem bölcsészkar épületegyüttese fogadja a községbe érkezőket. Onnan ugyanis éppen azokban a napokban vonták ki az addig ott állomásozó vegyi alakulatot.

Mindazonáltal a „kölcsonzsidók” történetének Piliscsaba kétségtelenül csupán első átmeneti, ám nagyon is létező helyszíne volt. Korántsem önkéntes átmeneti vendégeinek állapotáról egyébként az auschwitzi megsemmisítő-tábor korábbi parancsnoka, az az idő tájt az átvétellel és a munkaerő-irányítással megbízott Rudolf Höss számolt be, amikor feljebbvalóinak címzett jelentésében közölte, hogy a határra érkező kontingensek „szinte alkalmatlanok a munkára”. Minek nyomán a birodalom határáról való visszafordításuktól a németek úgymond csupán „politikai okokból”, a német–magyar kapcsolatok „megrontását kerülendő” tekintettek el.

MEGBICSAKLOTT GONDOLATOK

A kormányfőbukató dédi

Az Imrédy Béla-affér

„Néhány nappal ezelőtt olyan, előttem eddig ismeretlen adatok merültek fel, amelyek arra mutatnak, hogy (...) nagyanyámnak apai ágon nagyszülei nem származtak keresztény családból (...) tehát a nyolc dédszülő közül az egyik ezelőtt 125 évvel, hétéves korában keresztelkedett meg.” 1939. február 15-én, a miniszterelnökségről való lemondásának indoklásakor ismerte el a hetek óta szóbeszéd tárgyát képező hír valóságát Imrédy Béla. Származásának ügyeit ekkor már második alkalommal taglalta a nyilvánosság előtt. Igaz, a kínos beismerés előtt egy hónappal még egészen másképp: akkor kategorikusan cáfolta bizonyos „gyáva kútmérgezők” vádját. A *Függetlenség* című kormánypárti, de leginkább imrédyista napilap a beismerést követően mindenestre már „mélységes és megrendítő emberi drámaként” jellemezte a történeteket, s „a fajvédő Magyarországért vívott embertelen kemény csaták” áldozataként búcsúzott – mint utóbb kiderült, csak átmenetileg – a „gerinces, bátor, nagy tudású, elvei mellett fanatikusan kitartó” államférfitől. Egyúttal természetesen annak a gyanújának is hangot adott, hogy a háttérben „a zsidó nagykapitalizmus és a feudális nagyurak aknamunkája” áll.

Imrédy lemondásának – pontosabban: lemondatásának – története bepilantást enged az 1930-as évek végi magyar politikai boszorkányművekre, a korszak politikai életébe. Sipos Péter történész 1970-es évekbeli, igaz, a kor frazeológiájával megspékelt, ám példátlanul adatgazdag monográfiája nyomán jól ismert, hogy a nagypolitikában a Gömbös-kormány pénzügyminisztereként jelentkező Imrédy rövid idő alatt, 48 éves korára érkezett el karrierje csúcsára, s váltotta fel a szélsőjobbal szemben gyengekezűnek tekintett Darányi Kálmánt a miniszterelnöki székhelyen. Ezért aztán kinevezésekor, 1938 májusában Imrédyt nemcsak pártja, a Gömbös Gyula által különféle irányzatokat egybegyűjtő

Nemzeti Egység Párt (NEP) támogatta, de – angol orientáltságú politikai előélete miatt – még a polgári ellenzék képviselői is. Az Imrédy megbuktatásában néhány hónappal később kulcsszerepet játszó Rassay Károly, a Polgári Szabadság Párt vezére – s egyben a párt szócsövének tekinthető *Esti Kurir* című napilap főszerkesztője – 1938 szeptemberében például még elismeréssel szólt a kormány négy hónapos tevékenységéről, és legfeljebb taktikai engedményként értékelte Imrédynek a szélsőjobbal kokettáló jelszavait.

A kegyelemből golyó által kivégzett Imrédy Béla

Mi volt akkor, ami az ifjúnak számító magyar miniszterelnököt oly gyorsan nemkívánatossá tette? Anélkül, hogy az 1935-ös választásokon átütő győzelmet arató Gömbös-féle NEP belső konfliktusaiban jobban elmélyülnénk, annyit mindenképp érdemes megjegyezni, hogy az alapító 1936 őszi, váratlan halála után fokozatosan előtérbe kerülő Imrédy, a várakozásokkal ellentétben, nem bizonyult integráló személyiségnek. Például mert az 1938 májusában hatályba lépő első zsidótörvény kihirdetése feletti örömet pártja szélsőjobbra kacsintató oldala számára a nyilas mozgalmak erőteljes korlátozásával és Szálasi Ferenc júliusi, háromévi fegyházza való elítélésével keseríti meg. Egyébként nyilván ezek és Imrédy korábban tudottak vélt angolbarátsága voltak a vele kapcsolatos, már említett illúziók forrásai. Az 1938 szeptemberében Berlinből, a Hitlernél tett kötelező tisztelegő látogatásról beszámoló Imrédy azonban, éppen az említett illúziók rabjait meglepve, hangnemet váltott.

A történeti kutatások mindeddig nem találtak pontos választ a gyökeres fordulat kiváltó okaira, az viszont tény, hogy Imrédy környezete s a politikai közvélemény 1938 őszén már egyértelmű pálfordulást konstatálhatott.

A szeptember 4-én Kaposvárott tartott gazdaggyűlésen például olyan „csodálatos forradalmat” hirdetett meg, melyet „rendeleti kormányzással” ígért megvalósítani. A parlamenti rendszer megkerülésének, vagyis az egyszemélyi diktatúrának a tervét nyomban élesen ellenezte a minisztertanács jó néhány tagja, elsősorban a kommunista és nyilas szervezkedésekkel szemben egyaránt vaszigorral eljáró belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc. A vallás- és közoktatási miniszter Teleki Pál pedig, mint a kormányzó bizalmi embere, egyenesen magánál Horthynál lépett közbe a terv meghiúsítása érdekében. Az 1931-es bukása után is az államfő szürke eminenciásaként „a pártok fölött lebegő” felsőházi tag, Bethlen István a lovagiasság íratlan szabályai szerint még azt is közölte Imrédyvel: ha nem tesz le egyeduralmi terveiről, „politikai ellenfelekké válnak”. De ugyanakkor akcióba léptek a NEP jobboldali tagjai is, ők viszont a gömbösi út feladásával vádolták a miniszterelnököt. Közülük már több mint hatvan parlamenti képviselő fordított hátat a NEP-nek november végén.

A kormány- és pártválsággá terebélyesedő konfliktus eredményeként Imrédy kénytelen volt benyújtani a lemondását, ám azt Horthy végül nem fogadta el. A miéltre még ma is csak feltételes módban válaszolnak a történészek. Például azzal, hogy Imrédy időközben a nemzetiszocialista Németország kegyeltjévé léphetett elő. Persze maga a miniszterelnök is tett néhány, pozícióját megerősítő lépést, egyebek mellett az utcára vitte a vele jobbról szimpatizáló bajtársi egyletek ifjait. A fáma szerint végül nemcsak Teleki, de Keresztes-Fischer is arra a meggyőződésre jutott, hogy az adott politikai helyzetben az lesz a legkevésbé rossz megoldás, ha a kormányzó nem fogadja el Imrédy távozását. Így az újjáalakított Imrédy-kabinet karácsony előtt egy nappal, a nemzeti egység bizonyítékának jegyében, benyújtotta a második zsidótörvény-tervezetet, s Imrédy ezzel szinte egy időben elindította radikális, jobboldali – a jövő Magyar Élet Pártja csírájának tekinthető – mozgalmát.

A kormánypártiak egy részének a nehezen egybentartott NEP felbomlasztási kísérlete nem volt ínyére, míg a polgári ellenzéknek az említett törvényjavaslattal szembeni elvi kifogása erősödött meg. A már említett Rassay ugyanis már 1938 novemberében egy szegedi nagygyűlésen jelezte: az első zsidótörvény életbe léptetését nem sikerült ugyan megakadályozniuk, de „a jövőben mindent el fogunk követni, hogy a törvénytárból mielőbb kikerüljön a jogegyenlőséget megsemmisítő jogszabály”. Az ellenakció tehát megindult. „Egyetlen remény (...) látszott, ha a Kormányzót felszabadíthatjuk a jobboldali forradalom veszélyének és Imrédy Bélának a terrorja alól. Erre csak egy út állott rendelkezésre: bebizonyítani okmányszerűleg Imrédy zsidó származását” – emlékezett vissza 1945-ben a módszerek mineműségére Imrédy népbírósi tárgyalásán a lapszerkesztő-politikus Rassay Károly. Elsősorban az ő kézzel írott tízoldalas vallomásából – amely az Imrédy-per iratanyagával egyetemben a fővárosi levéltár gondozásában jelent meg – rekonstruálható, nagyjából miként is zajlott le a miniszterelnök-buktatás.

Az ötletet Rassay – a legitimista felsőházi tag, Sigray Antallal közösen – azokból a nyilas rölapokból merítette, amelyek 1938 végén jelentek meg az utcákon. Az egyiken például ezt olvashatta az utca embere: „Testvér! Tudod-e, hogy Szálasi Ferenczet ki záratta le 3 évi fegyházra? A zsidó vérbeütéses álnemzetiszocialista IMRÉDY BÉLA!” A mindinkább terjedőben lévő szóbeszéd megállítására Imrédy beszerezte a törvény szerinti árjaságát – tehát a nagyszülőkig bezárólag „tisztaságot” – igazoló okmányokat, s tett magabiztos kijelentéseket. Ám – ha esetleg tudatában volt is „érintettségének” – nem gondolta, hogy Rassayék állhatatossága túlmegy majd az ő nyilatkozatainak pusztá tudomásulvételén. Pedig így történt, és Rassay megbízottja a csehországi Saatz városkában néhány nap kutatás után „megcáfolatlan bizonyítékra” lelt, köztük például Imrédy dédanyjának zsidó származását eláruló keresztlevelére.

„Ezekkel zsebemben a képviselőház bizottsági tárgyalásán még egyszer felhívtam Imrédyt, hogy vonja vissza a javaslatot, amely már addig is oly sok halálos tragédiát okozott – folytatódik Rassay vallomása, ami szerint a szóban forgó jelenet némi színpadiasságot sem nélkülözött: – Erősen szemébe nézve azzal fejeztem be felszólalásomat, hogy (...) ez a javaslat az a bizonyos nagy kő, amely elrepül és senki nem tudja, hol áll meg, és kit hogyan talál meg.”

A felszólítást azonban Imrédy – a visszaemlékezők szerint – gúnyosan s gyanútlan magabiztossággal utasította vissza. Ezt követően Rassay az Imrédyt – ha törvényileg nem, de „morálisan” mindenképp – ellehetetlenítő dokumentumokkal megismertette Bethlen Istvánt, aki aztán közvetítette az összeesküvők ultimátumát Horthyhoz: ha a miniszterelnököt nem menti fel tisztességéből, akkor 48 óra múltán a Tisztelt Ház asztalára kerülnek a hatalmas belpolitikai skandalumot ígérő iratok. A kormányzó titkos utasítására a belügyminiszeri tárca irányítója, Keresztes-Fischer hamarjában ellenőriztette az iratok hitelességét, majd Horthy kihallgatásra magához rendelte a miniszterelnököt. Imrédyt a kínos beszélgetés során – Horthy Miklós portugáliai száműzetésében írt memoárja szerint – szabályos rosszullét fogta el, s az őt kompromittáló dokumentumot megpillantva azonnal lemondott. A valóságban viszont – mint az a már említett történész, Sipos Péter monográfiájából tudható – a kormányzó február 14–15-én háromszor is fogadta a miniszterelnököt, mire az valóban benyújtotta lemondását.

Hogy pontosan mi történt a kulisszák mögött, azt – megbízható források híján – ma is csak találgatni lehet. Az viszont elég bizonyosnak látszik, hogy a sikerrel járt kormányfőbuktatás után a történet korántsem a Rassay és köre által elgondoltak szerint folytatódott. Egyebek között azért nem, mert Imrédy végül is – felmérve, hogy noha „szégyenfoltjának” jogi következményei még az utódja és párttársa, Teleki Pál által a parlamentben keresztülhajtott második zsidótörvény szerint sem lesznek – a beismerés jelentette előremeneküléssel megteremtette önmaga számára a továbbpolitizálás lehetőségét. Olyany-

nyira, hogy a szélsőjobb egyik koordináló személyiségévé vált; 1944-ben, a németek bizalmát élvezve, ismét tárcához jutott a már a német megszállás idején miniszterelnöklő Sztójay Döme kormányában.

Az esemény, melyben Imrédy ellenfelei a saját, nemtelen fegyverét fordították a miniszterelnök ellen, végül tehát intermezzónak bizonyult. A történet főszereplőjében azonban kétségtelenül mély nyomot hagyhatott. Legalábbis ezt támasztja alá az a pszichoanalitikus beszélgetés, amelyet a háborús bűnös-ként kötél általi halálra ítélt, majd kegyelemből golyóval kivégzett – s tetteit meg nem bánó – egykori miniszterelnök két nappal a kivégzése előtt folytatott a cellájában a két háború közötti író- és újságíró-nemzedék egyik jeles tagjával, Szirmai Rezsővel, valamint a hazai pszichoanalízis elismert személyiségével, Gartner Pállal. Ez utóbbi, a beszélgetés végén írt gyorselemzésében annak a meggyőződésének adott hangot, hogy Imrédy a fasizmushoz eljutó radikalizmusával egyrészt „kétes” származását igyekezett kompenzálni, másrészt „bosszút kívánt állni az őt kompromittáló ősökön”. Maga Imrédy két nappal a kivégzése előtt az őt kérdezőknek ekképp kommentálta a nevezetes esetet: „Méltánytalanságnak éreztem, mert ha igaz is, nem volt fair dolog...”

Mindegy, csak harc legyen

Bosnyák Zoltán sokadik élete

Magyar Antifasiszta Intézet felállítását és *Új Harc* című képes hetilap elindítását szorgalmazta egy 1951. október 31-én kelt, az Államvédelmi Hatóságnak (ÁVH) címzett beadvány. A szerző szerint ezáltal megsokszorozódhatna „a fasizmus mindenfajta ideológiai csökevénye (az antiszemitizmus, a szovinizmus és a klerikalizmus)”, valamint „az imperialista hírverés elleni tudományos tömegfelvilágosító munka hatékonysága is”. Az abban az időben aligha vadonatújnak mondható elképzelést az ötletgazda személye teszi meglehetősen megdöbbentővé. Nem más volt ő, mint a hét évvel – s egy rendszerrel – korábban alapított Zsidókérdést-kutató Magyar Intézet igazgatója, egyben az 1944-ben indított, *Harc* című antiszemita és nem melleleg antibolsevista, nagy példányszámú hecclap főszerkesztője, Bosnyák Zoltán. Az idézett felajánlkozást persze a többéves bujkálást követően az ÁVH börtönében töltött másfél hónapnyi fogság és a sejthető ítélettől való félelem is motiválhatta. Az

mindenesetre feltűnő, hogy az akkor magát már „a szocializmus ügye mellett elkötelezett szerény, de fanatikus harcosnak” mondó szerző mennyire fantáziátlannak bizonyult korábbi önmagához képest. Igaz, a Történeti Hivatalban az ezredfordulón kutathatóvá vált – és szemmel láthatóan valamilyen okból valamikor erősen megrostált – iratanyag alapján az is állítható, hogy a kommunista rendszer akkori működtetői valójában nem is erre, sokkal inkább esetleg használható információira voltak kíváncsiak.

Nyilván nem véletlenül: az 1905 januárjában született, tanárképzőt végzett Bosnyák 1930-ban kezdett politizálni és írni. Első tanulmánya *Kulturpolitikai gondolatok* címmel *A Cél* című, kis példányszámú fajvédelmi folyóiratban látott napvilágot, 1931-ben. A lap szerkesztője az a bölcsészkar állattani tanszékén elsősorban a méhek, a kétéltűek és a csúszómászók életéről előadásokat tartó Méhely Lajos professzor volt, aki már 1930-ban lemondásra kényszerült akadémiai tagságáról, mivel a magas tudóstitélet elutasította a tudomány területéről a politikába átemelt fajbiológiai nézeteit.

Nem így Bosnyák, aki – saját sorai szerint – „mind a tudományban, mind a lapszerkesztésben” hamarosan Méhely jobbkeze lett, sőt, állítólag az ő ösztönzésére kezdett „behatóbban foglalkozni a zsidókérdéssel” is. Ebbéli stúdiumainak állomásait előbb az említett folyóiratban, később külön, már címükben (*Fővárosunk elzsidósodása, Magyarország elzsidósodása, Bolsevizmus és zsidóság*) is agitatív kötetekben tette közzé. Ténykedése intenzitására mi sem jellemzőbb, mint hogy publikációs csúcsevénben, 1938-ban hat új könyvvel is jelentkezett. Kezdetől jelen volt a szélsőjobboldal imrédysta szárnyának ugyan ezen évben induló, *Egyedül Vagyunk* című orgánumban is, melyben nem pusztán vallási alapú zsidótörvényt, hanem a náci Németországhoz hasonlatos, fajelméleti alapvetésű jogszabályt is követelt a politikától. De ő írta a Cion bölcséinek jegyzőkönyve című, az antiszemitizmus Bibliájaként emlegetett hamisítvány 1935-ben megjelent kiadásának utószavát, melyben „vadul tájékozó, perverz önkívületben vonagló gyűlöletrohamnak” minősítette azon igyekezetet – érkezzen az akár a zsidók, akár az „áruló keresztények” oldaláról –, amely a „győzedelmes hitlerizmust” próbálná feltartóztatni.

A harmincas évek végétől jószerével már nem is volt Magyarországon olyan szélsőjobboldali orgánum, amelyben ne jelentek volna meg Bosnyák – szakmában írt, de mindig a tudományosság köntösében előadott – elemzései. A sajtó zsidótlánítására hivatott Sajtókamara elnökének, vitéz Kolosváry-Borcsa Mihálynak a *Függetlenség* című napilapja ugyanúgy versengett egy-egy új Bosnyák-opuszért, mint a Habsburg-párti legitimizmustól a nyilasokig eljutó Milotay István szerkesztette, első, valóban nagy hatású szélsőjobb napilap, az *Új Magyarság*, vagy a szintén nyilas *Magyarság*. Időközben Bosnyák maga is főszerkesztővé lépett elő, a nyugdíjba vonult Méhely után ő jegyezte *A Cél*t, és 1942 februárjában már e lap hasábjain szorgalmazta, hogy német példára „állítsák fel a Zsidókérdést-kutató Magyar Inté-

zetet”, amelynek legfőbb feladatául annak vizsgálatát szánta, „miképp kapcsolható ki a zsidóság az európai népek életközösségéből”.

Bosnyák javaslata a német megszállás után talált kormány szintű meghallgatásra. Akkor viszont rögtön őt nevezték ki az említett intézmény élére. A stílszerűen „a zsidó plutokraták volt Unió klubjának” a Vörösmarty tér 4. szám alatti helyiségeibe beköltöztetett intézet megnyitó ünnepségén, 1944 májusában az azokban a napokban zajló vidéki deportálások végrehajtásá-

Bosnyák Zoltán, kezében a *Harc*cal, az általa főszerkesztett antiszemita hecclappal

ban – belügyi államtitkártársával, Baky Lászlóval közösen – teljhatalmat kapott Endre László mondott beszédet. Pártfogoltja, Bosnyák Zoltán pedig ez alkalommal mutatta be az intézet hivatalos lapját, az antiszemita náci hecclapra, a *Der Stürmer*re hasonlító, mintegy 60-70 ezer példányban kinyomtatott, egyébiránt általa főszerkesztett *Harc* című orgánumot. A szombatonként megjelenő hetilap 32 számot ért meg, cikkeiben és a „tipikus zsidó vonásokat” karikázó gúnyrajzaiban már nyoma sem maradt a Bosnyák által korábban még előszeretettel hangoztatott „tárgyilagos tudományosságnak”. A főszerkesztő szokimondása a Szálasi hatalomátvétele utáni „első szabadon írt” – *Leszámolunk* című – vezércikkkel kapcsolt a legerősebb fokozatra.

A front közeledtével – a *Harc* utolsó száma 1944 decemberében jelent meg – Bosnyáknak hosszú időre nyoma veszett. Sikeres bujkálásában nyilván segítette, hogy látásból kevesen ismerték: fajelméleti tudományának fellegvárából ritkán lépett ki a közszereplésbe. Aminek talán az is egyik oka lehetett, hogy albinósága, fehér haja, piros pupillája kevéssé fedte az írásában többször felvázolt „magyar fajelem” külső jegyeit.

Hogy ettől kezdve egészen 1951-ig mi is történt Bosnyákkal, arról még ma sem lehet bizonyosat tudni. A Történeti Hivatalban csonkán fennmaradt dossziéból annyi azért rekonstruálható, hogy a felelősségre vonás elől menekülve, Ausztriát és Csehszlovákiát is megjárva, 1945 májusában egyetlen napra visszatért Budapestre, majd sógora iratait magához véve a romániai Hosszúfaluban húzódott meg. Aztán 1948-ban, hamis útlevelel azért utazott ismét Budapestre, hogy saját és családja Nyugatra szökését előkészítse. Mivel ez nem sikerült, három hét múlva visszavonatozott korábbi rejtékhelyére. Állítólag onnan csempésztette ki a romániai magyarság helyzetéről írott cikkeit Madridba, a szélsőjobboldallal korábban is kokettáló Muráti Lili színésznőnek, aki – megint csak állítólag – a szerző inkognitóját megőrizve rádióadásokban ismertette e beszámolókat. Történt volna mindez addig, amíg Bosnyákot le nem leplezték és tízévi kényszermunkára nem ítélték a román hatóságok, majd 1951 szeptemberében át nem adták az ÁVH-nak.

Megválaszolatlan kérdés azonban, hogy végül miért nem nyilvános tárgyaláson ítélték el az 1946-ban, távollétében, a bíróság által már háborús főbűnösnek nyilvánított Bosnyákot. Azt sem tudni, miért telt el akkoriban igen szokatlanul hosszú idő az első és a másodfokú eljárás között. Máig megfektetlen, miért nem maradt fenn jegyzőkönyv az állítólag 1952. október 4-én történt kivégzésről, mi több, hogy a 47 éves lapszerkesztő halálát miért csak két hónappal később jegyezték be a X. kerületi tanács halotti anyakönyvébe. Azt sem sikerült máig kideríteni, miért feledkeztek el a hivatalságok a teljes vagyoneklobzást kimondó határozat telekkönyvezéséről.

E kérdésekre a nyolcvanas évek közepén a Bosnyák-üggyel véletlenül találkozó, majd esztendőig tartó magánnyomozást folytató Kutrucz Gizella pártmunkás, újságíró sem kapott választ. Igaz, az 1999 szeptemberében megszüntetett titkosítás óta kutatható Bosnyák-dokumentumok néhány óvatos következtetéshez azért mégiscsak adnak némi támpontot. Ezek alapján például úgy tűnik, hogy ma már korántsem sorolhatók a legendák birodalmába az ötvenes évek elején az ÁVH boszorkánykonyhájában szovjet mintára tervezgetett cionista perekkel kapcsolatos feltételezések. Az említett iratok tanúsága szerint ugyanis Bosnyák „ismereteit” ehhez is fel kívánták használni. Ő pedig 1951 októberében nemcsak az említett Magyar Antifasiszta Intézet létrehozására tett javaslatot, hanem egy tíz kötetre terjedő írói munkatervet is benyújtott. A többi között *Az antiszemitizmus igazi okai Magyarországon*, a *Marx–Engels–Sztálin, A finánc kapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon* munkacímű művek megírására tett felajánlást – ám erre a jelek szerint nem mutatkozott hatósági érdeklődés.

Arra viszont van közvetett bizonyíték – ha a kézirat eddig nem is került elő –, hogy született egy 300-400 oldalas „önéletrajzi önkritika”. Fennmaradt ugyanis egy 1952. június 30-án keltezett összefoglaló, melyben Barna Péter államvédelmi százados, a vizsgálati főosztály legfőbb jogügyi szakértője (a

BM Akadémia későbbi tanszékvezetője) jelentette: elolvasta a *Vallomásaim és tévedéseim* című, a százados által „túl hosszú, mesterkéltséggel és mellébeszéléssel” jelzőkkel illetett Bosnyák-kéziratot. Az azóta lappangó írást véleményező államvédelmis kommentárjaiból tudható például, hogy Bosnyák ebben „a Munkásmozgalmi Intézet számára valamelyest használható” történeti fejezeteket is írt, sőt, olyan adalékokat is megemlíttet, amelyek „operatív szempontból talán használhatók” lehetnek. Az ÁVH-s szakértő összefoglaló véleménye azonban Bosnyák számára akár végzetessé is válhatott. Barna ugyanis akként vélekedett, hogy Bosnyák „további íratása felesleges. Javaslom ügyének letárgyalását a Legfelsőbb Bíróságon is, legfeljebb az ítélet végrehajtása előtt még újból kihallgatni arról, volt-e a Zsidókutató Intézet és a politikai rendőrség (Gestapo) között kapcsolat, és kikből állt a besúgó gárda?”, valamint: „Kik voltak a Harc titkos munkatársai?”

Ezután – legalábbis a rendelkezésre álló adatok ma erre utalnak – mintha minden az ÁVH-s százados „szakvéleményben” megfogalmazott forgatókönyve alapján történt volna. Már ami az igazságszolgáltatási procedúrát illeti. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága ugyanis 1952. szeptember 6-án megerősítette az előző év végén hozott halálos ítéletet, s ha hinni lehet a fennmaradt jegyzőkönyvnek, október 3-án Bosnyák Zoltánnal hivatalosan is közölték, hogy kivégzésére másnap reggel 7 órakor kerül sor.

* * *

A nyolcvanas évek második felének különféle szamizdatjai között minden bizonnyal az egyik legszélesebb körben ismert-látott darab a *Hagyd beszélni a Kutruczot!* című, majdnem négyórás monológot rögzítő videokazetta volt. Az Ember Judit rendezte, elkészülte után nyomban betiltott (s ezért másolatokban terjedt) dokumentumfilm – azon túl persze, hogy a magyarországi antiszemitizmus talán leghírhedtebb figurájának, Bosnyák Zoltánnak háború előtti működéséről és 1945 utáni titokzatos utóéletéről addig teljességgel ismeretlen adatokat és összefüggéseket tárt fel – valójában egy kommunista káder meghasonlításáról szól.

„Nem titkolom, hogy szörnyű lelki megrázkódtatást jelent nekem ez az ügy. Kivégeznek titokban egy háborús gengsztert, aki sok százezer ember haláláért felelős, ezt véletlenül tudom meg, de ma sem lehet nyilvánosságra hozni. Miféle társadalmi rendszer ez? Apám, anyám, testvérem, én magam, férjem, egész életünkben ezért a rendszerért harcoltunk, és most itt állok, minden hitemtől megfosztva” – írta Balogh Elemérné Kutrucz Gizella, a *Pártélet* című folyóirat nyugalmazott olvasószerkesztője Aczél György miniszterelnök-helyettesnek címzett, 1982. júniusi levelében, azon a napon, amikor elvtársai – fenyegetéstől sem visszariadva – értésére adták, hogy kutatásai „semmi jóra nem vezetnek”. Az egykor a vasöklű (majd fő ellen-

séggé kinevezett) belügyminiszter, Rajk László titkárságát is vezető Kutrucz Gizella a nyolcvanas évek legelején véletlenül talált rá a Bosnyák-ügyre. Egy általa bérelt 70 négyszögöles csillebérci telek addig „ismeretlen helyen tartózkodóként nyilvántartott” egyik tulajdonosa, Bosnyák Zoltánné Romániából üzent ügyvédje útján, s elővételi jogot kínált neki. Az ellenállási mozgalomban való részvételéért Szocialista Hazáért Érdemrenddel kitüntetett Kutrucz Gizella pártpotentátokkal és hivatalokkal való kiterjedt levelezésbe, továbbá szívós magánnyomozásba kezdett, ám kérdéseire sehonnan nem kapott egyértelmű választ. Az állandó ködösítések, a belügyi elhárítás „ráál-lítása” viszont mind elszántabbá és konokabbá tették, sőt, 1985 nyarán már olyannyira nem tartotta magára nézve kötelezőnek a pártfegyelmet, hogy hajlandónak mutatkozott a rázós ügyekre specializálódott, a talán legtöbb betiltott filmet forgató Ember Judit kamerája előtt aprólékos részletességgel elmesélni nyomozása történetét. A pártszerűtlenségben akkor már odáig ment, hogy néven nevezte azokat a film forgatásakor is tisztségükben lévő, magas rangú pártfunkcionáriusokat – például az az idő tájt a párt második emberének számító Németh Károlyt vagy a belügyet felügyelő politikai bizottsági tag Korom Mihályt –, akik fenyegetéssel vagy jóakaratot mímelve, a lekenyerezésre szánt Szocialista Magyarorszáért Érdemrend hirtelen adományozásával is, máig tisztázatlan okokból gátolni próbálták Kutrucz már-már megszállott igazságkeresését.

A házilag másolt videokazettákon ismertté vált film főszereplőjét (miután nemcsak hogy nem volt hajlandó leszállni a – mint kiderült – „legszigorúbb államtitok” minősítést kapott, úgynevezett duplanullás Bosnyák-ügyről, de azt a „nyilvánosság” elé is vitte) 1987-ben kizárták az MSZMP-ből, sőt, kórházi kezelésre és nyugdíj-kiegészítésre jogosító érdemrendjét is visszavonatták. „Uramisten, mire is tékoztam el egész életemet?” – ez lett a *Válogatott közügyeim* című, a rendszerváltás után, 1990-ben megjelent Kutrucz-kötet utolsó mondata.

Megbicsaklott gondolatok

Egy nyilas értelmiségi: Matolcsy Mátyás

„Budapesten 50 ezer zsidó háztartás van (...) az egész országban 180 ezer. Ha ezek felét kikapcsolnám azzal, hogy szegények, bár nem így van, s ha csak százezer olyan családot veszek, amelyről az adatok szerint tudomásunk van, akkor tessék meggondolni, ha a százezer háztartás mindegyikében csak fél mázsa szappan van, pedig sokkal több van, akkor 50 ezer mázsa szappan tárolódik mindezekben a háztartásokban” – mondta a magyar királyi közel-látási miniszternek címzett interpellációjában 1942. június 24-én Matolcsy Mátyás parlamenti képviselő. A ma már legfeljebb szűk szakmai körök által ismert, a maga idejében azonban mondhatni sztárközgazdász – az 1930-as évek derekán vallott szociáldemokratságból Gömbös Gyula miniszterelnökségének idején kormánypártivá, majd kisgazdává válva, utóbb különféle nyilas színekben – harcolt az idők folyamán mind radikálisabb formában megfogalmazódó agrárreformokért. Az idézett parlamenti megszólalásakor már azt követelte, hogy Kállay Miklós akkor regnáló kormánya intézkedjék a „haladéktalan szigorú rekvirálás bevezetésére a Lipótvárosban – és az összes zsidó háztartásokban”.

A Magyar Gazdaságkutató Intézet (MGI) főtanácsadójaként is tevékenykedő – s a statisztika- és a közgazdaság-tudomány egyik tekintélyének számító – Matolcsy interpellációjával Ungváry Krisztián, a deportálásokat egy sajátos tervgazdálkodás részének is tekintő történész szintén részletesen foglalkozik készülő, *Holokauszt és szociálpolitika* című, „a népiértés szellemi előkészítésében főszerepet játszó” értelmiségieket és azok gondolatait vizsgáló munkájában. Nyilas képviselőtársai többségétől Matolcsy abban mindeképpen különbözött, hogy hozzájuk képest messziről, a magas tudomány területéről érkezett, ám idézett parlamenti felszólalása előtt soha nem bővészkedett úgy a számokkal, mint azúttal, amikor – szakmája elemi szabályait sutba dobva – két zsidó árufelhalmozóról szóló újsághír kapcsán „az osztó igazság kegyetlen, szigorú végrehajtásával” vélte megoldhatónak a közellátási gondokat.

A 24 évesen műszaki s 27 évesen közgazdaság-tudományi doktorátust szerzett Matolcsy Mátyás – állami ösztöndíjakkal és orvosprofesszor apjának támogatásával Amerikát, Angliát, Franciaországot és Németországot is megjárva – a harmincas évek közepén írott könyveivel valósággal berobant a tudományos közéletbe. Olyannyira, hogy 1934 végén napvilágot látott *Agrárpolitikai feladatok Magyarországon* című kötetéhez – külön hangsúlyozva, hogy az alig 30 éves szerző javaslatai „távol állanak forradalmiságtól”

tól vagy bármiféle radikalizmustól¹² – a korszak vitathatatlan tekintélyű és hatású történésze, Szekfű Gyula írt meleg hangú előszót. E művében Matolcsy – az akkortájt induló falukutató szociográfia megállapításait statisztikai táblázataival alátámasztva – igen plasztikusan mutatta be az aránytalan magyarországi jövedelemeloszlási viszonyokat. Munkájából például az is kiderül, hogy a társadalom 80 százalékát kitevő dolgozók (idesorolva a mezőgazdasági munkásokat, a cselédeket, a kisbirtokosokat is 10, a kisbirtokosokat pedig 100 holdig, a bányászokat, az ipari és közlekedési dolgozókat, az önálló kisiparosokat, az „ismeretlen foglalkozásúakat” és a véderő tagjait) a jövedelmeknek alig több mint 40 százalékán osztoztak. Ezenközben a lakosság jómódúnak tekinthető 19,6 százaléka a jövedelmek 38 százalékát, a leggazdagabbakhoz tartozó 0,6 százaléka pedig több mint ötödét mondhatta a magáénak.

Főnöke, az MGI igazgatója, Varga István egyetemi magántanár 1936-ban társszerzőjévé is választotta Matolcsyt a szakmai berkekben ma is alapműnek számító *Magyarország nemzeti jövedelme* című munkájához, melyet azóta is „a becslések egyedülálló koncepciói és kifinomult technikája miatt” dicsérnek, amint az olvasható Kisfaludy Gyula 1974-es tanulmányában. Az igen szorgalmas és termékeny szerző azonban – kinek a magyar tudományos élet egyebek mellett például a „repräsentatív háztartási statisztika” és az „élelmiszerkösár” magyarított fogalmát is köszönheti – a harmincas évek végére számos megnyilvánulása miatt komoly figyelmeztetéseket is kapott. Mint például a József Attila és Ignóus Pál szerkesztette *Szép Szó* című folyóirat publicistájától, K. Havas Gézától, aki 1938 közepén – „statisztikai álmoskönyvnek”, illetve „közgazdasági szadizmusnak” aposztrofálva munkásságát – azt hányta a „mindinkább politikai prófétaként megnyilvánuló” Matolcsy szemére, hogy „a polgárokat olyan birkáknak nézi, akiket az államhatalom kedve szerint nyírhat, sőt nyúzhat”.

A kritika kiváltó oka például – az apja halálával a Pest megyei Farnos községben 500 hold tulajdonosává lett – Matolcsy agrárkonceptiója volt, melynek jellemzőit Gyurgyák János történész *A zsidókérdés Magyarországon* című 2001-es monográfiájában foglalta össze. Eszerint miközben a magyarországi nagy- és törpebirtokokat („e két legegészségtelenebb és legkevésbé kíváncsi földbirtoktípust”) fel kell váltani az 500 holdban maximált kisbirtokokkal, egyben „a magántulajdon sérthetlenségének merev elvét feladva vissza kell szerezni a zsidó kézbe került magyar földet”.

Matolcsy ekkor már gyakorló politikus is: 1935-ben ugyanis az az évben ismét publikált földreformprogramjához politikai támogatókat keresett, akiket az őt a nagykáti képviselői mandátumhoz segítő gömbösi kormánypártban talált meg. Miközben ekkor lett ideiglenes otthonra a falukutató népi írók körében is, majd egy esztendőig a *Válasz* című folyóirat szerkesztőbizottságának is tagja lett. Ekkor kötött szoros szellemi szövetséget a nála

nyolc évvel fiatalabb, s nem sokkal később a *Néma forradalom* című szociográfiája miatt izgatási és nemzetgyalázási perbe fogott Kovács Imrével. Azonkívül, hogy egymás könyveiről a legnagyobb elismerés hangján írtak kritikákat, Matolcsy 1937 novemberében a perbe fogott Kovács védelmében interpellálva kijelentette, hogy „a magyar nemzet őszinte lelkiismeretét (...) ügyé-szi fölényvel nem lehet elnémítani”. Ugyanakkor beszédében többször is erőiesen visszautasította azokat a népi írókat – s persze köztük őt magát is – ért vádak, miszerint „zsidóbérencként”, megrendelésre készítették volna el „a magyar élet sötét képeit” bemutató szociográfiákat.

A politikába jól integrálódó közgazdász és a hatalommal összeütközésbe került szociográfus véleménye abban is megegyezett, hogy „Magyarország fejlődésének kerékkötői a feudálkonzervatív rendszert pénzelő zsidó nagytőkések és az egykezéssel földet teauráló svábok, valamint a nagybirtok, mely akadályozza a magyar nép fajfenntartó szaporodását” – írja említett dolgozatában Ungváry. Hozzáteve azt a feltételezését is, miszerint mintha ettől fogva sajátos, ki nem mondott munkamegosztás alakult volna ki kette-jük között, minek eredményeként „Matolcsy a zsidók, Kovács pedig a svábok deportálásának szellemi megalapozásáról gondoskodott”.

„Sajátos jelenség, hogy a progresszív népi írók többsége aktív módon vett részt az antiszemita közhangulat kialakításában, miközben saját zsidó barátait sok esetben nem tagadta meg” – ez a minden bizonnyal vihart kavaráó megállapítás szintén az említett tanulmányban olvasható, amely Kovács Imre mellett a *Solymosi Eszter vére* című versével elhíresült Erdélyi Józsefet, Németh Lászlót, az első zsidótörvény ellen még tiltakozó Féja Gézá és Darvas Józsefet, Sinka Istvánt, valamint Kodolányi Jánost említi név szerint. „A harmincas évek közepétől ezen szerzők – írja a történész – kollektívumként beszéltek a zsidókról, és a faji (vallási) megkülönböztetés szorgalmazói voltak, bár a nyilasmozgalmat elutasították.” Ez utóbbi vezethetett végül a népi írók és a mindinkább jobbra tartó Matolcsy eltávolodásához.

A közgazdász ugyanis az idővel népnemzetiből nyilas szemléletű orgá-nummá változó *Magyarság útja* című hetilap vezércikkíró-főszerkesztője, majd 1938 novemberében az előbb Nemzeti Szocialista Front, később más nevek alatt a nyilas mozgalom – 1940 és 1942 között a későbbi nemzetvezető Szálasi Ferenc pártjának – egyik legaktívabb és legtöbbet szereplő résztvevője lett. Újabb – például *Új élet a magyar földön*, *Harcom a földért*, *Magyar föld zsi-dó kézen* című – könyveiben monomániásan hajtogatta, hogy mielőbb „teljes rendszerváltásra” van szükség, s az általa szorgalmazott agrárreformnak legfőbb alapfeltétele az, hogy a magántulajdon szentségének és sérthetlenségének „római jogi, tehát pogány” értelmezése helyett „a keresztény civilizációnak megfelelő fogalmat” juttassák érvényre. Hogy pontosan mit is értett ez alatt, azt Matolcsy másutt, például 1942 júniusában a képviselőházban fejtette ki. Ekkor örömmel üdvözölte a zsidók földjének igénybevétele-

ről szóló, általa esztendőök óta szorgalmazott törvényjavaslat megszületését, ám önnön kutatásaira hivatkozva azonnal le is szögezte: a törvény elfogadása esetén „a zsidóság 12 milliárd pengőnyi vagyonából” csupán 2 milliárdnyi kerül majd „likvidálásra”. „Ezért – tette hozzá – nyilvánvaló, hogy olyan törvényt kell hozni, amely a további tízmilliárd igénybevételét eszközöli.”

„A vádat megértettem, nem érzem magam bűnösnek. A parlamenti beszédeim s a különböző újságokban megjelent cikkeimnek megjelenése idején törvény ezeknek elmondását, illetve megírását nem tiltotta” – vallotta erről utóbb, amikor 1946 márciusában a népbíróság Tutsek Gusztáv vezette tanácsa előtt háborús bűnökkel vádolták uszító cikkei és képviselői szereplése miatt, s ahol csak az „isteni törvény értelmében” mondotta magát bűnösnek. A Budapest Főváros Levéltárában őrzött iratok tanúsága szerint perében azt igyekezett bizonygatni, hogy „noha a vád különböző pontjai megállanak”, mégis „az egész zsidókérdés”, beleértve politikai, parlamenti beszédeit is, csupán „csekély részét” tette ki „általános” működésének. Az első tárgyalási nap után még az említett csekély arányokat statisztikailag is kimutatni igyekvő, mintegy félszáz oldalas beadványt fogalmazott, melyben elismerte ugyan, hogy a vádiratban szereplő 58 idézet tőle származik, de azt állította, hogy az „inkriminált részletek” nem adják vissza híven mondandójának „tényleges tartalmát”.

Úgy tűnik azonban, mégsem ezen érvelés, hanem inkább a mentő tanúk vallomásai alapján elégedett meg a bíróság tízévi (igaz, 1953-ban bekövetkezett szívrohama miatt életfogytiglaninak bizonyult) börtönbüntetés kiszabásával. E vallomások alapján a népbíróság bizonyítottan látta, hogy 1942-ben szakított a nyilaskeresztes mozgalommal. Kétségtelen, 1943 decemberében, immár ismét kormánypárti képviselőként, a korábbiakhoz képest mérsékelt hangnemben üdvözölte a parlamentben, hogy „végre megfelelő módon bonyolódik le (...) háromnegyed millió hold zsidó birtok” kiosztása. A népbíróság előtt 1946-ban viszont bizonyára az nyomott sokat a latban, hogy a náciellenes harc egyik szimbolikus figurája, Kovács Imre – akkoriban a Nemzeti Parasztpárt főtitkára – az 1937-es perbeli segélynyújtást viszonzva azt állította róla: „Nem találtak még magyar embert, aki úgy akart a paraszton segíteni, mint ő.”

E vihart kavarázó főtitkári nyilatkozat egyébként a Nemzeti Parasztpárt *Szabad Szó* című orgánumban jelent meg, ott, ahol két héttel később Kovács közzétette az *Egy batyúval* című, a svábság kollektív felelősségre vonásának és „egyőtől egyig való kitelepítésének” jogosságát még a kommunisztáknál is vehemensebben hirdető vezércikkét. Az írás jó néhány megállapítása – például: „nincs irgalom, nincs kegyelem” – már saját korában is több demokrata érzelmű ember heves ellenkezését váltotta ki. Pedig akkor még nem is volt ismert, amit Ungváry Krisztián tárt fel, vagyis hogy Kovács Imre cikkének alaphangját és gondolatmenetét korábbi istápolójától, a bitó-

fától éppen hogy megmenekített védencétől plagizálta. Matolcsy ugyanis a *Magyarság útja* 1940. szeptember 13-ai számának vezércikkében a teljes zsidóság kitelepítését követelve már szó szerint leírta azt, amit Kovács hat évvel később jószerevével csak megismételt. Csupán a zsigeri indulat célpontja változott, mivel Kovács 1946-ban a svábokról szólva „idézte” az embertelen, eredendően a zsidókra vonatkoztatott Matolcsy-féle mondatot: „Menjenek némán, egy batyúval, úgy, ahogy érkeztek.”

Erkölcsei halálokok

Orsós-ügy az Akadémián

A Magyar Tudományos Akadémia elnökének, Kosáry Domokosnak a viszhívására tett javaslatot 1994 tavaszán az MTA közgyűléséhez címzett levelében az Alapítvány a Kommunizmus Áldozataiért elnevezésű szervezet. Az indoklás szerint az elnök-történészprofesszor – aki nem melleleg joggal mondhatja magát a szocialista-kommunista korszak áldozatának – azzal szolgált volna rá erre, hogy egy interjúban kijelentette: „A hitlerista magyarokat nem tekintjük rehabilitálandóknak, s nem is fogjuk rehabilitálni őket, amíg élek.” Akire Kosáry Domokos utalt: Orsós Ferenc professzor, akit 1945. július 20-án zárt ki a Magyar Tudományos Akadémia a tagjai sorából.

A több szálú, szövevényes „Orsós-ügy” akkor került ismét az érdeklődés előterébe, amikor 1990 áprilisában Jaruzelski lengyel államfő moszkvai útja során a Szovjetunió hivatalosan beismerte: 1940-ben a KGB elődjének, az NKVD-nek különleges alakulatai követték el a katyni mészárlást. A lengyel hadsereg tisztikarának, mintegy 15 ezer katonának a halála tehát nem a hitleri Németország bűnlajstromát terheli. A tömeggyilkosság tényéről a világ közvéleménye már 1943-ban értesülhetett, amikor is a német csapatok által akkor már két esztendeje ellenőrzött Szmolenszk környéki katyni erdőben felfedezték a tömegsírt. A náci propagandagépezet – mivel jól kiaknázhatónak, a szövetségesek esetleges megosztására alkalmasnak tartotta a tömegmészárlás ügyét – beindult, s mert ezúttal nem volt titkolnivalója, egy német törvényszéki orvostani, valamint egy lengyel vöröskeresztes bizottság mellett független nemzetközi szakértői bizottságot is meghívott az exhumáláshoz. Tizenkét ország orvosprofesszorai vettek részt a bizottság munkájában, s elnöknek Ma-

gyarország képviselőjét, Orsós Ferencet, a Törvényszéki Orvostani Intézet vezetőjét, a „lőtt és szúrt sebek specialistáját”, egy Európa-szerte alkalmazott halottvizsgálati eljárás kidolgozóját választották. A nemzetközi bizottság arra a megállapításra jutott, hogy a felfedezett tetemek legalább három esztendeje nyugszanak a katyni földben. Mivel a területet 1941 előtt az oroszok birtokolták, következésképp a gyilkosságot csak ők követhették el. Az ügy s az akkor nyilvánosságra hozott vizsgálati jegyzőkönyv nemzetközi vihart kavart.

Orsós Ferenc a katyni tömegsír feltárási munkálatai közben

A Szovjetunió szemenszedett hazugságnak nyilvánította a bizottság megállapításait, s a többi között azzal érvelt, hogy ilyen gaztetre csak a fasiszták lehettek képesek. A háború eseményei – s bizonyos értelemben a szövetséges érdekek is – aztán a feledés homályát borították Katynra. A háború után nem kevesek meglepődésére szolgált, hogy a szovjetek megpróbálták a nürnbergi per egyik vádpontjává tenni a lengyel tisztok legyilkolását. Koronatanújuk is akadt: az 1943-as nemzetközi bizottság két tagja, a bolgár Markov és a román Birkle professzorok – mindketten a szovjet hatóságok felügyeletét élvezve – olyan előzetes vallomást tettek, miszerint Orsós Ferenc bírta őket rá a jegyzőkönyvek meghamisítására. Katyn és Orsós Ferenc neve tehát ily

módon szétválaszthatatlanul összefonódott. Ha ő 1943-ban az igazságot képviselte, akkor igaztalanul kiáltották ki háborús bűnösnek is – így okoskodtak a rehabilitációját sürgetők.

Csakhogyan Orsós Ferenc nem csupán ebben az ügyben vállalt kulcsszerepet. De előbb néhány életrajzi adatot arról, hogy ki volt, honnan érkezett a tudományba és a politikába az Akadémia körüli napi politikai viták ürügyévé vált egykori orvosprofesszor. Az 1879-ben, állítólag egy írástudatlan temesvári mészárosmester fiaként született Orsós Ferenc 1903-ban

szerezte meg orvosi diplomáját. Sokirányú érdeklődését és tehetségét bizonyítja, hogy előtte egy évig a bécsi művészeti akadémia előadásait hallgatta, és az is, hogy 39 éves korára már a debreceni egyetem kórbonctani tan-székének vezetője lett. Ekkorra – temérdek más, jelentős szakmai visszhangot keltett publikációja mellett – már közzétette annak az eljárásnak a leírását is, amellyel igen jó hatásokkal meg lehet állapítani a tetemek elföldelésének időpontját. Ennek az úgynevezett „dekalcinációs” – mészvesztéses – módszernek az alkalmazása volt az, ami aztán Katynban jelentősen hozzájárult, hogy az oroszokat elmarasztaló legyen a bizottság véleménye.

Orsós Ferenc karrierje fővárosba kerülése után is viharos gyorsasággal ívelt még feljebb: 1935-ben átvette a Törvényszéki Orvostani Intézet vezetését, négy esztendőre rá az orvosi kamara delegáltjaként már a felsőház tagja lett. Megint egy év múlva, 1940-ben az MTA rendes tagja, a szakmai kvalitást elismerő egyik legmagasabb állami kitüntetés, a Corvin-koszorú birtokosa, egyetemi tanár. Magyarország 1940-ben kiadott tiszti név- és címtára tanúsága szerint – a felsoroltakon kívül – további tíz állami funkciót tölt be, így például a Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karának dékánja, az országos szakorvosi vizsgabizottság tagja, a Felsőoktatási Egyesület titkára, szakterületén (a kórbonctanon és a patológián) kívül a szülész-nőgyógyász, valamint az elmekórtani vizsgáztatóbizottságnak is szigorlati elnöke. Egyben az 1918-ban alakult, ekkorra már 12 vidéki szervezetet és 4800 tagot tömörítő Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének (MONE) is elnöke. Az egyesület meghirdetett célja a magyar orvosok szellemi, erkölcsi, szakmai és fajvédelmi érdekképviselése volt, annak biztosítása, hogy a magyar orvostársadalomban vezető szerepet csak „magyar fajbeli” kaphasson.

Orsós tehát „kikezdehetetlen” szaktekintély és orákulum akkor, amikor 1941. július 18-án felsőházi beszédében kifejti álláspontját arról a napirenden lévő, *A házassági jogról* címet viselő törvényjavaslatról, amely „fertőző gümőkór, nemi betegség, valamint zsidó származás” esetén megtiltani szándékozott a házasságkötést. Ez a törvényjavaslat volt egyébként hivatott megalapozni a készülőben lévő, a nürnbergihez hasonlatos, faji alapú úgynevezett harmadik zsidótörvényt. A törvénytervezetet a T. Ház akkor már elfogadta, ahhoz viszont, hogy kihirdetessék, felsőházi jóváhagyás szükségeltetett. Ez azonban igen kétségesnek látszott, mivel az első két zsidótörvényt még megszavazó egyházi méltóságok – így Serédi Jusztinián katolikus egyházfő és Ravasz László református püspök – ezúttal már nemet mondtak. Velük szemben is sorakoztatta fel a „tudomány” érveit Orsós Ferenc, ekképpen: „Több oldalról elhangzott az, hogy a szabályozás beleütközik a természeti törvénybe, ha megakadályozza a zsidók és keresztények házasságkötését. A természet törvényeiben a tudomány a faj legmesszebbmenő védelmét figyelte meg. A faji korlátok áttörése nem a természeti törvény, hanem az egyéni nemi ösztön természet elleni jelensége, tapasztalat szerint káros kivé-

tel (...) Mint orvos, jól ismerem az országnak majdnem minden vidékét, mindenütt működtem, falun is, és állíthatom, hogy nem egyedül a tuberkulózis, a célszerűtlen lakásviszonyok és az avitaminos táplálkozás az oka ennek az elsatnyulásnak, mert ugyanazon a vidéken a különböző falvak ifjúsága nagyon eltérő képet mutat, aszerint, hogy keveredett-e idegen fajokkal, vagy nem. A fajkeveredéssel szemben tehát megvannak a magam nagyon komoly aggályai (...) Tudjuk, hogy nálunk a felső osztályokra a zsidókeveredés jelent veszélyt, de kevesen tudják, hogy a legalacsonyabb osztályokra a cigánykeveredés is nagy veszélyt jelent. Több oldalról hallottuk, így a mai ülésen és korábbi bizottsági üléseken is, hogy a félvérek idővel teljesen beolvadnak a magyarságba, a tudomány azonban ilyen beolvadást nem tudott megállapítani, ellenkezőleg: megállapította, hogy bizonyos kvalitások a hígítással még fokozódnak, éppen úgy, mint ahogy a kémiában is és a biológiában még inkább vannak fontos reakciók, amelyek csak bizonyos hígításon felül jelentkeznek, és addig leplezettek, amíg t.i. koncentrált állapotban vannak jelen. (...) Magyarországon jelenleg két faj van, legfeljebb három: a kaukázusi, a zsidó és a cigány. Én nagyon kíváncsi vagyok, hogy a házassági törvény kiterjesztessék a cigányokra is. (...) Erőszakolt okoskodás az is, ha azt mondják, hogy Magyarországon össze lehet házasodni a hottentotta fajjal, de nem a zsidóval. Ha a hottentották olyan számban élnek Magyarországon, mint a zsidók, akkor ez a most tárgyalás alatt álló törvény első sorban is a hottentották ellen irányulna, és nem a zsidók ellen. (...) Mindez könnyek nélkül nem fog sikerülni – tudniillik a fajvédő törvény megvalósítása a zsidó és keresztény határ megvonása. De a magyarság jelenlegi helyzete voltaképpen a végszükség állapotának felel meg. Végszükség esetében a törvényalkotót nem irányíthatják a kivételek könnyei.” E hosszabban idézett Orsós-beszédnek nem kis szerepe volt abban, hogy a felsőház, ha csak 65:53 arányban is, de szentesítette a súlyosan diszkriminatív jogszabályt.

1945-ben a Budapestet elfoglaló szovjet csapatok erre rendelt különítményei az elsők között keresték Orsóst, az év nyarán pedig neve már a háborús bűnösök listáján szerepelt. Kövér György történész, aki egy egészen más irányú kutatás során jutott el Orsós személyéhez, a HVG érdeklődésére ismertette azt az 1945. július 1-jén kelt kétoldalas átiratot, amelyben a Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karának igazolóbizottsága állásvesztésre ítélte az akkor ismeretlen helyen tartózkodó Orsós Ferencet, s ügyét a népbíróság hatáskörébe utalta. Az indoklásban „a zsidók elleni elfogultság”, „a németekkel való szoros együttműködés”, „az egyetem drága felszereléseinek Németországba hurcolása”, a MONE-elnökség szerepel vádpontként. Ezek mellett pedig az is, hogy a katyni tömegsírok feltárásánál „hamis szakértői véleményt adott”. A népbírósághoz áttett ügyben még 1948-ban is készültek újabb akták, de bennük az ismételt elhallgatásra ítélt Katyn vádja mindinkább jelentéktelenné vált.

Mivel Orsós Ferenc ügyében végül nem tartottak nyilvános bírósági tárgyalást – nagy valószínűséggel titkosat sem –, így feltehetően a legendák birodalmába sorolható az a többször felbukkanó állítás is, hogy a kórbonctan professzorát távollétében halálra ítélték. Orsós ellen 1945 és 1959 között elfogatóparancs volt érvényben, a kiadási kérelemre a német hatóságok minduntalan azt válaszolták: a keresett személyről nincs információ. Orsós Ferenc 1946-tól kezdődően a mainzi egyetemen művészeti anatómiát oktatott, 76 évesen nyugdíjba vonult, s 1962 júliusában, 83 évesen halt meg.

A Magyar Tudományos Akadémia, mint arra fentebb már utaltunk, 1945 júliusában fosztotta meg Orsós Ferencet a tudós társaságbeli tagságtól. Ugyanezen eljárás keretében egyébként még két akadémikust zártak ki: Hóman Bálint volt kultuszminisztert és Habsburg József főherceget. Ehhez módosítani kellett az akadémiai alapszabályt, mivel abban addig nem szerepelt a kizárás lehetősége. Az akkori időben nem szokatlan módosító indítványt a nagy tekintélyű Moór Gyula jogfilozófus, a pesti jogi kar rektora által vezetett bizottság terjesztette elő, az akadémiai összes ülés pedig, majdnem egyhangú határozattal elfogadta azt 1945 nyarán. A kizárás indoklása: „Orsós Ferenc, mint a MONE elnöke, végzetes szerepet játszott a magyar orvostársadalom egy részének kipusztításában, egyik szellemi vezére volt a nemzetiszocialista Németországot támogató magyar irányzatnak.”

Az akadémiai eljárás során Katyn – vádpontként – fel sem merült.

Ahol véget ért a tudomány

Hóman-ügy az Akadémián

A rendszerváltás utáni jogi és a tudományos perújrafelvétel során Hóman Bálint egész élete és tevékenysége is a viták keresztútjába került. Voltak, akik a század egyik meghatározó történészét látták a 2001 októberében újratemetett, ám jogi rehabilitációban azóta sem részesült tudós személyében, akinek az 1946-ban „méltányosnak” nevezett életfogytiglani börtönbüntetése 1949-től – amikor is az ÁVH átvette a börtönök feletti parancsnokságot – megrendítően keserves utolsó két esztendőt hozott. És voltak mások, akik – a jogszerűségtől függetlenül, főleg etikai szempontból – változatlanul osz-

tották a népbíróóság ítéletének indoklását, miszerint Hóman esetében „különös súllyal” esik latba, hogy „a politikai porondon jelentkezve fokozott tekintéllyel rendelkezett annál a ténynél fogva, hogy őt történettudósnak ismerték...”

Hóman Bálint 1932-ben – 47 évesen, tudományos pályája zenitjén – lépett a politika porondjára, ahol is jó barátja, Gömbös Gyula kormányában a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tárcát kapta meg. E tisztséget, rövid megszakítással, még öt kormányban töltötte be 1942. július 3-áig, amikor tiltakozva Kállay Miklós miniszterelnök nem egyértelműen németbarát „hintapolitikája” ellen, lemondott. Politikai tevékenysége azonban még ennek fényében sem egyértelmű. Tízestendős miniszteri működéséhez ugyanis jelentős – pozitív – iskarendszeri változtatások fűződtek: a nyolcosztályú népiskola és az egyetemes gimnáziumi rendszer megteremtése, a tankötelezettség bevezetése s a testi fenytés eltörlése.

Hóman minisztersége kezdetén már hosszú szakmai pályafutást maga mögött tudó kikezdehetlen tekintély: 1916-ban, 31 évesen egyetemi tanár, rá két évre az Akadémia levelező tagja. Pénztörténeti tanulmányai révén a középkor egyik legjobb ismerője. A tanácsköztársaság idején – akárcsak tudóstársát, Szekfű Gyulát – egy „történelmi materialista szellemű” kézikönyv vonatkozó fejezetének megírására kéri fel. Bár az elvállalt munkát egyik korábbi professzorának, Fejérpataky Lászlónak a Nemzeti Múzeum éléről való menesztése miatt végül nem készíti el, mégis könnyen lehetséges, e „megingás” kompenzálására vállal később tagságot a diktatúra idején megjelent kiadványok megsemmisítéséről döntő bizottságban.

1922-ben az Egyetemi Könyvtár, 1923-ban pedig már az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatói székében ül. 1928 és 1932 között sorra jelennek meg a Szekfű Gyulával közösen írt *Magyar Történet* kötetei. A hétkötetes, „a magyar lélek történetére” felfűzött, úgynevezett szellemtörténeti munka „a Horthy nevével fémjelzett, két háború közötti Magyarország szellemi életének egyik reprezentálója” – állítja Glatz Ferenc az 1990-ben sok évtizedes agyonhallgatás után ismét nyomdafestéket látott *Magyar Történet*hez írt előszavában. A „vérbeli, közönségnek íródott” történelemkönyvet már a kortárs történészszakma egy része is éles bírálattal illette ugyan – igaz, elsősorban Szekfűnek a köznemességet elmarasztaló nézetei váltak céltáblává –, de a több kiadást megért vállalkozás nemcsak szakmai tekintélyt, hanem széles körű országos ismertséget is hozott szerzőinek.

Hóman Bálint a vallás- és közoktatási tárca irányítójaként a gömbösi kormányprogram általa felvázolt kultúrpolitikai passzusainak – „magyar faji sajátságokban gyökerező, keresztény erkölcsön és világnézetten felépülő nemzeti kultúra” – szellemében tevékenykedett. Az 1932-től a levéltárak csendje helyett a közélet ricsaját választó történész életének következő bő évtizede immár a politika erőterében zajlott, s ennek megítélése lett végül

tárgyalótermi témává. Bírái és bírálói miniszteri, politikusi arcélét a háború utáni pillanatokban már „a reakciós magyar értelmiség megtestesítőjeként” rajzolják meg, sőt, amikor a Nyugatra menekült Hómant az amerikai hatóságok átadták a magyar igazságszolgáltatásnak, a hazai sajtó mint „fasiszta kultúrhóhért”, „Szálasi titkos támogatóját” emlegeti, ezzel is megadva az elene kiadott vádirat és a népbíróóság tárgyalás alaphangját.

Horváth László Béla történész a *Sic itur ad astra* című folyóiratban közölt írásából pontosan nyomon követhető Hóman Bálint népbíróóság pere. Hóman ellen a budapesti népfőügyészség 1946 februárjában hét pontban emelt vádat. Akkorra az Akadémia az egykori kultuszminisztert – Habsburg József főherceggel és Orsós Ferencsel együtt – már kizárta tagjai sorából. A tudós testület döntése eleve megelőlegezte azokat a bíróság által még meg sem állapított háborús és népellenes bűntetteket, amelyek által „erkölcsi és állampolgári integritásuk csorbát szenvedett”. A népbíróóság első vádpontja az a vitathatatlan tény volt, hogy Hóman a Bárdossy-kormány tagjaként megszavazta Magyarország hadba lépését a Szovjetunió ellen, s ezzel „a magyar népet a világháborúba sodorta”. Ugyancsak felrótta a vádirat, hogy miniszterként és a parlament tagjaként részben előterjesztője, részben megszavazója volt az első két zsidótörvénynek. A vád ezenkívül egy, a peranyaghoz csatolt feljegyzéssel azt is bizonyítani tudta: Hóman arra biztatta egyik miniszterelnökét, Teleki Pált (a harmadik zsidótörvény betérjesztőjét), hogy a németek teljes bizalmának elnyerése érdekében fogadja el „Hitler és Mussolini faji gondolatát”, s ilyen értelemben nyújtson be – „az eddigi kompromisszumokkal szakítva” – újabb, faji alapú törvénytervezetet.

A vád tárgyát képezte még Hóman több, németbarátnak minősíthető beszéde, nyilatkozata, valamint az – a per során utóbb megcáfolt állítás –, miszerint „kitűnő kapcsolatai voltak a hitlerizmus közvetlen szövetségeseiként ismert” személyekkel, elsősorban Szálasi Ferencsel. A vádiratban foglaltakon kívül számos egyéb gyanúok is felmerült, például hogy a Führernek is küldött a *Magyar középkor* című kötetéből, illetve hogy Magyarország német megszállása után Veessenmayer birodalmi megbízott neki ajánlotta fel a kultuszminiszteri tárcát. A vádirat arról azonban már nem tett említést, hogy azt Hóman nem fogadta el. A felsorolt vádak egyébként már Hóman legelső kihallgatásakor készen álltak, rájuk akkor – 1945 novemberében – Hóman így reagált: „A kihallgatás végére érve, szükségesnek vélem megállapítani, hogy ezekben a jegyzőkönyvekben rapszodikusan egymás mellé helyeződő ténymegállapításokból tiszta kép életműködésemről és miniszteri tevékenységemről nem alkotható. Szándékaim, elgondolásaim, célkitűzéseim és politikám részletes ismertetéséhez hosszabb időre van szükségem, és ezért azt a bírói tárgyalás idején kívánom kifejezésre juttatni.”

Hóman már az első tárgyalási napon, 1946. március 18-án kijelentette, hogy „az inkriminált cselekményekben” nem érzi magát bűnösnek. Bűnéül vallotta

viszont, hogy „a tudományos pályát otthagya a miniszterelnök azon biztatására, hogy napi politikával foglalkoznom nem kell, miniszteri tárcát vállaltam, és ezáltal akarva, nem akarva belesodródtam a napi politikába”. Ezen túlmenően részletesen válaszolt minden vádpontra, illetve „gyanúokra”. A háborúba lépésre mondott igenjét a „németek burkolt fenyegetésének” felemlítésével indokolta. Tagadta, hogy „valaha is a faji gondolat alapjára” helyezkedett volna. A zsidótörvényekkel kapcsolatosan pedig – fejtegette – csak „az Európában szokásos, kisebbségekkel szemben követett” álláspontot képviselte. „A törvényekkel tulajdonképpen elébe akartunk menni annak, hogy itt brutális megoldás legyen” – magyarázta. A Telekinek készített inkriminált emlékiratot pedig „magánjellegű feljegyzésnek”, „két professzor beszélgetése írásba foglalásának” minősítette – feltehetően megfélemlítve arról, hogy abban, a miniszterelnök egyik munkatársaként, főnökét készítette fel németországi tárgyalásaira.

Hóman ügyét a héttagú „koalíciós” népbíróság hat napon át tárgyalta. Súlyosan terhelő vallomást egyetlen megidézett tanú sem tett, ellenben mentő körülményként sorolták fel, hogy minisztersége idején, 1939-ben a Wesselényi utcai Goldmark Teremben zsidó színház indulhatott a színpadról a törvény által leparancsolt színészek részvételével, s többször szerzett mentességet nevezetesebb személyeknek. „Én Hómant olyan embernek ismertem meg, aki előtt lehetett németellenes kijelentéseket tenni” – állította tanúvallomásaiban a Teleki Pál Intézet igazgatója, Kosáry Domokos, a rendszerváltás után az Akadémia elnöke, s ezen tisztségében Orsós Ferenc rehabilitálásának konok ellenzője. Hómanról viszont Kosáry már tanúként is jóval elnézőbben szólt, szerinte a politikussá lett történész 1945 előtt – mint a Teleki Intézet elnöke – annak ellenére fogadta őt munkatársául, hogy tisztában volt vele, egészen más politikai nézeteket vall. Kosáry mentő körülményként azt is felhozta, hogy beszélgetéseik során Hóman „nagy katasztrófának minősítette a német megszállást”.

„Lelkiismereti kötelességének” eleget tevő levelet írt a népbíróságnak a hajdani szerzőtárs, az akkoriban a moszkvai nagykövetségi posztot elfoglalni induló Szekfű Gyula, akivel Hóman kapcsolata politikai és személyi ellentétek okán 1943-tól megszakadt. Az írásos nyilatkozatban Szekfű kijelentette, hogy egykori barátja „a tudományos munkásságában semminemű tudományellenes szempontokat nem alkalmazott, sem németbarát, sem hitlerista, sem antiszociális, sem antiszemita szempontokat. Hóman Bálint irodalmi munkássága tudományos szempontból a magyar szellemi élet nagy nyeresége volt” – hangsúlyozta. Végül azért máig szólóan érvényes erkölcsi érveket nyújtva hozzátette: „Nem számítom irodalmi munkásságának természetesen a minisztersége alatt tartott különböző beszédeit és értekezéseit.”

A tanúvallomások végül is nem hatották meg a politikai ügyész tisztét vállaló Katona Jenőt, aki a *Magyar Nemzet* publicistájaként a negyvenes évek-

ben Szekfűvel együtt németellenes cikkek sorát írta. Így azután vádbeszédében a „magyar nép becsületét” helyreállító ítélet kiszabását kérte Hómanra, mint „politikai liliomtiprás” elkövetőjére. A budapesti népbíróság három tagja tízévi, másik három tagja életfogytiglani fegyházra szavazta a büntetést, a tanácsvezető bíró, dr. Gálfalvi István voksa döntötte el a kérdést, s ezt az életfogytiglani büntetést hagyta helyben a NOT 1946 augusztusában. Mindkét grémium nyomatékos enyhítő körülményként értékelte Hómannak a német megszállás s a kultuszminiszteri tárca felajánlása után Edmund Veessenmayernek írott levelét, amely, úgy tűnik, az akasztófától mentette meg a történészt: „Az a tény, hogy a német hadsereg ide bevonult, a magyarságot lelke legmélyéig megrendítette. Ugyanilyen mélyen érintette a magyarokat az a tény is, hogy a német hatóságok, a magyar jog és alkotmány értelmében: jogtalanul hoztak konkrét intézkedéseket.” Merthogy ezzel – hangzott a NOT indoklása – „ha csak egy ízben is, de oly kiállást mutatott, mely az ő körében egyedülálló”.

Amazon a Házban

Slachta Margit parlamenti évei

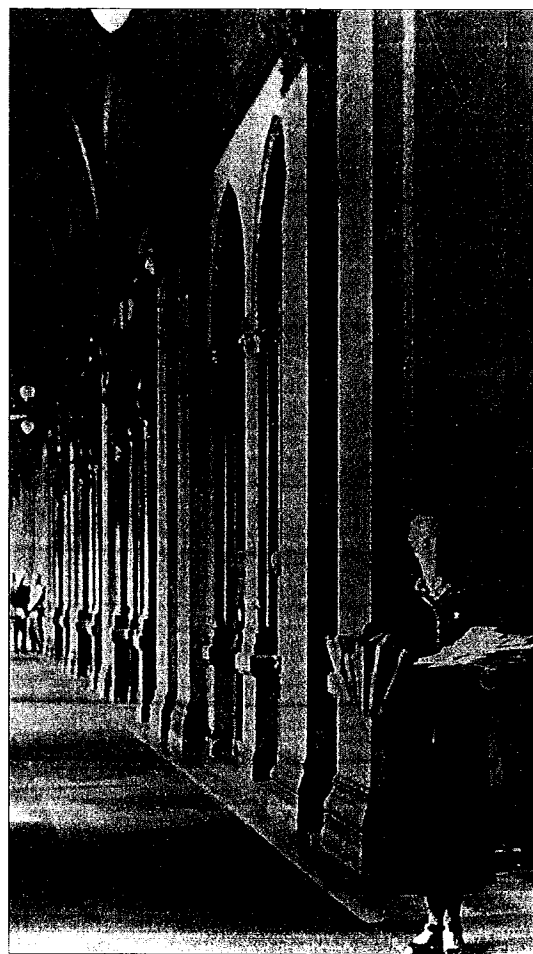
„Én nem vagyok politikus. Összes politikai tudásom a Tízparancsolat, de tudom, hogy ebben áll az élet boldogulásának titka” – reagált 1947 januárjában a szinte minden oldalról, a demokrata néppárttól a kommunistákig, megmegújulóan érkező parlamenti és sajtótámadásokra Slachta Margit, akinek ekkor már, negyedszázados szünet után, másodszor volt alkalma tevékenykedni a magyar képviselőházban.

Elsőként egyébként – még 1920-ban – akkor, amikor a kormányra került Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) színeiben a főváros I. kerületében tartott pótválasztáson szerzett mandátumával Magyarország legelső női képviselőjeként megtörte a férfiak törvényhozásbeli hegemoniáját. S már ehhez is kapcsolódott skandalum: még párttársát, az előző Friedrich-kormány népjóléti miniszterét, Csilléry Andrást is le kellett győznie, mivel hogy a KNEP budapesti csoportja nem volt hajlandó elfogadni a pártvezetés döntését, mondván, egy „feminista miatt” nem lépteti vissza a saját jelöltjét. Pedig a veszített háború és a bukott tanácsköztársaság utáni első – a győztes nagyhatalmak követelésére megtartott – általános és titkos választás idején 36 esztendősen Slachta Margit már nem volt ismeretlen szereplő a közéletben.

A jómódú földbirtokos nemesi szülőktől származó, kassai születésű – hat lány közül a második – Slachta Margitnak mindazonáltal még családján belül is meg kellett küzdenie a hit- és közéleti pályáért. Apjuk ugyanis igen rossz szemmel nézte leányai korán kialakult vallási buzgalmát. Slachta Margit ennek ellenére 1908-ban belépett a Farkas Edit által frissen alapított Szociális Missziótársulatba, ahol a karitatív-szociális munka mellett a nők fel-emelésének elszánt hívévé is szegődött. Az akkortájt terjedő radikális feminizmussal szembe azonban egy másfajta, úgymond keresztény feminizmust állított. Erről 1918 novemberében a missziótársulat hivatalos lapjában, az általa szerkesztett *Magyar Nő* című közlönyben azt írta, hogy miközben elfo-

gadja a feminizmust, „a nők jogos szervezkedése nem járhat együtt a vallási, a családi és az erkölcsi élet aláásásával”.

Ennek jegyében születtek meg már 1918 derekára társulatának a női választójogra vonatkozó elképzelései is, amelyeket a szervezet annak rendje s módja szerint benyújtott a Belügyminisztériumba. Ám időközben kitört az őszirózsás forradalom, s miközben Slachta missziótársulatával a Károlyi Mihály vezette Nemzeti Tanácshoz csatlakozott, nagy visszhangot keltő cikkben búcsúztatta el a trónjáról november 13-án lemondott Habsburg királyt, IV. Károlyt: „Néma sorfalat, magyar nők (...) gyújtások lángra a kegyelet őrtüzeit, mert akinek lelkében ezek nem égnek, mikor megválnak a régitől, és aki nem tud úgy a történelem fejlődésének új csarnokába lépni, hogy kegyelettel zárja be a réginek kapuit, az máris árulója az új eszmének, mert hűtlenség átkával lép az új ügy szent szolgálatába.”

Slachta Margit a Parlament folyosóján, 1947-ben

problémakört érintett. Ám a politikai történetírás a Slachta nevet mégis leginkább az 1920-ban meghozott s csak bottörvényként emlegetett jogszabállyal kötötte össze. A nemzetgyűlés az év áprilisában kezdte tárgyalni az árdragító

ben búcsúztatta el a trónjáról november 13-án lemondott Habsburg királyt, IV. Károlyt: „Néma sorfalat, magyar nők (...) gyújtások lángra a kegyelet őrtüzeit, mert akinek lelkében ezek nem égnek, mikor megválnak a régitől, és aki nem tud úgy a történelem fejlődésének új csarnokába lépni, hogy kegyelettel zárja be a réginek kapuit, az máris árulója az új eszmének, mert hűtlenség átkával lép az új ügy szent szolgálatába.”

Ezzel a megőrző-megújító, ellentmondásoktól korántsem mentes krédóval lépett a nagypolitika porondjára is. Balogh Margit történész egy 2002-es tanulmányában Slachta első két parlamenti esztendejét elemezve olyan képviselőnőnek láttatja őt, akinek „állásfoglalásaiból egy művelt, szociálisan mélyen érző nő alakja rajzolódik ki”. És a meghökkenően aktív politikusé is: Slachta 1920 és 1922 között 28 parlamenti beszédet tartva 67 nagyobb

visszaélések megfékezését célzó, valamint a vagyon, az erkölcsiség és a személyiség hatályosabb büntetőjogi védelméről szóló, később bottörvényként elhíresült javaslatot. A vita során hamarosan felvetődött, hogy a botbüntetést terjesszék ki a háborúban, a forradalmakban és a területvesztésben kivérzett országban első számú közellenségnek kikiáltott – s az ország bajaiért sok tekintetben bűnbaknak kijelölt zsidósággal azonosított – árdragítókra is. A javaslatot általános helyeslés fogadta. Olyannyira, hogy a jobbágyrendszert idéző fenyítéssel szemben kételyeiket hangoztatók – például Giesswein Sándor pápai prelátus – képviselőtársaiktól rögvést megkapták a „zsidóvédő” titulust.

Slachta Margit – a botbüntetéssel egyetértve – inkább a bűnösök „lehetséges egérútjait” elvágó javaslatokkal állt elő. Módosító indítványa szerint a büntetés kiszabásához előírt orvosi vélemény legfeljebb csak halasztó hatállyal bírhat, merthogy „nem létezhetik olyan gyenge ember, még egy haladkló sem, akinek a botbüntetés valamilyen alakban kiszolgáltatható ne volna”. Mi több, „a közérdek és az igazság szempontjából” azt is szükségesnek mondta, hogy a meghozandó törvényt terjesszék ki a nőkre is, különben a továbbiakban „az összes árdragításokat nem a férfi, hanem a nő csinálja” majd. Az árdragítók „75 centiméter hosszú és 2 centiméter vastag mogyorófabottal foganatosítandó” megbotozhatóságát végül bevették az egyébként egy év és néhány fenyítés után hatályát veszítő törvénybe, ám a nők büntethetőségét ott sem kodifikálták. Az 1997-ben megjelentetett első életrajzi kötet szerzője, Mona Ilona (1946-tól maga is szociális nővér) ennek alapján mégis méltánytalannak mondja, hogy az utókor 1945-ben a „bottörvény szülőanyja” bélyeget ütötte a képviselő asszonyra. Erre Slachta ekként reagált: „Ma minden emóció nélkül fennhangon hirdetik, hogy »halál a feketézőkre«... Véleményem szerint a botbüntetés egy kicsit enyhébb formája az árdragítás ellen való küzdelemnek, mint a halál.”

Ám mielőtt e nem is oly rejtett iróniára és a politikai ellenfelek adta válaszok ismertetésébe fognánk, térjünk még vissza a múltba – pontosabban Slachta első kényszerű visszavonulására. Az 1922-es parlamenti választás alkalmával ugyanis rendfőnöke, Farkas Edit egyszerűen eltiltotta őt az újabb képviselői megméretéstől. Ennek pontos okai ma még feltáratlanok, ám aligha megalapozatlanok azok a vélekedések, hogy a rendfőnöknő, az 1920-as évek elején Horthy Miklós kormányzó feleségének baráti körébe kerülve, „szabad királyválasztóként” immár nem vette jó néven Margit nővér akkori ismét egyértelműen legitimista érzelmeit. E konfliktus nyomán Slachta Margit és a missziótársulattól kiváltak 1923-ban létrehozták a Szociális Testvérek Társaságát. (A képviselőház mindazonáltal Slachta távozását követően sem nélkülözte a gyengébbik nemet. A nőképviselet jogfolytonossága ugyanis – nem utolsósorban Slachta Margitnak a nők választójogával kapcsolatos igyekezetének köszönhetően – fennmaradt azáltal, hogy a szociál-

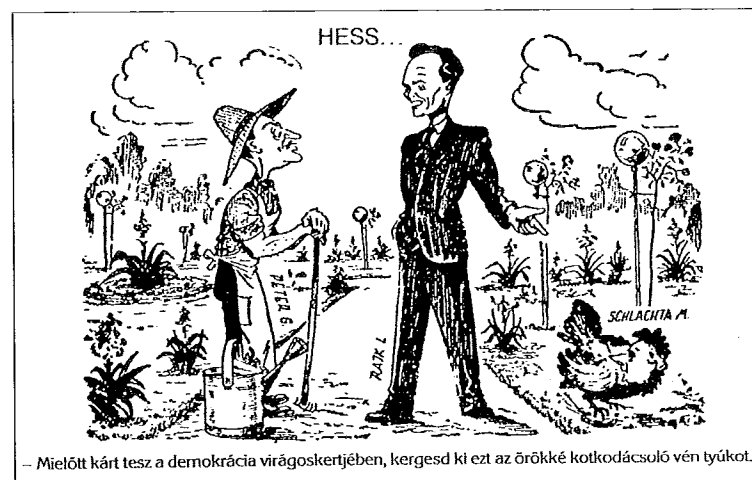
demokrata Kéthly Anna bekerült a parlamentbe. A pesti viccgárdák akkoriban a következő bemondással reagáltak e fejleményre: „Mit gondol Slachta, lesz-e méltó utódja a parlamentben? – Kéthly.”)

Az exképviselet után hosszú évekig szociális munkát végzett. Olykor nem is akármilyet. A ruhájuk színe után szürke nővéreknek emlegettek – Slachta Margittal az élen – a nyilasteror idején mintegy ezer üldözött zsidónak, köztük Heltai Jenő írónak, Márkus Emília színésznőnek, Rusznyák Istvánnak, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnökének és Radnóti Miklósnénak, a halálmenetben legyilkolt költő feleségének adtak menedéket, hamisított igazolványokat gyártottak. És a halála után 11 évvel – 1985-ben – Izrael államtól Igaz ember posztumusz kitüntetését kapott Slachta Margitnak korántsem ez volt az első embermentő megnyilvánulása. 1941 telén a Keresztény Női Tábor nevében a munkaszolgálatosok érdekében megfogalmazott petíciókkal bombázta a hatóságokat, s mint azt Majsai Tamás történész feltárta, az első magyar – a körösmezei – deportálás ellen is élesen tiltakozott, ugyancsak 1941-ben. Egy évvel később, amikor értesült a szlovákiai zsidóság deportálásáról, azonnal a helyszínre utazott, majd „felszántott lélekkel” könyörgött a klérus vezetőinek, hogy tegyenek valamit ez ellen. 1943 márciusában ez ügyben még XII. Pius pápánál is kieszközölt egy magánkihallgatást. Slachta életrajzírójának, Mona Ilonának vélekedése szerint ennek része lehetett abban, hogy Szlovákia összes templomában tiltakozó pásztorlevelet olvastak fel. Ugyanez év januárjában a *Lélek Szava* című lapjában arra kérte testvéreit, hogy „merjék magukból kiűzni a közönyt”, s fogadjanak szívükbe, s persze gondozásukba, legalább egy munkaszolgálatost.

Nem sokkal azután, hogy 1945-ben visszatért a parlamentbe, ismét egy jellegzetes politikai állásfoglalással sikerült vihart kavarnia. 1946 januárjában ugyanis ő volt az egyetlen képviselő, aki – megengedve, hogy általában a köztársaságot is jó államformának gondolja – már csak a „vallásos alapon álló világnézettől való távolabb kerülés” miatt sem fogadta el a köztársasági államformáról szóló törvényjavaslatot. A vele szimpatizálók helyzetét akkor sem könnyítette meg, amikor 1947 októberében *Az ember élete* című, Mérei Ferenc pszichológus által is jegyzett felsőtagozatos biológia-tankönyv visszavonását követelte. „A hit igazságaival ellenkező majomelmélettel” szembeni fellépése még csak nevetségességbe fulladt, ám felszólalásának azon része, melyben feltette azt a kérdést, hogy vajon Magyarországnak „nem kell-e majd jóvátételt eszközölnie emberanyaggal, mert az is egy materiális jó?”, már hangos botrányba torkollott. „Most már tudjuk, hogy kik gyártják azt a rágalmat, hogy a Szovjetunióba viszik a fiatalokat” – próbálta letorkolni a kommunista Nonn György (későbbi főügyész). Az 1956 utáni kultúrpolitika irányítója, akkortájt a kommunista párt Zemplén megyei titkára, Aczél György pedig akként reagált a szónoklatára, hogy

„Az ilyet Krisztus korbáccsal verte ki, mint maga!” Mindemellett még cinikus hazaárulónak, Horthy-, mi több, nyilasbérencnek is nevezték.

Ez utóbbi vádakát többen arra alapozták, hogy 1945-ben valóban tanúnak jelentkezett egy bizonyos Koltai-Kunditz nevezetű, a népbíróság által később halálra ítélt és kivégzett nyilas tárgyalására, s ott elmondta, hogy bár a vádlott 1944 telén kis csapata élén valóban razzíát tartott a társaság Thököly úti székházában, ám a határozott fellépésre akkor meghátrált, s végül

A Szabad Száj nem éppen ízléses karikatúrája

csak annyit kért, hogy Slachta hagyjon fel a zsidók bujtatásával. E mentőtanúskodás – s ráadásul, hogy még uzsonnát is vitt a börtönben ülő vádlottnak – aztán hosszú időre adott muníciót politikai ellenfelei számára.

Nyilván ezek az előzmények is szerepet játszottak abban, hogy az „emberanyag materiális kezelését” illető Slachta-felszólalást követő napon a kommunista párt irányítása alatt lévő mentelmi bizottság az ország külpolitikai érdekeit súlyosan veszélyeztető kijelentésére hivatkozva a képviselőnőt hatvan napra kizárta az ülésteremből. Először, de nem utoljára. 1948. június 28-án ugyanis Slachta, ezúttal nem egyedül, az egyházi iskolák államosítása ellen foglalt állást. Felszólalásában az elkésített, ám a vita idején inkább a kommunista hegemonia érvényesítését biztosítani hivatott intézkedést alapjaiban kifogásolta. E – végül hatyúdalnak bizonyult – beszédét ennek megfelelően főként az éppen Magyar Dolgozók Pártjává (MDP) egyesült kommunista párti képviselők szakították minduntalan félbe. „Vonulj kolostorba, Ofélia!” – szellemeskedett a szocdem vezetőből újsütetű MDP-főtitkár-helyettesé lett Marosán György, majd amikor Slachta a parlament elnökétől, Nagy Imrétől kért védelmet, mondván: „nekem jogom van ahhoz, mint

képviselőnek, hogy meghallgatásra „találjak”, ismét csak Marosán reagált: „De nem soká!” Jól tükrözte ezt a hangulatot a *Szabad Száj* című vicclap azon karikatúrája, amelyen az Államvédelmi Hatóság első embere, Péter Gábor volt látható, amint azt a feladatot kapja akkori belügyminiszterétől (utóbb áldozatától), Rajk Lászlótól, hogy „a demokrácia virágoskertjéből kergesse ki az örökké kotkodácsoló vén tyúkot”.

Az ügy egyébként ismét a mentelmi bizottság előtt folytatódott. Amikor ugyanis a képviselők végül 230 igenlő és 63 ellenszavazattal törvénné emelték az iskolák államosítását, és a kormánypártiak – az egyesült munkáspártiak, a kollaboráns kisgazdák és a parasztpártiak – a *Himnusz* elénekeltével kívánták kifejezni az újabb siker feletti örömeiket, Slachta nemcsak hogy nem énekelt, de tüntetően ülve maradt. Az emiatt elrendelt újabb mentelmi eljárás során természetesen hiába indokolta tiltakozó gesztusát a *Zsoltárok könyvéből* vett idézettel – „Elnyomóink dalt követeltek tőlünk, de mi azt tartottuk, száradjon el inkább a nyelvünk” –, a testület 1948 júniusában, „miután súlyosabb büntetés kirovására nem volt módja”, kétszer hat hónagra kizárta az Országgyűlésből. E döntésnek is minden bizonnyal meghatározó szerepe volt abban, hogy a 64 éves Slachta Margit nem sokkal később – egy szénásszekéren elbújva – átmentette magát Ausztriába. S bár Nemes Borbála néven olykor meg-megszólalhatott a Szabad Európa Rádióban is, 1974-ben bekövetkezett haláláig visszavonultságban és az emigrációs politikától is távol élt.

A paktum ára

Peyer Károly menekülése

„Tanulja meg végre mindenki, akit illet, hogy az imperialistákkal való összejátszás, egyes külföldi hatalmak »informálása« nem politikai tevékenység, hanem közönséges kémszolgálat és hazaárulás (...) Az osztályárulásnak és az imperializmussal való cimborálásnak irányzata nem tarthat igényt legális létre a magyar népi demokráciában.” 1947. november 16-án dörgött ekképpen a kommunistapárti *Szabad Nép*ben a főszerkesztő, a nem sokkal későbbi kultúrdiktátor, Révai József. Az *Amiben nem ismerünk tréfát* című vezércikk az augusztusi „kékcédulás” választások utáni kommunista offenzíva sodrá-

sában született, s elsődleges célpontja Peyer Károly volt. A háború előtti Szociáldemokrata Párt (SZDP) vezetőjéről ugyanezen a napon ugyanezen újság öles címéből tudhatta meg az ország közvéleménye, hogy „a nyugati nagyhatalmak segítségét kérte a magyar demokratikus rendszer megdöntésére.”

Az ítélet – mint utóbb ez ügyben is kiderült – már készen volt, csupán néhány „apró” jogi formáság hiányzott, egyebek mellett az, hogy a parlament Peyer képviselői mentelmi jogát – „az előzetes letartóztatására is kiterjedő hatállyal” – felfüggeszse. Erre csak néhány nappal később, november 21-én, immár az érintett távollétében került sor. Peyer Károly – aki az ellene megfogalmazott ügyészségi vádakra először a kommunisták lapjából értesült, s a hivatalos iratokkal csak egy nappal később, a parlamentben ismerkedhetett meg – 66 évesen úgy döntött: nem várja meg a végkifejletet, s a Sopronhoz közeli Brennbergbánya egyik föld alatti tárnáján keresztül Ausztriába menekült. Kilenc emigrációs év után, 1956. október 25-én, a rádió forradalomról szóló híreit hallgatva szívroham végzett vele New Yorkban.

A feltehetően az életét is, ám szabadságát mindenképp mentő szökését a proletárdiktatúrára mind nyíltabban készülődő baloldal mint a bűn beismerését tálalta fel a közvéleménynek. Ez a „hallgatólagos beismerés” adott alkalmat a kommunista többségű minisztertanácsnak arra is, hogy 1947. november 21-én Peyert – bírói ítélet nélkül – megfossza állampolgárságától, valamint kimondja a vagyonelkobzást. Aztán az 1948 februárjában megrendezett kémperben – melyet a szociáldemokrata vezetők elleni pereket esztendőik óta kutató Kádár Zsuzsanna történész előkonceptió pernek nevez – Peyert távollétében nyolc esztendei fegyházra ítélték. A Sipos Zoltán bíró tanácsa előtt lefolytatott, nagy sajtócsinnadrattával kísért tárgyaláson a bíróság indoklásában nem mulasztotta el hangsúlyozni, amit a már említett Révai-vezércikk megelőlegezett, vagyis hogy „Peyer huszonöt évig gyűlölte a Szovjetuniót és üldözte a kommunistákat”, s az osztályárulás útjára valójában már 1921 decemberében, az akkori miniszterelnökkel, Bethlen Istvánnal kötött paktummal rálépett.

Noha a géplakatosként indult Peyer 1917 óta a bányamunkás-szövetség titkáráként tagja volt az akkori néven Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) vezetőségének is, politikai karrierjének igazi indulását kétségkívül annak köszönhetette, hogy az 1918-as őszi forradalom aktív igénylese (bányászati kormánybiztos volt) után a Tanácsköztársasággal már nem vállalt közösséget. A „lefeketedett” és emigrációba kényszerült nagy szociáldemokrata vezetők (Kunfi Zsigmond, Böhm Vilmos) mögötti második vonal képviselőjeként vett részt a kommün utáni két átmeneti (Peidl- és Huszár-) kormányban. Az elsőben hat napig belügy-, az utóbbiban két és fél hónapig népjóléti és munkaügyi miniszter volt, mely tisztségéről 1920 januárjában a fehér különítményesek terrorakciói miatt lemondott, mi több, hamarosan követte a már korábban emigrációba menekült szociáldemokra-

tákat (véltetően ekkor ismerte meg az 1947-ben is bejárt brennbergbányai szökőutat).

Amikor 1921 májusában visszatért Magyarországra, egyértelműen a MSZDP első vezetőjévé lépett elő, a konszolidációs miniszterelnökkel, Bethlennel kötött paktum eredményeként pedig 22 évre maga is parlamenti képviselő lett. A sokszor elátkozott alkut, mint ismeretes, a tanácsköztársaság vörösterroriját követő fehérterror és a nyílt diktatórikus kormányzást vállaló miniszterelnökök után 1921 áprilisában a szegedi különítményesek társaságából a centrum és Európa, vagyis a Népszövetség felé tartó Bethlen István gróf kormányra kerülése után kötötték meg. Bethlen ugyanis konszolidációs programja megvalósításához elkerülhetetlennek ítélte a 150 ezres taglétszámú, a munkásságot képviselő MSZDP-vel való viszony rendezését. A miniszterelnöki palotában több napon át folytatott – az egyik szociáldemokrata résztvevő, Propper Sándor megfogalmazásával – „cigányalku” eredményeként 1921. december 22-én a tárgyaló delegációk tagjai aláírták azt az egyébként évekig titokban tartott megállapodást, amely utóbb a magyar baloldali munkásmozgalom botránykövévé lett. A delegációk vezetőiről, a kormányfőről, illetve a szociáldemokraták vezérééről elnevezett Bethlen–Peyer-paktum azonban a legújabb történeti minősítés szerint inkább „kölcsonös engedményeken nyugvó kompromisszum” volt, amely az 1920-as évek elején „a korlátozott politikai szabadságjogok keretében újra lehetővé tette az MSZDP rendezett működését”. A szociáldemokraták egyebek mellett részleges, már karácsonykor kihirdetett amnesztiát alkudtak ki az 1918-as őszirózsás forradalom, illetve a tanácsköztársaság alatti magatartásukért öt évnél kevesebbre ítélték számára, ami Romsics Ignác történész becslése szerint mintegy 27 ezer embert érintett. A szociáldemokratáknak a paktum által nyílt lehetőségük arra is, hogy a magyar parlamentarizmus történetében először elindulhassanak az 1922-es országgyűlési választáson, s a 245 képviselői helyből 25-öt meg is szerezzenek.

A kialakított engedményeknek azonban súlyos ára volt: az MSZDP a titkos megállapodásban lemondott a közalkalmazottak, a vasutasok és a postások mozgalmi, illetve szakszervezeti szervezéséről, az agrárproletáriátus képviseléről, a politikai sztrájk kezdeményezésének jogáról, s vállalta, hogy szakít a liberális polgári ellenzékkel és támogatja a kormány külpolitikai törekvéseit. Nyilván ez utóbbiak miatt lett a szociáldemokrata pártvezetés, vagyis az aláírók – még a *Vörös Csepel* című kommunista mozgalmi dal által is kiénekelte – „rongy árulók”. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult, hogy az alku részleteit a paktumkötők – Propper és Peyer mellett Miakits Ferenc és Farkas István – sokáig még saját pártválasztmányukkal sem ismertették meg, az emigrációba kényszerült egykori szociáldemokrata vezetőkről nem is szólva. Ez utóbbiak egyike, a szintén nagy tekintélynek örvendő Böhm Vilmos önéletrajzában a paktumról mint a szociáldemokrácia évtize-

deken át hordozott súlyos terhéről emlékezett meg. A nyilvánosságra hozatalra Peyerék csak akkor kényszerültek, amikor 1924 végén Bethlen, a soron következő parlamenti választáshoz közeledve, politikai zsarolásra kívánta felhasználni a dokumentumot.

A paktumügyből azonban Peyer, megcsillantva vérbeli politikusi erejét, mégiscsak sikerrel keveredett ki. Noha az emigrációban élő szociáldemokrata vezetők igencsak támadták, s nemzetközi szociáldemokrata vizsgálóbizottság kiküldését is elérték, a Lenin által egykor renegátnak nevezett Karl Kautsky vezette grémium csak annak megállapítására volt hajlandó, hogy a megegyezés „tartalma és formája szerint teljesen ellentmond a nemzetközi munkásmozgalom minden hagyományának”. Ezzel szemben elismerte, hogy a „kényszerhelyzetben” lévő paktumkötők hoztak „intellektuális és erkölcsi áldozatot”.

Visszatérve immár magára Peyerre, rá már ekkortól jellemzőek az 1947-es rendőrségi körözésben szereplő személyleírásban ismertetett „különös ismertetőjegyek”, a „kopasz fej, nagy bajusz, gömbölyű arc, behúzott nyak, kicsit púpos testtartás”, amit azzal a kortársi megfigyeléssel lehet kiegészíteni, hogy a polgári eleganciájára sokat adó szocdem politikus mindig mellényt hordott, s öltözködésének elmaradhatatlan kelléke volt a gomblyukon átvezetett vastag arany zsebóralánc. A joviális külső – a visszaemlékezők egybehangzó állítása szerint – konokan szívós és ingerlékenyen akaratos jellemet takart. „A goromba hangot elvtársaival szemben Peyer azzal igazolta, hogy van kemény hangja és asztalra ütése felfelé is” – olvasható a Peyerről készült részletesebb, 1988-ban Sipos Péter és Strassenreiter Erzsébet által közreadott életrajzi portréban. Ebből is tudható, hogy a szociáldemokraták – szinte mindvégig vetélytárs nélküli – első számú vezetője a parlamentben is éles stílusban s gyakorta fejtette ki nézeteit.

1944. március 19-én, a német megszállás napján Peyer Károlyt is letartóztatta a Gestapo, majd a mauthauseni koncentrációs táborba vitték, ahonnan csak 1945 májusában – magyar belpolitikai szempontból véglegesen elkésve –, 41 kilóra fogyva szabadult. Az ezt követő két és fél esztendő történéseit vannak, akik úgy értékelik, mint a hatalomból, az irányításból kiesett, nimbuszát veszített pártvezér mind kétségbeesettebb igyekezetét a visszatérésre. Mások az új politikai erőterben való helykeresésként írják le próbálkozásait.

Egy, az 1980-as évek közepén kéziratban rekedt, egyébiránt igen alaposan dokumentált monográfia szerzője, a már említett Strassenreiter Erzsébet abban látja a szociáldemokrata pártban létrejött 1945 utáni konfliktus lényegét, hogy a nyugati típusú polgári demokrácia híveként politizáló, „élesen kommunista- és szovjetellenes” Peyer platformja nehezen volt összeegyeztethető a háború utáni szociáldemokrata vezetés mind balrább igyekvő elképzeléseivel. Amikor Peyer hazatért Mauthausenből, az SZDP vezetésében már a kommunistákkal való együttműködést hirdető arcok tűntek fel.

A párt főtíkára Szakasits Árpád, helyettese Bán Antal, országos titkára pedig a szinte kezdettől beépített emberként, ahogy akkoriban mondták, kriptokommunistaként tevékenykedő Marosán György lett, akik nemrég volt vezérüket személyi és elvi okokból sem szívesen látták viszont. Ha más megfontolásból is, de ebben egyetértettek velük a párt centrumában lévők, így például Kéthly Anna vagy a már említett Böhm Vilmos is.

Az első nagyobb összecsapásra nem kellett sokat várni, hiszen 1945 augusztusában az SZDP 34. kongresszusának döntenie kellett a pártvezetés összetételéről. A – mint kiderült – változatlanul komoly népszerűségnek örvendő Peyer a külpolitika kérdéseit taglalva korántsem az elvárt módon lelkesedett a felszabadító szovjetekért, csupán annyit jegyzett meg, hogy a legnagyobb hiba lenne a 200 milliós nép szomszédságát tudomásul nem venni, és ki nem használni. Ez a visszafogott hang viszont olyannyira felbőszítette a baloldaliakat, hogy a pártvezetőségi választások előkészületei során még azt a javaslatot is megfontolták, hogy nem kellene-e Peyert – mivel mauthauseni fogsága idejéből „tetemes tagdíjhátralékba került” – egyszerűen kizárni a választhatók köréből. A sokak pártolta kibuktatáshoz végül egy finomabb, belső pártagitációra építő megoldás is elegendőnek bizonyult, Peyert pedig – persze azért is, hogy a hazai közéletből eltávolítsák – az általa visszautasított nagyköveti posztokkal próbálták kárpótolni.

A politikából és a pártvezetésből így egyre inkább kiszorított Peyer 1946 végén, az SZDP soron következő kongresszusára készülődve, utóbb kétségtelen kapitális taktikai hibának bizonyuló lépést tett. Az még csak hagyján, hogy a szervezeti szabályzat előírásait felrúgva a nyilvánosságához is eljutatta a négy társával közösen írt s a pártvezetőségnek címzett memorandumát, amely a kommunista nyomulás és a szovjet hegemonia ellen „kiáltó szó és figyelmeztetés akar lenni”. Ám az már a politikai naivitás kategóriájába sorolható, hogy a baloldali szociáldemokraták kiszorításához éppen attól a kommunista párttól várt és kért segítséget, amely az idő tájt valóban nagyon elégedetlen volt Szakasitsékkal – csak hogy pontosan azért, mert nem léptek fel elég határozottan a Rákosiék által egyre inkább sürgetett, a Peyer által viszont kifogásolt kommunista–szociáldemokrata összeborulás érdekében. A Szakasitsékat a kommunistáknál eláztni akaró Peyer-csoportot képviselő Györki Imre Farkas Mihállyal folytatott beszélgetésének hangfelvétele egy nappal később azonban már Szakasits Árpád asztalán volt...

A kipattant botrányt követően a baloldali szocdemek és a centrumban lévők – megint csak más és más okból – egyaránt elítélték egykori vezérüket, ám kizárás helyett, hogy ne csatlakozhasson más párthoz, inkább a „párt fogságában” tartották, s csak az 1947-es országgyűlési választások előtt három héttel közölték Peyerral, hogy az SZDP sehol nem jelöli őt képviselőnek.

Peyer azonban nem hagyta magát, s mint kiderült, felismerve egykori elvtársainak szándékát, néhány párthívével 1947. augusztus 5-én választási

szövetséget kötött a publicista Zsolt Béla nevével fémjelzett s programja szerint „az 1918-as októbrista hagyományokat ápoló” Magyar Radikális Párttal (MRP). Ez azonban már kétségbeesett lépés lehetett csupán, a párttal ugyanis a korabeli vicclapok előszeretettel, de nem ok nélkül élcelődtek: „Szereti a magányt? Lépjen be az MRP-be!” A hirtelen együttműködés azonban még így is elegendő volt arra, hogy a voksok 1,7 százalékával hat mandátumot szerzett alakzat Peyert bevigye a parlamentbe.

Ma még nyitott kérdés, hogy az 1947 végére jószerével eljelentéktelenült politikus köré az államvédelmi osztály végül is miért szőtt egy kémkedési és államrend-megdöntési ügyet. Kádár Zsuzsanna a már idézett tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a pert a moszkvai Tájékoztató Irodának a jobboldali szociáldemokraták elleni állásfoglalását követően rendezték meg. Talán ezt erősíti a tény, hogy alig néhány héttel később a Peyer szociáldemokráciából való kiiktatásában szintén részt vállaló szociáldemokrata ipariügyi miniszter, Bán Antal is kénytelen volt az emigráció útját választani. A szociáldemokrata párt többi, fent említett vezetőjének (a szintén emigrált Böhm kivételével) pedig még rövidebb-hosszabb ideje maradt, míg végül becsapódott mögöttük a börtönajtó.

Egy asszony meg a pártja

Kéthly-rehabilitációk

Az 1976-ban Brüsszelben elhunyt Kéthly Anna erkölcsi rehabilitálása 1990-ben – hamvainak hazahozatalával és illő eltemetésével – a legszélesebb nyilvánosság előtt történt meg. Ezek után senki nem gondolt arra, amire 1994-ben a Szociáldemokrata Párt Hajdú-Bihar megyei intézőbizottsága irányította rá a figyelmet, hogy ugyanis a szociáldemokrácia nagyasszonyát, a Nagy Imre vezette 1956-os koalíciós kormány egykori államminiszterét jogi értelemben még nem mentették fel „az államrend elleni gyűlöletre izgatás” vádjáról. Bonyolult procedura következett ezután, az igazságszolgáltatás mai, ha lassan is, de örültek, s Kéthly jogilag is elégtételt kaphatott.

A kommunista frazeológia szóhasználata szerint „jobboldali szociáldemokrata” Kéthly Annát 1950 júniusában tartóztatta le az Államvédelmi Hatóság, miután majd két esztendeig jószerével házi őrizetben tartották. Ezt köve-

tően még négy évet kellett várnia, hogy bíróság elé is állítsák. A közben lezajlott szociáldemokrata perekben neve minduntalan előfordult ugyan, ám bűnösségét csak 1954 januárjában mondta ki a Budapesti Megyei Bíróság. Akkor aztán a népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, valamint kémkedés vádjával életfogytiglani börtönre ítélték. Ugyanezen év novemberében azonban – nem kis részben az angol munkáspárti vezető, Phillips Morgan személyes moszkvai interveniálása nyomán, „előrehaladott korára tekintettel” – az akkor 65 éves politikus-asszonyt kegyelemben részesítették. A forradalom kitöréséig Kéthly továbbra is hatósági megfigyelés alatt állt. 1955 elején – egy újabb per előkészületeként – ismét elrendelték „külső lefigyelését”. Mindezt Kádár Zsuzsa történész derítette ki, aki 1990-ben, a kutatási korlátozások enyhülésének évében betekinthezt a szociáldemokrata perek – akkor a Belügyminisztérium történeti irattárában őrzött – irataiba, köztük az öt vaskos Kéthly-dossziéba.

A történésznő tanulmánya tárta fel azt is, hogy 1956 áprilisában, amikor a néhány évvel azelőtti koncepciós szociáldemokrata perek felülvizsgálatára került sor, az éppen csak szabadlábra került Kéthly a belügyi vizsgálatist ez irányú kérdésére válaszolva kijelentette: nem kéri ügye felülvizsgálatát azoktól, akik mindvégig tisztában voltak ártatlanságával, mégis meghurcolták. E momentumnak azért van megkülönböztetett szerepe, mivel innen tudható, hogy 1962-ben – évtizedekre utoljára – az igazságszolgáltatás intézményei már foglalkoztak Kéthly ügyével. A kádári konszolidáció megalapozásaként akkor fellángoló jogi rehabilitációk sorában ugyanis a Legfelsőbb Bíróság – zárt tárgyaláson – részben hatályon kívül helyezte az 1954-es ítéletet, részben pedig bizonyítékok hiányában felmentette Kéthlyt. Ugyanekkor viszont az „1956-ban jogszabályellenesen külföldre távozott” s éppen felmentett vádlottat a bíróság egy füst alatt mégiscsak bűnösnek mondta ki „folytatóla-

Kéthly Anna 1913-ban és 1957-ben

gosan elkövetett, a Magyar Népköztársaság államrendje elleni gyűlöletre izgatás” bűntettében. Az indoklás szerint ugyanis Kéthly 1956 áprilisában, a már említett kihallgatáson tett kijelentéseit „már minden félelemtől és aggálytól mentesen” tehette meg. Tehát – így a szocialista jogszolgáltatók okoskodása – ha Kéthly akkor nem értett egyet a proletárdiktatúra rendszerével, úgy mégiscsak jogos volt a háromévi szabadságvesztés, melyet aztán a bíróság kitöltöttnek tekintett. Így hát Kéthly – a kádári igazságszolgáltatás

legnagyobb dicsőségére – 1950 és 1954 között ülte le azt a büntetését, amelyet 1962-ben róttak ki rá...

Fentiekből, mint cseppben a tenger, látható, nem mindennapi sors s nem mindennapi történelmi szerep jutott osztályrészéül Kéthly Annának azután, hogy 1922-ben – 33 évesen – parlamenti képviselőként berobbant a magyar politikai életbe. Kezdetben az jelentette a szenzációt, hogy ő volt, ha nem is az első, de másfél évtizeden át az egyetlen honanya. Később határozott és kemény hangú beszédei miatt az a többeknek tulajdonított és mindenképp találó megjegyzés járta róla: „a magyar parlamentben egyetlen férfi van, és az is nő...” Életrajzírója-

nak, Strassenreiter Erzsébetnek számítása szerint 1944-ig mintegy ezer felszólalását rögzítette a képviselőházi napló, s mint az 1930-as évekbeli parlamenti életrajzi kötet róla írott szócikke megállapította: „Kulturális és szociális kérdésekben tartott beszédei minden oldalon tapsokat szereztek neki, élesebb felszólalásai viszont a nemzeti meg a felekezeti nevelés, majd a militarizmus ellen, igen ellenséges fogadtatásban részesültek.”

1939-ben, a második zsidótörvény vitájában pártja vezérszónokaként például 11 beszédben próbálta meggátolni a törvény elfogadását. A német megszállás napján illegalitásba vonult, ahonnan csak 1945 februárjában került elő. Az újjáalakuló Szociáldemokrata Pártban meghatározó szerepet kapott, a politikai bizottság tagja lett, pártja sikerrel jelölte az országgyűlés alelnöki

tisztére, s egyben a frakció intézőbizottságának vezetését is rátestálták. Ezenkívül felelős szerkesztője lett a *Világosság* című szociáldemokrata napilapnak, szerkesztőbizottsági tagja a *Szocializmus* című folyóiratnak, elnöke az Országos Nőszervező Bizottságnak. Joggal állítható tehát róla, hogy a szociáldemokrácia – kommunista szóhasználat szerint a „szociáldemokrata jobboldal” – egyik vezéregyénisége.

Erre a tisztségre leginkább az előéletében, a korábbi rezsimben mutatott elvi keménysége predesztinálta. Nem csoda hát, ha a párt alapszabályára fittyet hányó, mindinkább kriptokommunistaként emlegetett Marosán György a kommunisták diktálta puccs alkalmával, 1948 februárjában mondhatni az elsők között őt akolbólította ki a Szociáldemokrata Pártból. Kéthly bűnéül azt rótták fel, hogy elvi alapon ellenezte a proletárdiktatúrát és a két munkaspárt erőszakos egyesítését. (Kéthly – a maga polgári módján – 1972-ben vett revansot ezért, amikor Marosánnak *Az úton végig kell menni* címmel megjelent, e korszakot felelevenítő visszaemlékezését a párizsi *Irodalmi Újságban* *A lejtőn nem lehet megállni* címmel „tette a helyére”).

A gyötrelmes börtönévek után Kéthlyt 1956 nyarán a kommunista vezetés – miközben az államvédelemmel figyeltette, s újabb perbe fogását is tervezgette – egyszersmind korrumpálni is próbálta. Kovács András *A szociáldemokrácia 1956-ban* című tanulmányából is tudható, hogy a központi bizottság vezető népfronttisztiséget ajánlott fel neki, Kéthly azonban a rá jellemző állhatatossággal nyomban a többpártrendszer helyreállítását szabta meg a politikai életbe való visszatérése feltételéül. Nyilvánvalóan aligha lepődött meg, hogy a tárgyalások e ponton azonnal meg is szakadtak. Kéthly megalapozott bizalmatlanságával magyarázható egyébként az is, hogy 1956-ban, a forradalom napjaiban talán a Szociáldemokrata Párt alakult újjá a legkésőbb; Kéthly ugyanis formális garanciákat követelt, így az egykori Conti utcai pártközpont, valamint a volt pártlap, a *Népszava* visszaadását.

Politikai óvatossága, az írásbeliség kerülése miatt mindmáig nem tisztázott pontosan, hogy végül is Kéthly áldását adta-e arra, hogy a szociáldemokraták tagjai legyenek Nagy Imre koalíciós kormányának, vagy sem. A Nagy Imre munkatársaival folytatott ez irányú megbeszéléseken ugyanis a szovjet csapatok kivonását szabta meg feltételként. Ez volt egyébként utolsó magyarországi megbeszélése, mivel a frissen újjáalakult párt 21 tagú vezetőségének megbízásából – Révész András főtítkárhelyettes társaságában – Bécsbe utazott a Szocialista Internacionálé Irodájának éppen soron lévő ülésére, s végül is ezzel került el, hogy Nagy Imréék sorsára jusson.

A forradalom leverése után a 67 évesen emigrációba kényszerült Kéthly első útja az ENSZ-be vezetett, ahol hathatós szerepet játszott abban, hogy 1957 januárjában megalakult a magyar kérdés tisztázásával megbízott ötfős ENSZ különbizottság, amely február első napján a Nagy Imre-kormány államminisztereként hallgatta meg őt. Nem mondhatni, hogy a bizottság s főleg annak

ceyloni tagja, R. S. S. Gunewardene kezdetben nagy érzékenységet mutatott volna a magyar viszonyok megértésére. Ekkorra azonban Kéthly már kissé megedződött az értetlenségekkel szemben, s türelmesen válaszolt a kérdésekre. Két hónappal azelőtt még bizonyára indulatba jött volna. 1956. november 27-ei, egykori cellatársának, Potoczky Máriának címzett – s tőle a rendszerváltás után Strassenreiter Erzsébethez került – levelében ugyanis még azt írta: „Az Egyesült Nemzetek pedig olyan lassú, hezitáló, határozni képtelen, hogy összeszorított ököllel álltam a hatalmas teremben, hallgatva, hogyan vitatkoznak afölött, hogy dobjanak-e mentőövet a fuldoklónak.” Mindazonáltal az emigrációs évek kezdetén Kéthly „a forradalom lelkiismereteként” előadókörúton járta a világot, utóbb az általa alapított londoni *Népszava* főszerkesztőjeként visszatért a lapszerkesztéshez, cikkíráshoz.

A hatvanas évek elején ismét eljutottak hozzá a szírenhangok: ha hazatér, pozíciót, nyugalmat, megbecsülést kap. A tapogatódzásokra nem reagált, illetve cikkei, nyilatkozatai révén üzent: nem vesztett engesztelhetetlenségéből. Nem kizárt, hogy erre is válasz a fentebb említett, enyhén szólva is ellentmondásos, rehabilitációval kombinált újraelítélése. Korántsem az ő személyiségének, sokkal inkább a kor ellentmondásosságának bizonyítéka a per kirendelt védőügyvédje – mondhatni – vádbeszédének egy részlete: „Olyan személyről dönt a Legfelsőbb Bíróság, aki olyan időben állt az ellenség táborába, amikor a legnagyobb szükség lett volna arra, hogy mellénk álljanak és segítsenek bennünket...” – fejtette ki álláspontját a „védelem”. Majd az újabb justizmord nyitányaként hozzátette: „Mégis a szocialista törvényesség és a szocialista humánusság, maga a szocializmus képes arra, hogy ha törvénysértést észlel, azt korrigálja. Ez a biztosíték arra, hogy többé nem lesz nálunk törvénysértés.”

Nem feltétlen ennek elismeréseképpen, de 1963-ban, amikor az emigrációs *Népszava* anyagi okok miatt megszűnni kényszerült, Kéthly a maga fanyar módján ekként kommentálta az elhallgatást: „Mióta a *Népszava* megszűnt, azóta minden rendben van otthon.”

A nagy zabálás

MKP–SZDP-fúzió

„A kommunisták helyenként Szent Bertalan-éjt akartak csinálni a szociáldemokraták között.” Ez a meghökkentő kijelentés 1948. április 14-én, a két munkáspárt – a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Magyar Kommunista Párt (MKP) – immár meghirdetett egyesülése előtt két hónappal hangzott el. Ami azonban még inkább meglepő s mondhatni pszichológiai elemzésre szoruló talány: a 16. századi párizsi „vérményegzővel”, vagyis a hugenották legyilkolásával való párhuzam magától a szociáldemokrácia likvidálását célul kitűző Rákosi Mátyástól való. Az MKP főtitkára a központi vezetőség (kv) zárt ülésén rőttá meg az egyesítés előtti tisztogatás „túlteljesítőit”, azokat a megyei kommunista funkcionáriusokat, akik a még meg sem alakult Magyar Dolgozók Pártjából (MDP) – előzetes tagrevízió címén – tömegével zárták, záratták ki azokat a szociáldemokratákat, akiknek Rákosi megítélése szerint mégiscsak „helyük volna az egységes munkáspártban”. A történetek ismeretében persze aligha lehet másnak, mint a képmutatás iskolapéldájának tekinteni a kommunisták első emberének szavait. Elhangzásukkor ugyanis már befejezett tény volt a „testvérpárt” lefejezése és bekebelezése, csupán a „formaságok”, vagyis az ünnepélyes aktusok voltak hátra.

Noha a történetírás mindmáig adós az SZDP 1945 utáni históriájának átfogó elemzésével, a következtetéseikben egymással szöges ellentétben lévő rész tanulmányok s a memoárok szerzői abban mindenképp egyetértenek, hogy 1945 után a Szociáldemokrata Párton belüli irányzatok elsősorban a kommunistákkal való kapcsolat kérdésében csaptak össze. Máig vitatott például, hogy a negyvenes évek első felében, illetve 1944-ben, a Szálasi-éra időszakában milyen együttműködési megállapodás is született az eleve illegálisban működő kommunisták és az akkor már ugyancsak földalatti tevékenységre kényszerült „baloldali”, a Szakasits Árpád nevével fémjelzett szociáldemokraták között.

Az viszont tény, hogy (a párton belüli) ideológiai toleranciájára büszke SZDP akkor keveredett az első, szinte megoldhatatlan konfliktusba önmagával, amikor 1946-ban állást kellett foglalnia a pártot a két világháború között személyével szimbolizáló Peyer Károly „élesen kommunista- és szovjetellenes platformja” ügyében. Noha a Peyer-frakció tevékenységét jószerével a teljes pártvezetés elítélte, abban már éles ellentétek fogalmazódtak meg, hogy miként is kell eljárni. A kommunistákkal szinte feltétel nélkül együtt menetelni szándékozó „baloldaliak”, élükön Marosán Györggyel, már 1945 közepén a Bethlennel kötött 1921-es paktum miatt, a kommunisták szemé-

ben eredendő bűnt elkövető Peyer azonnali kizárása mellett kardoskodtak. Ám az egykori nagy hatalmú pártvezér ügyének végső megoldása egészen az 1947-es, úgynevezett kékcédulás választás előestéjéig húzódott, mert az akkor még centrumnak titulált szocdem pártvezérek csupán Peyer elszigetelésében működtek közre. Ami egyébként olyannyira sikerült, hogy az egykori paktumkötő a választások előtt három héttel, mivel pártja nem indította a választáson, kilépett az SZDP-ből, s a Magyar Radikális Párt színeiben jutott, néhány hónapra, mandátumhoz.

Az ma már közzismert, hogy az MKP – mivel az 1947. augusztusi választáson demokratikus úton nem volt képes megszerezni a hön áhított abszolút többséget – a teljhatalom megragadására tört. Ez persze korántsem volt független a Szovjetunió kelet-európai hegemonisztikus törekvéseitől, hiszen 1947 őszén Varsóban a Komintern utódjaként létrejött az eufemisztikus nevű Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája, amely a népi demokratikus országok proletárhatalommá való átalakításának programját fogalmazta meg. Ez a stratégia Magyarországon akkor már mondhatni előrehaladott állapotban volt. Elegendő utalni arra, hogy az MKP a szovjet túlsúlyú Szövetséges Ellenőrző Bizottság hathatós segítségével a „reakciónak, fasisztának” bélyegzett politikai ellenfeleinek sorát tüntette el – jobbik esetben – a politikai életből. Ennek során „1947 végétől egyre nyíltabban és egyoldalúbban első számú közellenségé” lépett elő a szociáldemokrácia – állítja a nyolcvanas évek közepén kéziratban rekedt tanulmányában Strassenreiter Erzsébet történész, aki a sokáig hétepcsétes titokként őrzött párt dokumentumok alapján rekonstruálta azt a taktikát is, mely szerint az MKP vezetése októberben már az egységes munkáspárt létrehozását, vagyis az SZDP felszámolását tűzte napirendjére. A tervek szerint az első szakaszban az úgynevezett szociáldemokrata jobboldalt kellett eltávolítani a vezetésből (ekkor már idetartozóknak tekintették mindazokat, akik – korabeli kifejezéssel élve – a fúzióval nem értettek egyet), ezt követte a pártegyesítés megvalósítása. E kommunista forgatókönyv azonban, az eseményeket figyelő kortársak szemében sem maradt titok. Persze, a későbbiekben csak kriptokommunistaként emlegetett SZDP-n belüli, változó összetételű „nyolcas bizottság” (meghatározó tagjai a már említett Marosán Györgyön kívül a később trockistaként megbélyegzett és elítélt Justus Pál, a *Világosság* című szociáldemokrata napilap főszerkesztője, az 1949-ben ugyancsak börtönbe vetett Horváth Zoltán vagy a már említett Szakasits Árpád veje, Schiffer Pál) szerepe még korántsem világos, tevékenységük alapján azonban nem volt kétséges, hogy – akár kommunista megbízásból, akár meggyőződésük alapján – nyíltan vállalták a jobboldal elleni küzdelmet.

A baloldal fellépésének legekleatásabb megnyilvánulása volt az, amikor 1948. január 4-én a *Népszavában* – az SZDP alapszabályával ellentétes módon, a „szolgálati út” megkerülésével – megjelent a párt fővárosi végrehajtó bizottságának határozata, valójában egy ultimátum, amely arra szólította fel a pártve-

zetést, távolítsa el a saját soraiból azokat, akik akadályozzák az MKP-val való együttműködést. A fő célpont akkor Szélig Imre, a pártvezetésen belül a szervezési osztály irányítója volt. Januárban aztán a kommunista sajtó is megszólalt, Révai József, az MKP főideológusa Rákosival felváltva hajtogatta úton-útfélen: „Nem nézhetjük közömbösen a jobb- és baloldal harcát az SZDP-ben.” Ami azt illeti, valóban nem tétlenkedtek. Marosán György *Az úton végig kell menni* című, 1972-ben megjelent memoárjában vissza-visszatérően érdemként

1947-es választási plakát Szakasits Árpád és Böhm Vilmos szociáldemokrata pártvezérek fényképével

emlékezik meg arról, hogy jobboldalbuktató lépéseit – egyébként már 1945-től kezdődően – miként egyeztette az MKP vezetőivel, Rákosin kívül Rajk Lászlóval és Farkas Mihállyal.

Azok persze nem csupán nyilatkozatokkal siettek a szocdem-baloldal segítségére. 1948. január végén a – Rajk László irányította – Belügyminisztérium közleményben adta tudtúl, hogy a Nitrokémiai Művek vezetését „szabotázs, ipari kémkedés és valutabűnügy” elkövetése miatt őrizetbe vették, s az ugyancsak „érintett” ipari államtitkárt, a szociáldemokrata miniszter,

Bán Antal legközelebbi munkatársát, Kelemen Gyulát is letartóztatták. (Az ügy kapcsán kapott életfogytiglani ítéletéből Kelemen 1956-ban szabadult, két napig a Nagy Imre-kormány államminisztere volt, 1963-ban titkos tárgyaláson rehabilitálták, s még tíz évig élvezhette államtitkári nyugdíját.)

„Rendet az ipariügyben!” – hangzott két és fél héttel később a *Szabad Nép* Révai jegyezte vezércikkének címe, ám egy nappal a nagy-budapesti szociáldemokrata összehozásos értekezlet előtt, ahol Marosán jelentette be a párton belül „aknamunkát folytató”, mi több, „áruló” 35 SZDP-vezető lemondását. Az viszont már csak említett memoárjából derült ki, hogy a lemondások korántsem voltak önkéntesek. Szabályos zsarolás eredménye volt például, hogy a megfélemlített – és sokáig a kommunistákkal való együttműködést vállaló – Bán Antal saját és családja útleveléért cserébe adta az aláírását. (A Zürichbe menekült Bán csupán néhány évet viaskodhatott korábbi pártbeli ellenfelével, a szintén emigráns Peyer Károllyal, mivel 1951-ben, 48 éves

korában meghalt.) Arról nem is szólva, hogy mint Böhm Vilmos a *Másodszor emigrációban* című, 1948–1949 között papírra vetett emlékiratában állítja: a lemondottak közül több ember aláírását egyszerűen odahamisították.

Hogy valójában mi és hogyan történt, az változatlanul kevésbé feltárt, mint ahogy arról sem kerültek eddig elő perdöntő bizonyítékok, hogy az SZDP szétverésének ódiáját viselő „kriptokommunisták” közül valójában ki s pontosan mit is csinált. Varga László történész kutatásai során az 1990-es évek második felében fellelt több olyan dokumentumot, amely azt bizonyítja, hogy az MKP vezetése korántsem bízott meg maradéktalanul az általa favorizált baloldali szociáldemokratákban. A bizalmatlanság elsősorban persze az „ingadozó” főtitkár, Szakasits Árpád irányában nyilvánult meg. Pedig ő igazán sok mindent megtett e bizalmatlanság eloszlatására. Például mielőtt egy kormányküldöttség tagjaként elindult volna Moszkvába, a *Népszava* 1948. február 13-ai számában megjelent nyilatkozatában megadta az elkövetkező események alaphangját, kijelentve: „csak egyféle politika lehet (...) a jobboldalnak nincs helye a pártban”.

Ma sem lehet viszont tudni, ki lehetett a forrása azoknak a már említett, még publikálatlan dokumentumok alapján feketén-fehéren bizonyítható kiszivárogtatásoknak, amelyek eredményeként rendszeresen Rákosi asztalán landoltak a szociáldemokraták legbelső köréből származó értesülések. 1947. október 11-én például a Szakasits mellett tevékenykedő, mindmáig nem nevesíthető „valaki” jelentette, hogy Szakasits „lepecsételt levelet” kapott Böhm-től, amit a főtitkár bizalmát élvező kommunista informátor egy óvatlan pillanatban mégis elolvasott, s tartalmát sietett tudatni megbízójával. Egy másik forrásból, a Belügyminisztérium Péter Gábor vezette államvédelmi osztályának jelentéséből az MKP vezetője arról is értesül, hogy 1948 februárjában Szakasits felkereste a Koltói Anna Kórházban fekvő vejét, Schiffer Pált, s panaszkodott neki Rákosi Mátyásra, s hogy nem sokkal később pedig Marosán is járt a betegágyánál, mégpedig azzal a jó hírrel, hogy sikerült „az öreglányt”, vagyis Kéthly Annát „lerázni”.

Kádár Zsuzsanna történész a magyarországi szociáldemokrata perekről 1996-ban írott alapvető tanulmányából is tudható, hogy a pártjuk bekebelezésében segédkező, úgynevezett baloldali szociáldemokraták jószerevel azt kapták jutalmul, amit az egyesülést ellenzők – és időben nem emigrálók – büntetésül. Vagyis súlyos börtönt. Ennek tükrében nemigen csodálható, hogy a korábbi párttörténetírás az eltelt évtizedekben a kínos kérdéseket megkerülve leginkább csak „történelmi szükségszerűségként” jelenítette meg a fúziót. Az általános hallgatás falát a néhány, emigrációban megfogalmazott magánelemzés sem törte át igazán. E forrásokból tudható, hogy a már említett Böhm Vilmos a szocdem tragédia legfőbb felelősenek a közlebről meg nem határozott „dossziékkal megszarolt Szakasitsot” tartotta. Az ugyancsak évtizedekkel korábban, valamikor 1957 és 1963 között íródott,

de csak 1995-ben, a *Múltunk* című folyóiratban napvilágot látott munkájában az első megtámadott szocdem vezetők közé tartozó Szélig Imre viszont Marosánban láttatja a szociáldemokrácia sírásóját.

A megállapítással vitatkozva az egyik egykori résztvevő szemtanú, a későbbi történész Jemnitz János az elveihez hű Marosán portréját vázolja fel, aki „az egyesülést tényleges egyesülésként (...) s nem lenyelésként gondolta”. Egyébként is – jegyzi meg Jemnitz – „nem Marosán volt az, aki a szűkebb szociáldemokrata vezetőség tárgyalásairól mindent »kitálalt«... hanem Rónai Sándor, s ez is magyarázza későbbi eltérő sorsukat”. A hírbe hozott, több mint három évtizede halott Rónai kétségkívül szinte az egyetlen volt az SZDP 1945 utáni bal- és jobboldali vezetői közül, akit nem ért megtorlás, Szakasits 1950-es letartóztatása után például ő örökölte az Elnöki Tanács elnöki posztját, majd 1952-től – a Rákosi-rendszeren átívelve – a Kádár-érában is az Országgyűlés elnöke maradt. Az említett kutató 1994-es, bizonyítékok nélküli feltételezését az 1997-ben megjelent Rákosi-memoár viszont alátámasztani látszik: „Rónai Sándort mi nyomtuk a szociáldemokrata párton belül előre (...) miután Farkas Mihály hosszabban foglalkozott vele, s frásban közölte velünk, hogy minden tekintetben egyetért programunkkal, s azt támogatni fogja a szociáldemokrata párton belül.”

Az 1948. június közepén tartott „egyesülési kongresszussal” – amelyet a korabeli publicisztikák és nyomukban a párttörténetírók, kis képzavarral, előszeretettel neveztek „a munkásosztály történelmi kézfogásának” – a háromnegyed évszázadot megért magyarországi szociáldemokrácia, úgy tűnik feltámaszthatatlanul, megsemmisült. Az 1945-ben 700 ezer tagot számláló SZDP-ből egy korabeli összesítés szerint csupán egy negyedmillió, vezetőitől javarészt megfosztott s megfélemlített szociáldemokrata tömeg olvadt – vagy: menekült – be az MDP-be.

Egy furcsa elnök

Dobi István fordulatai

Parázs vita bontakozott ki 1957 márciusában a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) ideiglenes intézőbizottságának zárt ajtók mögötti ülésén. A testület tagjai órákig nem tudtak dűlőre jutni a tekintetben, hogy az „ellenforradalom utáni első május elsején” a spontán felvonuló dolgozók transzparenszeiken kinek a fényképét vigyék. „Ha csak egy ember arcképét tesszük ki, az feltétlen személyi kultuszt jelent” – jelentette ki a párt akkori második embere, Marosán György. Így aztán határozattá emelkedett, hogy Kádár János első titkár arcképe mellé kerüljön még ki az Elnöki Tanács elnökének, az akkor formálisan pártonkívüli Dobi Istvánnak a fényképe is. 1957. május 1-jén tehát az újkori kollektív vezetést e két ember arcma szimbolizálta a pesti utcán.

De miért éppen az 1968-ban elhunyt Dobi István volt, akivel (is) az új kurzust demonstrálni kívánták? A döntésben minden bizonnyal szerepet játszott, hogy 1957. november 10-én ő volt az, aki nélkül nehezebb lett volna törvényesíteni a szovjet tankokkal Budapestre érkező Kádár János hatalomátvételét. Mint az az először 1998-ban publikált forráskiadványból tudható, a magyar forradalmi munkás-paraszt kormány első jegyzőkönyvezett ülésén Dobi, mint az Elnöki Tanács elnöke – tehát legitim államelnök – törvénytelennek nyilvánította az utolsó, koalíciós alapon szerveződött Nagy Imre-kormányt, kijelentve, hogy a kinevezési okiraton szereplő aláírása „közönséges hamisítvány”. Ezután hat nappal korábbra datálva, november 4-ei hatállyal miniszterelnökké nevezte ki a Budapestre csupán november 7-én megérkező Kádárt.

Az ilyesfajta formaságokra oly kényes újdonsült miniszterelnök és pártvezér cserébe 1957 júniusában a központi bizottsági (kb) ülésen elnéző megbocsátással idézte fel az egyébként „nagyon tiszta és nagyon határozott álláspontú Dobi elvtárs” 1956 végi fogalomtévesztéseit, miszerint az események után még „heteken keresztül használta a forradalom kifejezést”. E Kádár János esetében szokatlan hála jó ideig, egészen 1967-ig eltartott, mígnem a tüdőasztmája miatt már a minimális protokollfeladatok ellátására is alkalmatlanná vált Lenin-békedíjas államelnököt a Szocialista Munka Hőse kitüntetéssel, érdemei „legteljesebb elismerésével” s kivételesen valóban „egészségi állapotára való tekintettel” nyugdíjaztatta. Tovább nemigen, mert a család visszaemlékezése szerint egy esztendővel később, 1968. november 24-én az immár nyugdíjas exelnök halálát követő órákban, a Fodor utcai szolgálati lakásban Kádár János, Fock Jenő miniszterelnök és Biszku Béla kb-titkár által megejtett kondoleálást követően egy jól szervezett rakodóbrigád alaposan átfésülte az egykori elnöki rezidenciát. A visszaemlékezők szerint figyelmük a szolgálati

ajándéktárgyakon túl leginkább a lakásban fellelhető iratokra terjedt ki. Igaz, a magukkal vitt protokolláris dísz tárgyak egy része ismét felbukkant az államelnök szülőfalujában berendezett emlékszoba „létesítésekor”, a ki tudja, mit tartalmazó papírok viszont változatlanul lappanganak.

Az 1898. december utolsó napján született Dobi István pályafutásának kanyarulataiban persze ezen kívül is akadnak jócskán kérdőjelek. Élete során például három – a szociáldemokrata, a kiskisgazda és a kommunista – párt vezetésében is helyet kapott, hat elemijével minden idők egyik legkevésbé képzett, ám másfél évtizedig, 1952 és 1967 között fungáló „államelnöke” volt, előtte hat kormányfő tette le ünnepélyes keretek között a hivatali esküt (Nagy Imre és Kádár János kétszer is). Kétségtelen, hogy az igencsak mozgalmas másfél évtizedben ő valamiféle irracionális folyamatosságot képviselt. Személyiségének titkával a párizsi emigráns *Irodalmi Újság* sem igen tudott mit kezdeni, így nyugdíjazásakor írt politikai „nekrológjában” jobb híján a jövőbeni „kor- és bortörténészek” feladatává tette annak kiderítését, „miként lett az ellenzéki, antifasiszta múltú kiskisgazdapárti parasztemberből (...) a mindenkori moszkvai helytartók engedelmes eszköze”.

A kérdésre kielégítően pontos válasz – erre irányuló kutatások híján – aligha adható, de a régebbi hivatalos életrajzok s a rendszerváltás után előkerült dokumentumok összevetéséből azért egy s más felvillan a Dobi-portréból. Tudható például, hogy a Komárom megyei Ózdonyban 1916-ban katonának cipelt földműves 1919-ben már „meggyőződéses vöröskatona”, s mint ilyen 1920-tól rendőri felügyelet alatt állt. Útja a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba vezetett, s a szegény sorsú társaival jól szót értő Dobi a szocdemek szőnyi szervezetének alapító elnöke lett. Ám 1936-ban pártot váltott: az agilis szervezőt országos nagyválasztmányi tagsággal és vidéki szervezőtitkári megbízatással kínálta meg a Független Kiskisgazdapárt három, akkor még egyértelműen baloldalinak tekintett vezetője, az alelnöki tisztséget betöltő Tildy Zoltán, Nagy Ferenc főtitkár és Kovács Béla főtitkárhelyettes. 1943-ig azonban, a nevezetes szárszói konferenciáig nemigen hallatott magáról. Akkor is csak egy elmondott beszéd erejéig, amit mint „mezőgazdasági munkásember” adott elő, és amelyben azt fejtegette, hogy a „dolgozó parasztság felemelkedésének útját a demokráciában és a szocializmusban” látja. Az illegális kommunista párttal is kapcsolatot találó németellenes politikai tevékenységét 1944 tavaszán katonai behívó akasztotta meg. A 46 éves Dobi ekkor egy zsidó munkaszolgálatos század kíséretében került a frontra és esett szovjet hadifogságba. Arra a később többször is felvetődő szóbeszédre, hogy ezen keretlegénymúltjával tartotta volna őt sakkban Rákosi Mátyás, semmifajta bizonyíték nem merült fel – állítja a kiskisgazdapárt történetével hosszú évek óta foglalkozó történész, Vida István, hozzátéve, hogy Dobinak a lehetőségek engedte emberségére viszont többen is emlékeznek.

Akárhogy történt is, az kétségtelen, hogy 1945 után az említett három párt mindegyike saját soraiba várta, ám ha hihetünk Rákosi Mátyás memoárjának: ő volt az, aki a kommunista párttagkönyvvel már felszerelkezett Dobinak azt tanácsolta, „maradjon a kiskisgazdapártban, mert (...) a demokrácia érdekében ott tudja a legjobb munkát kifejtetni”. Dobi és a kommunista vezetők közötti jó kapcsolat egyébként nyílt titoknak számított. Más, nem mellékes kérdés, hogy pártjában ezzel a felfogásával egészen 1947-ig, alelnöki tisztsége ellenére kisebbségben maradt. 1946 márciusában például a „kiskisgazdapárt haladó demokratái”, az éppen földművelésügyi miniszter Dobival együtt is mindössze hatan, a kommunista napilap, a *Szabad Nép* hasábjain foglaltak állást, s indítottak „kérlelhetetlen harcot” a párton, vagyis a Független Kiskisgazdapárton (FKGP) belüli reakció ellen. E küzdelem a kommunisták és a megszálló szovjet hadsereg hathatós segédletével 1947 júniusára odáig vezetett, hogy az FKGP emigrációba kényszerített, illetve letartóztatott vezetői (a miniszterelnöki és pártelnöki posztot is betöltő, majd a pártból kizárt Nagy Ferenc és a főtitkár Kovács Béla) helyébe Dobi lépett elő ideiglenes pártelnökké. Ekkor programadó rádióbeszédében korábbi patrónusait megtagadva fenyegetően jelentette ki: „aki nincs velünk, az már most lépjen ki a sorainkból, ne várja meg, hogy mi távolítsuk el...”

Dobi június 7-ei beszédében azt is hangsúlyozta, hogy a kiskisgazdapárt nem személyekre, hanem elvekre van felépítve, s ezen elvek megvalósulására biztosíték „az áruló Nagy Ferenc” utáni új miniszterelnök, a „puritán és feddhetetlen Dinnyés Lajos”. Aki ezt a szépen hangzó eposzi jelzőt Dobitól – és az őt belülről támogató, egyébiránt a kriptokommunistasággal feltehetően szintén joggal gyanúsítható baloldali kiskisgazda értelmiségiektől, így első sorban Ortutay Gyulától – azonban csak alig másfél esztendeig érdemelte ki, mert az 1948. december 10-én kommunista segédlettel immár a miniszterelnöki székbe került Dobi bemutatkozó parlamenti beszédében már elődje, vagyis Dinnyés hibáiról (az „erély és az éberség hiányáról”) szónokolt.

És ezzel már jócskán bennjárunk a Dobi-rejtély sűrűjében. Hiszen képességeiről szinte mindenütt eléggé visszafogottan nyilatkoztak. Korábbi patrónusa, pártvezére, majd megtagadottja, a Dobihoz egyébként mindvégig elnézően viszonyuló Nagy Ferenc 1948-ban – először csak angolul megjelent – emlékiratában például csupán csak „egészen tehetetlen” földművelésügyi miniszternek aposztrofálta őt. A Történeti Hivatal mostanában kutatható dokumentumai szerint a Belügyminisztérium államvédelmi osztálya – tehát a kommunista oldal – Dobit is rendszeres megfigyelés alatt tartotta, s az ügynöki jelentések visszatérő fordulata az, hogy célszemélyük „nem ért a minisztériumi adminisztrációhoz”, hogy „az ellenséges erők, ha másképp nem megy, fehér asztal mellett íratják vele alá a legreakciósabb intézkedéseket”. Igaz, egyes kortárs-visszaemlékezések megörökítették, hogy miniszterelnökként, mielőtt bármiben állást foglalt volna, nyúlt a telefonért, s Rákosit

hívta. De ez sem egyértelműen igaz: Dobi kiskapuzda harcostársa, az említett hat „haladó demokrata kiskapuzda” egyike, Dancs József egy 1984-es portréjában azt is feljegyzte, hogy volt olyan alkalom, amikor Dobi már nem tudta túrtőztetni magát, s a kuláklisok ügyében szemtől szembe „bosszútól lihegőnek” nevezte Rákosit.

Akkortájt ennél persze jóval kevesebbet is reszketni lehetett, mégis, Dobinak 1952-től csupán az Elnöki Tanács elnöki székébe való felfelé bukás jutott osztályrészéül. Ekkoriban már tartotta magát a szóbeszéd kivételes ivási szokásairól. Egy vicc szerint Rákosi egy alkalommal ismét elutazott a Szovjetunióba, s onnan hívta fel az itthon maradt államelnököt:

Dobi István búcsúnapja a Parlamentben, 1967

„Itt Taskent!” – szólt odakint a kagylóba Rákosi, mire Dobi mentegetődzve válaszolt: „Dehogyan vagyok ittas, hisz Rákosi elvtárs magával vitte a Parlament pincekulcsát...” Mások szerint viszont szó sem volt kirívó iszákosságról. A miniszter-, majd Elnöki Tanács-elnök eszerint csak az átlagnál jobban bírta az italt, ami akkoriban nem kevés haszonnal is járt, például a magyar-szovjet hivatalos érintkezések során.

1953 júniusában egyébként, éppen a szovjet pártvezetés utasítására, egyetlen pártonkívüliként Dobit is Moszkvába rendelték a Rákosi-Nagy Imre „helycsere” ceremóniájára. Memoárjában Rákosi bevallja, hogy ezt a meghívást szerette volna meghíúsítani, mert félt, hogy Dobi révén esetleg „fontos internacionalista pártügyek” szivároghatnak ki. E félelme egyébként korántsem volt teljesen megalapozatlan. A sajtó berkeiben viszonylag hamar elterjedtek az utóbb megbízhatónak bizonyult híradások például Rákosi moszkvai leteremtéséről, melyek forrása a *Magyar Nemzet* egyik munkatársa, az egykori kiskapuzda újságíró, Dernői Kocsis László, Dobi

jó ismerőse volt. Dernőiről egyébként az is közismert, hogy a hatvanas évek legelején megjelent Dobi-memoárt nyelvtani és politikai értelemben is ő öntötte a diktált nyersanyagból megfelelő formába.

A nevezetes moszkvai tanácskozáson a kissé zavarodott, ám csálhatatlan szimattal rendelkező Dobi is felszólalt, s rögvest leszögezte, hogy szerinte a szovjet elvtársak Rákosit érintő „bírálatából jó szándék és szeretet mutatkozik”, majd azt fejtette, miért nem volt korábban módja felhívni az elvtársak figyelmét arra, hogy „állami és pártvonalon az alsóbb szerveknél sok olyan ember van, aki nem arra való”.

Az 1953-as fordulatot ezek szerint személyében sikeresen, tehát posztjának megőrzésével abszolváló Dobi államfői feladatai ezután kétségkívül megsűrűsödtek: meg kellett például élnie, hogy az általa is lelkesen köszöntött Nagy Imre-kormány kegyvesztett vezetőjének 1955. március végi lemondását Rákosi parancsára nem fogadhatta el, helyette a leváltás formulát volt kénytelen alkalmazni. A kínos epizód, úgy tűnik, emlékezetes maradt a számára, hiszen – mint az Budapest egykori polgármesterének, a kiskapuzdapártiságáért börtönviselt Kővágó Józsefnek emlékiratából tudható – a forradalom napjaiban a Parlament épületében magányosan bolyongó Dobi a következő monológgal fordult az őt meghallgatni még hajlandókhoz: „Nekem többen mondták, hogy miért vagyok itt? (...) Miért nem mondok le? (...) Dehát államfőnek lenni kell. (...) Most nem lett volna, akinek a kezébe az új kormány letegye az esküt. (...) Akkor a kormány nem is lenne törvényes...”

Nyilván ezt, de talán még a formálisan soha meg nem szüntetett kiskapuzdapárt újjászervezésére tett próbálkozásait is kompenzálnia kellett utóbb a Kádár Jánosnak tett, már említett legitimálási bűvészmutatvánnyal. Mint az ugyanis Vida Istvánnak a *Múltunk* című folyóiratban 1996-ban megjelent tanulmányából tudható: az FKGP elsorvasztás előtti utolsó elnökének ebben is volt szerepe. 1956 őszén magát változatlanul elnöknek tekintette, a korábban az ő segédletével eltávolítottakat, így Tildyt s az orosz fogságból hazaengedett Kovács Bélát istápolta, s már a koalíciós kormányzás kimondása előtt két nappal úgymond hozzájárult ahhoz, hogy megkezdődhessenek a párt újjászervezésének előkészületei. Megint csak más s nem mellékes kérdés, hogy az 1956. október 30-ai budapesti kiskapuzda tanácskozás hangulatát és felismerhetően elsősorban Dobinak szóló üzenetét az újraindított pártlap, a *Kis Újság* november 1-jei vezércikke tükrözte: „Aki beállt a népakarat megtiprói közé (...), aki habozás nélkül vállalt bármilyen megbízatást (...) csak azért, hogy biztosítsa magának a koncot, a függönyös autót, a külön közértet (...) az ilyen takarodjék.”

Vélhetően nem ez a nyilatkozat, hanem sokkal inkább a szovjetek vezérelte fordulat volt az, ami Dobit végül is a papíron legmagasabb állami méltóság székében marasztalta. 1957 májusában, amikor 1956 után először ült össze az igencsak megrostált parlament, Dobi tartotta az „egyhangú lelkes-

déssel" elfogadott államfői beszámolót. Ezzel lényegében véget ért addigi látszólagos különállása s párton kívül maradása is, amire, úgy látszik, nem volt tovább szükség. „Hazaérkeztem” – kommentálta az MSZMP-be való 1959-es belépését s rögvest központi bizottsági taggá kooptálását is a már említett vaskos, mégis csonkán maradt emlékiratában.

Miniszteri ököl: vasököl

Rajk László a belügyben

„Ha szegény Laci élne, most biztos közénk lövetne” – hangzott el állítólag valamelyik egykori elvtársa szájából 1956. október 6-án Rajk László több mint százezer „csendes tüntető” részvételével lezajlott temetésén az azóta szállóigévé vált mondat. A Magyar Kommunista Párt (MKP) egykori főtítkárhelyettese elleni 1949-es koncepció s pert, majd kivégzését mind a mai napig joggal emlegetik a törvénytelenység szimbólumaként, ám az talán mégsem mondható véletlennek, hogy a kommunista mozgalom vakságából kijózanodók – vagy eleve is cinikusan politizálók – akasztófahumora éppen vele kapcsolatban nyilvánult meg a fent idézett formában.

Hajdu Tibor történész 1992-ben közreadott – a Rajk-per okait firtató – tanulmányában bizonyította, hogy a belügyminiszter az 1947-ben konstruált politikai perben, a Magyar Község ügyében hivatali hatáskörét jócskán túllépve avatkozott be az eljárásba, jelentős mértékben befolyásolva annak eredményét is. Dokumentumok híján ma még megválaszolatlan kérdés, hogy az államvédelmi osztályt, az ÁVO-t irányító – a később Rajk bitóra juttatásában meghatározó szerepet játszó – Péter Gábor legnagyobb bosszúságára a folyamatosan instruáló belügyminiszter újabb és újabb ötletei saját kezdeményezései voltak-e, avagy az MKP agytrösztjéből származtak. Az azonban bizonyos: Rajk volt az, aki az úgynevezett koalíciós pártközi értekezleteken bejelentette, hogy az általa függetlennek mondott nyomozás derített fényt az „összeesküvők magas kiscgazda kapcsolataira”.

„Rajk miniszterről le lehetett olvasni, hogy élvezettel tanulja bele magát az összeesküvés ügyének előadói szerepébe, és hogy rendkívüli fontosságot tulajdonít mostani feladatának” – írta akkori benyomásairól a praktikákkal végül is lemondott Nagy Ferenc kiscgazda miniszterelnök a *Küzdelem a vas-*

függöny mögött című memoárjában. Még ha ebből levonjuk is az ellenséggé tett egykori koalíciós partner keserűségét, aligha vitás, hogy Rajk, az MKP egyik legnépszerűbb, szónoki képességeivel, intelligenciájával feltűnt vezetője mindenképp főszerepet vállalt a Magyar Község ürügyén szőtt politikai összeesküvésben.

Am korántsem ez volt az első alkalom, amikor pártja érdekében messze túllépte nemcsak a politikai etika, hanem a törvényesség határait is. Ez történt már első belügyminiszteri akciója, a B-listázás – a párt és Rákosi Mátyás értékeitellete szerint – „mintaszerű végrehajtása” során is. Az akció kiváló előzménye az 1945. novemberi választás volt, mikor is a kommunisták a remélnél jóval kevesebb szavazatot (a leadott voksok 17 százalékát) kaptak. Rákosi már november 22-én – igaz, csak szűk, központi vezetőségi körben – kijelentette: megengedhetetlen, hogy a nem a kommunistákra adott voksokat „egyenrangúnak vegyük a demokrácia híveinek szavazatával”. Hogy Rajk miképpen vélekedett erről, nem tudjuk, de „a központi vezetőség szóban forgó ülése fordulópont volt a kommunisták stratégiájában” – állítja kandidátusi értekezésében Gyarmati György történész. Olyannyira, hogy a Nagy Ferenc-kormány első belügyminiszterét, Nagy Imrét, mivel – az MKP vezetőinek (március 8-ai ülésükön) megfogalmazott véleménye szerint – „nem volt elég erélyes”, rövid négy hónap után visszahívták. 1946. március 20-án pedig a pártajtó által nyomban „vasöklűnek” beígért Rajk László ült a belügyi bársonyszékbe.

Az MKP főtítkárhelyettesének ekkorra már komoly tapasztalatai voltak a szervezésben, a tömegek mozgósításában, így tehát alkalmasnak tűnt a létszámot tekintve túlduzzasztott és olykor politikailag valóban besározódott közigazgatás – minden koalíciós partner által szükségesnek elismert – megrostálásának levezénylésére. A B-listázásnak nevezett szelekció nyitányaként 1946 tavaszán az MKP – testvérpártjával, a szociáldemokratákkal közösen – országsszerte hatalmas, „népítéletnek” nevezett tömegtüntetéseket szervezett. Ezek sajátos jogi hátterét a frissiben kinevezett belügyminiszter azon első rendelete adta, miszerint a „tömegmegmozdulások által a munkahelyük elhagyására felszólított reakciós közalkalmazottak állásukból felfüggesztettnek tekintendők...” E sajátos összjáték eredményeképpen Kapuvárott például – amint az MKP központi vezetősége (kv) közigazgatási osztályának címzett jelentésből is kiderül – a március 22-én „komoly, néma menetben és vörös zászlóval az élen (...) összeszorított ököllel és ajakkal” felvonulók egyetlen rohammal elérték az egyik aljegyző, a tisztiorvos és a járási állatorvos azonnali távozását.

A hangsúly az azonnal volt. Rajk 1946. április 8-án a kommunista főispánok, alispánok és polgármesterek eligazító értekezletén kijelentette: ha török, ha szakad, a belügyi tárca a maga területén hat hét alatt végrehajtja az akciót. Ezen ígéretét olyannyira betartotta, hogy 1946 augusztusában az MKP kv ülésén Rákosi, az elismerés mellett, azt a kritikus megjegyzést is tet-

te: „Kissé túl messzire mentünk...” S hogy mennyire, az éppen Rajk hozzájárulásából derült ki: „A leépítés akkor lenne teljesen pozitív, ha kellő mértéket tartottunk volna (...) kevesebb kárt okozott volna az a néhány reakció, aki bennmarad, mint az, hogy sok helyütt (...) teljesen leállt a munka.” Az önkritika mindenestre csupán belső használatra szolgált. Mert amikor 1946. július utolsó napján ugyanezt – vagyis „a közigazgatás helyenkénti teljes összeomlását” – a nemzetgyűlésben a Magyar Szabadság (Sulyok-) Párt képviselője, Drózdly Győző hozta szóba, az interpellált Rajk miniszteri válaszában kijelentette: „A nemzetgyűlés méltóságán aluli lenne, ha az interpellációt válaszra érdemesítené...”

Egyébként a B-lista-ügy volt a fő ok, amely miatt a parasztpárti Bibó István – akinek egyébként igen jó véleménye volt a „szimpatikus”, a moszkovitákkal ellentétben „valahogy emberformájú” Rajkról – végül is otthagya belügyminisztériumi főosztály-vezetői állását. Döntését utóbb – életútinterjújában – azal indokolta, hogy a kommunisták az ő helyettesének Vida Ferencet (az 1958-as Nagy Imre-per során elhíresült vérbíró) delegálták. Bibó ellehetetlenülésének jellemzésére elmondta, hogy míg ő rendre lesöpörte az asztalról Vida közelebről meg nem nevezett „erőszakos, értelmetlen és főleg törvénytelen propozícióit”, azokat néhány nap múlva belügyminiszteri utasításként látta viszont.

A kortársi emlékezet Rajk belügyminiszterségével köti össze mintegy másfél ezer egyesület 1946-os feloszlását is. Az ürügyet ezúttal a szovjet hadsereg katonái ellen elkövetett több merénylet – a Gyöngyösön és környékén nőkkel erőszakoskodó orosz katonák meggyilkolása, valamint 1946 júniusában a fővárosban két orosz tiszt lelövése – adta. Ma már több mint feltételezés, hogy Szviridov altábornagy, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökhelyettese az ügyet belpolitikai céljai érdekében felhasználni kívánó Rákosi határozott javaslatára követelt intézkedéseket a miniszterelnöktől. Egyebek mellett azt, hogy a „demokráciaellenes ifjúsági szervezeteket oszlassák fel”. Nagy Ferenc a jegyzék kézhezvétele után konzultációra magához kérte Rajkot, aki közölte vele: a „parancsot” ő is megkapta, már intézkedett is...

Mivel pedig a budapesti merénylet, a – hivatalos verzió szerint – öngyilkosságot elkövető Pénzes Istvánt „a Katolikus Legényegylet (Kalot) egyenruhájában lelték meg”, ez elegendőnek bizonyult a Kalot mellett például valamennyi cserkészszövetség, a szabadkőműves páholyok vagy a lövészegyletek betiltásához. Amit az az „apróság” sem változtatott meg, hogy a Kalot szervezeteinek sohasem volt egyenruhájuk. A betiltó intézkedés nyomán a nemzetgyűlésben számos ellenzéki és több kormánypárti képviselő is lemondásra szólította fel Rajkot, akit ismét Rákosi védett meg.

Rajk belügyminiszteri ténykedésének megítélésében mindmáig az 1947. augusztus 31-én megtartott, a történelmi szakirodalomba „kékcédulás választásként” bevonult akciót említették a legtöbb elmarasztalással. A Rajk

aktív közreműködésével végrehajtott választási csalás tényét ma már nemigen vitatja senki. A már idézett Gyarmati György értekezésében a kékcédulák bevetésénél sokkal nagyobb jelentőségűnek tartja azt a választási törvénymódosítást (s főleg: végrehajtást) csomagtervet, amit aztán az MKP tűzzel-vassal keresztül is hajtott. Azt persze nemcsak a kommunisták tartották „természetesnek”, hogy az újabb kitelepítési hullám előtt álló sváboktól meg kell vonni a választójogot. Az MKP e tekintetben viszont annyiban vállalta megint az élcsapat kitüntetett szerepet, hogy nem kívánta megadni a választójogot a Csehszlovákiához került Felvidékről Magyarországra kényszerített mintegy 50 ezer embernek sem. A kisgazdák tiltakozására Rajk a pártközi értekezleten így indokolta a döntést: „Mivel nem kaptuk meg az áttelepítettek listáját, kénytelenek vagyunk általános keresztmetszetben minősíteni ezeket a magyarokat (...) nyilvánvaló, hogy csomó olyan van köztük, akit azért telepítettek ki, mert ott különböző fasiszta pártokban és szervezetekben vettek részt.”

És ez csupán a kommunisták szavazatmegvonási hadjáratának egyik frontja volt. A történész adatai szerint a törvényi szigorításon túl összességében mintegy 1 millió „reakciónak” kikiáltott polgártól vonták meg valamely praktikával a szavazójogot. Ebben pedig kitűnően bevethető fegyvernek bizonyultak a belügyminiszteri intézkedések. Munícióként a pártközpontban egyre újabb ötletek születtek. Az 1956 után néhány esztendeig a kultúra ügyeit irányító Szirmai István 1947. július 6-án, Farkas Mihály jobbkezéként, így instruált: „A választójogi törvény egész csomó kategóriát meg fog jelölni, akiktől törvényesen el lehet venni a szavazati jogot, de ez a szám kevés. (...) A kommunista házmegbízottak teljesítsék rosszul a feladatukat (...) például ha egy házban 60 szavazó van, és abból 14 reakciós, ezeknek elfelejtik kikézbésíteni a számlálólapot...”

Hogy Rajk e téren kezdeményező lett volna, az megint csak nem bizonyítható. Viszont fegyelmezett végrehajtó lett, amit az is igazol, hogy az MKP egyik tavaszi titkársági ülésén még Farkas Mihály kékcédulás csalási terve ellen foglalt állást. Legalábbis ezt állítja *Akkori önmagunkról* című emlékiratában az igen változatos életutat befutott Vas Zoltán – akkoriban a Gazdasági Főtanács főtitkára. Vas szerint Rajk azt mondta: ha a visszaélés kiderül, az a pártra nézve nagyobb politikai és erkölcsi kárral jár, mint amennyi előny a megszerezhető szavazatoktól várható. A győzelmet minden eszközzel akaró titkárság mégis Farkas elképzelését támogatta, s a határozatnak Rajk fegyelmezetten vetette alá magát. Olyannyira, hogy a választás napján a szociáldemokraták be nem avatott igazságügy-minisztere, az utóbb, 1950-ben börtönben agyonvert Ries István a szavazóközetekből érkező jelzésekre reagálva hiába utasította körtelefonnal a hatáskörébe tartozó ügyészeket: azonnal és a helyszínen vizsgálják ki a visszaélésekkel kapcsolatos bejelentéseket. Erről értesülve ugyanis Rajk a rendőrséget utasította: akár

erőszakot is alkalmazva akadályozzák meg, hogy a kirendelt ügyészek be-
léphessenek a szavazóhelyiségekbe.

Mindezek alapján Rajk László, belügyminisztersége idején, a hatalomra
törő kommunisták, illetve Rákosi Mátyás egyik legfőbb támaszának volt te-
kinthető – állítja Gyarmati György. A keményen célra törő pártkatona azon-
ban – Hajdu Tibor történész szerint – nem ismerte fel az orosz kapcsolat je-
lentőségét (oroszul sem tanult meg), nem érzékelte: nem ő a párt igazi vasöklé,
hanem a Rákosi és a szovjetek irányította ÁVO. Annak főnöke, Péter Gá-
bor pedig csak „papíron” a belügyminiszter beosztottja. Ugyanígy végzetes
hibának bizonyult, hogy a fegyveres erőért felelős Farkas Mihállyal is gya-
korta keveredett hatásköri vitákba. Végül is e két ember hónapokon keresz-
tűli összpontosított támadása okozta a vesztét. Hajdu Tibor véleménye sze-
rint a legmeglepőbb az, hogy Rákosi milyen sokáig nem adott hitelt Péter
Gábor és Farkas Mihály Rajk-ellenes intrikáinak, s egészen 1948 augusztu-
sáig, külügyminiszterré buktatásáig hagyta, hogy a nyilvánosság előtt ő tes-
tesíthesse meg a kommunisták „vasöklét”.

Hetvenkedők

Sztálin-örület 1949-ben

„Sztálin elvtársat (...) a magyar munkások és parasztok is édesatyjuknak
nevezik” – jelentette ki nem kis büszkeséggel Rákosi Mátyás, a Magyar Dol-
gozók Pártjának (MDP) főtitkára 1949. december 21-én a moszkvai Nagy
Színházban elmondott ünnepi beszédében. A nevezetes esemény, Joszif
Visszarionovics Sztálin 70. születésnapja alkalmából ugyanis a világ kom-
munista pártjainak vezetői egytől egyig elzarándokoltak a szovjet főváros-
ba, hogy egymást is túllicitálva bizonygassák a „hőn szeretett” vezérnek
önnön s persze népük hűségét. A népi demokráciák közötti „ki dicsőíti job-
ban Sztálint?” vetélkedő persze korántsem a moszkvai ünnepi köszöntők-
kel kezdődött, hiszen a szovjet fennhatóság alá került kelet-európai orszá-
gokban október közepe óta készülődtek az „egész emberiség eddigi legna-
gyobb ünnepére”. Csehszlovákia például egyebek mellett egy Aero 45 típu-
sú repülőgépet küldött ajándékba a szovjet vezérnek, arról nem is szólva,
hogy Pozsonyban a nagy nap tiszteletére 9 méter magas Sztálin-szobrot

avattak, Bulgáriában pedig 5 millió dolgozó sajátkezűleg írta alá a genera-
lisszimusznak címzett hódolatteljes gratulációt.

„Magyarország ebben a versenyben is jól megállta a helyét” – kommentá-
lta végül is a szovjet generalisszimusz 70. születésnapja ügyében produ-
káltakat Rákosi Mátyás az évtizeddel később papírra vetett, ám csak az
1990-es évek második felében napvilágra került vaskos memoárjában. Ar-
ról viszont, hogy valójában miként szerveződött meg a minden addiginál
nagyobb szabású, korántsem spontán lelkesedési akció, a Magyar Országos
Levéltárban számtalan, máig publikálatlan pártirat tanúskodik.

Rákosit a jelek szerint már 1949. szeptember elején foglalkoztatta a jeles
évforduló. „Rendkívül szeretnénk megtudni, hogy van-e valami határozat
Sztálin elvtárs 70. születésnapjának megünneplésére, különösen abban a
vonatkozásban, hogy meddig mehetnek el a külföldi, illetve a népi demok-
ráciák pártjai” – olvasható abban a „Szigorúan titkos” jelzetű táviratában,
melynek címzettje Mihail Szuszlov, a szovjet propaganda, ideológia és kul-
túrális élet felügyelője, nem mellesleg a *Pravda* főszerkesztője volt. Szusz-
lov írásos válasza nem maradt fenn, az azonban dokumentálható, hogy
október közepére fő vonalaiban már elkészült az ünneplés menetrendje.
A parlamentben külön kormánybizottság alakult, melynek a vezető kom-
munista politikusokon és elkötelezett művészekon, tudósokon (például a
Nemzeti Színházat igazgató Major Tamáson vagy az Akadémia frissen
megválasztott elnökén, Ruzsnyák Istvánon) kívül tagja lett jó néhány, amo-
lyan „társutasként” elkönyvelt személyiség, mint például Kodály Zoltán
zeneszerző vagy Illyés Gyula költő. Azonban (természetesen) minden érde-
mi döntés az MDP politikai bizottsága (pb), illetve az általa létrehozott tit-
kos operatív testület – élén Rákosi Mátyással – kezében volt. A dokumen-
tumok tanúsága szerint az ő jóváhagyása nélkül még arról sem lehetett
dönteni, hogy mondjuk a falusi népoktatókat ki készítse fel a Sztálint „a
magyar nép nagy barátja”, „a béke legfőbb őre”, „a kommunizmus építő-
je”, „Lenin legkiválóbb fegyvertársa” szerepekben bemutató előadások
megtartására. Decemberben ugyanis – a pb által jóváhagyott szöveg alap-
ján – országszerte ilyenfajta fejtágítókkal is megemlékeztek a generalissi-
muzs „történelmi jelentőségéről”.

Alig egy héttel az említett kormánybizottság megalakulása után, október
29-én a *Szabad Nép* első oldalán adta hírül, hogy a Ganz Villamossági Gyár
dolgozói „hatalmas lelkesedéssel” úgy határoztak, a hetvenedik évfordulót
munkafelajánlással, vagyis hároméves tervük idő előtti befejezésével ünne-
plik meg. Az ez alkalomból összehívott röpgyűlésen a dolgozók hosszú leve-
let is írtak a Szakszervezetek Országos Tanácsának, melyben kezdeménye-
zésük kiterjesztését javasolták. A levéltárban őrzött iratok alapján immár az
is tudható, a politikai vezetés hosszasan latolgatta, hogy a „vörös Csepel”
vagy az Angyalföldi Hajógyár, netán a Diósgyőri Vasgyár munkásait érje az

a megtiszteltetés, hogy „az ország minden dolgozóját munkafelajánlási versenyre” hívassák.

A sztálini munkaverseny rendkívüli teljesítményeket eredményezett. Ekkor lett például a sztahanovista mozgalom hőségé Muszka Imre csepeli esztergályos vagy Horváth Ede győri ifjúmunkás (később a Rába Magyar Vagon- és Gépgyár vezérigazgatója), akiket 1000 százalék fölé tornáztott teljesítményükért 1950-ben Kossuth-díjjal is kitüntettek. Kevésbé őrizte meg azonban az emlékezet azt a szimbolikus teljesítményt, amiről a *Szabad Nép* adott hírt: a keszei Dózsa György Termelőcsoport 70 diófát kívánt ültetni oly módon, hogy a diófásor kelettől kiindulva nyugatnak tartson, „jelképül annak, hogy keleten felragyogott a béke csillaga, mely kelettől nyugatig be fogja sugározni az egész világot”. A szocialista építőmunkának azonnali következményeként jelentősen emelkedett az életszínvonal – legalább is a lapértékelések szerint. Az csak természetes, hogy az élenjáró dolgozók „nyolc-tizenkétszeres jövedelemnövekedést értek el”, de ennek volt betudható, hogy egy hónap alatt 800 ezer literről 2 millió 200 ezer literre nőtt a tejfogyasztás, arról már nem is szólva, hogy a statisztikák szerint még a természetes szaporodás „ezer lélekre eső arányszáma is 5,7 százalékról 8 százalékra ugrott”...

A munkaverseny hetenkénti értékelése során a szakszervezetek éber illetékesei persze arra is felhívták a pártvezetés figyelmét, hogy „a reakció különböző formákban igyekszik lejárni” a mozgalmat. Az még csak hagyján, hogy a rendkívüli teljesítményeket „nem hiszik el a vaskalapos dolgozók”, ugyanis hiteltlenségük „tapasztalatcserével, meggyőzéssel kiküszöbölhető”. Ám „veszedelmesebb” az, hogy a rémhírterjesztők „több helyen beszélnek: újabb normarendezés lesz.”

Az előzetes forgatókönyv alapján a sajtó reflektorfényét december elejétől viszont már a Sztálinnak küldendő ajándékokra irányították. A műcsarnokbeli páratlan ajándéktárlatot négy nap alatt állítólag több mint százezer tekintett meg. Egyebek mellett látható volt a magyar vezetés egyik legfőbb ajándéka, Kisfaludi Strobl Zsigmond Sztálinnak ajánlott „családszobra”, vagy Rákosi feleségének alkotása, *Dicsőség a nagy Sztálinnak* feliratú herendi vázája, a Zsolnay-porcelángyárból származó s a Kremlt formázó állólámpába szerelt zenélő óra (amely félóránként a moszkvai rádió szünetjelét játszott), a Ganz-Mávag kollektívájának carrarai márványból és bronzból készített Lánchíd-makettje, mely tárgyak jól megfértek falusi parasztasszonyok szőtteivel, szücsök bundáival. A több tízezernyi ajándékot külön bizottság válogatta, s rájuk hárult az a feladat is, hogy a Sztálinnak készített ajándékokat szállító különvonatot zökkenőmentesen indítsák el Moszkvába.

A négy vadonatúj, 20 tonnás tehervagonba nem kevesebb mint nyolcvan „vízmentesített láda” került fel. Az egyes ládába gyapotot tettek, hogy véletlenül se sérüljön meg egyetlen ajándék se. Az operatív bizottságnak nemcsak arra volt gondja, hogy az ajándékokat kísérő delegáció összetétele meg-

felelő legyen (Muszka Imre mellett például helyet kapott benne Berki Mihályné „elvtársnő, parasztasszony-főispán” is), de arra is, hogy „a csomagolókat az ÁVH egyenként priorálja”, vagyis ellenőrizze. Az ebbéli éberség odáig terjedt, hogy a pb-tag Révai József népművelési miniszter elrendelte a generalisszimusznak küldött dohányárúk általános vegyelemezését. Ezzel kapcsolatban a szervezők még az ügyben is a legfelsőbb döntéshozóhoz, vagyis a titkárság tagjaihoz fordultak, hogy „több évtizedes, lezárt borospalackokat” vajon felbontatlanul, tüzetesebb vizsgálat nélkül kiküldhetnek-e ajándékként az ünnepeltnek. E mindenre kiterjedő figyelem egy alkalommal kapitális hibát előzött meg. Legalábbis ez derült ki egy december 8-ai, Rákosinak címzett igazoló jelentésből. A közlekedési minisztert, Bebrits Lajost ugyanis fegyelmi vizsgálat lefolytatására utasították, mivel a vasúti kocsik oldalára egy nemlétező „etax Sztálin” kifejezés került. A szabotázst gyanító vizsgálat során aztán bebizonyosodott: a tolmácsnő a felirat szövegét gépelve először véletlenül kis betűvel írta Sztálin nevét, ám „hibáját rögtön észlelte, és a szokásos X betűkkel érvénytelenítette a rosszul írt szót.” A szövegsablont készítő festő viszont nem tudott oroszul, az átitkszelt szót „etax”-nak másolta. A Magyarországról indított Sztálin-vonat – a népi demokratikus országokból érkező küldeményekkel egy időben – végül is rendben megérkezett Moszkvába. A küldeményt egyébként a szovjet főtitkár személyes megbízottja, Nyikolaj Svernyik vette át, s a *Szabad Nép* helyszíni, moszkvai tudósítása szerint kijelentette: „Sztálin elvtárs bizonyára nagyon fog örülni.”

Az addig soha nem látott méretű felhajtás december közepén Budapesten *A nagy Sztálin harcok élete* című, a Nemzeti Múzeum első emeletét betöltő kiállítás megnyitásával folytatódott, majd a jeles nap előtt egy héttel a könyvesboltokba került a bölcs vezért dicsőítő, mintegy negyedszáz kötet is. *A Sztálint köszöntjük* című versantológiában közzétett költeményének halhatatlan sorait azóta is szemére vetik az azóta más, nemesebb utakra talált Juhász Ferencnek („Anyád sikongva szült, a drága, hol a grúz hegyek, / mint foszló csipkét fércelik a szálló felleget”) csakúgy, mint Somlyó Györgynek („A pusztá név egész világgal, / jövőnk fényével van tele”) vagy a költőfejedelmeként emlegetett Illyés Gyulának. Illyés úgy próbált csak részben megfelelni, hogy mintegy kívülállóként emlékezett 1934-es szovjetunióbeli látogatására, illetve arra, miként gyúlt ki a fény Sztálin nevének hallatán – mások szemében. Külön kötetben jelent meg – *A hűség és a hála éneke* címmel – Zelk Zoltán eposza, és díszkiadványként, 25 ezer példányban, a *Sztálin élete képekben* című album, valamint a nem kevesebb mint 100 ezer példányban az ünnepelt – 230 oldalas – „rövid” életrajza. S ekkor még csak a legemlékezetesebbeket emeltük ki a mintegy negyedszáz alkalmi kiadvány közül. A levéltári iratok viszont azt is tanúsítják, hogy például Giorgi Leonidze grúz költő *Sztálin ifjúsága* című poémája majdnem nem jelent meg, mivel a mű fordítá-

sával megbízott Raics István – kinek nevéhez számos mozgalmi dal szövege köthető – „többszöri ígélet ellenére a munkának november végéig csak a felét” készítette el, ezért a poéma második részét Kardos Lászlónak rohamtempóban, egy hét alatt kellett magyarrá átültetnie.

A forgatókönyv szerinti csúcspont természetesen december 21-e, maga a születésnap volt, s mintha igazolni akarták volna a *Ludas Matyi* címlapjának e napra időzített karikatúráját, az országban Sztálin születésnapján minden „rőla” beszélt. Ezen a napon piros fejléccel jelent meg a *Szabad Nép*, s mind a 12 oldalán Sztálinnal foglalkozott. Ez a lapszám számolt be arról is, hogy az előző napon „díszközgyűlést” tartott a főváros. Mivel Sztálint egyszer már Budapest díszpolgárává avatták, a 70. évfordulón csak az Andrássy utat – az indoklás szerint „a főváros legszebb útját” – lehetett elnevezni róla. „Más népi demokráciák (...) egész megyét szándékoztak Sztálinról elnevezni, (...) az én véleményem az volt, hogy mi ne menjünk ilyen messzire” – tett tanúbizonyságot mértéktartásáról már említett memoárjában Rákosi. Egyébként a díszközgyűlés „viharos lelkesedéssel” arról is határozatot fogadott el, hogy „művészi kivitelben és méretben méltó emlékművet” állíttat. Az 1951-ben a Felvonulási téren, a Gorkij fasorral szemben felavatott szobor lett az, amelyet öt évvel később, a forradalom első napján ledöntött a spontán népharag.

1949 decemberében még a főváros első trolibusza is Sztálinra emlékeztetett, mivelhogy a nevezetes napon 70-es jelzéssel indult útjára a Kossuth tértől a Városligetig közlekedő járat. December 21-én természetesen 21 budapesti nagymoziban mutatták be egyidejűleg a *Sztálingrádi csata* című szovjet játékfilmet, s mint az ünnepet értékelő budapesti pártbizottsági jelentésben olvasható: „A film vetítése alatt (...) annál a jelenetnél, mikor Sztálin elvtárs azt mondja: »még száz évig is elélek«, zúgó tapsvihár tört ki, a nézők felállva helyükről éltették Sztálin elvtársat.”

Ezek után talán már érthető, miért érezték az utólagos értékelők – nyilván csak viszonylagosan – halványabbnak a fénypont fénypontjának kijelölt operaházi díszelőadást. Az említett összefoglaló szerint legalábbis „csalódást keltett”, mivel „Gerő elvtárs mélyenszántó hatalmas ünnepi beszéde után a műsor egyes számai hidegzuhanyként hatott [sic!] a közönségre (...) A műsorban szereplő szavalók mindegyike felkészületlenség hiányának benyomását keltette (...) Ennek eredménye volt az, hogy a szünetben a gyenge műsor végett nagyon sokan eltávoztak.”

Az igazi ünneprontás, legalábbis a pb beszámolója szerint mégis az volt, hogy a „klerikális reakció (...) sok helyen az ünnepségek időpontjában litániát rendezett”, mi több, „harangszóval zavarta az ünnepséget”, és a papok több helyütt arról prédikáltak: „nem embert, hanem Istent kell ünnepelni”.

Helyszíni zsemle

Sztálinvárosi névadó, 1951

A szocialista nehézipar fellegrvárának helyszínéül eredetileg kiszemelt Mohácson 1949 késő tavaszán rohamtempóban zajlott az akkor már évek óta folyó építkezés. Az első acélsapolás időpontját ugyanis 1950 második felére tűzte ki a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) politikai bizottsága (pb). Nem sokkal korábban jelentették be, hogy kész a vasmű építőinek szánt tíz lakóház (benne 216 kétszobás lakással), felavatták a tervezett kombináthoz vezető, az építéshez, szállításhoz nélkülözhetetlen betonutat, üzembe helyezték a szennyvízgyűjtő főcsatornát, a vízművet és az energiaellátást biztosító távvezetékét, elkészültek a Bátaszék–Mohács közötti vasútvonal földmunkáinak több mint harmadával. 1949 nyarán azonban minden építési munkát hirtelen felfüggesztettek.

Mindezt két hónappal azután, hogy visszaérkezett az a Szovjetunióban járt magyar küldöttség, amely a „feszített ütemben” épülő mohácsi kombinát kapcsán felmerült építési és üzembe helyezési kérdésekről „6-8 elsővonalbeli szovjet szakemberrel” kívánt konzultálni. A konzultáció azonban a kint jártak úti jelentése szerint korántsem az itthon elképzelt hangnemben és tartalommal zajlott. „A műszaki bizalmatlanság egész odáig ment, hogy szemmel láthatólag kétségbe vonták, hogy egyáltalán meg tudjuk-e tervezni az erőművet, vagy építészünk meg tudják-e ítélni a terület alkalmas voltát ilyen nehéz építmények elhelyezésére” – summázta 1949. áprilisi úti jelentésében majd egy hónapos tárgyalásaik tapasztalatait Sebestyén János, aki a Nehézipari Minisztérium képviselőjeként utazott a testvéreinek remélt eszmecsereére.

A „Szigorúan bizalmas” jelzetű, eddig publikálatlan jelentés – amelyre a Magyar Országos Levéltárban az ezredfordulón bukkant Germuska Pál történész – egy bizonyos „Gorjago osztályfőnök elvtárssal” kapcsolatosan például azt is felpanaszolja, hogy „a tárgyalásoknak csak az a célja, hogy ők a mi elgondolásainkkal megismerkedve feletteseiknek arról jelentést adjanak, nem pedig az, hogy azokat megkonzultálják”. Mi több, fél évre rá, 1949. októberben már azt megvizsgálendő érkezett egy bizottság Moszkvából, hogy hol lenne egy „inkább megfelelő”, új helyszín. Ez a delegáció azután a szóba hozott Dunaföldvárt, Paksot és Sióagárdot – meg persze az eredeti Mohácsot – elvetve végül a Budapesttől 70 kilométerre délre lévő Dunapentele község szomszédságában fekvő, nagyjából 600 hektárnyi területben találta meg a vas és acél országát megalapozó kombinát, valamint a hozzá kapcsolódó „első magyar szocialista város” ideális helyszínét. A szovjet szakértői vélemény egyébként – bár bőségesen és kétségtelenül hozzáértő alapossággal értekezett az al-

talaji és földrengéstani mutatókról, a szennyvíz-elvezetési lehetőségekről, de még az uralkodó szélirányokról is – egyetlen szóval nem említette a helyszínváltoztatás valódi indokát. Azt, hogy Mohács – az időközben a szocialista országok fő ellenségévé előléptetett – Jugoszlávia határától alig több mint 10 kilométerre fekszik.

A helyszínváltó döntés persze a hazai szakembergárda számára korántsem volt példa nélküli. A második világháborúba éppen csak belépő Magyarország hadügyi tárcája 1942 elején „az ország acélgyártásának szűk keresztmetszete miatt” – akkor német szakértők tanácsára – Győr mellett tervezte egy új kohómű építését. A beruházási terveket az eredetileg New York-i székhelyű Bassart cég – a háború miatt már függetlenedett – berlini irodájának munkatársai készítették, és a nagyolvasztó alapozási munkálatai 1943-ban nagy tempóban el is kezdődtek. 1944 márciusa után az építkezés helyszínét ért amerikai szőnyegbombázást követően a Sztójay-kormány új terület kijelölésére utasította a beruházót. Így került 1944 közepén a figyelem középpontjába a Duna menti Mohács. Ahol aztán 1945 után, mondhatni változatlan tervekkel, folytatódott a háború végén megszakadt építkezés.

De csak 1949 közepéig. Az MDP vezetői ugyanis értettek a politikai üzenetet tolmácsoló szovjet szakértői szóból. Olyannyira, hogy amikor 1949. december 27-én e tárgyban a pb döntést készült hozni, már az előterjesztésben feketén-fehéren leíratott: a helyszínváltás oka a „nemzetközi politikai helyzet és elsősorban a magyar–jugoszláv viszony kedvezőtlen alakulása”. A szigorúan bizalmas okirat egyébként akkurátusan számba vette a módosítás „költségkihatásait” is, ám sem a Mohácson már beépített 43 millió (akkori) forint, sem az új dunapentelei lakótelephez szükséges 130 millió, sem az évi 15–30 millió forint termelési többletköltség nem volt ellenérv azzal szemben, hogy a mohácsi helyszín „a jugoszlávokat folytonos provokációra csábítaná”. A gazdasági vezetés egyébként, a már Mohácson beépített milliókat mentendő, előbb egy stratégiailag kevésbé frekvenciált textilgyár telepítését javasolta, de végül – az ötvenes évek közepén – csak egy kisebb farostüzemet húztak fel az új lakótelep szomszédságában.

Viszont a minisztertanács 1949. decemberében a szovjetek helyszíni útmutatását felhasználva a Dunapentelétől 4–5 kilométerre fekvő területen jelölte ki az évi 320 ezer tonna nyersacél és 225 ezer tonna hengerelt áru előállítására tervezett vasmű végleges helyszínét. A kombinát 45 vaskos kötetre rúgó építészeti és műszaki dokumentációjával nem kellett bajlódni, ezt már a moszkvai Gipromez kohászati tervezőiroda stábja bocsátotta az építők rendelkezésére. Megjegyzendő, hogy a szovjetek által ekképpen „ajánlott” vaskombinát hasonló rendszerű volt, mint amilyennek építésébe néhány évvel korábban Mohácson belekezdtek. Nincs ebben semmi különös: az utóbbi több szocialista országban is megvalósított – a már említett Bassart cég 1940-es évekbeli technológiáját tükröző – „típusterv” dokumentációját ugyanis a

szovjetek második világháborús szövetségesüktől kölcsönbérleti szerződéssel szereztek meg.

Más, nem mellékes kérdés, hogy Dunapentelén mindent előről kellett kezdeni. Ráadásul a korábbinál jóval szigorúbb átadási határidő szorításában. Erről az időszokról szól a műfajteremtő egyperces novelláival is remekló író, Örkény István egyik életképe. Örkényt – számos írótársához hasonlóan – az ötvenes évek elején helyszíni riportra küldték, számoljon be a „vasba, kőbe, téglába öltözött” város „lelkét melengető” építéséről. Amit az író meg is tett, ám csak két évtizeddel később idézte fel azt a jelenetet, amikor az őt a két hónappal későbbre ígért acélcsapolás hírével fogadó mérnök – miután kiderült, hogy az „író elvtárs” voltaképp az általa is jól ismert valamikori gyógyszer-tulajdonos méltóságos úr fia – csak úgy bizalmasan megsúgta: „Két hónap múlva lófasz fog itt folyni, nem acél.” Az igazság azonban megköveteli, hogy leírjuk: azért az Örkény megidézte mérnök sem bizonyult egészen pontos jövőmondónak. Mert ha nem is az eredetileg tervezett időpont, augusztus 20-a, de november 7-e tiszteletére, ha nem is a nagyolvasztóban, hanem az öntödében, s ha nem is acélt, de vasat azért már csapoltak.

Igaz, a siker érdekében semmi sem volt drága. 1950 legelején először „a mezőgazdasági területek többnyire térítés nélküli kisajátítása tartotta rémületben az őslakosokat” – írja a *Dunaújváros története* című, 2000-ben megjelent kötetben Erdős Ferenc helytörténész. Hozzáteve, hogy a „munkaerőt” kiemelt fizetéssel és sehol másutt el nem érhető javak, például azonnali lakáshoz jutás ígéretével kellett az ország legkülönbözőbb területeiről ezrével Dunapentelére csábítani. A teljesülés azonban e téren is eltért az ígéretektől. Ezt a fentebb már említett Germuska Pál történész munkája során előkerült dokumentumok is alátámasztják. 1950 novemberében 13 kubikosnak a budapesti pártbizottsághoz eljuttatott leveléből például kiderül, hogy a Dunapentelére munkaerőt toborzók az akkori átlagfizetésnél másfélszer többet, 200 forintos hetibért, ráadásul „jó bakancsot vagy csizmát”, rendes ellátást ígértek, ám ehelyett – mint írták – a „térdig érő sárban saját ruhánk és lábbelink leszakadt”. Mi több, az ígértnél lényegesen kevesebb keresetből még arra sem futotta, hogy a panaszosok – megelégedve az „embertelen körülményeket” – hazautazzanak.

S hogy ez a felszólamlás – miként azt a dunapentelei ellenőrzési csoport vezetője, alá sem írt válaszelevelében beállítani igyekezett – korántsem egyedi jelenséget tett szóvá, arra bizonyágnak látszik egy, a „hiányosságokról, mulasztásokról és szabotázsjellegű cselekményekről” szóló, ugyanebben az időben készült jelentés. Ennek szerzője Palotai Boris, a jó nevű író volt, aki nem sokkal később több könyvben is idealizált képet festett a valóságban sanyarú körülményekről. Az említett jelentésben azonban még így írt: „A munkatoborzás szerintem lelkiismeretlenül zajlik. Többet ígérnek a munkásoknak, mint amennyit teljesíteni tudnak (...) az ideérkezők fürdőszobás lakás helyett szükségszerűen barakkokban nyernek elhelyezést” – olvasható az író belső

használatra szánt helyzetelemzésében. Ebben azt is szóvá tette, hogy noha az építkezés „május vége óta tart, de csak október 28-án tettek ki figyelmeztető tábláskákat a kutakra, hogy nem ivóvíz, mindaddig a munkások zavartalanul ittak a mocskos vízből”. Arról már nem is szólva, hogy „egy próbaképpen megejtett nemibetegség-vizsgálat során 100 ember közül 18 fertőzött nemi-beteget találtak, és rendkívül sok teherben lévő nő”.

Mindezek orvoslására persze történtek intézkedések, ám ebben is sajátos „kettős könyvelés” érvényesült. Miközben például az MDP titkárságának címzett „titkos” jelzetű beszámoló „túrheteren higiéniai állapotokról” és fertőzésveszélyről adott számot, egy másik – a párt- és tömegszervezetek osztálya számára készült – jelentés a „reakciós osztályellenség által megszervezett háromszori, vérbontó baktériumokkal való ételmérgezés” históriájával traktálta az illetékes felsőbb pártkapcsolatot.

Tény azonban az is, hogy a helyzet idővel konszolidálódott, és 1951. november 7-én ünnepélyes városnévváltás történt. Ennek előzménye nem sokkal korábban nyúlik vissza, ugyanis csak 1951. szeptember 28-ai dátumú az a bizalmas feljegyzés, amit Gerő Ernő, az MDP főtitkárhelyettese írt főnökének, Rákosi Mátyásnak: „A legtöbb népi demokráciában Sztálin elvtársról már elneveztek várost és üzemet. Nálunk még ilyen nincs.” Sakkor, mintegy javaslatot is tett a lebonyolításra: „Úgy kellene megcsinálni a dolgot, hogy az építkezésen a dolgozók ezreinek mozgalmává válják Sztálin elvtárs nevének felvétele.” Ezen direktíva alapján aztán a dunapentelei vasmű és az „új típusú szocialista város” építésén dolgozó 14 800 munkás díszes bőrbe kötött könyvlevélben adta tudtára Rákosinak, „nincs forróbb óhajuk”, mint hogy „békeművüket” a magyar nép nagy barátjáról, Sztálinról nevezhessék el. Az ekképpen spontán kezdeményezés nyomban meghallgatásra is talált, s rövidesen a nagy októberi szocialista forradalom évfordulóján ünnepi nagygyűlés keretében meg is tartották a városkeresztelést. De hogy a magyar nép szeretett atyja se maradjon ki az ünneplésből, az építkezés fiatal kommunistái – mint arról a *Szabad Nép* beszámolt – nyomban új, „igazán lelkesítő” rigmust is találtak maguknak: „Sztálinvárost építjük, Rákosi a vezérünk!”

A névadót követően aztán, ha nem is kellő számban, de megépültek az ígért lakások is. A boltokban pedig már a kezdetek kezdetén több korabeli hiánycikket – cipőt, zsemlét, felvágottat – lehetett vásárolni, mint az országban másutt. Nem csoda, hogy 1954-re, amikor április 4-én – az életszínvonalat alacsonyan tartó nehézipar fejlesztését, így a vasmű építésének ütemét is lassítani szándékozó miniszterelnök, Nagy Imre és a pártfőtitkárként ismét meg erősödőben lévő Rákosi Mátyás jelenlétében – mégiscsak felavatták az első sztálinvárosi nagyolvasztót, a városban már 24 ezernél több bejelentett lakost tartottak nyilván. Nagy Imre miniszterelnök azonban – számos szem- és fültanú szerint – még az avatóünnepségen is igen morózusan, mondhatni ünneprontó módon egyre csak azt kérdezgette a körülötte állóktól: „Minek ez az egész? Megérte, amibe került?”

Halálos újjászületés

Az Akadémia egypártosítása 1949-ben

„Kérem a tisztelt Akadémiát, hatalmazza fel az elnökséget, hogy két nagy jótevőnknek bejelenthessük az újjászületett Akadémia megalakulását, kifejezhessük mély hálánkat, és felkérjük őket, hogy Akadémiánk sorsát továbbra is a szívükön viseljék.” Ekképpen hangzott a felszólítás fél évszázaddal ezelőtt, 1949. november 29-én, amelynek nyomán aztán a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) éppen az idő tájt megtizedelt közgyűlése ellenszavazat nélkül adta meg a kért jogosítványt Ruzsnyák Istvánnak, a frissiben megválasztott elnöknek. A két „nagy jótevő”, Rákosi Mátyás és Gerő Ernő – a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) főtitkára és helyettese – persze nem a hálátelt szavakból értesült az „újjászületésről”, vagyis arról, hogy az akkorra mind korlátlanabba váló hatalmuk előtt immár az Akadémia is meghódolt.

Az ünnepélyes aktusig négyéves, igencsak girbegurba út vezetett. Póto János történész, aki 1994-ben a *Történelmi Szemlében Harmadik nekifutásra* címmel jelentetett meg hosszabb tanulmányt „a tudomány fellegvárának bevételeéről”, a Magyar Kommunista Párt (MKP) első, igaz, még igen ügyetlen próbálkozását 1945 tavaszára datálja. A lehetőség a nagy tekintélyű testület tagjai közötti nézeteltérés miatt adódott. Az MTA ugyanis – mint azt egy másik kutató, Péteri György a *Századvég* című folyóiratban közzétett tanulmányában megállapította – a második világháborút követő hónapokban ugyancsak az újjáalakulás gondjaival küszködött. A tudományos eredményt visszaigazoló akademikus cím ugyanis az MTA alapszabálya szerint visszavonhatatlan volt, ám egyes akademikusok korábbi politikai szerepvállalása rossz tárgyalási pozícióba hozta az egyébként sem a radikális újítások testületeként ismert tudós társaságot. Így volt ez annak ellenére is, hogy a háborús bűnösök listájára került történészt, a kultuszminiszteri tárcát is viselt Hóman Bálintot, a fajelmélet tudományos alapon elismerő Orsós Ferenc patológust, valamint a tiszteleti tag Habsburg József főherceget – az alapszabály módosításával – 1945 júliusában kizárták. Ám ezzel a testülettel szembeni elégedetlenséget a háborús felelősség kérdésére akkor oly érzékeny közéletben nem sikerült leszerelni. Főleg azért, mert az elégedetlenek vezérszónoka nem más, mint az Akadémiába a harmincas évek végén csak ímmel-ámmal befogadott tudós, a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert volt, akinek tudományszervezési elképzelései már eleve szöges ellentétben álltak akademikustársai gondolkodásával. Mint azt Péteri György említett tanulmányában részletezte: Szent-Györgyi a tudományos kutatás állami támogatásának megszerzése érdekében akkoriban „átmenetileg” nemcsak elképzelhetőnek, de egyenesen „kívánatosnak” nevezte a

politika „igazságosztó” szerepvállalását. Az MKP és Szent-Györgyi együttmenetelése azonban nem tartott sokáig, a Nobel-díjas tudós 1947-es Amerikába való távozása után véget is ért a kommunisták első MTA-ellenes ostroma. Bár a fennmaradt iratok azt bizonyítják, hogy az MKP vezetése ezt követően radikálisabb eszközök igénybevételét is fontolgatta, utóbb mégis úgy döntött: közvetlenül az egyházi iskolák államosítása után „helytelen volna a közvéleményt az Akadémia szétverésével izgatni”.

Új taktika született tehát: a „lassú meghalasztás” egyrészt egy konkurens szervezet létrehozása és szinte teljes pénzelvonás révén, másrészt pedig az erre hajlamos, illetve a kíváncsiaknak ítélt tudósok „átcsábításával”. 1948 augusztusában – közvetlenül a két munkáspárt egyesülése után – az MDP törvényjavaslatot terjesztett az Országgyűlés elé: a kutatások összehangolására alapítsák meg a Magyar Tudományos Tanácsot (MTT). Az „ellenakadémia” tervét a vitában csupán egyetlen képviselő, Kisházi Mihály (Keresztény Női Tábor) ellenezte, ám a „reakciós” honatya okvetetlenkedését az MDP felszólói – legfőképp az egyik pártideológus, Rudas László – lesöpörték.

A „tudomány termelőerővé válásának” elve jegyében életre keltett ellenakadémia – melynek élére Gerő Ernőt nevezték ki – a tudományban addig soha nem tapasztalt hatalom birtokosává vált. Egyebek mellett hatáskörébe került a tudományra fordítható összegek elosztása, s ez a szervezet dönthetett arról is, mely egyetemi intézeteket minősít át kutatóintézeté, kiket váltat le az egyetemi tanárok közül, s kiknek ad új megbízást. Az ugyancsak közvetlenül kommunista irányítással tevékenykedő MTT apparátusa „káderezte le” azokat a tudósokat is, akiket aztán meghívtak az MTT egyébiránt igen heterogén összetételű elnökségébe. E dísztestületben helyet kaptak ugyan a pártiratokban „megfékezhetetlen figuráknak” nevezett személyek is (a káderezés során ilyennek jellemezték például a nemzetközi tekintélynek örvendő debreceni idegsebész akadémikust, Sántha Kálmánt), de szavuk, befolyásuk nem nekik, hanem az MDP megbízható kádereinek volt. Ezek közé tartozott a szakmájában elismert matematikusból pártalkalmazottá (a megalakuláskor MTT-főtitkárrá) süllyedt Alexits György, a politikai téren mind készségesebbnek bizonyuló orvosakadémikus Rusznyák István vagy az akadémikusi címre az idő tájt még csak vágyakozó Rudas László és a történettudomány iránt lelkesen érdeklődő pártmunkás, az MDP pártfőiskoláját igazgató Andics Erzsébet. Mindenesetre jelzésértékkel bír, hogy kettős (vagyis MTA- és MTT-) tagságra sem az Akadémia akkori elnökét, Kodály Zoltán zeneszerzőt, sem a főtitkárt, Voinovich Géza irodalomtörténészt nem érdemesítették.

„Ne legyenek megélhetési gondjai a tudomány művelőinek” – jelentette ki Gerő Ernő az MTT 1949. februári alakuló ülésén. Az MTT apparátusa hónapokig tartó káderezéssel választotta ki azt az MDP titkársága által többszörösen megszűrt, ötven-hatvan „élvonalbeli tudóst”, akik áprilisban már kéz-

hez is kapták – a szabályozás szerint bármikor visszavonható – kiemelt apánázsuat, az akkori átlagbér öt-hatszorosát kitevő havi 2500-3000 forintot.

Az MTT szinte „össztudományos főminisztériumként” a következő néhány hónapban úgy vette kezébe a tudományos élet ellenőrzését, hogy voltaképpen semmifajta ellenállással nem találkozott. Az MTT köreit a kommunista taktika szerint agonizálásra ítélt Akadémia egyáltalán nem zavarta. Nem kis meglepetést okozott hát, amikor 1949. június első napján Gerő Ernő mégis a két intézmény egyesítésének előkészítésére utasította apparátusát.

Az ok – a dokumentumok ismeretében, az utókorból tekintve – meghökentően egyszerű. Az MTT meghívására márciusban a Szovjet Tudományos Akadémia (SZTA) elnökségének két tagja Budapesten járt. Ez alkalommal Ivan Jevdokimovics Gluscsenko Sztálin-díjas biológus barátian, de annál határozottabban közölte a magyar elvtársakkal, miután náluk „a tudományos irányítás állami szerve” az SZTA, ennek „természetes partnerintézménye” csak és kizárólag az MTA lehet. Gerő Ernő májusban, soros moszkvai útján minden bizonnyal kontrollálta az információt, s hazatérve június 1-jén a párt akkori szűk körű vezetőségének, Rákosinak, Farkas Mihálynak és Kádár Jánosnak címzett levelében – amelyet az MTT történetét feldolgozó monográfiájában Huszár Tibor adott közre – már ki is jelölte, merre kell irányt venni: „Megérett a helyzet arra, hogy ősszel vagy az év végére az MTT az Akadémiával egybeoldódjon oly módon, hogy az Akadémia kimondaná az alapszabály-módosítást, és egyben maga kérné az egybeoldást az MTT-vel.”

Innen kezdve pártberkekben már „csak” a megoldás mikéntjéről esett szó. A végrehajtásban főszerepet kapó MTT-főtitkár, Alexits György június 18-án, az esetleges maradék ellenállást megtörendő, frontális támadást indított „a reakció erődje” (értsd: az Akadémia) ellen, mondván, annak ténykedései „sokszor zavart keltenek tudományos életünkben, s akadályozzák a Tudományos Tanács építőmunkáját”. A hadművelet szerves részeként 1949. szeptember 14-én az MDP titkársága titkos határozatban úgy döntött, hogy a két szervezet „átszervezése”, vagyis egyesítése után az akadémikusok száma 264-ről 120-ra csökkenjen, amelynek értelemszerűen tagrevízióval kellett együtt járnia. A pártvezetés által meghozott döntések legitimálását kezdetől a különféle, szűkebb, tágabb akadémiai testületek értekezleteitől várták. Nem hiába: a címük elvételeivel, valamint egzisztenciájuk ellehetlenítésével fenyegetett akadémikusok úgy próbálták igazolni megbízhatóságukat, hogy szakmai üléseken egyre szélesebb körben fogadták el az akadémikustársaik alkalmatlanságát kimondó verdikteteket.

Huszár Tibor könyvének tanulságosan szomorú fejezete az, amelyikben az akadémikusi minősítésekből idéz. A szerző „mintapéldánynak” nevezi az újjászervezett, vagyis államosított MTA első elnökének, az elmarasztaló minősítésekkel az élen járó Rusznyák Istvánnak azon javaslatát, amely a

„Rockefeller-kapcsolatokkal rendelkező”, „baloldali és zsidó orvosok ellen számos intézkedést foganatosító” volt belügyi államtitkár, a „közepes szakember” Johan Bélát „kihagyni” megjegyzéssel intézi el. Egyébiránt a vitatott politikai múlttal rendelkező Johan 1922-ben lett Magyarország első Rockefeller-ösztöndíjasa, és „belügyi” (valójában közigazgatási) államtitkársága idején, 1935–1944 között ő teremtette meg az egész országra kiterjedő közegészségügyi hálózatot. Mi több, 1945 után – az igazoló bizottsági procedúrákon átesve – az ő kutatásai alapján gyártották le az első magyar penicillinkészítményt.

Ennél jóval szomorúbb és főleg méltánytalanabb olvasmány Waldapfel József irodalomtörténésznek például a magyar bibliográfia egyik legjelesebbjét, a Szinnyei József *Magyar írók élete és művei* című grandiózus munkáját folytató Gulyás Pált eláztató jellemzése. Waldapfel – akinek minősítői buzgalmát még az évben a Magyar Irodalomtörténeti Intézet igazgatói székével ismerték el – „műveletlen, klerikális, szürke embernek” mondja Fraknói Vilmos püspök „természetes fiát”. Mindezek alapján Waldapfel arra biztatta a döntéshozókat, hogy Gulyás több tízezer darabos, még ma is felbecsülhetetlen jelentőségű katalógusát, amely szerinte amúgy „politikai szempontból erős revízióra szorul”, egyszerűen vegyék el a szerzőtől, mondván, „azt jelentékeny részben hivatali idejében gyűjtötte”.

Az egész nyáron folyó káderezés utáni végleges, 120-as lista szeptember közepére készült el. De hogy nem csupán eltávolításról, hanem új káderek beviteléről is szó esett, azt bizonyítja, hogy az egyik legelső, 1949. júniusi előterjesztés már megnevezi az Akadémia egyes osztályainak leendő titkárait is. Apró problémának tekinthető csupán, hogy a nevezettek közül akkor még mindössze egyetlen ember tagja az Akadémiának, a többi más új tagokkal együtt „még be kell vinni”. Alexits György, aki egyébiránt maga is példát mutatott a minősítések készítésében, a listát értékelve úgy fogalmazott: „Tulajdonképpen csak egy határozottan ellenséges magatartású akadémikust tartanánk meg (...) Kodály Zoltánt.”

Kodály, aki Illyés Gyulához hasonlóan egész életében a hatalommal való „bölcs együttműködésre” törekedett, az Akadémia lefejezésének végnapjaiban politikai influenzába esett. Vele – s egyben az MTA be nem avatott tagjaival – ugyanis csak október közepén ismertették meg, miket is kell majd hamarosan „saját jószántukból” megszavazniuk. Október utolsó napjára már minden eldőlt, így a 264 szavazásra jogosult akadémikus helyett az ülésen megjelent összesen 72 akadémikusból a szavazásban is részt vevő 39 tudós előbb módosította az alapszabályt, majd legitimálta a házon kívül hozott döntéseket. Egyebek mellett azt, hogy miközben az atomfizika nemzetközileg jegyzett tekintélyét, Bay Zoltánt, a társadalomtudós Bibó Istvánt, a történész Hajnal Istvánt, az író Márai Sándort, a jogalkotás nagymesterét, Moór Gyulát vagy a már említett Szent-Györgyi Albertet meg-

fosztották akadémikusi címüktől, ugyanakkor a már szintén említett Andics Erzsébet mellett például Rákosi Mátyás testvére, Bíró Ferenc is az MTA tagja lett. Arról nem is szólva, hogy Rusznyák István elnökként, Alexits György főtitkárként, Gerő Ernő és Révai József pedig tiszteleti tagként emelte az új testület tekintélyét.

Ötkarikás terv

Magyar olimpiaálmok az ötvenes években

„Sportemberek vagyunk. Hozzá vagyunk szokva a győzelmekhez, de el kell viselnünk a vereséget is...” – zárta 1955. június 16-án Párizsban tartott sajtótájékoztatóját Sebes Gusztáv, a Magyar Olimpiai Bizottság elnöke közvetlenül azután, hogy a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) Rómának ítélte az 1960-as ötkarikás versenyek megrendezésének jogát. Ezért ugyanis a magyar főváros is versenyben állt. A másnapi lapok még egy rövid hírbe sűrítették az elutasítást, ám onnantól kezdve, egyik pillanatról a másikra a felled(tet)és homályába süllyesztették az addig gyakran emlegetett budapesti olimpia gondolatát.

A csak igen hiányosan fennmaradt – s 2002-ben a Magyar Országos Levéltár Archívnet honlapján S. Kosztricz Anna levéltáros által publikált – sportdiplomáciai iratanyag tanúsága szerint a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) irányítói (Rákosi Mátyás főtitkár és a sportélet közvetlen főnöke, Farakas Mihály honvédelmi miniszter) először 1952-ben, igaz, akkor még „szigorúan bizalmas” jelzettel, engedélyezték a sportvezetésnek, hogy hivatalos táviratban jelezze a NOB-nak: Budapest igényt tart az 1960-as olimpiára. Minderről a szocialista hazát építő magyar nép 1953. augusztus 20-án értesült, amikor – sokszori határidő-módosítást követően is csak félkész állapotban, ám tízezer (béke)galamb röptetése és ezeket megmozgató monstre tornászbemutató közepette – átadták rendeltetésének a Népstadiont. Az ünnepi beszédet mondó Hegyi Gyula, az Országos Testnevelési és Sportbizottság (OTSZ) elnöke ugyanis, miközben kötelezően megbélyegezte az imperializmust, azt is beleszólt beszédébe, hogy „a Népstadion felépülése és a magyar sportolók nagyszerű eredményei” lehetővé teszik, hogy Budapest „a biztos siker reményében” pályázzon az olimpia megrendezésének jogára.

A stadionavató ünnepségre egyébiránt meghívást kapott az ügyben megszólított NOB elnöke, az alig egy esztendeje hivatalban lévő amerikai Avery Brundage is. Aki egyébként, az amerikai imperializmus ostromozása mellett még egy kínos protokolláris baklövés áldozata is lett: elfelejtettek számára helyet szorítani a díszpáholyban. Sportberkekben makacsul tartja magát az a vélekedés, hogy ez az incidens lett volna a fő oka annak, hogy Magyarország utóbb elesett az 1960-as olimpia megrendezésének lehetőségétől. Mondták

Farkas Mihály és Rákosi Mátyás élsportolók társaságában
(középen Bozsik József labdarúgó, jobbra Papp László boksoló)

ezt annak ellenére is, hogy Brundage sem akkor, sem később még csak utalást sem tett az udvariatlanságra.

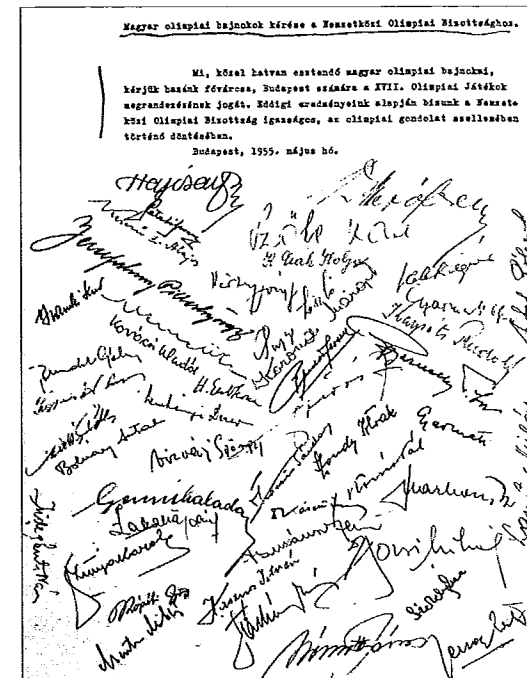
Az ötlet megvalósítása azonban még a nyilvános bejelentés után sem azonnal kezdődött el. Olyannyira, hogy az ugyanabban az esztendőben a Rákosi Mátyás és Nagy Imre hatalmi harcával elfoglalt pártvezetés még az Olimpiai Propaganda Iroda (OPI) felállításának tervét is elutasította, mondván, külföldön a követségek, belföldön pedig az OTSB bőven elegendő „a feladat ellátására”. Az iroda megalakítására csak egy esztendővel később bólintottak rá. Azután, hogy a szovjet sportvezetés – amely akkortájt még csak kétéves olimpiai múlttal rendelkezett – a NOB 1954. májusi közgyűlésének idején azt tanácsolta: Budapest, már csak taktikai okokból is, azonnal jelentse be hajlandóságát az az idő tájt éppen bizonytalanná lett, utóbb mégis megtartott 1956-os – melbourne-i – olimpia esetleges megrendezésére.

A végül 1954 nyarán felállított iroda élére azt a Mező Ferencet nevezték ki, aki az 1928-as amszterdami szellemi olimpián (akkor még ilyen is volt) nyert aranyérmet. Mezőt, akinek nemzetközi tekintélyét, kapcsolatrendszerét 1945 után váltakozva használták fel és ki, 1948-ban – egyetlen magyar-ként, az addigi NOB-tag ifjabb Horthy Miklós helyett – választották be a NOB

testületébe. Két esztendővel később azonban az osztályidegenné minősített férfiú már el sem utazhatott az az évi közgyűlésre, mivelhogy még a kitelepítéstől is csak Hegyi Gyula személyes közbenjárása mentette meg. Az ily módon félreállított Mezőt csak akkor fedezték fel ismét – állította a HVG érdeklődésére az egykori olimpikon leánya, Mező Zsuzsa –, amikor napirendre került a Szovjetunió felvétele a NOB-ba. Így utazhatott újra 1951-ben a soros közgyűlésre Bécsbe, ahol sikeres diplomáciai előkészítés után ő tehetett javas-

latot a – mint mondani talált – „legnagyobb szocialista ország” felvételére.

Mező egyszemélyes intézményként tevékenykedett az OPI élére való kinevezése évében: levelekkel, kétnyelvű – francia és angol – folyóirattal, a magyar olimpiai bajnokokról szóló aranykönyvvel „bombázta” NOB-tagtársait. Ezekben a kiadványokban szöveg és kép azt bizonygatta, hogy „Budapest felkészülten várja a világ sportolói”. Ezen túlmenően pedig majd minden írás azzal érvelt, hogy a magyar főváros már csak azért is jogosult a rendezés dicsőségére, mivelhogy a NOB már többször – 1896-ra is, 1920-ra is – tett ilyen irányú ígéretet „az olimpiai mozgalomban kez-

Az olimpikonok ominózus gyűjtőve

dettől élenjáró Magyarországnak”. Sokan úgy vélték, Mezőnek – személyes varázsával – Brundage-t is sikerült megnyernie. Már csak azért is, mivel az elnök több népszerűsítő kiadvány elé írt a magyar törekvéseket elismerő bekezdést.

1954 végére, a pályázati határidő közeledtével aztán nemcsak felgyorsultak az események, de irányításuk és szervezésük is kikerült Mező, mi több, a fölötté álló sportvezetés látóköréből is. Olyannyira, hogy Nádori László, az OTSB módszertani osztályának akkori vezetője a HVG megkeresésére elmondta: ő például sem akkortájt, sem azóta nem is látta a „titkos ügyiratként” kezelt és még ma is lappangó magyar olimpiai pályázatot. A kiszivárgott részletek alapján mindenesetre ma már határozottan állítja, hogy az „szakszerűtlen

volt”. Az „első látásra kiszűrhető dilettantizmus” példaként említette, hogy az evezősversenyek színhelyeként szerepelt a „pesti Duna-ág”, jöllehet a nemzetközi evezősszabályok az 1930-as évek végétől kizárólag állóvízben engedtek olimpiai evezősversenyeket rendezni...

A fentiek akár a közeledő határidő miatt beálló kapkodásról is tanúskodhattak. Az OTSB egy 1955 januárjában, az MDP politikai bizottságának (pb) címzett feljegyzésében mindenesetre figyelmeztette a valódi döntéshozókat, elsősorban a hatalmi harcban ismét Nagy Imre fölébe kerekedő Rákosi Mátyást, hogy „február közepéig pályázattal kell megerősíteni a három esztendővel korábbi jelentkezést”. Ezenkívül pedig: döntésre kell jutni néhány olyan beruházás, mint például „a Népstadion építésének befejezése, illetve 140 ezresre bővítése, új fedett sportcsarnok, uszoda, valamint két – külön a nőknek és külön a férfiaknak – olimpiai falu helyének kijelölése, tervezése, átadása tekintetében”. A sebtében összeállított összesítésből arról is értesülhettek a pb tagjai, hogy a főváros szállodák, de még kollégiumi szálláshelyek tekintetében is igen rosszul áll. A néhány elnagyolt számadatból készült jelentés alapján az olimpia közvetlen költségeit legkevesebb kilenc-tíz sztálinvárosi munkáslakótelep árára, 1,2 milliárd forintba taksálták. Ugyanezen hevenyészett számítások szerint azonban a kiadások egytizede „a versenyzők és a turisták részvételi díjából, jegyvásárlásaiból” és „luxusköltekezéseiből” akár meg is térülhetett volna.

A két év alatt elmaradt tervezések és beruházások helyett 1955 januárjában aztán beindult a honi lakosságot tájékoztatni hivatott propagandagépezet. Mező koncepcióját – miszerint a fő figyelmet inkább a döntéshozó NOB tagjainak kellene szentelni – félresöpörve a rendezésre vágyók elsősorban a hazai lakosságot igyekeztek meggyőzni arról, hogy az akkor „esélytelen” Brüsszel, Detroit, Mexikó és Tokió helyett Rómának, Lausanne-nak, valamint Budapestnek legalábbis egyenlőek az esélyei. Sőt – mint azt a *Népsport* egyik májusi háromhasábos címe is tartalmazta – a rendezést „Magyarország érdemelné meg a legjobban”. A *Képes Sport* című hetilap szerint pedig ha Párizsban az az évi közgyűlésen „a sportszemponatok érvényesülnek, akkor az 1960-as olimpia színhelye Budapest lesz”. Még akkor is – bizakodott a lap –, ha „a NOB 69 tagja közül 62-en imperialista uralom alatt élő országból utaznak Franciaországba”. Erre nem sokkal később a *Népsport* még azzal is rátromfolt, hogy „remélhető, hogy szép számmal lesznek olyan nyugati NOB-tagok is, akik lelkiismeretük szavára hallgatnak majd...” Az viszont tény, hogy a kampányban sokáig sem a központi pártlap, a *Szabad Nép*, sem az MDP felső vezetésének egyetlen tagja nem exponálta magát. Feltételezések szerint azért sem, mivel korántsem lehetett biztos abban, hogy a Szovjetunió Sztálin halála utáni politikai vezetése miként foglal állást a magyar kezdeményezést illetően.

Kételyek alig hangzottak el, legfeljebb annyi, hogy a kapitalista Rómának több pénze, stadionja s nem melleleg nyugat-európai politikai háttere van.

Arról viszont csak kevesen tudhattak, hogy a NOB elé terjesztett magyar pályázattal bajok vannak. A *Népsport* tudósítója például csak a döntést megelőző napon engedte meg magának a méltatlankodást afelett, hogy a Nemzetközi Evezős Szövetség főtitkára a magyarok ellen fordult, mivel „azt hitte, hogy a margitszigeti Duna-ágban akarjuk lebonyolítani az olimpiai evezősversenyeket”. Mintha nem ugyanez a lap lelkenedett volna néhány héttel korábban azon, hogy „a Duna eszményi lehetőségeket nyújt az evezősverseny számára”. S miközben a „nemzetek pontversenye” akkor már igencsak – a politikai propaganda számára mindkét oldalon – fontos szemponttá lett, a döntéshozók előtt ott feküdt Budapest tanácselnökének, Pongrácz Kálmának azon állásfoglalása, miszerint „a népek közötti baráti kapcsolatokat” súlyosan sértené a nemzetek közötti pontverseny. Amit nyilvánvalóan legfeljebb ellensúlyozott a magyar olimpiai bajnokok aláírásával nyomatékostott, „igazságos” döntést sürgető kérés. Mindez persze aligha überolhatta, hogy Róma például tíznapos „tanulmányútra” invitálta meg valamennyi NOB-tagot (és azok családtagjait) – Capriba.

A titkos szavazás a párizsi Sorbonne egyetemen végül három forduló után hozott eredményt. A magyar főváros az első fordulóban a 62 jelen levő NOB-tag közül nyolcnak a támogatását nyerte el. Ezzel harmadikként jutott a 15 szavazatot elnyerő, későbbi győztes Rómával, illetve a 14 voksot begyűjtő Lausanne-nal a „döntőbe”. Mindazonáltal Mező Ferenc – mint másik leánya, Mező Olimpia a HVG-nek elmondta – élete legnagyobb csalódásaként élte meg, hogy a következő menetben Budapest mindössze egyetlen szavazatot kapott, az övét. Mivelhogy – így szól a legendárium, amit Vad Dezső sportújságíró osztott meg a HVG-vel – a második voksolás előtt a Szovjetunió NOB-tagja, Nyikolaj Adrianov, „kifelejtve” a magyar delegátust, összehívta a népi demokráciák NOB-tagjait, s közölte velük: a Szovjetunió immár úgy gondolja, mégsem lenne szerencsés, ha Moszkvát e téren egy másik testvéri ország fővárosa megelőzné.

A legyőzés erejével

A Nagy Imre–Rákosi erőpróba

1956. július 18-án, azon a napon, amikor a Szovjetunióban végleg kegyvesztetté vált Rákosi Mátyást a Magyar Dolgozók Pártjának központi vezetősége (MDP kv) „egészségi állapotára tekintettel” felmentette főtítkári funkciójából, a leváltási ceremóniát a helyszínen vezénylő Anasztasz Mikojan, a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) elnökségének tagja e napirendi pont mellett „néhány keresetlen szót” ejtett a „terítéken lévő Nagy Imre-kérdésről” is. A kv tagjai számára azonban az e tárgyban mintegy odavetett szavai is okozhattak némi fejtörést. „Mikor megkaptuk a közlést, hogy [Nagy Imrét] kizárták a pártból, akkor az volt a személyes véleményem, hogy ez nem helyes...” – mondta Mikojan, mintha valamilyen régmúltban történt ügyről lenne szó. Pedig csak néhány hónap telt el azóta, hogy az MDP központi ellenőrző bizottsága (keb) 1955. decemberi határozatában véglegesítette Nagy Imre kizárását. Az érintett úgymond jobboldali opportunistá politikája, valamint frakciós nézetei miatt hozott döntéssel kapcsolatban mindazonáltal Mikojan a messziről jött, beavatatlan idegen szerepét játszhatta el: ugyanis a kizárás – ez ma már bizonyítottan vehető – Rákosi Mátyás szorgalmi házifeladata volt.

Természetesen a tény, hogy Moszkva 1956 nyarán a menesztett Rákosi helyett nem a szovjet vezetésben két évvel korábban még sokak bizalmát élvező, sőt, Rákosi ellen akkor tudatosan kijátszott Nagy Imrét, hanem Gerő Ernőt emelte a pártfőtítkári „trónra”, sok mindent elárult. A Nagyra vonatkozó megjegyzés legfeljebb azt jelezte: Moszkvában legalább a tekintetben helyesen mérték fel a magyar belpolitikai helyzetet, hogy az akkor már minden funkció nélküli korábbi miniszterelnök személye mégiscsak kikerülhetetlen. Az ekkortájt tartott párttaggyűléseken ugyanis nemritkán Rákosi leváltásával, Farkas Mihály felelősségének megállapításával egyetemben Nagy Imre ügyének felülvizsgálatát is követelték. A pártvezetés körében pedig állandó frusztrációt jelentettek az exminiszterelnök és expárttag úgynevezett 5-ös járatai. Ő ugyanis hétköznapi, de főként szolgálati kocsi nélküli emberré lefokozva, hetente többször vette igénybe az 5-ös autóbust, amikor pasaréti villalakásából a Belvárosba utazott, majd végigsétált a Váci utcán. Aki tehát látni, köszönteni akarta őt, a nyílt utcán megtehetette. Mindez eléggé éles kontrasztban állt a pártvezetés rejtőzködő életmódjával. Korabeli visszaemlékezések szerint, ha Nagy megjelent az Operában, a Zeneakadémián vagy a Nemzeti Színházban, a fellépő művészek helyett is őt tapsolták meg.

A politikai népszerűsége persze jóval korábbi keletű volt. Ismert, hogy Sztálin halála után néhány hónappal, 1953 júniusának közepén a kollektív

vezetésre áttért szovjet pártvezérek e módszer átvételére biztatták magyar elvtársaikat is. Az akkori főtítkár, Rákosi Mátyás, akit a korabeli magyar sajtó Sztálin leghűségesebb tanítványának vélt, késlekedett meghallgatni a „pártfordulást” sürgető szovjet javallatot. Ezért Moszkva rövid úton menesztette őt a miniszterelnökségből – meghagyva párttiszségét. Így jött azután létre magyar földön is a hön áhított kollektív vezetés. A magyar kormány élére ugyanis Moszkvában egyhangúan azt a Nagy Imrét jelölték ki, aki korábban, vagyis 1948–1949-ben már – Hruscsov szavaival – „bírálta a vezetést, s ezért kizárták a politikai bizottságból”. Tegyük hozzá, a Sztálin utáni szovjet vezetés – egyebek mellett az év szeptemberétől a főtítkári posztot magához ragadó Hruscsov, a miniszterelnök Malenkov, s külügyminiszterként egyik helyettese, Molotov, mi több, a rettegett titkosszolgálati vezér, Berija – szemében az általuk pártolt Nagy Imre a mozgalomban akkorra kanonizálódott önkritika gyakorlásával váltotta meg az 1953-as visszatérés jogát. Ez és aztán a magyar parlament immár valóban csak formális döntése lehetővé tette, hogy Nagy 1953-ban elmondhassa azt az országgyűlési beszédet, amit – 1959-es életrajzírója, Méray Tibor megfogalmazásában – „megkönnyebbülés, fellélegzés és szinte hitetlenkedő örömujjongás fogadott”.

A hatalma megnyirbálásába belenyugodni nem tudó Rákosinak több mint egyévi türelemre és szorgos – egyebek mellett – moszkvai intrikákra volt szüksége az általa helyesnek vélt erőviszonyok visszazökkenéséhez. Ebben kezére játszott a Nagy Imre támogatójának tartott, s a sztálini korszak bűneiben nyakig véres Berija bukása és egykori bűntársai által való kivégeztetése, valamint a Hruscsov–Molotov–Malenkov hármas utóbbi két tagjának háttérbe szorítása is.

Így történt, hogy 1955 januárjában – amikor a politikai bizottság delegációja menetrendszerűen elzarándokolt Moszkvába – a korábban Nagyot pártfogoló, de akkor már saját bőrét is menteni kényszerülő Malenkov például élesen kikelt az ellen, hogy egykori támogatója miniszterelnökként nem tett semmit a jobboldali veszéllyel szemben, és – utalva egy, a Hazafias Népfront újraélesztésekor elmondott beszédére – „felfüggesztette az osztályharcot”, amikor kilenc és fél millió együtt dobbanó magyar szívről „szónokolt”. Hruscsov pedig vészjóslóan kijelentette: hiába voltak érdemei Nagy Imrének, „aki ártalmára van a pártnak, az ellen fel kell lépni”. A sajátos libikókagyakorlat jegyében Rákosit újra kegyeibe emelő szovjet pártelnökség akkor legfeljebb már csak felvillantani volt hajlandó Nagy Imrének a lehetséges bűnbocsánatot – amit őszinte és mély önkritika, azaz a bolsevik mea culpa útján érhet majd el.

A Kreml által felvázolt forgatókönyv szereposztását azonban Nagy Imre a továbbiakban már nem vállalta. Ezzel viszont csak megkönnyítette a legfelsőbb szovjet döntést a lehető legnagyobb mértékben túlteljesíteni igyekvő Rákosi dolgát. A harc egyes fázisai a Magyar Országos Levéltárban őrzött, s közvetlenül a rendszerváltás után T. Varga György főlevéltáros által a *Társas-*

dalmi Szemlében hozzáférhetővé tett dokumentumok alapján is jól nyomon követhetőek. Rákosi semmit sem akart a véletlenre bízni: javaslatára a pb 1955. július 16-án még arról is külön határozatot hozott, hogy haladéktalanul lépéseket kell tenni a miniszterelnökségből leváltott Nagy Imrének „jogtalanul folyósított kedvezmények” teljes megvonására. Visszavették Nagy Imrétől a miniszterelnöki Chevroletet, a pártgazdasági és ügykezelési osztálynak pedig még arra is gondja volt, hogy az immár lefokozott párttaggal mielőbb

Nagy Imre és Rákosi Mátyás egy, a korabeli cenzúra által közölhetetlenné karcolt MTI-felvételén

közölje: a továbbiakban „a Felszerelési Vállalatnál semmilyen ruhakészítést nem végeztethet”, valamint „a Beszerző Vállalat részükre semmiféle élelmiszert nem szállít”.

Ugyancsak a legmagasabb szintű döntés született arról, hogy Nagy Imre valamennyi írását ki kell vonni a forgalomból. A már publikált, illetve még

publikálatlan dokumentumok ismeretében a kétszer is sajátos puccsal meg-buktatott miniszterelnökről készült monográfia szerzője, Rainer M. János történész arra hívja fel a figyelmet, hogy az ekkor már kétségtelenül egyenlőtlen küzdelemben Nagy Imre – egyébként sikertelen – taktikája az volt, hogy mindig a nyilvánosság, legalábbis a korlátozott pártnyilvánosság elé kívánt lépni.

Rákosi ezzel szemben a színpad mögötti lavírozást választotta. A bolsevik aranykort idézte például, hogy Nagy Imrét 1955 február elején – elhatalmasodó szívbetegsége ürügyén – valósággal elszigetelte mind az ország széles, mind a párt szűkített nyilvánosságától. Az elszigetelés formája megint csak pb-határozat volt: „Tekintettel arra, hogy Nagy Imre elvtárs nem tartja be azt az orvosi előírást, miszerint (...) legalább 6 hétig ágynyugalomra van szüksége, a PB a következőket határozza: Nagy Imre egészségére súlyos kihatással lehetnek a különböző látogatások, melyek késleltetik felgyógyulását, s ezért Nagy Imre elvtársat csak akkor és az látogathatja meg, akinek kezelőorvosa a látogatást engedélyezi.”

Az ily módon kvázi háziőrizetbe került – 1955. április közepéig formálisan még – miniszterelnök ezt követően már hiába bombázta számtalan beadvánnyal, feljegyzéssel, levéllel a párt illetékesnek tartott testületeit. Írásai – melyeket előírászerűen az apparátuson keresztül kívánt a címzettekhez eljuttatni – többnyire süllyesztőbe kerültek. Rainer szerint érdemes figyelni arra is, hogy Nagy Imre pártból való kizáratása – amely mint a fentiekből kiderült, nem volt benne a Kreml forgatókönyvében – közvetlenül azután gyorsult fel, hogy 1955 novemberében a magyar szellemi élet 62 párttag képviselője (köztük Major Tamás, Zelk Zoltán, Déry Tibor, Hágy Gyula, Benjámin László, Csoóri Sándor, Aczél Tamás, Mihály András, Karinthy Ferenc, Mészáros Ági) memorandumot intézett a központi vezetéshez, melyben illő tisztelettel kérték a címzett grémiumot: szüntesse meg „a kulturális életet bénító antide-mokratikus módszerek alkalmazását”.

Bár Nagy Imre neve nem is szerepelt a memorandum szövegében, Rákosi a november 11-ei kv-ülésen a „provokatív szemtelenségről” szólva felvilágosította hallgatóságát: „Nagy Imre közvetlenül befolyásolta az írókat rossz irányba.” Majd a megoldás lehetőségét is felvillantotta: „A Szovjetunióban tavaly négy Sztálin-díjas író, köztük egy kétszeres Sztálin-díjas író kizártak egyszerűen az írószövetségből, ami annyit jelent, hogy írniok sem lehet...”

Hét nappal később pedig már megszületik a pb szigorúan titkos, ám párt-szerűnek aligha minősíthető határozata. Ebben a testület arra utasítja a kebet – mely grémium még a párt akkori alapszabálya szerint sincs alárendelti viszonyban a pb-vel –, hogy „a marxizmus-leninizmustól idegen nézeteket való, frakciós tevékenységet folytató” Nagy Imrét zárják ki a pártból. A kebet már december 3-án eleget is tett a parancsnak.

A jószerevével indoklás nélküli döntést megelőző vita jegyzőkönyve, ha volt egyáltalán, nem maradt fenn. A kutatások során előkerült viszont Nagy

Imrének egy 1956 júniusában kelt 31 oldalas beadványtervezete, amely hangvételében már korántsem hasonlítható az esztendővel korábbi megszólalásaihoz. Ebben, a baráti körének támogatását s a szaporodó szimpátia-megnyilvánulásokat is egyre inkább maga mögött érző Nagy Imre már e szavakkal ír és avatja be az utókort a történetekbe: „A KEB részéről Kiss Károly, Házi Árpád, Nezvál Ferenc, Dögei Imre és Asztalos volt jelen. (...) Kijelentettem, hogy a P.B. határozatával nem értek egyet, azt pártszerűtlennek tartom, mert pártügyem nem fegyelmi ügy, hanem a párt- és az országos politika fontos kérdéseiben támadt elvi nézeteltérés.” Sőt, a pártzsargonhoz szokott fülek számára még ennél is keményebben hangzó, feltehetően az SZKP XX. kongresszusán elhangzott, akkor hivatalosan még titkos Hruscsov-beszéd bátorította megállapítást is megenged magának: „Pártügyemben kísértetiesen megismétlődtek a kommunista tömegperek hírhedt, koncepciói módszerei.” E megállapítást Nagy Imre egyébként akkortájt vetette papírra, amikor Rákosi leváltására Budapestre érkezett Mikoja. Ő azonban a Nagy Imre kizárásával a cikk elején említett egyet nem értésének hangoztatása mellett, még mást is mondott. Egy jóslattá lett fenyegetést: „Ha [Nagy Imre] azt hiszi, hogy a párton kívül állva meg fogja változtatni a párt politikáját, akkor ebben téved. A logika és a politikai tapasztalat is azt mutatja, hogy ilyen úton soha nem fog visszatérni a pártba. Ellenkezőleg, a logika azt mutatja, hogy ezen az úton egészen más helyre fog kerülni.”

Legfelsőbb pofonok

Gerő Ernő kontra Rákosi Mátyás

„Az elviselhetetlenül gyanakvóvá vált Rákosi egész Magyarországon egyedül Gerő Ernőben bízik, de még őt is le akarta lőni...” E meghökkentő s a történettudomány előtt mindmáig teljességgel ismeretlen adalék nyomára bukkant a Gerő Ernő életútját kutató történész, Baráth Magdolna. Szovjet levéltárakban folytatott kutatásai során került elő az a fentieket is tartalmazó feljegyzés, amelyet a Szovjetunió budapesti nagykövete, Jevgenyij Kiszeljov 1954. február 18-án vetett papírra. A Gerővel folytatott négy szemközti beszélgetés során az ominózus epizódról egyébként mindössze annyi derült ki, hogy az egy vadászon történt, ám hogy valójában gyilkossági kísérletről

avagy véletlen balesetről volt-e szó, azt ugyanúgy nem tudni, mint azt, mikor is esett volna mindez meg.

Kiszeljov azonmód Moszkvába továbbított jelentéséből – amely több más irattal együtt a *Múltunk* című politikatörténeti folyóirat 1998-as évfolyamának első számában jelent meg – persze nemcsak ez a részlet tarthat számot érdeklődésre. Minden korábbinál egyértelműbben kiviláglik belőle az is, nem lehet csupán a mozgalmi legendárium részének tekinteni a „bölcsh vezér”, Rákosi Mátyás és a párt második embere, Gerő Ernő között zajló évtizedes hatalmi párviadalról szóló híreket.

A rivalizálás lehetőségét aligha zárta ki a két ember, illetve a mozgalom múltja. A Tanácsköztársaság idején ifjúkommunistaként még a világforradalomért lelkesedő Gerő 1919 után, az úgynevezett Landler-frakció elveit téve magáévá, lemondott a proletárdiktatúra azonnali visszaállításának lehetőségéről, de magáról a harcról nem, így 1922-ben illegális kommunistaként letartóztatták. Két esztendő múltán azonban a Szovjetunió hadifoglyokért kicserélte őt is. Az ezt követően számos európai országban, egyebek mellett Spanyolországban is konspiráltan bevetett internacionalistát a nemzetközi kommunista mozgalom Moszkvában székelő szervezete, a Komintern 1939-ben érdemesnek tartotta arra, hogy az úgynevezett magyar szekció élére állítsa. Az akkor 41 éves – Dmitrij Manuilskijnek, a Komintern titkárnak a jobbkezeként szervező- és együttműködési készségéről egyaránt bizonytságot szolgáltatott – Gerőnél ekkor a magyarok közül már csak a Magyarországon életfogytiglani fegyházbüntetését töltő Rákosi töltött be magasabb mozgalmi posztot. Ám ez jó ideig értelemszerűen csupán tiszteletbeli funkció volt, hiszen a magyar börtönben ülő Rákosit 1935-ben távollétében – voltaképp csak a mozgalom szolidaritását bizonyítandó – választották be a Komintern végrehajtó bizottságába. De még 1940 novemberében sem egyértelmű, hogy amikor a Szovjetunió az 1849-ben (még a cári csapatok által) zsákmányolt honvédszászlókért cserébe kiszabadítja a pereit kapcsán bizonyos nemzetközi hírnévre is szert tett Rákosit, ezzel váltás történik majd a magyar pártvezetés élén is. Rákosinak ugyanis szovjet földre lépve tisztáznia kellett magát az alól a vád alól, hogy kihallgatásai során és a bíróság előtt „pártszerűtllenül” viselkedett volna, vagyis a kellenél többet fecsegett el a világmozgalom titkaiból.

Az viszont nagyon is valószínű, hogy a tekintélyét 16 börtönesztendővel alátámasztó s így az első számú posztra aspiráló Rákosi potenciális vetélytársat látott a nála hat évvel fiatalabb, ám a bizánci típusú politizálásban nagyobb moszkvai tapasztalatokkal rendelkező Gerőben. A moszkvai emigrációs évek során történt, hogy egy séta közben Rákosi azzal fordult – a későbbi még nagyobb rivális – Nagy Imréhez: „Figyelje meg ezt a Gerőt. (...) Mindig egy fél lépéssel előttem megy...” Az apró, ám igen árulkodó megnyilvánulást Nagy Imre elmondása alapján jegyezte fel a mártír miniszterelnök első életrajzírója, Méray Tibor. A Rákosival együtt szabadult Vas Zoltán (Bu-

dapest későbbi polgármestere s a Gazdasági Főtanács főtitkára) viszont Gerő vetélkedésre utaló lekezelő magatartását jegyezte fel memoárjában: „A magyar ügyek értekezletein Gerő számtalanszor az órájára nézett. Felugrott a helyéről, és Manuilszkij hívat! kiáltással elrohant. Ezzel adta tudtára a jelenlévőknek: ő a Kominternben több, mint Rákosi. Faképnél hagyhatja!”

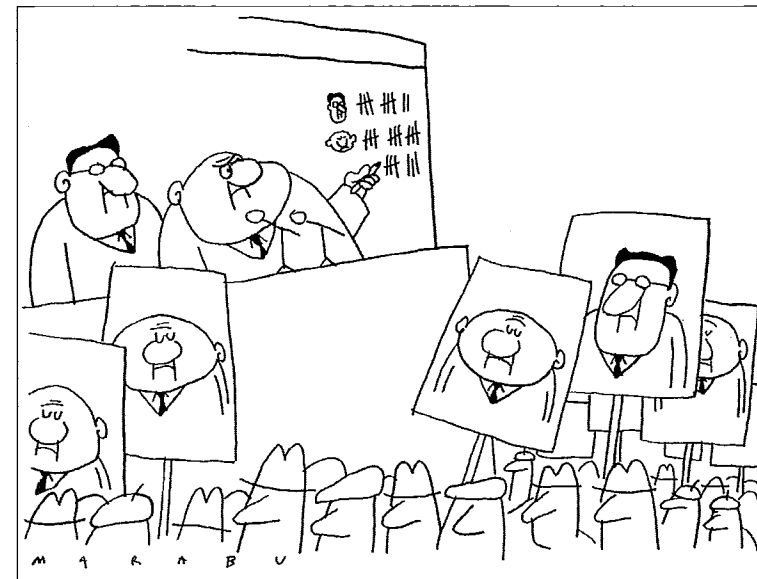
Hogy a versengés végül is miért Rákosi javára dőlt el, ennek megválaszolására a történettudomány rendelkezésére álló ismeretek egyelőre nem elégségesek, még Rákosi 1997 végén megjelent vaskos memoárja sem ad támpontot, mivel a Gerővel való esetleges vetélkedéséről jószerevével egyetlen szava sincs. Ellenkezőleg: szerinte 1940-es moszkvai találkozásuktól „1956 nyaráig a legszorosabban és barátian” dolgoztak együtt. Pedig aligha képzelhető el, hogy a Moszkvában 1941-ben bekövetkezett vezércsere – amit a Komintern legfőbb embere, az 1933-as lipcsei pere által ugyancsak nemzetközi ismertséget szerzett bolgár Georgi Dimitrov szorgalmazott a Gerőt támogató, már említett Manuilszkijjal szemben – komoly háttérküzdelmek s főként Sztálin jóváhagyása nélkül történt volna meg. Gerő a „pártnyilvánosság” előtt is tudomásul vette a döntést, amivel – a magyar kommunista emigráció vezetőinek 1945 előtti moszkvai tevékenységét elemző történész, Korom Mihály egy, ugyancsak a *Múltunkban* megjelent tanulmányának feltételezése szerint – bő egy évtizedre biztosította magának a „második ember” posztját.

A feltételezett alku – a „lövöldözéstől” eltekintve – Sztálin haláláig szinte hibátlanul működött. 1953-ig ugyanis nincs nyoma annak, hogy komoly konfliktus támadt volna Rákosi és a fegyelmezett, a politikai erőviszonyokat zsigeireiben érző Gerő között – állítja a már idézett történész, Baráth Magdolna. Hozzáteve: Gerő személyiségéhez egyébként is jobban illett a „szürke eminenciás” szerepköre. Úgy tűnik, „örök” másodikként hosszú ideig valóban megelégedett azzal, hogy az ügyek többségében döntő szava volt. A Magyar Országos Levéltárban százával találhatók a Gerő Ernő által szignált s a párt első emberének címzett, egy-másfél oldalas gépelt levélké, melyek pattogó mondatokba foglalt széljegyzetei – mondhatni: javaslatba burkolt utasításai – azt a benyomást keltik, mintha csak ő, Gerő volna az, aki mindig tudja, mi a teendő, kit mikor és miért kell letartóztatni, vagy ellenkezőleg: hatósági túlkapásnak minősíteni egy-egy patronált káder „zaklatását”. Ugyanígyen határozottsággal teszi meg észrevételeit Rákosi tervezett beszédeiről is.

Kettőjük viszonyában a korszakhatárt Sztálin halála jelenti. A „Gazda” helyébe lépő „kollektív vezetés” tagjai radikális változtatások és a diktatúra enyhítésének ígéretével igyekeztek kiiktatni addigi egyívású elvtársaikat. A szovjet irányvonalat addig pontosan utánzó magyar pártvezetés – értsd: Rákosi – ezúttal azonban nem követte a fordulatot. Olyannyira nem, hogy amikor 1953 májusában a testvérpárt vezetése nyomatékosan javasolta Gerő kinevezését belügyminiszterré, Rákosi valósággal elszabotálta a kérdést. Talán megérezte, hogy ha lemásolná a szovjet hatalom csúcsain való hierarchi-

kus átrendeződést – a pártfőtitkári poszt viszonylagos elgyengítését, illetve a miniszterelnöki és a belügyminiszteri hatáskör felértékelését – még inkább veszélybe kerülne az ő elsősége.

Ahogy ez aztán az év közepén be is következett – igaz, nem egészen úgy, ahogy Gerő minden bizonnyal elképzelte. A Rákosi engedetlenségére érzékenyen reagáló szovjet vezetés, mint ismeretes, 1953 júniusában kirendelte magához a magyar vezérkart, s az addig tévedhetetlennek mondott Rákosit

Marabu karikatúrája

alárendeltjei előtt megszégyenítve – pártfőtitkári tisztségét első titkáriá fokozva le – elcsapta a miniszterelnökségből. Az új kormányfő Nagy Imre lett, Gerő pedig miniszterelnök-helyettes s egyben belügyminiszter. A csúcson tehát változás történt, ám Gerő megint csak második ember maradt. Igaz, megerősödve, feltehetően nem kis részben azért, mert a kétoldalúnak nevezett tárgyalások során a magyar pártvezetők közül elsőként „kapcsolt”, elismerte a szovjet elvtársak bírálatának „igazságos és helyes” voltát, s az új irány nyomvonalán haladva azonmód megtámadta főnöke – s régi vetélytársa – „vezérkedését”. Mi több, ott helyben felvázolta – értékelői szerint „felimprovizálta” – a korábban általa erőltetett gazdaságpolitika szöges ellentétének körvonalait. Ez nem sokkal később Nagy Imre kormányprogramjának meghatározó részévé lett. Az új szovjet hierarchia szerint Rákosi a harmadik helyre csúszott vissza ugyan, de nem lett teljességgel kegyvesztett, annál is kevésbé, mivel a júniusi tanácskozás után pár nappal a Nagy Imrét

favorizáló és Gerőt felhasználó Beriját a Nyikita Hruscsov koordinálta puccs előbb a hatalomból, majd az élők sorából is kiiktatta.

Ettől kezdve a közvélemény és az érintettek figyelme elsősorban a Nagy Imre és Rákosi Mátyás között az év vége felé kiteljesedő hatalmi harcra irányult. Az egyre nyilvánvalóbb konfliktusban Gerő nyilvánosan nem foglalt ugyan állást, de passzív sem maradt. A már idézett 1954. februári, Kiszeljovtól kért megbeszélés jegyzőkönyvéből ugyanis immár tudható: a Rákosi–Nagy Imre párharc árnyékában végre elérkezettnek látta az időt a frontális támadásra. Gerő ekkor Rákosiról már mint „az éles váltásra” képtelen öregemberről beszélt, aki „politikánk legalapvetőbb tételeit is rosszul formulázza meg elméleti szempontból”, aki „képtelen irányítani az embereket”. Mindeközben tett néhány, barátinak aligha nevezhető megjegyzést a vele – mint mondta – „nagyon jó munkakapcsolatban és baráti viszonyban álló” Nagy Imrére is. A fő tűz azonban „a törvényteleniségekért és önkényért nagymértékben felelős”, nem melleleg mániákusnak aposztrofált Rákosira irányult – s ennek kapcsán említettett fel az ominózus „vadászkaland” is.

Gerőnek a legfőbb hatalomhoz vezető útig azonban még további akadályokat kellett legyőznie. Mert bár a szovjet vezetés 1955 áprilisában leváltotta a mind több kérdésben következetesen az elmélet és gyakorlat revízióját képviselő Nagy Imrét, helyére mégsem Gerőt, hanem csupán favorizáltját, Hegedűs Andrást tette. Csakhogy a fő vetélytárs, Rákosi is megerősödött valamelyest, igaz, korábbi korlátlan hatalmát már nem kapta vissza az időközben magának hegemoniát szerző Hruscsovtól. Az alkalomra váró Gerőnek azonban még 1956 kora nyarán – amikor már a pártellenzék is egyre hangosabban követelte Rákosi menesztését – meg kellett hallania a Budapestre érkezett szovjet politbürotag, Mihail Szuszlov azon figyelmeztetését, hogy Rákosi távozása „kiszámíthatatlan következményekkel járhat”.

Az sem elképzelhetetlen, hogy Gerő a kivárás mellett egyéb praktikához is folyamodott. Történt pedig, hogy az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) egykori vezére, az 1953 januárjában cionista összeesküvőként és imperialista ügynökként letartóztatott, majd utóbb „népellenes és más bűncselekmények” vádjával életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Péter Gábor 1956. július 10-ei keltezéssel – valójában pár nappal korábban – terjedelmes beadvánnyal fordult a pártvezetéshez. A törvényteleniségek sorozatát elrendelő Rákosi ellen írott szabályos vádirat születésének körülményei máig nem tisztáztak. Ami viszont tény: Gerő az egykori ÁVH-főnököt többször felkereste a cellájában – ezt maga Péter Gábor kotyogja ki –, a levél pillanatok alatt eljutott Gerőhöz, s az abban foglaltakról legelőször ő tájékoztatta az új szovjet nagykövetet, az utóbb a KGB, majd a Szovjetunió élére emelkedett Jurij Andropovot. A fejleményeket pedig úgy kommentálta, hogy bizony, igencsak „nehéz lesz Rákosi elvtársat megvédeni a következő központi vezetőségi ülésen”.

Az időzített levélbomba azonnal robbant: az SZKP pb egy másik tagja, Anasztasz Mikojan néhány nap múlva azzal a döntéssel érkezett Budapestre, hogy Rákosit mégiscsak meneszteni kell. Ám a szovjet instruktor a korábbi forгатókönyvektől eltérően ezúttal nem nevezte meg egyértelműen Moszkva jelöltjét.

A konzultációs beszélgetések során – a jegyzőkönyvek tanúsága szerint – Gerő nevét először protezsáltja, Hegedűs András vetette fel. Az érintett maga húzódozott ugyan, amikor viszont arról esett szó, hogy személye – mivel „Rákosival csaknem azonos mértékben felelős a helyzetért” – szerencsétlen megoldás lenne, ingerülten utasította vissza a vádat. A pb július 16-ai „jelölölésén” végül is ő futott be az általa javasolt Hegedűs András, valamint a Rákosi favorizálta Kádár János helyett. Ezt a szertartáshoz végig asszisztáló Mikojan a frissiben papírra vetett jelentésében, nem kis éleslátással, úgy kommentálta: Gerőnek a pozíciót elutasító álláspontja nagy valószínűséggel taktikai lépés volt csupán, mivel „lelke mélyén nyilván mindvégig a saját jelölése mellett volt”.

Győzelmének nem sokáig örülhetett. A magát kinnal-keservvel a párt élére emeltető Gerő Ernő szűk negyed év múltán, 1956. október 28-án követni kényszerült a moszkvai emigrációba menekített Rákosit. Igaz, végül a bukásban csak fölébe kerekedett. A hatalom elvesztésébe belenyugodni képtelen Rákosi az új moszkvai kegyelt, Kádár János elleni intrikáival mind kilátástalanabb távolságra küzdötte magát, nemcsak a magyar államhatártól, de Moszkvától is. Gerő viszont 1960-ban – ha pártja utódszervezetétől megbélyegzetten is, de – hazatérhetett. Attól kezdve azonban folyamatos állambiztonsági megfigyelés alatt élt, s még halála előtt három esztendővel is hiába kérvényezte „tisztelettel”, hogy vegyék vissza az MSZMP soraiba. Végül, megérve vetélytársa 1971-ben bekövetkezett halálát, még kilenc hosszú budapesti év adatott számára, hogy merengjen a történeteken.

Életre halálba

A Gerő Ernő–Nagy Imre párviadal*

1956. október 23-án este – körülbelül egyórás időkülönbséggel – két politikus beszédét hallgathatta meg a pesti forgatag. A miniszterelnökségtől való megfosztása óta, másfél éve a nagy nyilvánosság előtt jószerevével nem szerepelt Nagy Imre a Parlament előtti óriási tüntetősereg skandáló követelésére mondott beszédet. Nem sokra rá hangzott el a Rákosi Mátyás székébe az év nyarán beültetett utód, a még egy napig elsőtítkároskodó Gerő Ernő rádiószózata. Akár szimbolikusnak is tekinthető, hogy a politika e két ellenlábásának útjai ezen az estén és e két merőben más-más hatást keltő szónoklattal váltak szét végérvényesen.

A Nagy Imre és Gerő Ernő közötti párviadalnak, mire a nyílt összetűzésre sor került, már évtizedes múltja volt. Küzdelmük történelmi távlatból tekintve legalább oly jelentős, mint a Rákosi Mátyás–Nagy Imre párharc, amire a történészek eddig nagyobb figyelmet fordítottak. A két kommunista politikus személyes kapcsolatának kezdete – tudhatjuk meg Rainer M. János történész Nagy Imre politikai életrajzát közreadó 1996-os kötetéből – az 1930-as évek legvégére datálható.

Gerőt a Komintern – évtizedes nemzetközi, egyebek mellett a teljességgel máig sem feltárt, de az adatok felszínre kerülésével egyre véresebb részleteket mutató spanyolországi osztályharcos múlt után – 1939-ben „nevezte ki” a moszkvai emigrációban élő magyar kommunisták első emberévé, s rögvést kérték tőle a szokásos jellemzéseket a „pártépítés” szempontjából szóba jöhető káderekről. Gerő későbbi ellenlábásáról, Nagy Imréről – „főként irodalmi munkássága alapján” – azt írta, hogy noha „a magyar agrárkérdés egyik legjobb ismerője”, írásaiban mégis „zűrzavar van, amiből arra lehet következtetni, hogy bár olvasta Marxot, Lenint, Sztálint, számos politikai kérdésben még nem lát tisztán”.

A moszkvai emigráció tagjaként meglehetősen tapasztalatot szerzett, s Gerő által fejlődőképes középkádernek minősített Nagy Imre 1944-re mégiscsak megérkezett a felső vezetésbe. Hogy neki mi volt a véleménye Gerő Ernőről, arról sajnos még máig nem került elő érdemi dokumentum, az viszont tény, hogy 1944 decemberében a Kremlben Gerő és Nagy már együtt hallgatta meg Sztálin iránymutató tanácsait arról, miként is lásson hozzá a Magyar Kommunista Párt (MKP) a hatalom megszerzéséhez. Az agrárkérdésben mind nagyobb szakmai tekintélyt szerző Nagy Imre élvonalba kerülésében feltehetően meghatározó szerepet játszott, hogy személyes véleménye találkozott Sztálin azon – akkori – taktikai intenciójával, miszerint a

parasztoikat azonnali földosztással kell a stratégiai célként meghatározott népi demokrácia mellé állítani.

A rendelkezésre álló források szerint ekkortájt Gerő és Nagy között nem voltak még igazi nézetkülönbségek, bár tény, hogy Nagy a moszkvai magyar pártnömenklatúrában befutott igen látványos karrierje ellenére csak a – Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József nevével jegyzett – négyesfogat mögött kapott helyet. Egyéni adottságai – például ízes magyar beszéde, kommunikatív képessége – viszont a négyek szemében is igen alkalmasnak mutatta őt a kommunista párttal szembeni, utóbb teljesen megalapozottnak bizonyuló zsigeri félelmek oldására. Így azután, bár Nagy Imrének már az 1945 és 1949 közötti időszakban is voltak szemléletbeli különbségekből fakadó kisebb-nagyobb súrlódásai a pártvezetéssel, Rainer M. János véleménye szerint „a kommunista párt háború utáni történetének legjelentősebb belső politikai-ideológiai vitája csak 1949 áprilisában érkezett döntő szakaszához”.

Nagy Imre és Gerő Ernő a mai olvasó számára szinte követhetetlen, majdhogynem azonos frazeológiával lefolytatott csatározásának mozgalmi kódrendszerét Sipos Levente történész a *Múltunk* című politikatörténeti folyóirat 1996. évi első számában igyekezett megfejteni. A majd két évig húzódó vita során Nagy, lényegében ragaszkodva a parasztság megnyerését célul tűző eredeti „sztálini” forgatókönyvhöz, nem kívánta követni a Moszkvából érkező, ugyancsak Sztálin nevéhez köthető, ám megváltozott „direktívát”. Így a párt agrárszakértőjeként egyebek mellett nem helyeselte, hogy a középparasztságot mindinkább kulákként kívánják kezelni, és szót emelt a tervezett drasztikus rendszabályok ellen. A szövetkeztetéssel, mint majdan elérendő céllal persze azonosult, de azt sokkal hosszabb ideig tartó átmenet után látta csak megvalósíthatónak.

Az 1948-tól immár nyíltan is egyeduralomra törő kommunista párt – Rákosi Mátyás 1941-es Moszkvába érkezése óta – második emberévé viszalépett, ámde mindvégig amolyan szürke eminenciásként működő Gerő ekkor látta elérkezettnek az időt a frontális támadásra. Nagy ugyanis – ha a korabeli, többször becsomagolt pártzsargonban is, de minden lehetséges formában – „fúrta” elvtársai türelmetlenné és agresszívvá vált agrárpolitikáját. Gerő ellencsapása viszont mellőzött minden köntörfalazást: egy, az ideig példátlan lépéssel a – szűkebb, de mégiscsak nemzetközi – nyilvánosság előtt bélyegezte meg a politikai bizottság (pb), tehát a legfelsőbb vezetés egy másik tagját. A Moszkvából „igazgatott” nemzetközi kommunista mozgalom, a Komintern hivatalos közlönyének számító, *Tartós békéért, demokráciáért* című lap 1948. december 7-ei számában ugyanis félreérthetetlen utalásként ezt írta Nagy agrárpolitikai nézeteiről: „Noha pártunk vezetősége számára teljesen világos, hogy falun is az osztályharc éleződése felé haladunk (...) mégis, Pártunk Politikai Bizottságában is akadt olyan elvtárs, aki úgy vélte, hogy falun nincs szükség a kulákok elleni harc fokozására.”

Nagy a pb-nek címzett felháborodott hangú levelében tőle szokatlan indulattal reagált az ominózus, a „bolsevik kritikával és önkritikával szöges el-lentétben álló, pártszerűtlen” Gerő-cikkre, s követelte a grémium állásfoglalását. A pb azonban csak hónapokkal később tűzte napirendjére a kérdést. A késelem egyik oka a felső vezetés minden energiáját lekötő Rajk-ügy lehetett. Az ítélethirdetés utáni fenyegetettségi légkörben azonban a vitának új, félelmetes dimenziói támadtak, és ilyen körülmények között Nagy Imre – mint Rainer M. János írja – „megalázó önkritikára kényszerült”. Canossajárásakor, melynek során már korántsem csupán álláspontját, hanem a szó szoros értelmében a bőrét mentette, kénytelen volt pontról pontra visszavonni említett téziseit, sőt a pártvezetés még annak töredelmes beismerésére is rákényszerítette, hogy nézetei miatt „már-már jóvátehetetlen károk” érték a párt ideológiai egységét. A magas pártgrémium, megismételve a Gerő fogalmazta vádakát, „jobboldali, opportunistá elhajlónak bélyegezve”, Nagy Imre funkciói közül csupán a központi vezetőségi, tehát a tágabb pártvezetésben viselt tagságát hagyta meg. Száműzetésének helyéül pedig a Közgazdaság-tudományi Egyetem agrárpolitikai tanszékét jelölte ki.

Gerő azonban csak rövid időre lélegezhetett fel, hiszen Nagy Imre, miután hajlandó volt a pártrítus szerinti önkritikára, potenciális káder maradt. Így a káderekkel mindig is sakkozó Rákosi egy esztendővel később könnyen „hozta vissza” őt, ha nem is a legfelsőbb vezetésbe, de az élelmezési – későbbi nevén: begyűjtési – miniszteri bársonyszékbe. Rainer M. János szerint egyáltalán nem zárható ki, hogy Rákosi ezzel a húzással részben Gerő Ernőt kívánta sakban tartani. Mindeközben viszont lényegében nem változtak sem Gerő, sem a szertartásos mea culpára kényszerített Nagy Imre nézetei. A küzdelem, ha nem is a korábbi hevességgel, de tovább folytatódott.

1953-ban, Sztálin halála után azonban alapvetően megváltozott a helyzet. A hatalmi harcokkal ugyancsak elfoglalt szovjet vezetés – a Hruscsov, Malenkov és Berija nevével jegyzett trojka – a teljes magyar pártvezérkart Moszkvába rendelte. A szokásos „elvtársi légkörben” folytatott megbeszéléseken aztán – Rákosit meghagyva ugyan pártfőtitkári tisztségében – Nagy Imrét nevezték ki magyar miniszterelnöknek. A félig-meddig ejtett Rákosi összeroskadva hallgatott, Nagy Imre pedig – a jegyzőkönyv tanúsága szerint is – inkább zavarodott volt. Az önkritikára reflexszerűen kész Gerő Ernő viszont – a megváltozott orosz instrukció szellemében – rögvest konkrét gazdasági tervet tett le a szovjet vezetés asztalára. Számokkal igazolta a korábbi – egyébiránt leginkább általa erőltetett – túlzott iparosítás hátrányait, s egyetlen nap alatt felvázolta egy politikai nyitás fő gazdasági vonalait. Mindennek során még a tekintetben is több javaslatot tett, miként lenne növelhető a lakosság életszínvonala. Visszatekintve furcsa paradoxon, Nagy Imre azóta legendássá lett 1953. júniusi kormányprogramja gazdasági téren – már csak taktikai okokból is – jószerével erre a Gerő-tervezetre támaszkodott.

Amikor viszont Moszkvából újra hidegebb szellők fújdogáltak, s kiderült, hogy a júniusi kormányprogram mégsem egészen a megint koncepciót cserélő oroszok kedve szerint való, Gerő ismét mindenkinél gyorsabban váltott, s ismét ő lett a Nagy Imre elleni támadás egyik motorja. 1954 nyaratól ugyanis az MDP központi vezetősége mellett működő gazdaságpolitikai bizottság elnökeként ő dolgozta ki az újabb (vissza)fordulattervezetet, 1955-ben pedig az ő erős embere, Hegedűs András váltotta fel az újabb önkritikára akkor már nem hajló Nagy Imrét.

Mindezek ismeretében talán meglepő, de Nagy Imre hatalomból való újabb kiebrudalását követően Gerő szinte kivonta magát a további megbélyegző akciókból. A jelek szerint az ismét kegyvesztetté lett miniszterelnök pártból való 1955-ös kizáratása ugyanis mintha inkább Rákosi bosszúvágyának kielégítésére szolgált volna. Az ellenfelek azonban nem ásták el a csatabárdot. Gerő és Nagy párharca 1956 viharos nyarán újabb, immár végső szakaszához érkezett. Július 18-án, amikor az MDP központi vezetőségi ülésén a szovjet pártelnökség tagja, Anasztaz Mikojan celebrálta Rákosi Mátyás menesztését, s mindenfajta látszatot mellőzve közölte az újabb orosz akaratot, a magas rangú szovjet vendég a Nagy Imre-kérdés megoldására is kínált receptet: azt, hogy az egykori miniszterelnököt „zárják vissza” a pártba. Az újabb szovjet diktátum feltehetően reálpolitikai alapon (is) született. Nagyot ekkor már „visszaköveteli” a nézeteit mind markánsabban – például a Petőfi Körben – artikuláló pártellenzék, de a leváltott miniszterelnök 1953. júniusi programja és „kitaszítoottsága” okán szélesebb körben is népszerű volt.

Nagy Imre pártba való visszavételének feladata tehát a párt újdonsült első emberére, Gerő Ernőre hárult. Ő, felismerve az ellenfele fokozódó népszerűségében rejlő veszélyeket, már a szovjet vezetőkkel ez ügyben folytatott titkos tárgyalások során csakúgy, mint az általa írt (s 1996-ban a *Döntés a Kremlben* című kötetben publikált) jelentésekben tőle telhetően húzta az időt. 1956 augusztusában a Szovjetunió magyarországi nagykövetét – az SZKP évtizedekkel későbbi főtitkárát –, Jurij Andropovot például beavatta abba a gondjába, hogy őt nyugtalanítja Nagy Imre „egy sor elvtársra gyakorolt demagógiája”.

A mégiscsak kötelező szovjet ukázt ezért úgy kívánta megvalósítani, hogy a visszavételi előkészületekkel párhuzamosan „megsemmisítő kritikai hadjáratot” készített elő. Páncélszekrényében gyűltek azok a dokumentumok, amelyekkel az egyszer már sikerrel megvívott agrárvitát kívánta volna felmelegíteni. Gerő még Nagy Imre pártba való visszavételének napján, 1956. október 12-én is arról próbálta meggyőzni a szovjet nagykövetet, hogy „Nagynak igen veszélyes elgondolásai vannak”, s hogy azok az erők, amelyek „el akarják szakítani Magyarországot a Szovjetuniótól és az egész szocialista táborától, a saját érdekükben fel fogják használni Nagyot”. Ezért hát – érvelt a politikailag már elbizonytalanodott, ám váteszként még funkcionáló

első titkár – legalább azt meg kellene akadályozni, hogy a párt és az ország legnépszerűbb embere ismét bekerüljön a pb-be, mivel úgy könnyen „a helyzet ura” lehet.

Spekulációit a történelem október 23-án, ha egészen más dimenziókban is, de kétségtelenül igazolta. Gerőt magát a szovjet vezetés Moszkvába menekítette, Nagy Imrétől pedig – egy ideig – azt remélte, hogy menti majd a menthetőt. A Gerő–Nagy párharc ezzel voltaképp véget ért. Küzdelmük sajtós utójátékának tekinthető csak, hogy 1958 júniusában, amikor a moszkvai emigráció értesült Nagy Imre kivégzéséről – ahogyan arra a már említett Hegedűs András egy évtizeddel ezelőtti interjújában visszaemlékezett – „egyöntetű volt a megdöbbenés”. Ez alól a nem sokkal később még Magyarországra is visszaengedett, és a kivégzett miniszterelnököt 22 évvel túlélő, felelősségre sohasem vont „Gerő Ernő sem volt kivétel”.

MONDATOK A ZSARNOKSÁGRÓL

Harcos bemondások

Egy kádári jelszó históriája

„Mi a gyalogosok pártján állunk.” Úgy szól a fáma, hogy a hetvenes évek végén Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) első titkára ezzel a hangzatos bon mot-val seperte le a politikai bizottság (pb) asztaláról az autópályák mielőbbi megépítését előirányzó közlekedésfejlesztési koncepciót. Mások emlékezete viszont azt őrzi, hogy ezt a szlogent – ahogy a Hofi Géza paródiája által is emlékeztetéssé tett „a krumplipaprikás legyen az, ami: krumplipaprikás” megfogalmazást – a párt első embere a köztudatba a nyolcvanas évek táján dobta be, mikor is több megnyilvánulásakor bizonygatta, az MSZMP egyáltalán nem fordult el a kisemberektől.

Az 1956-os forradalom leverésétől s a példátlan megtorlástól a puha diktatúráig ívelő magyar pártvezéri életutat elemző történészek és politológusok abban – ideológiai megközelítésektől függetlenül – egyetértenek, hogy Kádár nyilvános szereplései alkalmával érthetőségre és egyszerűsége törekedett ugyan, ám korántsem bizonyult frappáns aforizmagyártónak. Mindazonáltal a több mint három évtizedes regnálása idején elmondott több ezer beszédéből a kortársak, valamint az utókori értékelők jó néhány sűrített megállapítását a korára és politikájára jellemző „mottóként” tartják számon. Például azt, hogy „a szovjet–magyar barátság nem azt jelenti, hogy ha Moszkvában esik az eső, akkor Budapesten ki kell nyitni az esernyőt”. Erre, a szellemet korántsem nélkülöző mondatra azonban elhangzásakor, 1957 februárjában még a szovjet tankok sötét árnyéka vetült, s ha valaki akkortájt fel is figyelt volna rá, inkább a Münnich Ferentől a forradalmi munkás-paraszt kormány miniszterelnöki posztját is éppen magához ragadó politikai cinizmusára, mintsem a szovjet birodalomtól való óvatos eloldalazásra következtethetett.

Ennél jóval nagyobb figyelmet keltett 1975-ös kikacsintó „sűrítőmánya”. A csupán hét évvel azelőtt meghirdetett gazdasági reform megfojtását és

az ideológiai szigorúságot (ismét) szentesítő XI. pártkongresszus zárszavában felemlítette a szerinte elsősorban „a pártonkívüli értelmiségiek körében kerengő mendemondákat”, melyek szerint a párt vonala várhatóan megkeményedik. „Megnyugtathatom őket: nem jön semmiféle új diktatúra – jelentette ki Kádár, miközben a szótárából egy régóta nem használt, nem éppen megnyugtatóan csengő fogalmat halászott elő: – marad a régi, a proletárdiktatúra.”

Kádár Jánosról írott politikai életrajzában Huszár Tibor szociológus „mérőldköként” jellemezte az MSZMP első emberének először 1961. december 8-án, a Hazafias Népfront (HNF) országos tanácsa ülésén elhangzott, utóbb tömörítve emblematikussá tett mondatát, miszerint „aki nincs ellenünk, az velünk van”. Huszár e megfogalmazásban éppúgy a diktatúra oldásának ígérését, illetve a „hosszú ötvenes évek” lezárását láttatja, mint az 1982-ben kiadott – s elfogultságai okán sokak által hiteltelennek mondott – első magyarországi Kádár-arcképvázlat szerzője, Gyurkó László. Ő, ominózus könyvében, egyenesen „bűvös mondatként” aposztrofálta a kádári változatot. Ennek evolúciójáról Békés István művelődéstörténész *Napjaink szálai* című, több kiadást megért kötetéből az is megtudható: a citátumot – Máté, Lukács és Márk evangéliuma szerint – már Jézus is használta. Igaz, az első két evangélista szerint Isten fia inkább a fordítottját vallotta: „Aki velem nincsen, ellenem van.” Ez utóbbi bibliai formulát aztán egy híres ateista, az oroszországi bolsevikok első vezére, Vlagyimir Iljics Lenin is hasznosította, amikor 1919 áprilisában e jelszóval kívánta érzékletessé tenni, hogy a bolsevik diktatúra vívmányai csakis a „langyosok” ellenségnek történő kijelölésével védhetők meg. S nem mellesleg, 1949 márciusában, éppen azokban a napokban, amikor a magyar katolikus egyház fejét, Mindszenty József hercegprímást életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, Rákosi Mátyás, az egyeduralmat megszerző kommunista párfőtitkár – nyilván Lenin útmutatását is követve – tudatta országgal-világgal, miszerint az „ellen” minősítésre számíthat az, aki nem csatlakozik a győztesekhez.

A monográfiáról Huszár a HVG-nek terjedelmi okokkal indokolta, hogy az általa legmagasabban jegyzett szlogen születésének történetét röviden intézte el. Vele ellentétben az 1971 és 1985 között országgyűlési képviselői tisztséget is betöltő Gyurkó két évtizeddel korábban viszont hosszasan taglalta a „Magyarországot megrengető” mondat kétségkívül tekervényes utóéletét. Mindkét feldolgozásból kimaradt azonban egy igen jellemző momentum felelevenítése.

A szálak Londonba, illetve Párizsba vezetnek. 1961 októberében *Csodatevők vagy egyszerű emberek* címmel írt egészoldalas elemzést az akkor már öt éve franciaországi emigrációban élő Méray Tibor író, újságíró. A cikk az akkor még Londonban székelő *Irodalmi Újság*ban jelent meg a forradalom ötödik évfordulóján. A lap nem sokkal későbbi spiritus rectora, a nyugati emigráció

egyik legjelentősebb magyar nyelvű orgánumát 1989-ig Párizsból szerkesztő Méray szóban forgó cikkében (sem) kímélte a törvényes magyar miniszterelnököket és társait bitófára juttató Kádárt. Példák sorával bizonyította, hogy a magát a kétfrontos harc hívének valló első titkár a valóságban nem az egykori rákosista dogmatikusokat, hanem változatlanul a Nagy Imre-hívő revizionistákat tekinti ellenségeinek, s hogy a kádári vezetés 1961-re lényegében nem változtatott a rendszer s a párt működésén. Mindazonáltal Méray elismert néhány „nem lebecsülhető” különbséget is. „Rákosi Mátyás idejében – írta – a párt alap gondolata az volt: »aki nincs velem, az ellenem van«; ma inkább ez: »aki nincs ellenem, az velem van.«”

Hogy a magyarországi olvasóktól szinte teljességgel elszigetelt *Irodalmi Újság* idézett cikke – vagy maga a lapszám – miként juthatott el Kádárhoz, arról alább még lesz szó, az viszont aligha kétséges, hogy amikor 1961 decemberében a HNF aktivistái előtt felidézte „egy, az imperializmus fizette nyugati publicisták böködéseit”, erre a Méray-cikkre utalt. „Azt mondják: ezek a Kádárék rendkívül ravaszak, mindenkit be akarnak csapni. Mert Rákosiék azt mondták régen: aki nincs velük, az ellenük, ezek a Kádárék most azt mondják, hogy aki nincs ellenük, az velük van (...) Ilyen hibákat említenek mostanában (...) mi ezt teljes nyugalommal vállalhatjuk.”

Az sem kétséges, hogy – a felszólalás szerkesztett változatát közlő két nappal későbbi napilapok tanúsága szerint – az országos tanács által „derűtséggel” visszaigazolt „új” jelszót Kádár pártvezértársai korántsem fogadták kitörő lelkesedéssel. Az ügy kapcsán még egy sajátos „sajtóháború” is kibontakozott. A néhány hónappal korábban az MSZMP napilapja, a *Népszabadság* főszerkesztőjeként fungáló pb-tag, az ideológia keményvonalas őre, Nemes Dezső, frissen kinevezett külügyi titkár éppen a HNF lapjában, a *Magyar Nemzet*-ben figyelmeztette – persze kellő óvatossággal – főnökét, hogy Magyarországon „az osztályantagonizmus felszámolásának folyamata még nem fejeződött be (...) az ellenforradalmi erők maradványaival még harcolni kell”, vagyis: még nem lehet mindenki „velünk”. S mert időközben a Kádár János által kifejtettekről jó néhányan, például a már említett, ám az idő tájt még minden funkció nélküli Gyurkó László – úgy vélekedtek, hogy végre „elérkezett az idő, amikor a hallgatásnál nagyobb bűn a helyeslés”, a *Népszabadság* szürke eminenciása, az évtizedeken keresztül főszerkesztő-helyettes, Rényi Péter aláírásával megszületett a kádári szavak egyetlen „helyes értelmezése” is. „Az új jelszó ideológiai harcra szólít – magyarázta az első titkári szavak hatásának tompítását célzó *Nem játék a szavakkal* című cikkében Rényi –, felhívás az előttünk álló nagy tömegnevelő, tudatformáló munkára. Értelmét teljesen félreérti, aki úgy véli, hogy ez a fogalmazás liberális elnézést sugall (...) éppen ellenkezőleg: a szocializmussal ismerkedő, barátkozó tömegek átnevelésére sarkall, arra a nagy harcra, amely egyedül képes végleg elszigetelni és felszámolni az ellenség maradványait.”

Megint csak más, nem mellékes kérdés, hogy maga Kádár állítólag helytelenítette, amikor az ilyen és ehhez hasonló kijelentéseit jelszónak kívánták emelni. A HVG kérdésére reagálva legalábbis ezt állította a Kádár mellett sokáig úgymond személyi titkároskodó, másfél évtizeden keresztül beszédírói, de kb-osztályvezetői, sőt 1974-től három éven át *Népszabadságnál* főszerkesztői szerepet is betöltő Katona István, az egykori első titkár kevés bizalmasának egyike. Katona szerint egyébként Kádár beszédíróinak – időbeli sorrendben: a pb-tag Szirmai Istvánnak, az agitprop osztályt irányító (később a *Magyar Hírlap* alapító főszerkesztője) Darvasi Istvánnak, neki, Katonának, majd őt követően az utóbb szintén pb-tagga emelkedő Óvári Miklósnak – aligha volt szerepük a híressé lett Kádár-mondatok kiagyalásában. Az első titkár ugyanis – az ötvenkénti pártkongresszusokon elmondott beszámolók kivételével – a különféle nyilvános megszólalásai során érintett témákhoz csupán hívószavakat, jellemzőnek vélt számadatokat igényelt. „Ezt is csak azért – tette hozzá Katona –, hogy ne üres lap előtt kelljen gondolkodnia.”

Katona szerint tehát az elhíresült kádári szólások leginkább saját kútfőből származó rögtönzések lettek volna. Ugyanezt gondolja a legnagyobb karriert befutó Kádár-szlogenről is, merthogy „minden bizonnyal véletlenül” született csak meg, mivelhogy az emigráns magyar lapok „nemigen kerültek az egyébiránt igen sok sajtóterméket olvasó Kádár asztalára”, mi több, ezen orgánukok lapszemlézését sem végezték. Huszár Tibor szerint viszont a hatvanas évek elejének kádári gyakorlatába „bőven belefér”, hogy az első titkár, ha az agitprop-vonalról nem is, de mondjuk belügyi vonalról megkapja az emigráció nevezetes orgánumát, elolvassa, s az ott leírtakat valamiképp hasznosítja, ahogy ez az ő feltételezése szerint az adott esetben is történt.

E legnevezetesebb jelszó-história nyomán mindenesetre megfogalmazódhat az a kérdés is, hogy a nem túl gyakori, ám kétségkívül emlékezetes kádári aforizmák születését például segítették-e bábák. A bennfentes politikai közvélekedés kezdetben az 1956-tól kezdve a *Ludas Matyi* viccmagazin ügyeletes főszerkesztőjévé lett Tabi Lászlót, a hetvenes-nyolcvanas években pedig a kádári politikát szolgáló, a szelep szerepét is betöltő, s a Mikroszkóp Színpad körül csoportosuló humorista csapatot (a két egymás utáni igazgatót, Komlós Jánost és Marton Frigyeszt, valamint felfedezettjüket, a Kádár-paródiájával a szocialista táboron belül humortörténelmet író Hofi Gézát) hozta ilyen hírbe. A 2002-ben megjelent *A Komlós* címet viselő, meglehetősen kritikai visszhangot kiváltó interjúkötet ezt a szoros és mindennapos kapcsolatot feltételező legendát mindenesetre szétosztatni látszik. A kötetet jegyző újságírónak, Kertész Péternek több visszaemlékező is egybehangzóan idézte fel, hogy az önnön bátorságától és a támadások keresztüztüztől megriadó színházi csapat számára mekkora feloldozást jelentett, amikor Kádár – akit

az akkor (már és még) éppen bizalmas kapcsolatban álló pb-tag Aczél György, a szocialista kultúra felügyelőbiztosja cipelt el egy előadásra – azzal adott védlevelet az őt szeretve kifigurázó műsornak, hogy kijelentette: a róla mintázott figura „jobb, mint az eredeti”.

Egy kör négyszögesítése

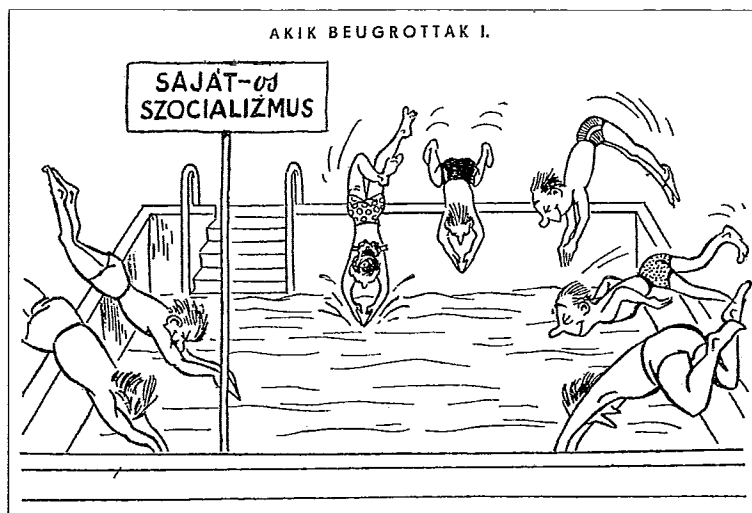
Kádár-taktika '57

„A Táncsics Körrel sem fogunk cicázni. A szektás vonal annyit ér, mint egy köpés. Ha arra leszünk kényszerítve, hogy fellépjünk ellene, ebből nem lesz baj, mert ennek nincs bázisa. A jobboldali azért veszélyesebb, mert ennek van bizonyos tömegbázisa.” A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) ideiglenes intézőbizottságának első titkára, Kádár János okította ekképp a kétfrontos harc módszerére grémiumtársait 1957. június 7-én. A tőle még zárt körben is szokatlan, durva szóhasználat pontosan jelzi, milyen megvető indulattal viseltetett mindaz iránt, amit a Táncsics Kör jelképezett. A hivatalosan csupán 1957. január 20-án megalakult kör alapítói elsősorban az 1919-es Tanácsköztársaság „kunistaként” elkönyvelt veteránjait, valamint a Rajk-per óta mindenképp „gyanús” spanyolországi polgárháború vakhithú kommunistáit szervezték maguk köré. Az említett két csoport tagjainak ha más-más okból is, de az 1945 utáni Magyarországon nemigen volt lehetőségük mozgalmi „tápasztalataik” kamatoztatására.

1956 után úgy vélték, talán most itt az idő, hogy érdemeiket és elvhűségüket megillető pozíciót kapjanak a mozgalomban. „Az októberi események után, amely bennünket fegyvertelenül és szervezetlenül kiszolgáltatott az ellenforradalom önkényének, elhatároztuk, hogy haladéktalanul létrehozuk szervezetünket” – jelentkeztek szolgálattételre az ideiglenes intézőbizottságnál 1957. februári jelentésükkel. A Táncsics Kör elnöke Hevesi Gyula lett, aki a Tanácsköztársaság idején a szocialista termelés népbiztos volt, s aki most azzal is eldicsekedett, hogy a kör több mint félezres tagságát az „illegális mozgalomban jól bevált hólabda módszerrel” röpké néhány hét alatt verbuválták össze. Vagyis az öt alapító – az említett elnök mellett a mára jószerével teljes feledésbe merült Bauer László, a Hevesihez hasonlóan a szovjet gulágokat s a szibériai száműzetést is megjárt Hunya István, Matejka Jánosné és Mó-

zes Viktor – a régi romantikus módon, két-három „megbízható elvtársát” mozgósította, s ők egyenként ugyancsak ugyanennyi mozgalmi társukat „aktivizálták”.

A tőle mintegy függetlenül verbuválódott Táncsics Körre a kádári vezetés az említett megalakulástól kezdődően gyanakodva nézett, hiszen már a szervezet alapszabályában is meghirdetett célja – „a marxizmus–leninizmus elvi tisztaságának mindennemű eltorzulással szembeni védelme” – túl sok-

Rajzok az 1958-ban megjelent, majd bezúzott Kádár-hű karikatúrákötetből ►

féleképpen volt értelmezhető a számukra. Még akkor is, ha 1956 októberét az első pillanattól ellenforradalomnak titulálták. Csakhogy ezen kérlelhetetlen véleményük hangoztatásával minduntalan figyelmeztették az egykori ingadozókat – elsősorban persze a november 1-jei rádiónyilatkozatában a forradalmat hirtelen felindulásában „népünk dicsőséges felkelésének” nevező Kádárt –, hogy ők nagyon is emlékeznek, s ha kell, emlékeztetnek erre.

Így bár a kör vezetői nemcsak a szovjet segítségnyújtást helyeselték, hanem az első adandó alkalommal párthűséget is esküdtek a „forradalmi munkás-paraszt kormánynak”, Kádár már áprilisban sem sok kétséget hagyott afelől, hogy az önmagát időnként már-már az élcsapat élcsapatának tekintő kört – amely az új tagfelvételek és „átigazolások” alkalmával szigorúbb követelményeket állított, mint maga az MSZMP – kiiktatandónak gondolja. Ezért már a párt intézőbizottságának április 23-ai zárt ülésén a párt hivatalos szóhasználatában több olyan vádat fogalmazott meg – például hogy „a szervezet könnyen külön politikai centrummá nőheti ki magát”, vagy hogy „tagjai szektásak, de egyben teret adnak a revizionista nézeteknek” –, melyek a

kiátkozás szinte biztos előjelének számítottak. Az 1957 júniusában politikai bizottsággá átalakult pártvezetés mégis csupán az év novemberében hozott olyan értelmű határozatot, amely – miként azt a kör történetét felvillantó történészpáros, Pór Edit és Cseh Gergő Bendegúz megírta – a csoport „felszámolásához” vezetett.

Addig viszont a Táncsics Kör 1957. március 6-án még hetilapot is alapít(hat)ott, és a *Magyarország* című kiadványban akkortól megjelenő írások

sem hagytak kétséget afelől, hogy a veteránok elsősorban az 1919-es „forradalmi hagyományok” felújítását, vagyis mindenekelőtt a proletárdiktatúra elnyomó eszközeinek szigorú alkalmazását szorgalmazták. Hétről hétre közöltek például olyan cikkeket, amelyek mintegy a már letartóztatott írók elleni leendő vádiratokhoz szolgáltak adalékkal, illetve újabb és újabb „ötleteket” adtak a hatóságoknak, kiket is kellene még letartóztatni. Az 1957 áprilisában végül is őrizetbe vett Déry Tibort például március és december között nem kevesebb mint hét cikk bélyegezte meg. A több hónapja letartóztatásban lévő Lakatos Istvánt pedig 1957 júliusában egy névtelen szerző leplezte le, mondván, hogy „az *Igazság* című ellenforradalmi lap vérontásra uszító november 8-i számában” megjelent, *Forradalom* című versét 1949-ben – más címmel és nyilván más üzenettel – egyszer már közölte. A „feljelentők” szemében nyilván nem enyhítő, hanem éppen súlyosbító körülmény lehetett, hogy az ominózus vers eredeti címe 1919 volt.

A mindenütt ellenforradalmárokat kereső és találó *Magyarország* munkatársait 1957 májusában az is igencsak felháborította, hogy a Pedagógus To-

vábbképző Intézetben 1956 nyarán „nyilvánosan gyalázták a pártot” és „a tagkönyvet a sarokba dobták”, s horribile dictu „szakállt növesztettek a tanárok” –, de főként az, hogy „a burzsoázia káderei lényegében ma is a helyükön vannak”. Az úgynevezett kis íróperben 1957 októberében – a Varga Domokos és három társa ellen – hozott, a későbbiekhez képest enyhe ítéletről pedig például az *Egy ítélet margójára* című, december elején közzétett nyolcsoros verssel emlékezett meg a lap. A kis opust egy Szilágyi György nevű költő – a későbbiekben ismert kabaréíró, napjainkban hangját leginkább a jobboldalon hallható szerző – írta: „Három esztendő telt le Vácott / – annó tizenkilenc után – / egy nyolcsoros forradalmi versért / büntetesként az én apám. // És ha mi nem lennénk humanisták / nem küzdenénk egy szebb korért – / mint Horthyék, mi is három évet / adnánk most minden nyolc sorért...”

A „revizionista irányzat” elleni kérlelhetetlenség akár még kapóra is jöhetett volna az MSZMP vezetésének, mivelhogy maga is a megtorlás útját járta, ám a Kádár-féle vezetés végül is más szerepet talált Hevesinek és körének. Érezniük kellett, hogy megbízhatóságuk megkérdőjelezhetetlensége ellenére sem tudnak áttörést elérni: így például a legrangosabb pártgrémium – időhiányra hivatkozva – egyszerűen nem tűzte napirendjére Hevesiék 1957. március 7-én tett, igen fontos javaslatát *Magyar Tanácsköztársaság 1919* elnevezésű érdemérem megalapításáról. Nem teljesítették a kör tagjainak azon óhaját sem, hogy érdemeikre való tekintettel biztosítsanak számukra egynémely kiváltságot, például a közúti közlekedési eszközök díjtalan használatát. Igaz, az sem volt kevés, hogy a Magyar Országos Levéltárban őrzött dokumentumok tanúsága szerint a Tánácsics Kör által megbízhatónak tekintett egyes elvtársak fegyverviselési jogára a pártvezetés azonnal rábólintott.

A kör azonban nemigen tudott olyat csinálni, ami az ideológiai monopolhelyzetére kínosan ügyelő Kádárnak jó volt. A szektásnak elkönyvelt kör a legnagyobb kritikát paradox módon „engedékenységeért” kapta. Amikor a *Magyarországban* 1957 júniusában egy féloldalas cikk már a címében is azt bizonygatta, hogy *Az egyetemi diákság nem falurossza*, vagyis hogy az 1956. október 23-ai tömegtüntetés résztvevőinek többsége megtévedt, félrevezetett fiatal volt, Kádár a június 27-én kezdődött pártértekezleten leszögezte: „Nem helyes, ha udvarlással akarunk az ifjúságra hatni, mint ahogyan például a *Magyarország* című lap egyik cikkében égis magasztalják azokat az egyetemi ifjakat, akik a rendszer ellen harcoltak.” Ugyanezen a pártértekezleten az inkább színészi-rendezői tehetsége okán emlékezetes Major Tamás – akkor központi bizottsági tag is – pedig így rontott rá a demonstrációs eszköznek kijelölt tömörülésre: „Hevesi elvtárs felhívta figyelmünket a Tánácsics Körrel kapcsolatban arra, hogy nagyon sok fel nem ismert tehetség van ott (...) én azt hiszem, hogy nem annyira a fel nem ismert tehetségek, mint a felismert és közismert tehetségtelen emberek megnyilvánulásai a jellemzőek.” A pártértekezlet napjaiban ugyanis már megvolt a Tánácsics Kör átala-

kítására – értsd: felosztatására – az apparátus által készített javaslat, amely a kör munkájában „mutakozó veszélyes jelenségek miatt” igen súlyos retorziót, az újjászervezendő Magyar Partizánszövetségbe való beolvadást írt elő. Pór Edit és Cseh Gergő Bendegúz úgy véli, hogy a Tánácsics Kör sorsát „a régi kommunisták engedetlen elvhűsége” pecsételte meg.

A beolvasztásra, illetve a *Magyarország* megszüntetésére hozott határozat érvénytelenítését Hevesi hiába próbálta immár esdeklő levélben elérni, végül fegyelmezett pártkatonaként vette tudomásul a megváltoztathatatlant, s az alapító tagok lapjuk 1957. december 31-ei, utolsó számában kinyilvánították: helyeslik a párt rájuk vonatkozó döntését. A Tánácsics Köröt reprezentáló káderek ennek ellenére – vagy épp ezért – sosem emelkedtek a párt- vagy az állami tisztségek betöltésekor a közép szintnél magasabbra. A legmesszebb még maga Hevesi Gyula jutott, aki a Magyar Tudományos Akadémia titkári székéből 1960-ban – immár Kossuth-díjas vegyész akadémikusként – hét esztendőre még átülhetett az alelnöki székbe is.

Az idézett történész szerzőpáros úgy véli, hogy a Tánácsics Kör sorsát „a régi kommunisták engedetlen elvhűsége” pecsételte meg. Arra azonban ma még nincs végleges felelet, hogy Kádár János – aki nem rejtette véka alá, hogy a Tánácsics Kör a szektások körébe sorolja – végezetül mégis miért „cicázott” novemberig, a pb miért csak akkor döntött végérvényesen az „egyébként feddhetetlen kommunisták” szétrobbantásáról. Az egyik lehetséges válasz talán a Tánácsics Kör feltételezett és valóságos gyengeségében lelhető meg, hiszen a velük való „leszámolással” negyven esztendővel ezelőtt éppen azt lehetett demonstrálni, mintha Kádár a „centrumból” valóban kétfrontos harcot vívott volna, mintha a revizionisták fizikai megsemmisítése és egy politikai csoportosulás szétkergetése egy és ugyanaz lett volna.

99 százalékos hős

A kiskazda Kovács Béla 1956 után

Zsarolással felérő emelkedett pátosszal és ünnepléssel fogadták 1956. november 1-jén a Független Kiskazdapárt (FKGP) frissiben visszaszerzett Semmelweis utcai székházában a szovjetek által kilenc évvel korábban, 1947. február 25-én elhurcolt parlamenti képviselőt, a párt egykori főtitkárát. „Ha valakinek (...) a nevéből legenda lesz, akkor ez ellen a hős sem védekezhet. Kovács Béla hőssé vált a magyar nemzet szívében, és nevét legenda övezi. Ez minket arra kötelez, hogy meghajoljunk előtte, őt meg arra, hogy ne akarjon történelmi szerepe elől kitérni” – fogalmazott forradalmi lelkesültségében a párttárs, Kiss Sándor.

A kapacitálásnak engedve Kovács nemcsak abba egyezett bele, hogy miniszterséget vállal a koalíciós Nagy Imre-kormányban, de egy nappal később tudomásul vette az FKGP elnökévé való közfelkiáltásos megválasztását is. Pedig az egyébiránt mindössze 48 esztendő politikust, miután szovjetunióbeli – majd rövid magyarországi – rabságából 1956 áprilisában megtörtén és súlyos betegen hazatért szülőfalujába, a Pécs melletti Mecsekaljára, az őt meglátogatóknak újra és újra hangoztatta: „hátralévő éveiben” már semmi másra, csak nyugalomra vágyik.

Ami a vele történtek ismeretében nem is csodálható. „Mátyás, neked még nyakad sincs, hová tesszük majd a kötelet?” – állítólag ekként viccelődött még 1946 nyarán Leányfalun, az egyik pártközi értekezlet szünetében a magyar kommunisták első emberével, Rákosi Mátyással a kiskazdapárt főtitkára. S van olyan vélekedés, hogy ez az intermezzo okozta bő fél évvel később Kovács Béla vesztét, ő maga viszont „csak” 1946 végén érezte úgy, hogy sorsa megpecsételődött. Együtt vadászva a Szovjetunió magyarországi követével, ekkor azt bizonygatta Georgij Makszimovics Puskinnek, hogy az oroszországi politika elhibázott, s hogy a Rákosival és bandájával való próbálkozásuk hiábavaló, a magyar népnek nincs szüksége rájuk. Akárhogy történt is, 1947. január 5-én a kommunisták kezében lévő államvédelem „széles körű köztársaság-ellenes összeesküvést” fedezett fel, és a Magyar Közösség-per néven elhíresült, a kiskazdapárt szétfűzését is eredményező koncepciók eljárásban nem sokkal később gyanúba keverték Kovács Bélát. Mivel azonban a parlament a kommunista párt minden igyekezete ellenére sem függesztette fel a főtitkár mentelmi jogát, a szovjet megszálló hatóság sietett vazallusai segítségére, és a hadseregük elleni kémkedés vádjával letartóztatta a kiskazdák erős emberét, a pártszervezés egyik motorját, aki a második világháború idején a függetlenségi és ellenállási mozgalom meghatározó résztvevőjeként vívott ki tekintélyt

magának. (Az utókor megbecsülése 2000-ben abban is megnyilvánult, hogy február 25-ét, a politikai emberrablás évfordulóját tette meg az Országgyűlés a kommunizmus áldozatainak emléknapijává.)

A politikai életből való erőszakos kiiktatása után Kovácsot a Szovjetunióba hurcolták, s ha a közhiedelemmel ellentétben nem került is a gulágra, számos szovjet börtönt megjárta. Ügyében 1952-ben hoztak csak ítéletet, 25 évet kapott kémkedésért, s családjának először 1955 márciusában – jóval Sztálin halála után – adhatott hírt magáról. Bár a szovjet hatóságok még abban az évben átadták őt a magyar államvédelemnek, a betegségek tucatjától szenvedő politikusnak 1956 áprilisáig kellett várnia szabadulására.

Az általa emlegetett „hátralévő éveire” remélt nyugalom azonban az életből még hátralévő három esztendőben sem adatott meg neki, mivel a forradalom leverése után előbb – a rátestált történelmi felelősséget is átérezve – ő maga keresett kompromisszumot a szovjet fegyverek által biztosított kádári hatalommal, később pedig Kádár János volt az, aki meg kívánta szerezni az élő legenda politikai támogatását. E téren Kádár némi eredményt fel is tudott mutatni: a Nagy Imre kivégzése után négy hónappal, 1958. november 16-án rendezett országgyűlési választáson az emigráció helyett az itthon maradást választó egykori kiskazda vezér a Hazafias Népfront Baranya megyei jelöltlistáján lett – az akkor szokásos 99,56 százalékkal – országgyűlési képviselő, s ezt a kádári propaganda meglehetősen kiaknáztta. A parlament nyitó ülésén a fotóriporterek együtt öröközhették meg őt a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) első emberével. Egyébiránt ez a november 26-ai protokolláris esemény volt Kovács utolsó nyilvános szereplése, két nappal későbbi tüdővérzése után, 1959 februárjában már „csak” az *Épülő szocializmusunkról* című – a többpártrendszer helyett a népfrontmozgalmat helyeslő – *Magyar Nemzet*-beli vezércikkkel, valamint a halála előtt egy héttel a *Népszabadságnak* adott, ezúttal a kádári tévesztő politikát támogató nyilatkozattal jelentkezett.

A kádári hatalomnak tett gesztusok már a maguk idejében jókora vihart és sajtópolémiát kavartak, elsősorban és értelemszerűen a nyugati emigráció körében. Az emigrációs *Irodalmi Újságban* például az FKGP egykori országos szervezőtitkára, Halászi József azt fejtegette, hogy a „legvadabb kolhozosítás idején parasztságunk másfajta nyilatkozatot várna Kovács Bélától”. 1959. július 15-ei (közvetett, időközben nekrológgá is átlényegült) vitacikkében Nagy Ferenc – az FKGP egykori elnöke – viszont úgy vélte, hogy Kovács Béla „a vonakodó, kikényszerített lépéseivel egyetlen babérlevelet sem ejtett le homlokáról”. És persze felröppentek olyan – az 1946–1947-ben a miniszterelnöki posztot is betöltő Nagy Ferenc álláspontján messze túllicítáló, ma is gyakran hangoztatott – nézetek, amelyek szerint Kovács mindvégig házi őrizetben volt, s az ominózus újságcikkek egyáltalán nem tőle származnak.

Palasik Mária történész – aki 2002-ben, a Parlament előtti Kovács Béla-szobor felavatásának alkalmára, hézagpótló kismonográfiát jelentetett meg a há-

nyatott életű politikusról – „teljességében máig feltáratlannak” értékeli az 1956 utáni évek ez irányú történetét, mivelhogy a kérdést eldöntő dokumentumok vagy lappanganak, vagy soha nem is léteztek. A történész a HVG megkeresésére válaszolva elmondta: változatlanul vizsgálendő, hogy a megpróbáltatásokba beféradt Kovács az 1956. november 4-ei szovjet megszállás után milyen megfontolásokból vállalt továbbra is politikai szerepet, miben reménykedett – s miben csalatkozott – közvetlenül az 1958. novemberi választás után.

Történeti kutatások alapján annyi bizonyosnak mondható: a szovjet megszállás napján Kovács Bélát is elérte az a telefon, amely a Nagy Imre-kormány tagjait a jugoszláv követségre invitálta, ám ő két kisgazda politikussal, Vörös Vincével és Koszér Nándorral az amerikai nagykövetség ajtaján kopogtatott. A Mindszenty József hercegprímásnak menedékjogot adó Egyesült Államok Kovácsék hasonló kérését elutasította. A miérteket csak találgatni lehet: talán a nem régi moszkvai rabság miatt nem kockáztatta az amerikai kormányzat a konfliktust, talán a „parasztpolitikus” személyét nem tartotta elég fajsúlyosnak. A menekülési kísérlet megghiúsulása után Kovács egészen december elejéig idősebb Antall Józsefnek (az 1990–1993 közötti miniszterelnök édesapjának) a vendégszeretetét élvezte, aki 1945–1946-ban az újjáépítési tárca gazdjaként kisgazda miniszterként volt Tildy Zoltán, majd Nagy Ferenc kormányában. Az Egyetem utcai lakásban Kovács irányításával november 10-étől naponta ülésezett az FKGP vezetősége, s a kisgazda politikus november közepén némi optimizmussal számolt be a Kádár Jánossal való első találkozásáról. Mint az Rainer M. János történésznek, az 1956-os Intézet igazgatójának egy 2002-ben, a két Antall Józsefről írt tanulmányából tudható, az FKGP forradalom utáni vezetősége „hemzsegett az állambiztonság ügynökeiktől”, így azon sem lehet nagyon csodálkozni, hogy Kádár elég pontosan tudta, a kompromisszumkeresőket elsősorban koalíciós partnerséggel érdemes hitegetni. November közepére, a második Kádár–Kovács találkozó vitaanyagául az FKGP vezetői elkészítették a „kompromisszumos kibontakozási tervet”, amely Magyarország törvényes kormányának a Nagy Imre-kabinetet nevezte ugyan, ám de facto elismerte a szovjet csapatok segítségül hívásával megalakított Kádár-kormányt is. Az ekkor felkínált kompromisszumra azonban november végén, a következő találkozás idején már nem volt szüksége a kádári hatalomnak: az MSZMP és egyúttal a forradalmi munkás-paraszt kormány első embere – jóindulatát jelezve – azt tanácsolta, a kisgazdák „menjenek vidékre és szűrjenek el”.

Az MSZMP ideiglenes központi bizottságának levéltárban fennmaradt jegyzőkönyveiből tudható, hogy a tanácsot megfogadó – s Mecsekaljára hazautazó – Kováccsal később is számoltak. 1957 áprilisában például államminiszeri tisztséget ajánlottak neki, de ő ezt nem fogadta el, mégpedig azért nem, mert – Kádár tolmácsolásában – „furcsa volna, ha ő a proletárdiktatúra mellett beszélne lelkes hangon”. Az elutasítást a kommunista pártvezér „cserbenha-

gyásnak” minősítette. Így aztán annak sem volt akadálya, hogy 1958 januárjában a Nagy Imre-per előkészülete során két alkalommal is tanúként hallgassák ki a kisgazdapárt 1956-os – időközben bűncselekménnyé nyilvánított – újjáalakítása ügyében. Nem sokkal később viszont a kihallgatásakor „semmire nem emlékező” Kovácsot megkörnyékezték a kádári hatalmat kiszolgáló egykori kisgazda politikustársak: az államfői székhelyen trónoló Dobi István és az 1957-ben népfőtitkárrá tett néprajztudós, Ortutay Gyula. Miközben kijárták, hogy Kovács megfelelő orvosi ellátásban részesüljön, minden igyekezetüket latba vetették, hogy a betegségek sorával küszködő Kovács elfogadja a neki felkínált képviselői mandátumot. Törekvésük sikerrel járt, s az FKGP egykori főtitkára 1958 novemberében nem csupán a személyét fókuszba állító alakuló ülésen vett részt a parlamentben, hanem az azt követő esti zártkörű ünnepi vacsorán is, ott azonban rosszul lett, majd tüdővérzést kapott.

Ezután már többet volt a pécsi klinikán, mint Mecsekalján, az otthonában, így személyes jelenlétével – akár szándékában állt, akár nem – nem legitimálhatta a szavakban már meghirdetett kádári konszolidációt. Működésbe lépett viszont a kádári propagandagépezet, s 1959. február 20-án, az Országgyűlés második ülésnapjának napjára időzítve az Ortutay névvel fémjelzett Hazafias Népfőtitkárság napilapjában, a *Magyar Nemzet*ben megjelent a már említett, a többpártrendszer helyett a népfővezetelműt vezető vezércikk. Az szinte bizonyos, hogy a cikk szövegét Kovács korábbi, 1945 és 1947 közötti beszédírója, az időközben Dobi István famulusává szegődött Dernői Kocsis László újságíró öntötte formába, s állítólag ő vitte azt az üzenetet is, hogy a cikk nyitja majd meg az utat Kovács és még számos volt kisgazda politikus előtt a népfővezetelműt vezető vezérkarába. Az azonban már nagyon is kérdéses, hogy a Kovács aláírásával megjelent írás mennyiben tükrözi a „szerző” gondolatmenetét, illetve ilyen-olyan sugallatra mennyiben módosította Kovács eredeti mondanivalóját a gördülőképpen fogalmazó újságíró.

Még több kételyt vet fel Kovács utolsó, a halála előtti héten az MSZMP napilapjában, a *Népszabadság*ban megjelent nyilatkozata. „Merem remélni, hogy engem idehaza a dolgozó magyar nép nem tart ellenzéki vezérnek, még csak ellenzékinak sem” – olvasható egyebek mellett abban a közleményben, amelyben a megszólaltatott reagált a „nyugati disszidens körökben és néhány kapitalista újságban” a személye körül támadt „ricsajra”, s ekképp üzent a „hangoskodóknak”: „Hagyjanak engem nyugaton békében, hagyják békén a kommunistákat, hagyják békén az országunkat, mert mi a magyar nép fejlődését akarjuk és fogjuk szolgálni.”

Máig tisztázatlanok ugyan Kovács újságbeli megszólalásainak körülményei, ámde Palasik Mária véleménye szerint az is bonyolítja a kérdést, hogy a politikus szájába adott gondolatok közül jó néhány – elsősorban a szövetkezetesítés ideája – „egyáltalán nem volt idegen Kovács Béla felfogásától”. Számos visszaemlékezés tanúsága szerint a szovjetunióbeli rabságból hazaérkező

Kovács Béla már 1956 tavaszán azzal lepte meg egykori párttársait, hogy elismerően nyilatkozott a téeszekkel kapcsolatban, s a politikai aktivizálódás szempontjából megfelelő terepnek nevezte a népfrontot. Bármily fondorlattal születtek is a szóban forgó írások, az MSZMP-nek kétségtelenül jól jöttek. Erre utal az is, hogy Kovácsnak a *Magyar Nemzet*ben való megszólalása után Kádár személyes hangú levélben köszönte meg a mellettük való „kiállást”. Arra azonban nincs adat, hogy a pécsi klinikán fekvő, levegőt is nehezen kapó férfiú elégtételként vagy éppenséggel végső keserőséggel olvasta Kádárnak a koalíciós időszakra vonatkozó, sajátos beismerésbe oltott rehabilitáló vélekedését: „Nem szégyellem leírni, hogy úgy tűnik nekem, már az akkori Kovács Bélában is több jó vonásnak kellett lennie, mint amennyit mi kommunisták képesek voltunk meglátni benned.”

Frontolva haladás

Egy különös amnesztia

„Elhangzott olyan vélemény is, hogy ez az amnesztia kétoldalú: Déryt azért kellett szabadon engedni, hogy Farkas Mihályt is szabadon engedhessék. Vannak, akik azt mondják, hogy ezzel ráértünk volna felszabadulásunk 20. évfordulóján is.” Ekképpen summázta az 1960. április 1-jén bejelentett részleges amnesztia pártbeli és társadalmi fogadtatását 15. számú bizalmas tájékoztató jelentésében a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) párt- és tömegszervezetek osztályának vezetője, Sándor József. A napilapok három nappal az ünnepségek előtt jelentették meg rövid tényhírként a *Magyar Távirati Iroda* közleményét: „A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány előterjesztésére hazánk felszabadításának 15. évfordulója alkalmával részleges kegyelmet gyakorolt.” A lapokban nem kommentált előterjesztés hét pontja közül az utolsó kettő közvetlenül is érintette „az 1956-os cselekményeikért” elítélteket. Az egyik felfüggeszteni javasolta az államellenes bűncselekmények miatt hat évnél nem hosszabb időtartamú börtönbüntetések végrehajtását, ennek alapján került ki a börtönből például Haraszi Sándor szerkesztő, Háy Gyula író, Vásárhelyi Miklós újságíró. A rendelet hetedik pontjában pedig meg is nevezték Déry Tibor író, a Nagy Imre-per másodrendű vádlottját, az illegális kommunista mozgalom

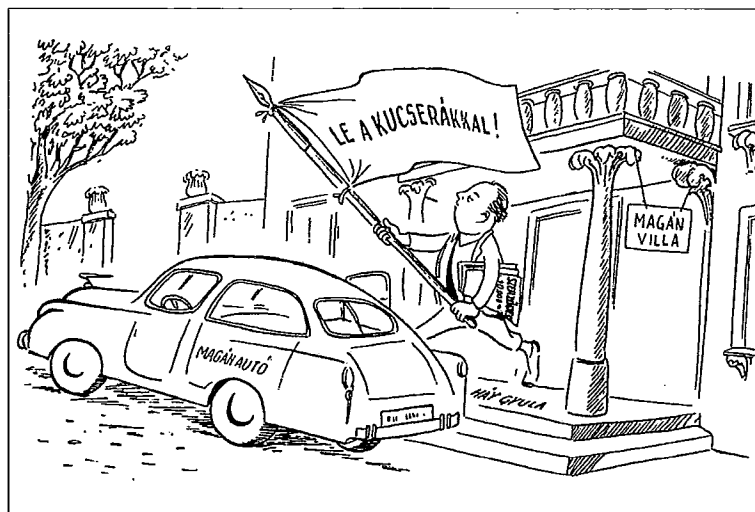
ismert személyiségét, Donáth Ferencet, az egykori honvédelmi minisztert, Farkas Mihályt és fiát, az ÁVH-s ezredes Farkas Vladimirt, Nagy Imre vejét, Jánosi Ferencet és az 1956-ban a Forradalmi Honvédelmi Bizottmány elnökévé választott s ezért aztán elítélt Váradi Gyulát, akiknél ez a felfüggesztés „egyéni elbírálás” alapján történt.

Mindmáig teljességgel tisztázatlan, hogy egészen pontosan mik is voltak azok a szempontok, amelyek alapján a döntést valójában meghozó politikai bizottság összeállította az ominózus névsort. Az MSZMP politikai, illetve központi bizottságának a Magyar Országos Levéltárban őrzött jegyzőkönyvei ugyanis e témákban igen szűkszavúak. 1959 márciusában – amikor egy részleges amnesztia tervét első ízben hozta szóba a magas grémium – például csak ennyit jegyeztek fel: „A javaslatot a Politikai Bizottság zárt ülésen tárgyalta.” Vagyis immár örök homály fedi, hogy az ülésen a többiek mellett jelen lévő Kádár János, Biszku Béla, Marosán György, Münnich Ferenc vagy Nemes Dezső közül ki milyen véleményen volt. Annyi azonban bizonyos, hogy az egykor rettegett államvédelmi főnök, Péter Gábor – akinek 1954-es életfogytiglani büntetését 1957-ben 14 esztendőre mérsékeltek – ekkor, tehát 1959 márciusában rendkívüli „személyes kegyelem” következtében már két hónapja szabadlábon volt. S az is tény, hogy áprilisban – talán ennek ellentételezéseként – egyéni kegyelemben részesült a majd egy évvel korábban lefolytatott Nagy Imre-per egyik vádlottja, az egykori kisgazdapárti politikus, a volt köztársasági elnök Tildy Zoltán is.

Az 1959. július 10-ei pb-jegyzőkönyv azért már valamivel többet is elárul a pártvezetésben e tárgyban zajló vitákról. Az előző pártvezetésből „átvett” Révai József – aki 1956. október 23-án még magából kikelve követelte, hogy azonnal nyissanak tüzet a tüntetőkre – ekkor, már halálos betegen, azt fejtegette: „Az egész nép felé valami olyasmit kellene meghirdetni, hogy megbocsátás.” Kádár János azonban még úgy reagált a „felvetésre”, hogy „a gondolattal egyetértek, de sajnos ebben az időszakban a pártfegyelmi bizottságoknál, népi ellenőrzés vonalán stb. újra napirenden van az 1956-os viselkedés”. Fél év múltán, 1960 januárjában azonban már ő az, aki egy kb-ülésen – nyomatékosan figyelmeztetve a teljes titoktartásra – megosztja a jelenlévőkkel a politikai bizottság körvonalazódó amnesztiaelképzelését. E változás egyik – s Kádárt feltételezhetően nyugtalanító – oka elsősorban az előző esztendő végén, az ENSZ közgyűlésén született, Magyarországot elmarasztaló határozat lehetett. Ám közismert az is, hogy a nemzetközi PEN Klub mind több neves és nagy tekintélyű író (többek között T. S. Eliotot, Sartre-t, Koestlert, George Orwellt, Bertrand Russellt) sorakoztatott fel a börtönben tartott magyar írók, elsősorban Déry Tibor és Háy Gyula kiszabadítása érdekében.

A kb tagjainak többségét az 1960. március 30-ai ülésen, úgy tűnik, mégis szinte sokkszerűen éri Biszku Béla belügyminiszter előterjesztése a másnap bejelentendő megkegyelmezésekről, pontosabban az amnesztiában részesü-

lők személyéről. A bejelentés nyomán a felszólalók a rendelettel „úgy általában” természetesen egyetértettek, de például Révész Géza honvédelmi miniszter kifejezte aggályát egykori elődjének, Farkas Mihálynak és fiának szabadlábra helyezése miatt, méghozzá nem is akármilyen indoklással: „A tiszték között felháborodást fog kiváltani, mert kisebb bűnt elkövetők bent maradnak.” S bár ott és akkor nem tisztázódott, hogy kiket is értett a miniszter a „kisebb bűnt elkövetők” kitétel alatt, de Révészt követően sorra álltak fel a

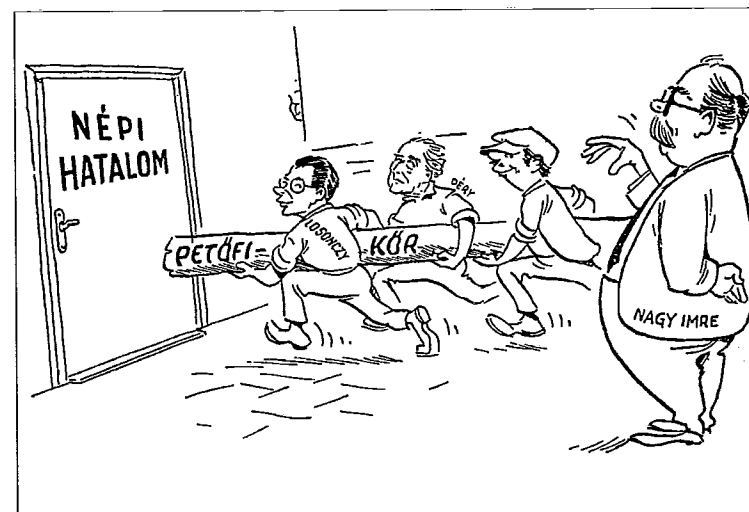
Rajzok az 1958-ban megjelent, majd bezúzott Kádár-hű karikatúrákötetből ►

kb tagjai, elsősorban Farkas Mihály szabadon bocsátásával szembeni fenntartásukat hangoztatva. Hét ellenvélemény után Kádár magához ragadta a szót, s kifejtette, „személy szerint ő is, a PB is 4-5 hónapig gondolkodott a kérdésen, és úgy gondolja, hogy a döntés helyes”.

A figyelmeztetés használt: ezután Major Tamás, a Nemzeti Színház színész-igazgatója például már azt javasolta a kb tagjainak, hogy „vegyünk egy mély lélegzetet, és fogadjuk el a javaslatot”. Legfeljebb Tömpe István, a rádió későbbi elnöke, akkoriban belügyminiszter-helyettes állt elő olyan, talán kompromisszumra törekvő ötlettel, amely alapjaiban torpedózhatta volna meg az egyensúlyozni kívánó kádári elképzelést. Azt tanácsolta: „A kommunikációba ne kerüljenek bele a nevek, mivel a személyi kultusz hívei akkor fel fognak bátorodni.” A párt első titkára, érzékelve a veszélyt, azonnal le is intette: „Ez így nem jó, mert a nyugati rádió és sajtó adni fogja a neveket, és nekünk majd az ellenség nyomására kell magyarázkodni.” A vita legvégén pedig, közvetlenül azelőtt, hogy a grémium változtatás nélkül, egyhangúan, határozattá emelte volna a rendelettervezetet, Kádár így fogalmazott: az,

„hogy az írók kegyelmi ügyét összekapcsoljuk a Farkas-üggyel, még a látszatát is elkerüli annak, hogy az ellenség nyomására cselekedtünk”.

Kádárnak ezt a megjegyzését akár elszólásnak is lehetne tekinteni. Hiszen az írók – s köztük megkülönböztetett helyen a 63 évesen bebörtönzött Déry Tibor – nemzetközi tiltakozásokat kiváltó „ügye” már nem is annyira a magyar vezetést zavarta, hanem a mindinkább békeoffenzívára készülő Szovjetunió pártfőtitkárát, Hruscsovot. Déry Tibor életművének kutatója, Botka Ferenc

irodalomtörténész egy 1995-ben megjelent kötetben egész fejezetet szentel az íróper külföldi visszhangjának. Ebből egyértelműen kilálglik, hogy az óvatosságot nemzetközi nyitással próbálkozó kádári vezetés nem is nagyon tehetett mást, mint hogy szabadon engedje a leginkább szem előtt lévő Déryt.

Más, nem mellékes kérdés, hogy Kádár ezzel egy időben valójában engedni kényszerült a nemcsak a felső vezetésben jelen lévő, hanem a párt derékhadában is a többséget alkotó, őt balról szorongatóknak is. Ez utóbbiak véleményét híven tükrözi egy ugyancsak 1995-ben publikált 1957-es dokumentum, amelyben a büntetés-végrehajtási parancsnokság alezredes osztályvezetője a Biszku Béla belügyminiszternek Farkas Mihályról és fiáról tett jelentése végén azon véleményének is hangot kívánt adni, miszerint „helyes volna megfontolás tárgyává tenni kérelmüket”, amit a két elítélt – a korábban megkapott napilap-olvasási és látogatófogadási kedvezményeinek visszaállítására – éhségstrájkjal nyomatékossítva terjesztett elő.

Arra nézve viszont nem került elő még dokumentum, hogy Déry Tibor, illetve Farkas Mihály és Vladimir mellett miért éppen az akkor velük együtt

szabadultak kaptak egyéni kegyelmet. Valószínűsíthető magyarázatot talán csak Donáth Ferenc esetében lehet találni, a Kádár Jánossal egykor közösen vállalt illegalitást. Ezt látszik erősíteni az a történészberkekben elég régóta tudott tény, hogy a Nagy Imre-per szovjet forgatókönyvében – Kádár közbelépése nélkül – Donáthra is halálos ítélet várt volna.

Míg 1960 márciusában a kb-ban Kádárnak „a Farkasok ügye” okozott pilanatnyi gondot, az amnesztia végrehajtásakor már az egyéni kegyelemben részesítettek – elsősorban Déry Tibor – szabadon engedése váltott ki főfájást. Április 5-én, a PEN Klub éppen soron lévő londoni ülésén a két magyar küldött, Sőtér István és Kéry László learathatta az első elismeréseket – amely ez esetben csak annyit jelentett, hogy a magyar szervezet tagságát mégsem függesztették ismét fel. Az egyéni kegyelem hírére a váci börtön fogságban hagyott ötvenhatosai nyolc-tíz napos éhségsztrájkkal reagáltak, amit a nyilvánosság elől eltitkoltak, viszont súlyosan megtoroltak – legalábbis ez tudható meg Kertész Dezső orvosnak és Litván György történésznek (s egykori elítéltnék) az 56-os Intézet 1995-ös évkönyvében megjelent tanulmányából.

Kádár Jánosnak viszont – aki a történelemben végül is a látszatteremtés robotosának bizonyult – ezzel az „akciójával” már 1960-ban is sikerült azt a képzetet kialakítania magáról, hogy kiegyensúlyozó erőként voltaképpen kétfrontos harcot vív. Pedig miközben – az egy időre valóban koncként oda dobott – Farkas Mihály és Farkas Vladimir szabadon bocsátásával a Rákosi-rendszert szimbolizálók „utolsó mohikánjai” kerültek szabadlábra, a magyarországi börtönök több száz kivégzés után is tele voltak az ötvenhatos elítéltekkel. Kádár tehát akaratlanul – vagy nagyon is akarva – beváltotta azt az ígéretét, amelyet még Péter Gábor idézett fel a már említett 1957-es felbbsviteli tárgyalásán: „Az utóbbi időben a feleségem járt Kádár Jánosnál, aki azt mondta neki, hogy a régi kádereket nem lehet üldözni, és nem fogja megengedni, hogy azoknak súlyosabb bántódása legyen.”

Utó- és előjátékok

Októberi előkészületek '58

„Az ellenség alig mert megmukkanni. Az ellenséget az elmúlt két év folyamán sikerült szétvernünk, és ma már mély illegalitásban él (...) tömegbázisa minimálisra szűkült” – adott Földes László, a belügyminiszter első helyettese 1958. december 8-án visszatekintő értékelést a hatalom szempontjából forrónak ígérkezett 1958-as politikai őszi. A kádári vezetés a Nagy Imre-per s a miniszterelnök kivégzésének évében ugyanis nem csupán az októberi évfordulós megemlékezéseknek kívánta elejét venni, de már a „konszolidáció” látszatát is igyekezett felmutatni. Ez is oka lehetett, hogy az 1956 utáni első, egyébként törvényesen már 1957-ben esedékes országgyűlési választást 1958 novemberére mégiscsak kiírta, de annak is, hogy a forradalom évfordulóját a választási előkészületekbe kívánta beletemetni. Például akként, hogy Biszku Béla, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Kádár utáni első erős embere, a politikai bizottság (pb) tagja belügyminiszterként parancsba adta: a választásra mindenképpen rendet és nyugalmat kell teremteni az országban.

Hogy ez a nevezetes, a korabeli feljegyzésekben 20-as számú parancsként emlegetett hatósági intézkedéssorozat valójában mit is jelentett, ahhoz a Kenedi János történész 1996-os *Kis állambiztonsági olvasókönyve* is számos adalékkal szolgál. Az utókor innen szerezhet tudomást arról, hogy a november 16-án esedékes választás rendjéért és nyugalmaért a megyei és a budapesti főkapitányoknak október első napjáig javaslatot kellett tenniük: a látó- és hatáskörükbe tartozó, még (vagy már) szabadlábbon lévő „ellenséges elemek” közül kiket kívánnak rövidebb-hosszabb időre őrizetbe venni vagy internáltatni.

A túlbiztosításra mindig hajlamos főkapitányságok nem henyéltek: több mint 2 ezer személy kikapcsolására tettek javaslatot, az új vonalat jobban ismerő Belügyminisztérium helyszínre is utazó képviselői azonban végül is „csupán” 837 „prevenciós intézkedést” hagytak jóvá. De ezeknek – ha hihe-tünk a korabeli rendőri statisztikának – csupán a fele irányult „politikaiak” (köztük némileg új, közelebbről meg nem határozott kategóriaként a huligánok) ellen, a többiek, a rendőrségi szóhasználat szerint „többszörösen elítéltek vagy lumpenproletár elemek” voltak.

Arra viszont, hogy miért lehettek a Belügyminisztérium említett képviselői engedékenyebbek a megelőzés tekintetében egy másik irat adhat magyarázatot. Október első hetében került a funkciókkal akkoriban alaposan elhalmozott Marosán György íróasztalára az MSZMP adminisztratív osztályának – egyébként a Magyar Országos Levéltárban őrzött, s teljes terjedelmében publikálatlan jelentése – az úgynevezett ellenforradalmi büntetőügyekről. A for-

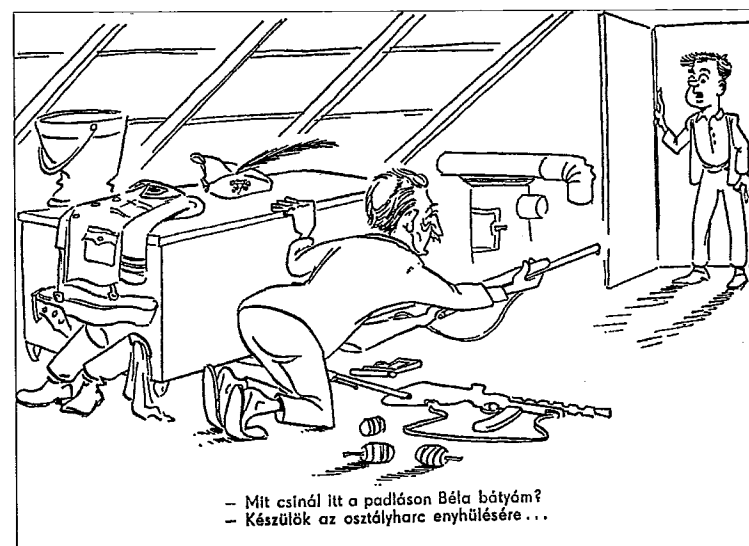
radalom leverését követően a párhierarchiában Kádár helyetteseként fungáló Marosánt az általa felügyelt osztály arról tájékoztatta, hogy a hónap első napjáig „az elsőfokú bíróságok 16 798 személyt vontak felelősségre a Népköztársaság elleni, tehát ellenforradalmi bűncselekmények miatt”, közülük a jelentés napjáig jogerősen 206 személyt ítélték halálra. A Marosánnak készült feljegyzés egyben arról is tájékoztatta címzettjét, hogy november végére, legalábbis első fokon, „le lehet zárni az ellenforradalmi pereket”.

Minden bizonnyal ez az értékelés is hozzájárulhatott ahhoz, hogy október 17-én Kádár János, a párt első titkára, amikor egy Angyalföldön tartott választási nagygyűlésen a nyugdíjasok bizonyos kategóriáinak emelést, a pedagógusoknak és az egészségügyi dolgozóknak pedig „bérrendezést” ígért, mintegy mellékesen, ha tetszik, megnyugtatóként azt is bejelentette: „Az ellenforradalmi bűnösök felelősségre vonása alapján megtörtént.” Hogy az idézett bejelentés mégis inkább hangulati elem volt, azt bizonyítja az egykori pártellenzéki értelmiségiek egy csoportjának őrizetbe vétele, a publicitás teljes mellőzésével – a beszédet követő napon; az egy évvel később, a Hungaricus-perben elítéltek – például Mérei Ferenc pszichológus és a Hungaricus álnéven könyvét első számizdatként közreadó Fekete Sándor és segítőik – letartóztatása. S ez a kádári bejelentés viszonylagosságának csak az első jele volt. A következő héten jött a folytatás: november 24-én hirdettek ítéletet az 1956 novemberében a szovjet bevonulást követő civil ellenállást szervező Nagy-budapesti Központi Munkástanács perében. Itt Rácz Sándorra róttak ki életfogytig tartó szabadságvesztést. De a Mecséri János elleni, szintén azokban a napokban folyó perben sem támasztotta alá az első titkár szavait a Legfelsőbb Bíróság katonai különitanácsa által hozott ítélet. A Magyar Néphadsereg ezredesét, aki besoroztatta 1956. november 3-án a Maléter Pál vezette küldöttséget kísérte Tököldre, hat katonájával együtt a választást megelőző napon, 1958. november 15-én végezték ki.

A „választások nyugalma” érdekében hozott intézkedések természetesen mindezeket túl a legszélesebb értelemben érintették a rendőrség és a karhatalom teljes készenlétbe helyezett állományát. Nekik a munkásrendőrség, valamint a megbízható KISZ-tagok bevonásával például a munkásmozgalom nagyjainak, valamint a felszabadító szovjet hadsereg emlékműveinél kellett fokozott „objektumvédelemről” gondoskodniuk. Október 22-étől kezdődően pedig, amikor is központilag mindenfajta gyászt betiltottak, a házakról, a középületekről az ő feladatuk volt eltávolíttatni az esetleg kikerült fekete, illetve nemzetiszínű lobogókat. Ezenkívül a rendőrség civil ruhás operatív állománya szigorú parancsba kapta azt is, hogy a járőröket (főleg a fiatalokat), ha „gyász- vagy nemzetiszínű szalagokat, vagy jelvényeket” viselnek, azonnal igazoltassák és „nagy körültekintéssel vizsgálják meg (...) kin miért van”.

Az általános megfélemlítés ellenére a belügy az október első napja és november 20-a közötti másfél hónapban 73 esetben szerzett tudomást röpcédu-

la-terjesztésről. Igaz viszont, hogy – mint Földes László belügyminiszter-helyettes már idézett összefoglalójából tudható – „mindössze 577 primitív előállítású”, többségében kézzel írt falragasz „próbált nyugtalanságot keltetni” az országban. „Tiltakozunk Maléter Pál és Nagy Imre kivégzése ellen!” – állt például az egyik, Egerből begyűjtött röplapon, míg egy másik, ugyancsak Egerben terjesztett falragasz felhívást közölt: „Fegyverbe magyarok! Sok az adó, ruszlik haza, vigyétek csapataitok haza!” Békéscsabán október 20-án ej-

Rajz az 1958-ban megjelent, majd bezúzott Kádár-hű karikatúrakötetből

jel 41 darab 8x12 centiméteres konzervgyári vignettára indigóval sokszorosított üzenetet szedtek össze a riadóztatott közegek. „Munkások, parasztok, értelmiségiek. Emlékezzetek a brutálisan vérbe fojtott 1956. október 23. forradalomra. Emlékezzetek a meggyilkolt Nagy Imrere és társaira!” – figyelmeztetett a magát az „Igazság követőiként” említő, a rendőrség által később felderített, 17 éves békéscsabai kereskedősegéd. A belügyi apparátus akkurátus összesítője egyébként még azt is lajstromba vette, hogy az utcákon cirkáló figyelők 267 „ellenséges tartalmú” falfirkát fedeztek fel, s 390 esetben észlelték választási plakát, illetve dekoráció letépését, illetve megrongálását.

Igazi leleplezhető ellenforradalmi összeesküvés nem lévén, némi rendőrsikert azért illet produkálni. Ezért aztán a december 8-ai országos belügyi értekezleten a mindenütt ellenséget szimatoló Földes László kiemelkedő akcióként emlegette a Csongrád megyei főkapitányságot, amely állítólag 14 fős ellenséges, országos röpcédulázásra készülődő csoportot – állambiztonsági szlenggel élve – „göngyölített fel”. Az elhárított veszély nagyságát azzal

ecsetelte, hogy „a házkutatás során 3 ezer röplapot sikerült lefoglalni”. A valóság ennél lényegesen szerényebb volt, mert – mint az a *Kis állambiztonsági olvasókönyvnek* az esetet részletesen dokumentáló fejezetéből kiderül – az 1958. október 18-án foganatosított házkutatás alkalmával mindössze három darab, *Ébredj magyar* kezdetű versröplap próbanyomataira leltek az erre szakosított szervek. Az első versszak így szólt: „...Az elnyomó tüzet szítva elled, / Mind azon iparkodik, hogy nyomorban eltemet. // Élősködő bitang ebek, / Kik a kommunizmust hirdetik, / Hazudtatok már eleget; / Le a kommunizmussal! Le veletek!” Az idézett sorokat egy 14 esztendő, az általános iskolát éppen csak elvégzett, a szegedi konzervgyárban dolgozó segédmunkás leány írta, akit a történelekről először hírt adó Kenedi János a már említett olvasókönyvében a nem közszereplőket mindenkor megillető személyiségi jogok figyelembevételével fiktív néven szerepeltetett. A lázító költeményre egyébként a Csongrád megyei rendőrök egy úgynevezett hálózati jelentés nyomán bukkantak. Mégpedig úgy, hogy egy bizonyos „Cirok” fedőnevű ügynök 1958 októberének első napjaiban jelentette, hogy albérlóje, egy 18 esztendő fiú röpcédulázásra készül. A bejelentés nyomán indított széles körű állambiztonsági nyomozás – amelynek irataiból mintegy másfél száz oldalnyi olvasható a Kenedi-kötetben – minden lehetséges eszközt bevetett a leleplezés érdekében. Volt titkos házkutatás, az albérleti szobában – a készülődő bűncselekmény helyszínén – foganatosított „3/e rendszabály” (így nevezte a rendőri zsargon a helyiségben elrejtett mikrofont), volt a gyanúsítottak külső figyelése, s készült „operációs terv” az egyidejű letartóztatásra és a nyílt házkutatásra. A mindössze kéthetes akció – ellentétben a történelekről beszámoló diadalittas, 3 ezer elkobzott röpcédulát emlegető belügyminiszter-helyettesi jelentéssel – igen sovány eredménnyel zárult, mert hogy a versből – mint említettük – mindössze három próbanyomat készült el. Igaz, a házkutatás során lefoglaltak még a majdani sokszorosításhoz alkalmas kellékeket, például 200 darab, a bolti forgalomban játéknymodához használatos „új állapotú gumibetűt”, egy bélyegzőpárnát, s két üveg fekete tust. A hatóság birtokába került ezenkívül még jó néhány, a köz rendjére veszedelmesnek ítélt vers. A nyomozás az őrizetbe vétel után fogdaügynök segítségével folytatódott, innen az az információ, hogy a letartóztatottak a verset 3 ezer példányban akarták kinyomtatni...

„A népi demokratikus államrend megdöntését célzó izgatásra való szövetkezéssel” vádolt költő lány 1959-ben féléves (fiatal korára tekintettel felfüggesztett) börtönbüntetést kapott. A tárgyaláson a „makacs, önfejű és konok” vádlottat mindennél jobban bántotta az – tartotta fontosnak az utókorra örökíteni az ítélet indoklása –, hogy a tanácsvezető közölte vele: „Hagyjon fel a versírással, mert nincs tehetsége hozzá.” (Az ügy korántsem ezzel a nem egészen esztétikai fogantatású tanáccsal zárult. A munkáslány az intellemt ellenére folytatta a versírást. Ami onnan tudható, hogy a rendőrség is folytatta a fiatal

lány figyelését s kihallgatásait is. Ez utóbbiak egyike 1959 áprilisában a városi kórház ügyeletén végződött. S bár az ügyeletes körzeti orvos naplójába bejegyzettek aligha adnak pontos eligazítást a történelekről, az bizonyosra vehető, hogy a rendőrrel „elővezetett nő rendkívül ideges” volt, s a fején lévő több, „folytonossági hiányos” sérülés eredetéről először „nem mert nyilatkozni”, a rendőri engedélyre pedig azt az orvos által jegyzőkönyvileg megkérdőjelezett változatot adta elő, hogy „szögesdrótnak futott”. A körzeti orvosi naplóban még az is megőrződött, hogy „az elővezetett beteg nadrágján a lába között lévő folt föl volt szakítva”. Akármilyen történt is, az 1959. április közepén ismét őrizetbe vett, immár a 16. évében járó lányt másfél hónappal később, május 28-án a rendőrség – a felfüggesztett börtönbüntetést ellenére – utolsó figyelmeztetésben részesítette, majd szabadon bocsátotta azon ígéretének fejében, hogy végleg lemond további ellenforradalmi tevékenységéről. További sorsa a rendőrségi dokumentumokból a kutatók számára is követhetetlen.)

Visszatérve immár a kádári hatalom ünnepi készülődésére: miközben a belügy a megmukkanni alig merő ellenségről adott hírt a pártvezetésnek, a kádári, egyébként korántsem egységes csapat a pártapparátus tájékoztató jelentései alapján október közepén arról kapott visszajelzést, hogy a választási jelölőgyűlések vidéken és a fővárosban – hogyan is másként, mint – „jó hangulatban, megfelelő ütemben haladnak”. Igaz, arról is szó esett, hogy a választóknak vidéken csak 30-50 százaléka, Budapesten pedig csupán 20 százaléka jelenik meg a nevezetes eseményen, tehát a távol maradottak közötti politikai munkára „komoly figyelmet kell még fordítani”. S lám, az egy héttel későbbi, október 22-ei összesítés már arról adott hírt, hogy a gyűléseken több mint 2 millió ember vett részt.

A visszaigazoló jelentések rendre figyelmeztettek rá, hogy „ellenséges”, illetve „provokatív” megnyilvánulások is fel-felbukkannak a jelölőgyűléseken. Például – szól az egyik feljelentéssel egyenértékű tájékoztatás – „a főváros XVII. kerületében egy volt horthysta vámőrezredesnek sikerült tanácsagnak jelöltetni magát”. Ugyancsak az ellenség hangjának nyilvánított egy XII. kerületi jelölőgyűlésen elhangzott felszólalás. A néven nem nevezett állítólag azt volt bátor mondani, „mennyire sajnálja az anyákat, hogy reggel óvodába cipelik a gyerekeiket, s milyen nehéz nekik otthon is és a munkában is helytállni”. A budapesti pártbizottság információs csoportja rögvest meg is nyugtatta a címzetteket, mivel a jelen lévő érintettek közül többen is résen voltak, s azzal verték vissza a támadást, hogy „elmondották, mennyire boldogok, hogy napfényes, jól felszerelt óvodákban, szakemberek felügyelete mellett lehetnek gyermekeik”.

Az illetékes hangulatmérők szemében már-már szabotázsnek tűnt, ami a XII. kerület egy másik választókerületében történt. A meghirdetett időre csak 14 ember verődött össze, ráadásul – mint kiderült – az egyik ház lakói egységesen, előre megfontolt szándékkal bojkottálták a jelölőgyűlést. A pártbizottság

munkatársai az esetet végül is nem minősítették ellenséges szándékú passzívításnak, mivel akceptálták a lakóknak azt az álláspontját, hogy „amíg (...) a háztetőt nem javítják ki, nem érdekli őket semmiféle megmozdulás”. A megoldásról sajnos nem maradt fenn semmifajta dokumentum, így máig nem tudni, hogy a november 16-ai országgyűlési és tanácsválasztáson e ház lakói beletartoztak-e abba az 1,6 százalékba, amely végül is mert a választási színjátéktól távol maradni. Ezen egyébként a Hazafias Népfrent – MSZMP által előzetesen kijelölt – „jelöltjei” a szavazatok 99,6 százalékát szerezték meg.

Felállás helyett felállítás

Marosán kontra Kádár, anno 1962

„Miért zárták ki Marosán Györgyöt a politikai bizottságból?” – kérdezgették egymástól a politikai eseményeket rögvest viccekre fordító pestiek 1962 őszén. „Azért – adták meg a választ –, mert Buci Gyuri nemcsak pék, kádár is akart lenni.” Ugyanerre a kérdésre mások, megint csak Marosán eredeti szakmájára utalva, azt a poént fabrikálták, „mert nem volt elég sütnivalója”. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) napilapjában, a *Népszabadság*ban 1962. október 14-én megjelent szűkszávú központi bizottsági (kb) közlemény elolvasta után is csak találgatni lehetett, mi is történt a kulisszák mögött, vajon mit fedhet „a személyi hiúságból, tekintély- és népszerűségféltesből fakadó, a párt politikai egysége ellen irányuló” Marosánt megbélyegző megfogalmazás.

Találgatni azonban nemcsak az utca embere találgatott. A minden funkciójától (pb- és kb-, valamint elnöki tanácsi tagságától) megfosztott Marosán kegyvesztettségének okai – egy 1962. október 24-ei, a belföldi és külföldi elhárítás információit összegző jelentés szerint – mind „szocdem körökben”, mind az ellenségként nyilvántartott, frissiben szabadult 1956-os elítéltek között, mind pedig a nyugati diplomácia háza táján szóbeszéd tárgya volt. A 2000-ben a *Beszélő* folyóirat által megjelentetett, *Beszélő évek* című kötetben található dokumentum alapján tudható, hogy a budapesti amerikai nagykövetség másodtitkára például azon vélekedésének adott hangot, hogy azok a nyugati tudósítások, melyek szerint Marosán György kevesellte volna a párton belüli liberalizálódást, minden bizonnyal „téves információkon alapulnak”, mivel a kb-titkár éppen hogy azért zárták ki a testületből, „mert kifogásolta a túl nagy liberalizálódást”.

Az ügy hiteles részletei évtizedekig a legszigorúbb államtitoknak minősültek. A politikai pályafutása végét jelentő döntés okairól a nyilvánosság előtt először maga az érintett – a Kéthly Anna által „a szociáldemokrata párt sírásójának” aposztrofált kriptokommunista, majd a Rákosi-érában börtönbe zárt, 1956 után a forradalmi munkás-paraszt kormány tagjaként és Kádár helyetteseként a kemény kéz politikáját, valamint a példastatuálást hirdető – Marosán György szólt, szólhatott, 1989 végén. A *Fel kellett állnom* című memoárkötet – amelynek közzétételét több mint két évtizeden keresztül meggátolta a hivatalosan nem létezőnek mondott cenzúra – csak Kádár János halála után jelent meg, s benne Marosán azt jelölte meg lemondása fő indokaként, hogy a hatvanas évekre Kádárt a tévedhetetlenség nimbusza kezdte övezni, s ő az első titkár körülvevő személyi kultusz elleni tiltakozását nyilvánította ki a visszavonulásával.

Noha a részletek feltárásával a történettudomány máig adós, a részben közzétett, másrészt az azóta kutatható dokumentumok alapján fő vonalaiban immár rekonstruálható a szövevényes történet. Arra persze ma még nem lehet választ adni, valójában mikor is kezdődött a „Marosán-ügy”, az azonban bizonyos, hogy 1962. szeptember 1-jén déli 12 órakor Kádár helyettese, a kb adminisztratív titkára felállt íróasztala mellől, s kísértelt a kb-iroda Duna-parti épületéből. „Csupán” egy – a kb tagjainak címzett, ám Kádár János titkárságán „saját kezű felbontásra” figyelmeztetéssel ellátott – nyolcvanoldalas levelet hagyott hátra.

A *Múltunk* című lapban Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente 1994-ben közzétette a beadvány szövegét, melyből a figyelmes olvasó számára az derülhet ki, hogy a pártcsatározásokban óriási rutint szerzett Marosán 1962-ben a legkülönbébb jelzésekből megértette, de legalábbis megérezte, csillaga lealudóban van, s ezért ellentámadásba ment át. Először is elfogadhatatlannak titulálta, hogy Kádár hitelt adjon annak a „becstelen rágalomnak”, miszerint ő pb-üléseken elhangzott „bizalmas információkat” fecsegne ki, majd keserűen elemezte azokat az okokat, amelyek odáig vezettek, hogy „akaratomon kívül szembekerültem némely vezetővel, magával Kádár elvtárssal is”. Beadványában Marosán „lázítóan elgondolkodtatónak” tartja, hogy éppen „a vérzivataros időkben meglapuló (...) utólagosan okos és bátor” funkcionáriusok verhettek éket a két első ember közé. „Soha senkivel nem rivalizáltam, és a jövőben sem fogok!” – szögezte le Marosán, majd kimerítő részletességgel szólt a Kádárt tévútra térítő „nyálazók” és „fülbe duruzsolók” mesterkedéseiről, név szerint a párt- és tömegszervezeti osztály (nem sokkal később a kb-iroda) az első titkár „besúgójának tekintett” vezetőjéről, Sándor Józseféről és az „opportunistá, jellemtelen és lakájtermészetű” ideológiai titkárról, Szirmai Istvánról.

Bár Marosán elsősorban Kádár bizalmasait támadta, bírálatából jutott – igaz, szitokszavak nélkül – az első titkárnak is. „Ez a vezetés néha úgy fest, mintha mi valamennyien iskolás gyerekek volnánk, akiknek a tanító a szájá-

ba rájga a tennivalókat” – írja az egyébként igen találó összegzést. A rivalizálási szándékot tagadó szakítólevél alaphangja a sértettség, annak hangsúlyozása, hogy 1956-ban voltaképpen egyetlen ember szállt szembe „megalkuvás nélkül az ellenforradalommal”, s ez a valaki nem volt más, mint ő, Marosán. A kijelentésben lévő állítás nem is oly burkolt célzás volt a november 1-jei rádiónyilatkozatban még dicsőséges felkelést emlegető Kádárra.

Említett memoárjában Marosán azt állítja, a szakítólevél elküldésével lemondási elhatározása megmásíthatatlanná vált. A beadvány utolsó bekezdésének jelen idejű megfogalmazásai – „nem viselhetem el, hogy még egyszer megcsúfolhassanak”, „azt kérem az elvtársaktól, értsenek meg, ilyen körülmények között nem maradhatok” – az utókor olvasóban azt a benyomást keltik, mintha 1962. szeptember elején Marosán még valamelyest reménykedett volna.

S úgy tűnik, kezdetben maga Kádár is azt gondolta, valamifajta kompromisszum köthető lesz. A beadványról ugyanis majd egy hétig senkinek nem szólt, helyette váratlan távollétét azzal „igazolta”, hogy „Marosán elvtárs néhány nap szabadságot vett ki”. A levél kézhezvételét követő ötödik napon a két vezető személyesen is találkozott. „Ezeket a leveleket meg kellene semmisíteni, hogy soha senki ne lássa, ne olvashassa” – mondta volna e találkozásakor Kádár, mire Marosán keményen a szemébe vágta volna azt, hogy „vagy igaz, amit leírtam, vagy nem igaz”. Legalábbis a már említett Marosán-memoár szerint ekképp lett a békekötési kísérletből végleges szakítás. Kádár a két nappal későbbi pb-ülésnek írott jelentésében a találkozó részleteiről nem szólt, csupán annyit jegyzett meg: azért vette magára az időleges hallgatás felelősségét, mert lehetségesnek tartotta az „elvtársi és baráti megoldást”. A háromórás – egyébiránt a két pártvezér közötti utolsó – négy-szemközti beszélgetés, akárhogy zajlott is le, nem hozott kézzelfogható eredményt. Az bizonyos, hogy Kádár mindenképp szerette volna elérni a lemondás visszavonását, cserébe viszont nem kínálta fel megtámadott famulusai menesztését. De hogy erről is folyhatott az alkudozás, arra közvetett bizonyítékot maga Marosán szolgáltat. Memoárjának *Mégis maradok?* című fejezetében ugyanis Kádár szájába adja a következő szavakat: „Leváltásukat kéred, amit jogosnak tartok. Ezt azonban lehetetlenné tette a leveled, mert ez így zsarolás, és ezt el kell kerülni (...) Szirmainak, Sándornak mennie kell (...), de nem most és nem így.”

Nehezen képzelhető el, hogy Kádár – akinek kétségkívül ekkor kellett először, ám nem utoljára szembenéznie potenciális riválissal – akár csak négy-szemközt is engedékeny lett volna, az viszont bizonyos, hogy mihelyt úgy-mond szabad folyást engedett az ügynek, azt kérlelhetetlen következetességgel vitte végig. A helyzet kivizsgálására felállított bizottság elnökevé a mindenkori pártvonalhoz hű, Marosánról soha jó szót nem ejtő pb-tag és miniszterelnök-helyettes Kállai Gyulát javasolta. Ennek ellenére Marosán egy ideig

úgy érezhette, hogy levelének volt hatása, hiszen a pb tagjai közül állítólag számosan igyekeztek őt maradásra bírni. 1962. szeptember 27-ére viszont már minden eldőlt. E napi dátummal fogalmazta meg Kádár írásos észrevételét az ominózus beadványra, melyet – mint írta – „megmagyarázhatatlannak” tart, a lemondást pedig „a munkásosztály forradalmi pártjában szokatlan (...) és megengedhetetlen” lépésként értékelte. Az a megállapítás pedig, hogy „Marosán elvtárs igen jól tudott harcolni az ellenforradalom erőivel vívott nyílt és heves harcok idején (...), de a konszolidációt követően elkezdett bizonytalanodni, s ez zsákutcába vitte őt”, felért egy elbocsátó üzenettel, s szeizmográf-ként jelezte előre a továbbiakat.

Azt például, hogy amikor a Marosán-ügy 1962. október 11-én a kb soron következő ülésének napirendjére került, a 13 felszólaló közül senki sem akadt, aki védeni merészelte volna a hónapokkal előbb még Kádárral együtt éltetett, a szocializmushoz hű elvtársat. Igaz, a vizsgálóbizottság jelentését előterjesztő Kállai Gyula nem hagyott kétséget afelől, hogy „a négy évtizedes munkás-mozgalmi múlt” ez alkalommal nem enyhítő, hanem „súlyosbító körülmény”, mivelhogy „a párt egységével senki nem játszodozhat”.

„Szégyenletes és minősíthetetlen politikai zsarolás” – minősítette Marosán levelét a spanyol polgárháborút megjárt, majd rövid magyarországi tartózkodás után a szovjet titkosszolgálat kötelékébe került, a történettudomány által máig feltáratlan életutat bejárt, akkortájt éppen egyszerű kb-tagként fungáló Tömpe András, aki nem sokkal e felszólalása előtt még a bizottság és a „vád-lott” között ingázva igyekezett közvetíteni. „Marosán elvtárs azt fogja mondani, hogy megtagadtam a barátságunkat, de azt várja talán, hogy a levelében feltüntetettek miatt támogatom őt vélt igazában?” – sietett elhatárolódni az egykori szociáldemokrata párttárs, Szurdi István, akkor a kb ipari osztályának vezetője. „Egy hiú, nagyképű ember (...) támadja hátba a pártot” – jelentette ki az 1949 óta minden kormányban bársonyszékhez jutott Apró Antal. A mögötte egyhangúan felsorakozó kb-tagok után Kádár először is kijelentette, hogy „mi nem vagyunk sem pszichoanalitikusok, sem ideg- vagy elmeorvosok”, ennek ellenére ő nagyon is lehetségesnek tartja, hogy Marosánnak „valamilyen orvosságra van szüksége”, mert hát a beadványban leírtak – így Kádár – teljességgel alaptalanok. Az engedékeny hangon kezdett beszéd azonban egy ponton ellentétébe csapott át, az önfegyelméről ismert első titkár többször is kifakadt: „Szabad, hogy egy anya szüljön világra egy olyan embert, aki a munkásosztály forradalmi pártjával ezt megteheti? Én azt mondom, hogy az ilyen ember tűnjön el.”

Ezek után korántsem volt váratlan, hogy a kb a lemondást nem fogadta el, hanem a beadvány állításait teljes egészében elutasítva, az eljárást magát pedig „pártszerűtlennek és önkényesnek” bélyegezve Marosánt megfosztotta vezető párttisztviselőitől. Két nappal később a pb a lefokozás részleteiről is döntött. Jóváhagyta ugyan a „törvényesen járó” 6500 forintos, akkori álom-

nyugdíjat, ám azonnal megszüntették a párt addigi második emberének kormánybírói biztosítását, nevét törölték valamennyi protokoll-listáról, gépkocsi-használati jogát megvonták, villájában pedig – addig is, amíg „szerényebb” lakásba nem költöztetik – leszerelték a legfelső párt- és állami vezetőkkel közvetlen kapcsolatot biztosító M és K telefonokat.

Fuvallat egy pohár vízben

Kádár Hruscsov leváltásáról

„Mi Hruscsov elvtárs életének egész munkásságát pozitívan értékeljük. Ez az öreg ember valamikor volt vöröskatona, pártmunkás, vezető. Egész életét a mi ügyünknek szentelte. Ezért mi őt tiszteljük. Ha az utcán látnánk, nem fordulnánk el tőle. Nem tudunk egyik napról a másikra leköpní egy olyan embert, aki mindig velünk harcolt. Kivételt képez, ha az illető átállt a másik oldalra, áruló lett. Nagy Imre esetében például nem haboztunk (...) mindezeket azért mondtuk el, hogy a jövőben is őszinték lehessünk, hogy ne legyen semmi közöttünk, amit magunkban kell tartani. A Hruscsov-kérdéssel mi többet nem foglalkozunk. Megértettük az SZKP döntésének indoklását, azzal egyetértünk” – e szavakkal kívánta lezárni Moszkvában 1964. november 10-én Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt központi bizottságának (MSZMP kb) első titkára azt a példátlan esetet, amely majd egy hónapon keresztül – saját bátorságától is megriadva – valóságos lázban tartotta a magyar kommunista vezetést. A személyes találkozon a szovjet testvérpárt új főnöke, Leonyid Iljics Brezsnyev válaszában „megértéssel viseltetett a felvetett problémák iránt”, egyben kifejezte, mennyire hálás azért, hogy „a magyar elvtársak végül is elfogadták a felmentés szükségességét”. Majd néhány perccel később – mintegy mellékesen, nehogy a két ügy között valaki is összefüggést gondoljon – azt is kijelentette: az ő véleménye szerint is jobb, ha Rákosi Mátyás továbbra is a Szovjetunióban marad...

Noha Hruscsov leváltásának híre maga is alaposan felkavarta az akkori hétköznapiakat, az utókor érdeklődésére mégis inkább a kulisszák mögötti történések tarthatnak számot. A magyar-szovjet vazallusi kapcsolat „pillanatnyi” megkérdőjelezésének ugyanis sok száz oldalas dokumentációját őrizi a Magyar Országos Levéltár. Történt pedig, hogy 1964. október 14-én,

a Szovjetunió Kommunista Pártjának központi bizottsága (SZKP kb), az elnökség kétnapos monstre ülését követően „saját kérésére”, valamint „előrehaladott korára és egészségi állapotának rosszabbodására való tekintettel” minden tisztségéből felmentette az addigi első titkárt és miniszterelnököt, Nyikita Szergejevics Hruscsovot. Az azóta leginkább csak moszkvai puccsként emlegetett akció természetesen jó darabig izgalomban tartotta a világ közvéleményét, hiszen a Szovjetunió addigi első emberének nevéhez kapcsolták a desztalinizálást, s az 1956-os XX. kongresszuson elmondott nevezetes, Sztálin bűneit leleplező úgynevezett titkos, ám mégiscsak ismertté vált beszéde okán olyan nimbusz övezte, amit még a magyar forradalom eltiprása sem tudott teljesen semlegesíteni.

A világpolitikai fordulat lehetőségét is magában rejtő vezércsere miatti izgatottság a magyar politikai felső vezetésben sem volt kisebb. Ráadásul Kádár János népes delegáció élén éppen Lengyelországban tartózkodott. Talán ezzel is magyarázható, hogy a leváltást hírül véve az MSZMP politikai bizottsága (pb) nevében az első titkár első helyettese, Biszku Béla a belügyi szerveknél és a munkásőrségnél azonnal riadókézsülséget rendelt el. „Volt olyan eset, hogy valaki a Szabad Európa rádióadását felerősítve kitétte készülékét az ablakba” – indokolta utóbb, a veszély mértékét is jelezve, a reflexszerű intézkedést Biszku a pb október 16-ai, rendkívüli ülésén, amelyre egyébként azért került sor, hogy a legfelsőbb grémium vezetői másnapra olyan „megfelelő vezércikket, illetve sajtókommentárt” készítsenek elő, ami „segíti a párttagok és a dolgozó nép bonyolult helyzetben való eligazodását”.

A hirtelenjében összerántott pb-ülésen a levéltári dokumentumok tanúsága szerint az akkori ideológiai kb-titkár, Szirmai István – akinek nevéhez egyébként az úgynevezett „harmadik T”, a túrás hatvanas évekbeli meghonosítása fűződik – azt a véleményét fejtette ki, hogy noha a szovjet hivatalos közlemény nem tartalmaz egyetlen szó elismerést a leváltott pártvezérről, ám „különös tekintettel saját közvéleményünkre (...) a mi kommentárjainkban kell néhány méltató szó” Hruscsovról, akinek „elévülhetetlen érdemei vannak a szörnyű sztálini korszak felszámolásában, valamint a békés egymás mellett élés politikájának megvalósításában”. A pb jelenlévő tagjai azonban óvatosságra, fokozott körültekintésre intették Szirmait. A későbbi miniszterelnök, Fock Jenő – a keményvonalasként számon tartott külügyi kb-titkárral, Nemes Dezsővel együtt – az idézett méltatást már a „kelleténél többnek” érezte, helyette inkább „a szovjet elvtársakéhoz hasonló megfogalmazást”, vagyis hallgatást javasolt. Hozzájuk csatlakozott az éppen a budapesti pártbizottság élén szolgálatot teljesítő Gáspár Sándor is. Ő – a kommunista mozgalom etikettjére hivatkozva – kifejtette: „Ha az SZKP nem tartja fontosnak nyilvánosságra hozni Hruscsov elvtárs érdemeit, mi nem vagyunk hivatottak azt méltatni.”

Legélesebben a pb póttagja, az Országos Tervhivatal elnöke, a későbbi, az új gazdasági mechanizmust szorgalmazó reformerőcsapat tagja, Ajtai Miklós exponálta a problémát: „A *Pravda* cikkében éles kritika van Hruscsov elvtárral szemben – ha nincs is ott a neve –, csak kritika, semmi elismerő szó.” Rávilágítva arra a dialektikus összefüggésre, hogy ha a magyar reakciókban, „bár nagyon röviden, de elismerés van...”, akkor a két közleményt együtt olvasó vajon „nem jut-e arra a következtetésre, hogy megálljunk, nincs itt

Nyikita Hruscsov utolsó budapesti látogatásán 1964-ben Dobi István és Kádár János társaságában

mégis nézeteltérés, politikai differencia?” Ezt toldotta meg – a nem sokkal korábban a központi ellenőrző bizottsági elnöki tisztéből felmentett – Somogyi Miklós: „feleslegesen ne okozunk nehézséget a Szovjetunióknak”, majd, biztos, ami biztos, sejtve, hogy pb-társa, Szirmai talán nem csak a saját szakállára bátor, hozzátette: „Első pillanatra úgy néz ki, hogy ez a vezetés, különösen, akik együtt ülünk, Hruscsov elvtárs mellett áll, de talán rosszat tenénk még neki személy szerint is.”

A pb-tagok óvatossága végül is tükröződött a *Népszabadság* másnapi, legfelsőbb helyről instruált szerkesztőségi cikkében. A Szirmai által eredetileg megpendített „elévülhetetlen érdemek” például az SZKP – s benne Hruscsov – „nagy érdemeivé” redukálódtak, a „szörnyű sztálini korszak felszámolásáról” szó sem esett, miként elenyészett az az ugyancsak Szirmai

javasolta kitétel is, hogy a magyar nép hosszú öregkort s jó egészséget kíván Hruscsovnek.

Erre a gesztusra az ország népének még két napot kellett várnia. Október 19-én ugyanis befutott a Nyugati pályaudvarra az a vonat, amelyik a magyar pártküldöttséget hozta vissza Lengyelországból. Az eseményre „rögtönzött” nagygyűlésen Kádár János, miután örömmel jelentette, hogy a küldöttség „valamennyi tagja egészséges és munkaképes állapotban hazaérkezett”, korrigálta elvtársai korábbi részvétlenségét. A részletes úti beszámolót követően pedig rátért arra az „eseményre, ami meglepett bennünket”, mi több, „aminek nem tudtunk örülni”. Ez utóbbi azonban csak a pályaudvaron és a rádió egyenes adásában hangzott el. A másnapi *Népszabadság* tudósításából gondos kezek kigyomlázták az „örömtelenség” hangját, mint ahogy javították Kádár azon elszólását is, miszerint Hruscsov helyére Brezsnyevet és Koszigin „neveztek ki” – immár, a mutatni kívánt valóságnak megfelelően a „megválasztották” formulát tartva ildomosnak. Mindazonáltal Kádár, ha az ominózus „elévülhetetlen” szót nem használta is, kifejtette, hogy Hruscsov „nagy nagy érdemei voltak a sztálini személyi kultusz elleni harcban”. Valamint azt, hogy „azok a magyar százezrek, akik a közelmúltban és még az idén is, itt, a mi hazánkban üdvözölhették és üdvözölték is” Hruscsovot, azoknak „nincs utólag mit megbánniuk”.

„Ezt vártuk! Ez kellett!” – idézte a „magyar nép véleményét” a beszéd napján kelt, a párt vezetőit tájékoztató hangulatjelentés, amely, úgy tűnik, része volt azon pb-tagok meggyűrásának, akik nem osztottak Kádár időlegesen felhorgadt durcaskodásában. Pedig az első titkár odáig ment a „szovjetellenességben”, hogy még azt is kijelentette: „többé nem fog csókolózni a szovjet vezetőikkel” – állította negyedszázaddal későbbi nyilatkozatában Biszku Béla.

Az említett irategyüttesből – melyet egyébként Feitl István történész és Némethné Vági Karola levéltáros tárt fel – pontosan nyomon követhető, hogy Kádár pályaudvari állásfoglalása kész helyzet elé állította a korábban óvatoskodó elvtársait. Hogy az ő álláspontjuk milyen szilárd elvi alapokon nyugodott, azt Kádárnak egy Brezsnyevhez címzett, azonban „nyilvánosságra nem hozandó” bizalmas levele, valamint a kb nevében fogalmazott nyilvános állásfoglalás is bizonyítja. Kádár ugyanis e dokumentumok szövegének tervezetével érkezett az október 20-i titkársági ülésre. A grémium ekkor már az első titkár szabta mederben vitatkozott. „A közvélemény megnyugtatása és helyes orientálása érdekében” el kellene azon is gondolkodni – eresztett fel egy kísérleti léggömböt Kádár –, hogy a nyilvánosságra szánt állásfoglalásban miként lehetne „óvatosan” arra is utalni, hogy a magyar pártvezetés az SZKP-nak bizalmasan leszögezte egyet nem értő álláspontját. Ezzel a „letámadással” Kádár egyértelművé tette, hogy legfeljebb az óvatosabb vagy a bátrabb fogalmazvány kérdéséről hajlandó vitát nyit-

ni, s a másnapi, ugyancsak soron kívüli pb-ülésen arról is beszámolt, hogy beszélt telefonon Brezsnyevvel, aki szóvá tette, hogy ő, Kádár miért csak elvtársi viszonyról beszél, mikor pedig a jövőben elvtársi és baráti lesz a kapcsolat. Kádár, elmondása szerint, erre azt válaszolta: „Ilyen helyzetben valóban vannak az embernek problémái.” A Moszkvához még nála is szigorúbban igazodó pb-tagok ettől igencsak megrettentek, s igyekeztek legalább annyit elérni, hogy a körvonalazódó, s a két nappal későbbre összehívott kb elé kerülő állásfoglalás-tervezetben valamelyest tompítsák a szöveg élet, mivel – érvelt például Gáspár Sándor – tenni kell valamit, hogy „a félreértéseket eloszlassuk abban a tekintetben, hogy az MSZMP és az SZKP között valami új dolog kezdődik és mi szembehelyezkedünk az SZKP-val”. Az ellentétek áthidalására Komócsin Zoltán, a *Népszabadság* szerkesztőbizottságának akkori elnöke mindenesetre arra tett javaslatot, hogy „a 3. bekezdés végén, ahol Hruscsov elvtárs érdemeit méltatjuk, kellene egy mondat, mely érinti a negatívumokat...”

Miután azonban Kádárnak sikerült biztosítania, hogy a szövegek végső formába öntésével őt, helyettesét, Biszku Bélát, valamint az ugyancsak az ő álláspontján lévő Szirmai bízta meg a pb – az „ellentábort” Nemes Dezső képviselte csupán –, a továbbiak már kevésbé érdekelték. Az október 23-ai kb-ülés vitázárójában ennek hangot is adott: „Megfigyeltem már taggyűlésen is, ha dadog is egy ember, ha jót mond, megértjük akkor is. Körülbelül világos, hogy mit akarunk mondani. Hogyan győzzük le a kapitalizmust, ha napszámban ilyen félnüansznyi szavakon lovaglunk, ahelyett, hogy odamennénk már, ahol termelni kell és a termelékenységet emelni.” Ugyanezen ülés bevezetőjében egyébként Kádár, tapasztalt taktikusként, szokása szerint középre kormányozta be álláspontját. Egyebek között azzal érvelt a Hruscsov mellett kiálló, s főleg a leváltás módját szóvá tevő levél elküldése mellett, hogy a norvégok (mármint: a norvég kommunista párt) hivatalos állásfoglalásában – amellyel persze a magyar párt már nem érthet egyet – az a szó is szerepel: gyalázatos. Így aztán Kádár a kb-üléssel is jóváhagyta a Hruscsov mellett kiálló s főleg a leváltás módját – ha szórmentén is – szóvá tevő szöveget. Az ülés záróbeszédéből viszont – mai szemmel nézve – főként azok a passzusok tarthatnak még érdeklődésre számot, amelyekből kiderül, a párt első titkára miért is kelt egykori pártfogójának védelmére, ha átmene tileg és óvatosan is. „Félreteszem az elméletet – mondta tőle szokatlan nyíltsággal a kb-ülés hallgatóságának. – Egy valamit szeretnék megemlíteni maguknak a múltból. (...) Elvtársak, 1956-ban az SZKP elnökségében napirendre került a magyar ellenforradalom, és hogy mi itt a Szovjetunió teendője, segítsen, ne segítsen, beavatkozzon vagy ne avatkozzon. A vita kezdetén kisebbségben volt az a vélemény, hogy igenis nyújtsanak segítséget. És ennek a kisebbségnek az élén Hruscsov állt. És ezekkel a, bocsánat a kifejezésért »prosztó« módszereivel – sok finomkodásra akkor nem volt idő – ő iparko-

dott, és végül is a többség és mindenki egyetértett vele. (...) Nem kultuszt akarok úzni, de ez történelmi tény, amit mi nem fogunk az újságban sohasem megírni. Ott olyan vita volt elvtársak, hogy azt mondta az egyik elnökségi tag: inkább főbe lövi magát, mint hogy megszavazza azt, hogy csapatokat adjanak Magyarországra.”

Kádár azonban még ebben a beszédében sem tette hozzá, amit mára a történelmi kutatások egyértelműsítettek: Hruscsovnek nemcsak a szovjet csapatok bevetését elrendelő parancs kiadásában volt döntő szerepe, hanem abban is, hogy az SZKP 1956-os elnöksége a másik, esélyesebb jelölttel, Münnich Ferencsel szemben végül is Kádárt favorizálta. A „reálpolitikus”, a „hála nem politikai kategória” elvét valló Kádár, mindazonáltal első felindultságában tett kijelentésével ellentétben már nem sokkal későbbi – novemberi – személyes találkozásukkor összecsókolódzott Brezsnyevvel. Igaz, akkor és azután is – és nemcsak a nyilvánosságnak szánt gesztusmegnyilvánulásokkal – a moszkvai megítélésnél lényegesen pozitívabban nyilatkozott politikai mentoráról, sőt, még öt évvel később, 1969-ben is – mellesleg a hivatalban lévő kommunista vezeték közül egyedül – meleg hangú üdvözlő táviratot küldött Hruscsov-nak, 75. születésnapja alkalmából.

Hány lépés a határ?

Magyar útlevelel-história

„A közvéleményben most van olyan köztudat, hogy minden magyar állampolgárnak joga van útlevele, és ha az útlevelet nem kapják meg, abban állampolgári jogaiknak megsértését látják...” – haborodott fel Kállai Gyula, akkori mozgalmi megbízatása szerint miniszterelnök, a Magyar Szocialista Munkáspárt politikai bizottságának 1965. július 18-ai ülésén. Egyben felhívta a figyelmet arra is, hogy a „körültekintés nélküli útlevelel-osztogatással” csak a disszidensek száma nő majd.

A miniszterelnök által „kártékony liberalizmusnak” nevezett állapotokról mindenesetre pontosabb képet alkothatunk, ha figyelmesen nyomon követjük, milyen kérdésekre várt választ a korabeli útlevelel-kérő lapot elbíráló hatóság. Az akkoriban ilyen okmányért folyamodóknak egyebek mellett arról kellett nyilatkozniuk, hogy 1950-ig visszamenően milyen munka-

helyeken, milyen beosztásban dolgoztak, kihez kérik az útlevelet (név, rokonsági fok, cím), mi az utazás célja. A hatóság választ várt arra is, hogy a kérelmező volt-e büntetve, milyen társadalmi és politikai szervezetnek volt tagja 1945 előtt és után. Ezenkívül csatolni kellett a munkahely állami, párt- és szakszervezeti (az ifjabb korosztály esetében KISZ) vezetőjének támogató ajánlását, valamint részletes önéletrajzot. Mivel azonban az effajta „előszűréseken” túljutott kérelmeknek csupán 38 százalékát utasította el a belügyminisztériumi útlevélosztály, mégiscsak ezzel nyílt ki – ha résnyire is – az akkoriban meglehetősen befelé forduló szocialista tábor magyar barakkjainak ajtaja.

Noha az útlevél a világban is, Magyarországon is sok évszázada ismert fogalom, mai funkcióját tekintve alig évszázados múltra tekinthet vissza. Olyannyira, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia keretében tevékenykedő magyar parlament csupán 1903-ban hozott először átfogó törvényt e tárgyban. De még ebben is olvashatjuk azt a boldog békeidőket – és egy remélt majdani aranykort – idéző passzust, miszerint az „utazáshoz, valamint az állam határán való átkeléshez útlevél rendszerint nem szükséges”. A majdani nehézségeket sejtetik azonban már az „esetleges hadi” körülmények között elrendelhető törvényes korlátozások. Például az okmány megtagadásának lehetősége a sorkötelesektől, vagy azoktól, „akiknek nagyobb összegű tartozása van az állammal szemben”.

A hazai útlevél korai történetét Dienes Istvánné történész foglalta össze egy 1993-ban megjelent tanulmányában. Innen is tudható, hogy az úgynevezett ősitúlevél, az oltalomlevél beszerzése leginkább az egyébként „személyükkel szabadon rendelkező” utazóknak volt érdeke, mivel a városkapukat, réveket, vámokat őrző strázsáknál nem csupán személyazonosságukat tudták vele igazolni, hanem azt is, milyen hatalmasságok vagy köztekinélyek védelme alatt állnak – vagyis hogy átengedésük megtagadása, esetleg más módon történő zaklatásuk milyenfajta „viszontbarátságatlanságot” vonhat maga után.

Ennek megfelelően a 17. és a 18. században az uralkodó által adott oltalomlevél után a magyar udvari kancellária négyrét hajtogatható (út)levele volt a „legerősebb”. Voltak persze ennél alacsonyabb rangú, vármegyei, illetve városi védelmet tanúsító, de a célnak ugyancsak megfelelő „úti levelek” is. Az utazást segítő okmányok kibocsátása mindazonáltal minden szinten egyfajta kiérdemlendő kegy volt – vagy legalábbis a politikacsinalás része. Az erdélyi fejedelmek például előszeretettel támogatták ezzel is a nyugati egyetemekre igyekvő tehetséges fiatalokat – állítja Dienes Istvánné –, miközben felhívja a figyelmet arra, hogy a 18. század közepén, a később úti naplójával hírnevet szerző erdélyi főnemes, gróf Teleki József milyen nehezen tudta megszerezni a „passzióból” történő utazások ügyében igencsak merev álláspontot képviselő Mária Terézia ez irányú jóindulatát. De később

az Angliát ötször megjárta Széchenyi Istvánnak is nemritkán hosszú hónapokat kellett várnia, amíg sikerült az osztrák bürokráciától kieszközölnie a hivatalosan immár mind gyakrabban „úti levélnek” nevezett iratot.

Egy másik, a *Magyar Jog* című folyóiratban két éve megjelent összefoglaló tanulmány szerzőjétől, a nemzetközi jogász Hargitai Józseftől tudható, hogy a kiegyezés utáni időszak Európájában – legalábbis a háborúmentes periódusokban – már szinte korlátozás nélkül lehetett utazni, útlevél csupán a keletinek számító török vagy az orosz birodalom felkereséséhez szükségeltett. Ekkoriban azonban már ez korántsem az utazó személyének oltalmát szolgálta, sokkal inkább az állam igényét, hogy pontosan tudja, ki, mikor, hol lépett be az országba, illetve hagyta el azt.

Ebben a korban alakult ki a kontinensen az útlevél mai könyvecske formája is, tartalmazva a regisztrációhoz szükséges alapadatokat. A magyar belügyminisztérium „I-ső Ferencz József ausztriai császár, Csehország királya stb, és Magyarország Apostoli királya” nevében 1877-ben rendelte el az új, immár személyazonosító okmánynak tekinthető „európai szabványú” útlevél rendszeresítését. Az alkalmanként egy esztendőre érvényesített, a célországot megjelölő, 16 oldalas, magyar és francia nyelvű „Passeport” minden kérelmezőnek alanyi jogon járt. A kibocsátásra jogosult megyei alispán, illetve annak távollétében a főjegyző az okmányt csak a „bizonyítható bűnösöktől” tagadhatta meg. A fotót még nem tartalmazó útlevél 4. oldalán található részletes személyleírás, a „közép” termet, a „hosszas” arc, a „bar-na” haj, a „szürke” szem, a „rendes” szája és orra alapján aligha lehetett minden kétséget kizáróan azonosítani például Magyar Júlía 27 esztendő, analfabéta szolgálat, akinek máig fennmaradt útlevele talán azért váltott ki, hogy a századforduló környékén kitántorgó másfél millió egyike legyen.

Az újkor kétségkívül az 1903-ban meghozott, már említett első útlevéltörvénnyel kezdődött. Ennek felhatalmazása alapján ugyanis a század második évtizedének kormányai már egyre-másra éltek a korlátozásokkal. A könnyű háborúra készülő Tisza István miniszterelnök 1914-ben például megtiltotta a 17 és 36 év közötti sorkötelesek „útlevéllel való ellátását”, egy évvel később pedig centralizálta a korábban rendőrkapitányi, illetve alispáni okmánykiállítási jogosultságot, s belügyminiszteri hatáskör alá vonta azt. Egy 1983-as, e témában írt cikksorozatában Várkonyi Endre azt állítja: ezekre az évekre a határátlépéshez oly mértékben nélkülözhetetlen okmánnyá lett az útlevél, hogy a Tanácsköztársaság előtti utolsó, Berinkey Dénes irányította kormány – a súlyos börtönbüntetés mellett – útlevéllelkobzással is megfenyegethette mindazokat, akik a zűrzavaros időkben 2 ezer koronánál nagyobb értékben próbáltak bankjegyet vagy más vagyontárgyat külföldre menekíteni.

A modern útlevél korszaka azonban igazából a konszolidálódott Horthy-érában köszöntött Magyarországra. Elsősorban, amikor 1922-ben bevették a világháború utáni Európában már általános vízumrendszert – az

állampolgár utazását mintegy két állam hatóságainak kölcsönös megállapodásává téve. Útlevelügyben egészen 1937-ig a rendszer egészére korántsem jellemző liberalizmus tapasztalható: a politikai jellegű bűncselekmények elkövetőit és a börtönbüntetés előtt állókat leszámítva nem lehetett elutasítani a folyamódókat. Ráadásul – Pók Attila történész szerint – a szociálisan rászorulóknak csak a mindenkor érvényes útlevel-kiállítási illeték 10 százalékát voltak kötelesek megfizetni.

Ez azután többféle gondot is okozott a hatóságoknak. Az okmányba csupán egyetlen fémkapoccsal beerősített fényképeket kezdő hamisítók is könnyedén kicserélték, ezért a magyar hatóságok 1937 márciusában teljes körű útlevelcserét rendeltek el, s ugyanezen esztendőől kezdődően léptek életbe a különféle, a háborút előrejelző szigorítások is. A polgárháborús Spanyolországba például már csak belügyi államtitkári engedéllyel lehetett kiutazni, sőt, az ilyennel nem rendelkezők útlevelebe eleve bepecsételték a tilalmat. Aztán a sorkötelesek – egyre bővülő körű – útlevelkiadási tilalma következett.

A háború után a szovjet hadsereg által megszállt Magyarországon a parasztpárti belügyminiszter, a kommunistabarátként ismert Erdei Ferenc nevével jegyzett rendelet megint csak a közeli jövőt sejtette: az útlevel-kiállításra jogosítványt kapó politikai rendőrségnek (!) a kérelem elbírálása előtt hivatalból be kellett szereznie „a kérelmező politikai magatartására és büntetlen vagy büntetett előéletére vonatkozó adatokat”. Az elvileg a nyilas hatalom képviselői és aktív támogatói ellen hozott intézkedést a későbbiekben előszeretettel használták fel a fokozódó osztályharc jegyében. S miközben az ENSZ 1948. december 10-ei közgyűlése általános, mindenkit megillető emberi jogként deklarálta az anyaország elhagyásához és az oda visszatéréshez való jogot, Magyarország határai – a béketábor országaiéhoz hasonlóan – szinte hermetikusan lezárultak.

A cikk elején említett, egyébként nagyon is korlátozott „útlevel-osztogatás” az 1956 utáni kádári konszolidáció jegyében kezdődött el. Az útlevel elnyerése azonban a világútlevel 1987-es rendszeresítéséig a hatalom által gyakorolt kegy maradt, amelyet kiérdemelni és elveszteni is lehetett. A legértelmesebbnek ítélték pedig még külön szolgálati útlevelekre is méltóvá válhattak, és segítségével – ha utazásuk „népgazdasági vagy politikai” jelentőségét sikerült bizonyítani – akár évente többször is átléphettek a két világrendet elválasztó, szigorúan őrzött határokat.

Azt sem mondhatjuk, hogy nem munkált ez ügyben is a lassú evolúció. 1983-ban a pb például jóváhagyta, hogy az addigi, szocialista országokba szóló piros és a háromévenkénti nyugati útra jogosító kék útlevelet egybevonják, s attól kezdve már korlátozás nélkül lehetett utazni a szocialista országokba – a Szovjetuniót kivéve. Újabb kiskapu nyílt a nyugati utak háromévenkénti „korlátozottságán” is. Mindazonáltal továbbra is érvényes ma-

radt Benkei András belügyminiszternek a már említett 1965-ös pb-ülésen elhangzott, a Kádár-korszak egészére vonatkoztatható megjegyzése: „Magyarországon az útlevel egyben politikai priusznak számít, s minden ember úgy van vele, ha elutasítják a kérelmét, keresi, mi történt, van-e valami ennek a háta mögött. Sokan, volt ellenséges elemek is kérnek útlevelet azért, hogy megtudják, hogyan ítélik meg őket.”

Utazni is engeddd...

Osztályharcos turizmus

„Én a Minisztertanácsban többször megmondtam, hogy véleményem szerint a kiutazásokat korlátozni kellene!” – fakadt ki 1965 júliusában az előző évi Hruscsov-menesztést követő szovjet példa nyomán kollektív vezetésre váltó, a miniszterelnöki funkciójától éppen megvált Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt központi bizottságának első titkára, amikor is a politikai bizottság (pb) úgymond áttekintette az idegenforgalom és az útlevelkiadás új helyzetét. Az 1963-ban meghirdetett – elsősorban az ötvenhatos börtönviselteket, de a „megtévedt” és esetleg mégis hazakívánczó disszidenseket is érintő – amnesztia, valamint az azt követő bel- és külpolitikai nyitás nyomán az addigi, az országot szinte hermetikusan lezáró vasfüggönyön kisebb kapuk nyíltak. Az amnesztia évében például az ország lakossága immár nemcsak az „ellenforradalmat követő nemzetközi elszigeteltségből” léphetett ki, hanem a hon polgárai közül mintegy félmillióan eljuthattak külföldre, mind Keletre, mind Nyugatra, de persze elsősorban Csehszlovákiába. Tény, az amnesztiát követő évben immár valamivel több mint százezer, politikailag megbízhatónak minősített utazni vágyó valamely nyugati országot is meglátogathatott.

Persze nem „csak úgy”. A szerény ellátmány miatt Nyugaton később „Kádár bosszújának” is nevezett legeslegújabbkori kalandozáshoz egy sokoldalas formanyomtatvány, munkahelyi állami, párt- és szakszervezeti vezető ajánló indoklása, külön e célra rendszeresített, a rendőrségnél külön is láttamoztatott fénykép, részletes, mindenre kiterjedő önéletrajz is szükségeltetett. Rokonslátogatáshoz pedig még bizonyíthatóan a célországból érkezett, esetleg közjegyzőileg hitelesített meghívólevél is, s máris remélni lehetett a látogató

útlevél mellé dukáló öt dollárnyi állami ellátmányt. Sőt, akit arra érdemesítettek, a 70 dollár megvásárlásának ígervényével még a turistaútlevelet is megkaphatta. Csak mindezek után jöhetett szóba a nyugati útlevél kiváltása, az akkor sokak félhavi fizetésének számító 1000 forintos illetékdíjjal, ezt követően pedig a vízumra való türelmes várakozás a cél- és tranzitországok budapesti nagykövetségein.

Az akár fél évig is elhúzódó procedúrát egyre több honpolgár vállalta, főleg azután, hogy a következő évben újabb jelentős könnyítéseket vezettek be: előbb Csehszlovákiával, majd Lengyelországgal, később – a Szovjetunió kivételével – sorra valamennyi környező szocialista országgal kölcsönösen feloldották a vízumkényszert. A főként külpolitikai célzatú, mai fogalmaink szerint arculatformáló akció vártnál nagyobb sikere, de különösen néhány, a szájpropaganda által felnagyított „hűtlen elhagyás” hamar visszájára fordította az ügyben tevékenykedő politikai felső vezetés véleményét.

„Nem normális dolog, hogy egy tízmillió lakosú országból évenként másfél millió külföldre utazzon” – kommentálta az 1964-es esztendő ugrás-szerű fejlődést tükröző idegenforgalmi statisztika adatait Kádár János a már említett, 1965. júliusi pb-ülésen. Az akár Keletre, akár Nyugatra irányuló tömeges mozgásban a párt irányítója nagy veszedelmet látott, s ebben a pb-tagok maradéktalanul egyetértettek főnökükkel és a leginkább illetékes elvtárrsal, Benkei András belügyminiszterrel is. Mint ahogy nézetazonosság mutatkozott abban is, hogy – az előterjesztés szavaival – „az imperialisták az idegenforgalmat és a magyar emigrációt” – különösen a nemrég amnesztiában részesített 56-os disszidenseket – fel kívánják és „bizonyos mértékig fel is tudják használni a fellazító politikájuk elérése céljából”.

A grémium tagjai még a belügyminiszter őszinte felháborodását is átérezték akkor, amikor az 1965 novemberében – az elnapolt vita folytatásaként – vezetőtársaival azt a benyomását is megosztotta, miszerint a párttagok nem lépnek fel elég eréllyel a nyugatimádat ellen. „Divat lett – füstölgött –, ha bizonyos csoportok összejönnek, azt tárgyalják meg, ki volt kint Nyugaton, s aki még nem volt kint, az lebecsülésszámba megy.” De Benkei az állam biztonságát fenyegető jelenségek között friss példát is említett: „Rendezünk a Televízióban egy *Ki mit tud* versenyt külpolitikai kérdésekről. A zsűriben felelős emberek vannak, vége van a versenynek, sor kerül a díjak kiosztására. Első díj: ausztriai utazás; második: svájci utazás; harmadik: lengyelországi utazás. Ezért valaki felel!” – jelentette ki veszjóslóan.

Hogy a főpolitikusi ellenérveket főként az útlevél segítségével jogosultán távozó, de az akkori törvények szerint jogellenesen kint maradók keltette esetleg kedvezőtlen kép, mi több, egy esetleges disszidálási újhullám is motiválhatta, arra bizonyosság az e kérdésben kialakuló hosszas eszmecsere, már-már polémia, melynek dokumentumait a Magyar Országos Levéltárban őrzik.

Az 1965. november 23-án a pb elé került keményebb hangú határozati javaslat kapcsán ugyanis több mérséklő hang is hallatszott. Az addig nem sok vizet zavaró Fock Jenő – akkoriban pb-tagként a minisztertanács elnökhelyettese, későbbi miniszterelnök – például a „túlzott adminisztratív rendszabályoktól” óvott, s kifogásolta, hogy szerinte „túlzottan éles a megkülönböztetés a régi és új disszidensek között”. Az amnesztiával ugyanis elvileg büntetlenül jöhettek (volna) vissza az 56-osok. Nem úgy a friss kitántorgók. Így Fock Jenő joggal kérdezhetette: „Aki most disszidál – lehet az 18 éves gyerek is –, az halálos bűn, és mindenféle rendszabály kell ellene?” Csatlakozott ehhez a gazdaságpolitikai kb-titkárként és a pb póttagjaként megszólaló Nyers Rezső, az 1968-as új gazdasági mechanizmus leendő frontembere is. Ő az előterjesztés egy másik kitételét kifogásolta: „Szerintem nem lenne helyes, ha mi egyenlőségi jelet tennénk a hazaárulók és disszidensek között. Minden jel azt mutatja, hogy a disszidálások mögött kalandvágy vagy gazdasági megfontolás van.” De hogy ne kerüljön teljesen ellentétbe a keményvonalas elképzeléssel, hozzátette: „Hazaárulóknak azokat kellene bélyegezni, akik köztisztviselők és disszidálnak, vagy akik letették az esküt.” Ez esetben a gazdaságpolitikai kb-titkár akár a vagyonelkobzás – egyébként a későbbiekben általánosan gyakorolt – alkalmazását is helyénvalónak találta.

Kádár szemében ebben nem volt alku: „Új disszidensek, régi disszidensek – nem tudok különbséget tenni erkölcsileg. Mert szerintem még az ellenség is különb, amelyik itt marad, és harcol ellenünk, mint aki disszidál.” A Kommunista Ifjúsági Szövetség éppen csak kinevezett első titkárának, Méhes Lajosnak – utóbb a Vasas Szakszervezet, még később a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) főtitkárának, majd ipari miniszternek – azt a megértést és egyben érdekvédelmet tanúsító megjegyzését is, miszerint „azt azért világosan látni kell, hogy a fiatalokban van természetes igény arra, hogy utazzanak, arra is, hogy nyelvet tanuljanak különböző országokban, s jelenleg ennek a kielégítése szocialista relációban szinte megoldhatatlan”, Kádár gyorsan helyre rakta: „Én vállalom a konzervatív és reakciós jelzőt, de nekem az a véleményem, hogy a fiatalember érdemelje meg, hogy nyugati országba menjen. (...) Nem ismerem el jogos igénynek, hogy 16 éves embernek feltétlenül kell külföldön járnia. Én erkölcsi követelményt támasztanék fel (*sic!*). Azt mondanám, mutasd meg, hogy valaki vagy, és még sokszor fogsz Nyugatra menni.”

A szigorítás mellett érvelt a budapesti pártbizottság éléről Kádár által éppen akkoriban a SZOT főtitkárává átsakkozott Gáspár Sándor, aki egy felszólalásában arra hívta fel a figyelmet, hogy „a fellazító politika bizonyos sikerei mögött mindenképp kell lennie Magyarországnak területén valamiféle amerikai gócnak”, valamint „az állam védelmét” mindennél előrébbvalónak tekintő adminisztratív kb-titkár (nem sokkal korábban még belügyi vezérőrnagyi mundért viselő) Korom Mihály, a későbbi igazságügy-miniszter is.

Pedig a félelem tüzének nagyobb volt a füstje, mint a lángja. Egy 1966-os, szigorúan titkosított statisztika szerint 1964-ben 896-an, 1965-ben pedig 1366-an disszidáltak a 156 887, illetve a 165 254 Nyugatra kiengedett magyar közül. A párt első titkárának azonban, úgy látszik, ez is megengedhetetlenül sok volt, s mivel az eléje kerülő jelentés egyik passzusa szerint a disszidálók előszeretettel választják kiutazásukkor az utazási iroda társasútkínálatait, külön kirohanást intézett „a csoportos lógást elősegítő, politikai értelemben közveszélyes” IBUSZ ellen.

Az ügy olyan fontos lehetett, hogy a pb-ben folyó vita átnyúlt még 1966-ra is, amikor egyébként tovább nőtt a disszidálók száma: az évben 1961-en tagadták meg a hazatérést. Feltehetően a keleti blokkban addig nem tapasztalt példátlan magyar liberalizmus nyugati sikere, no meg a „legvidámabb barakk” kitüntető cím megőrzése végett mégiscsak az enyhültebb hang diadalmaskodott. 1966. február 1-jén az ideológia akkori fura ura, Szirmai István – mellesleg a kemény határozati javaslatot előterjesztő kb-titkár – is jónak látta felvilágosítani a magas grémiumot arról, hogy az „imperializmus azért nem olyan szervezett társadalom, amely képes lenne az egész idegenforgalmat csupán a fellazításra felhasználni”. Ezen a pb-ülésen már maga Kádár is – a bevett koreográfia szerint a zárszót mondva, az addiginál jóval mérsékeltebb hangot ütött meg, s a határozati javaslat egyik óhajszerű passzusáról – „Erősödjék a közhangulat a disszidálással szemben” – a jegyzőkönyv számára is hajlandó megjegyezni: „Nem tudom elképzelni, hogy ezt hogyan fogják megvalósítani.”

A másfél esztendei vajúdas után 1966 áprilisában született – „Szigorúan bizalmas” jelzetű – pb-határozat nyomán megfogalmazott jogszabályok azért szokás szerint így is valamelyest túlteljesítettek, és valóban megakadályozták, hogy magyar állampolgárok – Kádár szavával élve – csak úgy „futkározhassanak” Nyugatra. A belügyi összekötők például akképp instruálták a munkaügyi vezetőket, hogy ne hárítsák át a Belügyminisztériumra az elutasítás ódiúmat, legyenek éberebbek, mert ha valaki az ajánlásukkal disszidál, megvizsgálják az ő politikai rátermettségük is. 1966 végén pedig a *Belügyi Szemlé*ben, ezt erősítendő, példát statuáló ismertetések is megjelentek olyan vállalati vezetőkről, akik úgymond nem kellő körültekintéssel írták alá a megbízhatatlannak bizonyult kérelmezők kérvényét, s „ezzel tetemes kárt okoztak a szocialista államnak”.

A szigorítások után beállt s nagyjából két évtizedig érvényben maradt rendelkezések szerint turistaútlevelet háromévenként lehetett kérni, s csökkentették az addig, ha nem is szorgalmazott, de elfogadott rokonlátogatások gyakoriságát is: két esztendőnél gyakrabban így nemigen léphette át valaki az országhatárt. Maximálták a kinntartózkodás idejét is, az elvileg két esztendőre érvényes útlevelekbe pecsét került: ezt követően Európába harminc, tengerentúlra pedig legfeljebb kilencven napra szólt az engedély. A disszidálást választó állampolgárok ellen büntetőeljárás keretében immár jogszabályi ala-

pon lehetett vagyonekmozgást kimondani, s rokonaikat hosszabb-rövidebb ideig kizárni az utazás formájában biztosított kegyből. A kádári intencióknak megfelelően radikálisan szigorították a sorkötelesek utazását is: a katonai szolgálat letöltése előtt gyakorlatilag senki nem utazhatott kapitalista országba, mivel a tapasztalatok szerint addig a disszidensek harminc százaléka a sorköteles állományból került ki. Az egyes minisztériumok és országos főhatóságok a Belügyminisztérium elvi iránymutatása mellett külön összeállították az „állami és a katonai titok szempontjából jelentős munkakörök” listáját, ám ez a munkaköri felsorolás is gumiparagrafus lett: a „kiutazása államérdeket sért” belügyéri indoklás ellen sokáig nemigen volt jogorvoslat. Ekképp a gyakorlatban még hosszú évekig kísértett az, amit Kádár a hatvanas évek közepén úgy fogalmazott meg: „Rendben van, hogy egyszer kint voltak, másodszor is kint voltak, de a rendesen, munkából élő ember úgysem tud állandóan Nyugatra szaladgálni...”

Mentek, láttak, győzködtek

Agitka Prága után

1968. augusztus 21-én – aznap, amikor a Varsói Szerződés öt tagállamának hadseregei, köztük a Magyar Néphadsereg alakulatai, úgymond a szocializmus megvédésére bevonultak Csehszlovákiába – a magyar kormány lapjának, a *Magyar Hírlap*nak a 6. oldalán egy cikk a „hihetetlenül szemtelen cseh kihívások hosszú láncolatáról” tudósított. A szóban forgó, *München előtti hetek* című írás azonban (még) nem az aktuálideológia alátámasztására szolgált. Ellenkezőleg: a korabeli sajtóközleményeket, egyebek mellett Adolf Hitlert idézve, Csehszlovákia 1938-as szégyenteljes nagyhatalmi feldarabolására emlékeztetett.

Az 1968-as bevonulás napján viszont nemigen kellett senkinek érzékeny fülűnek lennie ahhoz, hogy észrevegye az események felerősítette áthallást az egykori német diktátor és az akkori szovjet pártelnök, Leonid Brezsnyev „érvelése” között. Firon András újságíró – akinek ez az írása a néhány hónappal később összeállított és kirúgásához vezető bűnlajstromán előkelő helyen szerepelt – évtizedekkel később is azt állítja, hogy a napra pontos időzítés csupán a véletlen műve. Cikke ugyanis akkor már hetek óta kiszedve

„aszalódott”, és ő meg volt győződve: azért, mert a szerkesztők észrevették a nem is nagyon kódolt üzenetet. Nem vették észre, és Firon – a bevonulás nélkül talán még „kimagyarázható” – csínye nyomban országos vétekké nőtt, merthogy nem érzékelte, mikor és miként változott meg a párt első emberének, Kádár Jánosnak a csehszlovákiai reformokkal, az „emberarcú szocializmussal” és személyesen Alekszander Dubcekkal kapcsolatos szimpátiája. Igaz, mint azt azóta néhány történeti feldolgozás bizonyította, Kádár az invázió előtt egy hónappal, július 26-án – csupán a politikai bizottság (pb) néhány tagjával konzultálva – a legnagyobb titokban járult hozzá, legalábbis elvileg, a magyar csapatok részvételéhez az invázióban.

Noha a szocializmus politikáját felforgató katonai eseményről mind több tudható, arról viszont igen kevés szó esett, miként reagált valójában a magyar társadalom a bevonulás hírére, illetve hogy a „csendet” az erőteljes agitprop-munkának, az általános megfélemlítettségéből eredő apátiának, esetleg a teljes kommunikációs kontrollnak kell-e inkább betudni. Ezért elsősorban csak arról, „a hiteles szocializmus védelmében” megfogalmazott korszakai tiltakozó nyilatkozatról szokás megemlékezni, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia filozófiai, illetve szociológiai intézetének később nemzetközi elismerést és tekintélyt szerzett öt munkatársa – Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor – juttatott el az AFP francia hírügynökségnek a megszállás napján. Őket egyébként néhány hónappal később „állami fegyelmi eljárás” keretében – mások figyelmeztetésére is – meghatározatlan időre eltiltották a külföldi utazásoktól.

Ennél kevésbé ismert, hogy Magyarország egykori miniszterelnöke, a sztálinista múltjával fokozatosan szakító Hegedűs András 1968. augusztus 24-én, az MTA Szociológiai Kutatócsoport igazgatójaként ugyancsak levélben – egyébként pedig az előbbiekhöz hasonlóan ugyancsak „kommunista felelőssége teljes tudatában” – emelte fel szavát a megszállás ellen. Ugyanezen napokban Magyarország berlini nagykövete, a titokzatos múltú Tömpe András – aki egyebek mellett 1947 és 1959 között a szovjet felderítés szolgálatában állt – szintén levélben fejezte ki egyet nem értését. Véleménye nyomtatékosításaként a diplomácia szabályaira is fittyet hányva azonnal s végleg elhagyta állomáshelyét.

Mindez minden bizonnyal annak rémét is felidézte, hogy a párt számára fontos értelmiségi tagok körében netán kollektív tiltakozással terebélyesedő akció is szerveződhet. Tán ezzel is magyarázható, hogy maga Kádár is „beszállt” a „veszélyeztetettek” megdolgozásába. Szeptember 16-án például személyesen próbálta jobb belátásra bírni Tömpét, egykori illegális kommunista mozgalmi társát. De hiába érvelt azzal, hogy „mindössze három fontos személyiség küldött hasonló tartalmú levelet a pártvezetőségnek”, Tömpe hajthatatlan maradt – egészen 1971-ben bekövetkezett öngyilkosságáig. A Kádár említette harmadik személyiség, a pártba éppen csak „visszazárt” Lukács György

filozófus volt. Ő akkor könyveinek és tanulmányainak magyarországi megjelentetését tiltotta le meghatározatlan időre.

A Csehszlovákiába vezényelt mintegy 12 és fél ezres hadosztály 1968. október 23-án tért vissza Magyarországra, s a felső körök számára akkor derült ki az is, hogy az eufemisztikus elnevezésű „Zala-gyakorlat” során „csak” hat katona veszítette életét (az okok között az „óhatalanul előforduló” balesetek mellett szerepelt egy öngyilkosság is, ám „harci cselekmény” nem követelt áldozatot). A bevonulás ténye azonban nemcsak a társadalom számára volt meglepetés, maga a párttagság is megdöbbenően fogadta – a néhány veszélyes előjel ellenére – a reformügyekben addig hivatalosan partnernek és szövetségesnek tekintett csehszlovákok hátbatámadását. A politikai pálfordulás után a kádári pártvezetés számára így az is sürgető feladattá vált, hogy magának a pártnak – elsősorban persze önmagának is – bebizonyítsa: kényszerű döntése tulajdonképpen széles körű társadalmi megértésre talált, sőt, a párt a „nehéz döntés után” egységesebb, mint valaha.

Erre a törekvésre utal például az 1990-es évek elején publikált, egyébként Hegedűs András igazgatóságából történő leváltását ceremoniálisan előkészítő jelentés is, amelyben a később pb-tagságot is elérő – akkor az MSZMP központi bizottsága (kb) tudományos, közoktatási és kulturális osztályát vezető – Óvári Miklós tett javaslatot, a két, fentebb már említett akadémiai intézeti „rendteremtésre”. Mindenesetre árulkodó, hogy a jelentés készítője azt tartotta a legfontosabbnak leszögezni, hogy amit a szociológiai és a filozófiai intézetben tapasztaltak az „augusztus 21-ei csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban, a tudományos és kulturális élet egészétől jelentősen eltérő” volt. Sőt – megy tovább Óvári Miklós –, a magyar társadalom igenis nagy megértéssel támogatta a kényszerű inváziót. Ez a megállapítás, nem nehéz észrevenni, harmonizál Kádárnak a Tömpét és önmagát győzködő, már említett érveivel, melyek egyik vezérszólama a megértésre apelláló „kényszerűség” volt.

Más kérdés, hogy néhány visszaemlékező, mint például a Tömpe András lemondó levelét 1988-ban közlétező történész, Hajdu Tibor egyebek mellett azt kívánta nyomtatékosítani: egyes „fontos” elvtársak mellett is számosan tiltakoztak, akár a párt- és KISZ-taggyűléseken is. Az efféle megnyilatkozások azonban nem kerültek nyilvánosságra. Az egyhangúvá instruált sajtó a *Népszabadság* két, időlegesen tisztí egyenruhába is bújtatott haditudósítójához, majd megmagyarázójához, E. Fehér Pálhoz és Szabó Lászlóhoz igazodott. A központi agitátorok által előírt zsolozsmák refrénszerűen árasztották el a tömegszervezeti és testületi agitprop-brosúrákat, illetve a tömegkommunikációt. A „testvéri” Csehszlovákia „megsegítése” mint „internacionista kötelezettség” „az osztályharc nemzetközi éleződésének” viszonyai között néhány hétre szinte kényszerű napi betevője lett a megdolgozás alá vont társadalomnak. Akinek ez nem volt elég, az megtudhatta: Csehszlovákiában

útját kellett állni az ellenforradalomnak, meg hogy „56 legfőbb tapasztalata: a nagyobb veszélyt a jobboldali elhajlás jelenti”.

A szocialista – értsd: a szovjet érdekszférába vont – országok korlátozott szuverenitásának brezsnyevi elméletéről persze legfeljebb a *Szabad Európa Rádió*ból lehetett hallani, annál több szó esett a „szocialista országok közös védelméről”, meg arról, hogy „Csehszlovákia szocialista volt, és az is marad”.

Volt aztán egyfajta informális megdolgozás, valamint a párttal s a néppel való „összekacsintás” is. Kádár például már augusztus 27-én a pb, majd három héttel később a kb tagjai előtt is azt fejtegette, hogy ha nemet mond a „gyakorlaton” való részvételre, akkor „a szovjet vezetők még kiszámíthatatlanabb lépésre szánták volna el magukat”. Mindenki gondolhatott, amire akart – a többségnek leginkább a már amúgy is késésben lévő és az évben indított „új gazdasági mechanizmus” esetleges megtorpedozása juthatott eszébe. Más kérdés, hogy erre viszonylag hamar akadtak hazai vállalkozók is.

Az esetleges ellenkezés leszerelésére azután született még számos szebbnél szebb elmélet. A fabulagyártástól egyébként nem idegenkedő Kelen Béla – 1956 és 1962 között a budapesti pártbizottság titkára, majd az *Esti Hírlap* főszerkesztője – például egy időben a biztonság kedvéért több történésznek is előadta, hogy személyes fellépésével sikerült megakadályozni egy titokzatos hűvösvölgyi villában gyülekező, fiatal írókból és művészekből álló csoport első átfogó értelmiségi aláírásgyűjtését. Mint mesélte, megértette velük: „a kereszténység sem Rómából, hanem egy provinciából terjedt el a világban.” Értsd: az igazi szocializmust a magyarországi reformok révén lehet majd megteremteni, s a meggondolatlan aláírók – állította Kelen – ezt az esélyt veszélyeztetnék.

Egy másik – valóságos – hamvába holt aláírásgyűjtő akciót is őriz a résztvevői emlékezet. A megszállás napján Levendel László tudógyógyász professzor később nevezetessé vált Városmajor utcai „politikai szalonjában” hatan-nyolcan parázs vita végén úgy döntöttek: valamit mégiscsak csinálni kell, s ez a valami az lehetne, ha a magyar szellemi élet potentátjai aláírnának egy közös tiltakozást. Az aláírásgyűjtésnek Gyurkó László (a nyolcvanas években már Kádárt „emberközelségre hozó” életrajzíró) valamint Csoóri Sándor (a rendszerváltás után a Magyarok Világszövetségében elnöki és a Magyar Demokrata Fórumban királycsinálói funkciót betöltő költő) vágott neki. Az ívet azonban, így szól a fáma, a „nevek” közül végül csak Jancsó Miklós filmrendező írta alá, s volt olyan „nagy öreg”, Veres Péter, aki miközben elhárította a „megtiszteltetést”, azt azért megígérte: „Ha bajotok lesz, számíthatok rám.”

Az ugyancsak megszólított Illyés Gyulának csupán a rendszerváltás után publikált naplójában sincs nyoma annak, hogy őt is megkeresték volna. Azt viszont közvetve megfogalmazta, milyen elvi okokból zárkózott el a szolidaritás eme megnyilvánulásától: „56-ban a prágai tömegek Nagy Imre ellen tüntettek, négyszer verték le a magyar követség Kossuth-címerét, az újjászervezendő pesti rendőrségnek Csehszlovákia ajándékozott gumibotot, két vagonnal” – so-

rolta naplójának a sérelmeket. Ugyanezen naplóból tudható az is, milyen sokrétű volt az agitatori figyelem. Történt, hogy 1968. október 4-én a kecskeméti Katona József Színház, amely a városi színjátszás centenáriuma alkalmából a névadó valamennyi drámájának bemutatását tervezte, az október 4-ei nyitóelőadáson – megváltoztatva a már meghirdetett programot – hirtelenjében mégis Illyés Dózsa című darabjával rukkolt elő. Tette ezt azért, mert Katonának éppen a huszita vezérről, a cseh függetlenségi harc egyik szimbólumáról, Jan Ziskáról írt darabja került volna sorra. S merthogy a múlt századi műben „többször is szó esik a Prágába tört idegenekről”, ez bőven elegendő volt a parabolákra fogékony színházi cenzoroknak: rögvest félbeszakították a próbákat.

Arról nem tudni, hogy a Ziska-bemutató elmaradását miként fogadta a kecskeméti közönség, az viszont bizonyos, hogy a megszállást követő hetekben rokonszenvtüntetéssel ért fel a budapesti értelmiség sorban állása, tülekedése a csehszlovák nagykövetség Rózsa utcai kultúrterme előtt. A nyár eleje óta ugyanis e moziateremben sorra vetítették le – a cseh új hullám rendezőinek filmjeit. Felfokozott érdeklődés nyilvánult meg például az 1967-ben elkészült és sokak által Milos Forman legjobb műveként elkönyvelt, *Tűz van, babám!* című film iránt. Volt, hogy a Rózsa utcában egy nap háromszor-négyszer is ment egy film, s állítólag eközben születtek meg a pesti cseh viccek is, melyek közül az egyik legemlékezetesebb az, amely szerint a Moszkvába hurcolt teljes csehszlovák pártvezetést egyenként akarják meggyúrni az oroszok. Elsőként a puhíthatónak vélt köztársasági elnököt, Svobodát veszik kezelésbe, ő azonban karakánul kijelenti: Dubcek nélkül nem tárgyalok! Elővezetetik hát Dubcket, aki a kezével tartja a nadrágját, s közli: ő viszont nadrágszíj és cipőfűző nélkül nem tárgyal. És a magyar poéngyárosok azt is azonnal tudták, hogy az éppen aktuális jégkorong-világbajnokságon a csehszlovákok, oly sok évi sikertelen próbálkozás után, azért tudták megverni a szovjeteket, mert „úgy játszottak, mint a megszállottak”.

Az 1956-ot át nem élt nemzedék tudatát meghatározó „élmény” azonban korántsem a könnyedségével vonult be a magán- és a köztörténetbe. A sajtóból kiakolbóltott Firon András szerint például mind ez ideig feltáratlan a története annak az autószerelőnek, aki esti egyetemi joghallgatóként beadvánnyal fordult a legfőbb ügyészhez, mondván, a Magyar Népköztársaság Alkotmánya 59. paragrafusában előírt állampolgári kötelezettségének tesz eleget akkor, amikor feljeleníti a magyar minisztertanácsot, az MSZMP központi és politikai bizottságát, mivelhogy e testületek a bevonulással „nyílt alkotmánysegést” követtek el. S miközben a cseh nép halála pillanatától nemzeti mártírként emlékezik meg az egyetemista Jan Palachról, aki 1969. január 16-án, tiltakozásul a „szovjetbérenc” *Zprávy* című újság kiadása ellen, a Vencel téren elégette magát, a négy nappal később Budapesten hasonló tiltakozást választó Bauer Sándor 17 éves ipari tanulóval még 1990-ben is úgy jelent meg emlékező írás a *Magyar Nemzet*-ben, hogy a szerző szégyenkezve bevallotta: nem tudott sehol utánanézni, s nem jut eszébe a diák neve...

Tévelygők

„Maoista összeesküvés” 1968-ban

1968 júniusában egy, a sajtóban közelebbről meg nem nevezett „összeesküvés-i ügyben” hirdetett ítéletet a Fővárosi Bíróság. A jobban értesültek viszont azt is tudni vélték, hogy valamilyen maoista összeesküvést tettek ártalmatlanná. Az ügy körüli homály a szélesebb nyilvánosság számára csak 1989 után kezdhetett oszladozni. „Kínos percekkel éltem át a bíróság előtt egy lefoglalt irományom ismertetése kapcsán. Ebben kifakadtam az 1963-as politikai amnesztia ellen, amely szerintem kihívás volt a kommunistákkal szemben, humanizmus volt a nép ellenségei számára (...) Addigi szellemi munkásságomnak alig kommentálható mélypontját maga a helyzet tette nevetségessé. Egy rendszer bírósága előtt álltam, amelynek büntetőpolitikáját azért támadtam, amiért a legkevésbé volt támadható (...), hogy félelme múltán kegyetlensége is alábbhagyott” – emlékezett 1989-ben megjelent kulcsregényében az 1968-as „maoista összeesküvésként” számon tartott per egyik vádlottja, az 1999-es frankfurti könyvvásár kapcsán Csurka István által leghevesebben támadott irodalmi kurátor, Dalos György. Persze a *Hosszú menetelés – rövid tanfolyam* című kötet is csupán az egyik szubjektív indíttatású forrása lehet az akkor történeteknek.

Miként az ügyben született korabeli vádirat is. Ebből azért tényként meg tudható, hogy az ELTE bölcsészkarán az 1960-as évek elején a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) égisze alatt megalakult politikai szeminárium legaktívabb résztvevőiből olyan csoport nőtt ki, amely a két fő vádlott, Pór György s Bence Sándor irányításával fokozatosan magáévá tette „a Kínai Kommunista Párt által hirdetett szektás, dogmatikus nézeteket”. A körülbelül két tucat tagot számláló illegális szervezet – a bíróság elé tárt nyomozati anyag szerint – két nagy csoportra oszlott. Az elsőbe a „nagyok”, az irányítók kerültek, a másodikba azok, akiket az első csoport úgymond alkalmasnak ítélt a földalatti munkára. Az ügyészség végül is két, „ellenséges tartalmú” röpcédula terjesztésével, az államrendet veszélyeztető, felforgató programtervezet megalkotásával és illegális ellenpárt szervezésével vádolta a bíróság elé állított kilenc összeesküvőt, a többiekre a tanú szerepét osztották. Tegyük hozzá, miként ezt a tárgyaláson az ügyész is előadta: a röpcédulák bejelentett céljait – így a két leginkább perdöntőnek tartottat, „az új burzsoá diktatúra erőszakos megdöntését”, valamint „új magyar proletárállam megteremtését” – a csoportból mindössze hárman ismerték.

Említett regényében Dalos a kérdést másfelől közelítve felidézi a hatvanas évek egyetemi légkörét, azt a hangulatot, amelyet a kommunista eszmé-

ket eredetileg hirdetett formájukban magukénak érző fiatalokban okozott a szovjet-kínai vetélkedő immár a sajtóban is beismert napvilágra kerülése 1963 nyarán, valamint a körülöttük létező szocializmusban szerzett tapasztalataik. „Hogyan lehetséges az, hogy két marxista-leninista párt között ilyen viharosan csapnak össze az ellentétek?” – tette fel a kérdést előbb magának, utóbb barátainak is a regényében „Csikó” néven szerepeltetett, addig magát szovjetbarátnak tudó Pór György, hol másutt is, mint egy önkéntes ifjúsági építőtáborban. A válaszáért a kínai nagykövetségre is ellátogatott, ahol viszont „a világforradalom stratégiai problémáira” választ keresőket a kínai álláspontot ismertető brosúrákkal látták el. Válaszadási kísérlet – Dalos emlékezete szerint – érkezett másfelől is: a KISZ egyetemi bizottságán keresztül már az első látogatást követően befutott a belügyi figyelmeztetés, amely azt erősítette meg Pórban, hogy „fontos dolgot művel”.

A cselekvést többnyire a szóbeli tervezgetésben magukat kiélő, egyébként korántsem azonosan gondolkodó egyetemistákból álló szervezetet az államvédelem kezdettől fogva figyelemmel kísérte. Erre az 1956 előtti időszak kultúrmindehatója, Révai József fiának, Révai Gábornak a részvétele is ösztönözhette őket. Révai Gábor a HVG megkeresésére úgy fogalmazott, „egykori maga iránt minimális megértéssel sincs”, s utólag úgy látja, hogy személye a hatalom akkori birtokosai szemében nyilván szimbolikus összekötő kapocs volt a sztálinizmussal, a csoport számára viszont valamifajta védettséget jelenthetett.

Ez persze feltételezés, az viszont bizonyossággal tudható a Dalos által a Történeti Hivataltól kikért dokumentumokból: 1967 májusában egy összefoglaló jelentés már részletesen elemezte „a szélsőbaloldali nézeteket valló” egyetemisták tevékenységét, azt is megjegyezve, hogy „több marxista szemináriumot konspirált körülmények között tartottak meg”.

A hatalom számára végül azonban, úgy tűnik, csak az év végén látszott aktuálisnak előkotorni a kartotékokat. A kiváltó ok éppúgy lehetett a csoport vezetőinek radikalizálódása, mint az, hogy a hatvanas évek közepétől még egyes ismertebb, befutottabb értelmiségiek körében is gyakoribbá váltak az „alternatív” – az idehaza tapasztaltaknál radikálisabb elméletű és gyakorlatú kínai, vietnami vagy kubai – szocializmusok iránti szimpátiamegnyilvánulások. Hogy mást ne mondjunk: az akkor már többkötetes és József Attila-díjas Csoóri Sándor 1965-ben *Kubai napló* című kötetével éppen balról váltotta ki a hatalom rosszsallását, ugyanis ahogyan azt „a döntéseiben mindig a legforradalmibb lehetőségeket” választó Fidel Castróról megírta, a kubai vezérben „Közép- és Dél-Amerika Leninjét tisztelik”. De akkortájt érezhető volt a nyugat-európai újbaloldali nézetek „beszivárgása” is, s ok lehetett a hatalom türelmesvesztése, merthogy egy létező szélsőbaloldali veszély felmutatásával figyelmeztethette a „jobbrol” elégedetlenkedőket: milyen veszélyekkel is járhat az új gazdasági mechanizmus túl gyors térnyerése.

A végül perbe torkolló államvédelmi nyomozás 1967 novemberében indult „ismeretlen röplapterjesztők” ellen. Legalábbis ezt közölték a hatóságok a csoport előzetes letartóztatásba helyezett négy tagjával – az említett Póron és Bencén kívül a Közgazdaság-tudományi Egyetemet „képviselő” Simon Péterrel, valamint az Iparművészeti Főiskola szobrászhallgatójával, Malgot Istvánnal csakúgy, mint a hosszú kihallgatásokra beidézt „tettestársaikkal” is. Tény és való: a nagy októberi szocialista forradalom 50. évfordulójára az összeesküvők – Magyar Forradalmi Kommunista Csoportja aláírással – borítékban mintegy félszáz röplapot postára adtak. Csakhogy az egyik boríték még a postán „valahogyan kinyílt”, s így a hatóság mondhatni első kézből értesülhetett, hogy a feladók a „hazug ünnep zajában új október eljövételén” kívánnak munkálkodni, s hogy tervezett útjuk közös „a Mao Ce-tung vezette diós Kínai Kommunista Párttal”.

Csakhogy e röplapterjesztés, de még a fentebb említett tevékenységek is legfeljebb az „izgatás” büntetőjogi tényállását meríthették volna ki, olyannyira, hogy államellenes összeesküvéssé csak a kihallgatások második szakaszában tupírozták fel az ügyet. Bizonyíték ugyan nincs, de ma általános vélekedés, hogy a per idején a hozzá felterjesztett anyagot „soványnak találó” bírósági tanács elnöke és a vád minősítéséhez presztízs-, de politikai, taktikai okokból is ragaszkodó belügy között sajátos üzlet kötött: az ügyet az összeesküvés vádjával tárgyalják, ennek fejében viszont a bíróság a legenyhébb büntetést szabhatja majd ki.

Ennek némileg ellentmondani látszik, hogy Pórt két és fél évi, Bence Sándort kétévi és Simon Pétert nyolc hónapi letöltendő szabadságvesztésre ítélték, s ez – ha a büntetést később harmadolták is – korántsem mondható a „legenyhébbnek”. A vád súlya körüli huzavonának akad már-már komikus momentuma is: a vádiratban még különös súllyal szerepelt az, hogy az összeesküvők „egy alkalommal éjszakai hómunkán vettek részt, és a kapott összeget a szervezet céljaira fordították”. Mégpedig akképpen, hogy a pénzből vették meg azt a két vasúti jegyet is, amellyel aztán „a 2. számú főcsoport megalakítása végett Balatonzámárdiba utaztak”. Az ítélet indoklásából ez a részlet már kimaradt.

A vizsgálat és a bírósági tárgyalás valamennyi érintettnek – kinek jobban, kinek kevésbé – megváltoztatta az életét. A HVG által meglett egykori vádlottak rövidebb-hosszabb idő alatt messze távolodtak nemcsak egykori felfogásuktól, egymástól, de legfőképp a direkt politizálástól. A már említett Révai Gábor (a rendszerváltás után egy ideig a Magyar Könyvklub igazgatója), mint mondja, felismerte: „politikai értelemben nem képviselhet másokat”, Malgot István – a hetvenes évek egyik legjobb, de egyben a legtöbb kulturális vitát kavarázó amatőr bábegyüttesének, az Orfeónak a vezetője, az 1990-es évektől szabadúszó szobrász, még utóbb a jobboldali *Szövetség* című lap szerkesztője – pedig régóta azt gondolja, hogy „csak átlátható ügyekbe sza-

bad beszállni”. Pór György, aki 1974-es kivándorlása után, Indiát is megjárva, Párizsban előbb egy meditációs központ „gurujaként” tevékenykedett, majd Kaliforniában – mint mondja – „a számítógépes rendszerek tudásökológiájának megteremtésével” foglalatzkodott. A HVG megkeresésére azt válaszolta, hogy „24 évesen azért voltam lelkes összeesküvő, mert politikai lelkiismeretemmel összhangban állónak éreztem, hogy a szocialista frazeológiát szajkózó korrupt rendszert szembesíteni kell a gyakorlattal”. Tapasztaltabban azonban úgy gondolja: „Badarság volt bedőlni annak, hogy a kommunizmus maoista változata elvezethet az igazi demokráciához.”

A történet szempontjából talán figyelemreméltóbb, hogy a Magyar Országos Levéltárban őrzött pártdokumentumok között olyan, publikálatlan iratok lelhetők, amelyek a perrel kapcsolatos legfelsőbb politikai szándékokba engednek némi bepillantást. 1968 márciusában ugyanis, amikor még csak formálódott az összeesküvés per vádirata, hirtelenjében magas rangú elvtársak látogattak el a pártközpontból a fővárosi felsőoktatási intézményekbe. A Műszaki Egyetemen Ilku Pál művelődési miniszter, a politikai bizottság (pb) póttagja, az Orvostudományi Egyetemen Aczél György kb-titkár, a kulturális élet legfőbb irányítója, a közgazdaságin az akkor ugyancsak pb-póttag (egyben a budapesti pártbizottság első titkára) Németh Károly, az ELTE-n pedig Óvári Miklós, a tudományos, kulturális és közoktatási osztály vezetője járt, hogy felhívja az egyetem „állami, párt- és tömegszervezeti vezetőinek figyelmét a politikai éberség fokozására, a hallgatók közt folyó nevelőmunka javítására”. Áprilisban aztán az agitációs és propagandabizottság – amelynek Németh Károlyon kívül valamennyi felsorolt funkcionárius tagja volt – arról medítált, célszerű-e az ügyben nyilvános tárgyalás lefolytatása. Végül határozat született: a tárgyalás legyen nyilvános, és a KISZ- és pártfegyelmi, valamint az egyetemről való kizárásokat a „hatályos ítélet után kell foganatosítani”. Aztán valamiért mégiscsak lelohadt a hangos példastatuáló kedv, illetve a szélesebb nyilvánosság iránti igény: a maoista per tárgyalása előtt három nappal az említett bizottság „tudomásul vette, hogy a Pór-féle diák-összeesküvés tárgyalásáról csak az ítélelhozatal után jelenik meg közlemény”, s legfeljebb csak „az Eötvös egyetem lapja foglalkozik majd részletesebben a per ismertetésével”.

Így azután a szóban forgó néhány soros közleményből, amelyet a *Népszabadság* 1968. június 9-ei száma híroldalának aljára tettek, az olvasók jószerével még azt sem tudhatták meg, hogy valójában miféle összeesküvésben született ítélet. Erről legfeljebb a tárgyalásra belépőt kapott KISZ-funkcionáriusoktól értesülhettek jó néhányan. Az utókor érdeklődő hiába keresné az *Egyetemi Lapok*ba egykor párttestületileg megrendelt riportot. Az ügyről viszont a pártközpontból induló szóbeszédnek folytán gyakorta lehetett hallani. Például azáltal, hogy Aczél György előszeretettel riogatta a vele egyet nem értőket: mi lenne, ha a – lám, nagyon is létező – magyar maoisták kerülnének hatalomra?!

Farkasrét: végállomás

Rákosi titkos temetése

„A történelem elég olyan esetet ismer, hogy valakit távollétében ítélnék el, mert az illető nem akar külföldről hazatérni. Nálam azonban az eset fordított: én haza akarok térni, de bírám ebben megakadályoznak. Normális ez egy kommunista pártban?” – kérdezi Rákosi Mátyás, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) trónfosztott főtitkára 1962. november 6-án kelt fellebbezésében, amikor is a Magyar Szocialista Munkáspárt központi bizottsága (MSZMP kb) által az év augusztusában hozott kizárási határozata ellen protestált.

Az MSZMP VIII. kongresszusához címzett fellebbezés csupán egy állomása volt annak a szakadatlan próbálkozássorozatnak, amely a nevével is fémjelzett magyarországi rezsim megteremtőjének szovjetunióbeli száműzetéséből való visszatérését célozta. De Rákosi ez irányú kísérletei élete végéig rendre fennakadtak, mégpedig Kádár János, a kommunista párt 1956 utáni vezetőjének akarátán. Pedig a nemzetközi munkásmozgalomban a Horthy-éra börtönében letöltött hosszú büntetése okán legendás hírűvé növesztett, majd a sztálini években Moszkvában tapasztalatokat gyűjtő, utóbb pedig Magyarország kommunista korszakának első főszereplőjévé lett pártfőtitkár halálakor már öt esztendeje érvényben volt az a politikai bizottsági (pb), majd kb-határozat, amely elvben hozzájárult Rákosi hazatéréséhez. A végrehajtás során azonban valami mindig közbejött.

Az 1971 februárjában érkezett halálhír nyomán viszont hirtelenjében mégis minden felgyorsult. Olyannyira, hogy a Magyar Országos Levéltárban őrzött s publikálatlan dokumentumok szerint a magyar pártvezetés a végső „búcsúakcióra” valóságos haditervet készített, s később is minden, az ügyben hozott fontosabb döntést dokumentált. Ennek alapján tudható, hogy a nagy előd haláláról először maga Kádár János, az MSZMP kb első titkára értesült. Rögvest kötelességének tartotta összehívni a titkárságot, s a grémium Kádár intencióinak megfelelően úgy döntött, hogy a fejleményről „a szovjet elvtársakkal egyeztetett kommuniké jelenjen meg”. Ezt öt gépelt sornyi terjedelemben először február 5-én, a *Kossuth Rádió* esti 10 órás híreinek a végén olvasták fel. A másnapi lapok – igazodva az ügyben visszafogottságot diktáló párttestület óhajához – a hírovat első híreként, ám cím nélkül közölték, hogy az egykori főtitkárt Gorkij város megyei kórházában érte utol a halál.

A titkárság, még Rákosi hozzátartozóinak megkérdezése előtt, azonmód arról is döntött, hogy „a holttestet hamvasszák el”, ám: „a temetés késedelmet szenvedhet”. Egy volt a fontos: akárhol is történik majd a temetés, az „teljesen zárt, publikáció nélküli legyen”. A gyászügyben hozott instrukciók

birtokában aztán beindult az apparátus gépezete. A Rákosi magyarországi rokonságával addig is kapcsolatot tartó, mindenkiről mindent tudó pártszemélyzetis, Sándor József az MSZMP-forgatókönyv szerint még aznap részvétét nyilvánította az elhunyt két fivérének, a Rákosiról 1945 után Bírora magyarosított nevű Ferencnek és Zoltánnak. A család tagjai, kiknek látogatói kérelmét előtte hónapokig való várakoztatás után gyakran utasították el, ezúttal – a magyar–szovjet hatósági együttműködés egyik kiemelkedő eredményeként – már két napra rá el is utazhattak a menetrendszerű Malév-járáttal a moszkvai gyászszertartásra. Sietniük kellett, mert a megkérdezésük nélkül elhatározott hamvasztást aznap késő délutánra tűzték ki a szovjet hatóságok. A rendszerváltást megelőző Bíró Eugénia (a hozzá hasonlóan hosszú életet megért Bíró Ferenc felesége) – aki 1994-ben, sógora iránti elfogultságát bejelentve, számos forrásértékű dokumentumot először publikáló könyvet jelentetett meg a száműzetés éveiről – a HVG-nek úgy emlékezett, hogy Rákosi magyarországi rokonsága (öccsei, valamint feleségeik s gyermekeik) a moszkvai Mozsajszkij úton lévő egyik villában köszönthette Rákosi özvegyét, a jakut Feodora Fjodorovát, illetve annak első házasságából származó s Rákosi által örökbe fogadott fiát, Lev Pahomovot, továbbá az ő feleségét és leányát. Ilyen körű családi együttlétre hosszú évek után kerülhetett sor – a nyitott koporsóban felravatalozott Rákosi holtteste mellett.

Ekkor azonban egy kis homok került az addig jól olajozott gépezetbe, a család a hamvasztás után ugyanis közölte az illetékesekkel: ragaszkodnak Rákosi végakarátának teljesítéséhez, vagyis a hamvakat Magyarországon akarják eltemetni. Nem csoda, ha ezt követően megint minden lelassult. A „Rákosi-frakció” – merthogy a jelenlévők közül Bíró Ferencet, fiát, Bíró Viktort és a másik testvért, Bíró Zoltánt 1962-ben frakciózás vádjával zárták ki az MSZMP-ből – vasárnaptól csütörtökig mind türelmetlenebbül vesztegelt a Rosszija Szállóban. A folyamatosan napvilágra került dokumentumok a miertre is választ adnak. A budapesti pb tagjai ugyanis még a hamvasztás megtörténte után is vacilláltak: nem okoz-e politikai kárt, ha Rákosi hamvait hazaengedik? Nem kap-e az egész aktus olyan látszatot, mintha az MSZMP valamiképp saját halottjának tekintené azt, akit korábban az 1956-os „ellenforradalomhoz” vezető, imamalomszerűen ismételtetett négy fő ok egyikének „nevezett ki”?

Hirtelenjében és néhány napba sűrítve felszínre tört annak a másfél évtizednek minden dilemmája, amelynek történetét Feitl István történész 1994-ben megjelent, *A bukott Rákosi* című kötetében már felvázolta. A történet 1956 júliusában kezdődött, amikor a Moszkvában három éven belül másodszor kegyvesztetté lett Rákosi – nem mondhatni, hogy önként – a Szovjetunióba távozott. Először már az év novemberében, a magyar forradalom fegyveres eltiprásakor éledt fel Rákosiban – nem is alaptalanul – a remény, hogy az általa átmeneti figurának tekintett Kádár rendcsinálása után talán ismét megnyílik előtte a legfőbb hatalomba való visszatérés útja. Kádárt az oroszok rö-

vid ideig valóban Rákosival mint lehetséges alternatívával zsarolták, ám – Feitl kutatásai szerint – 1957 közepe után szovjet oldalon is belátták, mekkora baklövés lenne visszavitele a hatalomba.

A helyzet kezdeti kezelésének ellentmondásosságát legjobban talán az jellemzi, hogy miközben az itthoni utódpárt vezetősége, a pb (akkori elnevezéssel: ideiglenes intéző bizottság) 1957 februárjában, a szovjet testvérpárt hozzájárulását elnyerve úgy határozott, hogy a Moszkvába menekült, menekített egykori pártvezetőket – Rákosi mellett egyebek között a pártfőtitkári székben őt követő Gerő Ernőt, a Nagy Imrét 1955-ben váltó miniszterelnököt, Hegedűs Andrást vagy az ideológia egykori korlátlan urát, Révai Józsefet – meghatározott ideig (Rákosit öt évig) nem engedi visszatérni Magyarországra, aközben a moszkvai emigrációként emlegetett csoport 28 tagját 1957 tavaszán, sajátos csereüzletként, azonmód beléptették az MSZMP-be. E gesztusra azután került sor, hogy az SZKP elnöksége a Moszkvában tárgyaló Kádár vezette küldöttségértésére adta: nem néznék jó szemmel „a baloldallal szembeni további kampányt”. A hírre felbátorodó Rákosi a maga szempontjából – Feitl megfogalmazása szerint – „végzetes hibát követett el” ekkor: Hruscsovot felelősségre vonó, támadó hangú levelet fogalmazott. Erre válaszul viszont az SZKP kb határozatban mondta ki, a „vendégszeretettel visszaélő” exfőtitkár „örökre elvesztette” lehetőségét, hogy Magyarország vezetője lehessen. Egy füst alatt a Fekete-tenger közeli Krasznodárt jelölték ki számára lakóhelyül.

Kádár Jánosnak azonban, úgy tetszik, még ez sem volt elég. Előbb 1962-ben párthatározattal kizáratta a pártból, majd levelet fogalmazott az SZKP vezetésének. A pb „úgy ítéli meg – írta Kádár –, hogy azt a különleges életszínvonalat, amely jelenleg Rákosi részére biztosítva van, ő nem érdemli meg, és az bizonyos politikai félreértést is okoz (...) Célszerűnek tartjuk továbbá más tartózkodási helyet kijelölni részére, kevésbé forgalmas helyen, ahol Rákosi zavart keltő kísérleteinek a lehetősége az eddiginél is szűkebb.”

Hogy Rákosit miért kellett volna „kevésbé forgalmas” helyre költöztetni, s hogy miben is állottak lehetséges „zavarkeltő kísérletei”, az nyomban kiderül, ha belepillantunk a kizárását megfellebbező exfőtitkárnak az MSZMP VII. kongresszusa küldötteihez írt, ám a címzettekhez soha meg nem érkező levelébe. Ebben Rákosi például a következőket írja: „Kádár János ezekben az években első helyettesem volt, a Politikai Bizottság tagja, belügyminiszter. (...) Jelen volt azon az ellenőrző kihallgatáson, ahol az őrizetbe vett Szőnyi Tibor Rajk László ellen a kémkedés vádját emelte. Részt vett a Rajk ellen folytatott vizsgálatban (...) ő hallgatta ki a letartóztatott Rajk Lászlót.” Az idézett Rákosi-megállapítások fényében érthetőbbnek tűnik Kádár Rákosi iránti, őt minél messzebb tudni akaró ellenszenve.

Így került Rákosi Mátyás a cári Oroszország tradicionális száműzetési helyére, a Moszkvától több ezer kilométer távol lévő kirgiz kisvárosba, a kínai határtól csupán 300 kilométerre fekvő Tokmakba. Kádár 1966-ban felte-

hetően csupán taktikai okokból vetette fel a hazatérés esetleges engedélyezését, ugyanis a Hruscsovot megbuktató Brezsnyev a kétoldalú tárgyalások során többször is hangsúlyozta: „változatlanul örömmel tesz szívességet” azaz, hogy vendéglátóként őrzi Rákosit. A gazdasági reformra készülő magyar pártvezetésnek ekkor már más szívességekre volt inkább szüksége. Ettől kezdődően a hívei által a politikai sakkjáték mesterének tartott első titkár mindig úgy tett, mintha lépne az ügyben. Magas szinten, például a kulturá-

Az utolsó, a család által készített és relikviaként őrzött fénykép Rákosi Mátyásról

lis kb-titkár Aczél György és a kb irodájának vezetője, Sándor József személyében több alkalommal is beteglátogatót küldött a hazatérési szándékát fel nem adó, egyre rosszabb egészségi állapotban lévő Rákosihoz, aki a visszatérés érdekében egyszer még olyan nyilatkozatot is tett, hogy „egyetértek az MSZMP politikájával”. A Rákosi levelezését rendszeresen ellenőrző illetékesek persze pontosan tudták, hogy a róluk túl sokat tudó és harcos balosságából jöttányit sem engedő száműzött utódja rendszerét magánhasználatú leveleiben előszeretettel nevezte „szocialista címkével márkázott, képmutató, kispolgári birodalomnak”.

Ennek megfelelően persze sehogy sem akart elérkezni a több éve érvényben lévő hazatérési határozat végrehajtásának ideje. Volt, amikor „a közhangulat nem volt alkalmas”, máskor viszont tudták, Rákosi nem fogadja majd el azt a feltételt, hogy kötelezze magát: a számára a XI. kerületben biztosított házban nem fogad majd látogatót, sétálni pedig csak kísérettel megy.

Kádár időhúzása végül is „bevált”, s az említett 1971. február 9-ei pb-ülésen már csak az ügynek a szocialista humanizmus elvei szerint történő lezár-

rása maradt hátra. Az akkor született forgatókönyv – kedvezőtlen esetben – számba vette egy esetleges budapesti temetés lehetőségét is. Erre – a családtagok követelése nyomán – sor is került, február 16-án, kedden, a budapesti Farkasréti temetőben. Ugyancsak a pb határozott úgy, hogy a márványtáblán csak az elhunyt neve, születésének és halálozásának dátuma szerepelhet, és a ceremónián kizárólag családtagok vehetnek részt. Még koszorúkat sem lehetett csináltatni, mert akkor – feltételezték – a hír netán kiszivároghatna. A sajtóban sem jelenhetett meg semmifajta előzetes értesítés. Ennek fejében viszont a temetés idejére a magyar párt néhány napra vendégül látta – vagyis hát: hajlandó volt beengedni az országba – Rákosi özvegyét és fogadott fiát. A hozzátartozók minden lépését éberrel figyelőknek még arra is volt energiájuk, hogy az utolsó pillanatban megghiúsítsák a Bíró család kísérletét a szélesebb nyilvánosság értesítésére. A gyászoló rokonok ugyanis még Moszkvából táviratban kérték meg a Magyarországon maradt családtagokat: tegyenek közzé hirdetést a temetés időpontjáról. Volt hát még egy kis intézkednivaló: letiltani a hirdetést a kiszemelt lapokban, s megsemmisíttetni a család által megrendelt partecédulákat.

A temetésre végül, utolsó konspirációs csavarként, a megadott napon, de a tervezettnél egy órával később, délután 3-kor került sor, a temetések időpontjáról tájékoztató hirdetőtábláról pedig, biztos, ami biztos, „véletlenül lehagyták” Rákosi keresztnevét. A végső búcsúztatáshoz már csupán egyetlen apró problémát kellett leküzdeni: a szertartás előtt két nappal derült ki, a szovjet urna és a magyar urnafülke nem kompatibilis. Rákosi hamvai egy 15 centiméterrel magasabb, szovjet szabvány szerinti urnában érkeztek, ez pedig nem fért volna be a magyar kolumbárium fülkéjébe. A párt kegyeleti bizottságának elnöke, Szerényi Sándor akkurátus ember lévén egyoldalas, sűrűn gépelt emlékeztetőjében három megoldási lehetőséget vázolt fel: a hamvakat magyar urnába áttölteni; nem kolumbáriumba, hanem urnaparcellába, vagyis földbe temetni; illetve az urnafülkét kőművesekkel gyorsan átalakítani. A politikai vezetés – mérlegelés után – végül az utóbbi mellett döntött. A néhány perces munkálat csak az urnaelhelyezés közben kezdődött el. Így a szertartás a gyászoló gyülekezeten – körülbelül 25-30 családtagon s ugyanannyi „rendezőn”, vagyis a belügyi szervek terepet biztosító képviselőin – kívül a munkáosztály is képviseltethette magát a feladattal megbízott szorgos kőműves személyében. Az MSZMP által finanszírozott és levezényelt „családi eseményről” végül is nyolc nappal később – sajátos névnapi megemlékezésésként: Mátyás napján – csupán az *Esti Hírlap* és a *Népszabadság* adott a halálozási rovat fölött rövid, úgynevezett mínuszos hírt.

Az ártalmatlanság vélelme

Választásosdi, 1971

„Talán nem értenek félre, ha azt is megemlítem – és kérem, ezúttal nehoggy így győzzünk! –, hogy a legutóbbi választások eredményeit itt a központban egy kicsit meghamisítottuk. Amikor ugyanis befutottak az eredmények, kiderült, hogy 102 százalékra győztünk. Ezt az eredményt egyszerűen meghamisítottuk, levágtunk belőle vagy 6 százalékot – de kérem, hogy ez maradjon köztünk.” Ekképpen avatta be 1967 februárjában Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára az öt évvel korábbi választás nagy titkába a központi bizottság (kb) tagjait. S ugyanakkor, a küszöbönálló újabb választás egyik politikai előkészítő ülésén jelentette ki azt is, hogy a módosított választójogi törvénnyel a hatalom „rendkívül komoly politikai feladatot vett a nyakába”. A hatvanas évek utolsó harmadának reformlégkörében ugyanis a párt illetékesei akként döntöttek, hogy az egyéni választókerületek létrehozásával párhuzamosan – ha szigorú ideológiai korlátok között is – lehetőséget nyitnak a kettős (vagy többes) jelölésre. Ám hogy az 1967-ben még bevezetés előtt álló gazdasági mechanizmus lázában – és félelmében – élő politikai vezetés a deklarált szocialista jelzővel (le)fokozott demokrácia szélesítésével mégiscsak csínján bánt, azt mi sem jelzi jobban, mint az, hogy az 1967. március 19-én megtartott új típusú választást legfeljebb főpróbának lehetett tekinteni: a parlamentbe szavazott 352 képviselőből mindössze kilencnek kellett „megbirkóznia” kijelölt vetélytársával. A főpróba jelleget erősítette az is, hogy igazi küzdelemre sehol sem került sor: a szavazópolgárok kitűnően értették a Kádár-korszak „újbeszélyét”, így hát mind a kilenc választókerületben a szavazócédula első helyére (rang) soroltak futottak be. A „tervszerű” végeredményhez feltehetőleg az is hozzájárult, hogy az akkori választási törvény szerint, ha valaki majd két évtizedes szokása szerint, úgy dobta be az urnába a szavazólapot, ahogy azt kézhez kapta, akkor szavazatával az első helyen feltüntetett – vagyis az ajánlott – jelöltet támogatta.

A kilenc kettős jelölést négy évvel később az MSZMP politikai bizottságának (pb) egyes – reformpárti – tagjai, de még a magát minduntalan középre lavírozó Kádár is kevesellte. Így aztán az 1971-es országgyűlési választáson valóságos – s 1985-ig meg sem döntött – csúcs született: 49 körzetben majdnem választási harc dúlt. Sőt, egy helyütt, a főváros III. kerületében, a 6. választókerületben még az az addig példátlan skandalum is megesett, hogy a két hivatalos jelölt mellé a választópolgárok úgynevezett lakossági jelöltet is állítottak, mi több, szavazataikkal Szép Zoltán pedagógust, az ELTE tudományos segédmunkatársát egyenesen képviselői mandátumhoz is juttatták.

Hogy ezt – az idevonatkozó korabeli párthatározatot idézve – „a szocialista demokratizálódás útján megtett hatalmas lépést” mifajta belső viták előzték meg, arra részben választ adnak a Magyar Országos Levéltárban őrzött dokumentumok. Feitl István történész – aki több tanulmányában is foglalkozott a pártállami szavazások történetével – a HVG kérdésére arra hívta fel a figyelmet, hogy a hetvenes évek elején, a gazdasági mechanizmus megtorpedózásának idején a szokásosnál is „fedettebbé” váltak a pb tagjai közötti, esetenként pedig egyáltalán nem lényegtelen nézetkülönbségek. A történész szerint e korszak azért is tarthat számot megkülönböztetett figyelemre, mert talán ekkor érhető tetten leginkább: miként szegte az MSZMP első titkárának kezdeményező kedvét a Varsói Szerződés csapatainak 1968-as prágai bevonulása. S valóban: Kádár ettől kezdődően többé meg sem kísérelte a politikai intézményrendszer akár óvatos reformját. Tulajdonképpen utóbb ennek esett áldozatául a kettős jelölés rendszere is, amely térhódítás helyett – 1985-ig, az utolsó MSZMP vezérelte voksolásig – folyamatosan sorvadt: 1975-ben 34, 1980-ban pedig már csak 15 körzetben mérkőztek meg egymással a Hazafias Népfront programjára egyként felesketett jelöltek.

Az idézett óvatosság ellenére úgy tűnik, hogy a „terepszínűre” festett véleménykülönbségekből valamennyi mégiscsak felvillantható, például amikor a pb 1969-ben – a két évvel korábbi „főpróba” tanulságait értékelendő és az 1971-ben esedékes választások teendőit áttekintendő – napirendjére vette „az állami élet fejlesztésére” tett javaslatot. Az akkor éppen a pb-tagság küszöbén álló kb-titkár, Aczél György a kettős jelölés kapcsán azt is megpendítette: talán „lehetővé lehetne tenni”, hogy „a fő kérdésekben azonos álláspontot valló, de a valóra váltást, a fejlesztést illetően kétféle koncepciót képviselő jelölt indulhasson”. Merthogy: „alapkérdésekben nincs, de kisebb jelentőségű kérdésekben lehet többfajta alternatíva...” A vitaanyagot kidolgozó bizottság elnöke, az adminisztratív kb-titkár, a pb „kemény embere”, Biszku Béla viszont azonnal félresöpörte a „felvetést”, mondván, a proletárdiktatúrában ő semmiképp sem tudja elképzelni, hogy „két koncepció álljon egymással szemben”. Álláspontjának érvényesítése érdekében Biszku két hónappal később a soron következő pb-ülésen, úgy tűnik, valamelyest érvényesíteni tudta ez irányú nézeteit, mivel az ott született határozat már a hangulatjelentésekre is reagált: „Kerülni kell a további illúziókeltést, s a már meglévő illúziók ellensúlyozása céljából (...) megfelelő nyilatkozatokban és cikkekben” meg kell magyarázni a szocialista demokrácia lényegét. Ennek szellemében adott iránymutatást apparátusának a legfelsőbb operatív párttestület.

A reformerek és a reformellenesek „nagy” összecsapására – a rendelkezésre álló dokumentumok tanúsága szerint – 1969 utolsó előtti napján került sor. Ekkor terjesztette elő az agitációs és propagandaosztály vezetője, a későbbi művelődési miniszter, Orbán László azt a javaslatot, amely leszögezte:

noha „nincs szükség választási rendszerünk alapvető módosítására”, ám annak „demokratikus vonásait tovább kell növelni”. A javaslat fölött – akkori szóhasználat szerint – élénk vita alakult ki. Valójában az történt, hogy a csehszlovákiai bevonuláson felbátorodott keményvonalasok a gazdasági mechanizmus elleni offenzívájukban nyitottak új arcvonalat. A javaslatot – a már bevett szertartásrendnek megfelelően – természetesen minden hozzászólónak nevezte, ezután viszont sorra-rendre emeltek vétót a választási törvény tervezett megoldásaival szemben.

A külügyi titkári posztról négy évvel korábban már menesztett Nemes Dezső, akkoriban éppen a Politikai Főiskola rektora – nem mellesleg: a hivatalos párttörténetíró – például azon háborgott, micsoda dolog az, hogy egy jelölőgyűlésen valaki „csak úgy ukmukfukk feláll, és jelölhet”. Szerinte már az is bőven elegendő, ha a választópolgárnak megadják a javaslattevés jogát. A döntés ugyanis, világosította fel elvtársait, az arra illetékesek feladata. A budapesti pártbizottság élén álló, a pb-üléseken akkoriban még csak póttagként hozzászóló Németh Károly – utóbb a Kádár utáni első ember – az 1967-es „szavazási akció” politikai tapasztalataira emlékeztette pb-társait: „Amikor kettős jelölés volt, a párttagok konfliktusba kerültek, hogy ki mellé álljanak (...) éppen ezért megfelelő eligazításra van szükség.” Erre rímelt az egykor KISZ-titkárként kezdő, pb-tagságig emelkedő, a szovjet orientáció híveként akkor épp külügyi kb-titkár, Komócsin Zoltán hozzászólása, aki szónokias hevülettel kérdezte: „A párt jelöltjeivel szemben lehet ellenjelöltet állítani?” De ha ebbe „egyesek felelőtlenül behajszolják is a pártot”, folytatta, az a bevált recept mégiscsak mindenképp fenntartandó, miszerint „a jelölteket rangsorolni kell”.

Hogy az ügyben hozott érdemi döntések ezúttal mégsem a pb-n belül születtek, az már abból is következtethető, hogy a felvetésekre csupán az előterjesztő, a rangban mélyen alattuk álló Orbán László válaszolt – ő is majdhogynem kioktatólag. A nyugtalankodókat azzal nyugtatta, hogy „ha véletlenül előfordulna, hogy bekerül a jelöltek közé olyan, akivel a politikai bizottság nem értene egyet – amit azért kizártnak tartok – (akkor majd) adhatunk olyan utasítást, hogy abban a választókerületben a párt, a népfront emelje a jelöltek számát”. A felmerült kérdésekre Kádár – szokásával ellentétben – szűkszavúan reagált, a „problémát lezárva” közölte: „A párt álláspontja az, hogy több jelölt legyen.”

Az érdemben ki sem bontakozott vita ezzel eldőlt. A határozatok végrehajtására hivatott apparátus 1971 márciusában azonban újabb fennakadást jelzett: a pártbizottságok minden agitációjuk ellenére Csongrád, Komárom, Nógrád, Vas és Zala megyében egyetlen kettős jelölést sem tudtak kreálni. Csak a pb határozott felszólítása javított valamelyest a helyzeten, így 1971-ben született a 49-es kettős jelölési csúcs. A nyakas Nógrád polgárainak azonban még így sem adatott meg a választás illúziója.

Így érkezett el a nagy nap, április 25-e. Az országos jelentőségű eseményt követő második napon a pb az összesítő jelentés birtokában pedig már az első tapasztalatokról tárgyalt. Itt esett szó Szép Zoltán már említett, terven kívüli megválasztásáról. „Számomra megdöbbentő volt, hogy néhány helyen mennyire nem ismertük a valóságos hangulatot” – dohogott Aczél György. Példaként – ki mást, mint a 352 megválasztott képviselő közül az egyetlen, a párt jóváhagyása nélkül képviselővé lett – Szép Zoltánt említette. Erre tromfolva, mintegy korábbi aggályait igazolni látva, Nemes Dezső azonnal felvetette a „nem a feladata magaslatán álló kerületi pártbizottság” ez irányú felelősségét. Tegyük hozzá, a választási szépséghibává lett Szép Zoltán egyébként ugyancsak párttag, sőt, pártfeladatként a helyi vezetők ünnepi beszédírója is volt. Nemes ennek ellenére azon felelősök személyét firtatta, akik Szép Zoltánt „nem állították meg”. Kádár azonban hamarjában ismét rövidre zárta a kérdést, mondván: „lokális dolog, sokat foglalkozni vele nem kell”.

Viszont jóval részletesebben reagált – az országgyűlési képviselőnek már nem jelölt, tehát a parlamentbe sem került – Biszkunak arra a megjegyzésére, hogy „a meg nem választottakkal foglalkozni kell”. A kibukottakkal való foglalkozás kérdése ugyanis egyszer már 1971 márciusában is szóba került, s az első titkár már akkor kifejtette: az elvtársak vegyék tudomásul egyszer s mindenkorra, a politika – szolgálat. Kifakadásra pedig az készítette, hogy a grémium tagjai már akkor alaposabban szemügyre akartak venni egy kimutatást „azokról a jelenleg képviselő elvtársakról, akik nem lesznek újra javasolva”. Mivel pedig a 110 nevet tartalmazó lajstromról – amelyen Biszku mellett szerepelt például két szerkesztő: a *Társadalmi Szemle* élén álló Benke Valéria és a *Magyar Nemzet* főszerkesztői székének várományosa, Pethő Tibor, valamint az OTP akkori vezérigazgatója, Szirmai Jenő is – márciusban már csakúgy „egyetértés született”, mint a tisztújítás elveiről, az időközben majdnem vetélytársává nőtt Biszku megjegyzését Kádár zokon vette: „A meg nem választottakkal foglalkozni kell, de nem mint beteg emberekkel! – kezdte a kioktatást, majd így folytatta: – Egyszer beszéljünk velük, és kész! Politikai értelemben bukott ember nincs! Ez egy rendes, szabályos, normális választás volt, ahol csúfos kudarcot senki nem vallott, s hogy egyáltalán jelölték, az nagy megtiszteltetés.”

Mindezek ismeretében talán nem merész az a feltételezés sem, hogy a reformerek és a keményvonalasok között lavírozó Kádár, valamint – a mindinkább a brezsnyevi szovjet pártvezetés kegyeit kereső – Biszku közötti küzdelem egyik apró megnyilvánulásaként fogható fel az, hogy a kb titkára a két nappal későbbi kb-ülésen a Kádár által „lokális dolognak” aposztrofált Szép-ügyet ismét szóba hozta, rálelve immár a skandalum elkerülésének (egyébiránt meg nem valósított) módjára is: „A jövőben a párttag legyen köteles kikeríteni az illetékes pártszerv véleményét, hogy indulhat-e a választáson.”

Két mondat a zsarnokságról

Charta '77 – magyar fejlemények

1977. január 6-án a csehszlovák államrendőrség Prága belvárosában lecsapott arra az autóra, amely az 1968 után első ízben fellángoló polgárjogi mozgalom *Charta '77* elnevezésű dokumentumának sokszorosított szövegét szállította. A nyomozók nemcsak a papírokat foglalták le, hanem az autó utasait – mások mellett a Cseh Köztársaság bársonyos forradalom utáni első elnökét (a hetvenes évekbeli hatalom szóhasználatával élve: önjelölt író), Václav Havelt – is letartóztatták. Ez volt a közvetlen előzménye annak a magyarországi aláírásgyűjtő akciónak, amelynek dátumát azóta többen a magyar demokratikus ellenzék születésnapjaként tartják számon.

„Ne gondolkodj! De ha már gondolkodsz, ki ne mondd! Ha viszont kimondtad, le ne írd! Amennyiben leírtad, ne írd alá! Ha mégis aláírod, ne csodálkozz” – így hangzott a hetvenes évekbeli pesti bonmot. Az értelmiségi körökben szájról szájra szálló „ige” kesernyés summázata volt a társadalomra rákényszerített életformának. „Ma már nehéz elképzelni, hogyan lehetséges, hogy egy kétmondatos üzenet – amelynek összesen 34 aláírója volt – pusztán tényével nyilvánvalóvá tegye: Magyarországon van ellenzék” – emlékezett már 1988-ban az erjedés egyik első stádiumára Kis János, a még szamizdat *Beszélő* egyik szerkesztője, a rendszerváltás után az SZDSZ első elnöke. Az emigráció egyik legfontosabb orgánuma, a párizsi *Irodalmi Újság* a nyilatkozatot – már közvetlenül a megjelenése után – úgy értékelte, mint az „56-os forradalom óta a hazai értelmiség kétségkívül legjelentősebb kollektív állásfoglalását”.

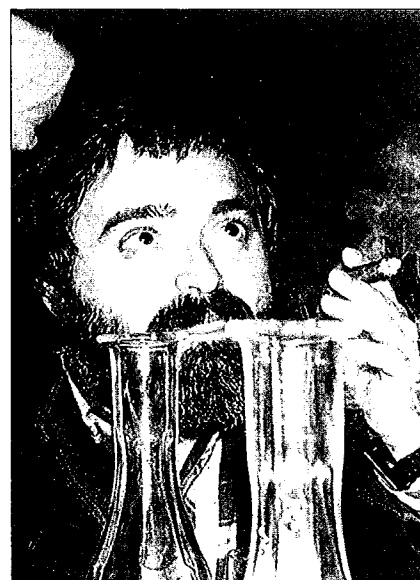
Am ennek tekintette – igaz, csak 1980-ban, három évvel a Prágában történtek után – a Magyar Szocialista Munkáspárt politikai bizottsága (MSZMP pb) is. Akkor viszont a legfőbb politikai döntéshozók már szinte vita nélkül elfogadták az az idő tájt a pártközpont közoktatási és kulturális osztályvezetőjeként tevékenykedő Kornidesz Mihály (a későbbi tévéelnök) ez ügyben született, „Szigorúan bizalmas” jelzettel ellátott jelentésének összegzését. Eszerint a magyar értelmiségiek a Charta '77-tel való szolidaritásának megnyilvánulása a „nonkomform magatartás, a különállás új szakaszát jelzi”. (Az is igaz viszont, hogy az idézett felismerésre a pártvezetés csak az 1979-es – több mint 250 nevet felsorakoztató –, immár a chartások bebörtönzése ellen tiltakozó akció után döbbsen rá.)

A politikai vezetést azonban – bár később ezt minden módon tagadni igyekezett – 1977 januárjában meglepte a szolidaritás eme megnyilvánulása. De főként az, ahogy az aláírásgyűjtésbe kezdők – a filozófiai közéletből

1973-ban többekkel együtt kiebrudalt Kis János és Bence György, valamint az állami kiadványból rendőrileg kirúgatott Kenedi János, Mészöly Miklós, illetve az 1956-os múltjáért börtönviselt Eörsi István írókkal együtt – szinte mérnöki pontossággal – lebonyolították az akciót. Még azt is előre eltervezték, hogy ki, mikor és kihez csönget be s hogy hány órákor hívják fel a két esztendeje Párizsban élő szociológust, Kis János volt feleségét, Hegedűs Zsuzsát, aki a beolvasott névsort aztán majd a *Le Monde* szerkesztőségéhez

Kenedi János, Kis János és Bence György az 1970-es évek végén, ahogy Halda Aliz (magán)optikája látta őket

és az AFP francia hírügynökséghez továbbítja. A tekintélyes francia napilapban másnap, 1977. január 10-én jelent meg a nevezetes két mondat: „Szolidaritásunkat fejezzük ki a Charta '77 aláíróinak, és elítéljük az ellenük gyakorolt repressziót. Meggyőződésünk, hogy az emberi és állampolgári jogok védelme egész Kelet-Európa közös ügye.” A magyar hallgatóság néhány nappal később a *Szabad Európa Rádió*ból értesülhetett, ki volt és mit látott el kézjeggyel a 34 aláíró, név szerint: Bence György filozófus, Csalog Zsolt író, Csoóri Sándor költő, Dalos György író, Donáth Ferenc közgazdász, Donáth Péter festőművész, Eörsi István író, Erdélyi Ágnes filozófus, Fehér Ferenc filozófus, Fodor Géza kritikus, Háber Judit közgazdász, Haraszi Miklós író, Heller Ágnes filozófus, Jánossy Ferenc közgazdász, Kardos Julianna vegyész, Kenedi János kritikus, Kis János filozófus, Kocsis Zoltán zongoraművész, Ludassy Mária filozófus, Márkus György filozófus, Márkus Mária szo-

ciológus, Mészöly Miklós író, Nádas Péter író, Pap Mária nyelvész, Petri György költő, Pór Péter irodalomtörténész, Radnóti Sándor kritikus, Réz Pál műfordító, Sós Vilmos filozófus, Szabó Miklós történész, Tordai Zádor filozófus, Vajda Mihály filozófus, Várady Szabolcs költő, Vezér Erzsébet irodalomtörténész.

Horváth József vezérőrnagy, az 1989 után megszüntetett III/III-as csoportfőnökség egyik irányítója a rendszerváltás után megjelent könyveiben kétszer is felidézte a történeteket – ám lényeges részletekben egymásnak is ellentmondóan. A *tábornok vallomása* című, 1990-ben közzétett emlékiratában például nem csupán az évszámot téveszti el. Miközben magabiztosan azt is kijelenti, „sosem felejttem el 1978. január elsejének reggelét”, azt is állítja, hogy „az év első napjának reggelén” beosztottjai már megszerezték – igaz, még aláírások nélkül – a tiltakozás szövegét. Ámde január 1-jén – az évszám-tévesztéstől eltekintve – akár csak aláírás nélkül is bajos lehetett tiltakozni egy január 6-án végrehajtott letartóztatás ellen...

Egy esztendővel később – a nyugdíjazása után fejét krimiírássra is adó egykori tábornok – *A kísértet fogságában* című memoárjában, ugyan már pontos évszámmal, de az aláírók közé „emlékezi” Konrád György író, sőt, mindezt még megfajlítja a regényes fikcióval is, miszerint 1977-ben Prágából futár érkezett volna Budapestre, a szolidaritást szorgalmazandó. A javított és részben átdolgozott Horváth-féle második változat szerint a *Le Monde* valójában már nem is csak felhangosítója, hanem egyenesen megrendelője volt a szóban forgó nyilatkozatnak.

A sajátos tábornoki memóriazavarok egyik oka talán az lehet, hogy az 1977-es aláírásgyűjtési akciót az állambiztonsági szolgálat nem tudta (Horváth állítása szerint: nem is akarta) megghiúsítani. Ami tény: Kis János és Bence György január 9-én a késő esti órákban – feladóként „Haraphy Antalt” jelölve meg – a Keleti pályaudvar postahivatalában Mario Muchnik spanyol atomfizikus párizsi címére postázták a nyilatkozatot, és a „cég” emberei csak ekkor léptek „éles” akcióba. Hogy a levél létéről telefonlehallgatás, követés vagy postai „figyelés” alapján szereztek tudomást, ma még nem lehet tudni, ám két héttel később, a pb soron következő ülésén Óvári Miklós, a kulturális ügyekért felelős akkori központi bizottsági titkár – maga is pb-tag – az újról adott tájékoztató mellékleteként csatolta a levél „hiteles” másolatát is.

A Magyar Országos Levéltárban őrzött, eddig publikálatlan tájékoztató jelentés az utókor vizsgálatánál tükrében persze több kérdést is felvet. Először is, hogy a kizárólag a pb tagjainak készült jelentésben a „hiteles másolatként” aposztrofált nyilatkozat keletkezési napját kik és miért dátumozták tíz nappal későbbre (január 19-ére), kik és miért akarták beadni a politikai felső vezetésnek, hogy a világsajtó csak január 20-án foglalkozott először a magyar tiltakozókkal? Végül hogy Kocsis Zoltán zongoraművész, a 34-ek egyikének kézjegye miért bizonyult „olvashatatlan aláírásnak”?

Mivel a tájékoztató utolsó mondata szerint „az ügygel az illetékes elvtársak” – vagyis Óvári Miklós és a minisztertanács elnökhelyetteseként is tevékenykedő Aczél György, illetve a Belügyminisztérium illetékesei – „megfelelően foglalkoznak”, a csúsztatások értelmi szerzői feltehetően köztük kerecsendők. Segítheti a megértést két másik, január 21-én kelt bizalmas levél, melyet Óvári Miklós írt a csehszlovák hatóságok eljárásán felháborodott olasz, valamint francia kommunista párt vezető funkcionáriusainak, Giorgio Napolitanónak és René Piquet-nek. A szűken vett illetékesek asztalán ugyanis 1977 januárjában már ott tornyosultak nemcsak a III/III-as, hanem a külföldi felderítéssel foglalkozó III/I-es csoportfőnökség jelentései is. A Belügyminisztériumban őrzött, eleddig publikálatlan dokumentumok arról tájékoztatták az akkori pártvezetést, hogy a nyugati országokban a csehszlovákiai megtorlásokat nemcsak a hatalmat birtokló burzsoázia, hanem az ott működő „kommunista testvérpártok” közvéleménye is aggodalommal figyeli. A Jászai Mari téri „Fehér Házba” talán csak a Vatikánból érkezett megnyugtató titkos hírszerzői információ. Eszerint „Casaroli érsek, a vatikáni egyházi közügyek tanácsának titkára (külügyminiszter) azért nem vállal közösséget a *Charta '77* körül csoportosuló csehszlovák politikai erőkkel, mivel azok nem fejeznek ki közvetlen katolikus érdekeket”. Az említett, az eseményt bagatellizáló, elsősorban a nyugati testvérpártok megnyugtatóására szánt Óvári-levél egyébként az aláírókat olyan „kevésbé ismert” íróknak és filozófusoknak nevezi, akik „ilyen alkalmakkor szívesen nyilatkoznak”, s akiket „a szereplési vágy is vezet, az a meggondolás, hogy egy ilyen nemzetközi visszhangot kiváltó ügyből ne maradjanak ki, ne maradjanak le a megszokott protokoll-listából”. Ezután viszont a testvérpártok értesülhetnek a számukra legfontosabb döntésről: „Az ügyet belpolitikai szempontból jelentéktelennek tartjuk (...), ennek megfelelően az aláírókkal szemben adminisztratív lépéseket nem teszünk.”

Az ügyben durva lépések valóban nem történtek. Az akkor még, úgy látszik, egyszerinek és megismételhetetlennek remélt akcióval kapcsolatban azért voltak nyomon követhető hatalmi reakciók. A kultúrpolitika például megkísérelte az addig apolitikusnak tudott, az írók, filozófusok és társadalomtudósok köréből amúgy is „kilógó” Kocsis Zoltán zongoraművészt „leválasztani”. Talán e praktika részeként bizonyult neve „olvashatatlan aláírásnak”. Közvetve erre utal az is, hogy az Aczél-káderként számon tartott KISZ kb-titkár, Barabás János – miként erről jelentett is – „baráti szóval” győzködte a pianistát. Végül maga Aczél György is beszállt, és – Kocsis egy későbbi nyilatkozata szerint – a személyes találkozáskor arról beszélt, hogy azért fáj neki ez az akció, mert „az aláírók végeredményben az erdélyi magyarságnak ártottak”. Egy esztendővel később, 1978. április 4-én Kocsis Zoltánnak – mintegy igazolandó, hogy az aláírásokat nem torolják meg – amúgy teljesen megérdemelten Kossuth-díjat adományoztak. A történethez tartozik

Kenedi János egyetlen zenészi fellépése is. Kocsis ugyanis észlelve a leválasztási manővert, az *Új Zenei Stúdió* egyik zeneakadémiai bemutatóján – változatlan álláspontja demonstrálásaként – egész este együtt muzsikált az egy csavarkulcsot és egy cintányért összeütögető „felbujtójával”...

Az aláírók hatalom emlegette „büntetlensége” egyébként viszonylagos volt. Azok helyzetét, akiket más ügyek kapcsán már korábban kirúgtak az állásaikból, valóban nem súlyosbították például letartóztatással. A *Szépirodalmi Kiadó* lektorát, a Kosztolányi-életműsorozat értő gondozóját, Réz Pált azonban az aláírást követő napokban azonnali hatállyal felfüggesztették állásából. Mindez persze értékelhető volt helyi túlbuzgósággént is, mivel néhány nap múlva a felfüggesztést függesztették fel. A pártközpont agitációs és propaganda, valamint kulturális osztálya a hozzájuk tartozó lapoknál, folyóiratoknál előbb publikációs szilenciumra, majd „enyhítésként” konzultációs megbeszélésre kárhoztatta az érintetteket. Csalog Zsolt író-szociológustól több, akkori létalapjául is szolgáló kérdezőbiztosi megbízását vonták vissza, Pór Péter irodalomtörténész pedig éppen elkészült disszertációjának megvédésétől tanácsolták el.

Ezzel párhuzamosan folyt az aláírók – pb által ugyancsak elhatározott – „politikai elszigetelése”. Ebben is a kultúra akkori fura ura, Aczél járt az élen, aki több úgynevezett háttérbeszélgetésen is „megvilágította”, hogy az aláírók – szóhasználatával: „a földszintes Dugovics Tituszok” – micsoda kárt is okoztak a magyarságnak. Aczélnak sikerült az 1956-os börtönbüntetése után a Kádár-rendszerrel – Domokos Mátyás irodalomtörténész találó megfogalmazásával – magánbékét kötő, s (ennek ellenére is) kétségtelen tekintélynek számító Déry Tibort is rávennie, hogy egy nyugatnémet televíziós társaságnak nyilatkozva hasonló érvekkel fejezze ki egyet nem értését az „aláírókkal”.

Akkoriban viszont szinte elsikkadt, hogy e szolidaritási akcióhoz való csatlakozással lépett újra a hazai politikai élet – persze igencsak korlátozott – színterére egy másik börtönviselt férfiú, a Nagy Imre-per másodrendű vádlottja, Donáth Ferenc, aki hátralévő életét az ellenzéki összefogásnak szentelte. Javarészt neki volt köszönhető, hogy – amíg élt – még hatalmi praktikákkal sem volt egymással szembefordítható a „népi” és az „urbánus” ellenzék. Pedig már a *Charta '77*-ügyben is történt ilyenén próbálkozás. Polgárjogi mezbe öltözött zsidó úri kádergyerekek újbólsevista törekvése – fogalmazódott meg például ekkortájt a párt köreiből származó célpletyka. Az ekként vélekedőket még az sem zavarta, hogy (a rendszerváltás után magának antiszemita mondatokat is megengedő) Csoóri Sándor költő is csatlakozott – igaz, a „népiek” közül akkor egyetlenként – a szolidaritási nyilatkozathoz. Sőt, egy 1989-ben lezajlott sajtóvita alapján tudható, hogy az aláírásgyűjtők latolgatták, felkeressék-e a népiek koronázatlan fejedelmét, Illyés Gyulát. Végül azonban hallgattak Csoóri óvására, aki – mint egy 1991-es közlemény-

ből kiderül – „nem tartotta volna szerencsésnek, ha Illyés különleges helyzetét, amelyben neki, egyedülként mégiscsak módjányi időnként arra, hogy kényes egyetemes ügyekben hallassa a szavát, megterhelték volna ezzel az állásfoglalással”.

„Most már ez mellőzés vagy udvarias kímélet?” – kérdezi viszont a csupán az 1990-es években ismertté vált, 1977-es naplójától Illyés, amikor tudomást szerez az akcióról. Ám két hét múltán immár azzal hagyja utólag jóvá Csoóri akkori döntését: „helyesnek tetszik, hogy a magyar részről csak afféle előcsapat lépett síkra. Így a nehéztüzérség védheti őket.” Ezt az álláspontot korántsem osztotta mindenki. Az egyik aláírásgyűjtő, Vezér Erzsébet arról tájékoztatta a HVG-t, hogy „többen sajnálkozva, sőt sértődötten hozták tudomásunkra, hogy hozzájuk nem vittük el a szolidaritási nyilatkozatot (...) például a losonci születésű Komlós Aladár és Martinkó András irodalomtörténész igen fájlalták, hogy nem írhatták alá”. A nyilvános szellemi életbe még a hetvenes évek végén, halála előtt sem visszaengedett Bibó István pedig 1977 tavaszán szelíd szemrehányással mondta az őt a megkérdezése nélkül óvó Kenedinek: „Szívesen lettem volna a harmincötödik.”

Egy jelentés jelentései

A Bibó-emlékkönyv kalandja

„A szerkesztők a legkülönbözőbb értékszemponthoz tanulókat azért emelték egy kötetbe, s azért tettek színvonalengedményeket, hagytak a szövegekben nyilvánvalóan pontatlan, felszínes vagy a történelmi tényeket stilizáló frásokat is, mert mindent alárendeltek egy politikai megfontolásnak: a kötetet – Bibó Istvánra emlékezve és nevében – egy új szellemi front alapdokumentumaként kívánták megjelentetni.” Ekképpen summázta az 1980 októberében a *Gondolat Könyvkiadó*hoz benyújtott *Bibó-emlékkönyv* kéziratáról írott – s a „politikai demonstrációként” aposztrofált kötet publikálását egyértelműen nem javasló – lektori véleményét Huszár Tibor, a szociológiai tudományok doktora, a pesti bölcsészkar akkori tanszékvezetője. Az 57 oldalas lektori jelentés egy akkor már zajló idegháború újabb fejezetét jelentette. Megírására a szerző a *Gondolat Könyvkiadó* igazgatójától, Siklós Margittól kapott felkérést, minek nyomán ő – mint a HVG-nek fogalmazott – „szigorú-

an szakmai alapon gyakorolt kritikát”. A kérdés persze nemcsak ma, de a felkérés idején is az volt, vajon lehetett-e az emlékkönyv kézírata kapcsán „szakmai” elemzést adni akkor, amikor már a megbízás is eleve úgy szólt, hogy elutasító lektori véleményre van szükség.

Az persze, hogy a kiadó a társadalomtudományi könyveinek szerkesztésébe is belefolyó Huszárt kérte fel lektornak, szinte természetesnek mondható. A szociológus az idő tájt ugyanis már kvázi hivatalosan is – a hatalom által még mindig diabolikus figurának tekintett – Bibó István „felelősenek” számított. Már csak azért is, mert például 1977–1978-ban – nem sokkal Bibó halála előtt – ő készít(he)tt filmre rögzített életútinterjút a Kádár-rendszerrel nem békülő 56-os államminiszterrel. Mi több, publikált a *Valóság* című folyóiratban 1980 szeptemberében egy nagy feltűnést keltő beszélgetésrészletet is Bibóval. Ilyen értelemben tehát Huszár vitathatatlanul „illetékes” lehetett egy – elvártan – elutasító lektori vélemény megírására is.

A Magyarországon végül csak a rendszerváltás után megjelent *Bibó-emlékkönyv* annak idején értelemszerűen korántsem kiadói ügy volt. Ezt bizonyítja, hogy amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt politikai bizottsága (MSZMP pb) 1980 decemberében megvitatta a tudományos, közoktatási és kulturális osztályának összegzését a „belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékiek csoportok tevékenységéről”, úgy határozott, hogy a jelentésben egyenesen „fordulópontként” emlegetett, akorra már pártberkekben is üggyé terebélyesedett emlékkönyvről készüljön külön – utóbb Knopp–Kornidesz-jelentésként elhíresült – elemzés is. A hatalmon lévőknek ugyanis igen aggasztotta a mintegy 1200 oldalas, 75 szerzőt felvonultató tanulmánygyűjtemény „népfrontos jellege”, s az, hogy a tíztagú szerkesztőbizottságnak számos „vezető értelmiségit” – például a költő Illyés Gyulát, az irodalomtörténész Komlós Aladárt vagy az Aczél Györggyel közismerten jó kapcsolatban álló költő-festő házaspárt, Vas Istvánt és Szántó Piroskát – is sikerült megnyerni a „tisztelgő részvételre”, vagyis az emlékkönyvben való szereplésre. E felsoroltak ugyanis az említett pb-határozat szerint „korábban a legalitás keretei között mozogtak”, s tiszteletben tartották „a politikai-kultúrpolitikai mozgásteret”.

Azt persze nem mondhatni, hogy az ellenzéki megmozdulásokat árgus szemmel figyelő politikusok ne értesültek volna már korábban a *Bibó-emlékkönyv* készüléséről. A Belügyminisztérium III/III-as csoportfőnöksége már közvetlenül Bibó temetése után, 1979 májusában jelentette, hogy két, megfigyelés alatt álló ellenzéki, az egykori illegális kommunista, a Rákosi és Kádár börtönét is megjárt, a hatalom által is respektált s az ellenzék irányzatai által is elismert Donáth Ferenc, valamint a korábbi aláírási akciókban kulcsszerepet játszó Kenedi János „megállapodtak abban, hogy 9 vagy 11 főből álló szerkesztőbizottságot alakítanak”, főleg olyan személyekből, „akik a szerv ellenőrzése alatt állnak”.

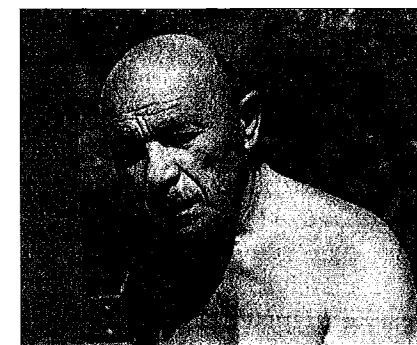
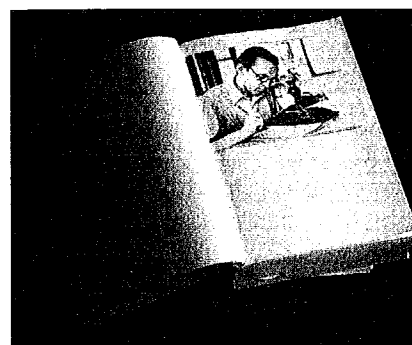
A végül tízfős szerkesztőbizottság (amelyben az említettek mellett a népi irányzatot Csoóri Sándor és Tornai József, a demokratikus ellenzékiet pedig az akkor még együtt gondolkodó Bence György és Kis János képviselték, s Donáthhoz hasonlóan egyensúlyozó szerepet vállalt Göncz Árpád és Réz Pál, valamint Tordai Zádor is) ez irányú tevékenységét az állambiztonság mindvégig szemmel tartotta. 1980 októberében – tudhatjuk meg *A Történeti Hivatal áldozatai* című 1998-as Kenedi-tanulmányból – egy napi operatív jelentés már azt rögzítette, hogy az emlékkönyv szerzői elhátározták, hogy ha a kiadó elfektetni kéziratukat, „saját költségükön adják ki a könyvet”.

A *Bibó-emlékkönyv* kapcsán az 1980-as évek elejére a már korántsem egységes kádári pártvezetés számára talán nem is Bibó gondolatai tűntek a legveszélyesebbnek – leszámítva persze az 1956-os államminiszter forradalommal kapcsolatos állásfoglalásait. Aktuálpolitikai zavart inkább az okozott, hogy a hatalmi gépezetet belülről és kívülről is jól ismerő Donáth, politikai tehetségének köszönhetően, olyasfajta demokratikus minimumot volt képes tető alá hozni, ami egyaránt – igaz, különböző mértékben – elfogadható volt a hatalom potenciális ellenfeleinek tekintett népiesek és urbánusok, az antimarxisták és a revizionisták, a hatalomhoz valami módon kötődő tudósok, valamint a foglalkoztatási tilalom alatt álló gondolkodócsoportok számára is.

Éppen ez az ellenzékiek közötti kompromisszum riaszthatta a kezdeményezésről titkosszolgálati úton már tájékoztatottakat. Mivel pedig a szerkesztőbizottság nevében Donáth 1980 októberében azzal adta át a kéziratot az illegális mozgalomban megismert egykori elvtársának, a párt mindenkorai irányvonalához dialektikusan hűséges Siklós Margitnak, hogy az emlékkönyv szövegeiből „vagy mindent, vagy semmit” hozhat le a kiadó, a hatalom lépés-kényszerbe került. A kiadó igazgatója természetesen aligha tehetett mást, mint hogy az „eseményről” nyomban tájékoztatta a minisztériumi és pártbeli – s mint a fentebbiekből már kiderült, amúgy is képben lévő – feletteseit. Őket ugyanis decemberben, az ellenzéki tevékenységet elemző, korábban említett pártdokumentum útján akként informálták, hogy „a kézirat benyújtása lényegében nem szolgál mást, mint az elutasítás kiprovokálását”. De ugyanezen dokumentum fogalmazta meg már azokat a *Bibó-emlékkönyv*vel kapcsolatos fő vádpontokat is, miszerint a szerzők közül jó néhányan „a szocialista rendszer legitimációját, az egész 1945 óta megtett történelmi utat kérdőjelezik meg, és egyértelműen a politikai pluralizmus mellett törnek lándzsát”. Ennek alapján a jelentésírók – az úgynevezett szocialista demokratizmus jegyében – jó előre azt „feltételezték”, hogy a *Gondolat* vissza fogja utasítani a kéziratot.

Időközben a kulisszák mögött már gőzerővel készült a decemberi pb-határozattal megrendelt, később már csak a kulturális osztály vezetője (a későbbi tévéelnök, majd tiranai nagykövet), Kornidesz Mihály és helyettese (a rendszerváltásig művelődési minisztériumi államtitkár, manapság üzleti vállalko-

zó), Knopp András nevével jegyzett jelentés. Ebbe szó szerinti egyenes idézetként került be a cikk elején említett, mind ez idáig lappangó lektori vélemény számtalan, Huszár Tibor által papírra vetett passzusa. A Knopp–Kornidesz-jelentés és a Huszár Tibor-féle lektori vélemény szövegének összevetése kapcsán joggal merülhet fel az a kérdés, vajon mennyi muníciót adott a lektori vélemény a jelentést íróknak, avagy éppen hogy ők rendelték-e állásfoglalásukhoz érveket, merthogy a Huszár Tibor-féle szöveg valójában az ő Knopp-

A *Bibó-emlékkönyv* gépirásos „kiadása” és a szerkesztő: Donáth Ferenc

Kornidesz-jelentésnek tekinthető. Huszár a HVG megkeresésére úgy fogalmazott, hogy annak idején őt is meglepte a pártközpont személyes megkeresésben is megnyilvánuló érdeklődése a véleménye iránt. Ám hogy mi is zajlott le egykoron a kulisszák mögött, arra nem tudott válaszolni. Mint fogalmazott: ezzel a történeti szembenézéssel még adós.

A levéltár mélyéről előkerült dokumentum olvastán ezzel a megállapítással csak egyetérteni lehet, hiszen a fentebb már idézettek mellett például az a megállapítás is a szociológia – a jelek szerint kissé sértődött – professzorától való, hogy „néhány szerző (Radnóti Sándor, a Bence–Kis páros) azt sugallja, hogy mellébeszél, rossz hagyományokat folytat, aki a létező szocializmus fogalmát elfogadja, aki e magukat szocialistának nevező rendszerek keretein belül orvosolható ellentmondásokról cikkezik”. A fentebbi, szolidnak mondható kritikánál is jobban fájhatott Huszárnak – s ezért lektorként több alkalommal is felhívta arra a figyelmet –, hogy az emlékkönyv szerzői közül többen úgy látják „a távlatot adó megoldás a korlátokat nem ismerő pluralizmus, kimondva-kimondatlanul a többpártrendszer”. Vagy hogy „a kötet perújrafelvételt követel 1956 értelmezésében”, s hogy a szerzők (elsősorban Donáth) nem vetnek számot azzal, hogy „Mindszenty újra színre lépett, hogy a »szabad világ«, a restaurációban érdekelt tőkés országok s a háttérben meghúzódó emigrációs csoportok csak a »második hullámban« kívánták felfedni igazi kártyáikat” – és így tovább.

Egyébként a lektori jelentés már-már feljelentésízű akkor, amikor – a későbbi MDF-alapító – Kiss Gy. Csaba irodalomtörténész, illetve a két évvel később Csehszlovákiában börtönbe vetett Duray Miklós írásairól szólva úgy fogalmaz, hogy azok „nemcsak a marxista elemzéstől esnek távol, de Bibó szellemiségétől is”, ráadásul – s ez ugyancsak átvétetett az elhíresült jelentés szövegébe is – „a nacionalista elfogultságokra nacionalista elfogultságokkal” válaszolnak. A nyolcvanas évek elején a támadások kereszttüzébe került Konrád György meditáló esszéjéről pedig – elismerve ugyan annak „sziporkázó, nyelvi leleményekben gazdag voltát” – azt írja, hogy „gyűlölettől izzik minden mondata”. És ami különösen figyelmeztető lehetett a kor politikai döntéshozói számára: „Meggyőződésem, a tervezett kötet legtöbb szerzője nem tudta, hogy tisztelgő írása a kötet szerkesztőinek jóvoltából hogyan »funkcionálódik«, s hogy egy politikai demonstráció szereplőjévé kívánják előléptetni”. Gyaníthatóan ezen passzusok adhatták a Bibó-kötetbe tömörült szerzők megosztásának ötletét, amely aztán az 1981 márciusára elkészült Knopp–Kornidesz-jelentésben már első számú feladattá lépett elő. (Érdekeséggé az mindenképp megemlítené, hogy a nyolcvanas évtized fordulóján a szerkesztőbizottság tagjai Halda Aliz Mártonhegyi úti lakásán több alkalommal is vitatkoztak arról, kérjenek-e írást az emlékkönyvbe a hivatalos Bibó-szakértőnek számító Huszártól. A felkérés végül többségi akaratra elmaradt, az erről a rendszerváltás után megkérdezett Kenedi János szerint éppen Huszárnak „a hatalomba való túlzott beépülésére való tekintettel”).

De ez már egy másik történet. A lényeg, hogy a formálisan a kiadó által elutasított Bibó-kötetet a szerkesztők gépirásos úton sokszorosították. A végül legfeljebb néhány száz másolat a példányszámnál elvárhatónál nagyobb „szólt”. De hasonlóképp a Knopp–Kornidesz-jelentés is, amely teljességgel magáévá tette Huszár Tibor lektori véleményének Bibóra vonatkozó azon megállapítását is, miszerint Bibó – „a marxista gondolkodás különböző vonulataitól elválasztó minden lényeges vitakérdés ellenére” – olyan „kiemelkedő egyéniség”, akinek „legfontosabb tanulmányait megfelelő kritikai elemzéssel” ki kell adni. A *Bibó-emlékkönyvről* szóló, korántsem a nagy nyilvánosság számára készült jelentésnek egyharmadára tömörített kivonata ugyanis 1981 derekán „kiszivárgott” a pártközpontból. Mint az a *Magyar Narancs* című kéthetilap 1989-es évfolyamában megjelent Hegedűs István készítette interjúból kiderült, a fő tettes Nagy Ilona volt, aki 1981-ben a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozott, s az egyik ebédszünetben gyorsan kivonatolta az egyik íróasztalon fekvő szöveget, majd a történész Szabó Miklós egyik illegális háziszemináriumán odaadta a kivonatot Bence Györgynek, aki aztán a bejáratott úton juttatta ki azt a nyugati emigrációhoz. Ezt a zanzásított szöveget olvasta be a *Szabad Európa Rádió*, és közölte *Bibó és akiknek nem kell* címmel a párizsi *Irodalmi Újság*.

Huszár Tibor e lektori jelentését követően két évtizeddel később is magabiztosan állítja, hogy egykori „játszmájával” sikerült elérnie, hogy „ne az ellenzék zászlójára tűzött s különféle módokon értelmezett Bibó, hanem maguk a Bibó-művek jelenhessenek meg”. Igaz, csak néhány évvel később, 1986-ban, és akkor is csak csonkítottan, hiszen hiányoztak belőle Bibónak az 1956-os forradalommal kapcsolatos írásai, állásfoglalásai.

Amelyek azonban 1981 és 1984 között Nyugaton – az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem gondozásában, Kemény István és Sárközi Mátyás szerkesztésében – négy vaskos kötetben megjelentek. Nem kevesen hajlanak arra, hogy valójában ennek a máig legteljesebb berni Bibó-kiadásnak volt döntő szerepe abban, hogy a magyarországi kultúrkormányzat is lépésre kényszerült. Mindazonáltal Bibó hazai, részleges rehabilitálása 1986-ban szellemi esemény volt. Más kérdés, hogy a Bibó-művek közzétételére és ideológiai kritikájára szerkesztőként nem más, mint a mindmáig a jótékony feledés homályába burkolt lektorivélemény-író Huszár – a *Bibó-emlékkönyv* elgáncsolója – kapott lehetőséget.

Dicsérni mentek...

Bibó István temetése 1979-ben

„Bibó István bokájáig se ér fel Kenedi János, hogyan merészt mégis beszélni a ravatalánál?” Boldizsár Iván, a második világháború előtti neves falukutató, majd a Rákosi Mátyás és Kádár János nevével jelzett szocialista korszakok jellegzetes kollaboránsa csattant fel ekképp és terjesztette városszerte e rossz lelkiismeretről árulkodó bonmot-ját a 68 évesen elhunyt Bibó István 1979. május 21-ei temetése után. Ugyanezen eseményt értékelve a párizsi emigráns Kende Péter, a *Magyar Füzetek* emlékszámának szerkesztője az év júniusában viszont így írt: „Jelképes, hogy sírja felett (...) két Magyarország nyújtott egymásnak kezét a két búcsúztató, Illyés Gyula és a szellemi élet pereméről jövő Kenedi János személyében.”

E két idézet is jelzi, hogy az 1956-os koalíciós Nagy Imre-kormányban egykor államminiszterséget vállalt, majd a kádári állambiztonsági szolgálat által hosszú időn át megfigyelés alatt tartott társadalomtudós 25 évvel ezelőtt bekövetkezett halála meglehetősen komoly mozgásokat indított be – a kádári

hatalom gépezetében is. Négy nappal Bibó végzetes szívrohama után ugyanis megszületett a halála utáni első vele kapcsolatos, „Szigorúan titkos” és „Különösen fontos” jelzettel ellátott – az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában kutatható – információs jelentés. Megfogalmazója „megbízható, ellenőrzött” – ám még mindig lappangó – operatív iratokra hivatkozva azzal riogatta a pártvezetést, hogy lesznek, akik az 1958-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt, 1963-ban szabadon engedett politikus végső búcsúztatását „rendszerellenes demonstrációra igyekeznek majd felhasználni”.

A lehallgatókészülékek, valamint a titkos ügynökök aztán arról is tájékoztatást adtak, hogy az elhunyt temetését az ellenzék prominensei – így például a Nagy Imre-per másodrendű vádlottja, Donáth Ferenc és az ugyancsak ötvenhatos elítélt Nagy Imre-titkár, Széll Jenő – szervezik. Egy következő jelentésben pedig az szerepel, hogy „Illyés Gyula író rövid beszédet kíván tartani. Ehhez ifj. Bibó hozzájárulását kérte, aki kifejtette, nem tartja kívánatosnak, de a döntést I. Gy.-re bízta.” Ugyanebben a május 22-ei dátummal ellátott, tehát a búcsúztatás másnapján a temetésről még jövő időben fogalmazó iratban olvasható: „Illyés elhatározása alapján Kenedi János úgy döntött, hogy ő is búcsúztatja Bibót, méltatva Bibó demokratikus nagyságát.”

A HVG érdeklődésére Kenedi a leghatározottabban cáfolta az előkerült információs jelentés idézett állítását; mint mondta, ő Illyéstől teljesen függetlenül jutott arra a – családdal sem egyeztetett – elhatározásra, hogy beszélni fog a temetésen. Ifjabb Bibó István pedig arról tájékoztatott, hogy a temetés ügyeit egykoron – az idézett ügynöki jelentés állításával szemben – kizárólag a család intézte. Bár a negyedszázad után még megkérdendő érintettek több részletre egymástól és az ügynöki jelentésektől is eltérően emlékeznek, a temetés története és háttere az időközben napvilágot látott más dokumentumok – például naplók – alapján viszonylag pontosan rekonstruálható.

Az 1945 és 1948 között megjelent, nagy hatású, a demokrácia válságával, a kelet-európai kisállamok nyomorúságával, illetve az 1944 utáni zsidókérdéssel foglalkozó tanulmányaival maradandót alkotó tudós azzal vívta ki a kádári hatalom haragját, hogy 1956-ban a Nemzeti Parasztpárt delegáltjaként (a kockázatos megbízatást nem vállaló Illyés helyett) a Nagy Imre-kormány államminisztere lett. De még inkább, hogy a szovjet invázió után is a Parlamentben maradván megírta nevezetes, utóbb életfogytiglani börtönbüntetéssel „elismert” kiáltványát, mi több, november 4-e után sem hagyta abba a „szervezkedést”. Noha 1963-ban közkegyelmi amnesztiával szabadult, kor- és pályatársai többségével ellentétben, soha nem kötötte meg a maga külön kiegyezését. A szellemi magánzárkába szorított Bibó felé csak életének utolsó két-három esztendejében fordult némi figyelem – akkor is elsősorban a formálódó ellenzék részéről. Ennek megnyilvánulása lett volna az eredetileg a 70. születésnapjára tervezett, *Bibó-életrajzok* néven tervezett lett tisztelegő kötet.

„A legtisztább és a leghangosabb beszéd az lenne, ha a temetésen senki nem beszélne” – saját elmondása szerint ifjabb Bibó eredetileg így gondolt a szertartásra. Ám, mint az fentebb már kiderült, a halál mozgósító erővé lett. A már idézett Kenedi akként emlékezett, hogy ellenzéki barátai, Bence György, Kis János és a már ugyancsak említett Donáth Ferenc voltak azok, akik tudtak az ő sírbeszédtervéről, és egyet is értettek vele. Volt más akciózás is. Ember Mária, a *Magyar Nemzet* aznap soros olvasószerkesztője – a hozzátartozókkal való egyeztetés után, a lapzártá végfázisában – kis hírré szerkesztette a család által feladott, fizetett gyászjelentést. De volt rándulás a hatalom körében is. Az állambiztonság például lehallgatott egy telefonbeszélgetést, amely szerint „ennek az embernek járna megbecsülés és dicsőség, nem a mai vezetőkné”, s hogy éppen ezért „minden tisztességes embernek ott a helye az Óbudai temetői szertartáson”. Talán éppen ennek a hatására született meg az az állambiztonsági intézkedés, hogy a temetést „többoldalú operatív módon kell biztosítani”, a résztvevőkről pedig készüljenek „rejtett fotók”.

A temetés kérdése a Bibóval emberileg jó, politikailag fenntartásos viszonyban álló (s a börtönévek alatt a nehéz sorban tengődő családot ifjabb Bibó megfogalmazásával „tapintatosan, de érezhető szeretettel támogató”) Illyést is foglalkoztatta. 1997-ben közzétett naplójegyzeteiből tudható, hogy Bibó halálának másnapján, hosszú idő után ismét telefonált neki a kultúra ügyeire akkoriban döntő befolyással bíró, az idő tájt éppen miniszterelnök-helyettes Aczél György. Arról, hogy miről beszéltek, nem maradt feljegyzés, viszont találgatásra készítő Illyés ugyanezen napi, Bibóra vonatkozó naplóbejegyzése: „S ha nekem »kell« beszélnem a sírnál?” Ami biztos: a temetés előtti napon Illyés azt írta naplójába, hogy Bibó fia „nem akar semmi föltűnést. Az enyémen kívül semmi beszédet.” Ifjabb Bibó az első megállapítást ma is helytállónak tekinti, a másodikhoz azt a kiegészítést fűzi, hogy ő az említett találkozáskor valóban nem tudta meggyőzni Illyést: az lenne a legméltóbb, ha az egyházi szertartáson túl senki nem szólna semmit. Mai fejjel viszont – mondja – nagy veszteségnek érezné, ha a beszédek nem hangzottak volna el.

Az 1979. május 21-én délután fél 3-kor kezdődő temetésre egyébként igen sokan zárandokoltak el az Óbudai temetőbe. A belügyérek – minden valószínűség szerint elég pontosan – 400-450 főre becsülték a jelenlévők számát. A többség azonban, hangosítás híján, még csak nem is hallhatta a ravatalozónál mondottakat. Illyés a hajdani *Válasz* című folyóirat munkatársai nevében olvasta fel óvatos, sokak által „félbeszédnek” vagy egyenesen „gyávának” minősített búcsúztatóját. Kétségtelen, az életút 1948 utáni időszakára csupán annyi utalást tett, hogy Bibó, bár elmehetett volna, mégis itthon maradt, s hogy „a hűség, a tudás, az önzetlen szolgálat szívós elkötelezettje” távozása után is „vigaszunk marad azáltal, hogy ilyen embereket is terem ez a föld”. Közvetlenül az illyési beszéd után lépett elő a többek által – így Karinthy Ferenc naplójában leírtan is – „önjelöltnek” titulált Kenedi János, aki viszont az

elhunyt 1956-os helytállását felelevenítve arról szólt, hogy a demokratikus gondolkodás nem száll sírba Bibóval, s hogy az ő „útja ma is járható, mert csak a politikai helyzet változott meg (...), a demokrácia megteremtésének feladata társadalmi megvalósításra vár”.

„Kemény és okos szöveg volt, de inkább politikai állásfoglalás, mint búcsú. S ez nem tetszett. Mondtam is [Csoóri] Sanyinak: Legalább a halálban lehessünk otthonosan. Így van – mondta rá.” Ezt Kiss Ferenc irodalomtörténész, a népi írók egyik szószólója jegyezte fel (a másfél évtizeddel később, a *Kortárs* című lapban publikált) naplójába. Egy másik jelenlévő, Petri György a máig lappangó belügyi felvételeknél minden bizonnyal jóval élesebb képet rajzolva örököltette meg a búcsúztatás hangulatát: „Micsoda év, micsoda hullázápor... / így morfondíroztam, amíg figyeltem az érkezőket, pontosabban azt, / hogy kinek van pófája idetolni a képét, és ki nem jön el.” Kevésbé veretes formában, de úgy őrizte meg a jelenlévők emlékezete, hogy a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnöke, Szentágothai János magánemberként érkező felesége révén „képviseltette magát”, s hogy hiába keresték volna a Bibóval élete utolsó éveiben életrajzi interjút készítő szociológust, Huszár Tibort, aki nem sokkal később kíméletlen politikai lektorként – valójában az ügyeletes pártfelelősök neve után Knopp–Kornidesz-jelentésként ismertté lett szöveg szülőatyjaként – eltanácsolta a *Bibó-émlékkönyvet* az első nyilvánosságtól.

A végül is minden incidens nélkül lezajlott temetésnek sajátos utójátéka támadt 1979 szeptemberében. A *Népszabadság* szerkesztőbizottsági tagja, E. Fehér Pál a pártlap „társfolyóiratában”, a *Kritikában* hosszú eszmeváltást jelentetett meg *A Bibó-probléma* címmel. Ebben Bibót „a nem marxista politikai gondolkodás egyik legfigyelemreméltóbb egyéniségének” nevezte, mi több, egyetértőleg idézte Illyés búcsúztatójából az „önzetlen embert” méltató sorokat. Ám a cikk mondandója mégiscsak az volt, hogy a „Bibó-legendát” el kell utasítani. Sorsának illetően alakulásáról, némaságáról ugyanis – vélekedett a szerző – voltaképp maga Bibó tehetett. Merthogy előtte sem voltak „lezárva a kapuk, mint annyi más megtévedt és politikailag vétkes társa előtt sem, akik éltek a népi hatalom által nyújtott alkalmakkal”. E. Fehér, akit az akkori olvasók korábbi (és későbbi) megnyilvánulásai alapján a párt balos kultúrpolitikai szócsövének tekintettek, a HVG-nek évtizedekkel később is azt állította, hogy a szóban forgó írást senkivel nem egyeztette.

„Nem vall különösen jó ízlésre felajánlkozást kérni attól, akit évtizedeken át úgy kezeltek, ahogy” – ragadott a fentiekre válaszolni kívánva tollat az egykori 56-os rabtárs, Litván György történész, aki nem tudott szó nélkül elmenni azon, az E. Fehér által megfogalmazott vád mellett, miszerint „Bibó maga is felelős volt helyzete »rendezetlenségéért«, mivelhogy nem kereste az »együtt-dolgozás, majd az együttműködés« adott lehetőségeit.” A történész – levelében – sorra vette, hogy Bibó 1948 után szabadlában, 1956 után pedig börtönfogyóként számított „első számú közellenségnek”, s a megkülönböztetett

diszkrimináció az 1963-as amnesztia után is folytatódott, olyannyira, hogy Bibó „élete utolsó másfél évtizedét állandó küszködés, súlyos anyagi gondok árnyékolták be. Litván visszafogottan és érvelve fogalmazó vitáitát azonban a folyóirat ugyanúgy nem közölte, mint az irodalomtörténész Vezér Erzsébet felháborodott cikkét vagy a szovjet munkatáborokat és Kádár börtönét egyaránt megjárta örök ellenzéki, Pákh Tibor – saját értékelése szerint „elég kemény hangú” – hozzászólását sem. Ez utóbbi – telefonlehallgatás során szerzett – önjellemzést szintén egy napi operatív információs jelentés őrizte meg az utókor számára. Innen tudható az is, hogy Pákh hozzászólására rögvest reagált a III/III-as ügyosztály is, mivelhogy a levél nyomán ismételtelen megnyitották az ő „F”, vagyis figyelő dossziéját.

Szolgálati becéző

Ügynökök névadói

„A fedőnév használata korántsem magyar sajátosság, a világ minden titkos szolgálatánál a tevékenység alfája és ómegája” – szögezi le az ilyen célzatú névadás rejtelmét hivatalból ismerő Nagy Lajos, a több évtizedes kémelhárítói múlt után 1990-ben a demokrácia Nemzetbiztonsági Hivatalát megalapító egykori igazgató. A kilencvenes évek közepétől tapasztalatait már egy magánnyomozói iroda vezetőjeként hasznosító szakember szerint az erre feljogosított nyomozók vagy az érintett ügynökök éppen a fedőnevek kiválasztásában kaptak viszonylagos szabadságot a szigorú konspirációs előírásokkal körülbástyázott titkosszolgálati munkában. Az erre vonatkozó parancsok ugyanis csak annyit írtak elő, hogy az ügynöknek legkésőbb a beszerzés aláírásakor fedőnevet kell kapnia.

A névadást így leginkább valamifajta szokásjog szabályozta. No meg némi, nem túlságosan átláthatatlan furfang. Nagy Lajos erre említi példaként, hogy a hírszerzésnél az angol és amerikai területen dolgozó ügynököket szinte kivétel nélkül franciás hangzású nevekkal ruházták fel, míg a német nyelvterületen működők közös ismertetőjegye az olaszos fedőnév volt. A hazai „hétköznapi beszervezéskor” többnyire az állambiztonsági tisztek tettek javaslatot – gyakorta zsarolással megpuhított – delikvensük majdani „munkanevére”. Igaz, egy-egy beszervezettnek – mondja Nagy – „szabadságában állt más,

neki jobban tetszőt választani”. Kisebb, íratlan szabályok azért voltak: kimagasló történelmi személyiségek nevét például nem illett használni. Sőt, ha egy leendő ügynök esetleg ilyesmivel próbált volna „kompenzálni”, arról a beosztásuknak állítólag kifejezetten le kellett beszélniük az érintettet.

A Történelmi Hivatal elnöke, Markó György a HVG érdeklődésére azonnal ellenpéldát is említett a „Pontifex Maximus” fedőnevű ügynök személyében. Markó valószínűtlennek tartja, hogy „a mindenkori pápát megillető címet a tartótiszt adományozta volna az egyébiránt felszentelt, ám nem csak az egyházért munkálkodó papnak”. Ha valóban nem tartótiszti szellemeskedésről volt szó, akkor ez ugyanolyan önelnevezés volt, amilyen Csurka Istváné, aki 1993 júliusában, az akkori miniszterelnök, Antall József borítékos politikai zsarolásától előremenekülve *Átvilágítás* címmel e tárgyban megjelentett megvallásában így emlékezett: „Nevet is kellett választanom, amelyen majd jelentek.” Azt azonban Csurka azóta sem árulta el, milyen fedőnevet öltött ki magának. Maradtak hát a találgatások, vajon a politikussá lett író egykoron a cári (vagy netán a mindenkori) hatalom delejes befolyásolására képes Raszputyint, avagy a „történelem kiválasztotta” dosztojevszkiji regényalakot, az erkölcsi törvényeken magát túltevő Raszkolnyikovot favorizálta-e. 2002 augusztusában aztán egy másik beszédes, az utókornak üzenő, „Timsel Károly” fedőnevű ügynök kért nyilvánosan bocsánatot elárult barátaitól, kollégáitól. Az egykori III/III-as – akit az 1970-es években ittasan elkövetett, halált okozó közúti veszélyeztetés címén ítélték el, s aki szabadulása fejében vállalkozott a besúgásra – így idézte fel önkeresztelését: „Timsel – helyesen írva Timsol – héberül annyit jelent: uralkodni fogsz a benned rejlő rossz felett.” Az önleplezés apró szépséghibája, hogy az ügynök „eredeti nevét és címét” állítólag csupán a beismerő monológot közreadó lap szerkesztőivel osztotta meg.

Nagy valószínűséggel állítható az is, hogy az 1957-ben letartóztatott s internálásakor szervezett Szakáts Miklós színész is maga kérte ügynöki fedőnevét az utóbb valóságosan is eljátszott szerepéért, a „Cyranót”. Az viszont ma még feltáratlan, miféle ambíciók fűtötték az 1960-as években például a „Laurence Olivier” fedőnevű Csongrád megyei ügynököt, akinek jelentéseiből a *III/III-as történelmi olvasókönyv* című, 2001-es kötetében tett közlé egy csokrot Kahler Frigyes jogtörténész. Az angol színészkirály nevével jelentő – Kahler jellemzése szerint „legbuzgóbb” – ügynöknek viszont kétségtelenül meghatározó része volt egy úgymond illegális klerikális papi és ifjúsági szervezkedés „felgöngyölítésében”.

Mindazonáltal ezek jobbára kivételek: az eddig ismertté vált konspiratív ügynöki nevek jelentős része meglehetősen belügyi fantáziátlanságról árulkodik. E nevekből – ügynöki jelentéseik alapján – jó néhány egyházi személyt is azonosított a 2001-ben megjelent, *Allambiztonság* című kötetében Kiszely Gábor, a Terror Háza tudományos igazgatója, aki szerint például az

1962-ben a második vatikáni zsinatra kiutazó, 13 fős delegációból tízen szolgáltak két urat. Például a *Vigília* akkori főszerkesztője, Mihelics Vid is, aki az igen szürke „Molnár Béla” fedőnevet kapta. Az „ötlet” nyilván úgy született, hogy a vezetéknev első betűje azonos legyen, míg a Béla a második keresztnéve volt a két világháború közötti konzervatív szemléletű, ám a németekkel szembeni szellemi ellenállásban kétségkívül részt vevő Mihelicsnek.

Nem nevezhetőek túl leleményesnek azok az állítólag konspirációs hibának is számító megoldások sem, amikor például egy kamionsofőr a „Szállító”, egy újságíró a „Firkász”, egy költő pedig – alig hihető – a „Költő” nevet kapta. És persze akadtak más „kézenfekvő” megoldások is: Esterházy Mátyás fordító, újságíró – ügynök volta miatt immár kétszeres regényhős – az egykori családi birtokok helyére utaló „Csanádi” névvel gépelte jelentéseit arisztokratatársairól. Pokorni János – a volt Fidesz-elnök apja – a polgári nevével azonos kezdőbetűjű „Pákozdi János” néven írt, részleteiben ez idáig ismeretlen ügynöki jelentéseket. Hajdú-Bihar megyei lakhelyére utal a magyar irodalom egyik magasan jegyzett alkotójának, Tar Sándornak 1998-ban közzismertté lett „Hajdu” ügynökneve. Ő egyébként furcsa „névazonosságok” áldozata is lett. Az 1956 utáni évtizedekben több mint ötven ügynök adott jelentést ugyanezen konspirációs névvel – állítja Markó György, mindenkit megnyugtatóan, hogy „a hetvenes évektől, mikor is gépesítették a fedőnév-nyilvántartást, megritkultak az ilyesfajta zavaró ismétlések”.

A fürkészfantázia valamelyest jobban szárnyalt akkor, amikor az áldozat nem együttműködő ügynök, hanem a megfigyelt – és a névválasztásból értelemszerűen kirekesztett – célszemély volt. Ilyenkor személyes belügyi érzelmek is felszínre törtek – nem keveset árulva el a „munkaanyaggal” kapcsolatos indulatokról. Amikor például a nyolcvanas évek elején a III/III-as csoportfőnökség bizalmas nyomozást indított a „közösségi lelkiismeret-ébresztést” célul kitűző Szegényeket Támogató Alap (Szeta) ellen, azt „Kéregetők” fedőnévvel rögvést minősítette is. A demokratikus ellenzékéről nyitott ügynevezett objektumdosszié pedig – melynek létezéséről csak a napi információs jelentések alapján lehet tudni, mivel az irategyüttes lappang – az érzéketlen „Varakozók” konspirációs címet kapta. Feltehetően azért, mert a csoportra ráállított ügynökök jelentették, hogy „a célszemélyek hosszabb küzdelemre rendezkedtek be”. A szamizdatosokkal szimpatizálók csoportját – amint az Szilágyi Sándornak, az illegális Hétfői Szabadegyetem nyolcvanas évekbeli szervezőjének 1999-ben megjelent dokumentumkötetéből tudható – nemes egyszerűséggel „Ingoványinak” keresztelték el, míg a népi írók köreinek dossziéi a „Subások”, illetve a harmadik út koncepcióra utaló „Harmadikos” feliratot kapták.

Itt is tetten érhető persze a mindennapok robotrutinja: a már említett Szeta egyik alapítója, Havas Gábor szociológus (1990-től egy cikluson át parlamenti képviselő) nyilván Szőlő utcai lakása után kapta a némileg lapos

„Szőlős” nevet. Csak kicsit járt jobban Kenedi János, akit – az 1963-ban merénylet áldozatává lett John Kennedy amerikai elnök nevéhez való hasonlósága miatt – „Elnök” fedőnéven tartottak nyilván. Ennek tükrében csillogó játékoság jellemezte a filozófus Bence György – a demokratikus ellenzék kulcsembere – névadását, aki „Kormos” lett az államrendőrségi keresztségben. Nyilván a *Volt egyszer egy kemence* kezdetű gyermekmondóka főszereplője, egy bizonyos „kis Bence” nyomán. A poharazó Petri György költő pedig a „Pintes” nevet kapta.

Nem kívánva túldimenzionálni a névadás szellemi hátterét, de akár testi adottságokkal való viccelődésnek is felfoghatjuk az idővel célszemélyé is lett, az 1960-as évektől az ellenzék és a hatalom között libikálózó Csurka István megfigyeltként történő elnevezését. Az akkor kapott „Zsoké” névvel ugyanis talán nem csupán az író gyakori előfordulási helyére, a lóversenypályára, de nem éppen „zsokés” testarányaira is utalni kívántak az ellentét-párban előszeretettel gondolkodó névadók. A nemzetközi tekintélye által némiképp védett Konrád György író keresztapját – mi több: keresztapait – sem feltétlenül a rokonszenv vezérelte, amikor a korántsem hízelgő „Elvakult”, illetve „Mesterkedő” fedőnevekkel ruházták fel. Még erőteljesebb indulati töltést sejtethetünk az 1958-ban halálra, majd kegyelemből végül is életfogytiglanra ítélt Mécs Imre „Bogár”-ra való elnevezésében. Már ha beigazolódik a szabad demokrata képviselő azon szófejtése, mely szerint az egykori állambiztonsági tiszt ezzel is véleményt nyilvánított: „Nem megfigyelni, hanem inkább a Bogár vezetéknévvel fogalommal lett hóhér kezére kellett volna adni őt.” A titkosrendőri cinizmusra azonban aligha lehetne pregnánsabb példát találni Pákh Tibor elnevezésénél. A szovjet munkatáborokat, Kádár börtönét egyaránt megjárt „örök ellenzéki” akkor kapta a „Diétás” célszemélynevet, amikor 1980-ban, 56 évesen Lengyelországba vonatozott, hogy részt vegyen egy bebörtönzött lengyel munkás szabadon bocsátásáért indított éhségsztrájkban.

HELYBENFUTÁSOK

Diplománia

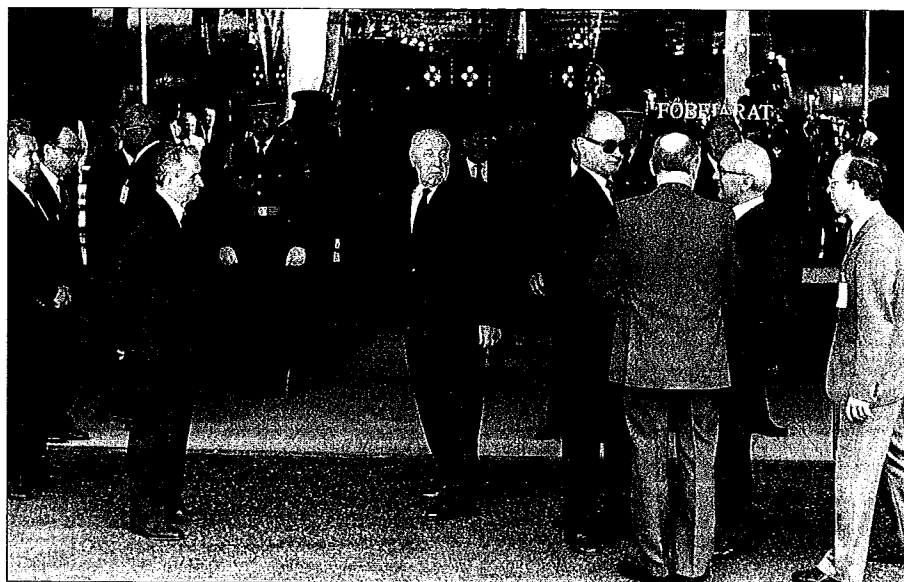
Magyar–román csúcstörténelem

„A Ceausescu-féle pekingi úton a románok nyilvánosan méltatták és dicsérték azt a kínai fő politikai irányvonalat, amely ellen mi és a nemzetközi kommunista mozgalom nagy többsége most már 12 éve éles politikai és ideológiai harcot vív. A románok pedig e rendkívüli fontosságú kérdésben most nyilvánosan cserbenhagytak minket...” – egyebek mellett ezekkel az érvekkel javasolta Kádár János 1971. június 24-én politikai bizottsági tagtársainak egy „Szigorúan bizalmas” jelzetű levélfeljegyzésben, hogy a magyar pártvezetés mondja le a két hét múlva esedékes román–magyar (párt) csúcstalálkozót.

A pb a kádári intencióknak megfelelően újból megvizsgálta a kérdést, s felülbírálván az alig egy hónapja hozott korábbi döntését, az „egységbontó és szovjetellenes” román vezetőkkel való találkozást – mint „a magyar közvélemény és szövetségeseink” számára „elfogadhatatlant” – meghatározatlan időre ismét elhalasztotta.

A pártgrémium nem először foglalkozott ugyanis a kényes ügyként kezelt magyar–román kapcsolatokkal. A „nagy találkozás” – amelyre 1972. február 24-e és 26-a között végül mégiscsak sor került Bukarestben – már esztendőik óta „akut” ügyként merült fel a testület ülésén. Éppúgy, mint a fél évtized múltán, 1977 júniusában Nagyváradon és Debrecenben megtartott Kádár János–Nicolae Ceausescu hivatalos csúcstalálkozók idején, valamint „nem hivatalos” megbeszélések során is, amikor is 1966 márciusában Kádár látogatott Bukarestbe, illetve 1967 májusában Ceausescu Budapestre. Ez utóbbin, tudhatjuk meg a Magyar Országos Levéltárban őrzött pb-jegyzőkönyvek egyikéből, „a román elvtársak újból szóba hozták a hivatalos magyar párt- és kormányküldöttség látogatásának” kérdését, amivel kapcsolatban Kádár – noha egy nem sokkal a találkozó utáni pb-ülésen elismerte, hogy Ceausescunak „öt év után először volt két jó szava a Varsói Szerződésről” – úgy fogalmazott: „Egyelőre nem kell nekünk nagyon rohángászni.”

Ahogy az a magyar kommunisták akkori első emberének Ceausescu viszonylagos „érdeméről” ejtett szavaiból is kiderül, a kétségtelenül létező magyar–román feszültségeknek – Budapest részéről legalábbis – korántsem a trianoni, majd a párizsi békerendszer nyomán elszakadt magyarság volt a fő oka. Persze az sem valószínű, hogy a magyar értelmiséggel kompromisszumra törekvő kádárizmus egyáltalán ne hallotta volna meg a főként a beszélgető partnerként több kérdésben elfogadott Illyés Gyula ez ügyben

A Nicolae Ceausescu és a Jaruzelski–Honecker–Gorbacsov (háttal) hármasság között Kádár János kereső Kádár János

tett – hol egyértelműbb, hol áttételesebb – utalásait. A még csak részlegesen kutatható külügyi előterjesztések és pb-jegyzőkönyvek alátámasztják, valamint a HVG kérdésére Fülöp Mihály, a Magyar Külügyi Intézet főigazgató-helyettese, a román–magyar kapcsolatok kutatója is állítja: a magyar politikai vezetés vigyázó szeméit, az 1970-es évekig legalábbis, szinte kizárólag Moszkvára vetette. A Romániában élő magyarság ügye a jelzett időpontig jószerével még a hatalom legszűkebb berkeiben sem igen került szóba.

A ritka alkalmak egyike 1969 decemberében volt. Ekkor a Sztálin intenciójára 1948-ban létrehozott együttműködési, barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződés automatikus meghosszabbodása helyett a román vezetés újabb ünnepélyes megerősítő aláírást szorgalmazott. A forradalmi munkás-paraszt kormány elnöke, Fock Jenő ennek elkerülésére még ekkor is azt javasolta, hogy Nixon amerikai elnök romániai utazásai miatt a szocialista or-

szágok „olyan sorrendben sértődjenek meg, hogy a Szovjetunió van a legjobban megsértve”. Az akkori magyar politikai vezetés ezzel a duzzogással kívánta ünnepélyes aktussal meg nem erősíteni, de azért hatályban hagyni a nemszeretemet kötelékét.

Kádár és az általa irányított szocialista diplomácia megelégedett a magas szintű személyes kapcsolatfelvétel halogatásával, no meg – igaz, csak a pb szűk körű hallgatósága előtt – azzal az 1971 elején tett kijelentéssel, miszerint a román–magyar viszony „nálunk nemzetiségi kérdésként jelentkezik elsősorban”. Így azután az MSZMP első embere a jegyzőkönyvek szerint hiába értett messzemenően egyet pb-társa – a három évvel később a párt- és gazdaságirányításból a megkezdett gazdasági reform megtorpanása miatt menesztett – Nyers Rezső helyzetértékelésével: „Az ő nemzetiségi politikájuk nem marxista–leninista (...) Erdélyt románosítani akarják, mi ezt nem ismerjük el (...) Erdély román is, magyar is.” Mindez a párt legfelső vezetésének legszigorúbban vett belügye maradt.

Cselekvéssé legfeljebb annyiban vált, hogy 1971 elejére felgyorsult a kikerülhetetlennek ítélt találkozó előkészítése. Eme tárgyalások lefolytatására két pb-tag – a kulturális élet irányítását mindinkább kezébe vevő Aczél György s a keményvonalasként számon tartott Komócsin Zoltán – közösen kapott megbízást. Kétségtelen, ekkortól jóval előrébb kerültek „a kapcsolatok fejlesztését akadályozó tényezők”, sőt, maguk a román nemzetiségi politikát illető magyar fenntartások is. A román érzékenységet azért messze figyelembe vevő magyar felszólamlások egyike például azt tette szóvá, hogy a románok a „felszabadulás 25. évfordulójára Bukarestben rendezett magyar könyvkiállítás harminc szépirodalmi alkotását megcenzúrázták”, továbbá hogy a Sára Sándor rendezte Dózsa-filmet (*Ítélet*) egyoldalúan megvágták, s „a nézőkben azt a látszatot keltik, hogy a Dózsa vezette parasztfelkelés során főleg erdélyi román parasztok harcoltak a magyarországi urak ellen”. Felmerült még, hogy a kulturális megállapodások értelmében folyó könyvcserében „a román fél az 1:1 arányhoz ragaszkodik, és szinte kizárólag műszaki, orvosi és klasszikus műveket rendel”. Ekkor esett szó arról is, hogy az „erdélyi magyarok” – s ez a kifejezés talán most szerepelt először (igaz, titkos) magyar párt dokumentumban – „minden Magyarországgal kapcsolatos ügyben” kénytelenek Bukarestbe utazni, „mert helyben nincs konzulátus”. Kádár, elfogadva a javaslatokat, csupán arra figyelmeztette az előkészítő elvtársakat, hogy „akármilyen fő témát vezetünk is be, abból induljunk ki, hogy szövetségesek vagyunk, együttműködünk a Varsói Szerződésben és a KGST-ben”.

A főtitkár óvatosságát persze a nemzetközi helyzet magyarázhatta. Az eredetileg 1971. július 7–8-ára Nagyváradra, illetve Debrecenbe tervezett s a már idézett Kádár-levéllel végül fél esztendővel elcsúsztatott magyar–román találkozó idejére ugyanis megnőtt Ceausescu nemzetközi ázsíója, mivel a románok tüntetőleg távolmaradtak az 1968-as prágai bevonulástól. Így a

kommunista blokk fegyelmezett tagjának besorolt magyarok akkortájt nemigen remélhettek bármiféle „külső” támogatást. Ami Moszkvát illeti, ha haragudtak is Ceausescu, a dolgot néha állítólag óvatosan megpendítő magyar politikusok tudomására hozták: szó sem lehet a „magyar s főleg az Erdély-kérdés” felvetéséről. Már csak a precedens okán sem, de azért sem, mivel a románok ez esetben joggal kérdeznék, mi lesz Besszarábiával meg Dobrudzsával.

Így azután, amikor az évekig elodázott hivatalos pártvezetői csúcstalálkozó végül – mint említettük – 1972 februárjában létrejött, maradt a bizánci köntörfalazás. Mégis, amikor a pártküldöttséget vezető Kádár a bukaresti Köztársasági Palotában rendezett barátsági nagygyűlésen az MSZMP „fontos törekvésének” nevezte, hogy a „német, szlovák, délszláv és román nemzetiségű dolgozók egyenjogú állampolgárként, kultúrájuk, nyelvük megőrzésével találják meg a maguk helyét szocialista rendszerünkben”, ezt Erdélyben sokan annak üzenetként értelmezték, hogy a magyar vezetés talán végre törődni fog a határon kívüliek sorsával. Sokan emlékeztek ugyanis Kádár egy korábbi, 1958. februári, Marosvásárhelyen tett kijelentésére, amely szerint a „Magyar Népköztársaságnak nincs egy országgal szemben sem területi, sem egyéb követelése”. Az 1972-es bukaresti megnyilvánulást annak jeleként is értelmezték, hogy talán vége annak a hálának, amelyet Kádárnak Nagy Imréék snagovi „üdültetéséért” kellett éreznie.

A bukaresti vezetés azonban még a példabeszédet is rosszul viselte. Hogy mennyire, arról a pb és a minisztertanács elé terjesztett jelentés ad némi képet. A románok – olvasható a szóban forgó dokumentumban – „semmiképp sem voltak hajlandók elfogadni, hogy a közös nyilatkozat közvetlen formában foglalkozzék a nemzetiségi kérdéssel, így azt nyilvánosan csak Kádár elvtárs nagygyűlési beszéde fejtette ki”. De még ennél is jóval nagyobb kalamajkát okozott, hogy a látogatás második napjának délelőttjén, amikor a küldöttségek kicserélték a két pártvezér által elmondandó nagygyűlési beszéd szövegét, román részről kérés érkezett, hogy Kádár János tervezett beszédének egyes részeit hagyja el, „különben azokra Ceausescu elvtársnak reagálnia kellene...” Végül Kádár a vitatott passzusokat rövidített formában – bár a jelentés megfogalmazása szerint: „a tartalmi és érdemi mondanivaló megváltoztatása nélkül” – mondta el, így azt Ceausescu sem kommentálta.

Hasonlóan a kölcsönös testvéri bizalmatlanság szellemében zajlottak az öt évvel későbbi, nagy diplomáciai sikernek beállított csúcstalálkozó előkészületei is. A csak a közvetlen megfigyelők számára érzékelhető apró erőpróbák egyik jellemző epizódjaként a magyar előkészítők „kiverekedtek”, hogy a pohárköszöntőket mindkét ország sajtója csorbítatlanul közölje, miközben a szövegeket nem egyeztetik előzetesen. Így azután utólag feltételezésekbe lehetett bocsátkozni arról, hogy a Kádár-beszédbe vakmerően bele-

fogalmazott passzusra, miszerint „közös érdekünk, hogy nemzetiségeink összekötő kapocsként járuljanak hozzá népeink barátságának erősítéséhez”, vajon a román pártvezér valóban „rögtönzötten” reagált-e a „minden egyes ország problémáinak megoldása az illető pártra és államra hárul” ripszttal.

Az elért „eredmény” súlyát jól érzékelteti, hogy a magyar pártfőnök, napokkal később a pb előtt értékelve a találkozót, arra hívta fel a testület tagjainak figyelmét: bár a románok újra csak azt hangsúlyozták, hogy a nemzetiségi kérdés belügy, de „először volt, hogy nem mint befejezett dologról beszéltek, hanem mint feladatról”. S mert a közös közleménybe magyar részről ezúttal sikerült beszuszakolni azt is, hogy „a felek figyelemmel lesznek a nemzetiségek igényeire is”, Kádár ebből és a kölcsönös konzulátusnyitásból arra következtetett, hogy a románokkal immár lehet együttműködni. A győzelem érzékeltetésére pedig pb-társaival megosztotta azt a benyomását, miszerint „Ceausescu úgy érkezett Debrecenbe, hogy azt hitte, rögtön betesszük egy Lehel hűtőszekrénybe”.

E „jegesre” sikeredett helyzetkép alig több mint egy évvel később valósággá vált, amikor – egy protokollárisan leértékelt – magyar kb-küldöttség Bukarestben megpróbálta szavá tenni, nemzetiségi téren ismét „zavaró momentumok” jelentkeztek, Ceausescu azt üzentte vissza: „Románia példája annak, hogyan kell helyesen megoldani a nemzetiségi kérdést.”

A nyolcvanas évekre a Ceausescu által megoldottnak mondott kérdés csillapítására Aczél György szinte ingajaratban közlekedett a két főváros között, s a mind nyugtalanabbá váló magyarországi értelmiségieket a „titkos diplomácia” várható sikerével kecsegtette. 1980 októberében a művészeti szakszervezet IX. kongresszusán tartott beszédében még viccelődve felvázolta a Magyarországon is fogható román televízió adásának várható veszélyeit. Két évvel később azonban legszűkebb baráti körének – legalábbis Illyés Gyula naplójegyzete szerint – bevallotta: „a helyzet reménytelen”, odakint „a román sovíniszták hatása” győzedelmeskedett. A baljós hírek pedig – jegyzi fel Illyés keserűen, s talán egy kicsit mentegetve is a párt akkori első titkárát – „Kádárhoz is a cenzúra rostáján át jutnak el”.

Akárhogy történt is, tény, hogy Kádárt – akiről külügyér berkekben az a szóbeszéd járta, hogy „öregkorára felfedezte magában a magyart” – nem lehetett többé rávenni kétoldalú találkozóra, a szocialista országok vezetőinek közös protokollfényképein pedig Ceausescutól többnyire a lehető legtávolabb állva lehetett csak megörökíteni.

Kádár bukását követően 1988 augusztusában az újdonsült MSZMP-főtitkár, Grósz Károly viszont szinte azonnal elfogadta – az ekkor éppen faluromboló és az emiatt a budapesti román követség előtt rendezett tüntetést a kolozsvári konzulátust azonnali bezáratásával megtorló – Ceausescu meghívását. „Szándékaink egyértelműségét bizonyítja, hogy ön csütörtökön üzent, és én vasárnap itt vagyok” – jelentette ki Grósz a 11 év utáni első, utólag elő-

készítetlen kapkodásként (s főleg: kudarcként) elkönnyelhető, 1988. augusztus 28-án Aradon tartott kétoldalú találkozón, ahol megjelenésével, nem is oly közvetve, elhibázottnak minősítette elődje tartózkodó politikáját. Ám meggondolatlansága okán éppen ő részesült abban a protokolláris megszégyenítésben, hogy a magyar–román határtól Aradig vezető útra román rendszámú Dacia gépkocsiba ültették át.

Tárt marokkal

Bush-látogatás 1989-ben

1989. július 12-én számos elemében addig példa nélküli fogadás zajlott az Egyesült Államok budapesti nagykövetségének rezidenciáján. A magyar főváros első ízben fogadott hivatalban lévő amerikai elnököt, George Busht, s különös volt az összetétele annak a 250, funkcióban lévő, illetve reménybeli közéleti meghívottnak is, akik elzarándokoltak Mark Palmer nagykövet zugligeti házához. De még figyelemreméltóbb volt, hogy a folyamatosan gyengülő, de még hatalmon lévő Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetői – a néhány napja pártelnökségként funkcionáló négyes fogat tagjai, Nyers Rezső elnök, Grósz Károly főtitkár, Németh Miklós miniszterelnök és Pozsgay Imre államminiszter – e protokolláris eseményen, ha egymással nem koccintottak is, együtt emelték poharukat az Ellenzéki Kerekasztalban (EKA) tömörülő politikai irányzatok képviselőivel. Mi több, olyan, korábban általuk ellenséggént kezelt személyekkel időztek együtt, mint például az 1956-os Munkástanács elnökével, az annak idején életfogytiglani börtönre ítélt Rácz Sándorral, aki nem mellesleg az 1989. június 16-án a Nagy Imre és társai újrateremtésén volt az egyik szónok a Hősök terén.

A fogadásra – ugyancsak hivatalos kommentátorok szerint – az elhúzóódó parolázás utáni köszöntőceremónia rövidegénél csak az volt feltűnőbb, hogy a partiról Bush igen gyorsan visszavonult. Rövid jelenléte során pedig csupán a friss pártelnök Nyers Rezsővel, majd – nyilván a szimbolikus politizálás jegyében – közvetlenül őtán a már említett Rácz Sándorral elegyedett néhány perces beszélgetésbe, illetve a házigazda Mark Palmer nagykövet társaságában pár szót váltott a SZDSZ egyik reprezentánsával, Magyar Bálinttal is.

A második látogatásakor, 2001-ben – „a magyar demokratizálási folyamat elősegítésében játszott történelmi szerepéért” – a Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztje kitüntetésben részesített Bush 1989-ben mindössze 39 órát töltött Budapesten, e röpké látogatás során az említett fogadáson túl csupán néhány gesztusértékű találkozásra és megnyilvánulásra futotta. Annak, hogy valamennyi tárgyalópartnere mégis „kiemelkedő jelentőségűnek”, „fordulópontnak” vagy éppenséggel „történelminek” nevezte itt-létét, az akkori felfokozott hangulatban persze megvolt a maga belpolitikai jelentősége. „A Bush-látogatás megfelelt a magyar kormány várakozásainak” – jelentette ki például a Bushsal való 35 perces találkozója előtt háromnegyed óráig látványosan megvárakoztatott, akkoriban sokak által az egyik „trónesélyesnek” vélt Pozsgay Imre államminiszter. Igaz, az akkor már a köztársasági elnöki posztra aspiráló magyar politikus volt az, akinek reformtörekvéseit – Pozsgay visszaemlékezése szerint legalábbis – Bush „történelminek” aposztrofálta.

Már nem számolhatott be ilyen egyértelműen biztató szavakról az EKA tíz személyisége, akikkel az amerikai elnök közvetlenül Pozsgay után tárgyalt. Azért sem, mert az EKA tagjai – amint az a valamivel több mint egyórás eszmecsere követő sajtótájékoztatón is kiderült – maguk sem képviseltek közös álláspontot. A nézetkülönbség elsősorban abban állt, hogy Amerika miként, mikor s főleg kinek adja az az idő tájt országszerte szinte biztosra vett gazdasági segítséget. A találkozó előtti egyeztetéseken a kereszténydemokraták képviselője, Keresztes Sándor például „valamifajta gyors Marshall-segély” áldásos hatását ecsetelte, a szociáldemokrata Baranyai Tibor az ipar mielőbbi modernizációját nevezte égető szükségnek, míg az MDF, az SZDSZ és a Fidesz képviselői azt vallották, hogy „kommunista kormány számára gazdasági segítséget nem kérünk”, azaz Amerikának a szabad választásokig várnia kellene annak megadásával.

Az amerikai elnök az EKA tíz képviselőjével való találkozón sem mondott mást, mint „amit a nagy nyilvánosság előtt is kifejtett”, vagyis hogy Bush „nem kíván semelyik oldalon beavatkozni a magyarországi hatalmi harcba...” – hangsúlyozta rögvést a találkozó után tartott sajtótájékoztatón a szabad demokrata Magyar Bálint, aki úgy fogalmazott, a találkozóznak leginkább „szimbolikus” jelentősége volt. Az ellenzékét legitimáló találkozót követő sajtótájékoztatón Magyaránál jóval merészebb következtetést vont le a Fideszt képviselő – későbbi miniszterelnök – Orbán Viktor. Mint egykor nyilatkozta, ő egyszerűen csak arra hívta fel Bush figyelmét, tegyen különbséget a politikai deklarációk és a valóság között. „Bólogatásából, rövid vála-szaiból úgy vettem ki, hogy érti, miről van szó” – értelmezte az elnök reakcióját Orbán.

Az amerikai elnök 1989 elején bejelentett vizitje elé a már csorbult hatalmú korábbi politikai elit és a hatalomba készülők egyaránt nagy várakozás-

sal néztek. Az MSZMP „váltani” készülő reformerei a maguk esélyét látták erősödni, amikor az amerikai kormánykörök időről időre elismeréssel illeték „az MSZMP változást akaró reformereinek” törekvéseit. Ezért sokaknak és sokáig úgy tűnt, hogy Pozsgay mellett a látogatás legfőbb politikai kedvezményezettje az a Németh Miklós miniszterelnök – és kormánya – lehet, aki akkor már kijelentette: kabinetje a népé, és nem a párté. De bizakodott még Grósz Károly is, aki a párton belüli sorok szorosra zárását szorgalmazta, mondván, „stabil vezetés mellett sokkal több eredmény csíholható ki” a látogatásból. Már csak azért is, mert tavasz táján szárnyra keltek olyan hírek, hogy Amerika jelentős segélycsomaggal és kedvező hitelekkel jutalmazza meg „a demokratizálódásban és a Moszkvától való függetlenedésben” élen járó, ám gazdaságilag igen nehéz helyzetben lévő két kelet-európai szocialista államot, Lengyelországot és Magyarországot.

Elvileg volt hát tétje annak, hogy az amerikai elnök kivel beszél, kit tekint „tényezőnek” Budapesten. Különösen, hogy május végén – párhuzamosan a magyarországi ellenzéki erők térnyerésével – elmozdulás történt az amerikai diplomáciában is. A magyar belpolitikai életbe való „belenyúlással” akkoriban gyakran vádolt Mark Palmer – a HVG megkeresésére – magának tulajdonította a kezdeményező szerepet az ellenzékiekkel való elnöki találkozók létrejöttében. Az EKA publikált jegyzőkönyve ebből annyit rögzített, hogy a testület 1989. május 31-ei ülésén Mécs Imre bejelentette: Bush elnök szeretne az EKA képviselőivel találkozni, amire viszont „protokollárisan” csak akkor van mód, ha kap egy meghívólevelet, amit „Palmer nagykövet készséggel és soron kívül továbbítana” Washingtonba. A jegyzőkönyv szerint az angol nyelvű levél megfogalmazására az SZDSZ-t kérték fel, az EKA üléseit ügynökei révén és lehallgatással is figyelemmel kísérő III/III-as ügyosztály által a politikai vezetés részére készített belügyi jelentés szerint viszont erre a tárgyalásokat a Független Jogászforum nevében koordináló Kónya Imre kapott megbízást.

Az viszont bizonyos, hogy az ELTE állam- és jogtudományi karán az amerikai nagykövet – amint azt Kónya Imre későbbi MDF-es politikus és belügyminiszter, a Független Jogászforum akkori vezetője az ezredfordulón mesélte, s ahogyan azt az eseményekről mindvégig videofelvételeket készítő *Fekete Doboz* is rögzítette – már annak a meggyőződésének adott hangot, hogy tárgyalópartnerei hamarosan olyan közismertek lesznek, mint a lengyel Lech Walesa. Mi több, tovább erősítette azt az egyébként is szóbeszéd tárgyát képező reményt, hogy „ha megérnek a feltételek”, akkor július közepén Bush „a magyar nép számára fontos bejelentéseket tesz”. A látogatás rövidségére és a sűrű programra hivatkozva Palmer azonban elhárította, hogy az elnök – mint azt az EKA erőteljesen szorgalmazta – tisztelgő látogatást tegyen Nagy Imréék sírjánál. Július 6-án viszont, alig három héttel a politikai fordulóponttá lett temetési demonstráció után az Egyesült Államok nagykö-

vetségének munkatársa, Thomas A. Lynch felvetette az EKA képviselőinek, hogy Bush rajtuk kívül mégiscsak meginvitálja a temetést szervező Történelmi Igazságtétel Bizottságának elnökét, Vásárhelyi Miklóst is.

Miközben Budapesten folyt a találkozás, mi lesz majd Bush „fontos bejelentésének” tartalma, 1989. június 25-én az amerikai szenátus elnapolta a Lengyel- és Magyarországnak immár öt évre megadandó legnagyobb kedvezményről szóló törvényjavaslat vitáját. Pedig, mint az kiszivárgott, az amerikai magyar emigráció – amelyik 1983-ban levélben fejezte ki elégedetlenségét azért, mert Bush, még alelnökként, első budapesti látogatásakor „túl kedvező” szavakkal méltatta Kádár rendszerét – ezúttal lelkesen lobbizott, és mind „az MSZMP reformszárnya”, mind pedig „az alternatív csoportok” támogatását szorgalmazta. Bár a szenátusi döntést követően két nappal Palmer az EKA tagjainak ismételt „nagyon fontosnak” nevezte a várható elnöki bejelentéseket, mind ellenzéki, mind kormány- és pártkörökben egyértelművé vált, hogy „a magyar reformfolyamat” támogatására tett amerikai felajánlások messze elmaradnak majd a remélttől. Ennek pontos oka még ma sem ismeretes. Az mindenképpen ténynek tekinthető, hogy a magyar ellenzék jelentős tényezői között – és minden oldalon – sokan voltak, akik amellet kardoskodtak: az amerikai segély a kommunistákat erősítené.

A történetekre visszaemlékezve Horn Gyula – 1994–1998 közötti miniszterelnök, akkor a Németh-kormány külügyminisztere – a HVG érdeklődésére mindenesetre még ma is értetlenkedve emlegeti fel, hogy az EKA meghatározó emberei mintegy lebeszéltek „a szenátus által amúgy is korlátozott amerikai elnököt segítő szándékáról”. Hozzáteve, hogy a komolyabb segítség elmaradása azért feltehetően nem elsősorban ezen múltott, mivel „az ezzel kapcsolatos remények egyáltalán nem voltak reálisak”.

Így vagy másként történt: amikor Bush Budapestre érkezve a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetemen megtette a sokak által várt bejelentéseket, az összesítésből kiderült, hogy a Lengyelországnak nyújtott 1 milliárd dolláros segélycsomaggal szemben Magyarországnak hitelekben, tőkejuttatásokban és vámpreferenciákban legfeljebb 40 millió dollár jut – és az is időben elhúzódóan. Mindezek ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy a mind szabadabbá váló média ezután már inkább a diplomáciai show-műsorra koncentrált. Így emelkedett fő momentummá a Kossuth-szobornál az elnöki beszéd tönkreázott papírlapjainak látványos széttépése vagy a sokaság egyik hölgytagjának vállára terített amerikai elnöki esőköpeny.

Az MSZMP kb soron következő ülésén Nyers Rezső úgy értékelte a történeteket, hogy a Bush-látogatás „visszaigazolta a párt és a kormány gazdasági és politikai reformjait”, s „ezáltal növelte Magyarország nemzetközi tekintélyét”, miközben „bizonyos fokig eloszlaltott ellenzéki illúziókat” is. Vagyis Nyers – utóbb beigazolódt – értelmezése az volt, hogy a magyar gazdasági

problémák megoldása aligha várható egy „azonnali nagy összegű, közvetlen amerikai dollártámogatás formájában”.

De sikernek tartotta a Bushsal való találkozás pusztá tényét az akkori ellenzék is. Ezt tükrözte már a július 11-ei *Magyar Nemzet*-ben közreadott újságcikk is, amelynek szerzője „kellő tisztelettel” arra hívta fel a látogató – s „az egész szabad világ” – figyelmét, hogy „Magyarországon ma nemcsak a kormányzat, a széttöredezőfélben lévő hatalom, hanem az egész ellenzék is (...) elkötelezett az átmenet békés volta iránt”. A mából visszatekintve legfeljebb az kelthet meglepetést, hogy az amerikai elnököt – e „szokatlan melegségű és közvetlenségű politikust” – köszöntő „elérzékenyült” sorokat az akkorigiban még MDF-es, később önmagát a szélsőjobboldalra navigáló Csurka István vetette papírra.

Az első jel

Címerharc 1989–1990

„Meggyőződése, hogy Ti is helyt fogtok állni mindenkor, amikor a szent magyar ügyről van szó. Nem kívánhatom azt, hogy Ti mindannyian a Magyar Szent Koronára szavazzatok mint címerre, de szeretném megélni legalább azt, hogy legyen köztetek néhány, aki úgy szavaz, ahogy én: a koronás magyar címerre” – fordult Kéri Kálmán MDF-es képviselő, a parlament korelnöke a Fidesz-frakció tagjai felé az államcímerről tartott vita során. A téma tiszteletként a jeles alkalomra frissen visszakapott tábornoki egyenruháját is magára öltő agg generális a teátrális gesztusokat és heves, még szavazási csalást is felemlegető szócsatákat sem nélkülöző címervita során próbált meg egynémely, akkoriban még radikálisan liberális politikus szívére hatni – nem is eredménytelenül.

Amikor ugyanis a harmadik köztársaság első szabadon választott parlamentjének képviselői 1990 júniusában először rugaszkodtak neki, hogy válasszanak a „köztársasági eszmét” jelképező Kossuth-, illetve a „történelmi jogfolytonosságot” szimbolizáló koronás címer között, mindössze a Kereszténydemokrata Néppárt frakciójának tagjai voltak azok, akik kivétel nélkül elutasították a Kossuth-címert. A kormánykoalíció vezető pártjában, a 165 tagú MDF-frakcióban viszont 19-en – köztük is a legharcosabban Szabad

György házelnök – dacoltak a többségi állásponttal, és mutatkoztak a Kossuth-címer eltökélt híveinek.

Nem volt ez másként a legnagyobb ellenzéki pártban, az SZDSZ-ben sem, ahol a leadott nyolcvan szavazat majd ötöde „kontrázta” a liberális párt által többségében felkarolt Kossuth-változatot. Az ellenzék között volt például a pártalapítóként nyilvántartott Tellér Gyula (később a konzervtívvá átlényegült Orbán Viktor miniszterelnök egyik tanácsadója), aki a harmadik, immár sorsdöntő szavazási forduló előtt nagy kormánypárti tetszésnyilvánítás közepette fejtette ki, hogy szerintem miért „inkább” a koronás címer emelendő államiságunk jelképévé. Tellér felszólalásáról akkor többen is úgy vélekedtek, hogy az hozzájárult néhány, még ingadozó meggyőzéséhez és a monarchikus címerváltozatnak a köztársaságit megelőző befutásához. Más, nem mellékes kérdés, hogy a szavazatok értékelése során kiderült: a Tellér által „meggyőzött” végső átszavazók többnyire a szocialista párti frakcióból kerültek ki. A Kéri Kálmán megszólította fiatal demokraták közül viszont az első, sikertelen fordulóban még csak Trombitás Zoltán (az 1998-as Orbán-kormány Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériumának egyik főhivatalnoka, korábban Pécs polgármestere) hajlott a jó szóra, aztán a második szavazás közben csatlakozott hozzá Sasvári Szilárd (a parlament kulturális bizottságának egyik fideszes frontembere) és az egy időben a Fidesz-frakciót vezető Szájer József is.

A kialakult patthelyzet feloldásához azonban még ez sem volt elegendő: a kérdés eldöntéséhez az Antall-kormány azon indítványa is szükségeltetett, amivel – azzal az indoklással, hogy az előző fordulók voksaiból nyilvánvalóan kevesebb támogatást kapott – a választható jelképek sorából kiemelték a Kossuth-címert, és ezzel egyre mérsékeltek a szoba jöhető szimbólumok számát. Az elhúzódozó döntésképtelenség okán az újkori törvényhozás egyik első skandalumaként is emlegetett címervita azonban korántsem az 1990-es választások után összeült parlamentben kezdődött. Történelmi feltárássra vár még, miért és hogyan vesztette el politikai népszerűségét a másfél-két esztendővel azelőtt még abszolút favoritnak tűnő – és nemcsak Kossuthot és 1848-at, hanem az 1945 utáni demokráciát, de főképpen az 1956-os forradalmat jelképező – Kossuth-címer, s miként nyertek teret „az ezeréves magyar állami jogfolytonosságot” megtestesítő szimbólumok. Ha a kérdésre teljességgel kimerítő válasz ma még nem is adható, az említett időszak politikai boszorkánykonyhájába ez ügyben is bepillantást enged *A rendszerváltás forogatókönyve* című, az 1989-es kerekasztal-tárgyalások hiteles jegyzőkönyvét közreadó nyolckötetes sorozat.

Ami az előzményekből bizonyos: 1988-ban két, heraldikában járatos történész, Kállay István és Bertényi Iván beadvánnyal fordult az 1990-ben megszűntetett Elnöki Tanácshoz, melyben szakmai érveket felsorakoztatva javaslatot tett, mondván: ideje lenne a címerváltásnak. A beadvány az akkortájt in-

kább elfogadhatónak látszó Kossuth-címer mellett érvelt, ám már kétségtelen hangsúllyal szolt a történelmi múltú koronás címer „érdemeiről” is. 1989 elején aztán az akkor igen tájékozott *Magyar Nemzet* című napilap azzal a kérdéssel lepte meg a Németh-kormány szóvivőjét, ifjabb Marosán Györgyöt, hogy az alkotmánytervezet kidolgozásával párhuzamosan napirendre került-e már egy új állami jelkép elfogadása. A szóvivő – a már kiszivárgott értesüléseket visszaigazolván – igenlő választ adott, hangsúlyozva, hogy az új embléma megtervezésekor természetesen figyelembe kívánják venni „az ezeréves magyar államiséget, a haladó hagyományt és a szocialista tartalmat”. Néhány napra rá 24 ellenzéki szervezet – köztük a későbbi rendszerváltó pártok, az MDF, az SZDSZ és a Fidesz is – már közös közleményben követelte, hogy állítsák vissza a Kossuth-címert, úgy is, mint „ezeréves államiségünk, szabadságunk, nemzeti önrendelkezésünk és forradalmaink” megtestesítőjét.

Ám szinte már a közös felhívás közzétételével egy időben megjelentek a kérdéssel kapcsolatos nézetkülönbségek. Az SZDSZ alkotmányügyi szakértője, Tölgyessy Péter (később a párt elnöke, még később a Fidesz parlamenti képviselője) az év elején annak fejtegetésével lepte meg a magyar függetlenség jelképét csakis a Kossuth-címerben látó szabad demokrata alapító atyákat, hogy nagy pártnyilvánosság előtt – és írásban is – kifejtette: „A magyar korona nem egyszerű királyi ékszer, hanem a nemzet tagjai által kötött államalkotó szerződés szimbóluma.” Egyben úgy érvelt, hogy noha a két világháború közötti király nélküli királyságban egy rendies társadalmi berendezkedés legitimálására használták fel, ezért „még nem kellene eleve lemondani e nemzeti jelképről”. Mi több: az állami jelkép „ideális tárgya lehet egy népszavazásnak”.

„A termet belengte a felháborodás” – emlékezett vissza tíz év távlatából Kőszeg Ferenc a Beszélőben, Tölgyessy és az SZDSZ kapcsolatát elemző, Tölgyessy politikai szerepével párttársainál megértőbben foglalkozó tanulmányában. Ehhez Kőszeg még azt is hozzátette, hogy ő akkor érezte meg először azt a „nem közülünk való” hangulatot, amely öt évvel később aztán – persze egész más okok miatt – távozásra késztette Tölgyessyt.

A fentebb említett, a Kossuth-címer újból állami jelképpé emelését követelő ellenzéki felhívás megszövegezésében és az ehhez kapcsolódó aláírásgyűjtésben, 1989 elején oroszlánrésze volt a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság (BZST) ügyvezető titkárának, Zétényi Zsoltnak, aki az 1990-es parlamenti címervitában azonban már harcosan „koronapárti” MDF-es képviselő lett. Ő a HVG megkeresésére akként magyarázta véleménye ilyen alapvető változását, hogy „a rendszerváltás évében az volt a legfontosabb, hogy a Kádár-címer tűnjön el, s mivel széles ellenzéki egység a Kossuth-címer mellett látszott megvalósulni, időlegesen elfogadhatónak tartottam ezt a kompromisszumot”.

Azt nem tudni, hogy az MDF-ben hányan követték a Zétényiéhez hasonló taktikát, az viszont akkor is jelzésértékű volt, hogy 1989 márciusában, a párt első országos gyűlésén az ülésterem falára már mind a két történelmi emblé-

ma kikerült. Vélhetően e „kettős kötődés” jegyében készült el, és került 1989 augusztusában az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) elé az MDF által megfogalmazott és elfogadásra javasolt 15 pontos csomagterv is, amely megint csak áthidaló megoldást javasolt. Eszerint a leendő Magyar Köztársaság hivatalos állami jelképe a Kossuth-címer legyen, ám ünnepi alkalmakkor a koronás, történelmi változat legyen használatos. Az ezt előterjesztő majdani miniszterelnök, Antall József egyébként, úgy tűnik, e vita során szembesült először azzal,

hogy kompromisszumosnak vélt javaslata – noha hivatalosan a Fidesz és az SZDSZ is támogatta – saját ellenzéki körében sem arat osztatlan sikert. „A koronás címer mellett lennétek?” – kérdezte csodálkozva Antall az ellenzéket összefogó kerekasztal szóiban forgó, augusztus 23-ai ülésen a kisgazdák képviselőjében e kérdéskör kapcsán kezdetben még vétőjogot is emlegető Boross Imrét.

Ott és akkor egyértelműsödött az is, hogy a kereszténydemokraták és az MDF-hez közel álló BZST – ahogy fogalmaztak – „abszurdnak” tekintik ezt a megoldást. Két

Marabu karikatúrája

nappal később pedig a Magyar Szent Korona Társaság – melyet mások mellett a már említett, heraldikában járatos történészpáros, Kállay és Bertényi neve is fémjelzett – nyílt levélben már hangot adott a javaslat fölötti „megdöbbenésnek” is. Egy héttel később aztán, amikor a Nemzeti Kerekasztal ülésén az MSZMP delegációja, éppen e nyilatkozatra hivatkozva, kifejtette, hogy „az országban a címerkérdésben nincs közmegegyezés”, Antall az EKA szószólójaként sem titkolhatta az ellenzék körében e kérdésben (is) meglévő nézetkülönbséget, amely végül olyanná fordult feloldhatatlanná bizonyult, hogy a döntés újra és újra elodáztatott. Az 1989. október 23-án kihirdetett – a köztársasági államformát, a többpártrendszert és a parlamenti demokráciát szentesítő – alkotmánymódosító törvénybe pedig ez ügyben csupán annyi került be, hogy az állami jelképekről, így a címerről is majd külön, alkotmányerejű törvény rendelkezik.

Az MSZMP nyilván az ellenzéki körökben kialakult nézetkülönbséget kihasználva próbálta maga kézbe venni a kezdeményezést, és az akkor még ál-

tala vezérelt parlamenttel – három, a koronás, a Kossuth- és a Kádár-féle változatot kínálva fel – népszavazást íratott ki januárra. A decemberi négyigenes népszavazás a szó szoros értelmében szinte elsőpró sikerétől megriadva azonban a határozatot végül „takarékosági okokból” visszavonták. A rendszer-váltás más, fontosabbnak tartott és több konszenzusra esélyes kérdései pedig újra és újra a távolabbi időbe, végül is az 1990-ben megválasztott parlament hatáskörébe utalták a döntést.

Az ez ügyben lefolyt parlamenti csatározások jelesei közül Kónya Imre egykori MDF-es frakcióvezető (a pártszakadás után a parlamenten kívüli MDNP tagja) a HVG-nek elmondta, „főleg az 56-os forradalom jelképére gondolva”, kezdetben a Kossuth-címert pártolta, ám a harmadik szavazási fordulóban már ő volt az, aki – miután a koronás címer maradt az egyedül megszavazható „változat” – óva intette a honatyákat, hogy egy újabb érvénytelen szavazással ne taszítsák az országot a „Kádár-címer” hatályban tartásának szégyenébe. „Ma már a koronás címer áll a szívemhez közelebb, azon egyszerű okból, hogy a parlament ezt szavazta meg Magyarország hivatalos szimbólumának, amivel egészen másfajta jelentőséget kapott” – értékeli véleményének módosulását az exképviselő.

„Továbbra is Kossuth-címer-párti vagyok, s nem tartom szerencsésnek, hogy a köztársasági államforma jelképe a koronás címer lett” – nyilatkozta a „megváltoztathatatlanul republikánus lelkületű” Kőszeg Ferenc, elismerve, hogy az egykori vitában az ellenzék és jómagá által megfogalmazott aggodalom, miszerint a szomszédos országokban igen kedvezőtlen lehet a döntés kiváltotta visszhang, eltúlozottnak bizonyult.

Szabad György, az Országgyűlés 1990–1994 közötti MDF-es elnöke, aki a vitában szenvedélyes hangon érvelt az „egyetlen lehetséges”, a Kossuth-címer mellett, a HVG érdeklődésére évtizeddel később sem kívánt részletekbe bocsátkozni, csupán annyit közölt, hogy tiszteletben tartja a többségi véleményt, s „mivel ma nincs napirenden a címervita, nem is érvelek semmi mellett”.

„A mai alkotmánynak egyetlen igazán maradandó eleme a koronás címer” – állítja Zétényi Zsolt, aki az 1990-es, igencsak elhúzóódó parlamenti címervitában háromszor is felszólalt a „koronás” érdekében. Az egykori MDF-es képviselő a mából visszatekintve érdekes – az ellentábor érvelését utólag is alátámasztó – összefüggésre világít rá: „Az évtizeddel ezelőtti szavazásos győzelem volt az első határozott lépés a Szent Korona és a Szent Korona-tan rehabilitációja felé.”

Második helybenfutás

Törvények Nagy Imréről

„Engedjék meg, hogy hosszas előadás helyett pusztán arra emlékeztessék, hogy amióta az ember rádöbbsen (...) az elmúlás könyörtelen valóságára, arra törekszik, hogy felvéssé a halhatatlanság sziklájára azoknak a nevét s azokat a tetteket, akikre s amelyekre emlékeztetni akar.” 1990. május 2-án, a négy évtized után szabadon választott magyar parlament első ülésének első törvényjavaslati indoklásában fogalmazott ily emelkedettséggel Szabad György, az Országgyűlés frissen megválasztott elnöke. Csakhogy a mindössze két tartózkodás mellett, 366 igen szavazattal, tehát mintegy közfelkiáltással elfogadott 1990-es, XXVIII. számot viselő, az 1956-os októberi forradalom és szabadságharc jelentőségét méltató s október 23-át nemzeti ünnepé nyilvánító törvény végül mégsem véste fel „a halhatatlanság sziklájára” a történelmi eseményt személyében szimbolizáló miniszterelnök, Nagy Imre nevét. Pedig a törvényjavaslat utolsó előtti tervezetében még az említett szavazás előtt két nappal is az volt olvasható: „Az új Országgyűlés kötelességének tartja, hogy fejet hajtson Nagy Imre miniszterelnök s a forradalom valamennyi vértanúja, szabadságától megfosztott és meghurcolt résztvevője előtt.”

Csupán hézagossá egymásnak is ellentmondó visszaemlékezésekből lehet összeállítani annak a majdnem botrányba torkollt, de végül a nagyközönség számára szinte észrevétlenül elsimított történetet, amikor is az 56-os miniszterelnök neve máig tisztázatlan módon az utolsó pillanatban kikerült az 1956-nak emléket állító törvény szövegéből.

A kezdet: az 1958-as Nagy Imre-per áldozatainak 1989. június 16-ai újratemetését szervező Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB) 1990 áprilisának legelején azzal a javaslattal fordult a parlamentbe bekerült hat párt vezetőihez, hogy a szabadon választott Országgyűlés elsőként hozott törvényében állítson emléket 1956 forradalmának. A törvénytervezet első fogalmazványát Hegedűs B. András, a TIB titkára vetette papírra, ehhez egyebek mellett a későbbi alkotmánybíró, Schmidt Péter – akkor az ELTE alkotmányjogi tanszékének vezetője – segítségét is kérte. Hegedűs a HVG érdeklődésére megerősítette, hogy a kezdeményezést mind a hat párt szinte azonnal a magáévá tette, és erről – közvetítő útján – biztosította is a társadalmi szervezetet. A „magukévá tették” kifejezés egyébként olyannyira szó szerint értendő, hogy a kezdeményező bizottság parlamenten kívüli képviselői végül csak meghívottként és csupán az ünnepi ülés előtt másfél órával értesültek arról, hogy a választásokon győztes párt, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) frakciójából „valakik

az utolsó pillanatban” egyoldalúan megváltoztatták a pártokkal már egyeztetett Szabad György előadásában a már idézett retorikai dagállyal elfogadásra javasolt szöveget. Azt, amiből kihagyták mind a Nagy Imre, mind a néven nem nevezett vértanúk előtti főhajtásról szóló passzust. (A magyar parlament 20. századi történetében egyébiránt egyáltalán nem példa nélküli, hogy történelmi személyiségekkel kapcsolatos törvényeket hoz. 1906-ban „Rákóczi Ferenc és bűjdöső társai hamvai hazahozataláról”, 1917-ben a „dicsőült Első Ferenc József király emlékének”, 1925-ben „Széchenyi István gróf, a legnagyobb magyar emlékének”, 1927-ben „Kossuth Lajos örök érdemeinek és emlékének” törvénybe iktatásáról, 1938-ban „Szent István király dicső emlékének megörökítéséről”, 1945-ben „Károlyi Mihály érdemeinek törvénybe iktatásáról” s 1953-ban „Joszif Visszarionovics Sztálin generalisszimusz emlékének megörökítéséről” döntött a Tisztelt Ház.)

De miképpen történhetett, hogy miközben minden politikai szerepre törekvő személy és szervezet a feltétlen elismerés hangján szólt 1956 fő mártírjáról, Nagy Imre nevét a beiktatás helyett mégiscsak kiiktatták a törvényből? Annyi bizonyos, hogy az új Országgyűlés első törvényjavaslatáról három szövegváltozat áll rendelkezésre: a TIB már említett verziója, amelyet történeti dokumentumként 1990 júniusában a szervezet *Perújrafelvétel* című tájékoztatójában is közreadtak. Ettől a következő szövegváltozat – amelyet az alakuló Országgyűlés képviselői 1. számú dokumentumként kaptak kézhez – csupán néhány stilisztikai fordulatban tért el: például az újkori magyar történelem „legdicsőbb eseménye” „dicsővé” fokoztatott le, s ebből a változattól már hiányzott az 1968-as csehszlovákiai, az 1980–1981-es lengyelországi, valamint az MSZMP vezérelte s a hullámokban is részlegesen megvalósított magyar reformok leltárszerű felemlítése is. Nagy Imre szerepe és név szerinti említése azonban változatlanul benne volt.

Az első apró repedés talán akkor keletkezett, amikor 1990. április 26-án a Magyar Köztársaság ideiglenes elnökénél, Szűrös Mátyásnál a pártok frakcióvezetői – Antall József (MDF), Füzessy Tibor (KDNP), Orbán Viktor (Fidesz), Pozsgay Imre (MSZP), Torgyán József (FKGP), Tölgyessy Péter (SZDSZ) – véglegesítették az alakuló ülés programját, s a hetek óta tartó bizottsági helyek elosztásáról is kialakult a megállapodás. Igaz, a szóban forgó törvénytervezet szövegéről nem folyt vita, ám „a történelmi hűség és a jegyzőkönyv számára” előbb az MDF, majd a Fidesz képviselője szükségesnek tartotta leszögezni, hogy tulajdonképpen pártjáé a beterjesztés érdeme. Végül is azonban a frakcióvezetők ismételten megegyeztek abban, hogy az új parlament első törvénye hatpárti előterjesztés alapján történik majd. Így a nézeteltérés eloszlani látszott.

Vita után, de végül megegyezéssel döntöttek arról is, hogy a törvényt jogi megfontolások miatt ne a korelnök, az egykori recski internált Kéri Kálmán terjessze a Ház elé. Az pedig már a politikai kompromisszum kategóriájába

tartozott, hogy a javaslatot nem is a két egykori 56-os elítélt, újdonsült honatya, a szabad demokrata Mécs Imre és az MDF-es képviselő Dénes János, hanem a frissiben megválasztott házelnök, Szabad György terjeszthesse be. A frakcióvezetők, úgy tűnik, elfogadták Orbán Viktor azon érvelését is, hogy az első ülés „túlságosan sok ünnepélyes aktust tartalmaz”, ezért is állapodtak meg abban, hogy az első törvényjavaslat fölött nem nyitnak vitát, a házelnök rövid beszéd után rögvést nyílt szavazást rendel el. Tölgyessy Péter a HVG érdeklődésére elmondta, ő úgy emlékszik vissza arra a megbeszélésre, hogy azon Antall József, ha óvatos formában is, de többször megemlítette: „nem szerencsés a törvényjavaslat néhány megfogalmazása...” A tanácskozás végén a leendő miniszterelnök mintegy hallgatólagos jóváhagyást is kapott apró formai és stilisztikai korrekciókra.

A parlamenti frakciók vezetői mindezek után április 27-én értesülhettek hivatalos formában arról, hogy az 1. sorszámot viselő törvényjavaslat végső szövegét néhány napon belül kézhez kapják. A parlament nyitónapját megelőző MDF-frakcióülésen azonban – bár ugyancsak „apró módosításokról” esett szó – már mind az akkori TIB-et képviselő Zimányi Tibor, mind Szabad György emlékezete szerint a pártközi megállapodást bírálva többen is felvetették, vajon helyes-e Nagy Imre nevének kiemelése. A felszólalók neveire ma már egyik nyilatkozó személyiség sem emlékszik, az viszont tény, hogy itt és ekkor született meg az új, a parlament elé terjesztett változat, amelyből nem csupán Nagy Imre neve maradt ki, hanem egy másik kitétel is. Nevezetesen az a passzus, miszerint: „Akik a forradalmat követő megtorlás során bűnt követtek el, másokat meghurcoltak, tetteikért erkölcsi és politikai felelősséggel tartoznak, de ez nem torkolllhat leszámolásba. Az új, demokratikus Magyarországon nem kerülhet sor az elmúlt rendszerre emlékeztető politikai perekre.”

Az akkori és azóta is hangoztatott kulisszák mögötti szöbeszéd szerint Csurka István volt az, aki az 1958-ban kivégzett miniszterelnök nevét „kiemelte” a törvényjavaslat szövegéből. Ezt akkor sokak számára az is valószínűsítette, hogy az MDF-ből utóbb kivált s azóta a Magyar Igazság és Élet Pártjának élén radikális jobboldali politikusként működő egykori drámaíró 1989 májusában és júniusában több nyilatkozatában is élesen támadta, egyebek mellett „változni nem tudó reformkommunistáknak” titulálta a temetést szervező TIB tagjait. Csurka István azonban, a HVG ez irányú kérdésére válaszolva, leghatározottabban cáfolta, hogy az ő követelése lett volna az általa – mint mondja – tisztelt miniszterelnök nevének elhagyása. Emlékezete szerint azonban – bár nevekre ő sem emlékszik – a szöveg valóban „sok kézen ment keresztül”.

Ilyen előzmények után került a nevük nincsen változtatók által megkurtított szöveg a Tisztelt Ház elé. A TIB-tag országgyűlési képviselők, például a szabad demokrata Vásárhelyi Miklós vagy Mécs Imre, illetve az akkor még

fenntartás nélkül velük tartó magyar demokrata Zimányi Tibor előtt – elmondásuk szerint – ekkor már csupán az a választás állt, hogy az előzetes konszenzust ők is felrúgva, botránnyal felérő törvénymódosító javaslatot nyújtanak be, vagy pedig elfogadják, hogy a törvénybe „kompenzációként”, bekerül október 23-a nemzeti ünnepé nyilvánítása. A nagyközönség persze mindebből nem vett észre semmit, legfeljebb azon gondolkodott el, miért törte meg a szavazás egyhangúságát Kóródi Mária (SZDSZ) és Rockenbauer Zoltán (Fidesz) tartózkodása.

Perdöntő dokumentumok hiányában alighanem igazat lehet adni Rainer M. Jánosnak, a Nagy Imre-életrajzi monográfia szerzőjének, aki az 1996-os *Hatalom és társadalom* című tanulmánykötetben annak a vélekedésének adott hangot, hogy ha igaz is az elterjedt szóbeszéd, miszerint az MDF népnemzeti radikálisai kardoskodtak az 56-os miniszterelnök nevének elhagyása mellett, ezen akaratukat aligha tudták volna 1990-ben a kormányfői szék akkori várományosa, Antall József ellenében érvényesíteni. Rainer szerint „az 56-os és tágabb jelenkori magyar demokratikus tradíciókról a kormánypártok az ezeréves magyar állami folytonosságra” helyezték a súlyt, ez mutatkozott meg a címervitában csakúgy, mint abban, hogy a forradalom 35. évfordulóján, 1991 októberében Antall József háromnegyed órás beszédében úgy szólt 1956-ról, hogy egyetlenegyszer sem ejtette ki – az ominózus törvényből előzőleg viszont kiejtett – Nagy Imre nevét.

SAJTÓ PRÉSBEN

Sajtó présben

Kormánylapok összevonása 1936-ban

„A reformkormánynak vannak szócsövei és harsonái, amelyek ugyan sokszor egyetlen intésre meglepő összhangzásban szoktak megszólalni (...) befelé azonban szakadékok választják el őket egymástól. Az egyik szócső most – se szó, se beszéd – egyszerűen elfoglalta a másiknak a birodalmát (...) az öreg *Budapesti Hírlap* hírét, nevét és korábbi dicsőségét megirigyelte a kormány horogkeresztes verekedőlapja, az *Új Magyarország*.” Így kommentálta 1936. július 24-én a Gömbös-kabinet és sajtójával akkor már élesen szemben álló napilap, a – Bethlen István érdekkörébe tartozó – *8 órai Újság* a politikai botrányokban amúgy sem szűkölködő esztendő egyik skandalumát: két, a korabeli eufemisztikus megfogalmazás szerint kormányhoz közel álló napilap összevonását, pontosabban az arra tett kísérletet. A történet egyik, végül halálos sebet kapott alanya az egykor legendás, akkoriban azonban már gyakorta „taplófejűként” emlegetett *Budapesti Hírlap* volt, amire az 1920-as évek végétől egyre fogyatkozó olvasótábora változatlanul a konzervatív értékrend letéteményeként tekintett. A kényszerházasságot erőltető kérő szerepében pedig az *Új Magyarország* tetszelgett.

A kérdésre, hogy a két kormánylap közül a hatalom a több mint fél évszázados múltú *Budapesti Hírlappal* szemben miért az akkor csupán két esztendeje megjelenő *Új Magyarország*ot részesítette előnyben, talán egy négy évvel korábbi esemény segíthet választ adni. 1932. szeptember 30-án, a miniszterelnökké való kinevezése előtti napon Gömbös Gyula keserűen fakadt ki: „Egyenesen felháborító állapotnak tartom, hogy (...) nekem, Magyarország miniszterelnökének, aki egy teljesen új politikai irányt akarok bevezetni a magyar közéletbe, s új stílust, új szellemet, új lelket önteni a magyar politikába, csak nekem nincs olyan politikai orgánusom, amely kizárólag (...) az én eszméimet képviselje.” A hatalom csúcsára érkező politikus szavait sajtófőnöke, az utóbbi háborús bűnösneként halálra, majd kegyelemből életfogytiglanira ítélt Antal István örököltette meg a Történettudományi Intézetben őrzött

s 2003-ban is csak részlegesen publikált, mintegy ezeroldalas emlékiratában. Az újdonsült miniszterelnöknek abban kétségkívül igaza volt, hogy az akkori két kormánylapot – a *Budapesti Hírlap*ot közvetve, a *8 órai Újság*ot pedig még mindig közvetlenül – Gömbös legfőbb pártbeli riválisa, az 1921 és 1931 között Magyarország miniszterelnökeként tevékenykedő Bethlen István tartotta szellemi ellenőrzése alatt.

Gömbös és – a pesti szóhasználatban mind gyakrabban Sajtó-Raszputyin-ként emlegetett – sajtófőnöke éppen emiatt értett egyet abban, hogy az általuk amúgy is ásatagnak tekintett *Budapesti Hírlap* „szép csendesen, feltűnés nélkül” likvidálandó. Ehhez az első bekerítő lépést a Gömbös–Antal páros 1933 februárjában tette meg, amikor a fent említett két kormánylap havi 25 ezer pengős szubvencióját alaposan megkurtítva és a főváros, valamint a Külügy-minisztérium sajtóalapját is megcsapolva, továbbá néhány, kormányhoz közel álló pénzintézet (például a Pesti Hazai Első Takarékpénztár) és vállalkozás (például a Hangya Értékesítési Szövetkezet) támogatását megszerezve 1933 februárjában „nemzeti elkötelezettségű” bulvárlapot gründolt. A *Függetlenség* cím egyébként feltehetően azt volt hivatott elfedni, hogy a Miskolcra a fővárosba felhozott – utóbb nyilasvezérré lett – ifjú hírlapíró, Hubay Kálmán főszerkesztette lap létezni sem tudna kormánytámogatás nélkül. Így aztán az sem a pusztá véletlennek tudható be, hogy a kormányoldal szerint túlsúlyban lévő ellenzéki sajtóval szemben a *Függetlenség* mindenkor a hatalmon lévő kabinet álláspontját visszhangozta. Egyébiránt korántsem ügyetlenül: a lap az év végére akkortájt igen magas, 75 ezres példányszámot ért el, igaz, ebben a sikerben vélhetően szerepet játszott az is, hogy a lapot az akkor szokásos újságárak alig több mint egyharmadáért, 4 fillérért árusították.

Az említett szubvenciócsökkentés következtében megroggyant *Budapesti Hírlap*nál ezután az őrségváltás kikényszerítése következett. A magát mind jobban nyeregben érző Gömbös 1933 végén „baráti” beszélgetésre hívta az 1931-ben miniszterelnökként ugyan megbukott, ám a Nemzeti Egység Pártja elnökeként változatlanul óriási politikai befolyással rendelkező Bethlent, aki a *Budapesti Hírlap*ot irányító szindikátus révén az újságot is kézben tartotta. Az éjszakába nyúló találkozón Antal István drámai szavakkal ecsetelte a *Budapesti Hírlap* „siralmas anyagi helyzetét”, valamint a lapszerkesztés – a kormányzat szempontjából – súlyos hibáit. Mint azt három évvel később a *8 órai Újság* kiszivárogtatta, a pénzühiánnyal küszködő Bethlen ekkor, felmérve a szűkülő játékkeret, lényegében átengedte a felügyeletet a miniszterelnöknek. Ennek fejében Gömbös írásban kötelezte magát, hogy a *Budapesti Hírlap*ot legalább három esztendőn keresztül fenntartja, s ha azután mégis meg kívánná szüntetni, előtte köteles a tulajdonjogot a lapot addig birtokló szindikátusnak visszaajánlani. A kompromisszum állítólag még aznap megszületett, s a kormány sajtóalapjából kiszakított pénzzel nullszaldóssá tették a napilapot, „tisztos nyugdíjjal” menesztették az addigi főszerkesztőt, a fenntar-

tás nélkül Bethlen-hű Csajthay Ferencet. Helyére 1934 januárjában ketten kerültek: a (végül is befolyás nélküli) főszerkesztő, a Bethlen bizalmasának számító külügyi szaktekinély, Ottlik György lett, a felelős szerkesztői székbe viszont Antal István személyes jó barátja, Bókay János ülhetett. A miniszterelnökség sajtóosztályáról érkezett, s inkább az írói babérokot favorizáló Bókay átvette ugyan az irányítást, ám szerkesztőként legfeljebb azt a kormányzati célt váltotta be, hogy a „megbízhatatlan” *Budapesti Hírlap* példányszáma és befolyása tovább csökkent.

Az új, csak Gömböshöz hű kormányzati sajtóbirodalom szisztematikus felépítésének következő állomásához 1934 nyarán ért el az Antal István vezérelte stáb, mikor is a kormánnyal szemben igen kritikus hangot megütő *Magyarság* című, 1920-ban még legitimista, tehát Habsburg-párti szellemben indított napilap főszerkesztőjét, a korszak egyik legbefolyásosabb és legolvasottabb publicistáját, Milotay Istvánt – a jelek szerint egész egyszerűen – megvásárolta. A tranzakció előtt alig egy esztendővel ugyanis Milotay – szerkesztőtársával, a *Magyar Nemzetet* 1938-ban megalapító Pethő Sándorral együtt – még Gömbös ellen írt fulmináns mondatokat. Egyik vezércikkében a „szabad királyválasztó” miniszterelnököt e hűtlensége miatt például egyszerűen „politikai rimának” titulálta. (Ez az indulatos kitörés persze még inkább érthetővé válik, ha hozzátesszük: az 1920-as évek közepéig Milotayék forró rokonszevvvel kísérték a fajvédő Gömbös tevékenységét...)

A kormányzatnak 1934 nyarán – a választójogot szűkítő, a diktatúrát előkészítő törvénytervezete beterjesztésének idején – égetően nagy szüksége volt a tekintélyes, jó tollú publicistára. Milotay vállalkozott a felkért szerepre, de mivel a *Magyarság* tulajdonjoga nem az ő kezében volt, az átállás úgy történt, hogy a főszerkesztő 1934. augusztus 22-én puccsszerűen kilépett a laptól, s a fél szerkesztőséget magával csábította. Nem mellesleg: magához vette az előfizetők névsorát is. Így aztán nyolc nappal később a *Magyarság* előfizetői is kezükbe vehették az *Új Magyarság* címmel elindított napilapnak a *Magyarság*éhoz igen hasonlós tipográfiával megjelent első számát. Azt az okvetetlenkedést pedig, amit a végveszélybe került anyalapnak a „Magyarság” címke bitorlása miatt indított pere jelentett, azt a magas törvényszék már csak azért sem találta megalapozottnak, mivel az ilyen irányú körütekintéséről ismert miniszterelnökség korábban megadta a lapengedélyt.

A már említett Antal-emlékiratból az is kiderül, hogy az *Új Magyarság* indulása előtti hónapokban nagy titokban folyó egyezkedés során a legitimista propaganda értelemszerű elhagyása mellett a kormányzat legfontosabb kikötése volt, hogy a lap „kifelé, látszat szerint megtartja világnézeti és politikai függetlenségét, lényegében és nagy általánosságban azonban mégis alá támasztja a gömbösi politikát, annak világnézeti és közéleti célkitűzéseit”. Nem csoda hát, hogy az *Új Magyarság* indulásakor a kortársak egy része, a megjelenő cikkek hangneme alapján inkább a náci vonzalmú tőke megjele-

nését, mintsem a kormánytámogatást feltételezte, ám nem kellett sok időnek eltelnie, hogy a cáfolatok ellenére nyilvánvalóvá váljék: a magát rendpártinak mondó újság nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem Gömbös vezér népszerűsítésére.

Ami rá is fért nagyon, hiszen az 1935-től kezdődően mindinkább a diktatúra gondolatával kacérkodó Gömbös újabb és újabb frontokat nyitva, valósággal maga kovácsolta időleges egységbe az ellenzéki erőket: a konzervatív úri középosztályt, a legitimistákat, a polgári radikálisokat s némiképp még a szociáldemokratákat is. Ekkor – a parlament idő előtti feloszlása miatt bekövetkezett szakításuk után – lett Gömbös egyik legkérlelhetetlenebb ellenfelévé a kormányzó pártból távozó Bethlen István is. Újabb front nyílt 1936 kora nyarán, amikor Gömbös a kormánysajtó ismételt átszervezésébe kezdett. Az egyik célpont megint a *Budapesti Hírlap* volt. Csakhogy ez alkalommal tehetséges szövetségese, a szenvedélyes lapgründoló, ám időközben igazságügyi államtitkárrá előléptetett Antal István már csak közvetve vett részt a sajtómunkálatokban. Így az új, Szabolcs és Ung megye főispánjából lett sajtófőnök, Mikecz Ödön tapasztalatlansága miatt is homokszemcsék kerültek a gépezetbe.

Idő előtt szívgorgott ki például a kormánysajtó átszervezési elképzelése, s a Mikecz-csapat meglepve fogadta Bethlen ellenlépését, a *Budapesti Hírlap*ra érvényes elővásárlási jog bejelentését. Úgy tűnik, az akkor már a betegségével is egyre többet bajlódó miniszterelnök elmulasztotta a tájékoztatást a Bethlen-szellemiségét követő szindikátussal kötött három évvel korábbi írásos megállapodásról. A sajtófőnökség azonban természetesen nem akarta Bethlennek átengedni a lapot. Minden bizonnyal ekkor s ezért rögtönözte a *Budapesti Hírlap* délutáni lappá való átalakítási tervét. Később – némileg megint csak elhamarkodottan – mégis inkább arról született döntés, hogy a *Budapesti Hírlapot*, nevének meghagyásával, összeolvasztják a már bejáratottnak s abszolút megbízhatónak bizonyult *Új Magyarországgal*. Úgy okoskodtak, hogy a patinás név megtartásával két legyet üthetnek egy csapásra. Automatikusan megszerzik a sorvasztási akciók nyomán megcsappant, de még így sem jelentéktelen olvasótábor, ráadásul Bethlenék köre sem tehet semmit, hiszen az újság látszólag fennmaradt. Csakhogy erre az elképzelésre nemcsak Milotay, hanem Gömbös Gyula is nemet mondott. Az *Új Magyarországot* ugyanis mindketten saját teremtményüknek s így szívügyüknek tekintették. Maradt tehát a *Budapesti Hírlap* – az akkori ellenzéki sajtó szóhasználatával élve – „levetkőztetése”.

Ennek végrehajtása során jó néhány részletet vettek át az *Új Magyarországot* alapításának két esztendővel korábbi forgatókönyvéből. Július elején a *Budapesti Hírlap* még meglévő – a korabeli sajtóhíradások szerint – 16 ezer előfizetőjének például kéretlenül is postázták az *Új Magyarországot* azon számát, melyben a lap szerkesztői „őszinte örömmel” jelentették be, hogy a közeljövőtől

„értékes és szép ajándékok egész sorát” juttatják majd el olvasóiknak. Úgy-mint „mélynyomású napi képes mellékletet a csonka ország és a nagy világ életének eseményeiről”, ezenkívül hetenként a „legjobb magyar rádióújságot”, a laphoz akkor hozzácsatolt *Antennát*, valamint *Vasárnapi Újság* címmel irodalmi mellékletet is – benne kuriózumnak számító színes képekkel. S mindezt „változatlanul a régi áron”.

A címzettek néhány napig mindkét újságot megkapták, hogy láthassák, amíg kedvencük napról napra soványodik, az ugyanannyiba kerülő *Új Magyarországot* terjedelme még hétköznapi is legalább 20 oldalra hízik. Aztán már ezt sem láthatták, mert újabb néhány nap múltán már csak az *Új Magyarországot* érkezett meg a *Budapesti Hírlap* előfizetőinek címére. A felháborodott reklamációkra a kiadóvállalat körlevélben „mély tisztelettel” indokolta lépését, miszerint „a *Budapesti Hírlap* a kormány kimondott félhivatalos lapja lett, korlátolt terjedelemben (...), éppen ezért voltunk bátrak becses címére a mi gazdasági közösségünkben lévő *Új Magyarországot* című kitűnő lapot küldeni (...), melyet méltóztassék szeretettel és bizalommal fogadni. Ha azonban ennek dacára a *Budapesti Hírlaphoz* ragaszkodik, szíveskedjék kiadóhivatalunkat értesíteni...”

A bekebelezési manőver – legalábbis a 8 órai *Újság* „megbízható forrásai” szerint – igen kis hozammal járt: az *Új Magyarországot* állítólag mindössze ezer új előfizetőt szerzett. Az is igaz viszont, hogy a nagy múltú, patinás *Budapesti Hírlapot* e körlevél után az előfizetők közül már mindössze 3 ezren kívánták (újra) olvasni.

Magasnyomás

A Magyar Nemzet és a hatalom

„A párt kötelezi magát arra, hogy a *Magyar Nemzet* szerkesztőségét a megfelelő politikai információkkal kellő időben ellátja. (...) a lap szerkesztésének szellemi munkájában is részt vesz, továbbá mindent elkövet arra nézve, hogy a párt szervezetei útján és azon kívül is, a *Magyar Nemzet* című napilap terjesztése megkönnyítve és megfelelően kimunkálva legyen, ezen felül mindent elkövet arra nézve, hogy a *Magyar Nemzet* mindazokat a gazdasági előnyöket élvezze, amelyek a közéleti erkölcs keretei között figyelembe jöhet-

nek.” E szigorúan titkos, mind ez időig magánarchívumban őrzött s a „ki-próbált fegyverbarátságra” támaszkodó szerződést 1947 augusztusában látta el kézjeggyel a *Magyar Nemzet* című napilap egykor moralitásában megkérdőjelezhetetlen főszerkesztője, Hegedűs Gyula és a Független Magyar Demokrata Pártot (FMDP) – a teljhatalomra törő Magyar Kommunista Párt (MKP) hathatós segítségével – frissiben megalapító, sokak által csak kriptokommunistaként emlegetett, utóbb a Független Kisgazdapárt szétverésében is szerepet vállaló Balogh István páter. A háborús években tekintélyt szerzett s a megállapodás idején majd 100 ezres példányszámú, tisztes nyereséget elkönyvelő napilap a nem is olyan közvetett támogatásért cserébe a közeli választásokra készülődő FMDP pártkasszájába minden kinyomott lappéldány után 4 fillért, az ugyancsak tekintélyesnek mondható hirdetésbevétel után pedig 6 százalékot fizetett be.

A határozatlan időre kötött megegyezésnek két évvel később vetett véget a sok minden egyéb mellett a sajtó irányítását is megkaparintó Magyar Dolgozók Pártja (MDP). Igaz, nem teljesen, mert mint az a kommunista kultúr-pápa, Révai József számára készült bizalmas feljegyzésből tudható, Balogh páter tevékenyen részt vett a lapnak az új helyzethez történő átigazításában. A Magyar Országos Levéltárban őrzött, ugyancsak publikálatlan dokumentum tanúsága szerint az MDP 1949 augusztusában a *Magyar Nemzet* segítségével kívánta megközelíteni a „széles katolikus – főleg értelmiségi és kispolgári – rétegeket”. A dolog szinte gördülékenyen ment, legfeljebb a behódoltatott baloldali kisgazdák által szóba hozott főszerkesztőjelöltet, Katona Jenőt, az 1938 és 1944 közötti *Magyar Nemzet* egyik vezércsillagát nem tartották a kommunisták elég „hajlékonynak és rugalmasnak” ahhoz, hogy vele váltsák fel az akkor már halálos beteg Hegedűs Gyulát. Így az év szeptemberében – két esztendőre – az ugyancsak együttműködésre hajló baloldali, kisgazdapárti Mihályfi Ernő ülhetett a lap főszerkesztői székébe. A kinevezőket természetesen kevésbé befolyásolta, hogy a „katolikus vonalat” egy közismert protestáns vitte.

A fenti történet csak egy példázat arra, hogy a *Magyar Nemzet* hat évtizedes történetében milyen megkülönböztetett helyet foglal el a mindenkori kormányokkal, illetve hatalmi tényezőkkel való különleges viszony. Ez már az 1938-as alapításánál is döntő momentumnak bizonyult. Amikor ugyanis az év májusában a *Magyarság* című, a legitimizmus eszméjét lassan-lassan a nemzeti összefogást szorgalmazó elképzelésre váltó napilap főszerkesztője, Pethő Sándor egyik napról a másikra orgánum nélkül maradt (a *Magyarság* tulajdonosa, bizonyos virtsologi Rupprecht Olivér a lapot jó pénzért puccsszerűen eladta a nyilasoknak), a hatalom felső berkeiből siettek a segítségére. A történészként is magasan jegyzett publicista mögé akkor nem más, mint a Horthy-korszak talán legbefolyásosabb politikusa, a kormányzó „szürke eminenciásaként” emlegetett egykori miniszterelnök, gróf Bethlen István és köre állt.

Szükség is volt erre, mert mint az Vásárhelyi Miklós 1970-es évekbeli sajtótörténeti kutatásaiból – s a 2003-ban megjelent *A bilincsbevert beszéd* című posztumusz tanulmánykötetéből – immár jól ismert, a mind agresszívebb hitleri terjeszkedés és a magyarországi szélsőjobb térnyerésének ellensúlyozására 1938. augusztus 25-én indított napilap 10 ezer pengős bejegyzett törzstőkéje semmire sem lett volna elegendő. A lap biztonságos indulásához és reménybeli befuttatásához szükséges mintegy 1 millió pengőt ezért Bethlen egyik legbizalmasabb barátja, a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke, a Weiss Manfréd-vagyon kezelője, a felsőházi tag Chorin Ferenc és sógora, Kornfeld Móric adta. A szerkesztőséget irányító láthatatlan szellemi vezérkarnak tagja lett még a korszak legnevesebb történésze, Szekfű Gyula, valamint a hazai legitimizmus szószólója, az ugyancsak felsőházi tagságot élvező gróf Sigray Antal.

A Pethő Sándor főszerkesztésében és a már említett Hegedűs Gyula felelős szerkesztésében induló lap a háborúba sodródó Magyarországon egészen 1944. március 22-ei betiltásáig a német- és nyilasellenesség, valamint – a lap egyik legnevezetesebb, a falukutatóként ismertté vált Szabó Zoltán rovatcímét idézve – a „szellemi honvédelem” fóruma, de legfőképp szimbóluma lett. Más, nem mellékes kérdés, hogy a lapengedélyt kiadó konzervatív liberálisból gyorsan szélsőjobbra váltó Imrédy Béla 1939. februári bukását követően a lojális ellenzékiként induló lap a Bethlen által is favorizált új miniszterelnök, Teleki Pál politikájának nem hivatalos szolgálatába állt. Annak ellenére is, hogy az időközben aktivizálódott cenzúrabizottság – az 1975-ben közreadott *Nem engedélyezem!* című dokumentumkötet bizonyága szerint – a lap számos cikkét megcsonkította. A különleges viszonyt a hatalommal viszont inkább azt jelzi, hogy a cenzorok nemritkán kaptak olyan „kézivezérletű” leiratot a sajtófőnök Ullein-Reviczky Antaltól, mint amilyet 1940. június 30-án is: „Szekfű cikke elleni támadás nem engedélyezhető...”

A *Magyar Nemzet* első hat esztendejét igen alaposan feldolgozta a sajtótörténet. Az ez idő alatt bekövetkezett két főszerkesztőváltás is voltaképp a hatalom és a lap nem mindennapi összjátékát tükrözte. Éppúgy, amikor a *Turul Szövetség* egyik 1940 júliusában kelt röplapjában a „zsidó sajtó romjain feltámadt rafinált sajtókolosszusnak” titulált *Magyar Nemzetet* a Teleki-kormány belügyminisztere, Keresztes-Fischer Ferenc – nem kis részben engedve az akkori budapesti német követ, Otto Erdmannsdorf követelésének – „figyelmeztetésül” két hétre betiltotta. A nagypolitikai játszmában a németellenességében kérlelhetetlennek bizonyult lapalapító Pethő Sándort Bethlen és Teleki több menetben vették rá „a jobb idők eljöveteleig tartó időleges visszavonulásra”. Ekkor állítólag azzal is győzködtek feláldozandó patronáltjukat, hogy „ingathatatlan jelleme amúgy sem tudná elviselni a lap fennmaradásához elengedhetetlen németbarát megnyilvánulásokat”.

Megint csak más kérdés, hogy erre sem az utóddá emelt Hegedűs, sem a lapot 1943. május 20-ától főszerkesztőként jegyző, ma a magyar kereszténydemokrácia atyjaként is emlegetett Barankovics István irányítása alatt nem került sor. Egyébként a második főszerkesztőcsere, Hegedűs menesztése a lap háború előtti történetének máig feldolgozatlan története. Annyi bizonyos, hogy Hegedűs és a lapgazdák által Pethő lemondása (majd nem sokkal későbbi halála) után szellemi irányítónak kijelölt Szekfű nem tudtak együttműködni.

Hegedűs Gyula főszerkesztő Szűr-Szabó József 1940-es évekbeli karikatúráján

még kevéssé ismert – „finom tollú” író, Barankovicsot tették meg főszerkesztőnek.

Az addigi főszerkesztőtől való megválás azonban nem volt könnyű, hiszen a lap Hegedűs és Szekfű nevére futott. A viszonylag békés szakítást nyilván elősegítette, hogy Hegedűsnek még két éven keresztül folyósították járandóságait. Így csupán annyi történt, hogy *A mai nap* című, általa már korábban elindított bulvárlap főszerkesztőjeként a három vele tartó

ni. Olyannyira, hogy a történész egy időben a *Magyar Nemzet*ben való publikálással is felhagyott, ezzel nyomatékosítva ultimátumát: vagy ő, vagy Hegedűs. A válságstáb – vagyis a már említett vezérkar – már 1942 végén megoldást keresett. Választásuk előbb a németellenessége miatt a katonai kémelhárítás vezetéséről, majd a diplomáciai pályáról is kiebudalt Andorka Rudolfról – a hasonló nevű közgazdászprofesszor édesapjára – esett, aki naplójában 1942. december 6-án jegyezte be, hogy „Bethlen hozzájárulásával” Kornfeld neki ajánlotta fel a főszerkesztést. Megismerkedve azonban a „Szekfű–Hegedűs-féle darázs-fészekkel”, kettejük igazságaival, a volt kémelhárító visszalépett. Így Chorinék a – Pethő Sándor utolsó, *A magunk útján* című kötetét szerkesztő, ám országosan akkor

A »MAGYAR NEMZET« BETILTÁSA KÖZÉRDEK!

A zsidó sajtó lebontásának félkézrel és felemás lélekkel végzett munkája meghozta bűnhődését: a zsidó sajtó romjai felett egy minden eddiginél hatalmasabb és rafináltabb sajtókolosszus támadt, az: „MAGYAR NEMZET”.

A zsidó nagytőke és a feudalizmus szellemi fellegvára lett ez a lap rövid néhány hónap alatt és soha nem látott fejlett technikával »keresztény« és »törzsszöke magyar« álcázásban terjesztette Chorin–Eber–Kornfeld–Vida–Aschner s a vénhedt habsburgi kriptá kísérteteinek szellemét.

Innen indult s indul ma is napról-napra támadásra az Új Európa s a fiatal, népi, fajvédő szocialista Magyar ország ellen minden támadás. Itt húzódik meg sokszor a lehérszága kereszténység színeiben az orvul ma is dolgozó szabadtömlőves »humanizmus« a zsidó nagytőke legteljesebb anyagi és erkölcsi támogatásával.

Követeljük a „Magyar Nemzet” betiltását, mert egy hajszálynira sem lejezi ki a magyar nemzet közvéleményét, ellenben talmudista körmönfonságával alkalmas az ösztönös magyar közvélemény kialakulásának megromlására.

Követeljük a „Magyar Nemzet” betiltását, mert a zsidó nagytőke szerve s így a magyar faj érdekeivel tökéletesen ellentétes érdekeket és célokat szolgál.

Követeljük a „Magyar Nemzet” betiltását, mert e lap szolgáltatója minden irányzatnak, mely az új népi, fajvédő Magyarország kibontakozását akadályozhatja: a lakájlégitimizmustól a Contli-utca zsidó szocializmusáig.

Követeljük a „Magyar Nemzet” betiltását, mert angolítól zsidó irányzata lajosiánokkal igyekezett félrevezetni a magyar közvéleményt s körmönfonsággal kísérte a nyugati front sorsát.

Követeljük a „Magyar Nemzet” betiltását, mert zsidósugalmazású féktelen német és olaszgyűlöletével igyekezett meghamisítani tízmillió magyar véleményét. Ezt a lapot, külpolitikánkat veszélyeztető magatartása miatt többször be kellett tiltani. Itt az ideje, hogy végleg leszámoljunk ezzel a perlid, kártékony kisebbséggel.

Követeljük a „Magyar Nemzet” betiltását, mert akadályozza az egészséges, egyetemes közvélemény s a jobboldali sajtófront kialakulását. Ezt a lapot minden zsidó, a Munkácsról most visszakerült ortodox épügi, mint a pesti kultúrzsídó a magáénak vallja. Tűrhető-e a közmorál szempontjából, hogy janicsárhad szolgálja napról-napra a nemzet színe előtt, a nemzet érdekei ellen ezeket az örökidegeneket?

Követeljük a „Magyar Nemzet” betiltását, mert ha baráti hatalmaink nem ismernék olyan mélyen a zsidó sajtó természetét s e lap megnyilatkozásait, mint »közvélemény« számításba vették volna, — a magyarság jussa elbukott volna menthetetlenül. E lap szerepét a történelem nem engedte beteljesedni, — de egy árnyalattal se tisztább, mint 1918-ban a Pesti Napló, Az Est, Népszava szerepe volt.

Azonnali intézkedést követelünk!

Budapest, a Magyar Fajvédő Forradalom 21. évében.

A
TURUL SZÖVETSÉG.

1918—1940 „Jövő” nyomdászati vezér

A Turul röplapja 1940-ből

kollégájával – a *Magyar Nemzetben* Korszerű jegyzet című rovatával tekinthető szerző Kunszery Gyulával, a Nomád néven nyilasellenes cikkeket író Lendvai Istvánnal és a vezércikk-specialista Parragi Györggyel – egyetemben hitet tett a Pethő Sándor-i út mellett, mint ahogy ezt tette beköszöntő cikkében Barankovics is.

A két lap irányítói között igazi, részleteiben még szintén feltáratlan csatározás csupán a második világháború befejezése után tört ki, akkor ugyanis Hegedűs revansot vett. Hiába hivatkozott ugyanis ekkor mind a nem sokkal később moszkvai magyar követé tett Szekfű, mind az utóbb Keresztény Demokrata Néppártot alapító Barankovics a jogfolytonosságra, Hegedűs az FKGP miniszterelnökségi államtitkára, Balogh páter hathatós segítségével végül is magának szerezte vissza a *Magyar Nemzetet*. E szövetség viszont kötelékké is lett, amely a lapot hamarosan a kigazda dominanciájú kormány „félhivatalosává” tette. Egészen addig, amíg – a cikk elején említett szerződés értelmében – teljesen be nem állt az FMDP szolgálatába.

Az 1950-es években a *Magyar Nemzet* – akár Mihályfi Ernő, akár az őt 1951-től követő, a mindenkori kommunistákkal való távolságtartó együttműködés mestereként is emlegetett Boldizsár Iván irányította is a szerkesztőséget – annyiban kétségkívül eltért „vetélytársaitól”, hogy általában alacsonyabb hőfokon, s mindenképp rövidebben lelkesedett. Noha a lap munkatársai közül 1955–1956-ban jó néhányan tartoztak a „revizionista kommunisták” közé – a Petőfi Körrel például itt jelent meg a legtöbb hiteles tudósítás –, az 1956. október 23-át követő néhány lapszám arról tanúskodik, mint ha a Nagy Imre-hívó újságírók sem vették volna észre magát a forradalmat.

Az eszmélés után azonban nyomban pártharc terepe lett a szerkesztőség. Az október utolsó napján újjáalakult FKGP mintegy harminc újságírója – élükön Pártay Tivadarral – az 1945-ös hagyományra hivatkozva megszállta a Lenin körúti New York-palota második emeletét, s az ott tartózkodó újságírókkal közölték, hogy a *Magyar Nemzet* kigazda újság lesz. A lapalapító fia, Pethő Tibor – aki 1952 óta volt a lap munkatársa, s több szálon is kapcsolódott a Nagy Imre-körhöz – azonban ekkor már az időközben megüresedett főszerkesztői szobában ült, így mind Pártay, mind Pethő átmenetinek tekintette a másik, a patthelyzetet is kifejező társfőszerkesztőségét. Pethő nyilván annak tudatában is, hogy a Nagy Imre-kabinet 1956. november 1-jei jegyzőkönyve szerint határozat született arról, hogy a *Magyar Nemzetet* „vissza kell szerezni” a kigazdától, s annak utána kormánylapként jelenjék meg.

A tájékoztatósi zavart az orosz tankok megérkezése szüntette meg. Egy ideig magát a lapot is. 1956. november 14-én ugyanis egy négytagú küldöttség (Pethő Tibor, Rajcsányi Károly, Matolcsy Károly és Ember Mária) a Parlamentben közölte Kállai Gyulával, hogy a lap össz-szerkesztőségi értekezlete úgy döntött, a *Magyar Nemzet* egyelőre nem indul meg, az újságírók nem támogatják a kádári konszolidációt.

Így aztán a lap csak 1957. szeptember 8-án – a munkatársai összetételében és tartalmilag is megváltozottan – került újra az utcára. A Magyar Nemzet akkortól megint csak a Hazafias Népfront (HNF) lapjaként jelent meg – ismét a már kipróbált, a hatvanas években az országgyűlési képviselőség mellett immár a HNF és az Országos Béketanács elnökségi tagságát, valamint a Magyar–Szovjet Baráti Társaság és a Magyar ENSZ Társaság elnöki posztját is betöltő Mihályfi Ernő irányításával. Az újrainduláskor a főszerkesztő természetesen vezércikkben ismerte be, hogy „áruló politikusok és a hozzájuk csatlakozott újságírók egy csoportja” az ellenforradalmi összeesküvés góciává akarta tenni a *Magyar Nemzet* szerkesztőségét, és hogy „megtagadjuk és kivetjük a magyar nemzet múltjából ezeket a lapokat”. S bár őt Kádár János ezt követően előszeretettel mutatta be úgy, mint „a legpártosabb párton kívüli főszerkesztőt”, alighanem alábecsülte mind Mihályfi, mind az ő halála után utódjának 1972-ben végül mégiscsak kinevezett Pethő Tibor lapcsinálói, lapszervezői kvalitásait, mert az újság irányításuk alatt alapozta meg újra a rendszerváltozásig kitartó nimbuszát.

Perdöntő dokumentumok ma még nem állnak rendelkezésre, ezért akár a legendák világába is utalhatnánk azt a szerkesztőség berkeiben nemzedékről nemzedékre átöröklött szóbeszédet, hogy Kádár János gyors egymásutánban két gratuláló levelet is aláírt; előbb a Mihályfi halála után három hónapig megbízott főszerkesztőként dolgozó Rajcsányi Károlyt köszöntötte kinevezése alkalmából, majd nem sokkal később Pethő kapott hasonló tartalmú sorokat. Ami viszont tény: a *Magyar Nemzet* a hatvanas évek végétől – a Magyar Szocialista Munkáspárt szándékától korántsem függetlenül – egyre inkább a valamivel szabadabb beszéd orgánuma volt. Nem mondható hát véletlennek, hogy Illyés Gyula ott publikálta a korábban tabunak számító erdélyi kérdésről hosszú-hosszú évek után az első, óriási hazai és nemzetközi visszhangot kiváltó, *Válasz Herdernek és Adynak* című eszmefuttatását. Az nehezen hihető ugyan, hogy a főszerkesztő a szóban forgó, 1977 karácsonyán megjelent Illyés-írást, korábbi gyakorlatától eltérően ne küldte volna el Aczél Györgynek előzetes jóváhagyásra, az viszont biztos, hogy a botrányt követő balhét – feltehetőleg Illyés és Aczél helyett – Pethőnek kellett elvinnie, ami nagyban hozzájárult későbbi leváltásához.

Ennél jóval nagyobb paradoxon, hogy a lap „rendszerváltó” fénykora a politikai komisszárként odarendelt egykori pártkáder, Soltész István nevéhez fűződik. 1982-ben ugyanis – több évtizedes hagyományt megtörve – a Tájékoztatási Hivatal korábbi elnökhelyettesének személyében párton belüli főszerkesztőt neveztek ki a lap élére. Soltész az akkor már leszálló ágba került Aczél embereként, afféle ellensúlyként került a szerkesztőség élére. Nem sokkal korábban ugyanis a lapgazda szervezethez, a HNF-hez száműzték Aczél pártbeli kulturális, ideológiai ellenlábását, Pozsgay Imrét, aki e szervezetet s lapját kívánta akkori reformeri céljaira felhasználni. Az erővi-

szonyok fokozatos megváltozását tapasztalva a főszerkesztő cenzurális cenzúrája a nyolcvanas évek közepétől a korábbinál kevesebbszer került elő, s 1987 szeptemberében Pozsgay nevezetes, a Magyar Demokrata Fórum lakiteleki nyilatkozatát is publikáló interjúja a *Magyar Nemzet*-ben jelent meg. A rendszerváltás s a megnyert választások után nyilván ez is közrejátszott abban, hogy 1990 áprilisában a kormányzásra készülődő MDF-nek a szerkesztőségbe látogató küldöttsége ajánlatot tett az egyébként egyre jobban megosztott munkatársi gárdának: a lap a „szorosabb együttműködés fejében előbb juthatna fontos információkhoz”.

Ám a lappal való szorosabb kötődést nem csupán a kormánypárt szorgalmazta. A *Magyar Nemzet* 1988–1989-es lapszámai ugyanis a pluralista társadalom előképét tükrözték, hasábjain szinte korlátozás nélkül megnyilvánulhattak a formálódó politikai erők. Mivel az akkor 200 ezres példányszámú, befolyásos lapot szinte mindenki a magáénak érezte, már 1989-ben kezdetét vette a privatizációként emlegetett harc a *Magyar Nemzet* fölötti politikai befolyásért. Hogy a különféle támogatással megjelent vevőjelöltek – a Postabank, Soros György, a svéd Bonnier sajtócég, illetve a francia Hersant-birodalom – közül melyik befektető gondolta komolyan a szerkesztőség mindenki által megígért függetlenségét, az utólag már ellenőrizhetetlen. Az viszont tény, hogy amikor a szerkesztőség többségi akarata alapján, a magyar pártügyekben semlegesnek remélt svéd sajtócéggel, a Bonnierrel már majdnem megkötöttett a megállapodás, Matolcsy György, az Antall-kabinet államtitkára hatalmi szóval minden tárgyalás felfüggesztésére utasította az eladási ügyeket intéző Pallas Lapkiadót.

A kormányzati beavatkozás hosszú s szinte követhetetlen harcot eredményezett, amelynek a miniszterelnök, Antall József által több esetben személyesen is szorgalmazott „végeredménye”, az Hersant tulajdonhoz jutása 1990. november 30-án korántsem volt a végső állomás. A lappal való kormánykapcsolat megteremtése az időközben mintegy rehabilitációként szerkesztőbizottsági elnökké emelt s időközben Antall Józseffel személyes jó viszonyba került Pethő Tibornak sem sikerült a kellő időre. Az 1956 utáni első, 1991. októberi magyarországi újságírósztrájkba is torkolló külső-belső csatározás végül kedvét szeghette a *Magyar Nemzet* „nemzeti és üzleti szempontjaiért” korábban parlamenti felszólalásában is aggódó miniszterelnöknek. Amit az is jelez, hogy 1991 áprilisában egy másik kormányközeli lapot alapított, az *Új Magyarország*.

A privatizálás újabb felvonásaként 1994 áprilisában a *Magyar Nemzet* ezúttal azt adta győzelmi hírként tudtul, hogy az újság „ismét magyar – értsd: állami – tulajdonban” van. Az MDF bukását követően a szocialista–szabad demokrata Horn-kormány 1995 elején, a ki tudja hányadik végveszélybe kerülés idején – a Postabank útján – nyújtott mentőövet a „nemzeti értéknek”, vagyis a lojális ellenzéki szerepre kizemelt orgánumnak. Kérdés, hogy ez a

számítás bejött-e, avagy sem, s hogy mennyire fedi a valóságot a választási vereség okain töprengő Horn Gyula azon kijelentése, miszerint kormányának kudarcában „szerepet játszott a Magyar Nemzetnek a Fidesz mellé állása”. Az viszont bizonyos, hogy a Postabank-puccs, illetve az általa felépített sajtóbirodalom széttobbantásának kapcsán ismét napirendre került a lap eladása, melynek nyomán a *Magyar Nemzet* erkölcsi hitelének maradékát is felélve előbb alázas kormánypárti szócsővé, majd az újabb hatalomváltás után fröcsögő heccclappá silányult.

INDULÁSOK ÉS HANYATLÁSOK

Ideológiai zászlóbontás

A Huszadik Század 19 éve

„1899 szilveszter éjszakáján, mikor számos magyar házban azon vitatkoztak, mikor kezdődik a huszadik század, mindjárt éjfélkor-e, vagy csak egy év múlva (...) Budapesten egy kis kör eldöntötte a vitát: 1900 január havában megindított egy társadalomtudományi szemlét, és annak a *Huszadik Század* nevet adta. (...) A szemle egy darab huszadik század lett az országban, mely, mint szomorú története folyamán annyiszor, megint számos évtizeddel és intézménnyel botladozott a kor mögött” – vetette papírra a jellemzést 1950 táján Lorsy Ernő, az 1919-ben emigrációba kényszerült publicista (egy időben Károlyi Mihály titkára). Bár a folyóiratot a politika- és sajtótörténet azóta is a polgári radikalizmus orgánumaként tartja számon, a 19 évet megért társadalomtudományi szemle első évfolyamát lapozgatva feltűnő, hogy az alapítók valamiféle elő-„népfrontos” szemlélettel indították azt útjára.

Még ezt tükrözte az 1900. január 1-jei dátummal megjelent folyóirat beköszöntő, programadó cikke is, melyet az akkor 25 éves Jászi Oszkár, végzettségét tekintve jogász, akkori foglalkozására nézve a Földművelésügyi Minisztérium segédfogalmazója írt „...azon sarkalatos tételtől vezérelve”, hogy mivel „az eszmék, tehetségek teljesen szabad kifejtése a leghasznosabb az emberiségre, örömmel adunk tért minden tudományos célzatú dolgozatnak (...) Jöj-jön tehát az eszmék harca, küzdenek az ellenkező irányok s felfogások.”

A köztudatból mára kikopott *Huszadik Század* 1906-ban már – az akkorigban igen tekintélyesnek számító – 2-3 ezer példányban jelent meg, s a század első két évtizedének jószerevével nem akadt olyan, a társadalmat foglalkoztató témája, amelyről a szerkesztők ne indítottak volna tudományos igényű vitát, lett légyen szó akár a demokrácia és a nemzetiségek, akár a választójog, akár a politikai irányzatok, akár az agrár- vagy a zsidókérdés, netán az irodalom és a társadalom közötti kapcsolat problémáiról.

Mint azt Pók Attila történésznek a *Huszadik Század* történetét feltáró kutatásából tudhatjuk, az indulás elsősorban a későbbi, Pázmány Péterről elnevezett pesti tudományegyetem frissen végzett joghallgatói egy csoportjának, mondhatni baráti közösségének köszönhető, amelyik már a századforduló előtt két esztendővel kacérkodott egy saját, „friss szemléletű” folyóirat megindításának gondolatával. E baráti kör 1899. szeptember 10-én alakult át szerkesztőbizottsággá, amelynek tagjai az első szám kiadásához személyenként 50 – nem kevés pénzt jelentő (akkori) – forinttal járultak hozzá. Egyúttal az is jegyzőkönyvbe vették, hogy a baráti kör a szervezésben oroszlanrészt vállaló, később kanyargós politikai pályáján Tisza István hívévé lett, majd az 1920-ban alakított első Teleki-kormányban külügyminiszeri tárcát is szerző, ma leginkább történétíróként számon tartott, a lapalapítás idején 25 esztendő Gratz Gusztávot tisztelte meg a főszerkesztői funkcióval.

Egyébként az eredetileg baráti kör már az első lapszám összeállításánál éles szemléleti vitába keveredett. Jászi ugyanis másokkal együtt a Magyarországon addig ismeretlen tudomány, a szociológia lehetséges orgánumát látta a lapban. Ehhez még a tudományág akkor tán legelismertebb mesterétől, az angol Herbert Spencertől is sikerült üdvözlő levelet szereznie. Csakhogy a napi politizálást már akkor is szívügyének tekintő Gratz úgy vélte, „a folyóirat tartalma korántsem szorítkozhat a szociológiára”, ezért a Spencer-levelet nem tartotta volna helyénvalónak különös hangsúllyal közölni. Spencer sorai ennek ellenére, mintegy programadó citátumként, a vezércikk elé kerültek. Igaz, kezdetben legalábbis, Gratz is erőteljesen érvényesíthette saját, politika iránti vonzódását *Kortörténeti Szemle* című rovatában.

A lap első számai nem arattak ugyan hangos sikert, ám „eklektikus jellege következtében szinte minden oldalon kedvező fogadtatásra talált” – állítja egy, a folyóirat műhelyjellegét tárgyaló tanulmányában Litván György történész. Szerinte a *Huszadik Század* léte és köre meghatározó szerepet játszott a lapindulás után egy évvel Budapesten megalakult s a lap történetével utóbb erőteljesen összefonódott Társadalomtudományi Társaság megszületésében. E társaság tagjai például tagdíjuk fejében megkapták a lap minden egyes számát. Részben ezzel is magyarázható az említett, a maga korában tekintélyt parancsoló példányszám.

A tudományos felismerések társadalomformáló erejében bízó, egyébként még a lap közvetlen szerkesztőségénél is heterogénebb társaság és maga a *Huszadik Század* már a kezdetekkor számos külső és belső politikai csatározásba bocsátkozott. Az első ilyenre 1901-ben került sor, mikor is a társaság egyik tekintélyes alapító tagja, a jogtudós, szociológus és pszichológus Pikler Gyula megjelentette *A lelki élet fizikája* című kötetét, melyben a vallás kialakulását egyebek mellett mint az emberiségnek „az ismeretlen jelenségekre magyarázatot kereső kísérletét” értelmezte. Ezen elvi alapvetés konzervatív körökben óriási botrányt kavart. A katolikus egyház például diáktünteté-

sek szervezésével próbálta megakadályozni, hogy a „hazaáruló és istenkáromló” szerző – akinek a nyilvános rendes egyetemi tanárrá való kinevezése éppen folyamatban volt – katedrát kapjon. A Pikler elméletével egyet nem értő és a visszhangtól megrettent társasági tagoknak is szólt tehát Jászi figyelemztetése, miszerint Pikler mellett „a szabadság minden igaz bajnokának ki kell állnia, még akkor is, ha tanaival nem értene egyet”. Pikler egyébként végül megkapta professzori kinevezését, igaz, szaktárgyát, a jogbölcseletet – sajátosan ismerős oktatáspolitikai „megoldásként” – törölték a kötelezően hallgatandó tárgyak sorából.

Két esztendővel később az akkor éppen Nagyváradon tevékenykedő és már három, jelentős szakmai visszhangot kiváltó jogtörténeti művet szerző Somló Bódog a *Huszadik Században* is közzétett előadása került a szakmai és politikai támadások középpontjába. Somló ugyanis azt találta mondani, hogy „a társadalomfejlődés alaptörvényével, az állandó, feltartóztathatatlan változással” összeegyeztethetetlen az akkori valóságban tapasztalható konzervativizmus, a meglévőhöz való „barbár ragaszkodás”. Kifogásolta például a fennálló intézmények olyatén formában történő védelmét, amely a bírálatot egyszerűen „izgatásnak” minősíti. Somló előbb a társaság tagjaival került éles vitába, majd a *Huszadik Században* például éppen a konzervatívok által meghurcolt Pikler minősítette úgy Somlónak a „korlátozások nélküli gondolatszabadságról” vallott tanait, mint amelyek „veszélyeztetik a civilizáció összes eredményét”.

Az egyre feszítőbb véleménykülönbségek közepette a lap és a társaság vezetésében mindinkább a radikálisok erősödtek meg. 1903 elejétől Gratz immár csak az imént említett Somló Bódog és a könyvtárügy máig jegyzett szakembere, Szabó Ervin, valamint a mára elfeledett, ám akkor igen elismert irodalmár-esztéta Wildner Ödön „közreműködésével” főszerkeszthette a lapot. A szerkesztői gárda többsége az egyre aktívabban politizáló – egészen pontosan a kormányzati politikát támogató – Gratz ellen fordult, aki viszont a főszerkesztői „munkamegosztásról” hírt adó körlevelének tanúsága szerint azt próbálta erősíteni, hogy „csak előnyt jelenthet a kapcsolat az uralkodó politikai pártok legliberálisabb elemeivel” (amely kitétel egyébként minden bennfentes számára egyértelműen a nem sokkal később kormányra került Tisza Istvánt jelentette). A konfliktussorozat végül nyílt szakításhoz vezetett, amelynek előjátéka Gratz 1905 nyarán levelet intézett a szerkesztőbizottság tagjaihoz, s abban a *Huszadik Századot* már úgy jellemezte, mint a „hazai viszonyoktól teljesen elvont” orgánumot, amely „kizárólag a külföldi idealista pártok eszmekörében áll”.

A szellemi háborúskodás egy évvel később a mindinkább a radikálisok irányítása alá kerülő Társadalomtudományi Társaság visszahódítására tett Gratz-féle puccskísérletben tetőzött. Jászi neheztelése ennek nyomán oly hosszan tartó volt, hogy egykori szellemi ellenfelét még halála évében,

1957-ben, csonkán maradt memoárjában is „közepes felkészültségű, szürke egyéniségű karrieristának” nevezte. Persze ez egyfajta viszonzása is lehetett annak a jellemzésnek, amelyet a Horthy-korszak meghatározó történésze, Szekfű Gyula fogalmazott meg 1927-ben, a *Magyar Szemle* című lap beköszöntőjében (amely lapnak Gratz szerkesztőbizottsági tagja lett): „Itt említhetjük meg elrettentő példaként azt a magyarul írt szemlét, homlokán századunk nevével, mely munkájával következetesen a társadalom átalakítását célozta, míg nagyzási hóbortja példátlan impotenciában nem pukkant szét...”

Szekfű sommás „tuloldali” ítélete egyébként nyilván a *Huszádik Század* nagy szakítás utáni pályafutására is utal. A kvázi népfregetoson induló folyóirat szerzőgárdája és tábora számára ugyanis Jászi 1907 januárjában *Az új Magyarország felé* címmel mindenfajta kompromisszumot elvető, polgári radikális pártprogramot fogalmazott meg. Ezen ideológiai zászlóbontáskor „le nem teperhető, győzedelmes erőnek” vizionálta „a hatalmas és forradalmi mezőgazdasági proletáriátus”, az „öntudatos és kultúrsóvár ipari munkás-ság”, valamint a „szellemi proletárok százezreinek” hármását. Programadó cikkében azt is megjósolta: „a haladás elkötelezett híveinek kicsiny csapata” ama lehetőség, sőt kötelesség elé fog kerülni, hogy eszméinek gyakorlati megvalósítására „módot és eszközöket jelöljön ki”.

1918 ősze azután meghozta a megjósolt „kötelességet”. Ebből Jászi az őszirózsás forradalom idején a Nemzeti Tanács kiáltványának megfogalmazását s a rövid életű Károlyi-kormányban a nemzetiségi ügyek tárca nélküli miniszterségét vállalta magára. A Tanácsköztársaság belső intézkedéseit – Litván György megfogalmazása szerint – azonban már „idegenkedve szemlélte (...) s az ellenforradalom közeli győzelmétől tartva, 1919. május elsején” Bécsbe emigrált. Ez jelentette a *Huszádik Század* végórát is, mert noha – az első magyar faluszociográfia írójának, Braun Róbertnek a szerkesztésében – még három számot megért, az 1919. augusztusi, az „eszmétárs” Ady Endre emlékének szentelt összeállítással kényszerűen búcsúzott is.

A Nyugat népe

Egy lapklasszikus indulása

1912. január 5-én karddal a kezében rontott egymásnak a modern magyar irodalom legmarkánsabb műhelyének, a *Nyugat*nak két reprezentánsa, mintegy lezárva a lap alapításának korszakát is. A törekeny, papos külsejű, makacsul despota szerkesztő, Osvát Ernő és a lap részvényeinek többségét birtokló, ám mégis inkább mecénásként, mintsem tulajdonosként tevékenykedő – akkor még cingár termetű – báró Hatvany Lajos csapott össze. A nevezetes párbaj lezajlásáról mindmáig igen keveset lehet tudni, amit igen, azt Nagy Sz. Péter irodalomtörténész a Hatvany-portrékötetben idézte fel. A segédek – a báró oldalán a párbajügyeiről is nevezetes író, Bródy Sándor, valamint a *Pesti Napló* riportere, Mester Sándor, Osvát oldalán pedig ugyancsak egy író-újságíró páros, Ambrus Zoltán és Stankovics Szilárd (előbbi Móricz Zsigmond visszalépte után vállalkozott e szerepre) – az úri becsület diktálta diszkrécióval hallgattak a történetekről. A lovagias ügy kapcsán Clair Vilmos, a századelő párbajkrónikása is csak annyit jegyzett meg, hogy az összecsapás során Osvát sérült meg. Ezt részben cáfolja Hatvany egy kései, odavetett megjegyzésében, miszerint ő szenvedett volna „kisebb sebesülést”. Az *Alkotmány* című klerikális s enyhén kormánypárti napilap a viadalt követően kelt tudósításában viszont némi malíciával azt adta tudtul, hogy „Hatvany-Deutsch Lajos halványkék vére nem festette meg a színtelen magyar ugart”. Ehhez a szerző még azt is jónak látta hozzátenni: mivelhogy a segédek végül is „kibékítették a két bőszen ellenfelet, Magyarország nyugodt irodalmi fejlődése tehát továbbra is biztosítva van”.

A két európai műveltségű irodalmár groteszk kakaskodásának előzményeiről és okáról viszont sok minden ismert. S az szétválaszthatatlanul kapcsolódik a négy esztendővel korábban megindított *Nyugathoz*. Ami az alapítást és annak előzményeit illeti: „A történelmi tévképzetek közé tartozik, hogy a *Nyugat* 1908-ban a semmiből nőtt ki” – állította egy 1990-es évekbeli tanulmányában Kenyeres Zoltán irodalomtörténész. Szerinte minden kétséget kizáróan a botrányt botrány után kavarád Ady Endre fellépése körül támadt indulatok is kellettek ahhoz, hogy maga az irodalom s utóbb a lap is a század első évtizedében minden korábbinál jobban a közfigyelem középpontjába kerülhessen. Hiszen a *Nyugat* alapító gárdája voltaképp már 1902-ben együtt volt a bölcsészhallgatóságnak hátat fordító újságíró-kritikus, Osvát Ernő örökségéből megindított, rövid életű *Magyar Gényusz* című lap körül. De ugyancsak az Osvát vezérelte, 1905-ben mindössze ki-

lenc hónapig élt *Figyelő*, valamint az 1906-ban hat hét után megszűnt *Szerda* című folyóiratok szerzőgárdájában is.

1907 végén a több bukást megélt csapat tagjai – többek között a kritikus Schöpflin Aladár és a Gyáripárosok Országos Szövetségének (GYOSZ) akkor még csak másodtitkára, az irodalom ügyeivel „mellékállásban” foglalkozó Fenyő Miksa – azonban ismét csak lapgründolásba kezdtek. Számos kávéházi asztal mellett folyt a tervezgetés, vajon „Kelet Népe”, „Kelet” avagy „Csillag” néven induljon-e az új orgánus, amely végre segíthetne a magyar irodalomnak azon a baján, amelyet Osvát már a *Figyelőt* beharangozó írásában így diagnosztizált: „Sehol több tehetség el nem pusztul, mint Magyarországon. (...) a mi irodalmunkban olyan sokan vannak, akik csak voltak... (pedig) milyen tehetségesek a mi kezdőink! Milyen középszerűek – általában – a mi íróink.”

A végül is – állítólag Fenyő Miksa ötletére – *Nyugat* néven elinduló újrakezdés mindenestre az addigiaknál némileg megalapozottabbá lett. Például azzal is, hogy az az Ignótus, vagyis Veigelsberg Hugó lett a lap első főszerkesztője, aki az akkori ellenzéki *Magyar Hírlap*ban megjelenő publicisztikái alapján már országosan ismert volt. Az életben maradási esélyeket illetően nem kevésbé reményt keltő lehetett, hogy a címlapon harmadikként feltüntetett szerkesztő Fenyő Miksa lett, aki akkoriban pénzt adni még nem tudott ugyan, de alkalmi támogatókat már képes volt a lap mögé állítani. Osvát három esztendővel korábbi orgánusa, a *Figyelő* tulajdonképpen a honvédelmi minisztérium hirdetéseiből élt, amíg élt, a kezdetben „a *Figyelő* új folyamaként” aposztrofált kétheti folyóirat, a *Nyugat* a benne megjelent hirdetések szerint viszont indulását egyebek között a Magyar Királyi Államvasutaknak is köszönhette, s utóbb – mint azt Buda Attila könyvtáros tanulmányából tudhatjuk – a hadügyi tárca 1908 áprilisától már ismét ott volt a hirdető mecénások sorában.

A lap indulásának – mint említettük – ugyancsak jót tett az 1906-ban az *Új versekkel* a közismertségbe berobbant Ady személye. Ő 1919-ben bekövetkezett haláláig a lap meghatározó munkatársa maradt. Egyébként éppen Ady *Nyugat*-beli jelenléte volt az, ami a dúsgazdag cukorbáró 28 éves fiát, a költő mecénásaként is emlegetett Hatvany Lajost végül is a folyóirat hathatós támogatói közé vitte. Az induláskor ugyanis – mondják – az írással maga is próbálkozó báró nem sok fantáziát látott abban a szerkesztőhármásban, amelynek csupán egyik tagját, Ignótust tisztelte. Kezdeti idegenkedése miatt ezért „csak” száz előfizetéssel – nem melleleg: az induló példányszám egyötödével – támogatta a füzetenként 1 koronába kerülő *Nyugatot*. Igaz, amint az említett Buda Attila kutatásai alapján tudható, már áprilisban küldött 1600 koronát, s ettől kezdve mind jobban belevetette magát a lap – ma úgy mondanánk – menedzselésébe. Egyebek mellett ő kezdte szervezni a fővárosi és vidéki *Nyugat*-ankétokat. A harmincas évekre a GYOSZ ügyvezető igaz-

gatóságáig és parlamenti képviselőségig emelkedő Fenyő Miksa emlékezése szerint ez az akció inkább dilettáns kéziratokat, mintsem előfizetést eredményezett. Hatvany nevéhez fűződik a lap azon, plakátokon is hirdetett szlogenje, miszerint: „Minden művelt ember olvassa a *Nyugatot!*” „A többiek írják” – biggyesztette rögvest utána kávéházi bonmot-ját Karinthy Frigyes, aki nem sokkal utóbb maga is csatlakozott a „többiekhez”.

Már a *Nyugat* első évfolyamát átlapozva is látható, hogy a folyóirat meghökkenően kis hibaszázalékkal dolgozott, és sorra fedezett fel mára gyakorlata tananyagként kezelt klasszikusokat, a már említettek mellett Csáth Gézát, Kosztolányi Dezsőt, Szép Ernőt, Balázs Bélát, Babits Mihályt. S az akkoriban még Fröhlichné Kaffka Margitként publikáló író sem azért szerepelt a folyóirat hasábjain, mert akkoriban éppen Osvát kedvese volt, hanem talán éppen fordítva: írói tehetsége révén csábította el a kéziratok szerelmesét, az esztétikai, szerkesztői megalkuvást nem ismerő főszerkesztőt. Osvátnak egyébként éppen ez a felfedezői szenvedélye vezetett a korábban említett, Hatvanyval lefolytatott párbajhoz is. Kettejük, úgy tudni, kezdettől meglévő ellentétét csak egy időre fedte el Ady Endre és a *Nyugat* közötti – az irodalomtörténet által könyvtárnyi terjedelemben tárgyalt – úgynevezett „dukduk affér”. Történt pedig, hogy 1908 novemberében Ady Endre a *Nyugat* ellenlábásának számító *Új Idők* című s Herczeg Ferenc nevével fémjelzett hetilapban a már említett furcsa címmel – mely valójában egy különleges, féltitkos maláj szövetség neve volt – anyalapját s annak szerkesztőit is megtagadva durva cikket közölt: „Nincs közöm az úgynevezett magyar modernnekhez (...) nem tudok semmit arról a forradalomról, amely állítólag a nevemben, az én nevemben dúl (...) nevemben és mellettem egy csomó senki mozog, dúl-fúl, harcol és ír, akikhez semmi közöm...” A *Nyugat* nem reagált a támadásra, Ady viszont szakítólevelet kapott Hatvanytól: „Verseidnek privatim s személyednek is maradok tovább akije voltam, barátja, bámulója, nyilvánosan ez életben nem lesz több dolgunk egymással.” A költő már két nappal később – igaz, csupán ugyancsak magánlevelekben – „szamárságnak” titulálta saját meggondolatlan írását, s Osvátot, Ignótust és Fenyőt mint „barátait” kérte az engesztelő közvetítésre.

A költő és a báró kibékítése aztán oly jól sikeredett, hogy Ady 1911-ben az ekkor már, ha áttételeken keresztül is, de meghatározó tulajdonjoggal bíró Hatvanynál panaszkodik az időközben részvénytársasággá terebélyesedett *Nyugat* „mániákusan felfedező” hajlamú főszerkesztőjére, azt írván, hogy „már ötödikes gimnazistáknak is megnyitja a lap hasábjait”. Az ennek nyomán kialakuló éles szócsatával záruló január végi beszélgetés végén Hatvany Osvát elcsapását helyezte kilátásba. Erre viszont a *Nyugat* szinte teljes szerzőgárdája szimpátiatüntetéssel válaszolt. Az Osvát pártján lévők negyven órán át „sztrájkoltak” is az Andrassy úti Palermo kávéházban. Ez az ingadozó Ignótust végül is arra készítette, hogy kibékítse az egyébként vele együtt

elégedetlenkedő Hatvanyt, aki ekkor – veresége beismeréseként – írásban is vállalta, hogy tulajdonosként egy esztendeig meg sem próbálkozik a szerkesztésbe való beleszólással. Más, nem mellékes kérdés, hogy fél évvel később, a tulajdonosi viszonyok átrendezésével az említett kötelezvény érvényét veszítette. Az új szerződés szerint ugyanis a felelős szerkesztő mellett immár a szerkesztőtársak is maga Hatvany is „részt vehetnek az elkészítendő szám közleményeinek sorrendmegállapításában...”

Hogy a gyakorlat ezt követően nem sokat változott, azt Hatvanynek az *Irodalompolitika* című, a Nyugat 1911. augusztus 11-ei számába nagy nehezen beerőszakolt, valójában Osvát-ellenes cikke is tanúsítja. A cikk lényege – értékel nyolc évtizeddel később a már idézett Kenyeres Zoltán irodalomtörténész –, hogy Hatvany szerint „be kell fejezni a tehetségek fölfedezését (...) a Nyugat maradjon meg Ady és az alapítócsoporthoz tartozók folyóiratának”. A néven nem nevezett Osvát azonban nem reagált a támadásra, és az ügy megint elaludni látszott. Végül Hatvany 1911 decemberének utolsó napján egy karácsonyi körkérdés utóöngéjeként nyílt levélben fordult barátjához, Adyhoz, s provokatív egyértelműséggel tárta a sajtónylvánosság elé a közte és Osvát közötti, a kezdetek óta lappangó ellentétet. Ebben Osvátról – egyébként talán nem kis éleslátással – mint „írói becsvágygal telt, s képtelenségében bizonyára kegyetlenül szenvedő” emberről szólt, akinek „szülés helyetti örökbe fogadása”, vagyis csillapíthatatlan felfedezési mániája Hatvany szerint „az irodalom közveszedelme”.

Az addig némaságával tüntető Osvát, ha igen rövid nyilatkozatban is, de ezúttal válaszolt, s miközben egy gyors oldalvágást téve Adynak, leszögezte, hogy „a Nyugat (...) senkinek sem nyújt védelmet az összehasonlítás veszedelmei ellen”, hazugsággal vádolta Hatvanyt a tekintetben, hogy ő bár mikor is engedett volna a szerkesztői függetlenségéből fakadó „ideális szigorból”. A hazugság vádjára aztán Hatvany hazarobogott Berlinből, s a lovagiassági illemszabályok szerint provokáltatta Osvátot.

Az ügy az ismertetett módon rendeződött. Nem így a lapé, mert az további fél évet vett igénybe. Ennek során az a kompromisszum körvonala azódott, hogy Osvát főmunkatárssá való lefokozásáért cserébe Hatvany eltűrte Ignostól a Nyugat kiszöktetését a pénztelenné vált részvénytársaságból. Ez azonban – vélhetjük utólag – aligha izgathatta Osvátot. Befolyása – s főleg: egyszemélyi szerkesztése – ugyanis 1929-ig, az egészen más természetű, családi okokból elkövetett öngyilkosságáig változatlanul fennmaradt. Egészen addig a pillanatig igaznak tekinthető tehát az 1912-ben Tevan Andor műhelyében megszületett első Nyugat-paródia, az *Ugat* címlapjának „információja”, melyen az irodalmi karikatúra szerzője, a Karinthy előfutárának is tekinthető élclapszerkesztő így jegyezte önmagát: „Főszerkesztő Lovászy, szerkesztő Lovászy Károly és más nem.”

A Nyugat nyugta

Egy folyóirat halála

„A Nyugat megszűnt. Helyette új folyóirat indul *Magyar Csillag* címmel. (...) Illyés Gyula, amint nyilatkozataiból látjuk: a magyar szellem új összefogására készül. Csak azt nem tudjuk, mit ért pontosan ez alatt. Csak nem azt, hogy a Nyugat régi zsidóit akarja összefogni azokkal a magyarokkal, akik már rég kinőttek a Nyugatból? (...) A Magyar Csillag kitűnő alkalom Illyésnek, hogy most már szabad kézzel, nyíltan színt valljon. Ha Illyés nem számol le a régi Nyugattal, mi lehet a Magyar Csillagból? A régi Nyugat, álnéven.” E sorokat 1941 októberében a népi mozgalom legismertebb orgánájában, a Magyar Élet című nemzetpolitikai szemlében vetette papírra a lap társszerkesztője, az 1945 után kisgazdapártivá lett író, Gombos Gyula.

Persze korántsem ez volt az idő tájt az első s egyetlen támadás a már Babits Mihály életében végveszélybe került Nyugat szélsőjobbbról „lélekmetelyezőnek” bélyegzett szellemisége ellen. Arról nem is szólva, hogy az azóta is tisztázatlan „megszűnés avagy megszüntetés” vitához a Petőfi Társaság *Koszorú* című konzervatív orgánuma annyi adalékkal járult hozzá, hogy „jelképes cselekedetként” üdvözölte az „adminisztrációs sajtóintézkedést”.

A megszűnés-megszüntetés aktusa persze korántsem az akkor már gyakori konzervatív jobboldali támadásokhoz, hanem az elefántcsonttoronyába vonult költőfejedelem Babits 1941. augusztus 4-ei halálához kötődik. Az irodalomtörténészek többsége mindazonáltal szinte máig tartóan többé-kevésbé hitelesnek fogadta el azon kortársi visszaemlékezéseket, melyek szerint a Nyugatot a főszerkesztő halálát követően kifejezetten betiltották. Hiszen a költő kortárs Radnóti Miklós is e szavakkal örököltette meg – a nyilvánosság elől több mint fél évszázadon át elzárt – naplójában a sajnálatos irodalomtörténeti eseményt, de betiltásról szólt több helyütt a mások és önmaga által is Babits-utódnak tekintett Illyés Gyula, sőt az egykoron a Nyugat, majd az utódlapnak tekintett Magyar Csillag alapításában egyaránt részt vett Schöpflin Aladár is.

Valójában azonban mégsem betiltásról, legfeljebb az addigi főszerkesztő nevéhez kötődő lapengedély érvényvesztéséről volt szó. Mindezek ellenére az utókorból visszatekintve nehezen érthető, miért voltak oly erőteljesen azok a kísérletek, amelyeket a lap nevének legalább valamilyen formában való megmentésére tettek, illetve miért volt az a sietség, amivel a Nyugat-kör már 1941 augusztusában új néven kívánt lapot gründolni, s miért nem próbált legalább az októberig érvényes lapengedéllyel élni. A sokáig megmagyarázhatatlan eseményre talán egy, a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött, eddig

nagybeteg Babits kétségkívül meglévő respektusának, s mennyi annak, hogy az ő nevében és szellemében társszerkesztő Illyésnek már ekkor is voltak jó kapcsolatai a hatalom felső köreiben. Bizonyíték erre vitéz Kozma Miklósnak, a *Magyar Rádió* akkori elnökének egy, a Magyar Országos Levéltárban őrzött levele, amelyből tudható, hogy – miként a levélben áll – a „legnagyobb magyar költők egyike” (mármint Illyés) Imrédy Béla miniszterelnök támogatásával kapott „tisztességes állást” a Magyar Nemzeti Banknál. Az pedig Illyés naplójából szemezhető ki, hogy amikor az Imrédy-kormány 1938 januárjában még csak készült a sajtó gleichschaltolására, a miniszterelnök két találkozásra is alkalmat adott a költőnek, melyeken részben óvta őt „a nem garantált jövőjű” – s a zsidó Miklós Andor tulajdonlása okán egyébként is „bélyeges” – *Pesti Napló* Illyésnek felajánlott főszerkesztői posztjától. Mi több, a miniszterelnök – a költő visszaemlékezése szerint – egy, a kormány támogatását bíró szellemi napilap alapításának lehetőségét is megpendítette előtte. Az audiencián Illyés feljegyzése szerint a *Nyugatról* csupán egyetlen röpké – „a szerkesztője vagyok” – megjegyzése hangzott el, ám a fentiek ismeretében korántsem elképzelhetetlen, hogy talán éppen ez az odavetett félmondat jelentette a túlélést a *Nyugat* számára, legalábbis 1941 augusztusáig.

„Ha lenne kegyelet a sírgondozókban, egy búcsúzó Babits-számmal lezárnák” az „epigonok, herbertek és albínók tanyáját”, a *Nyugatot*, amelynek hasábjain „még a jó hang is megfűl” – sugallta a szerinte helyes megoldást a népi radikalizmus szélsőjobboldalának orgánuma, az egyébként Imrédy pártfogásával életre keltett, *Egyedül Vagyunk* című havilap Babits halála után. S bár aligha hihető, hogy a dolgok ezen óhaj alapján alakultak, az tény, hogy Illyés a hamarosan új néven indított, immár teljesen maga teremtette, „saját” lapjában, a *Magyar Csillagban* nyilvánosságra hozott naplójegyzetében megvallotta: a *Nyugat* elsősorban Schöppflin és Gellért által szorgalmazott folytatásának feladatával úgy volt, mint „Jónás a próféta-sággal”.

Szintén nem mellékes kérdés – s így talán már jobban érthető –, hogy a „kedve ellenére nyakába szakadt” feladattal végül is miért úgy birkózott meg, ahogyan. Radnóti naplójában szerepel ugyan, hogy a (folytatásként) újonnan tervezett lap címkeresése során elhangzott a jogi szempontoknak eleget tevő, mégis a régre emlékeztető „A Nyugat” variáns is, ám ezt – állítja Radnóti, hogy állította Illyés – „odafönről” megvétőzták. Az persze minden bizonnyal mindörökre megválaszolhatatlan kérdés marad, hogy vajon Illyés tényleg a siker reménye nélkül harcolhatott volna – mondjuk – az „Új Nyugat” címért, az viszont tény, hogy egy kérelmezőlap hátoldalán Illyés, illetve Gellért Oszkár kézírásával megőrződött lapnévötletek között – Fáklya, Figyelő, Magyar Néző, Magyar Tisztás, Hajnal, Udvar, Magyar Bástya, Magyar Őrjárat, Virrasztó, Magyar Liget, Magyar Csillag, Magyar Műhely, Magyar Toll, Irodalom, Jó Hír, Magyar Téka, Magyar Hírmondó, Magyar Gondolat, Magyar Mérték, Magyar Lugas, Magyar Mérleg, Magyar Auróra, Szikra, Magyarok,

Verőfény, Kaptár, Világosság, Ugar, Atlantisz – a korábbi címre még emlékeztető sem akadt.

Nem mintha Illyés valaha is megtagadta volna a *Nyugatot*. Az utóddal, a *Magyar Csillaggal* összekötő háromszáz oldalas Babits-émlékkönyvet pedig éppenséggel a hivatalos elvárások ellenében állította össze. Olyannyira, hogy a már említett *Egyedül Vagyunk* folyóirat – Babits halálakor még mondhatni szalonképesen fogalmazó – szerkesztője az emlékkönyv szerzőit akkurátusan lajstromba véve megállapította, hogy a 72 emlékező íróból „negyvenkettőnek van benső családi kapcsolata a zsidósággal: huszonhét zsidó, öt félzsidó, tíznek pedig zsidó felesége van”. Egy 1994-es, a *Magyar Csillagot* elemző tanulmányában Németh G. Béla irodalomtörténész, akadémikus azonban már úgy látta, hogy az 1941-ben a még „ki sem hűlt” *Nyugat* örökébe lépő, immár kizárólag Illyés elképzeléseit tükröző folyóirat szerkesztésében jól kimutatható az elődtől való „erős és folyamatos elmozdulás”. Vonatkozott ez mind a szerzői kör kiválasztására, mind az irodalmon kívüli témák beemelésére. A *Nyugat* utóéletében mindenesetre az is figyelemre méltó – mondja Buda Attila –, hogy miközben mind Illyés, mind Gellért Oszkár mindenkor átmenetinek mondta a *Nyugat* név feladását, 1945–1946-ban, amikor még korántsem lett volna illuzórikus egy Babits szellemiségéhez szorosan kötődő folyóirat újraindítása, Gellért a kommunista párthoz csapódva távolodott el a költőnek tulajdonított polgári eszményektől, Illyés pedig inkább a népiek 1938-ban megszűnt lapja, a *Válasz* feltámasztásában játszott meghatározó szerepet.

Az anyagiak kérdése

Válasz-indulások 1934, 1946

„A *Válasz*ba belenyugszom, a legrosszabb folyóiratcím ebben a században, a folyóirat talán jobb lesz” – írta 1934. április 3-án Németh László debreceni szerkesztőtársának, Gulyás Pálnak. Ekkor már hónapok óta dúlt a „címháború” az 1934 májusában végül mégiscsak *Válasz* címmel indult orgánum három alapító szerkesztője, Németh László, Gulyás Pál és Fülep Lajos között. Pedig a nemzedéki folyóirat alapítását tervezgetők közül éppen hogy Németh Lászlónak jutott eszébe a *Válasz* név. Igaz, alig két hónappal később

már ő ellenezte a leghevesebben az elnevezést: „Pökhendi, s kihívja a »Ki kérdezett?« megjegyzést.” A vitába bekapcsolódó Fülep is „túlontúl általánosnak” tartotta a címötletet. Az általa javasoltakat viszont Németh kontrázta meg: „A Sorsunk: dagályos (én is gondoltam rá így: Sors és írás), a Dunavölgye túlságosan széles, a Közép-Európára emlékeztet, Vigyázó: kissé Halászbástya-jellegű az archaizmus.” A három szerkesztő levelezésében utóbb több mint harminc címvariáns maradt fenn. Betűrendben az alábbiak: Dunavölgye, Európa, Evőkanál, Fókusz, Hajó, Honfoglalás, Ítélet, Jel, Jelenés, Kazinczy, Kísérlet, Lúdas Matyi, Március, Mérleg, Mozgalom, Novum Organum, Pálya, Part, Petőfi, Próba, Sors, Sors és Írás, Sorsunk, Szalamisz, Szellem, Szellemőr, Sziget, Szín, Szó, Szolgálat, Szövetség, Tolnai, Ügy, Vásárnap, Vigyázó, Vitorla. A vitát egyébként végül az döntötte el, hogy Gulyás a sajtóban többször is megszellőztette és ezzel mintegy bevezette a *Válasz* elnevezést.

A májusi megjelenéskor szerkesztői beköszöntőjében Németh már nem a címről, hanem az induló folyóirat szerény eszközeiről elmélkedett. Pedig az előkészületek során még reménytelinek látszott a lap jövője. 1933 végén a Baumgarten-díj főkurátorával, Babits Mihállyal és az általa szerkesztett *Nyugalom* is szakító Németh komoly ígéreteket kapott a – szerkesztői szándék szerint – „új, fiatal s főleg romlatlan vidéki nemzedéket” összefogó orgánium megindításához. Hogy mást ne mondjunk, Debrecen polgármestere, Kertész Dániel is felajánlott – mint nem sokkal később kiderült: meggondolatlanul – 8 ezer pengőt. De a költőként mára teljességgel elfelejtett Térey-Kuthy Sándor, a Városok Kulturális Szövetségének elnöke is biztosította „legkevesebb 400 előfizető” előteremtéséről Németh egyik társszerkesztőjét, a cívis városban élő Gulyás Pál költőt.

Ám mint az Bata Imre irodalomtörténésznek egy, a *Kritikában* még 1972-ben megjelent közléséből tudható, az első évben öt számmal előrukkoló folyóiratnak végül annyi előfizetője sem lett, hogy abból legalább az első nyomdászamlát fedezni lehetett volna. A pusztta fennmaradást szolgáló legnagyobb összeget, 800 pengőt végül magának Németh Lászlónak kellett előteremtenie; szerencséjére 1934 júliusában a Gömbös-kormány kulturális politikáját szervező – s nem sokkal később belügyminiszterre is avanszáló – Kozma Miklós rádióelnök felkérésére elvállalhatta a rádió irodalmi tanácsadói tiszttét (később az irodalmi osztály vezetését is), s az ottani javadalmazásból futotta a folyóirat ráfizetéseire is. A *Válasz* az első csonka évben mindössze 1975 pengő bevételre tett szert, miközben a periodika előállítására szerződött Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság 1935 januárjában 2300 pengős számlát állított ki. A hiányzó anyagiakat egy darabig a folyóirat új (igaz, átmenetinek bizonyult) szerkesztője és kiadója, a végül csak négy lapszámot jegyző Németh Imre – Kozma Miklós bensőséges barátja, a *Magyar Országos Tudósító* felelős szerkesztője – állítólag a saját zse-

béből pótolta. Mivel pedig a *Választ* ez idő tájt a népi írók országos orgánumává kívánták tenni, a szerkesztőséget Pestre költöztették.

Az időszaki lapként bejegyeztetett *Válasz* egyébiránt már nyitó száma megjelenése után átélte első szerkesztői válságát. Ennek lefolyása a folyóirat történetét ez idáig legalaposabban feldolgozó Széchenyi Ágnes monográfiájából, illetve Gulyás Pál és Németh László az elmúlt évtizedben közzétett levelezéskötetéből, valamint a harmadik szerkesztő, a zengővárkonyi református lelkész, Fülep Lajos művészettörténész összegyűjtött leveleiből is nyomon követhető. A csapatba gyűjteni kívánt népi írók egyike, az „egykezés” írói szaktekintélyének tekintett Kodolányi János – főállásban az Írók Gazdasági Egyletének titkára – egy Fülepnek írt levelében „iránytalanak és gerinctelenek” titulálta a lapot. Konkrétan pedig felrótta, hogy az részletet közölt Szentkuthy Miklósnak – az irodalomtörténet ítélete szerint mára kikerülhetetlennek mondott, a prózát forradalmian megújító – *Prae* című „undorító” könyvéből.

A szerkesztésből elsőként Fülep vált ki. Nem azért, mintha egyetértett volna Kodolányival. Ő azt helytelenítette – írja Széchenyi Ágnes –, hogy a *Válasz* szerkesztői, írói „kormánypolitikussal álltak szóba”. Nevezetesen 1935 áprilisában a népi írók egy csoportja Gömbös miniszterelnökkel tárgyal, amely eseményhez számos kutató a népi-urbánus vita fellángolását is köti.

De ettől függetlenül is: Illyés Gyula, aki Németh László mellett (majd egyre inkább helyett) a *Válasz* egyik legfőbb szellemi irányítójává lépett elő – már csak azzal is, hogy e lapban közli *A puszták népe* című szociográfiásorozatot – 1935 februárjában „elképesztő rémhírként” jegyezte fel naplójában, hogy a folyóiratot olyan „kormánylapnak” tekintik, amelyik „mindenkinek rengeteget fizet”. 1935 tavaszától már Gulyás Pál sem igen szól(hat) bele a lap szerkesztésébe, miután egy – Németh Lászlóval hároméves mosolyszünetet eredményező – „csíny” is elkövet: a *Válasz* áprilisi számába a sértődékeny író „túlírás-teljesítményét” fricskázó költeményt küld, ilyen sorokkal: „Én vagyok az új Kopány, / vágjatok négyszer kupán! / Sebj! Négyfelé esem / s hirtelen nő nyolc kezem, / s nyolc kézben nyolc tollszár, / s nyolc tanulmányt írok már.”

Amikor az összeköttetései révén a *Válasz*nak postai szállítási kedvezményeket eredményező miniszterelnöki lapengedélyt is szerző Németh Imre 1935 nyarán kormánypárti képviselőként bejutott a parlamentbe, s megvált a folyóirattól, a szerkesztésben Sárközi György, a katolizált költő, az *Athenaeum* Könyvkiadó megbecsült lektora lép a helyébe, aki igazi nyeresége a lapnak. Sokak véleménye szerint az ő határozott, minőségre érzékeny – önmeghatározása szerint „a sznobokat és parasztokat egy lapba terelő” – szerkesztése alatt vált végül a *Válasz* sajtó- és eszmetörténeti jelentőségű s a mindenkori kormánnyal már korántsem kokettáló orgánummá. Ám gazdaságilag prosperáló vállalkozássá sohasem. Arról nem is szólva, hogy a szerkesztőségnek a Filler, illetve Városmajor utcai lakásában helyet adó Sárközi is folytatta azt a hagyó-

mányt, hogy rendszeresen, a lap 1938-as első megszűnéséig, saját erejéből pótolta a megjelenéshez hiányzó összegeket.

A *Válasz* megszűnéséhez a nyomasztó anyagi gondok mellett – az első zsidótörvényt követően érintetté vált Sárközi szerint – hasonló súllyal jártak hozzá „erkölcsi okok”. A folyóiratot jegyző írócsoportban „akadtak németekre kacsingató, nácizáló társaink” – utalt a szerkesztő egyebek mellett a mindinkább jobbra tolódó íróra, Féja Gézára, valamint az antiszem-

Sárközi György és Márta a Nyúl utcai ház teraszán

tizmusba csúszó Erdélyi József költőre, illetve a földreformerből nyilas politikussá lett szerkesztőbizottsági tagra, Matolcsy Mátyásra.

Mindezek nyomán akár meglepőnek is mondható, hogy a második világháború befejezését követően közel másfél esztendő kellett a lap újraindításához. Széchenyi Ágnes a folyóirat második korszakáról írt dolgozatában ezt azzal magyarázza, hogy noha a népi írók csoportja – élén Illyéssel s a háttérben a két háború közötti írásai miatt akkortájt szalonképtelen Németh Lászlóval – sokáig nem tudott dönteni, vajon az 1941-től induló *Nyugat*-utód *Magyar Csillagot* folytassa-e, avagy a *Választ*. Az 1945 után a Nemzeti Parasztpárt (NPP) országos vezetőségének tagjaként a nagypolitikába is belesodródott és nemzetgyűlési képviselővé lett Illyés végül 1946 elején a *Válasz* mellett kötelezte el magát. E döntésében minden bizonnyal reál-

vélben az NPP elnöke, Veres Péter a Hódmezővásárhelyre időlegesen elvonuló Németh Lászlónak, aki nemcsak Illyést biztatta a lap gründolásában való részvételre, hanem a legendás főszerkesztő, a munkaszolgálatban éhen halt Sárközi György özvegyét, Sárközi Mártát is. Ekképpen: „Magyarországon csak olyan vállalkozás szokott sikerülni, melynek megvalósítására asszonyok indulnak el a ridiküljükkel.”

A világhírű színpadi szerző, Molnár Ferenc és az Ady költötte Margittaciklus főszereplője, az író-festő-komponista Vészi Margit rövid ideig tartó házasságából született Sárközi Márta mindeddig csak szemelvényesen publikált memoárjában úgy emlékszik: az újraindulást eldöntő baráti hangulatú társalgáson Veres Péter, Németh László, az újraindított *Válaszban* kilenc nagy értekezésével (például az *Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem*, valamint a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányokkal) jelentkező Bibó István, valamint az NPP által a kormányzatba delegált vallás- és közoktatásügyi miniszter, Keresztury Dezső voltak jelen.

Szellemi viharok persze ekkor sem kerültk el a csoportot. Amikor az első szám összeállítására s Illyés programcikkének megvitatására került sor a szerkesztőség székhelyén (vagyis Sárközi Márta még 1937-ben apjától kapott Nyúl utcai villájának teraszán), az ugyancsak jelen levő Fülep Lajos – a házigazda leírása szerint – „rettenetes basszushangon sorolta Illyés írásművének magyartalanságait”. Hogy ennek hatására Illyés változtatott-e *Az idő kérdései* című, „a szegényparaszság politikai útraindítását” célul kitűző programcikkén, nem tudni, az viszont tény, hogy a szerző leszögezte, noha folyóirata „nem igényli, hogy az egész magyar irodalom szócsöve legyen”, ám azt sem szeretné, hogy csupán egyetlen párt nézeteit visszahangozza.

A folyóirat mégis a kormánykoalícióban részt vevő NPP égisze alatt indult, s a pénzügyi háttér megteremtésében meghatározó szerep jutott B. Farkas Ferencnek, aki az NPP gazdasági ügyeit tartotta kezében. A 35 egyéb gazdasági és közéleti funkciót is viselő B. Farkas az Országos Földhitelintézet elnök-vezérigazgatójaként, valamint az NPP működését biztosító Sarló Könyv- és Filmtermelési és Értékesítési Szövetkezet irányítójaként igen kiterjedt kapcsolataival segédkezett a *Válasz* 1946. májusi lapengedélyének kiadásában. A hagyatékában fennmaradt iratokból – melyekbe unokája, a nagyapjáról bölcsészkar szakedzőt író Farkas Judit engedett bepillantást a HVG-nek – az is kiderül, hogy az első szám megjelenése előtt megállapodott például a Magyar Nemzeti Bank akkori elnökével és a közellátási miniszterrel, hogy 50-50 példányt rendelnek „a magyar szellem őszinte és bíráló folyóiratából”, a Sarló Szövetkezet nevében pedig maga is 7500 forintnyi előfizetést vállalt számonként. Az így „finanszírozott” példányokat aztán a párt szervezetei útján ingyenesen osztották szét. 1946 novemberében tehát, amikor az új életre kelt *Válasz* 2 ezer példányban kikerült a nyomdából, biztosnak tetszett a jövő.

A biztató kezdet után azonban igen hamar ismét gondok jelentkeztek. Miközben a folyóirat hasábjain Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjének* újabb és újabb szonettjei, Németh László *Iszony* és *Égető Eszter* című regényeinek fejezetei, Kodolányi írásai és az ekkor induló Lakatos István, Lator László versei kaptak nyomdafestéket, a tényleges szerkesztés a politikától megcsömörlő Illyéstől egyre inkább átkerült Sárközi Márta kezébe (olyannyira, hogy 1949 elején már egy „legelőről felvett napszárította valami” borítékolásával fenyegeti meg szerkesztőtársát, ha az még egy kéziratot küldene neki, a felelős szerkesztőnek bírálatra). A váltást igencsak rossz néven vette a mind jobban a kommunista párt felé tolódó NPP vezetése nevében fellépő Darvas József és az egykori barát, Erdei Ferenc, akik szerint „a reakciós Sárközíné kezéből ki kell venni a szerkesztést”. Illyés még elhárította ugyan a támadást, ám az előfizetők időközben 3600-ra növekedett tábora hirtelenjében kezdett megcsappanni – nem csoda: a „valódi”, egyéni előfizetők száma alig érte el az ezret.

„A lap erkölcsileg virul, anyagilag hervad” – tudósította megváltozott helyzetéről Sárközi Márta a Franciaországban külszolgálatban lévő barátját, az egykori falukutató mozgalom talán legismertebb személyiségét, *A tardi helyzet* című kötet íróját, Szabó Zoltánt 1948 júliusában. E leveléből derült ki az is, hogy az újság havonta 2 ezer forintos ráfizetést produkált. Az anyagi kényszerű 1949 júniusáig tartott, miközben a kifizetetlen számlákat folyamatosan a Nyúl utcai villára terhelték – mindaddig, míg nem a szerkesztőnő kénytelen volt házát eladni.

A *Válasz* utolsó – egyebek mellett Hajnal István *Az első gépek* című, hatalmas botrányt kavaráó tanulmányát közreadó – száma egyébiránt a tekintetben is eligazította a figyelmes olvasót, miként „biztosította” a vagyonával az utolsó percig helytálló szerkesztőnő a lapcsinálás utáni jövőjét. A búcsúsám belső borítójának egyik hirdetésében az alábbi ajánlással találkozhatott az olvasó: „Szakadt, kiégett, molyrágott ruháját szakszerű műszövéssel tökéletesen kijavítja Sárközi Györgyné.”

A Toll-lal fegyverként

Egy tiszteletlen irodalmi bulvárlap

„Bulvárd-hetilap”. Ezt a megvető jelzőt sercintette ki magából Babits Mihály 1929 szeptemberében a *Nyugat* hasábjain, amikor reagált az irodalmi fellegvár ellenlábasaként jelentkező orgánum, *A Toll* – személye ellen is irányuló – közleményeire. A sértődést tükröző Babits-írást igazából egy odavetett félmondat ihlette, mely szerint ő – aki ugyebár „az elsők közt ismerte fel és bámulta Ady Endre zsenijét” – voltaképp „titkon és szíve mélyén talán helyesli” a húsz éve halott költőtárs koszorújának *A Toll* általi megtépezését...

Ami kétségtelen: az 1929 áprilisában útjára indított, *A magyar haladó értelmiség kritikai lapja* alcímet választó hetilap a maga 800-1000 példányával – vagyis a „piacvezető” *Nyugat* nagyságának mintegy harmadával – a literatúra berkein messze túlnövő hírnevet szerzett magának már a megjelenést követő néhány hónapban. Elsősorban is azzal, hogy az 1920-as évek végén éppen „hivatalosuló” – már Klebelsberg Kuno kultuszminiszter által is felfedezett és citált „neonacionalista” – Ady költészetét tette disputa tárgyává. *A Toll* 34 éves főszerkesztője, Zsolt Béla – aki a radikális *Világ*, majd a visszafogottabb hangú utód, az *Újság* című napilapok harcos publicistájaként szerzett tekintélyt magának – „a nagy és mélyen magyar” költőről indítandó sajtóvitát, úgynevezett ankétot bejelentő cikkében a „korlátozott Ady-tömjénezés és -kisajátítás” helyrehozóként ígérte. Az ankét második megszólalója nem más, mint Kosztolányi Dezső volt, aki *Az írástudatlanok árulása* címmel tette közzé különvéleményét. Egy röpké tiszteletkörrrel elismerve, hogy „a csonka nagy tehetség” harminc-negyven versében maradandót alkotott, ilyesfajta megállapításokat tett Adyról: „a gyönyörű indulás után (...) tűrhetetlen modorosságba zuhant”, a „megrendelésre írt politikai versei (...) nagyhangúak, döcögősek és fáradtak”, a „világboldogító költőprimadonna avult romantikát űzött”, „lézengő sorai nem a keresetlenségről tanúskodnak, csak a pongyolaságról”. Kosztolányi számtalan kipécézett verssorral bizonygatta, hogy az eszményített költőnek valójában „szegényesek a művészi eszközei”, hogy műveiből „nem a magyar nyelv zenéje csendül ki”, ellenkezőleg: versei „süket citera és nyafogó csimpolya” hangján szólnak meg.

„Ügy fog hatni, mint a bomba” – jegyezte meg Kosztolányi a cikk megjelenése előtt, s nem tévedett: mondhatni, nem akadt magára adó lap és irodalmár, amelyik, illetve aki valamilyen módon ne reagált volna a trónfosztási kísérletre, amely sajátos egységfrontba tömörítette a „nemzeti érzésű” Adyt védelmező jobboldali *Magyarság* című napilap publicistáit a Kosztolányit „luciferi irigységgel” vádoló, önmagát liberálisként meghatározó *Esti Kurirral*.

A nagy Ady-barát Fenyő Miksa a *Nyugat*-ban, Móricz Zsigmond az *Est-lapok*-nak adott nyilatkozatban marasztalta el az Ady-revíziót. Magában *A Toll*-ban pedig egyre-másra jelentek meg az irodalom jeleseinek többnyire Kosztolányit cáfoló megnyilatkozásai. A színpadi darabok ügyeletes üdvöskéje, Zilahy Lajos, a pályája elején álló regényíró, Márai Sándor, a társadalomszemléletében szocialisztikus elveket hangsúlyozó Kassák Lajos elfogadták ugyan Kosztolányi érvelésének „részigazságait” (például azt, hogy Ady „műveletlen”, ám „nagyságának és hatásának ez egyik titka”), ám mindhárman mellett törtek lándzsát, hogy Ady – Petőfi Sándor és Arany János után – mégis és megkérdőjelezhetetlenül „a legnagyobb”. Viszont a bíráló mellett sorakozott fel a luciferi hajlamokkal szintén megáldott s a közízléssel szinte mindenkor szembemenetelő Füst Milán („Ady verseinek legtöbbje olvashatatlanul rossz”), valamint a szellem szabadságát védő Karinthy Frigyes, aki 1937-ben, *A Toll* által felmelegített második Ady-ankét alkalmával – némiképp módosítva korábbi álláspontját – azt a bonmot-t találta elsütni, hogy Ady „közölni akart valamit, s nem vette észre, hogy közben a kifejezés nagyszerű mesterévé lett. Paganinije a hegedűnek, aminek Beethovenje akart lenni...”

Amikor *A Toll* főszerkesztője három hónapnyi csatározás után 1929 novemberében berekeszti az ankétot, az irodalom iránt érdeklődők között már kevesen akadnak, akik ne ismernék a hetilap nevét, visszaigazolván Zsolt és társai programját: „Küzdeni akarunk a páthosz ellen.” Mindehhez még hozzátette: „*A Toll* nem támadó orgánus, hanem (...) az áhítat folyóirata, a rajongás és a pártatlan igazságé (...) de hát ki tehet róla, hogy az oltár felé eltorlaszolják az utunkat?” Annak ellenére, hogy *A Toll*-nak névlegesen csak alig több mint fél éven keresztül volt főszerkesztője Zsolt Béla, nevének az impresszumból való kikerülése után is ő maradt a lap emblematisztikus figurája, miközben a lapszerkezési feladatokat a háttérből egy mára jószerével teljesen elfeledett férfiú, az irodalmi lexikonokból is rendre kihagyott, hangyaszorgalmú felelős szerkesztő – s egyben kiadó – Kaczér Vilmos végezte. A polgári foglalkozására nézve pénzügyi igazgató megszállott irodalombarát (és harmad-negyedvonalbeli író) először 1914-ben próbálkozott – azonos címen – lapalapítással.

Az első *A Toll* márciustól novemberig 22 számot ért meg, mércéjét mások írásai mellett Bródy Sándor, Gábor Andor, Karinthy Frigyes, Nagy Lajos, Szép Ernő, Szomory Dezső, valamint Dosztojevszkij, Ibsen vagy Oscar Wilde művei fémjelezték. A második *A Toll*-nak sosem volt szerkesztőségi helyisége, a bejegyzett Eötvös utcai cím Kaczér Vilmos „kopott, de könyvekkel zsúfolt” lakását fedte. A szerkesztőségi lakás főbérője – Sós Endre 1967-es emlékező írása szerint – „nem mindig tudta idejében kifizetni a lakbért”. Az Ignó Pál jellemzése szerint „lehengerlően előzékeny” felelős szerkesztő kávéházról kávéházra járva toborozta a szerzőket, akiknek – a pénzügytektől kirimánkodott támogatás jóvoltából – kezdetben tisztos honoráriumot is fizetett (a versen-

ként 8-10 pengő például mind a legendás „havi 200 pengő fixhez”, mind más lapok honoráriumaihoz viszonyítva jó pénz volt az induláskor kirobbanó gazdasági válság éveiben). És Kaczér teljes szellemi szabadságot ígért, amelyet az általa főszerkesztőnek felkért Zsolt Béla is tiszteletben tartott, olyannyira, hogy az irodalmi emlékezet egyetlen visszaadott kézirat történetét sem jegyezte fel, azt viszont igen, hogy a lapban megjelenő szerzők legélesebb pengéváltásait éppen egymással folytatták. „Élvezet volt ott dolgozni – írta *Csipkerózsza* című 1947-es memoárjában Ignó Pál, hozzátéve: – szemtelenség voltunk egy korban, melyben az önérték és az értelem egyetlen méltó kifejezése a szemtelenség volt.”

Erről a leglátványosabb tanúbizonyságot talán József Attila tette. Alig néhány hónappal azután, hogy az Ady-ankét viharai elültek, 1930 januárjában „tárgyi kritikai tanulmánynak” keresztelt pamfletben támadt az időközben a Baumgarten-alapítvány főkuratori tisztsége mellett a *Nyugat* társszerkesztőjévé is előlépett Babits Mihályra. József Attila irodalmi hentesmunkával is felérő tanulmányának egyik kiváltója minden bizonnyal az az értetlen és lekezelő kritika volt, amely a *Nyugat*-ban jelent meg 1929 decemberében a *Nin-csen apám, se anyám* című kötetéről – Németh László tollából. Az ifjú pályatárs nemcsak hogy leszedte a keresztvizet a frissen megjelent, *Az istenek halnak, az ember él* című Babits-kötet „zagyva” verseiről, amelyek formái „rém-ségesek”, de még arra is vetemedett, hogy – „No, próbáljunk jó szakaszt csinálni ebből a bölcselemi csendéletből!” felkiáltással – egész strófákat költsön át, hogy aztán „saját” változatáról megjegyezhesse: „Rossz ez így is.” József Attila később a *Magad emésztő szikár alak...* kezdetű versével követte meg a neki egyébként teljességgel soha meg nem bocsátó Babitsot.

Ha az Ady-vita országra szóló visszhangját a lap további ankétjai nem is tudták megismételni, irodalomtörténetileg megkerülhetetlenek azok a tanulmányba oltott felismerések is, melyek például 1933-ban Bródy Sándor „feldolgozatlan” életműve vagy 1934-ben Molnár Ferenc vitathatatlan külföldi sikerei kapcsán fogalmazódtak meg. Bár *A Toll*-at előszeretettel nevezték kora „legdühösebb” lapjának, s az is igaz, hogy mindig élen járt az irodalmi állóvíz felkavarásában, mégis alapvető melléfogás lenne botránnyalapként emlegetni. Nélküle ugyanis – a tanulmányíró Komlós Aladár szerint – a 20. század első felének irodalomtörténete is nehezebben lenne felidézhető. Merthogy *A Toll* nagy felfedező, illetve újfelfedező is volt. Az előbbire éppen József Attila az eklatáns példa: a lap nevezetes tanulmányain túl az 1930-as évek közepéig számos versének adott felületet, ahogyan Faludy György Villon-átköltéseinek vagy a méltatlanul elfeledett Hevesi András prózai és kritikai munkásságának is.

Mindez és Kaczér bácsi minden igyekezete kevésnek bizonyult azonban ahhoz, hogy *A Toll* megérje második alapításának tizedik évfordulóját, 1938 novemberében ugyanis mintegy másfél száz társával egyetemben áldozatá-

ul esett az első zsidótörvényhez kapcsolódó átfogó sajtójogi rendezésnek – azaz némely lapengedélyek meg nem újításának. Ez a végzetes ütközés azonban korántsem az első afférját jelentette az igencsak korlátozott sajtószabadságot alkalmazó Horthy-korszakbeli államhatalommal. Merthogy a lap az úgynevezett kolportázs, vagyis az utcai árusítás jogát szinte már a kezdetekkor elvesztette. Nagy érvágás volt, hogy a hűségese előfizetőkön kívül csak az juthatott hozzá, aki külön kereste a könyvesboltokban vagy a trafikokban. A lap ellehetetlenítését szolgáló intézkedés indoklása tulajdonképpen megfelelt az akkori valóságnak, hiszen *A Toll* valóban politizált. Legemlékezetesebben 1931-ben, mikor is Boros László – aki az *Esti Kurir* szerkesztőjeként saját lapjában nem kockáztathatott – a túlhangsúlyozott tisztelt metszően ironikus hangján intézett nyílt levelet a büntető törvényszék elnökéhez. A számos politikai perben is ítélező Törek Gyéza ugyanis akkor tájt mentette fel az izgatás vétségének vádja alól a zsidókérdéssel „tárgyilagosan és tudományosan foglalkozó” Levatic Lászlót, *A Cél* című antiszemita hecclap publicistáját. Törek ítéletének indoklása szerint a perbe fogott szerző „nem lépte túl a törvényes kritika határát” akkor, amikor ilyesfajta mondatokat fogalmazott meg: „A mai gazdasági nyomorúságnak jó része a zsidóság parazita tevékenységének tulajdonítható, ez a zsidóság szempontjából egész természetes, mert nem adhat mást, csak ami a lényege.” Boros „az antiszemita közhangulat erősítését szolgáló” felmentő ítélet ellen protestálva szegezte Töreknek – persze leginkább a közvéleménynek – a kérdést: „Lehet és szabad egy előkelő bírói fórumnak a tudományt ennyire összetéveszteni falusi kocsmák borgőzös hangulatával?” *A Toll*nak egyébként alig ha lehetett volna kifejezőbb címlapot találni annál, amelyet a modern magyar festészet egyik reprezentánsa, Berény Róbert ölt ki. A lúdtollat lándzsaként markoló ember rajza adott karaktert a fennállásának kilenc esztendeje alatt előbb kéthetivé, majd alkalmi megjelenésűvé ritkuló folyóirat első oldalának.

ROSTÁLÁSOK

Sorokba állítva

Cenzúratörvény '38

„Előkészítettük a sajtójoggal (...) kapcsolatos lényegbe vágó kérdéseknek korszerű és egy konstruktív jobboldali politika elgondolásaiba szervesen beilleszkedő új szabályozását (...) Nem fojtom el a tárgyilagos bírálatnak a hangját, de a destrukciónak, a tekintélyrombolásnak és csak a pusztításra vezető ösztönök felkavarásának meg kell szűnnie (...) mérgezett légkörben dolgozni lehetetlen.” Mindezt 1938. szeptember 5-én jelentette ki a bemutató látogatásáról Berlinből frissiben hazatért miniszterelnök, Imrédy Béla. A kaposvári Turul Stadionban 40 ezres hallgatóság előtt meghirdetett új kormányprogramnak – melyet a szónok maga egyszerűen csak „csodás forradalomnak” titulált – a sajtórendészet valóban lényeges része volt. A beszéd elhangzásának idején egyébként már ötödik napja lejárt az a határidő, ameddig minden orgánumnak kérvényeznie kellett lapengedélyének megújítását. A döntést a miniszterelnökség hozta, s ez ellen aztán semmiféle fórumhoz nem lehetett fellebbezni. A kormányfő a tekintetben azonban kétségkívül pontos előrejelzést adott, hogy az 1938 nyarán életbe léptetett új sajtótörvény, amely – akkor még az időszaki sajtó kivételével – bevezette az előzetes cenzúrát, csak az első, mondhatni precedensteremtő lépés volt.

A kormányzat sajtóregulázó intézkedései ugyanis túléltek Imrédy miniszterelnökségét. Bukása után Teleki Pál miniszterelnöksége idején is folytatódott az ezzel kapcsolatos munkálatok: 1939 nyarára – tudjuk meg Buzinkay Géza sajtótörténész 1995-ös tanulmányából – a már említett laprevízió 136 orgánomot, például a több évtizedes múltta visszatekintő mérsékelt ellenzéki *Magyar Hírlap* és *Pesti Napló* című napilapokat, az alig több mint fél évtizedet megélt, a konzervatív egyházi felfogással a modern katolicizmust szembeszegező *Korunk Szavát*, valamint a tudományos és művészeti élet folyóiratát, a *Literatúrát* iktatta ki a honi sajtóvilágból, több ellenzéki lap, például *Az Est* című bulvárujság is csak átalakítva, főszerkesztőt váltva s a kormányvonalhoz igazodva menthette át magát.

A sajtószabadság erőteljes, ám korántsem teljes megnyirbálása elleni tiltakozások igen szolidnak voltak mondhatók, a repdpárti korszakban fogantatott intézkedéseket mind az Írók Gazdasági Egyesülete, mind a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete alapjaiban elfogadta, a várható nehézségek ecsetelésével csupán szervezeteinek a cenzúra alóli kivételezettséget szorgalmazta. „Belenyugszunk, hogy ismét politikusok írják elő, hogyan írjon a magyar író...” – konstatació keserűen és vádlón a történeteket a *Szép Szó* című folyóirat publicistája, K. Havas Géza az 1939-es újabb szigorítás előtt.

Mindez azonban szinte csak előjele volt annak, hogy a második világháború kitörésének napján Teleki miniszterelnök a kivételes állapot kihirdetésével végül is megtette a sajtó előzetes cenzúrázásával kapcsolatos döntő lépést: ezen időponttól a lapok kinyomott példányait terjesztés előtt láttamoztatni kellett a Sajtóellenőrzési Bizottságnak keresztelt cenzúrahivatalnál. A még ennél is szigorúbb, totális kontroll aztán 1940 augusztusában lépett életbe, amikortól a megjelentetni szándékozott cikkek kéziratát – vagy nyomdailag kiszedett változatát, az úgynevezett hasáblevonatot – engedélyeztetni kellett a Parlament épületében. A munka három turnusban folyt: az olvasó cenzorok reggel 8 órától hajnali 2 óráig keresték a kiiktatandó szavakat és szövegrészeket. A munka nem volt kevés, az 1939. szeptember 1-jén megalakított szervezetnek mintegy hetven munkatársa volt.

A gondolatgyomlálást nem csupán bürokraták végezték, hiszen mások mellett cenzornak szegődött például a *Nyugat* által felfedezett s 1940-ben Baumgarten-díjjal is elismert költő, Komjáthy Aladár vagy az 1942 márciusában megbízatásából fegyelemmel felfüggesztett, egyébként a máig forrásértékű Krúdy-bibliográfiát összeállító író, Gedényi Mihály. De bekerült a cenzori testületbe az a Balla Borisz, aki a fentebb említett, 1939-ben nemkívánatosnak minősített orgánumnak, a *Korunk Szavának* munkatársa volt (persze csak egy ideig, addig, amíg meg nem alapította a jobbra húzó *Új Kort*...). A Sajtóellenőrzési Bizottság élén a precíz, főként hivatalnoki erényeit csillogtató Rákóczy Imre állt, ám a cenzúra elvi s mind gyakrabban operatív irányítója a Külügyminisztérium sajtófőnöki tisztét is ellátó s négy egymás utáni miniszterelnök bizalmát is bíró Ullein-Reviczky Antal volt.

Az egyébként névtelenségbe és lehetőleg észrevétlenségbe burkolódzó cenzori hivatal működésének kezdetén – mintegy utólagos figyelmeztetésként – többször élt az ideiglenes betiltás eszközével. Így például amikor a Polgári Szabadság Párthoz tartozó *Esti Kurir* napilap 1939. szeptember 23-án *Az ember tragédiája Berlinben* címmel közölt a pesti publikum számára legalábbis kétértelmű tudósítást, a lapot „az ország külpolitikai érdekeinek veszélyeztetése” indokkal négy napra elzárták a nyilvánosságtól. E kezdeti időkben az újságok – mintegy tüntetőleg – gyakran még a cenzúra gyomláló keze nyomát is megmutathatták. A fehér foltokkal megjelenő oldalak jobb

híján az új gyakorlathoz tudósították az olvasókat. A magas hivatal, illetve az ez ügyben hozott 1940-es törvény aztán betiltotta ezt a feltűnő üzenetet. A lapok persze nem késtek az áthidaló válasszal: a *Magyar Nemzetben* például megszaporodott a csonkított szöveg közé szedett, változó nagyságú önreklám, miszerint „Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát!”. A szerkesztőség ugyanis a felülbírált bekezdések helyére ezeket, az olvasó számára a fehér foltokkal egyenértékű üzenetet jelentő hirdetéseket tördelte. A cenzúra persze erre is felfigyelt, így amikor a módszert már a németbarát s német nyelvű, ám magyarországi *Deutsche Zeitung*, valamint az *Esti Kurir* is magáévá tette, megszüntették az ily módon történő üzenetét.

Ami a cenzúrabizottság sajtóbeli működéséről máig tudható, az jószerével az 1975-ös *Nem engedélyezem!* című, Márkus László, Szinai Miklós és Vásárhelyi Miklós sajtótörténészek által közreadott forráskiadványban található. Noha a mindenkori miniszterelnök felügyelete alatt tevékenykedő szerve-

zet iratanyaga igen hiányosan maradt fenn, a rendelkezésre álló dokumentumok például elég pontosan tükrözik azt a hatalmi dilemmát is, amit egyébként a kormányzati mérlegelést napról napra közvetítő cenzúrahivatal elnöke, egy 1941. októberi, a parlament őszi ülésszaka előtt kelt feljegyzésében megfogalmazott. Ekkor Rákóczy hivatalvezető az újabb információelszívargást megelőzendő, azt javasolta főnökének, Ullein-Reviczkynek: hasson oda, hogy minden olyan esetben, amikor az interpelláló képviselő a cenzúra által törölt közleményeket akarná felolvasni, az alsó- és felsőházi elnökök rendelkezjenek el zárt ülést. „A cenzúra ugyanis utólag nem törölhet semmit parlamenti tudósításból, ami nyílt ülésen hangzott el” – utalt egy kiskapura, amit a lapok természetesen addig sűrűn ki is használtak.

1941. december elején egyébként Bárdossy László miniszterelnök, a parlamenti támadásokra adandó válaszokra felkészülve, utasítást adott: a cenzorok három hónapra visszamenőleg keressék elő azokat az „államellenes tartalmú közleményeket”, amelyek a hivatal jóvoltából nem láthattak nyomdafestéket. Az utókorra maradt szemelvénygyűjteményből kiderül, hogy a

Marabu karikatúrája

cenzúra az akkor legális teljes politikai spektrumon talált kifogásolnivalót. A késő délelőtti liberális *Mai Nap* október 2-ai számának tervezett főcíme – egyébként egy Sztálin-nyilatkozatban szereplő kijelentés – akadt fenn a rostán. Eszerint „Súlyosan tévednek, akik azt hiszik, hogy a háborút a Szovjetunió területén meg lehet nyerni”. De nem kapott zöld utat már a *Magyar Nemzet* olyan „kétkedő megállapítása” sem, miszerint: „Hinni akarunk abban, amit honvédelmi miniszterünk mondott, hogy honvédeink ilyen messze a határtól is a magyar haza biztonságáért küzdenek.” Az egykori miniszterelnök, Bethlen István lapja, a *8 órai Újság* sem közölhette azt a hírt, hogy Belgiumban német katonái sírokat rongáltak meg, a nyilas *Virradat* pedig nem járathatta le a magyar idegenforgalmat azzal, hogy a lap „zsidó paradicsomot” fedezett fel a Mátrában, a mindenhová kacsintgató, majd 200 ezres példányszámú *Friss Újság*ból a cenzúra az utolsó pillanatban emelte ki az „Elveszett a Nagyvásártelepen egy rend katonaruha. A megtalálót vagy kézre kerítőt jutalmazom” szövegű hirdetést, mondván: hátha az egész csak arra való, hogy „egy katona, akár elvesztette honvéd egyenruháját, akár eladná a magáét, valaki hálójába kerüljön, vagy az alku során katonai dolgokat áruljon el”. De az éberség másra is kiterjedt: államérdeket sértő megnyilvánulásnak fogta fel a cenzúra, hogy a képviselőház egyik legtöbbet szereplő tagja, a Keresztény Nemzeti Szocialista Front elnöke, a nyilas mozgalmat támogató *Pesti Újság* főszerkesztője, Maróthy (Meizler) Károly újságjában akként kívánta jellemezni más, konkurens pártok képviselőit, hogy leírta: amikor egy derék építőmester választója meglátogatta, a 359 parlamenti képviselőből mindössze 18-an vettek részt a plenáris ülésen.

A sűrűn emlegetett kiegyensúlyozottság látszatára igen ügyelő főcenzor Ullein-Reviczkynek 1941 végén egyébként még arra is volt gondja, hogy szigorúan bizalmas körlevélben hozza az „összes cenzor úr” tudomására: „Küszöbön áll egy olyan kormányrendelet kiadása, amely elkobozza a zsidók rádiókészülékeit. Ügyelni kell arra, nehogy valamelyik lap ilyen tárgyú követeléseket hangoztasson, és ne úgy tűnjék fel a dolog, mintha a kormány ezt (...) unszólásra hozta volna.”

A helyzet csak fokozódott. A németek oldalán háborúba lépett ország irányított sajtójának főellenőre, Ullein-Reviczky 1942 elején egy, a főszerkesztőknek tartott kötelező eligazításon bejelentette, hogy a cenzúra attól kezdődően törölni fog „minden olyan Magyarországgal foglalkozó külpolitikai cikket, amely a legcsekélyebb szuggesztíót vagy indítványt tartalmazza arra nézve, hogy Magyarországnak mit kellene tennie, vagy mit ne tegyen a kormány”. „Ha tehát külpolitikai tekintetben volnának is véleménykülönbségek a magyar közéletben – folytatódott a sajtófőnöki intelem –, úgy ezek a sajtóban nem nyilváníthatók ki.” Így eshetett meg, hogy 1942. január 15-én a 18 országos napilap, pártállásától s felfogásától függetlenül a sajtófőnök intencióját követve immár egyöntetűen a „tüntető melegséggel” vagy a „túl-

áradó szeretettel” formulát használta főcímében az olasz külügyminiszter magyarországi fogadtatásának jellemzésére.

A jobboldali, valamint a kormánylapok februárban aztán azt az utasítást kapták, hogy a jövőben „egységesen, azonos jelzőkkel emlékezzenek meg az ellenséges vezérekről”. Miközben a szerkesztőségek és a cenzorok figyelmét Ullein-Reviczky nyomatékka hívta fel arra, hogy a frissiben megválasztott kormányzóhelyettes úr őfőméltósága, Horthy István személye épp olyan védelem alatt áll, mint apjáé, a kormányzó Horthy Miklóse, az angol miniszterelnök, Winston Churchill ajánlott eposzi jelzője „a birodalom sírásója” lett, Sztálinnal kapcsolatban a „bolsevista gyilkos” szócsoporthoz egységesítették a kötelezően ajánlott érzelmeket, míg Rooseveltt „a háború legfőbb bűnöse” díszjelzőt kapta az alkotó kedvű hivatalnokok jóvoltából.

Alig telt el azonban nyolc hónap – igaz, közben Bárdossy Lászlót a „hintázní” próbáló Kállay Miklós váltotta fel –, s „a legilletékesebb helyről”, értsd a miniszterelnökségről új, a cenzúra parancskönyvében megint csak akkurátusan rögzített instrukció érkezett: „Hagyják békén a lapok az idegen államfőket, azokról tiszteletlenül, becsmérlően vagy gúnyosan írni (...) nem lehet, és nem fér össze a magyar lovagiassággal sem.” A precíz hivatalnokelnök, Rákóczy mindenesetre még azt is feljegyezte, hogy arra a tudakozódásra, miszerint „mi a szempont” Sztálin esetében, azt az eligazítást kapta: „Sztálin nem államfő.”

A kormányzati szándékok sajátos lenyomataként megőrződött dokumentumok talán legfurcsábbika 1942. augusztus 27-én keletkezett. Történt ugyanis, hogy a repülőszerencsétlenséget szenvedett Horthy István temetési szertartása közben, amikor már a koszorúkat vitték ki a Parlamentből, a főlépcsőházban leszakadt egy csillár. A malórt végül az alábbi utasítással kívánták meg nem törtéنتté tenni a cenzorok: „Tekintettel arra, hogy ebből a tényből az olvasóközönség gyenge idegzetű és babonára hajlamos tagjai helytelen következtetéseket vonnának le, a bizottság úgy határozott, hogy az erre vonatkozó híradást az összes lapból törli.” Más, nem mellékes kérdés, hogy a cenzúra riadalmát kiváltó hír, a pletykák természetrajza szerint kiszínezve – a szóbeszéd több tucat halálos áldozatot emlegetett – futótűzként terjedt, cáfolatául is szolgálva egyben a teljes mértékben megrendszabályozható sajtó legendájának.

Oldalvágás

Selejtlistabotrány 1950-ben

„Ha mi azt mondjuk: nem kérünk a reakciós nyugati kultúrából, akkor az ellenség buzgón helyesel, és selejtlistára teszi Cervantest és Swiftet. (...) Ha mi azt mondjuk: le kell küzdenünk a nacionalizmus szellemét kulturális életünkben, akkor az ellenség élénk fejbőlintások közben Gárdonyi Gézá, Benedek Elek, a magyar népmeséket vonja el gyermekeinktől...” – ütött ismét egy hatalmasat a „belső ellenségen” (értsd: akkori, de hamarosan már csak egykori elvtársain) Révai József népművelési miniszter, egyúttal a politikai bizottság tagja a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) 1951. február végén tartott III. kongresszusán. Szóhasználatuk voltaképp előrevetítette államtitkárának, a beszédében néven ugyan nem nevezett Losonczy Gézának két héttel későbbi letartóztatását.

Losonczyt – aki utóbb az 1956-os utolsó Nagy Imre-kormány államminisztere lett, majd belehalt a készülő Nagy Imre-per mindenre, így a mesterseges táplálásra is kiterjedő „vizsgálataiba” – már 1951 januárjában elcsapták. Igaz, akkor még nem teljesen: a börtön felé vezető útján feltételes megálloként szűk másfél hónapig még az éppen induló Szépirodalmi Kiadó igazgatója lehetett. Az MDP központi vezetőségi tagjaként 1951. március 17-én letartóztatott egykori államtitkár „bűnlajstromán” azonban a „szokásos” államellenes szervezkedés mellett előkelő helyen szerepelt az imént megpendített, selejtlistaügynek nevezett, történetileg azonban még korántsem feltárt könyvbezúzatási história.

Ami tény: 1950. november 9-én a budapesti – még magánkézben lévő – antikváriumok, illetve magánkönyvkereskedők boltjai előtt rajtaütésszerűen megjelentek a Papírforgalmi Nemzeti Vállalat teherautói, és a platókra dobálták azokat a könyvcsomagokat, amelyeket a kereskedőknek egy korábban kapott lista szerint egy hét múlva amúgy is be kellett volna szolgáltatniuk. Október végén – a könyvtárak sajátos szelektálását követően – ugyanis a magánkönyvterjesztők is kézhez kapták a 2. számú útmutató népkönyvtárak (üzemi, falusi, városi könyvtárak) rendezéséhez című, 169 oldalas, mintegy 6 ezer könyvcímet felsoroló kiadványt, azzal a felszólítással, hogy a benne szereplő „nemkívánatos könyveket” ki kell selejtezni. A november 6-ai razziát követő napokban pedig mintegy 120 ezer kötet vált a könyvzúzda martalékává.

Az illetékesek hiába próbálták diszkréten kezelni az egyébként titokban aligha tartható akciót. A külföld – részben a Szabad Európa Rádióból felhangzó riadó hatására – még akciókra is hajlandó volt: nem sokkal később, november közepén például Párizsból tiltakozó diplomáciai jegyzék érkezett a

Külgügyminisztériumhoz, mondván, teljességgel felfoghatatlan, hogy például Alexandre Dumas francia polgár regényeit miként ítélték halálra a magyar hatóságok. Az ügyben keltett „zaj” végül is olyannyira felerősödött, hogy a politikai direktívákat, az egyoldalú esztétikai értékítéleteket és a kétségkívül elkerülhetetlen állományritkítás valós szempontjait egyaránt tükröző selejtlista több ezer indexre tett tételéből a botrány kipattanása utáni revízió mintegy félszáz műnek megkegyelmezett. Olyannyira, hogy az MDP III. kongresszusa előtti héten a már államosított könyvesboltok vezetői „szigorúan bizalmas” utasítást kaptak, mely szerint „az alatt felsorolt könyvek-ből” kötelesek a kirakataikba „néhány példányt feltűnő helyen elhelyezni”. Így hirtelenjében rehabilitálódtak a már idézett Révai-beszédben példaként említett írókon kívül egyebek mellett az osztrák Stefan Zweig és a német Hans Fallada, az angol H. G. Wells művei csakúgy, mint a Shakespeare drámaíró mesévé szelídítő angol Lamb fivérek.

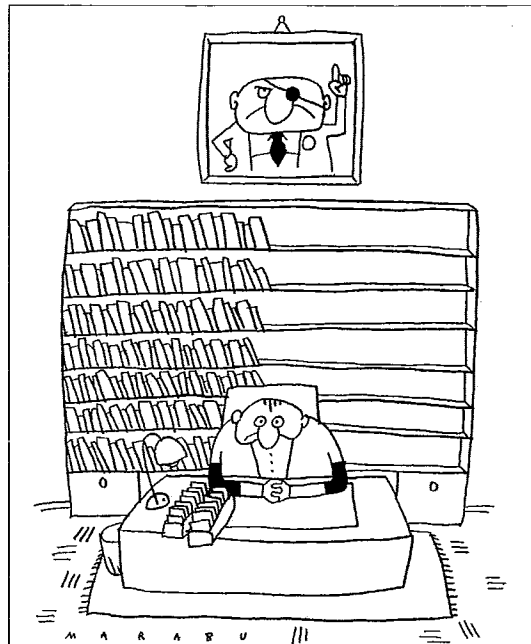
Egyébként korántsem ez volt a könyvek B-listázásának első menete. Varga Sándor, a magyar könyvtörténet kutatója egyik 1982-es idevonatkozó tanulmányában első előzményként megemlíti az 1945. február 26-án aláírt fegyverszüneti egyezmény egy paragrafusát, amely előírta „a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek” megsemmisítését. Az e célra felállított indexbizottság másfél esztendei munkával akkor mintegy 2700 kiadványt vett fel a bezúzendó művek jegyzékére.

Aztán a fordulat évében, 1948-ban is „kiderült”, hogy még számos „antidemokratikus” könyv van forgalomban. Sajátos divattá lett tehát a legkülönbébb „nem ajánlott”, selejtezésre vagy a forgalomból való kivonásra ítélt művek listáinak összeállítása. 1949 áprilisában például a kultuszminiszter, Ortutay Gyula jegyzi azt az utasítást, amely szerint az iskoláknak 107 kiadványt „kettétépett állapotban, szorosan becsomagolva” s haladéktalanul át kellett adniuk a már ugyancsak említett papírhulladék-forgalmi vállalatnak. A hetek és hónapok során a listák egyre terjedelmesebbek lettek, s amikor 1949 júliusában az addigi Vallás- és Közoktatási Minisztérium mellé (vagyis inkább fölé, majd helyett) létrehozták a Népművelési Minisztériumot, sok egyéb mellett a könyvkiadás és -terjesztés állami felügyelet alá vonása is feladatává vált. Ezek részeként tovább gyártódtak a listák, amelyek aztán mind több könyvet minősítettek „antidemokratikusnak”, „silánynak” és „értéktelennek”. Helyenként már az is elég volt egy-egy mű száműzéséhez, ha mondjuk az egyébként „alkalmasnak” minősített klasszikus munkáját – mint történt az a selejtlistaügy szimbólumává tett Cervantesszel – egy politikailag nemkívánatos személy, adott esetben a diktatúra helyett az emigrációt választó Márai Sándor előszava vezette be.

Szinte lehetetlen képet adni az eltanácsolt könyvekről. A listákra az irodalomtörténet által magasan jegyzett Szabó Dezsővel, Kodolányi Jánossal együtt került fel a sokkötetes, egykor népszerű, mára elfelejtett Gaál Mózes

éppúgy, mint a klerikális és monarchista költő Habsburg József Ferenc és a Karinthy Frigyes magyarította Milne-kötet, a *Micimackó*. Ez utóbbi Petőfi és Csokonai Vitéz Mihály verseskönyveivel együtt csupán azért, mert úgy-mond reakciós kiadók adták ki.

A dolog tehát korántsem volt előzmény nélkül való, a botrány azonban mégiscsak az említett 1950-es őszi „nagytakarítás” lett. Kövér György történész – a Losonczy Gézáról írott életrajzi monográfia szerzője – szerint pedig

Marabu karikatúrája

közvetlen előidézője nem más volt, mint a Népművelési Minisztérium főcsoportfőnöke, a hazai történettudomány későbbi keményvonalasaként számon tartott Nemes Dezső, aki akkori hatáskörét jócskán túllépve adott utasítást: immár a magánantikváriumok és magánkönyvtárak is hajtsák végre a „leltározás” e sajátos formáját. Az államosítás előszelét joggal érzékelő antikváriusok egyebek mellett a Magyar Tudományos Akadémia elnökéhez, Ruzsnyák Istvánhoz fordultak segítségért, aki a betegeskedő Révai helyett Losonczy Gézának címezte aggódó levelét. Válaszában az államtitkár igyekezett ugyan megvédeni a minisztériumi mundért, ámde leírta azt, a vizsgálat során utóbb ellene fordított mondatot is, miszerint a selejtlista alapján „értékes könyvek nem kerülnek veszendőbe”.

Ez még csak benn maradt a falakon belül, ámde e civil kurázsi utolsó nyilvános felhördülése nyomán támadt külföldi visszhang kínos helyzetet teremtett – különösen egy pártkongresszus előtt. Kövér György kutatásai során rálelt arra a kilencoldalas, ugyancsak a „Szigorúan bizalmas” jelzetet viselő, 1951. január 2-ai jelentésre is, amelynek alaphangját valószínűsíthetően Révai határozta meg. A kultúrdiktátort nyilvánvalóan kényelmetlenül érintette a skandalum, ha másért nem, azért, mert tapasztalt moszkovitaként tudta, hogy legalább egy felelősnek kell majd lennie. Ő mindenesetre, saját skalpját is veszélyben érezve, gyorsan „kijelentkezett”. „Az a bizonyos se-

lejtlista – írta egy Rákosi Mátyásnak küldött, mentegetődzést vádirattal házító kis cédulán –, ami körül most folyik a pofázás Nyugaton, azért folyhat, mert selejtre tettük a többi közt Cervantest, a *Kalevalát*, Grimm és Andersen meséit, Gárdonyi Gézá, Benedek Elek által összegyűjtött magyar népmeséket, Márki Sándort stb. Én szabadságon voltam és L.[osonczy] az egész ügyet »átpasszolta« Nemesnek.”

Ma még tisztázatlan az ügy minden részlete, de az akkoriban kreálódó ügyek mechanizmusának ismeretében még az sem teljesen valószínűtlen feltetelezés, hogy a selejtlistabotrány akár kapóra is jöhetett a Losonczy eltávolítására ürügyet keresőknek. Az okot sem kellett sokáig keresni. Az államtitkár apósa, a később a Nagy Imre-csoport meghatározó személyiségévé lett Haraszi Sándor – más ügyben – már letartóztatásban volt. Kövér szerint mindenesetre figyelemre méltó, hogy az ügyben lefolytatott pártvizsgálat jegyzőkönyve – amelyet a kivizsgálással megbízott Lakatos Éva, akkoriban az MDP központi vezetősége agitációs és propaganda osztályának helyettes vezetője, 1958 után az Országos Filharmónia igazgatója szignált – sem ad választ arra a kérdésre, miért és kinek vált hirtelenjében oly fontossá az ominózus azonnali zúzatás, amelyre Nemes Dezső – akinek ugyebár Révai szerint Losonczy „átpasszolta” az ügyet – akkoriban e tisztségből aligha adhatott volna utasítást valamilyen felső sugallat nélkül.

Ily módon tehát a szóban forgó jelentés a bűnbakképzés iskolapéldájának is tekinthető. Ezt támasztja alá egyebek mellett az is, hogy vizsgálóbizottság a selejtlista összeállítóját, a könyvtári osztály vezetőjét, Horváth Verát, valamint fölöttesét, Nemes Dezsőt csupán „hozzá nem értésben és politikai vak-ságban” marasztalta el. A lelkiismeretes ellenőrzés elmulasztását rótták viszont fel az irodalmi osztály akkori vezetőjének, Lukácsy Sándornak – a későbbi irodalmárnak, aki *Boldogult funkciókórban* címmel a nyolcvanas évek közepén megírta rövid lélegzetű, kirúgással végződött hivatalnokoskodása történetét.

Akit viszont, közelgő letartóztatását is előrevetítve, „bűnös” közömbösséggel vádoltak meg, az Losonczy Géza volt. Ő egyébként, amikor 1956. június 27-én, a Petőfi Kör sajtóvitáján a Nagy Imre-csoport nevében elmondott önkritikus felszólalásával – három esztendei börtön után – visszatért az országos politikai közéletbe, határozottan szögezte le: „A nevemmel összekapcsolt selejtlistaügyről és könyvek bezúztatásáról önkritikailag nem tudok nyilatkozni, mivel ehhez semmi közöm nem volt.” S hogy az 1950-es, botrányra fajuló selejtlistaügyet voltaképp csak ürügyként használták fel, azt talán az is bizonyítja, hogy a Révai irányította minisztérium 1952–1953-ban közreadta a nyilván „körültekintőbben” lajstromozott, de már 15 ezer tételt tartalmazó, *Elavult könyvek* című jegyzékét. Ebben azokat a műveket sorolták fel, amelyek – az előszó szerint – „nem érdemesíthetők arra, hogy a kulturális felemelkedés útján járó dolgozó népünk olvasmányai legyenek”.

Szorosra zárt sorok

Problémás könyvek, 1957–1958

„A Lovas Márton által írt könyvet letiltattam.” E szűkszavú bejelentés a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) ideiglenes intézőbizottságának 1957. március 12-ei ülésén hangzott el az akkor Kádár János után az elsőnek számító, alig egy hónapja – az államminisztérium mellett – adminisztratív titkárként is szorgoskodó Marosán György szájából. Az intézőbizottság utólag, forradalmi lendülettel rábólintott a 10 ezer példányban kinyomtatott – *Mi történt Budapesten október 23-tól november 4-ig* című – kötet bezúzását elrendelő intézkedésre. Egyidejűleg a szerzőtől visszavonta az „ellenforradalom” tetteit leleplezni hivatott, *Fehér Könyvek*ként emlegetett kötetek (társ)szerkesztői megbízását, s kötelezte őt, hogy a betiltott könyvéért felvett honoráriumot –összecszerülésről nincs említés – fizesse vissza.

1957 áprilisától tehát (újól)ag érvénybe lépett a párt legfelsőbb vezetésének cenzurális joga, pontosabban: kötelezettsége. Az említett módon megbüntetett 51 éves szerzőről egyébként aligha mondhatni, hogy mozgalmi ügyekben tapasztalatlan lett volna. Az egykori illegális ifjúkommunista majd 15 évet töltött emigránsként a Szovjetunióban – közte három esztendőt a gulágon. 1946-ban hazatérve a párt Szikra Könyvkiadójának főszerkesztője lett, 1949-től a budapesti pártbizottságon dolgozott, s 1955-ben ugyanott osztályvezetőként karrierje csúcsára is ért. Ebben a „funkcionáriusi” minőségében – „a mundér becsületének védelmében” – utasítja vissza 1956 októberének közepén Háty Gyula nevezetes Kucsera-cikkét az *Irodalmi Újság*ban. Lovas 1956-ban a Köztársaság téri ostromot a pártházon belülről átélve az újjászerveződő agitprop osztály munkatársaként próbálta hasznosítani magát. Nem mondható hát véletlennek, hogy az 1956 előtti *Szabad Nép* első emberével, Betlen Oszkárral, valamint az utódlap, a *Nép-szabadság* – ugyancsak keményvonalas – főszerkesztőjével, Nemes Dezsővel közösen kaphatott megbízást a már említett *Fehér Könyv*-sorozat (anonym) szerkesztésére.

A Lovas-kötet betiltása alig több mint egy hónappal előzte csak meg az 1957. június végi, az esedékes kongresszust helyettesítő országos értekezletet, ahol is a Moszkvából hazaengedett Révai József – a Rákosi-éra szellemi zsandárja – eszmei tisztaságot szorgalmazva emelt szót a „rég elvtársak” mellőzése ellen. A balról jövő nyomást Kádár azzal a kijelentéssel semlegesítette, hogy Révai tulajdonképpen „a bukott vezetés összetört zászlaját lengette meg”. Eközben megakadályozta, hogy Révai bekerülhessen a legfelsőbb vezetésbe, amely a hivatalosan meghirdetett kétfrontos harcot már

amúgy is szívesebben folytatta „jobbfelé”. Nos, a Kádár-vonal erősítéséhez jöhetett kapóra az üggyé dagasztott Lovas-kötet is, amely a mind gyakrabban árulóként emlegetett Nagy Imrét csupán gyengekezű, sodródó személyként ábrázolta. Arról nem is szólva, hogy – az utólagos bírálát szerint – egyáltalán „nem mutatott rá a Nagy Imre–Losonczy-féle csoport pártegységet bomlasztó, frakciós tevékenységére”.

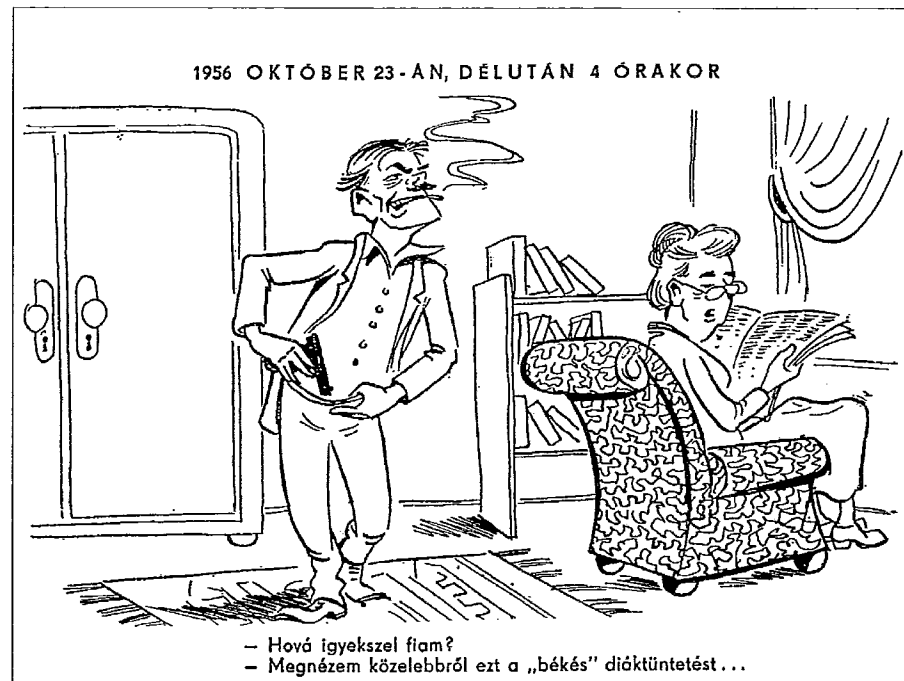
A példát statuáló pártvezetés „októberi eseményekkel kapcsolatos” ideológiai bekeményítése egyébként elég pontosan nyomon követhető az 1957 során megjelent számos kiadvány alapján. Az év elején, közepén közreadott írások még – persze Lovasnál óvatosabb megfogalmazásban – meg-megpendítik, hogy az utcai megmozdulásokat az elégedetlenség is motiválta, a később napvilágra került munkák már az október 23-ai tüntetés szervezőitől is megvontak mindenfajta jóhiszeműséget.

A Lovas-ügy jó időre megfelelő figyelmeztetésnek bizonyult: a szigorúan ellenőrzött kiadványokkal több mint egy évig nem is volt baj, a könyvkiadói gépezet olajozottan termelte a tudományos mezbe öltöztetett megbélyegző politikai broszúrákat. Ám 1958 júniusa, Nagy Imre kivégzése után alig másfél hónappal az ideiglenes intézőbizottságból időközben politikai bizottsággá alakult grémium ismét úgy érezte: hatástalanítania kell egy – nézete szerint – időzített ideológiai bombát. A testület 1957 végén még rábólintott ugyan a Párttörténeti Intézet javaslatára, tegyenek közzé egy, „az ellenforradalom történetét bemutató” kötetet, ám az eredeti elképzelések szerint a „csak kézirat gyanánt”, s mindössze 3 ezer példányban tervezett összeállítás munkálatai közben mind több zavar támadt. Problémaként vetette fel például a lektor, Győri Imréné, hogy a korabeli dokumentumok „nem leplezik le megfelelően a revizionistákat”. A szerkesztők ezen egy „alapos előszóval” kívántak segíteni. A már lektorált, megszerkesztett kézirat nyomdába adása előtt két héttel azonban megjelent a Nagy Imre és társai kivégzéséről szóló közlemény, a Kossuth Kiadó szerkesztőit az agitprop osztály munkatársa (majd 1980–1982 között a vezetője) Győri Imre még figyelmeztette is, hogy várják meg a *Fehér Könyv* 5. kötetének megjelenését, végül közös megegyezéssel mégis a nyomdába adás mellett döntöttek.

Augusztusban aztán kitört a botrány. A pb, ahogy ilyenkor szokta, vizsgálatot rendelt el. A felelősség, valamint a dokumentumkötet szerkesztési és kiadási elveinek és – talán ez hatott a legfélelmetesebbnek: – céljainak megvizsgálására Biszku Béla vezetésével négytagú bizottságot állítottak fel. Nemes Dezső és Aczél György mellett helyet kapott még Szirmai István is, akit a két fő vádlott – Kálmán Endre, a Párttörténeti Intézet igazgatója, valamint Betlen Oszkár – hiába nevezett elfoglultnak.

A bizottsági jelentés megállapította, hogy a tervezett dokumentumkötet megjelenése esetén súlyos politikai károkat okozott volna, mert ellenkezőjét mutatta annak, amit a párt a témáról megállapított, illetve amit a Nagy Imrét

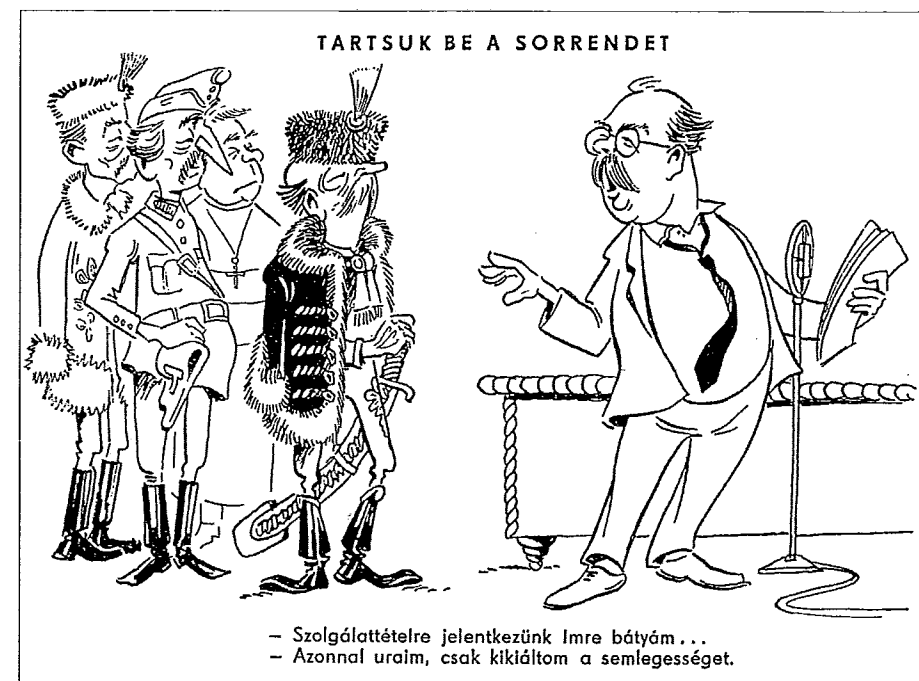
halálra ítélt bíróság kimondott. A megbocsáthatatlan vétek persze az volt, hogy a szerkesztők „a kötetbe be kívánták csempészni” Kádár János két, 1956. október 30-ai és november 1-jei, az október 23-án kezdődött eseménysorozatot forradalomnak elismerő beszédét is. (Az ügyben szintén aktivizálódó Marosán György évtizedekkel később, a *Fel kellett állnom* című, 1989-ben közreadott memoárjában – Kádárt megbuktatni szándékozó – „címeres rákosisták” összeesküvéseként aposztrofálta az esetet.)

Rajzok az 1958-ban megjelent, majd bezúzott Kádár-hű karikatúrakötetből

A pb szeptember 2-án tárgyalta meg a jelentést, ahol is Nemes szóbeli kiegészítésében már jobboldali oportunizmussal vádolta meg a Párttörténeti Intézetet, s eszmei nagytakarítást javasolt. A vészbírósággá átalakult pb elé citált „kinevezett” felelősök egyike, a kötet szerkesztésével megbízott fiatal történész, Szabó Éva azzal próbálta magyarázni a bizonyítványt, hogy „támadási felületet adunk azzal, ha éppen Kádár elvtárs emlékezetes beszédét hagyjuk ki” egy ilyen átfogó kiadványból. Az intézet akkori igazgatója, a nála jóval nagyobb politikai tapasztalattal és mozgalmi múlttal rendelkező Kálmán Endre viszont felismerte a rá leselkedő veszélyt, s egy sajátos sasszéval rögvest megbélyegezte munkatársainak a „mindenáron tárgyilagosságra való” törekvését. De volt azért mentő szava is Kádár ominózus, 1956. októ-

ber 30-i beszédéről: „Persze nem olyan beszéd, amit propagálni kell, de nem is olyan, amit szégyellni kell. Igaz, hogy ebben a beszédében Kádár elvtárs bejelentette, hogy elfogadta a koalíciós alapokra való visszatérést, de hangsúlyozza, hogy a testvérharc elkerülése végett kényszerűségből teszi ezt.” A november 1-jei MSZMP intézőbizottsági nyilatkozatról pedig Kálmán „köztudomásúnak” mondja, hogy az nem Kádár nyilatkozata volt. Az önkritikában is nagy tapasztalatokat szerzett Betlen Oszkár azzal kezdte felszólá-

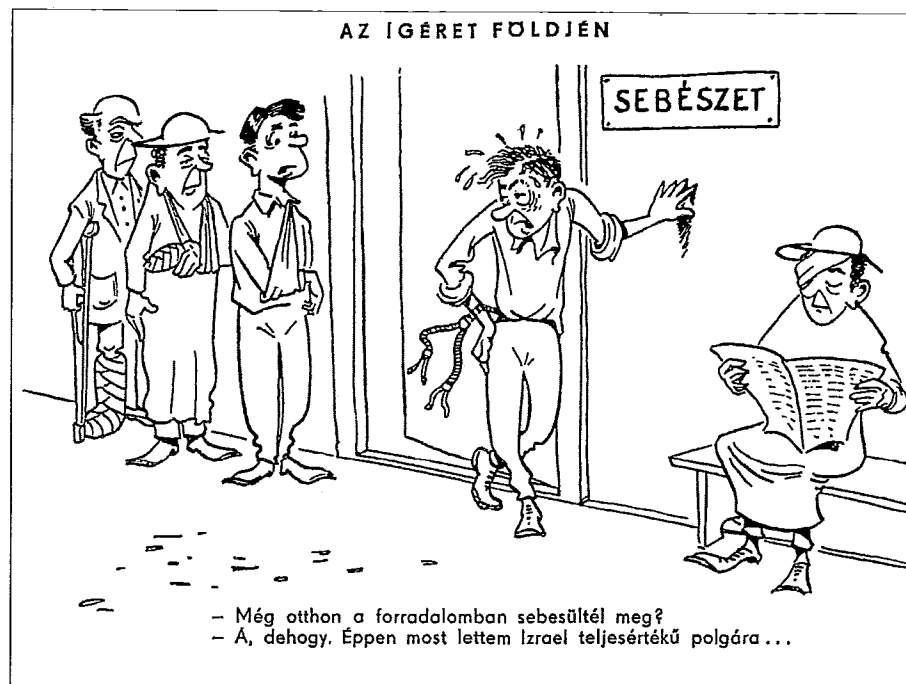

lását, hogy tisztában van vele: durva hibát követett el, majd azt bizonygatta, hogy a Kádár-beszéd éppen hogy világossá tette volna a tömegek előtt, hogy Kádár a további vérontás elkerülése végett ment csak bele a koalícióba.

A már említett visszaemlékezésében Marosán – szokásához híven megint csak pontatlanul – úgy emlékezett, hogy a távol lévő Kádárt az egész politikai bizottsággal szemben egyes-egyedül neki kellett megvédenie. A pb üléséről készült jegyzőkönyv szerint viszont mások mellett Apró Antal is a „tárgyilagosság és a történelmi hűség rothadt polgári szemléletével” való leszámolásra buzdított, a pályája felívelő szakaszához érkező – funkciója szerint még csak művelődési miniszterhelyettes – Aczél György pedig annak a meggyőződésnek adott hangot, hogy ideje lenne az intézetet „beállítani a párt politikájának

szolgálatába". A vitát végül anélkül zárták le, hogy tisztázták volna, valójában balról avagy jobbról érkezett a támadás. Viszont elfogadva a bizottság nagyta-
karítási javaslatát, egyhangú határozatot hoztak az intézeti igazgató, Kálmán
leváltásáról, s persze nyomban leállították „a párt politikájával ellentétes ten-
denciájú” kiadvány munkálatait is.

A szóban forgó dokumentumkötet előzményéhez tartozik, hogy ugyan-
csak a Párttörténeti Intézet szellemi gondozásában 1958 januárjában *Ellenfor-*

radalom Magyarországon címmel már napvilágot látott az a tanulmánykötet is, amelynek „hibátlan” előszavát minden bizonnyal a kötet ugyancsak ano-
nim szerkesztője, Betlen Oszkár írta, s leszögezte benne: „Ha a haladást kép-
viselő forradalmi munkásosztály szemléletével tanulmányozzuk”, akkor a
közelmúlt, vagyis „56 történelme is tárgyilagosan feltárható”. Az augusztus-
ban kitört botrány azonban nemcsak a dokumentumkötet megjelenését mos-
ta el, hanem a háromkötetesre tervezett tanulmánygyűjtemény második és
harmadik kötetét is. S nemcsak azt. Még el sem ültek az ideológiai csatározás
verte hullámok, amikor Kádár János dolgozószobájában megszólalt a tele-
fon. A vonal másik végén a mozgalom költő-pártmunkásából akkor épp a
Kossuth Kiadó igazgatói székében ülő, utóbb az egyik fő párttörténészként

is működő Vass Henrik jelentkezett, s „elvtársi tanácsot” kért a párt első tit-
kárától. Noha őt ugyan az említett ügyben az éberség hiánya miatt még nem
marasztalták el, de „a kézirat nyomdába kerüléséért viselt felelőssége tár-
gyában” azért vizsgálat már ellene is elindult. Érthető óvatossággal számolt
be tehát Kádárnak arról, hogy a kiadónál éppen akkoriban készült el az *Októ-
ber 23.* címet viselő karikatúrakötet, de – jelezte – „a megváltozott helyzetre
tekintettel” megfontolandó a 12 ezer példányban kinyomtatott kötet terjesz-
tése. Két nappal később telefonon megérkezett Kádár személyes útmutatása:
a kiadványt azonnal küldjék zúzdába! A papírmalom őrlőköveit csak né-
hány – mindmostanáig lappangó – kötet élte túl (az egyik megmenekült pél-
dányt a Szabad Európa Archívum őrzi).

A múlt eme kétes relikviájának legfőbb különlegessége az, hogy amit
tudni lehet róla, azt jószerével csak a kiadvány maga tartalmazza. Még arról
sem őrződött meg semmifajta okmány, kinek az agyából pattant is ki egy
ilyen „vicces könyv” ötlete, s ki engedte nyomdába adni a rajzokat néhány
hétrel Nagy Imre kivégzése után. De még az is kideríthetetlen, valójában ki is
volt a könyv Máté György jegyezte előszavában fiatal karikatúrarajzolóként
emlegetett – többstílusú – Pogány Sándor. Bárki volt is, munkáit – amint azt
az előszó is méltatta – valóban „a harag és a gyűlölet gúnyja” lengte át. A raj-
zok láttán ideológiai szempontból persze nemigen merülhetett fel kifogás,
mivelhogy – ugyancsak az előszó frazeológiáját idézve – a „szilárd szemléle-
tű szenvedélyes rajzoló” megfelelő politikai szemszögből „a fasiszták, osz-
tályellenségek, gátlástalan imperialisták és hitehagyottak” cselekedeteit lep-
lezi le. Csakhogy a június 16-ai kivégzések után néhány héttel megjelentetni
kívánt kötetéről még az egyébként a kegyeleti dolgokra nemigen finnyás Ká-
dár is jó érzékkel jegyezte meg: „Nemzetközileg nagy visszatetszést kelte-
ne.” Eme – a pb kollektív bölcsességét mellőző – vélemény aztán el is döntöt-
te az egyébként a nem is diszkrét zsidózástól sem visszariadó mű sorsát.

Talán nem merész az a feltételezés, hogy az említett három könyvfiaszkó
is közrejátszhatott abban, hogy a karikatúrakötet bezúzását követően igen-
csak megcsappant az 1956-os kiadványok száma. Ebben persze nyilván más
megfontolások, így a konszolidáció irányába tett lépések is szerepet játszo-
tak. Ezért az „ellenforradalom” nagyívű megbélyegzése évekig olyan szép-
irodalmi feldolgozásokra hárult, mint Berkesi András *Októberi vihara*, Fehér
Klára *Idegen víztükrörje* avagy Mesterházi Lajos *Pokoljárás* című regénye.

Zúzó vihar

Rostált könyvek

Magyarországon a hivatalosan nem létező cenzúra az 1956 utáni sok tízezer-nyi kötetnek csupán elenyésző töredékét ítélte utólagosan megsemmisítésre, illetve – jobb esetben – évtizedes raktárcsendre. Erre már csak azért is ritkán került sor, mivel az irodalom, a könyvkiadás – s általában az írott, kinyomtatott szó – ellenőrzésére, a szerzőkkel, szerkesztőkkel való elbeszélgetésekre, meggyőzésükre soklépcsős, részben informális rendszer alakult ki: s ebben bőven adódott mód és lehetőség a nemkívánatos gondolatok (helyenként csupán mondatok) kiszűrésére. Éppen ezért külön-külön is tanulságosak azok az esetek, amikor a 33 éven át egyeduralkodó Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) korifeusai, kisebb-nagyobb botrányokat is felvállalva, egy-egy, a sűrű hálón átcsúszó mű betiltása vagy bezúzatása mellett döntöttek.

A szüzesség e tekintetben gyorsan elvétetett: a Kádár-korszakban először feltehetően 1957 tavaszán került sor kinyomtatott könyv betiltására, Lovas Márton az „ellenforradalmat” elítélő könyve – akkor még – ideológiailag hibásnak bizonyult. A nem sokkal későbbi áldozat az a *József Attila Emlékkönyv* lett, amelyet még 1956 előtt állított össze a költő életrajzának akkori kutatója, Szabolcsi Miklós irodalomtörténész. A közbelépés oka pedig az volt, hogy az emlékkönyvbe felvett visszaemlékezésekből először derült (volna) ki a nyilvánosság számára, hogy a költő és az illegális kommunista párt viszonya – minden korábbi legenda ellenére – egyáltalán nem volt felhőtlen. A kötet 1957 decemberében, a költő halálának 20. évfordulójára megjelent ugyan, az ugyanez alkalomból a Madách Színházban tartott ünnepségen azonban a párt akkor második emberének számító Marosán György kijelentette: az említett viszony több mint felhőtlen volt. A 3 ezer példányban kinyomtatott könyvet erre föl rövid úton „visszavonták”, és egy szigorúan őrzött raktár mélyére süllyesztették. Végül vélhetőleg csak azért nem került a csepeli papírmalomba, mert hogyan nézett volna ki, ha zúzdába kerülnek a kötet egyik, a költőre emlékező illusztris szerzőjének – magáról Kádárról volt szó – sorai is. A kötet szerkesztőjének, az 1956 utáni kulturális irányítás egyik meghatározó személyiségévé emelkedő Szabolcsi Miklósnak háromévi győzködés után még új, hatalmi pozíciójából is csak annyit sikerült elérnie, hogy 1961-ben ötszáz tiszteletpéldányt juttathasson a kutatóknak, illetve a könyvritkaságokat gyűjtő elvtársaknak.

A könyvkiadást jól ismerők egybehangzó vélekedése szerint utólagos betiltásra egészen a hatvanas évek végéig nem nagyon volt szüksége a politikának: az irányított irodalom irányítói – ahogy azt az *Írók póráza*n című, A Ki-

adói Főigazgatóság irataiból alcímű, 1992-ben megjelent dokumentum-összeállítás is bizonyítja – körültekintően és hatékonyan dolgoztak az MSZMP egyébként rendkívül változékony művelődéspolitikájának megvalósításán. Voltak persze csak az utolsó pillanatban észrevett és korrigált gikszerek is: 1960-ban például az Európa Könyvkiadó megjelentette a fiatal francia író, Paul Guimard *Hárman Párizsban* című kisregényét, amelyben azonban – egy politikailag teljesen ártalmatlan szöveggörnyezetben – súlyosan kifogásolható szóösszetételt fedezett fel a szuperlektor. A betiltást vagy az esetleges bezúzást megelőzendő, a kiadó akkori vezető munkatársai a kinyomott 7100 példány mindegyikében zsilteppengével kivakartak három betűt, s fekete tollal beírták a „helyes” szöveget. Így lett az „összeesküvő oroszok”-ból – „összeesküvő orvosok”.

Nem hagyható említés nélkül, hogy a hatvanas évek közepe, második fele a könyvkiadás példa nélkül álló sikeridőszaka. E felfutó – „tűző” – korszak egyik köteteként jelent meg 1968-ban (a prágai kiadás után alig több mint egy esztendővel) a cseh író, Milan Kundera *Tréfa* című regénye. A prágai tavasz, Kundera szerepvállalása, majd „disszidálása” azonban érvénytelenítette a könyv fülszövegén álló megállapítást, miszerint „a regény az elmúlt húsz év bíráló szenvedélyében legkíméletlenebb, legőszintébb és legigényesebb ábrázolása”. A *Tréfa* betiltatott, még eladatlan példányai 1989-ig raktár-mélyek foglyává, az eladottak pedig féltett ritkasággá lettek.

Az 1956 utáni időszak első bezúzásra ítélt kiadványa minden bizonnyal a kétszer is – 1949–1954, illetve 1958–1961 között – külügyminiszterkedő Sík Endre *Vihar a levelet...* című memoárja volt. A nemzetközi Lenin-békedíjas diplomata nyugdíjazása utáni négy memoárkötetét meglehetősen gyors tempóban adta közre a párt hivatalos kiadója, a Kossuth, valamint a Zrínyi Katonai Kiadó. A legutolsót azonban 1970-ben – úgy tűnik – a szokásos körültekintés nélkül, mivel a szovjetunióbeli magyar emigráció húszas-harmincas éveit felelevenítő Sík-memoár alighogy kikerült a nyomdából, a szó szoros értelmében megsemmisítő erejű pártvihart aratott. Hogy pontosan mi volt a kifogás a megbízhatatlannak aligha nevezhető szerző – egyébként feltehetően többszörösen megfontolt és átrostált – kéziratával szemben, mindmáig feltáratlan. Az azonban valószínűsíthető, hogy éppen ez a botrány ihlette 1971 februárjában a művelődési miniszter Ilku Pál szigorúan bizalmas rendelkezését, amelybe a miheztartás végett ez a gondosan fogalmazott mondat is bekerült: „Bár eddig is történtek rendelkezések a politikai okokból külön figyelmet igénylő művek kiadásra előkészítésének módjáról, az előfordult hibák és a fokozottabb gondoskodás szükségessé teszi, hogy a jelentős politikai múlttal rendelkező személyiségek művei kiadásával kapcsolatban néhány fontos kérdést rendezzünk.” Az intézkedés lényege az volt, hogy a „szokásos” kiadói lektorálást követően a fentebb körvonalazott személyiségek munkáit ezután még két, központilag felkért – mint később egyértelműsödött: párttörténeti in-

tézeti – lektorral felül kellett bíraltatni. Noha a miniszteri rendelkezésben szó sem esett a „más országok érdekeiről”, vélhetően nem áll messze az igazságtól az a feltételezés, hogy Sík könyvét – függetlenül a benne leírtaktól – a szovjet ügyek érintése ítélte halálra. Ezt a vélekedést utólag is bizonyítani látszik az a tény, hogy a következő két évtizedben szinte kivétel nélkül csak akkor került sor zúzásra, amikor a megkérdőjelezett műben a „nagy testvér”, a Szovjetunió szerepéről esett szó.

Ezek közül kétségkívül a legnagyobb visszhangot a *Pergőtűz* című 1983-as kötet bezúzása váltotta ki. 1983-ban a második magyar hadsereg doni katasztrófájának 40. évfordulójára Sára Sándor filmrendező *Krónika* címmel 25 részes tévésorozatot készített, de ebből már csak 17 részt mutattak be. Sára Sándor „antimarxista történelemszemlélete” azonnal a sajtóviták pergőtüzébe került, majd a sorozat szöveggönyveként is felfogható *Pergőtűz* című kötetet – „bizonytalan időre, a problémák tisztázásáig” – zárolták. A kötet jövőjére nézve azonban nem sok jót ígért az a tény, hogy a szóban forgó művet beharangozó *Könyvvilág* című lapot 1983 márciusában – mivel „a könyv publikálhatósága ügyében hetekig nem várható döntés” – a címdalra közölt fotó, illetve a 3. oldali ismertetés miatt, biztos, ami biztos, bezúzták, s a szerkesztő, Zentai Péter László figyelmét külön is felhívták arra, hogy az ügyet azért kell bizalmasan kezelni, mert „a publikáció a Magyar Népköztársaság nemzetközi érdekeit sérti”. A pártközpont illetékesei egyébként hosszú ideig azt sem mondták meg a kötet szerkesztőinek, illetve a film alkotóinak, pontosan mi is a kifogásuk. Bár a filmet Óvári Miklós, az éppen illetékes ideológiai titkár maga cenzúrázta, a könyv szerkesztőinek nem adatott meg tárgyalniuk bárkivel is. „Sokadik sürgetésre valaki bediktálta az inkriminált oldalak számait, mondván, a gondok itt vannak” – jegyezte fel őt esztendővel később a *Pergőtűz* című kötet szerkesztőjének, D. Major Klárának emlékező szavait az oknyomozó riportot közlő *Magyar Nemzet*. A könyv végül is 1984 januárjában érett meg a bezúzásra, ekkorra ugyanis – a hivatali indoklás szerint – „kikerült az érdeklődés középpontjából”... Ugyanebbe a „nemzetközi” – vagyis moszkvai – vonulatba tartozott az is, hogy megsemmisítették az 1984-es Los Angeles-i olimpiáról készült kötetet, mivel ha a Szovjetunió egyszer már kierőltette a szocialista országoknál a bojkottot, akkor a nemzetközi eseményről ne is essék szó.

A szovjet érdekek sérelméhez csak közvetve kapcsolódott egy jóval korábbi, 1971-es kötet megsemmisítése. A Móra Kiadó ismeretterjesztő szerkesztőségének vezetője, D. Major Klára – akinek, mint látható, megadatott az a szomorú „dicsőség”, hogy két, végül is bezúzott kötet „gazdája” lehetett – kitalálta: olyan kötetet kellene az iskolások kezébe adni, amelyik Nagy Sándoron kezdve áttekinti a nevezetes hadvezérek életét, csatáit. A problémamentesnek ígérkező kötet ismertetőjében a szerkesztő azzal indokolta a hitleri német hadsereg tábornokának, Erwin Rommelnek a szerepeltetését,

hogy a Hitler-ellenes merényletbe is lazán kapcsolódó tábornok hadvezéri bemutatásával jól példázható, miért is tartott hat évig a második világháború. Ezt az érvelést, látszólag, minden hivatali szint elfogadni látszott – vagy tán a gyerekkönyvekre fordítottatott kevesebb figyelem –, a könyv elkészülte után viszont nyomban kipattant a botrány. A német hadvezér „népszerűsítése” miatti bezúzási határozat után nem sokkal menesztették a kiadó addigi igazgatóját, Kovács Miklóst, D. Major Klárának pedig az évi nyereségrészesedése veszett el a második világháború eme elkésett ütközetében, s állítólag a kötet szerzőjének, Rázsó Gyula hadtörténésznek is ezért akadt el jó időre a tudományos karrierje.

A politika harcmezejétől némiképp távolabbi történet Szalai Miklós, a halimbai plébános két esztendővel későbbi ügye. A teológia mellett Bázalban, ahol a természetes gyógymódok ismerete kötelező tananyag volt, orvosi diplomát is szerzett pap *Fűben, fában – orvosság!* címmel írt (ma úgy mondanánk: népszerű tudományos) ismertető könyvet. S bár a *Natúra Kiadó* a könyv előszavában s magában a szövegben is minduntalan hangsúlyozta, hogy a gyógynövények használata nem helyettesíti az orvoshoz fordulást, ez nem volt elegendő: a „kuruzslás” gyanújába esett kötet elítéltetett, s 20 ezer példányát elnyelte az őrlőmalom.

Számos esetben az irányítás azonban megelégedett azzal, hogy az egyébként mindig is „nem létezőnek mondott cenzúra” szűrőjén átjutott, ám a megjelenés pillanatában valamiért mégis „hibásnak” ítélt könyvet némaságra ítélje. 1978-ban például Illyés Gyulának a *Szellem és erőszak* című tanulmánykötete került tízéves raktárbörtönbe. Illyés – naplójának tanúsága szerint – örülhetett annak, hogy a Magvető Kiadó igazgatója, a kulturális hintapolitika mestereként elkönyvelt Kardos György hajlandó volt neki öt példányt „kicsempészni” a dabasi nyomdából.

A Kádár-rendszerben politikai okokból utoljára 1986-ban indították el a zúzdagépeket. A Szépirodalmi Kiadó üzleti vállalkozásként kívánta megjelentetni a *Révai Lexikont* hasonmás kiadásban. A terv ellen tudománytörténészek, lexikográfusok foglaltak állás, mondván, a századelő ismeretanyagát nem szabad újranyomni, a könyvkiadásnak inkább egy új magyar lexikon kiadására kellene koncentrálnia. Ám a *Révai Lexikon* sorsát nem a helyenként jogos szakmai fenntartások döntötték el, hanem – bármily paradox is – a nagyközönség felfokozott érdeklődésétől való politikusi riadalom. A Révaira ugyanis szinte napok alatt több mint 75 ezer előfizetés gyűlt össze, s egy ilyen „horderejű” ügyet már a politikai bizottságnak kellett megtárgyalnia. Ez meg is történt, és 1986 áprilisában a testület megtiltotta a reprint megjelentetését. A belső pártlegendák szerint Berecz János akkori ideológiai főfelelősnek elegendő volt a grémium előtt felolvasnia a Szamuely Tiborról szóló szócikk olyan kitételét, miszerint „a magyarországi proletárdiktatúra leg hírhedtebb alakja”, meg hogy „az Oroszországban tanult példátlan terrortal

tevékenykedett" – s a verdikt nem lehetett kétséges. Más, nem mellékes kérdés, hogy e legmagasabb szintű döntést a nyilvánosság előtt az akkori kiadói főigazgatónak, Tarnóc Mártonnak kellett – fegyelmezett katonaként – magára vállalnia. Az pedig akár a történelem fricskájának is tekinthető, hogy amikor két évvel később a Szépirodalmi Kiadó – mintegy futva a pénze után – ismét foglalkozni kezdett a Révai megjelentetésével, már az egykori „betiltó”, Tarnóc Márton ült a kiadó igazgatói székében.

* * *

Nevezetesebb betiltások és bezúzások és a kötetek példányszámai

R = raktározás, Z = bezúzás, zt = zárt terjesztés engedélyezve, * = forgalomba hozva 1988-ban, + = új kiadás 1988 után, n. a. = nincs adat

1957

Lovas Márton:
Mi történt Budapesten október 23-tól november 4-ig? (Kossuth) R 10 000
József Attila Emlékkönyv (Szépirodalmi) *R + zt 3000

1959

Babits-Juhász-Kosztolányi levelezése (Akadémiai) R + zt 3000

1966

Bevezetés a programozott tanításba (OPI, Szerk.: Scholz Gyula) R 2500
Pernes Gyula: Ámokfutók (Győr-Sopron Megyei Tanács) Z 1500

1968

Kundera, Milan: Tréfa (Európa) * + R 3300
Vaculik, Ludvik: Szekerce (Európa) R 2550

1970

Sík Endre: Vihar a levelet... (Zrínyi) + Z n. a.
Sorsforduló I-II. (Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez, 1944. szeptember – 1945. április. Szerk.: Karsai Elek és Somlyai Magda. Levéltári Igazgatóság) Z 3000

1971

Dolmányos István: A Szovjetunió története (Kossuth) Z 10 000
Rázsó Gyula: Nagy hadvezérek (Móra) Z + zt 12 000
Eörsi István: Különremény (Szépirodalmi) *R 2400
Kirst, Hans Helmut: Tábornokok éjszakája (Zrínyi) R 24 000

1973

Farkas László: A Messiás (Ecclesia) R n. a.
Képes Évkönyv (Hírlapkiadó Vállalat) R 220 000
Szalai Miklós: Fűben, fában – orvosság!
Gyógynövények és természetes gyógymódok (Natúra) Z 20 000

1978

Illyés Gyula: Szellem és erőszak (Magvető) *R 26 000

1979

Borsányi György: Kun Béla (Kossuth) *R + zt 25 000

1983

Pergőtűz (Minerva) + Z 80 000

1984

Amerika Los Angelesben – Olimpia Amerikában
(Magyar Diáksport Tanács) + Z n. a.

1986

Révai Lexikon (Szépirodalmi) + Z + R 70 000

Törődések és zúzódások

Folyóiratok pellengéren

A sajtómálőrökre vadászó szerencsések 1983 tavaszán igazi szenzációra lelhettek: a *História* című, akkoriban kéthavonta megjelenő történelmi folyóiratnak ugyanis gyors egymásutánban két, majdnem azonos második száma jelent meg. Az első változat példányait áprilisban kezdték árusítani, míg nem a megjelenést követően nem sokkal állami rendszámú autók fékeztek a fővárosi újságosbódéknál, nem vásárlási céllal, de a lapot keresve. A begyűjtés állítólag két óra alatt le is zajlott. Azok, akik a futótűzként terjedő hírek hatására még időben hozzájutottak a laphoz, biztosak voltak abban, hogy a képes folyóirat hátsó borítóján található, a néhai jugoszláv elnököt, Josip Broz Titót véres

kező gyilkosként ábrázoló, ötvenes évekbeli, eredetileg a *Ludas Matyi*-ban megjelent karikatúra váltotta ki a kibékülés „vívmányait” féltők haragját.

Néhány héttel később azonban, amikor már az új, részben módosított, javított lapvariáció is napvilágot látott, kiderült, nemcsak a gúnyrajz helyére került egy semleges, 19. századi életkép, hanem egy fénykép is eltűnt a folyóirat 11. oldaláról. Az, amelyik a budapesti népbírósgot mutatta, amint 1949 szeptemberében ítéletet hirdet Rajk László ügyében. A képpel önmagában nem lett volna semmi baj: a Rajk-per (bizonyos tények kivételével) már rég nem volt tabutéma. Csakhogy a képen látható volt a per egyik népbírája, Barcs Sándor – a megjelenés idején a Magyar Távirati Iroda éppen csak nyugdíjazott vezérigazgatója, de még igencsak aktívan az Elnöki Tanács tagja. A lap utcáról történő bevonását és bezárását elrendelők tehát nemcsak a párt utóbb szégyellt baklövését, hanem egy „köztiszteltben álló személyiség lejáratását” is közlésre érdemtelnek ítélték.

Az a „zúzó vihar”, amely 1956 után, a Kádár János nevével fémjelzett korszakban – ha csak ritkán támadt is fel, de – fenyegetőleg mindvégig jelen volt a magyar könyvkiadásban, a folyóiratokat csupán az 1980-as évek elejére érte el. A hivatalosan nem létező cenzúrára – tudhatjuk meg a szamizdat *Beszélő* egy korai, 1982-es számából – a

Ítélethirdetés a Rajk-perben 1949. szeptember 24-én.
Tanácselnök: dr. Jankó Péter körzeti bíró, a Budapesti Népbírósg elnöke
Népbírók: Barcs Sándor újságíró, Czéh József dolgozó paraszt,
Konta Gyuláné gyári munkásnő, Simon Lajos bűrmunkás

A *História* folyóirat 1983 tavaszi száma 11. oldalának első és módosított változata

folyóiratok esetében sokáig nem is igen volt szükség. A hatvanas-hetvenes években ugyanis elegendőnek látszott az egyszemélyes főszerkesztői felelősség deklarálása, illetve az éppen aktuálisnak tekintett pártvonaltól való látványosabbnak mondható eltérés esetén a főszerkesztő azonnali leváltása. Mint

Rajk László udvari Károlyi Mihályt a Parlamentben
(1946. május 10.)

történt az például 1972-ben, a kecskeméti *Forrás* című folyóirat esetében, merthogy a májusi számban kinyomattott az a rendszer által elfogadhatatlannak nyilvánított mondat, miszerint a „fiatalok Párizsban, Ceylonban, Mexikóban, Csehszlovákiában, Lengyelországban kitárt ingmellel rohannak sortűzbe, szuronyokba”. Az ifjúság ideáljait taglaló cikk szerzője Fábrián László (a rendszer-váltás után az *Új Magyarország* című lap főszerkesztője) volt. Az írásba becsempészett két országnévért a *Forrás* akkori főszerkesztőjét, Varga Mihályt azonnal menesztették. Nyolc esztendővel később a *Forrás* új szerkesztője, Hatvani Dániel került szélviharba. A Bács-Kiskun megyei folyóirat azzal kívánta köszönteni az 50. életévét betöltő – akkor éppen szalonképes – Csoóri Sándort, hogy közlésre elfogadta s nyomdába adta a költőnek az *Egy nomád értelmiségi* címet viselő esszéjét. Máig nem bizonyított, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) megyei bizottságának első titkára, Horváth István – későbbi belügyminiszter – miként szerzett tudomást a szentség-

törő mondatokat is megfogalmazó elmélkedő írás küszöbön álló megjelenéséről, ám az tény, hogy intézkedésére az elkészült példányokat a kecskeméti nyomdában rögvest lefoglalták, majd bezúzták.

A megjelenés előtti utolsó pillanatban foganatosított akció helyszíne mindenestre adalékul szolgál a már akkor is köztudott jelenséghez, hogy a párt által mindig is fontos kontrollpontnak tekintett nyomdákban nagy előszere-ttel használtak fel megbízhatónak tekintett szakembereket, akik nyomás közben látszólag csupán a formai jegyekre figyelve még egy politikai szuperlektorálással ellenőrizték, átpréselődött-e bármi veszélyes gondolat is a félelmekből és tiltásokból sűrűre font hálón. S persze alkalomadtán riasztották az operatív teendőket ellátókat. A nagyérdemű egyébként két évvel később egy szamizdatból tudhatta meg, hogy a *Forrás* bezúzását intéző nyomdai „utókorrektor” valószínűleg Csoóri olyan szentségtörő gondolata miatt indíthatta el a folyóiratszámot a papírmalom felé vezető úton, mint hogy a hatalom „mindenből többet juttatott a lakosságnak, mint a demokráciából”.

Ugyanebből az esztendőből, 1980-ból jegyzett fel a sajtótörténet egy kevésbé ismert, illetve furcsa közvetettséggel ismertté lett folyóirat-bezúzási botrányt is. A *Honismeret* című kis példányszámú lap 1980. márciusi számában – az utóbb a Bajcsy-Zsilinszky Társaság elnökeként szélesebb körben is ismertté lett – Vigh Károly történész a trianoni békeszerződés 60. évfordulójáról emlékezett volna meg. A Párizsban szerkesztett emigráns *Irodalmi Újság* rögvest cikkben méltatta a hazai újságokban „szokatlanul színvonalas és bátor” tanulmányt. Ám – hamarosan kiderült – a párizsi köszöntő nem létező írásnak szólt. És éppen ez a bizonyíték, hogy a Trianon-tanulmányt tartalmazó lapszámnak is bezúzatás lett a sorsa. A kínosan őrzött „legvidámabb barakk”-imágó fenntartásának történetéhez csak pótlólagos adalék, hogy a hirtelenjében begyűjtött, majd megsemmisített *Honismeret* természetesen nem tűnhetett el, csak átalakult: hamarosan újra megjelent a márciusi szám. Az említett, de immár nem létező írást egy egyébként igen érdekes, kidobolási jegyzőkönyv-összeállítással helyettesítették.

Szintén 1980-ban kezdődött, de csak a következő esztendőben tetőzött az első – mára jóval kevesebbet emlegetett – *Mozgó Világ*-botrány. A Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) égisze alatt új, nemzedéki utat kereső folyóiratnak akkor még Veress Miklós író volt a főszerkesztője. Neki rótták fel, hogy helyet adott a többi között – a rendszerváltás után az MTI vezérigazgatói posztját is betöltő – Alexa Károly filológiai, verstani tanulmányának, amelyben egy Rákosi elvtárshoz írott úttörődalt elemzett. De Veress tették felelőssé azért is, hogy nyomdafestéket biztosított Háy Ágnes városi folklór-gyűjteményének, melyekbe a vaskosabbakat a folklórgyűjtő a vécék faláról másolta le. A főszerkesztőben megingott bizalom első megnyilvánulásaként a pártvezetés hivatalos ledorongolóembere, E. Fehér Pál írt megrendelt cikket a központi pártorgánumban, majd e támadásra is hivatkozva a KISZ kul-

turális osztálya kötelezte a szerkesztőséget, hogy a betördelt oldalak levonatait azontúl mindig mutassák be a nyomdagépek megindítása előtt. Ám hogy az ellenőrzés többszatsatolás is volt, arra bizonyíték, hogy az Egyetemi Nyomda igazgatója 1980 legvégén felbontotta a folyóirat szedésére kötött szerződést, mert – mint indokolta – „a nyomdászok nem hajlandók kiszedni Hajnóczy Péter Ösztönző elem című novelláját”, mivelhogy az „mélyen sérti a munkások önérzetét”.

Az előjátékot aztán 1981 márciusában a bezúzás is követte. A támadásoktól megszeppenve visszalépő főszerkesztőt követő Reményi József Tamás és csapata hiába küldte meg az aktuális számot a KISZ erre kirendelt illetékeseinek, és ők hiába adták rá a nyomhatósági áldást, valahol máshol is beleolvashattak az újságba, mert a már kinyomtatott, de terjesztésre még át nem adott példányokat visszatartották, s a bezúzástól csupán néhány példány menekült meg. Hivatalos indoklás ezúttal sem lévén, csak valószínűsíthető, hogy Géczi János *Narkó* című írása, valamint Sükösd Miklós Áron lengyelországi útinaplója tartozhatott a botránykövek közé.

A *Mozgó Világ* egyébként csúcstartó e téren, hiszen szinte valamennyi korszakában sikerült kiprovokálnia a hatalom ilyen szélsőséges reakcióját. A beköszöntőjében még a „dialektikus és történelmi materializmus” mellett hitet tevő, 1983 őszén mégis menesztett Kulin Ferenc – két és fél éves, meglehetősen visszhangos – főszerkesztőségét sikerült egy megsemmisített lapszámmal megkoronázni. A Lapkiadó Vállalat akkori igazgatója, Siklósi Norbert ugyanis – arra hivatkozva, hogyha az 1956 óta hallgatásra kényszerített Bibó István éppen akkor s éppen a *Mozgó Világ* hasábjain szólalna meg, az a szerkesztőváltás körül kialakult „hisztérikus légkörben” további heves viharokat kavarna – visszavonatta a nyomtatás küszöbéig eljutott decemberi lapszámot, amit aztán az olvasónak egyszerűen nem létezőnek kellett tekintenie, cserébe viszont Siklósi főszerkesztett egy lapszámot.

De nem került el az effajta leckéztetést P. Szűcs Julianna, a Kulin leváltása miatt az első átfogó értelmiségi bojkottal sújtott lap új főszerkesztője sem. Egy év sem telt el, és az 1984. augusztusi lapszám majd 15 ezer példányát – két Trockijjal foglalkozó tanulmány miatt – a kinyomtatás után három nappal már a papírmalom kövei őrölték. A fáma úgy szól, hogy ezúttal a (köteles) tiszteletpéldányok egyike került a szovjet nagykövetség valamely magyarul is tudó és a párttörténetben is jártas fontos elvtársának asztalára. Ezt a verziót látszik alátámasztani a megsemmisítés gyorsasága, hiszen az augusztus 18-án kinyomott lap bezúzatásáról augusztus 21-én már múlt idejű megfogalmazásban értesült a főszerkesztő.

Hasonló sietséget tapasztalhatott egyébként egy esztendővel korábban a *Könyvilág* szerkesztője, Zentai Péter László is, akkor, amikor – bizonyítottan szovjet követelésre – a *Pergőtűz* című kötet eltüntetés procedúrájának „melléktermékeként” a lap kinyomott márciusi számát, kerül, amibe kerül, át-

szerkesztették, mivelhogy egy „nem létező” könyvről, ugyebár, nem született ismertető. Ugyancsak meglehetősen vesszőfutás részese volt a nyolcvanas évek elején-közepén a Szegeden megjelenő *Tiszatáj* című lap két szerkesztője, Vörös László és Annus József. 1982-ben teret adtak az Illyés Gyulát megtámadó román publicista és udvari történész, Lancranjan pamfletjére válaszoló Köteles Pál írásának. A szerkesztők akkor még sikerrel védekezhetek azzal: nem tudták, hogy a magyar pártvezetés Száraz György író – s csak őt – jelölte ki a válasz megírására. Ám 1986 júniusában már nem volt pardon. Egy pártfegyelmi eljárás közben „sorozatosnak” aposztrofált „közléspolitikai” vétségzéséria nyomán nemcsak a szerkesztőket menesztették, de majd fél évre a lap megjelenését is felfüggesztették. A párt öklének keménységét és hatékonyságát bizonyítja, hogy a lap júliusi számát, melynek kinyomott ívein egyébként senki semmilyen kifogásolnivalót nem talált, szintén bezúzták. A fő ok persze – mindenki sejtette – az előző hónapi számban kinyomtatott és országszerte megakadályozhatatlanul elhíresült, *A fiú naplójából* címet viselő Nagy Gáspár-vers volt. Ezzel kapcsolatban változatlanul tartja magát az a feltételezés, hogy az 1956 harmincadik évfordulójára írt, Nagy Imrére emlékező poémában szerepeltetett, ezüsttallérokkal jutalmazott Júdás-utalást maga Kádár János vette magára.

Úgy tűnik, hogy a sorban ez a retorzióként alkalmazott zúzatás volt az utolsó. A sajtótörténet ezeken kívül még egy meglehetősen homályos bezúzatást tart számon, amelynek azonban nem csupán az oka, hanem még a pontos időpontja sem ismert. Az 1986-ban újonnan indult *Liget* című folyóirat első, tavaszi száma 10 ezer példányának sorsáról csak annyit lehet tudni, hogy a könyvként engedélyezett orgánium – amely fölött a saját úttal próbálkozó Hazafias Népfront-főtítkárra, Pozsgay Imre védnökösködött – kinyomtatott, de nem került forgalomba. A szerkesztő házaspár, Levendel Júlia és Horgas Béla úgy mondják, mind a mai napig csak harmadkézből értesültek olyan állítólagos kifogásokról, miszerint az volt a baj, hogy a rendszerváltás előtt három esztendővel a nemzetközi hírű tudógyógyászként és kikezdhetetlen értelmiségi szervező tekintélyként számon tartott Levendel László egyik esszéje fölé azt a címet kívánta írni: *Egy ország gyógyítása*. Meg hogy Békés Pál novellájában olvasható lett volna az alábbi párbeszédtrödé: „Milyen nemzetiségű vagy?” „Magyar.” „Bravó! Mindent tudunk rólatok. Volt egy miniszteretek, aki felkelt (...) Egy hős! Dubcek!”

A „zárt” osztály

Könyvek kiválasztottaknak

Az 1960-as évek kezdetétől majd három évtized alatt egy hazai kiadónál csaknem kilencven – az egykori szóhasználat szerint – ideológiai fellazításra alkalmas, mi több: szovjetellenes, antikommunista kötet jelent meg úgy, hogy azért mégsem. A kommunista párt egykori könyvkiadója, a Kossuth Könyvkiadó egy 1960-as politikai bizottsági (pb) határozat nyomán „szűk szakmai körnek” sorra adta közre azokat a munkákat, amelyek megjelentetésére a többi, szigorú állami felügyelet alatt álló kiadó még csak nem is gondolhatott. Érdemes az indoklást szó szerint idézni: „Szükségesnek látszik olyan – főleg társadalomtudományi – munkák kiadása, amelyek bár sokszor ellenségesek a szocializmussal szemben, de értékes tényanyagot vagy szakmai körök számára fontos következtetéseket és állásfoglalásokat tartalmaznak. Az ilyen igényeket a könyvek zárt terjesztésével lehetne kielégíteni, ami azt jelentené, hogy csak szűk szakmai körök számára adjuk ki e műveket. A zárt terjesztés megvalósítása esetében gondoskodni kell az érdekeltek kiválasztásáról és az elosztás szigorú ellenőrzéséről.”

A pb elé Vass Henrik, egykor, majd később újra párttörténész, a kiadó igazgatója terjesztette a határozati javaslatot, ám a megvalósítás dicsősége már Berei Andornak – az 1950-es évek keménykezű külügyi politikai államtitkárnak, majd tervhivatali elnökének – jutott. A szisztéma később tovább finomodott, egy 1969-es pb-határozatban például eldöntetett, hogy a zárt terjesztésű kötetek megjelentetéséről a mindenkori agitációs és propaganda bizottság dönt. E grémium nem tévesztendő össze az utóbb igen gyakran emlegetett, főként napi operatív ügyeket intéző, a sajtósargonban csak „Apó”-nak nevezett agitációs és propaganda osztállyal, amely persze szintén babáskodott a sorozat körül.

A „zárt kiadvány” mint fogalom egyébként nem volt ismeretlen a nemzetközi kommunista mozgalom történetében. Mint azt Kun Miklós történész a HVG kérdésére elmondta: a Szovjetunióban a harmincas években a központi bizottság mellett már igen nagy apparátus, külön fordítói osztály tevékenykedett, így a megbízhatónak minősítettek kasztja – nagyjából 400-500 fő – például még a hitleri fő mű, a *Mein Kampf* szövegével is megismerkedhetett. 1945 után a megbízhatóak köre – jószerevel Sztálin haláláig – a politikai bizottságra szűkült, s ez idő tájt elsősorban olyan írásokat fordítottak le, amelyek a szovjet vezetőket személyükben érintették. Hruscsov idején aztán újra bővült a különleges szellemi ellátmányra jogosultak köre. Valószínűleg ez a szisztéma szolgáltatta végül a mintát a zárt kiadványok sorozatának magyarországi elindításához.

A zárt kiadványok egyik első darabja Horthy Miklós memoárja volt. A Buenos Airesben 1953-ban megjelentetett magyar nyelvű kötet impresszumában ott volt ugyan a figyelmeztetés: „Utánnyomása tilos!” – és a szöveg-hűségére sokat adó, névtelenségbe bújtatott szerkesztők ezt nem is titkolták el a beavatottak előtt –, a könyv mégiscsak klasszikus kalózkiadás volt. Pontosan úgy, mint az utána következők. A Kossuth zárt kiadványaiból néhány kivételtől eltekintve nem csak az impresszum hiányzott: a kiadó mellett anonimitásba burkolódzott a fordító, a tipográfus s a – bizalmas dokumentumok előállítására szakosodott – Zrínyi Nyomda is. Ezzel egyébként – a szerzői jog mellett – évtizedeken át megsértették a hatályos sajtótörvényt is. A titoktartási rendszabályok azonban éveken át kitűnően működtek, a zárt kiadványok ügyébe egyetlen nemzetközi purparlé keveredett csak. Nem sokkal azután, hogy 1971-ben „kézirat gyanánt” megjelent a *Szembesítés* című regény, amelyet a gulágot megjárt Lengyel József életműve zárókövének tekintett, a nyugati sajtó – hozzájutva egy kötethez – „állami szamizdatról” cikkezett, s a Lengyel József-művek opciójával rendelkező londoni kiadó, Peter Owen is megjelentette a kulcsregényt.

A zárt kiadványokat néhány esztendeig viszonylag szűk kör, nagyjából 250-300 jogosult automatikusan kapta kézhez. Hogy a titkosságnak még nagyobb súlya legyen, a megbízhatónak ítélt személyeknek mindig ugyanazzal a sorszámmal jelölt könyvet juttatták el. Az első „olvadás” ez ügyben 1969-ben kezdődött, amikor is a pb hozzájárult a „jogosultak” körének bővüléséhez. Ekkortól valóságos verseny kezdődött, hogy – Orwell klasszikus kifejezésével élve – az egyenlők közötti még egyenlőbbek újabb privilégiummal gazdagodhassanak: a zárt kiadványok birtoklásának jogával. A hetvenes évek elején az alábbi funkciókban lévők szerezhették be a zárt kiadványokat: a kb tagjai, a központi ellenőrző bizottság tagjai, a megyei pártbizottságok első titkárai, az öt megyei jogú város pártbizottságainak első titkárai, a budapesti pártbizottság titkárai, valamint a propaganda- és művelődési osztály vezetői, a budapesti kerületi pártbizottságok első titkárai, a kb osztályvezetői és helyettesei, a KISZ-kb titkárai, a Politikai Főiskola rektora és helyettesei, az Egyéves Központi Pártiskola igazgatója, a Párttörténeti Intézet igazgatója és helyettesei, a Társadalomtudományi Intézet egyes vezetői, a *Népszabadság* szerkesztőbizottságának tagjai, az *Esti Hírlap* és a *Magyar Hírlap* főszerkesztői, a Tájékoztatási Hivatal és a Minisztertanácsi Hivatal vezetője, a minisztertanács tagjai, a miniszterhelyettesek egy része, a rádió és a televízió vezetői, egyes országos főhatóságok vezetői, a SZOT elnöke, elnökhelyettese, főtítkára és titkárai, a Magyar Tudományos Akadémia egyes vezetői, a Kiadói Főigazgatóság vezetői.

Az évtized közepén viszont már hat-nyolcszázan kapták meg időről időre a megjelenésről szóló levélértesítést, s a kiadó arról is tájékoztatta a „kedves elvtársat”, hogy a címzett – vagy pecséttel hitelesített megbízottja – hol, mikor

veheti át a kötetet, s mennyiért. 1969-től ugyanis – talán a kádári puritanizmus szellemében – 20-50 forintot kellett fizetni egy-egy könyvért. A nyolcvanas évek elejére a jogosultak köre még tovább bővült – már 1200-1400-an voltak –, s aki egyszer listára került, rendszerint akkor is rajta maradhatott, ha erre jogosító funkciójából netán közben „érdemei elismerése mellett” felmentették.

Ha a zárt kiadványokat kevés kiválasztott vehette is kézbe, létezésük híre mégiscsak terjedt. Így az a legenda is, hogy egyes munkák fordítását a börtönben lévő politikai foglyokkal, például az 56-osokkal végeztették. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy a Kossuth zárt kiadványainak többsége az 1963-as amnesztia után készült. Valószínű viszont, hogy kiadói kalózkodással nemcsak a Kossuth foglalatoskodott. Amint a kiadó egyik egykori – névtelenségét ma is megőrizni óhajtó – szerkesztője elmondta, amikor 1968-ban Szoltsenyicin *Az első körben* című regénye Nyugaton megjelent, Aczél György, a kb akkor frissen kinevezett kulturális titkára személyesen rendelte meg a két-három héten belüli sürgős fordítást, majd kiadást. A lázas munkálatokat csak egy újabb telefon szakította meg. Mint kiderült: a regényre belügyi vonalon még kíváncsibbak voltak, s a fordítás – kétszáz stencilezett példányban – már el is készült a felügyeletük alatt álló Büntetés-végrehajtási Intézet sokszorosítóján.

Kezdetben a könyvek „egy az egyben” jelentek meg, a kiadó még a legszükségesebb információkkal sem igen látta el a műveket. Ám ahogy bővült a jogosultak köre, úgy nőtt az ideológiai eligazítás, a „helyretevés” igénye is, aminek persze vélhetően leginkább a pb említett 1969-es határozata volt az ihletője. Ettől kezdve az előszavak – máig – anonim szerzői az elismerő s a közreadást indokló sorok mellett minduntalan figyelmeztetik is az olvasót a rá leselkedő veszélyekre. A csehszlovák televízió 1968-as elnökéről, Jiri Pelikánról például elárulják: vigyázat, ő „a jobboldali opportunisták csoport egyik figurája”, aki ráadásul még disszidált is. A Nasszer-életrajzot közreadó Heikal – az egyiptomi *Al Ahram* című lap főszerkesztője – könyve „erősen tendenciózus, egyoldalú, torzító, műfajilag pedig az »államférfiak papucsban« zsánerű, intimpistáskodó locsogó”. A fegyverkezési verseny történetét áttekintő német-amerikai történész-politológus Hallgarten „alapjában véve liberális pacifista polgár, aki szovjetellenes oldalvágásaival teszi szalonképessé bírálatát” – mármint Nyugaton. Isaac Deutscher „valójában velejéig trockista s élesen szovjetellenes”. Az amerikai külpolitika két meghatározó személyiségét egy kalap alá véve az egyik előszó úgy fogalmaz: „A nemzetbiztonsági tanácsadó, Brzezinski és a külügyminiszter, Kissinger csavaros eszű manipulátor és pragmatikus machiavellista egyszerre.”

Magyar szerző csak elvétve került a zárt könyvek sorozatába. A már említett Lengyel József-kötet 1971-ben csak azért, hogy ezzel megakadályozzák – mint fentebb kiderült: sikertelenül – a mű nyugati megjelenését. De például itt landolt Borsányi György történész Kun Béláról írott monográfiá-

ja, noha e munka „normális” kiadványnak indult, sőt, az első néhány ezer példány 1979 tavaszán meg is érkezett a budapesti könyvesboltokba. Ám aztán kiderült: súlyos ideológiai problémák vannak a kötetben. Az 1977-ben másodszor is a *Népszabadság* élére került Nemes Dezső „óvott”: legfőképp a „szociáldemokrácia általános apológiáját” kifogásolta, mellesleg pedig azt, hogy a szerző „szinte demonstratívan” figyelmen kívül hagyta *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* című munkát (mely vállalkozás szerkesztőbizottsági elnöke történetesen maga Nemes Dezső volt).

Az 1980-as évek első felére – a „húzd meg, ereszd meg” korszakra – igen jellemző volt a Szociológiai Intézet akkori igazgatója, Huszár Tibor beszélgetéskötetének sorsa. A szerző az addig kiátkozottnak számítókkal, például Fejtő Ferencsel, Kovács Imrével, Nagy Ferencsel készített 1977-ben interjúkat, igaz, akkor még csak az 1930-as évek Magyarországról. A zárt kiadvány címzettjei rövid idő múltán meglepetéssel tapasztalhatták, hogy a mű mégsem annyira szigorúan bizalmas, mivel még ugyanabban az évben, 1983-ban a *Magvető Kiadó* is közzétette.

A mára többnyire politikai aktualitásukat veszített, avultnak tűnő könyvek között tallózva mindenesetre feltűnő, hogy köztük még hírmondóként sincs egyetlen 1956-tal foglalkozó mű sem. Ez a téma még ebben a zárt körben is tabunak számított, olyannyira, hogy amikor a hetvenes években Párizsban magyarul is megjelent az egykori budapesti rendőrfőkapitánynak, a Nagy Imre-per vádlottjának, Kopácsi Sándornak *Életfogytiglan* című műve, azt a Kossuth vezetői zártként tervezték közreadni, de az agitprop osztály – nyilván a „legelső ember” e téren ismert különös érzékenysége tekintettel – határozottan megtiltotta a kötetrel való foglalkozást.

A zárt könyvek egy-egy példánya a rendszerváltást követően időnként felbukkan az antikváriumok polcain, de a kereskedők szerint csupán a kisebb kuriózumokra is vadászó gyűjtők érdeklődésére tartanak számot. Amik a zárt kiadványokból a mai olvasót érdekelhették, azok a rendszerváltás utáni hónapokban, években többnyire megjelentek. S bár úgy hírlík, hogy a tiltott könyvekben üzletet szimatoló kiadók a közreadás előtt beszerezték a szóban forgó kiadványokat, azokat már többnyire nem tudták felhasználni. Figyelemre méltó kivétel a román kémfőnök, Pacepa visszaemlékezése volt. Ceausescu egykori bizalmasának nemzetközi szenzációt keltő írását a Kossuth 1988-ban hat fordító bevonásával néhány hét alatt – „Bizalmas” jelzéssel – a zárt kiadványok utolsó darabjaként adta közre. Egy évre rá – a Kossuth évtizedeken át folytatott gyakorlatát lekoppintva – egy máig ismeretlen könyvkiadó, ugyancsak impresszum nélkül, s természetesen a jogdíj, valamint a fordítói díj mellőzésével, egyszerűen lefotózta, majd nagy példányszámban piacra dobta a román kémfőnök könyvét.

* * *

A titkon nyomottak (Zárójelben a kötet alcíme, az eredeti megjelenés évszáma)

- 1 A kötet (többnyire 1989 után) megjelent nyílt kiadványként is.
- 2 A mű nyílt kiadványból került a zártak közé.
- 3 Kiadói előszó vezet be a könyvet.
- 4 A zárt kiadványok között terjesztett, külföldön megjelent magyar nyelvű mű.

1963: Horthy Miklós: *Emlékirataim* (1953)¹

1964: Eden, Anthony: *Emlékiratok* (1961). Finletter, Thomas: *A külpolitika következő időszaka, a hatvanas évek* (1958). Fleming, D. Frank: *A hidegháború* (1961). Gyilasz, Milovan: *Az új osztály* (Kézirat gyanánt, 1956)

1965: Adler, Mortimer-Kelso, Louis: *A kapitalista kiáltvány* (1958). Teller, Edward: *Hirosima hagyatéka* (1962)

1966: Labriola, Antonio: *Tanulmányok a történelmi materializmusról* (1896)²

1967: Aron, Raymond: *Előadások az ipari társadalomról* (1962). Wetter, Gustav: *A szovjet ideológia ma* (1962)

1968: Brzezinski, Zbigniew: *A megosztottság alternatívája* (1965). „Che” Guevara, Ernesto: *Bolíviai napló* (Kézirat gyanánt, Magvető, 1968).^{1,3} Deutscher, Isaac: *A befejezetlen forradalom* (1967)³

1969: Fulbright, William: *Hatalmi gőg* (Kézirat gyanánt, 1966). Malraux, André: *Ellen-emlékiratok* (1965).¹ Marcuse, Herbert: *A egydimenziós ember* (1964).^{1,3} Servan-Schreiber, Jean-Jacques: *Az amerikai kihívás* (1967)

1970: Brandt, Willy: *Békepolitika Európában* (1968).³ Cohn-Bendit, Daniel: *Baloldali radikalizmus* (Orvosság a kommunizmus agkori betegségére, 1968).³ Fischer, Ernst: *Művészet és koegzisztencia* (Adalék egy modern marxista esztétikához, 1966).^{1,3} Gyilasz, Milovan: *A tökéletlen társadalom* (1968).³ Polonyi Péter: *A Kínai Kommunista Párt IX. kongresszusáról* (Kézirat gyanánt). Sik, Ota: *A csehszlovák gazdaság igazi helyzete* (1968)

1971: Bernstein, Eduard: *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai* (1899).³ Garaudy, Roger: *A szocializmus nagy fordulópontja* (1969).³ Kliszko, Zenon: *A varsói felkelés* (1968).² Lengyel József: *Szembesítés* (Kézirat gyanánt).^{1,3} Mannheim, Karl: *Ideológia és utópia* (Belső használatra, 1929). Nove, Alec: *A Szovjetunió gazdaságtörténete* (1969). Rázsó Gyula: *Nagy hadvezérek* (Móra).² Trockij, Lev Davidovics: *A forradalomról* (1936)

1972: Churchill, Winston: *A második világháború* (1954).^{1,3} Deleyne, Jan: *A kínai gazdaság* (1971).³ Shoup, Paul: *A kommunizmus és a nemzeti kérdés Jugoszláviában* (1968)³

1973: Baldwin, Hanson: *A holnap hadászata* (1970).³ Harriman, Averell: *Amerika és Oroszország a változó világban* (1971).³ Heikal, Mohamed: *Nasszer és kortársai* (1972).³ Kissinger, Henry: *Az amerikai külpolitika* (Három tanulmány,

- 1969).³ Meadows, Donella–Meadows, Denis: *A növekedés határai* (1971). Rossanda, Rossana: *Il manifesto* (1971)³
- 1974: *A Kínai Kommunista Párt története* (1972). Brzezinski, Zbigniew: *Két kor-szak között* (1970)³
- 1975: Hallgarten, Georg Wolfgang Felix: *A fegyverkezési verseny története* (1968)³
- 1976: Brandt, Willy–Kreisky, Bruno–Palme, Olaf: *Levelek és beszélgetések* (1975)³
- 1977: Carillo, Santiago: *Spanyolország holnapja* (Regis Debray és Max Gallo beszélgetései, 1974)³
- 1978: Carillo, Santiago: *Az „eurokommunizmus” és az állam* (1977). Galbraith, John Kenneth: *Közgazdaságtan és a társadalmi cél* (1973).¹ Mao Ce-tung: *Beszédek és írások, 1956–1974* (1975).³ Mesarovic, Mihajlo–Pestel, Eduard: *Fordulóponton az emberiség* (A Római Klub második jelentése, 1974)
- 1979: Borsányi György: *Kun Béla* (Nemes Dezső észrevételeivel, 1979)^{2,3}
- 1980: *A Szocialista Internacionálé és a szociáldemokrata pártok dokumentumai* 3. Goldmann, Nahum: *Izraelnek feleljenie kell* (1975).³ Gorz, André: *A szocializmus nehéz dolog* (1969).³ Mao Ce-tung válogatott művei, V. kötet (1977)³
- 1981: Brzezinski, Zbigniew: *Válogatott írások és beszédek*.³ Herédi István: *A szocialista gazdaság intézményi berendezkedésének eredeti, módosított és új felfogása*. Hodzsa, Enver: *Jegyzetek Kínáról* (Részletek a politikai naplóból, 1978).³ Kardelj, Edward: *Visszaemlékezések* (Forum, 1981)⁴
- 1982: *A szociáldemokráciáról* (Nemzetközi konferencia Tihanyban, 1979 decemberében).³ Gyilasz, Milovan: *Tito. Kritikai életrajz* (Forum, 1982)⁴
- 1983: Bahr, Egon: *Mi lesz a németekkel?* (1982). Heikal, Mohamed: *A szfinx és a komisszár* (A szovjetek sorsa és balsorsa a Közel-Keleten, 1979).³ Huszár Tibor: *Beszélgetések*.¹ Mariotti, Piergiorgio: *Karol Woytila* (A lengyel pápa kritikai arcképe, 1982)³
- 1984: Kennan, George: *A nukleáris téveszme* (Szovjet–amerikai kapcsolatok az atomkorban, 1976). Kreisky, Bruno: *A politikához víziók kellene* (1982). Leeden, Michael–Lewis, William: *Bukás: amerikai kudarc Iránban* (1980). Teng Hsziao-ping: *Válogatott beszédek 1975–1982* (1983)
- 1985: Tito, Joszip Broz: *Önéletrajzi vallomások* (Forum, 1985)⁴
- 1986: *A gazdasági növekedés és fejlődés mutatószámai a Szovjetunióban 1950–1980 között* (Az Egyesült Államok kongresszusa közös gazdasági bizottsága részére készített tanulmányok, 1982). *A Kínai Kommunista Párt XII. kongresszusa* (1982).³ Friedman, Milton–Friedman, Rose: *A szabad választás* (1980)
- 1988: Pacepa, Ion Mihai: *Vörös horizontok* (Egy kommunista kémfőnök krónikája, 1988)^{1,3}

Az alábbi köteteknél nem állapítható meg a zárt kiadás éve: *A Jugoszláv Kommunista Szövetsége története* (1921–1969).³ Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza* (1985).¹ Debray, Regis: *Forradalom a forradalomban?* (Fegy-

veres harc és politikai harc Latin-Amerikában, 1965).³ Dulles, Allen: *A hírszerzés mestersége* (1963). Gyilasz, Milovan: *Beszélgetések Sztálinnal* (Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1962).^{1,4} Kissinger, Henry: *Választanunk kell* (Az amerikai külpolitika kilátásai, 1961).³ Lavigne, Marie: *A szocialista országok nemzetközi gazdasága* (1985). Lukács György: *Kiemelkedni a némaságból*. Dr. Nagy Tőhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek* (1963).¹ Pelikan, Jiri: *Harcokcsikkal a pártkongresszus ellen* (A CSKP 14. kongresszusának jegyzőkönyve és dokumentumai, 1969).³ Pommerening, Horst: *A kínai–szovjet határkonfliktus* (Az egyenlőtlen szerződések öröksége, 1967).³ Preobrazsenszkij, Jevgenyij: *A szocialista iparosítás kérdései* (1933).³ Rostow, W. W.: *A gazdasági növekedés szakaszai* (Nem kommunista kiáltvány, 1960). Sartre, Jean Paul: *Marxizmus és egzisztencializmus* (1960).⁴ Strauss, Franz-Josef: *Kihívás és válasz* (1968).

Leexponáltak

Történelmi retusálások

„Akit kivégeztünk, azt nem mutogatjuk!” Az 1980-as évek legelején kapták ezt a választ a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum fotótárának munkatársai, amikor egy kötet 1953-as esztendő bemutató képanyagába fel kívánták vettetni az az év júniusában miniszterelnökké kinevezett Nagy Imre fényképét. Eme vezérelv persze korántsem volt újdonság a magyar párttörténetírásban. 1945 után jó tíz éven át csak a Szovjetunióban „eltűnt” Kun Béla említése nélkül lehetett szólni a Tanácsköztársaságról, így azután aligha különös, hogy az 1950-ben kiadott 1919-es emlékalbumban a kommün egykori kereskedelmi népbiztoshelyetteséről, egy bizonyos Rákosi Mátyásról – népbiztossá emelve – számos fénykép jelent meg, azt sugallva, hogy ő volt a legmeghatározóbb vezető, míg Kunról, a Tanácsköztársaság tényleges irányítójáról egyetlen fotót sem közöltek.

Nem csoda: az 1948-ban létrehozott Munkásmozgalmi Intézet fotólaboratóriumában nagyszabású fazonigazító beavatkozások kezdődtek – tudhatuk meg Stemlerné Balog Ilonának, a Magyar Nemzeti Múzeum (a rendszerváltás óta már a hajdani Munkásmozgalmi Múzeum fotóanyagát is őrző) Történeti Fényképtára irányítójának az 1998 végén a *Fotóművészet* című folyóiratban közzétett beszámolójából. Ezen korrekciók során kapott lenyalt

frizurát, fehér keménygallért és nyakkendőt a kócos, gallér nélküli ingben megörökített Somló Dezső (a magyar kommunisták első központi bizottságának tagja). S ezért retusálták ki a valamiért pártszerűtlennek ítélt pipát az 1939-ben Szovjetunióban ugyancsak egy koncepció per során a börtönben meghalt, de utóbb bűnbocsánatot nyert Chlepkó Ede szájából. Mindezek persze csupán követték azt a nagyszabású szovjet hamisítássorozatot, amelyet David Kingnek, a londoni *Sunday Times* művészeti igazgatójának nevezetes fényképgyűjteménye dokumentál a legjobban, s melyet a magyar kiállításlátogatók 1999-ben a Nyílt Társadalom Archívum Centrális Galériájában is megnézhetnek, a könyvforgatók pedig az ezredforduló óta magyar kiadásban is szemrevételezhetik a jellegzetes szovjet hamisításokat.

Noha idehaza jószerével még nem indult hamisítástörténeti kutatás, a véletlen már eddig is több esetet ismertté tett. 1988-ban például a *História* című folyóiratban Esti Béla, a Munkásmozgalmi Múzeum nyugalmazott igazgatója tett közzé egy képpárt. Az egyik a magyar kommunisták moszkvai, 1918. november 7-ei ünnepséjét ábrázoló kanonizált fénykép volt, az amely számos szovjet és magyar kiadványban megjelent. A másik a hetvenes évek elején érkezett a múzeum moszkvai társintézményétől. Nos, ennek láttán hamar egyértelművé lett, hogy a közfogyasztásra szánt fényképváltozat korántsem az eredeti, arról ugyanis valakik valahol valamikor kiretusálták a kép főszereplőjét, a magyar hadifoglyok forradalmi mozgalmának egyik irányítóját, a későbbi Kominternnek hátat fordító újságíró, Rudnyánszky Endrét. A frissen érkezett fotón sokáig senki nem ismerte fel az egyébként 1926-ban Bécsből a Szovjetunióba visszacsalt, majd azonnal gulágba küldött Rudnyánszkyt, s több eredménytelen próbálkozás után néhány, akkor még élő 1919-es veterán segítségével sikerült azonosítani.

De történt itt nemcsak eltüntetés, hanem „teremtés” is. Ugyancsak a rendszerváltást megelőző esztendőben vallott be egy ilyenfajta hamisítást Nemes János újságíró, aki a *Rákosi Mátyás élete képekben* című, 1952-ben, „a magyar nép bölcs tanítójának” 60. születésnapjára készített album szerkesztője volt. Nemes leírja, hogy egykoron égen-földön nem találtak olyan, elfogadható minőségű fényképet, amelyen Sztálin és „legjobb magyar tanítványa” egymás mellett állt volna, ezért aztán ollóval, ragasztóval és „kollázstechnikával” oldották meg a dicsőséges együttállást, méghozzá Rákosi – a korabeli sajtóban használt – protokollfényképét illesztve a montázsba.

Rákosi egyébként máshol is megjelent, ahol eredetileg nem – vagy nem úgy – volt ott. Kardos Sándor, a *Horus* fényképparchívum tulajdonosa őriz egy vörös bőrbe kötött fotóalbumot, amelynek címlapjára aranybetűkkel írták rá: „A Szabad Nép nagy tanítójának, Rákosi elvtársnak 1952. március 9.” A 48 Rákosi-fényképet rejtő albumban található egy, az aláírás szerint 1950. április 4-én készült felvétel, ezen a magyar pártvezér a szovjet pb két tagjával, Mihail Szuszlovval és Kliment Vorosilovval látható. A kép szakértő szemnek első pil-

lantásra is gyanút keltő, ám a hamisítás gyanújának beigazolására sok évet kellett várni. Egészen addig, amíg Rákosi egykori titkárságvezetője, Fodor Zoltán a halála előtt, a nyolcvanas évek elején több, őt is ábrázoló, „párttörténeti jelentőségű” fényképet adott át a történeti fényképtárnak. Az ezek között lévő egyik fotóról aztán kiderült, hogy csupán alapanyagául szolgált egy protokollképnek, amelyről magát Fodort is eltűntették. A két fénykép közül a propagandacéloknak megfelelően átalakított változat egyébként 1950. április

A Szabad Nép címlapfotóján a Szuszlov és Vorosilov mellé varázsolt Rákosi és az eredeti felvétel

8-án jelent meg a *Szabad Nép* címlapján. Kérdés persze, milyen megfontolás ihlette a hamisítást: Rákosit akarták-e megörvendeztetni Szuszlov és Vorosilov társaságával, vagy éppen maga a pártvezér kívánta ezt?

A párttörténet mindenkor állásának megfelelően karbantartott fényképeken szereplők egyébként – mondja Stemlerné Balog Ilona – általában jobban jártak, ha csak a kép szélén szerepeltek. E tekintetben akár dicsérendő is lehet a magyar történelemretusálók kímélete. Ha ugyanis tehették, nem semmisítették meg, nem vágták szét a képeket, hanem csupán barna ragasztószalaggal kitakarták a nemkívánatosnak minősített személyeket. A történelem fordultával feleslegessé vált ragasztócsíkokat aztán a múzeum munkatársai később – már az 1960-as évektől – sorra eltávolították. Így aztán az

1949-ben kivégzett Pálffy György, a katonapolitikai osztály egykori irányítója ismét tapssal köszönheti az MKP harmadik konferenciáján mosolygó arcú pártvezérét, ahogyan az 1950-ben letartóztatott s életfogytiglani börtönre ítélt köztársasági (majd elnöki tanácsi) elnök, Szakasits Árpád fényképe is „visszakerülhetett” a rádiót körbeülő sárrétudvariak szobájának falára, s ahogyan az 1951-ben őrizetbe vett Kádár János is újból elfoglalhatta helyét az 1945-ös budapesti béketüntetés kommunista vezetőinek társaságában.

Csodacsatár-verziók 1956-ban és az 1957-ben, Puskás, illetve Hidegkuti főszereplésével ►

Az eltüntetési pszichózis egyébként egykoron olyan erős volt – mondják a kutatók –, hogy ha primitív formában is, de betört a privát, házi fotóarchívumokba is. S mi mással, mint a félelemből fakadó óvatos előrelátással magyarázható, hogy a hazai történeti fényképtárba egy magánadományból bekerült, 1947-ben, a jugoszláv nagykövetség kitüntetési ünnepségén készült csoportkép eredetileg 16 megörökítettjéből nyolcnak – köztük Kádár Jánosnak, valamint az ÁVH rettegett irányítójának, Péter Gábornak – a fejét áthúzta a kép tulajdonosa, talán szép sorban, ahogyan „buktak”. Nyilván ezzel is kívánta bizonyítani, hogy „az ügy” árulóivá bélyegzettekkel semmifajta, még múltbeli közösséget sem vállal.

Ellenkező példák felbukkanásának hiányában egyelőre el kell fogadnunk azt a szakemberek körében egyöntetűnek mondható vélekedést, hogy a magyar retusálási gyakorlat alig néhány esztendőben, leginkább az 1948 és 1953 közötti időszakban dívott. Igaz, egy 1957-es filmátalakítási sztori gyengíteni látszik ezt az állítást. A *csodacsatár* című játékfilm már hónapokkal korábban beharangozott premierje 1956. november 8-án, érthető okokból, elmaradt. 1957-ben aztán néhány „apró problémát” át kellett hidalni, időközben ugyanis – az akkori szóhasználat szerint – disszidált a film írója, Méray Tibor, az

álcsodacsatárt alakító Pongrácz Imre, valamint a filmben jelentős szerepet kapott szuperklasszis focista, Puskás Ferenc. A film rendezője, a nagy befolyással rendelkező Keleti Márton azonban nem szeretett potyára dolgozni, így némi utómunkával bemutatathatóvá kívánta tenni filmjét. Méray nevét letakarni az elkészült kópiákról egyszerű rutinművelet volt. Komolyabb feladatnak látszott az egyik főszereplő, a szélhámost alakító Pongrácz szerepeltetésének elfogadtatása. Ebbe végül feltételezhetően a színész viszonylagos ismeretlen-

sége miatt egyezett bele a filmirányítás. A „hazájához hűtlenné vált” Puskás filmen való megjelenítése viszont végképp elfogadhatatlan lett volna. Keleti, a szocialista filmgyártás gagmanje azonban – talán mondani sem kell, szovjet mintát is követve – ismét kitalált valamit: az eredetileg Puskással felvett jeleneteket egyszerűen újraforgatta az itthon maradt csapattárssal, Hidegkuti Nándorral. Még hozzá úgy, hogy azoknál a részeken, ahol Hidegkuti mellett Pongrácz jelenléte is szükség volt, egy dublőr háta helyettesítette az ideiglenesen Kanadában állomásozó színészt. Ezzel a húzással aztán premieréretté lett a film. A hamisítási akció oly jól sikerült, hogy a *Csak nézünk, mint a moziban* című televíziós sorozat 1993-as műsoráig még a szóbeszéd szintjén sem lehetett hallani róla. Mi több: a magyar filmtörténet egyik legjelesebb kutatója, Szilágyi Gábor az 1994-ben megjelent, *Életjel* című vaskos monográfiájában is csupán értetlenségének adott hangot, hogy a Mokép filmismertetője egykoron vajon miért is emlegette Hidegkuti helyett mindvégig Puskás nevét.

LÁZADÁSOK ÉS KIEGYEZÉSEK

A Szabad Nép határai

Újságíró-lázadás, 1954

„A Szabad Nép szerkesztőbizottságában és egész apparátusában komoly elvi zavarok vannak. Nem szeretek elhamarkodott jelzőket használni, de (...) ezek az elvi zavarok erősen kispolgári anarchista és szubjektív idealista irányba torkollnak. Ha ezeket a veszedelmes antimarxista nézeteket nem számoljuk fel, akkor a szerkesztőbizottság nem tudja biztosítani a Párt helyes politikájának a végrehajtását.” Ezzel az 1954. november 24-ei Farkas Mihály-kijelentéssel végeztetett be – legalábbis átmenetileg – az egy hónappal azelőtti, a szélesebb nyilvánosság előtt sokáig jószerével ismeretlen, hatásában azonban utóbb jelentősnek bizonyult esemény, amelyet újságíró-lázadásként emlegetnek a korral foglalkozó történészek.

De hogyan is került sor arra, hogy a kommunista párt központi napilapjánál 1954 októberében a korábban legmegbízhatóbbnak tartott pártkatoná-újságírók szinte egységesen olyasmiket vágjanak a pártvezetés fejéhez, mihez hasonlóra addig nem volt példa? A történetnek sok hónapos – a nagypolitikától egyáltalán nem függetleníthető – előzményei voltak. 1953 júniusában – a Sztálin halála utáni moszkvai utódlási harc lecsapódásaként – megroppant az addigi „bölcs vezér”, Rákosi Mátyás teljhatalma is, s Nagy Imre került a magyar kormány élére. Bár ezt majd egyévi hatalmi huzakodás követte, 1954 őszén úgy látszott, hogy irányvonala és alakuló csapata győzelmet aratott. Legalábbis ezt olvashatták ki a beavatott olvasók, a moszkvai Pravdát utánzóan lepedőnyi méretű Szabad Nép 1954. október 20-ai számának egész első oldalát kitöltő, *A Központi Vezetőség ülése után* című cikkből. A párt központi napilapjánál éppen soron következő, végül is háromnaposra nyúló taggyűlésen aztán – ha szűk körben is – addig elképzelhetetlennek tartott dolgok történtek. A munkatársak – a nyolcvanból harmincnyolcan – sorra szót kértek, s többnyire megtartva ugyan a párt-

zsargon nyögvenyelős fordulatait, mégis akkoriban igencsak vakmerőnek számító kijelentéseket tettek.

Mint az egy 1994-es – két egykori lázadóval készített – *Kritika*-interjúból kiderült: a taggyűlés irányát egy, a „párt- és lapvezetéssel szemben erősen kritikus, jórészt a napilap rovatvezetőiből verbuválódott csoport” igyekezett megszabni. Köztük volt Fehér Lajos (akkoriban a központi vezetőség póttagja, júniustól a *Szabad Nép* szerkesztőbizottságnak is tagja, aki Nagy Imrével is közvetlen kapcsolatban állt), a napjainkban nemzetközi hírnevű politológus Kende Péter, a nemzetközileg elismert közgazdásszá lett Kornai János, valamint az 56 után börtönviselt Lőcsei Pál és Novobáczky Sándor, illetve Lénárt Gábor újságírók. Közülük Lőcsei ma úgy emlékszik, hogy a lázadás a tekintetben szervezett volt, hogy ők Nagy Imre intencióit követték, amikor a taggyűlésen meg sem említették Rákosi nevét, s a „nehéztűzértséget” inkább a miniszterelnök gazdaságpolitikája ellen nyíltan fellépő Gerő Ernő – akkoriban miniszterelnök-helyettes – személyére, valamint a *Szabad Népet* felügyelő, időlegesen Nagy Imréhez csatlakozó, majd neki éppen hátat fordító másik pb-tagra, Farkas Mihályra irányították.

A támadást Fehér Lajos például abba a megfogalmazásba csomagolta, hogy „a lapnál érvényesüljön a Politikai Bizottság kollektív irányítása”, ami – a körülírást lehántva – annak az igénynek a bejelentését jelentette, hogy Nagy Imre közvetlenül korlátozhassa a *Szabad Nép* fokozatosan felbátorodó újságíróinak cikkei lépten-nyomon cenzúrázó Farkas tevékenységét. Kende Péter felszólalásában – egyébként joggal – nem kevesebbet állított Gerő Ernőről, mint hogy az a központi vezetőség határozatával ellentétes elképzeléseket fogalmazott meg akkortájt elhangzott szolnoki beszédében. Márpedig az ilyen, a szervezeti szabályzat szerint a főbűnök egyike volt. Lőcsei Pál és Novobáczky Sándor elsősorban a lapvezetésbe nemrégiben bekapcsolódott szerkesztőbizottsági tagot, Komor Imrét támadta meg, mondván, „az ő hírhedt szeizmográf ceruzája különösen élénken reagál minden eredeti (...) az új szakasz politikáját élesen, bátran kifejező gondolatra”.

Ezt az előre eltervezett – „fontolva haladó” – forгатókönyvet azonban a spontán módon hozzászólók egyre-másra radikalizálták. A szerkesztőbizottság elnökével, egyébként szerkesztőbizottsági társával, „a mindig óvatos és rettegő, bár szíve mélyén reformpárti” Horváth Mártonnal egyre élesebben konfrontálódó Méray Tibor például odáig ment, hogy kijelentette: „Minket, akiket tíz év megedzett, és akiknek június kinyitotta a szemét, nem lehet megijeszteni többé sem fenyegetéssel, sem lekispolgárosozással (...) ebben az országban a megtisztulás viharára van szükség, amely alulról fölfelé, felülről lefelé következetesen megtisztít a piszoktól, szennyből...”

Az egyik „be nem avatott munkatárs”, az akkoriban nagy vihart kavart *A nagyvonalú Szlota és cinkosai* című, a hatalommal való visszaélést leleplező cikk szerzője, Kövesi Endre még itt sem állt meg: „Nagyon sokszor használjuk

azt a kifejezést, hogy proletárdiktatúra, de annál ritkábban azt, hogy proletárdemokrácia (...) az államhatalom egyes helyeken olyan emberek kezébe került, akik a nép ellen próbálják felhasználni ezt (...) kell tehát egy olyan erőnek lenni, amely mindezt ellenőrizni tudja (...) a társadalomnak az állami szervektől függetlenül lelkiismerete lehet a sajtó.” „Ezek zagyaságok!” – vágott közbe a „beavatott” Lőcsei Pál, aki évtizedek múltán követte csak meg az említett interjúban egykori kollégáját, ám változatlanul úgy véli, hogy akkor ez a felszólalás súlyosan veszélyeztette az általuk követendőnek, illetve lehetségesnek tartott „reálpolitikát”.

A *Szabad Nép* munkatársai az 1954. október 22-étől 24-éig, péntektől vasárnapig tartó párttaggyűlésük végén – mielőtt elnékeltek volna az *Internacionálét* – arról is határozatot hoztak, hogy az összes központi vezetőségi tagnak eljuttatják a háromnapos vita jegyzőkönyvét. A jegyzőkönyv mintegy két-háromszáz gépelt példányban el is készült, ám azok többségét – a sokszorosítást pártszerűtlennek minősítve – Farkas Mihály lefoglaltatta. Ennek ellenére a 101 oldalas – egyébként a pártfrazéológia kifejezéseiben tobzódó s ezért ma már jószerével olvashatatlan – dokumentumból jó néhány példány cirkulálni kezdett városszerte. A jegyzőkönyv a reveláció erejével hatott a kortársakra, s a sajtó munkatársai körében kisebbfajta lavinát indított el. Erre utal egy – Rainer M. János történész jóvoltából – 1993-ban előkerült pb-jegyzőkönyv is. November 24-én ugyanis a még Moszkvában nyaraló Rákosi Mátyás és Gerő Ernő, valamint a politikai gyengülését minden bizonnyal érző s hívei megleckéztetésében részt venni nem kívánó Nagy Imre nélküli pb maga elé rendelte a lap szerkesztőbizottságát.

Ezen az ülésen (mondhatni: kihallgatáson) ugyancsak meghívottként jelen volt a budapesti pártbizottság dogmatikusként számon tartott titkára, Kovács István, aki éles szemrehányással illette a *Szabad Nép* vezetőit, mivel – mint mondta – az ominózus lázadás „rányomta a bélyegét” mind a *Szabad Ifjúság*, mind a rádió, mind a Lapkiadó taggyűlésére. „Itt tartunk, elvtársak! (...) Az MTI-nél már arról beszéltek, hogy nem minden szentírás, amit felülről kapnak” – próbálta érzékeltetni, milyen mértékben fordult ki sarkából a világ.

Az önkritikában gyakorlott szerkesztőbizottsági elnök, Horváth Márton – megérezve a változó széljárást – rögtön tudta a feladatát. Először is elismerte saját felelősségét, majd kifejtette: a taggyűlés végeredményben pártszerűtlen volt, s hibát követett el „a felfelé irányuló bírálat túlhajtásában”. Beszámolóját követően a legfőbb pártgrémium – ahogy az bevett szokás volt – egyenkénti állásfoglalásra szólította fel a szerkesztőbizottság másik öt tagját. Ők, Komor Imre kivételével – habitusuktól és bátorságuktól függően – Horváth Mártonnal való egyet nem értésüket fogalmazták meg, noha elismerték, hogy „voltak bizonyos negatív megnyilvánulások is”.

„Fennáll-e az, hogy a Politikai Bizottság agyon akarja ütni a szerkesztőséget? – tette fel a kérdést a csavaros fogalmazással aligha vádolható pb-tag, Ács

Lajos, majd azonosmód válaszolt is: „Természetesen nem. A Politikai Bizottság csupán elvi vitát folytat az elvtársakkal” – fűzte hozzá, talán megnyugtatóan. Ám Farkas Mihálynak a vitát indulatosan idéző kérdései (például: „Kit söpörjön el a tisztító vihar?”) már előrevetítették azt, amit – a kormányrúdnál a Nagy Imrét néhány hónap múlva, 1955 áprilisában felváltó – Hegedűs András a neki kiosztott szerep szerint rendkívül kemény hangon meg is fogalmazott: „A Szabad Nép szerkesztőségében nagyon súlyos a helyzet, és jelenlegi állapotában nem képes, hogy helyesen vigye a párt politikai vonalát.”

A fenyegetés nem sokkal később beváltatott: a fokozatosan Nagy Imre fölé kerekedő pb – élén az erőre kapó Rákosival – úgy juttatta kifejezésre „elviségét”, hogy december 16-án Méray Tibort megfosztották szerkesztőbizottsági tagságától, többeket pedig, így például Kende Pétert, Kövesi Endrét és Lőcsei Pált, elbocsátottak. S hogy a kommunista párt nem felejt, bizonyíték rá, hogy 1955. május 29-én, ugyanazon a napon, amikor Nagy Imre a kormányfői tisztség átadása után kénytelen volt minden más funkciójáról is lemondani, az őt támogató újságírók újabb csoportját – elsősorban a lázadás főszereplőit: Fehér Lajost, Kornai Jánost, Lénárt Gábort, Méray Tibort, Novobáczky Sándort, valamint az újság majd húsz „renitens” munkatársát – eltávolították a párt központi lapjától.

A drámai fordulatokat sem nélkülöző csatározásról a szélesebb nyilvánosság azonban igen kevésbé értesült. Még két évvel később is csak a Petőfi Kör elhíresült sajtóvitáján emlékeztettek néhányan az egyik első áttörésre, amelynek „főkolomposai” közül jó néhányan 1956 meghatározó személyiségei lettek.

Esszék és sasszék

Illyés Gyula karácsonyi cikkei a Magyar Nemzetben

„Évtizedek óta nem volt ilyen írói-politikai tett” – rögzítette naplójában 1978. január első hetében Illyés Gyula a nevezetes kétrészes, *Válasz Herdernek és Adynak* című esszéjére érkező visszhangot. Az elismerés nem ok nélküli: Illyés sorrendben negyedik *Magyar Nemzet*-beli, „magyar sorskérdésekkel” foglalkozó karácsonyi meditációja az az idő tájt szokásostól és a korábbi illyési megszólalásoktól is eltérő, meghökkentő egyenességgel szólt. Például „már-már apartheid sorsnak” nevezte azt, hogy – a cikkben ki nem mondott

nevű – Erdélyben a magyar gyermekek „az ábécével nem a saját anyanyelvükön ismerkedhetnek meg”, és hogy „népe nyelvén a pap sem prédikálhat immár...”. Ezenkívül annak a sérelemnek is hangot adott, hogy – az ugyancsak néven nem nevezett Romániában – „több százezer, sőt millió lelket számláló kisebbségi lakosságnak nincs saját nyelvű egyeteme, illetve ha volt, azt megszüntették”, valamint hogy „rövidesen nem lesz egyetlen saját anyanyelvű középiskolája, mert ami volt, azt is úgy szakosítják, hogy az oktatás az állam nyelvén folyik; azzal a következménnyel, hogy nemzeti kisebbségű ifjú a maga nyelvén ipart sem tanulhat”.

Az író akkoriban nagy szellemi izgalmat kiváltó írásához gratulálók méltatásukhoz nemegyszer azt is hozzátették: „Milyen jó, hogy valaki megmondhatja.” Ez a fajta elismerés – naplójának tanúbizonysága szerint – igen csak felbőszítette Illyést. „Gyáva föltevés, hogy nyilván megbeszéltem a kormánybeliekkel. (...) Tekintélyem így nem attól nő, hogy tisztességesen viselkedtem, hanem attól, hogy fejesek szolgája vagyok” – kesergett az e váddal egyébiránt korántsem először és nem is csak ezzel a rezsimmel kapcsolatosan szembesített, akkor 75 éves író.

Kétségtelen tény viszont, hogy a történet főszereplői – maga a szerző Illyés, valamint a közhelyesen „kultúr pápaként” emlegetett Aczél György (akkor a minisztertanács elnökhelyettese és az állampárt politikai bizottságának tagja), no meg Pethő Tibor, a *Magyar Nemzet* akkori főszerkesztője – sosem tagadták, hogy az esszé az író és a főszerkesztő „összeesküvésének” következtében került a lapba. Ennek miértje és technikája pedig azt az erőteret jellemzi, amelyben akkoriban író, politikus, szerkesztő – s nem kevésbé maga az olvasó – mozoghatott.

1956 után Illyés, ha napilapban szólalt meg, azt 1974 decemberéig a Magyar Szocialista Munkáspárt központi napilapjában, a *Népszabadság*ban tette. Ott sem túl gyakran, s – naplója tanúsága szerint – igen elégedetlen volt azzal a szerkesztési metódussal is, ahogyan olykor, „szíves utólagos engedélyedre számítva”, bekezdéseket töröltek írásaiból. Nyilván nagyobb mozgásteret is remélve fogadta el hát 1974-ben a „népfrontos”, azaz nem a legszigorúbb pártfegyelmezés alatt álló *Magyar Nemzet* két évvel korábban ki-nevezett főszerkesztőjének „tiszteletteljes” felkérését. A próbamű a *Sebtisztítás* című írás volt, amelynek fő gondolata az volt, „újja kell teremtenünk a nemzetet”. Pethő Tibor előbb azzal lepte meg Illyést, hogy már másnap reagált a küldött esszére, azt nagyszerűnek nevezte, és csupán egy apró kérdéskérése volt az íróhoz: nem mutatná-e meg ezt az írását Aczélnak? Mindezt persze csak „elkerülendő a félreértéseket”, mivelhogy – szólt az indoklás – „épp a napokban lesz nemzetközi pártértekezlet Pesten”. „Sose beszéltem meg semmi ilyet Aczéllal, most se tehetem” – felelte Illyés, ám a rá mindig jellemző kooperatív leleménnyel mindjárt volt áthidaló javaslata is: más lenne a helyzet, ha mondjuk Pethő vinné el a cikket a politikushoz...

„A kézirat tele jegyzettel, mintha egy egész kollégium vitatkozott volna fölötte” – konstataulta utóbb Illyés az ily módon mégis vállalt „tiszteletkör” után visszakapott kézirat állapotát. Ám ismét győzedelmeskedett benne a reálpolitikus, és sorra engedett a főszerkesztői iniciatívaként előadott kéréseknek. Mi több, a megjelenés előtt egy nappal, amikor Aczél telefonon jelentkezett – hogy „semmiképp ne adj támadási felületet” –, még az újabb pontosító javaslataira is rábólintott. Ezzel ki is alakult az ezentúl még háromszor zökkenőmentesen működtetett szertartásrend. November táján Illyés – menetrendszerűen – felkérőlevelet kapott Pethőtől, december elején-közepén pedig több menetben lezajlott az oda-vissza egyeztetés. Más kérdés, hogy a *Magyar Nemzet* főszerkesztője utóbb már nemcsak Aczélnek, hanem a pártközpont agitációs-propaganda osztálya aktuális vezetőjének is eljuttatta – „szíves véleményezésre” – az éppen soron lévő Illyés-opust. A visszaérkező észrevételeket Pethő aztán főszerkesztői javaslatokként továbbította az írónak. Az 1976-ban íródott, *Szellem és erőszak* című cikk esetében például ekként: „A megközelítés példamutatón át gondolt, a fogalmazás a megfoghatatlanság magasiskolája. (...) Engedj meg azonban néhány megjegyzést” – olvasható a november 27-ei levélben. Ez a szerkesztői stílus rendszerint ki is elégítette Illyést. Ahogy naplójának megvallotta: „Pethő Tiborral a viszony »egy az egyhez«, s így teljes a bizalom is. Közösben fontolgatjuk, miként lesz így is jó, amit el lehet mondani. Közös a gondunk.”

Másfél évtizeddel később Pethő az Oral History Archivumnak adott, mindmáig publikálatlan interjújában abban látta a maga szerepét a jó „kulturfelelős” és a vele nagyobb társaságban máskor is találkoztató vagy feleségstül együtt vacsorázó író kapcsolatában, hogy „Aczél nem akart közvetlenül ellentmondani Illyésnek, Illyés pedig nem akarta magát olyan értelemben megaláztatni, hogy tulajdonképpen a pártvezetés egyik tagja állandóan javíthatja a cikkeit”. 1977-ben azonban homok került az addig voltaképp olajozottan működő gépezetbe. Az év nyarán Kádár János Nagyváradon, majd Debrecenben találkozott Nicolae Ceausescu román pártvezérrel, ahol – a belső használatra szolgáló „pártbeszéd” szerint – „a kölcsönös testvéri bizalmatlanság jegyében” lezajlott eszmecsereéről készített közös dokumentumban, hosszú időszak után először, legalább megemléződött a „nemzetiségi kérdés”. Mindez akkor, amikor Ceausescu Romániájából – s főleg Erdélyből – mind több aggasztó hír érkezett, ám az ezekkel kapcsolatos nyilvános magyar reagálás minden alkalommal elmaradt.

Egészen 1977 karácsonyáig, amikor is a *Magyar Nemzetben* megjelentek a fentebb már idézett, akkoriban szokatlanul szókimondó illyési gondolatok. Az olvasói lelkesültséget feltűnő „hivatalos” csend követte. Legfeljebb Pethőt kérdezte meg az agitprop osztály akkori vezetője (a későbbi pártfőtitkár) Grósz Károly, vajon „Aczél elvtárs tudott-e” a cikkről. A főszerkesztő a tagadó válasz után mindössze szóbeli figyelmeztetésben részesült, mond-

ván, ilyen kényes ügyben máskor ne döntsön a saját szakállára. Ez az akkori sajtóviszonyok és egy ilyen horderejű kérdés esetében legfeljebb az érdekeltek alibijátékaént értelmezhető. Több jel mutat ugyanis arra, hogy Grósz gyanúja mégiscsak megalapozott volt. Nehezen képzelhető el például, hogy éppen e cikk esetében maradt volna el az Aczéllal való már szokásos egyezkedés. Vagy ha netalán mégis, akkor december 19-én, amikor Aczél szűk körben közös vacsoraasztalnál ült Illyéssel – és Illyés naplófeljegyzése szerint „órákon át anekdotázott Rákosiról”, valamint „jó szemre vallóan” számolt be angolai útjáról –, csupán arról feledkezett volna meg, hogy legalább megkérdezze: mi lesz az idei eszmefuttatásban? Arról már nem is szólva, hogy a Magvető Kiadónál – amely a vele köztudottan szoros szövetségben álló Kardos György igazgató hitbizománya volt – rohamtempóban készült Illyés *Szellem és erőszak* című (utóbb 11 évnyi raktározásra ítélt) esszégyűjteménye, benne az ominózus cikkel.

A hallgatás azonban csak vihar előtti csendnek bizonyult. Hónapokkal később ugyanis kitört a „nemzetközi” botrány: Mihnea Gheorghiu, a Román Tudományos Akadémia elnökhelyettese 1978 májusában a *Luceafărul*-ban, a román írószövetség hetilapjában közzétette *A hunok Párizsban* című reagálását. Ebben egyebek mellett „a magyar emigráció gyűlölettel telt fasiszta nacionalistáinak harci kosaként” aposztrofálta a szerinte „lidércnyomásosan románellenes” Illyést, aki ráadásul úgymond „benzint öntött az etnikai rivalitás hűlő paraszára”. A támadást jegyző személye persze azt is jelezte, hogy az „ügyet” a románok sem kívánták a legfelsőbb párt- vagy diplomáciai szintre emelni. Illyés mind a személyét ért sértésekre, mind az általa leírtak védelmére kitért azon melegebben fogalmazott válaszában, amelynek végén kijelentette: „Becsületemen nem hagyhatok foltot. (...) Fölvetem a gondolatot is: kérjük meg a zsűri szerepére az európai haladó szellemi élet valamely szervezetét, annak erre vállalkozó íróit, tudósait...”, hogy ők tegyenek igazságot.

A *Fegyelmезetten* című Illyés-válasz – megint csak Pethőn keresztül és az elvárt és szokásos fegyelmезettséggel – nem csak Aczélhoz jutott el, de a pb többi tagjához is. És a politikai gépezet beindult és felgyorsult. Aczél május 23-án baráti megnyugtató látogatásra ment Illyéshez, s óvatosan felvetette: „talán jobb lenne”, ha mégsem ő szólalna meg, hanem valaki más védené őt meg. Az egy héttel később tartott pb-ülés jegyzőkönyve pedig választ ad arra, hogy Aczél miért is készítette elő Illyésnél a talajt. Az író válaszcikke ugyanis nem aratott tetszést. Az ügygel hivatalosan is foglalkozó grémium tagjai abban még egyetértettek ugyan, hogy Illyés becsületét valamiképp „meg kell védeni”, ám az ideológia keményvonalasaként ismert Nemes Dezső kifogásolta Illyés válaszában „önkritikamentes hangnemet”, az Elnöki Tanács elnöke, Losonczy Pál pedig még annak a vélekedésének is hangot adott, hogy az ügyet a lehető legcsendesebben, „a nyilvánosság kizárásával kellene rendezni a román elvtársakkal”.

Kezdetben Aczél és a kulturális kb-titkár, Óvári Miklós is Illyés választási lehetőségének megadására voksolt, végül azonban szokás szerint győzött Kádár János álláspontja, miszerint az Illyés cikkében megfogalmazott nemzetközi döntő fórumos elképzelés „teljesen elhibázott”. Már csak azért is – így Kádár –, mivel Illyés nem veszi észre, hogy „a nyugatiak alig várják, hogy az ő kezükbe kerüljön az ügy”. Mindezenközben Kádár „hősködének”, illetve az „ottani magyar kisebbségre” nézve károsnak titulálta az Illyés gerjesztette polémiaát. A háromszoros Kossuth-díjas író hivatalos megvédésére végül is Pach Zsigmond Pál, a Történettudományi Intézet igazgatója, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke kapott megbízást. Az akkortájt az írószövetség lapjaként megjelenő *Élet és Irodalomban* közzétett egész oldalas „védelemből” Illyés számára utóbb csak az a szövegrész volt fájoan feljegyzésre érdemes, miszerint „semmi nem áll távolabb tőlünk, mint hogy kerüljük a vitát Illyés Gyulával”.

Az afférnak egyébiránt a magyar sajtót érintő következménye is volt. A főszerkesztőket akkortájt „eligazító” kéthetenkénti pártközponti értekezleten bejelentették: „A határokon túl élő magyarok helyzetével foglalkozó íráskok átmenetileg csak előzetes konzultáció után jelenhetnek meg, mivel a témával az utóbbi időben túlságosan gyakran és esetenként vitatható módon foglalkozott a sajtó. (...) Olyan rossz feszültség jött létre a magyar–román viszonyban, valamint a mi belpolitikai életünk egyes köreibben, amit az ellenséges propaganda máris igyekszik kihasználni.”

„Aki fegyelmezi magát, azt fegyelmezik, végül arcpirítóan is” – kommentálta Illyés a számára is kedvezőtlen fejleményeket, s megint csak naplójából derül ki, hogy az eset kapcsán komolyan mérlegelte egyfajta „szellemi éhségstrájk”, vagyis a publikációs önmegtartóztatás lehetőségét. Aztán mégis meggondolta magát.

„Kedves Aczél elvtárs! Engedd meg, hogy ismét tanácsodat kérjem a melékelt Illyés Gyula-vers ügyében. Gondok persze most is vannak, s ha megengeded, a hét elején majd telefonon jelentkezem Nálad” – írhatta tehát Pethő Tibor már a következő karácsony előtt, 1978 november végén kelt „szokásos” levelében. Ám, úgy tetszik, ezúttal a kölcsönös igyekezet valamennyi résztvevő számára kudarcba fulladt. A nyilván az előző évi tapasztalatok által vezérelt Illyés a durva verssorhúzási javaslatok láttán immár „nem ragaszkodott” a közléshez. A költő, 1983 márciusában bekövetkezett halála előtt, már csak két karácsonyi számban, ott is inkább csak szimbolikusan volt jelen. Utolsó, 1981-ben történt komolyabb megszólalási kísérletére *A fölpattanó labda* című – a magyar népesség fogyásáról, az alkoholizmusról, az öngyilkosságról s nem mellesleg a határon túli magyarság helyzetéről írott – cikkével kerített sort, ám a főszerkesztő által tolmácsolt hagyományos „kéresek” teljesítését elhárítva akkor csak annyit üzent vissza: „Mondd meg nekik, nem vonok vissza semmit!”

A Hitel stádiumai

Lapindítási kálvária az 1980-as években

„Este újra teljesen lehangolódtam. Egész életét sikertelennek tartotta. (...) Mit ért el? Még egy folyóirat kiadását sem engedélyezték neki ebben a világban.” 1983. április 6-án jegyezte fel az idézett sorokat naplójába Illyés Gyuláné, aki haldokló férje utolsó két hónapjának minden rezdüléséről beszámolt. S valóban: Illyésnek élete 81 évéből csupán két rövid korszak adatott, amikor lapszerkesztőként is tevékenykedhetett. Először 1941 és 1944 között, amikor a *Magyar Csillagot*, a legendás *Nyugat* című folyóirat kényszerutódát szerkesztette. Aztán nem sokra rá, 1946–1949 között, amikor a leginkább a népi írókat tömörítő *Válasz* szellemi irányítója volt. Kétségtelen: a népi demokráciának nevezett, keményből felpuhuló diktatúrában a hatalommal ellentmondásos viszonyban álló, háromszor Kossuth-díjjal, valamint babérokkal és rubinokkal ékesített zászlórendekkel is kitüntetett Illyést a (kultur)politika meghatározói mintha nem találták volna elég kezelhetőnek ahhoz, hogy lapot merjenek adni a kezébe. A mindazonáltal gyakorta költőfejedelemként aposztrofált poétának csak egyszer, az 1970-es évek legvégén nyílt némi reménye, hogy megvalósulhat a hitvesi napló szerint sokáig dédelgetett terve. Ám a *Hitel* című folyóirat megindításával szinte a haláláig is csak hitegették. Csak úgy, mint később az ügyben az ő nevét zászlajukra tűző követőit.

A „független irodalmi, társadalmi, kritikai” kétheti lapként 1988-ban, jóval Illyés halála után mégiscsak megindított *Hitel* folyóirat első főszerkesztője, Csoóri Sándor 1998-ban úgy emlékezett vissza a lapalapítás ihlető gondolatára, hogy az voltaképpen egy Illyés és közte lezajlott párbeszédből indult el. Történt volna pedig, hogy a nemzeti sorskérdések iránt különös fogékonyságot mutató Illyésnek az 1970-es évek végére igencsak meggyűlt a baja a kulturális élet irányítóival. A közvetlen okot, a nevezetes 1977-es, az erdélyi magyarok „már-már apartheid sorsú” helyzetét felemlítő s a testvéreinek aposztrofált Románia tiltakozását kiváltó, Magyar Nemzetben megjelent karácsonyi cikkét követően a költő közéleti esszéinek minden mondatát nagyítóval vizsgálták. Erre született Illyés 1980 novemberében – „nemes daccal” – fogalmazott új jelszava: „Ki a vidéki folyóiratokba!” Ennek mondott ellent „az irodalomba még be sem vonultak nevében” – emlékezése szerint – Csoóri, akitől Illyés állítólag azt kérdezte: „Akkor mi a javaslat, közlegény?” „Hetilapot kell nekünk is indítani!” – hangzott az ifjabb pályatárs válasza.

Ami bizonyos, 1980-ban Csoóri már egy hosszabb – „Kedves Imre!” megszólítású – levélben válaszolt az akkor művelődési miniszteri posztot betöltő

Pozsgay Imrének egy kéthetente megjelenő, „fürge, gyors reflexű” irodalmi lap vízióját. „Ez a lap nem azért kell, mert nincs elég folyóirat és újság, hanem azért, mert ami van, az vértelen s hitegető inkább, mint a szükséges hit megteremtője és életben tartója” – indokolta Csoóri az általa (is) elképzelt orgánus létjogosultságát. Nem titkolva, hogy ezzel a lappal a tervezetők szellemi körlete eredményesebben szeretné folytatni a nehezebben kimondható témák „magzatburkának átszakítását”.

Akár taktikai okokból tolták előre Csoórit az ötlet előadójául, akár tényleg övé az iniciatíva dicsősége, a lap tervét Illyés – aki *Irodalmi gondok* címmel kívánt volna rovatot indítani az újságban – „teljes meggyőződéssel” támogatta. Nem mondhatni viszont, hogy a politikai döntéshozók – akár e tárgyban is – nagyon törekedtek volna az az idő tájt miniszterelnök-helyettes Aczél Györggyel az említett sajtóvihar okán is egyéves mosolyszünetet tartó Illyés kiengesztelésére. 1982 októberében viszont, némiképp váratlanul, hivatalos miniszteri válasz érkezett. Igaz, ez már – az időközben népfrontfőtitkárrá „felbuktatott” – Pozsgay utódától, az az évben a központi bizottsági (kb) titkári posztjára visszatérő Aczél káderének is mondott Köpeczi Bélától. Az új miniszter pecsétetes levélben kérte megküldeni a lap „kiérlelt tervezetét”. Ezt szánták volna ajándékként a költő közelgő 80. születésnapjára? Nem tudni, de az eseményt Németh László özvegyének, „Ella néni” a lakásában megünnepelni összejöttek mindenképpen így érezhettek. Nem véletlen, hogy az alkalmi sokaságban jelen lévő Csoórin kívül például az éppen Magyarországon tartózkodó erdélyi író, Sütő András, a számos Illyés- és Sütő-dráma főszerepét alakító Sinkovits Imre, az Illyés-kéziratokat (majd egész életművét) gondozó kiadói lektor, Domokos Mátyás, az ünnepelt veje, Kodolányi Gyula (1990-től Antall József főtanácsadója) és a 2001-ben indított *Heti Válasz* című lapot több évig főszerkesztőként jegyző (s előtte Orbán Viktor miniszterelnököt menedzselő főtanácsadó) Elek István is (az idő tájt Herder-ösztöndíjas politológus) az akkor megjelent, *Illyés Gyula élete képekben* című albuma a „Midőn a Hitelt megalapítottuk” mondat alá írták a nevüket.

A tervezgetés előrehaladottságára utal, hogy már „ki is nevezték” a leendő lap leendő felelős szerkesztőjét, Domokos Mátyást. E posztra egyébként az e körben megfellebbezhetetlen tekintélyű Illyés azzal a figyelmeztetéssel jelölte őt, hogy – mint azt Domokos Kelevéz Ágnesnek, a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársának az 1990-es évek elején adott interjújában felidézte – ne legyen „ebből a vállalkozásból valamilyen diszkriminatív arculatot öltő szekértábor”. A lapindítás illúziója azonban hamarosan szertefoszlott. A miniszter néhány hónap múlva, 1983 januárjában a Domokossal, Csoórral, továbbá a tervezetők és a párt között sűrűn egyeztető irodalomtörténész Kiss Ferencsel folytatott személyes találkozáskor még csak az időt húzta. Leginakább arra hivatkozott, hogy az általuk elképzelt kétheti lap „szinte beilleszt-

hetetlen a nyomdai és a terjesztési struktúrába”. Nem sokkal később pedig, meg sem várva Illyés rövidesen bekövetkező (megjósolható) halálát, két héttel annak előtte kelt levelében már minden köntörfalazás nélkül közölte, hogy a lap megindítására nincs lehetőség.

A Köpeczi hangján megszólaló pártvezetés határozottabb stílusa persze korántsem csak azt jelezte, hogy a tárgyalópartnerek kikerülnek az illyési védernyő alól, hanem azt a zavarodottságot is, amely az Aczél György nevével fémjelzett, akkoriban éppen kettős présbe került kultúrpolitikát is jellemezte. A kb-titkári posztra visszatérő Aczélnek ugyanis a korábbi rugalmasságát elvesztő Kádár János – mint azt Révész Sándor 1997-ben megjelent, *Aczél és korunk* című életrajzi monográfiájában állítja – „rövid határidővel ad egy utolsó esélyt arra, hogy ideológiai szigorítással, ne belügyi, hanem kultúrpolitikai adminisztratív intézkedésekkel csináljon rendet a magyar szellemi életben”. Ott ugyanis, a hetvenes évekbeli pártvezetés szempontjából majdhogynem idilli egyensúly felborulni látszott. A szocializmus utolsó évtizedének elején egymást követték a – mai szemmel nézve persze apró – skandalumok. Illegális kiadványok sora látott például napvilágot, több mint hetven szerző – sajátos „népfrontot” alkotva – akként tisztelgett egy emlékkönyvvel Bibó István emléke előtt, hogy az írógépen sokszorosítandó kéziratot szabályszerűen benyújtotta egy állami kiadóknak. Megalakult és hétről hétre ellenzéki (vagy annak nyilvánított) előadásokat szervezett a Rakpart Klub. És ez csupán néhány a korábban elképzelhetetlen történések sorából. Ebbe tagozódott Csoóri Sándor azon engedetlensége is, hogy 1983 tavaszán előzetes engedély nélkül előszót írt a Csehszlovákiában már amúgy is belpolitikai vörös posztónak számító Duray Miklós mérnök-polgárjogi harcos (ma politikus) *Kutyaszorítóban* című kötetéhez. Egyebek mellett ez utóbbit is felrögtte 1983 októberében a már említett Kiss Ferencnek a kommunista párt kulturális osztályának helyettes vezetője, a bekeményítés egyik eszközüül is használt Knopp András, amikor a továbbra is fagyasztott állapotban tartott lapindítási tervről is szó esett köztük Gellért sörözőbeli találkozásukkor.

Az előrehaladást persze nyilván az sem segítette, hogy az 1984 márciusában Domokos Mátyás által újrafogalmazott laptervben olyan kihívó mondatokat olvashattak a pártközponti tisztségviselők, mint hogy a lap szerkesztői a határokon túli magyar irodalom művelőit és műveiket kívánják szerepeltetni. Vagy hogy „a lapot a szerkesztőségben szerkesztik (...), a folyóirat tehát ne tartozzék a sajtóirányítás jelenleg működő hivatali szerveinek adminisztratív fennhatósága alá”.

Az akkoriban a *Hitel* cím mellett a Magyar Néző, a Magyar Gondolat, illetve a Válasz címvariánssal is futó lapterv ügyében azonban tovább folyt a kölcsönös masszírozás. „Ezeket a feltételeket azért pontosítani kell még” – üzent Knopp András Domokosnak, egyben meginvitálva őt április elejére egy pártközponti beszélgetésre. Aztán a megbeszélrt időben alig hogy leül-

tek, mintegy véletlenül bekukkantott a szobába Aczél György, s több órán keresztül „vizsgáztatta”, ám közben biztatgatta is Domokost, aki ennek nyomán májusra kiegészítette az ekkorra már ugyancsak megforgatott tervezetet. S bár néhány megfogalmazáson enyhített, a szerkesztőségi függetlenséghez való ragaszkodás változatlan maradt. Mi több: a *Hitel* leendő szerkesztőbizottsága mind „népfrontosabb” lett – ide sorolódott a népiesnek aligha mondható Nemes Nagy Ágnes–Lengyel Balázs páros, az akkoriban futtatott színházi szerző Csurka István, a kikezddhetetlen erkölcsiségű Mészöly Miklós vagy a korántsem szocialista, sokkal inkább mágikus realista Mándy Iván. „Domokosék olyan önállóságot követelnek, ami semelyik más folyóiratnak nincs meg” – figyelmeztetett egy mindmáig publikálatlan, a pártiratok között megőrződött feljegyzésben a kulturális osztály munkatársa, a később a Magyar Rádió alelnökeként – utóbb kurátoraként – közéleti szerepet is játszó Agárdi Péter, aki ugyanakkor azt is papírra vetette, a pártvezetésnek az ügyben tanúsított időhúzását nem tartja szerencsésnek.

E taktikázás egyébiránt még majd egy esztendeig folytatódott, ám már korántsem csak a *Hitel*ről volt szólt. 1984. július 27-ei dátummal 19, főleg a népi, részben a lapalapítás mellett is bábáskodó értelmiséghez tartozó közéleti személyiség hosszú levélben fordult Kádár Jánoshoz, azt szorgalmazva, hogy „az MSZMP soron következő kongresszusára való felkészülés jegyében a politika avassa elsőrendű teendői közé a magyarság sorskérdéseinek orvoslását”. E levelet Révész Sándor a már említett könyvében úgy értékeli, hogy az aláírók „lényegében az együttműködésüket és lojalitásukat ajánlották fel a hatalomnak, azzal a feltétellel, hogy az általuk legfontosabbnak tekintett gondok enyhítésében és az általuk régen igényelt eszközök birtokában működhetsen együtt”.

A levélírók képviselőit fogadó Aczél Györgynek aztán Csoóri Sándor és Bíró Zoltán (az 1988-ban induló *Hitel* első főszerkesztője, 1989-ben a Magyar Demokrata Fórum ügyvezető elnöke) még azt is kifejtette, hogy szükség lenne egy magas szintű, a kormány mellett működő tanácsadói testületre, amelynek tagjai „a határainkon túl élő nemzetiségekkel kapcsolatos tudományos, jogi, demográfiai kérdésekről többet tudnak, mint a politika”. Ehhez Sinkovits Imre azt tette hozzá, hogy „az országban megvan a bizalom a politikai vezetés iránt”, csupán az a baj, hogy „világos állásfoglalás híján a társadalom gondolkodása megoszlik nemzeti-kisebbségi kérdésekben”. Csurka István pedig azt hangsúlyozta, hogy bár „a Magyar Népköztársaságnak ma kétségkívül van nemzetközi tekintélye”, ezt beárnyékolja az Erdélyben élő magyarság helyzete. A felszólamlók – rögzíti a megbeszélésről készült jegyzőkönyv – mindezekkel a „javaslataikkal a társadalmunkban kibontakozott reformfolyamatokhoz kívánnak csatlakozni”.

A levélírók által szorgalmazott kérdésekről végül 1984 decemberében hozott döntést a politikai bizottság (pb). A legfelsőbb pártpolitikai testület nem

tartott igényt tudós tanácsadó testület szakértelmére, az ugyancsak esztendő óta, még Illyés Gyula által is szorgalmazott Bethlen Gábor Alapítvány létrehozása elől azonban elhárultak az akadályok. Folytatódott viszont a *Hittel* kapcsolatos huzavona: a pb év végi határozatában „csupán” azon elv betartására hívta fel a kulturális osztály figyelmét, hogy „a politikai és művelődéspolitikai célokat maradéktalanul érvényesíteni kell”.

Ezt az iránymutatást 1985 tavaszán a XIII. kongresszuson kb-titkárként megbukott Aczél utóda, Pál Lénárd akként követte, hogy az írószövetség elnökhelyettese, Fekete Gyula útján – aki maga is tagja volt a tervezett *Hitel* szerkesztőbizottságának – azt üzent a felelős szerkesztőnek: az lenne a legjobb, ha a laptervet a művelődési miniszternek, Köpeczi Bélának küldené, mivel az effajta ügyekben „nem a pártközpont az illetékes”. Az ügy ekként aludt tovább még három évet. 1988-as ébredéséhez pedig már az akkor minden korábbinál hangosabb zajok is hozzájárultak.

„Döntésre érett kádercserék”

Főszerkesztők leváltása 1982-ben

1982. november 12-én a *Magyar Nemzet* kommunista pártalapszervezete előrehozott, mint az „ügyvezető” titkár, Barta András fogalmazta: „rendhagyó” évvégi beszámolót tartott. Az ő és az éppen megválasztás előtt álló párttitkár, Tóth Gábor (egyébiránt 1990–1991- illetve 1993 és 1999 között majd a napilap főszerkesztője) által írásba fektetett másfél évtizeddel ezelőtti értékelés az óhatatlan áthallások nélkül is tanulságos olvasmány:

„Valamennyien tudjuk: mi itt a *Magyar Nemzet*nél most átmeneti időt, nehéz heteket élünk (...) Nekünk rendre és nyugalomra van szükségünk: most ez a feltétele mindennek. Nem tűrhetjük tovább azt a morális rombolást, ami jó ideje folyt környezetünkben – s amit tulajdonképpen mindmáig nem állítottunk meg. Hovatovább sikk a szakmában a *Magyar Nemzet*be belecsípni. Ha valakinek, akkor a pártnak ebben óriási szerepe van: mi, huszonhatan igen sokat tehetünk azért, hogy lemoszuk azt a sok szennyet, amit évekig ránk szórtak. (...) Föl kell lépni ez ellen: munkával, tisztességgel – és aktív politizálással. (...) Mi tisztelettel, felfokozott akarattal, munkakedvvel várjuk az új főszerkesztőt, bízunk benne...”

A beszámoló elhangzásakor már eldöntött tény volt, hogy a *Magyar Nemzet* élén – a sajtóban való rendcsinálás keretében – főszerkesztőcsere lesz. Tíz nappal később, november 22-én a New York-palota második emeletén lévő szerkesztőség halljában sor került a váltás hivatalos bejelentésére is. Jelzésértékkel bírt, hogy a bensőségesnek szánt ünnepségen nem jelent, nem jelenhetett meg a formális „lapgazda”, a Hazafias Népfrent (HNF) képviselőjében a hónapokkal korábban kegyvesztetté lett – a művelődési miniszteri székből a HNF élére bukkant – Pozsgay Imre főtitkár.

A nyugdíjazott Pethő Tibor helyébe főszerkesztőként a Tájékoztatási Hivatal addigi elnökhelyettese, Soltész István került. Az átadás-átvétel ceremóniáján a hivatalosságot az MSZMP központi bizottsága (kb) agitációs és propaganda osztályának alig fél éve kinevezett vezetője, a „bekeményítést” megtestesítő Lakatos Ernő képviselte. Búcsúztató beszédében ő közölte: „Pethő elvtársat a párt az osztályharc más frontjára vezényli”, mert – mint mondta – „tapasztalataira, aktivitására ezután a Békevilágtanácsnál számíthatunk”. „Soltész elvtársat” pedig úgy mutatta be a szerkesztőségnek, mint aki alkalmas a sorok szorosabbra zárására, újrendezésére.

Erre az MSZMP politikai bizottságának (pb) megítélése szerint nagy szükség volt. 1982. március 30-án a testület a két évvel korábbi ellenzéki határozat végrehajtásának tapasztalatairól hozott állásfoglalásában az „első nyilvánosságot” értékelve „a politikai érdekeinktől eltérő, olykor azokkal ellentétes megnyilvánulások” rendszeres megjelenési helyének bélyegezte – a *Mozgó Világ* és a *Tiszatáj* szerkesztősége mellett egyetlen napilapként – a *Magyar Nemzet*et is. E verdiktet több, kisebb-nagyobb botrányra lett cikk előzte meg. Elsősorban is az 1979-es *Válasz Herdernek és Adynak* című kétrészes, karácsonyi és újévi Illyés Gyula-cikk közzététele, valamint Csurka Istvánnak az előbb említett „skandalum” árnyékában megjelent 1980. február 3-ai, *Kevesebb több volna* című, a „tudathasadásra kényszerített magyar társadalom” helyzetét emlegető tárcája.

A *Magyar Nemzet* szóban forgó elítélése szempontjából a közvetlen előzményt azonban kétségkívül egy Bauer Tamással készült interjú jelentette. *Tervgazdaság, beruházások, ciklusok* című könyvének megjelenése alkalmából a lap akkori munkatársa, Vikol Katalin több mint félkolumnás interjút készített az első nyilvánosság és a szamizdat között „ingázó” közgazdász szerzővel (aki a rendszerváltás után az SZDSZ gazdasági szakértője lett). Bauer egyebek mellett kijelentette, hogy „téves az a felfogás, amely a lengyelországi válságot a Magyarországon vagy más KGST-országban érvényesülő töltől gyökeresen különböző összefüggésekre, folyamatokra próbálja visszavezetni”. Noha ezt a gondolatot már az állami könyvkiadásban megjelent művében is felvetette, a napilapban való felhangosítás azonnali reagálást kapott. A Tájékoztatási Hivatal elnöke, Bajnok Zsolt részletekbe menő kivizsgálást és igazoló jelentést követelt az „alapvető politikai kontroll és önkontroll hiánya miatt”.

A pb által elmarasztalt szerkesztőség a következő „súlyos tájékoztatáspolitikai hibát” azzal követte el, hogy tudósított arról a háromnapos egri tanácskozásról, ahol történészek, társadalomtudósok „példamutató szókimondással” adtak helyzetképet a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarorszájáról. S ahol Hanák Péter történész azt fejtegette, hogy „minél demokratikusabb, alternatívákban gondolkodóbb, politikai pluralizmusra is lehetőséget nyújtóbb egy társadalom (...), annál több esélye van arra, hogy állampolgárainak nyilvánosság előtt megfogalmazott véleményei egybeessenek magánvéleményükkel, s hogy a legfontosabb kérdésekben társadalmi közmegegyezés jön létre”. Ezt a korábbiaknál is nagyobb botrányt kavarázó cikket ugyancsak Vikol Katalin jegyezte – akit a rendcsinálás jegyében hamarosan ki is rúgtak a laptól.

Pethő Tibor 1988-ban, a lap alapításának 50. évfordulójára megjelentetett *Emlékkönyvben* úgy fogalmazott, hogy ezért a közleményért a lap „sárga”, ő pedig, novemberben, piros lapot kapott.

A kérdés azonban ennél kissé összetettebb és bonyolultabb volt. Még lapon belül is. Pethővel – aki 1973 márciusában, Mihályfi Ernő halálát követően nem kis pozícióharc után ülhetett be az apja által alapított lap főszerkesztői székébe – nemcsak az MSZMP korifeusai voltak elégedetlenek, de a lapot nevükkel fémjelző munkatársai is. Pethő Tibor stallumainak megtartása érdekében egyre több megköthetetlen kompromisszumot is kötött. Legközvetlenebb, vele baráti viszonyban lévő munkatársait áldozta fel a politika oltárán. Mint az Oral History Archívumban (OHA) 1989-es életútinterjújában megfogalmazta: taktikai okokból fogadta el például helyetteséül az MSZMP „szegedi klánja” által ráerőltetett, notórius feljelentő hírében álló Lőkös Zoltánt, aki aztán Pethő szemlélődő asszisztálása mellett lehetetlennítette el Mátrai-Betegh Bélát, a lap kulturális rovatának vezetőjét (Mátrai a kényszerű nyugdíjazási procedúrába bele is halt). S mint az e cikk elején idézett beszámolóból is kiderült: a pártszervezet is „felfokozott akarattal” várta az új, rendcsinálásra kijelölt, sokáig csak politikai komisszárként emlegetett főszerkesztőt. Megintcsak más, nem mellékes kérdés, hogy – az ugyancsak az OHA-nak adott életútinterjúban – Soltész István 1990-ben úgy nyilatkozott: ő, Aczél-kádereként, azzal a feladattal érkezett a laphoz, hogy a szerkesztőséget úgymond „meg kell menteni a szétveréstől...”

Az 1982. június 23-ai kb-ülés által szentesített politikai bizottsági akarat kádermozgásokban is megnyilvánuló mozzanatait és az azt követő politikát úgy általában persze nehéz lenne „keményítésnek” nevezni. Aczél György miniszterelnök-helyettesből ismét kb-titkárrá lépett elő, pártbeli ellenlábasa, Pozsgay Imre a művelődési miniszteri székből (ahová Köpeczi Bélát ültették) a HNF főtitkárává bukkant. Ugyancsak visszalépésként élhette meg a kb külügyi osztályának vezetője, Berecz János, hogy csak a *Népszabadság* főszerkesztőjévé nevezték ki (ez a korábban pb-tagsággal bíró tisztség akkoriban

parkolópályának számított). Noha az 1980-ban kb-titkárból az agitprop osztály vezetőjévé buktatott, majd 1982-ben végső süllyesztőbe küldött Győri Imre távozása látszólag a keményvonalas politika enyhülését jelentette, az már a kortársak szemében is egyértelmű lehetett: a csak parancsokban gondolkodni tudó Lakatos Ernő kinevezése az agitprop osztály élére egy új sajtókorszak nyitánya is egyben. A központi bizottság tagjai közül akinek volt füle, ezt már a június 23-ai kádári indoklásból is kihallhatta, ha akarta.

„Egy kicsit fesztebben kell majd a dolgokat elővennünk – adott útmutatást a maga kacintgatós módján Kádár János. – Talán Óvári elvtársat [Óvári Miklós ez idő tájt az ideológiai kb-titkár] nem fogom megsérteni, ha itt elkegyelem [sic!], hogy abban a körben, ahol mi konzultálgattuk ezeket a kérdéseket, még azt is mondták, hogy nagyon jó kettős lesz. (...) Óvári elvtárs itt most nincs napirenden, nem is szidom, nem is dicsérem, szerintem kiváló elvtársunk, magunk közt néha azt szoktam mondani, hogy kicsit lassabb motoros, lehet, hogy ez a hivatásával függ össze. Nagyon föl volt háborodva, amikor pár hónapig külügyi titkár is volt, azt mondta, ez borzasztó, itt reggeltől estig vannak ügyek, és mindjárt kell válaszolni. Ez tényleg ilyen munka. Nagyon jó dolog Óvári elvtárs megfontoltsága és mérlegelése, nehogy tréfának vegyék ezt az egészet, úgy látszik, hasznos kiegészítése lesz Lakatos, [aki] jó szervező, taktikus. Jó napi végrehajtó kell...”

Az ideológiai, politikai „rendcsinálásnak” a lapoknál végrehajtott főszerkesztő-leváltások adják a nyitányát. Október közepén tetőzött a *Tiszatáj* és a *Mozgó Világ* botránya. Közkeletű vélekedés, hogy 1982-ben a központi napilapoknál is megtörténtek a főszerkesztőcserék. Ez így tévedés, hiszen az *Esti Hírlap*nál Kelen Béla 1983 közepéig kapott „haladékos” (ekkor vette csak át a délutáni napilapot Paizs Gábor, a budapesti pártbizottság agitprop osztályának vezetője), a kormány félhivatalosaként emlegetett *Magyar Hírlap* főszerkesztői székét Darvasi Istvánnak, Kádár egykori beszédírójának csupán 1984-ben kellett átadnia a Tájékoztatási Hivatal addigi elnökének, Bajnok Zsoltnak. Az viszont igaz, hogy a döntések a cserékről lényegében már 1982 szeptemberében megszülettek. Erről közvetve a pb egyik ülésének jegyzőkönyve is tanúskodik. Amikor ugyanis 1982. szeptember 28-án Kádár feltette a kérdést, hogy a *Népszavától* nyugdíjba vonultatott Gedeon Pál miért kap csak ilyen – vagyis az előterjesztés szerinti Szocialista Magyarorszáért – kitüntetést, a pb-társ Óvári Miklós arra emlékeztette a párt első emberét, hogy hát „most több főszerkesztő sorra kerül”, név szerint Kelent és Pethőt meg is említette, s magyarázatul még azt is hozzátette, hogy „ha itt most magasabbat adunk”, akkor a többinek is az járna.

Ennél is „árulkodóbb” a „jó napi végrehajtónak”, vagyis Lakatos Ernőnek 1982 októberében a központi napilapok, valamint a rádió és a tévé kádermunkájáról szóló jelentése, melyet az agitációs és propaganda bizottság a hónap közepén vitatott meg, és bólintott rá arra, hogy a „döntésre érett veze-

tői kádercseréket” folyamatosan végre kell hajtani. Talán ez az előterjesztés enged leginkább bepillantást abba a hatalmi „lelkiallapotba”, amely végül is a sajtó nyolcvanas évekbeli megregulázási szándékába torkollott. „Egyes szerkesztőségekben a szerkesztői igényesség, kontroll és felelősség nem ütik meg a kívánt mértéket, ami a vezetői-szerkesztői munka ingatag elvi, politikai alapjaira, ítéletképeségbeli gyengeségekre vezethető vissza. Nem alakult ki az első számú vezetők mögött egy olyan második vonal, amely megbízható vezetői utánpótlást biztosítana, ennek oka a folyamatos és céltudatos kádernevelői munka gyengesége. (...) Az intézményekben, a szerkesztőségekben működő nagy számú középvezetői gárda esetenként nem alkot olyan eszmei-politikai támaszt, amely biztosíthatná a tájékoztatáspolitikai egységes és egyértelmű érvényesítését az adott intézmény, szerkesztőség munkájában. (...) Az újságírók képzésében és továbbképzésében nem elég igényes a politikai felkészítő munka, s ennek következtében az újságírókkal szemben nem mindenütt támasztanak olyan politikai követelményeket, amelyeket ez a szakma megkövetel. A pályakezdő fiatalok kiválasztásában sem kap kellő hangsúlyt a politikai elkötelezettség, a politikai munkára való alkalmasság követelménye...”

Ennek a „diagnózisnak” a tükrében érthető, hogy az agitációs és propaganda bizottság, elfogadva a jelentésíró javaslatát, úgy foglalt állást, hogy „a jelenlegi hazai és nemzetközi viszonyok között elengedhetetlen a magyar tömegtájékoztatási eszközök magas színvonalú eszmei-politikai tevékenységét biztosító szilárd, egységes és felkészült vezetői-szerkesztői munka. Ezt elvi és folyamatos kádermunkával is biztosítani kell, a központi napilapok, a rádió és a televízió jelenlegi káderhelyzetének javítása gyors és következetes intézkedéseket követel.”

A gőzhenger beindult. Soltész István a vele készült OHA-interjúban úgy fogalmazott, hogy ő – aki Aczél György akaratából került a lap élére – egyfajta reformtörekvés védelmezőjeként kapta a megbízatását. Állítása szerint november elején kérdezte meg tőle Óvári Miklós, mit szólna, ha őt jelölnék e posztra. A Tájékoztatási Hivatal 56 esztendőes elnökhelyettese „idősebb korára tekintettel” húzódozott, gondolkodási időt kért, mire Óvári közölte, sok ideje nincs, mivel „a Titkárság már döntött”. „Akkor miért kérdezel?” – így Soltész. „Mert [azért] téged is meg kell kérdezni” – hangzott állítólag a válasz, legalábbis Soltész emlékezete szerint így történt a megbízatása, s fő patrónusa, az újdonsült (pontosabban ismét) kb-titkár Aczél „útravalóul” a következőket mondta neki egy magánbeszélgetéskor: „Nézze, maga már ismeri a boszorkánykonyhát (...), sok mindent ismer, biztosan megismert engem is, látja, hogy milyen sok tűzben tartom a kezem (...), más nevében is mondom, aki az én körömbe tartozik, akik most engem visszasegítettek újra, én azért kerültem vissza ide látványosan, mert ez a Kádárnak az elhatározása, hogy komolyan kell venni a reformot...” Ugyanekkor állítólag elhangzott az

is, hogy a pb-határozat nyomán vannak, akik „mindenkit el akarnak zavarni” a *Magyar Nemzettől*. Ezért hát a „nehéz időszakot valahogy át kell vészeltetni”.

Pethő Tibor a már említett OHA-interjúban úgy emlékezett, hogy vele 1982. szeptember 30-án Lakatos Ernő közölte a verdiktet, miszerint „az új politikai helyzetben” rá más területen lesz szükség, ezért hát menjen nyugdíjba. Azt azért nem mondhatni, hogy Pethőt váratlanul érte a hír. Két nappal korábban a mindenkor jól értesült Boldizsár Iván, talán pszichológiai előkészítő megbízatást teljesítve, közölte: „Veled ki akarnak baszni! (...) Nem tudom, miért haragudtak meg így rád. (...) Aczél is haragszik (...), fogsz kapni egy telefont (...) számíts arra, hogy nyugdíjazni fognak.” Pethő, aki addig a manőverezés nagymesterének bizonyult, most sem a döntést vitatta, csupán időt akart nyerni. Ám a Lakatossal való szűk negyedórás „tárgyalástól” aligha várhatott eredményt. Másnap, október 1-jén viszont levelet ír Kádár Jánosnak: „Szeretném Önnek szívből megköszönni a sok támogatást és bizalmat, amit mind a főszerkesztői tevékenységemhez, mind egyéb közéleti munkáim ellátásához nyújtott. Életem nagy élménye, hogy néhány területen, így a Hazafias Népfrontban és a parlamentben közvetlenül is Ön mellett dolgozhattam és tapasztalhattam, milyen szövevényes, nehéz a szövetségi politika jó végrehajtása, a nemzeti egység erősítése a mindig változó körülmények között. E tapasztalatok alapján nem mondok semmi újat azzal, hogy napjainkban a szövetségi politika építése különösen körülményes, mindenekelőtt a fiatal értelmiséggel. Amikor váratlanul közölték velem a nyugdíjazási javaslatot, azt tudomásul vettem, mint az élet, a nemzedékváltás természetes folyamatát. Csupán az időzítésnél kértem annak mérlegelését, hogy a szerkesztőségi kollektívát ért megrázkódtatások miatt – legutóbb Rajcsányi Károly hirtelen halála, aki negyedszázadon keresztül volt a lap főszerkesztő-helyettese –, nem lenne-e célszerű, egy kis megnyugvási időt adni...”

Hogy az obsit megmásíthatatlan, az minden bizonnyal a 70 éves Kádár János három nappal későbbi, a szofisztikát sem nélkülöző válasza értethette meg a 64 esztendő Pethő Tiborral: „Tisztelt Pethő Elvtárs! Megkaptam október 1-jén kelt levelét, amelyben a nyugdíjazására vonatkozó javaslattal kapcsolatos gondolatait írja meg. A következőket tudom válaszolni:

Talán a legfontosabb, hogy a *Magyar Nemzet* főszerkesztőjeként tíz éven át végzett munkásságának – éppen úgy, mint a Népfront égisze alatt végzett közéleti tevékenységének – politikai megítélése mindig és minden tekintetben pozitív volt, ma is az. Mindenki – jómagam is –, akik ismerik tevékenységét, úgy tekintik, hogy Ön tiszteletre méltó módon eleget tett annak a feladatnak, amire vállalkozott annak idején.

Más kérdés az, hogy az életkor, egészségi állapotot figyelembe véve az a megítélés, hogy nem szabad Önt a főszerkesztői tisztséggel együtt járó napi idegőrlő operatív munkával tovább terhelni, olyan körülmények között,

amikor Rajcsányi Károly elhunytával elvesztette egy kiváló, bedolgozott támaszát a lapnál.

Kérem Önt, fogadja megértéssel ezt az – emberileg nem könnyű – változást életében. Én azt szeretném, ha Ön egészségét óvna, és mint nyugdíjas, a Népfront, általában közéletünk ismert és megbecsült embere aktívan folytatná közéleti, publicisztikai tevékenységét...”

Mélynymomás

A Mozgó Világ főszerkesztőcseréi

„Ha egy Petőfi Kör atmoszféráját 100-nak veszem, akkor ennek a találkozóknak a légköre a körülmények beszámításával is 30-40-re tehető. És ha nem tesszünk valamit (...) akkor ez az arány romlani fog” – riogatta 1983. október 31-én Tóth Dezső művelődésminiszter-helyettes voltaképpeni főnökét, a Magyar Szocialista Munkáspárt központi bizottsága (MSZMP kb) kulturális titkári székébe alig több mint egy éve visszaültetett Aczél Györgyöt. A riadt hangú feljegyzés előzménye egy három nappal korábbi, a jelentésírói értékelés szerint „provokációs és botrányos” összejövétel volt, melyre az ELTE jogi karának sajtófesztiválján került sor. A Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) kari bizottsága által szervezett, egyébként kínos érdektelenségbe fulladó eseménysorozaton már az feltűnő volt, hogy a *Következetesség vagy szigorítás?* címmel meghirdetett „nyílt eszmecsere” kezdetére érkezett hét-nyolcszáz érdeklődővel zsúfolásig megtelt a nagyterem. A kiváltó ok a *Mozgó Világ* című folyóirat addigi főszerkesztőjének, a pártberkekben immár kegyvesztetté lett Kulin Ferencnek napokkal korábban bejelentett „kényszerű felmentése” volt.

A hatalom által rögvest politikai skandalumként értékelt rendezvény csupán egyik állomása volt annak a korabeli szellemi életben rég nem tapasztalt és szokatlan méretű szolidaritási akciónak, amely azonban végül nem tudott gátat vetni a pártirányítás akaratának. Kulin leváltása és az új főszerkesztő, P. Szűcs Julianna – a *Népszabadság* képzőművészeti kritikusa – kinevezése miatti tiltakozásul 1983 októberében a régi szerkesztőség valamennyi tagja felállt, az adminisztratív intézkedések miatt szót emelt az írószövetség és az ifjabb irodalmi nemzedéket tömörítő József Attila Kör, 120

értelmiségi pedig írásban vonta vissza cikkeit az akkortól „névbitorlónak” nyilvánított redakciótól.

A lap e töréspontig tartó története 1971 januárjában kezdődött, amikor a KISZ égisze alatt, időszak kiadványként, *Mozgó Világ Almanach* címen került a könyvesboltokba. A „lapgazda” – mint az Németh Györgynek a *Mozgó Világ* történetét feldolgozó, 2002-ben megjelent kötetéből is tudható – a publikációs nehézségekkel küszködő pályakezdő íróknak kívánt fórumot teremteni. Ennek szellemében 1971 és 1975 között hat ilyen almanach jelent meg az elsősorban ideológiai munkára felvértezett irodalmár, Szabó B. István (a nem sokkal későbbi filmfőigazgató), majd (az írószövetség KISZ-titkáráként már bizonyított) Gáll István, illetve Simonffy András írók szerkesztésében. Simonffy egyébként 1972 végén már azzal az ígérvénnyel vállalta el a szerkesztést, hogy az almanach mihamarabb olyan rendszeresen megjelenő folyóirattá alakul át, amely – szólt mindjárt a szerkesztőnek szabott feladat – „a velünk politizáló fiatal alkotó- és képzőművészek körében (...) a szocialista művészet hegemoniáját” erősíti majd. A havi megjelenés ügyét támogatóknak azonban meg kellett küzdeniük a csoportos nemzedéki jelentkezésben veszélyt szimatoló pártvezetéssel; a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának akkori elnöke, Várkonyi Péter (később külügyi kb-titkár, majd külügyminiszter) írásba is adta, hogy egy ilyen nemzedéki orgánus kiteljesítése „nem időszerű”. Mi több, Várkonyi – mint azt Barabás János, a KISZ kb-titkára, a *Mozgó Világ* politikai mentora a már említett Németh Györgynek az eset után két évtizeddel felidézte – dühösen vetette oda: „Figyeld meg, még megéred, hogy ezt a lapot te fogod betiltani!”

Az ügy mellé álló Aczél György és Óvári Miklós kb-titkárok azonban végül mégiscsak a KISZ-esek felé billentették a hatalmi mérleg nyelvét. Igaz, a lap akkor nem havonként, hanem csupán évente hatszor jelenhetett meg, példányszámát 6 ezerben maximálták, és a folyóirat élére „kezelhetőnek” látszó felelős szerkesztőt választottak a pesti irodalmi és pártharcokban járatan Veress Miklós költő személyében. A friss József Attila-díjas poéta alig két hónappal korábban került fel Szegedről az *Élet és Irodalom* című hetilap szerkesztőségébe, s – mint visszatekintő nyilatkozatában mondta – még azt is vállalta, hogy a lap kinyomtatása előtt egyeztet a Művelődési Minisztérium illetékeseivel.

Így esett áldozatul a formálisan nem létező cenzúrának például már 1976-ban a lap által meghirdetett szociográfiai pályázat díjnyertesének (a rendszerváltás után ügynöki múltja miatt is elhíresült), Tar Sándornak *Tájékoztató* című, a sváb kitelepítést a zsidók deportálásával párhuzamba állító, megrendítő erejű írása. Mindezek ellenére a kezdetben főként helyettesként fungáló Kulin Ferenc, a szociográfia rovatot gondozó Berkovits György író, az olvasószerkesztőként kezdő Szkárosi Endre költő, az irodalomtörténész és kritikus Alexa Károly, valamint Reményi József Tamás fél évtized alatt

szellemi eseménnyé és keresetté (a maximált példányszám miatt pedig állandó hiánycikké is) tették a *Mozgó Világ* egy-egy számát. Mindezt aközben, hogy a KISZ kb első titkára, az éppen az idő tájt potenciális Kádár-utódként emlegetni kezdett Maróthy László – noha a szerkesztőség s maga Veress akkor már túl volt jó néhány „sárga lapos” figyelmeztetésen – még 1979 novemberében is „kiváló lapunknak” titulálta a *Mozgó Világ*ot.

Az 1979. augusztusi szám ügyében például a lapgazda által „refinált pornográfiának” minősített, „esztétikailag-etikailag ízléstelennek” ítélt két Dallos Jenő-karikatúrát már igazoló jelentésben kellett megmagyaráznia a főszerkesztőnek. Eszerint a rajzoló voltaképp „a kapitalizmus kitermelte polgári erkölcs szerinti »cigarettagyújtásnyi szerelem« romboló hatását vette ceruzavégére”. Néhány számmal később viszont már „komoly” politikai ügyben is patália támadt. Történt, hogy a KISZ budapesti bizottságának három, ideológiailag éber munkatársa stencilezett formában köröztette „véleményezését” a lap 1980. februári számában megjelent *Egykoriak felelnek* című összeállításról. A véleményezők ugyanis – nyilván a lap olvasóival egyetemben – jól észlelték, hogy a szerkesztők irodalmi klasszikusok nevét és egykori megnyilvánulásait kölcsönvéve, úgymond „stílusparódiákkal” foglaltak állást a párt és a KISZ irányvonalával szemben. Ráadásul mindezt „az MSZMP XII. kongresszusának előestéjén”. Nem csoda, ha a már idézett Tóth Dezső nem sokkal később „a pártvezetést demagógan bíráló” írások miatt sürgetett szankciókat.

Pedig Maróthy már hónapokkal korábban elrendelte minden szám kéziratának előzetes cenzúrázását. Ám ez sem segített: 1980 decemberében, a magyar szakszervezetek XXIV. kongresszusán a Franklin Nyomda küldötte, bizonyos Zombori Ildikó magának Kádár Jánosnak a jelenlétében nevezett „a munkásokat végig sértőnek” egy, a *Mozgó Világ*ban megjelent, „nyomdafestéket nem tűró fércművet”. A dolog szépséghibája csupán annyi volt, hogy Hajnóczy Péter inkriminált, *Ösztönző elem* című kisnovellája soha nem is jelent meg a lapban – mivel azt az előzetes cenzúra még a nyomdában nyakon csípte...

Ami a szerkesztőséggel történt 1980 végén, 1981 elején, arról annak idején kizárólag a szamizdat *Beszélő* munkatársa, Szilágyi Sándor számolt be. Tőle tudható, hogy a *Mozgó Világ* szerkesztőségének valamennyi tagja, „beleértve a gépíró- és takarítónőket is” aláírta azt a körlevelet, amelynek címzettjei a párt- és állami vezetés illetékesnek ítélt tagjai voltak, s amelyben közölték: mindannyian lemondanak, ha Veress eltávolítják. Az akkoriban még szokatlan, hangos botránnal fenyegető ügy egészen Aczélig eljutott, ám a feszült helyzetet végül Veress lemondása (ő később úgy fogalmazott: lemondása) oldotta fel. S noha történt közben még egy s más – az egyik lapszám bezúzatása, Reményi József Tamás ideiglenes főszerkesztővé való kinevezése –, a pártkorifeusokkal való egyezkedő beszélgetések sorozatával a szer-

kesztőség előbb kivédte, hogy a nyakukba ültessék az *Élet és Irodalom* egyik ideológiailag megfelelőnek ítélt emberét, Zöldi Lászlót, majd 1981 májusára azt is elérte, hogy Kulin Ferencet nevezzék ki főszerkesztőnek.

Az eredményt nyilván mindkét oldalon diadalként értékelték. „Amire 25 éve nem volt példa: egy szerkesztőség sikeresen védte meg határait” – kommentálták a fejleményeket akkor a *Beszélő*-ben. De elégedett lehetett a Kulint favorizáló Aczél György is, aki azzal intette „higgadtságra” a szerkesztőket: „Ne adjanak fegyvert a balosok kezébe!” Miként győztesnek mondhatta magát maga Kulin is, aki kijárta, hogy 1981 márciusától a folyóirat már a Lapkiadó Vállalat felügyeletében jelenhessen meg, emelkedhessen a példányszám, növekedhessen a terjedelem. Az Aczél Györgyről 1997-ben monográfiát író Révész Sándor úgy ítéli meg, hogy a kultúrát az idő tájt éppen miniszterelnök-helyettesként irányító Aczél ezzel a gesztussal akarta bevonni saját klientúrájába a „tőle elsodródó nemzedék egyik legfontosabb, véleményformáló csoportját”.

Kezdetben ez – úgy tűnt – sikerrel is járt, hiszen az újjászerveződött szerkesztőség közös álláspontjaként jelent meg az *Olvashoz* című beköszöntő. A Kulin által fogalmazott, „az elvtársak megnyugtatására” szánt szöveget a szerkesztőség több tagja kifogásolta ugyan – tudhatjuk meg az említett Németh György-kötetből –, ám kompromisszumként mégis belementek abba, hogy írásba adják: „világnézetileg továbbra is a dialektikus és történelmi materializmus, politikailag az általunk is épülő szocializmus mellett vagyunk elkötelezettek”. E beköszöntőt azóta többször is a fejükre olvasták már a „rég” mozgósoknak, ám a később történtek, úgy tűnik, mégiscsak Révész azon észrevételeit támasztják alá, miszerint Kulin a rendelkezésére álló két és fél esztendőben „kezelhető főszerkesztőként viselkedett és kezelhetetlen főszerkesztőként szerkesztett”. Az előbbire tán elég eklatáns példa az idézett beköszöntő, az utóbbira pedig a hatalom szempontjából a számról számra egyre elfogadhatatlanabb közlemények színterévé váló folyóirat.

Emlékezetes, kézzől kézre adott írások voltak például Diósi Ágnes szociográfiái a fiatalok nevelőotthonáról és a cigányok valós helyzetéről, a fél-száz emigráns íróval való nyilvános kapcsolatfelvétel, az iskolarendszer egészét megkérdőjelező, Andor Mihály dolgozatával indított vitasorozat vagy a szocializmus időszakának másik „örök tabujáról”, a szomszédos országokban élő magyarok helyzetéről szóló publikációk, elemzések, esszék. Mindezek 1982 októberére odáig sűrűsödtek, hogy egy főszerkesztői értekezleten a referátumot tartó Tóth Dezső „a közléspolitikai hibákat hibákra halmozó” Kulint – a hasonló bűnökkel vádolt *Tiszatáj* című folyóirat főszerkesztőjével, Vörös Lászlóval együtt – lemondásra szólította fel.

A diktatúra slamposágának köszönhetően azonban a „Mozgó-ügy” még majdnem további egy éven át húzódott. A lapnak ugyanis nemcsak támadói, hanem védői is voltak. Ez utóbbiak között maga Aczél, a nagy egyensúlyozó

játszotta a főszerepet, aki azt is mérlegelte például, hogy az írószövetség a szerkesztőség mellé állt. Minden bizonnyal Aczél keze volt abban is, hogy amikor 1983 nyarán az MSZMP politikai bizottsága elé került a *Mozgó Világ* ügye, a határozatban már nem „teljes átalakítást”, csupán „kiigazítást” proponáltak. Az ügyben már – az említett szakszervezeti fórumon is – „balról” befolyásolt Kádár viszont a fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint igen indulatosan támadt a „határozatlan” Aczélra, mondván, „az ország nem lenne szegényebb, ha egy-két-három ilyen vacak lap” megszűnne.

Az első titkári intenció szerinti megszüntetésre mégsem került sor. A pártvezetés, beleértve magát az ingerült Kádárt is, úgy találta, hogy egy lap betiltása jóval nagyobb tiltakozáshullámmal és botránnyal járna a skandalumokkal teli kulturális életben, mint egy egyszerűnek gondolt főszerkesztőcsere. Hiszen a Mozgó-üggyel párhuzamosan zajlott a már említett *Tiszatáj*-ügy, forrongott a fiatal írókat tömörítő József Attila Kör, s ugyanez idő tájt próbálta a pártvezetés elhárítani a népi írók – *Hitel* című – lapalapítási szándékát. Így, mint rövidesen kiderült, a hatalom berkeiben született prognózis tévesnek bizonyult: a már akkor irányzatoktól szabdalt szellemi élet épp a *Mozgó Világ* főszerkesztőváltása kapcsán rándult össze egy röpké pilanatra, épp annyira, hogy a mai folyóiratok között meglehetősen tekintélynek örvendő „új”, immár 19. évfolyamába lépő *Mozgó Világ* igen sokáig cipelte magával egykori lapfoglalásának – annak idején bojkottban is kifejezésre jutott – ódiáját.

Mit kínált a Magyar Nemzet?

Lakitelek és Pozsgay Imre

„Tekintettel arra, hogy az interjú tartalma és megjelenésének körülményei olyanok, amelyek mellett szó nélkül nem lehet elmenni, a politikai bizottság megbízta a titkárságot, vizsgálja meg, hogyan kerülhetett sor az interjú megjelenésére” – határozott 1987. november 17-ei ülésén a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) legfelső vezetése. Mindez három nappal azután, hogy a *Magyar Nemzet* című napilap hét végi számában egész oldalas interjú jelent meg Pozsgay Imrével, a Hazafias Népfront (HNF) akkori főtitkárával. Az ominózus újságcikkre a pb egyebek mellett annak nyomán fordított megkü-

lönböztetett figyelmet, hogy kiderült, a 170 ezer példányban kinyomtatott szombati lapszámot pillanatok alatt szétkapkodták, majd a hiány nyomán támadt alkalmi feketepiacon volt, aki 200 forintot is megadott az akkor 2 forint 20 fillérbe kerülő újságért.

A lakiteleki találkozó politikai jelentőségéről mind a korabeli, mind az utókori értékelések igen eltérőek. Mint ismeretes, 1987. szeptember 27-én 181-en gyűltek össze *A magyarság esélyei* című tanácskozássra az akkor általános iskolai tanár és egykötetes költő – később MDF-es parlamenti képviselő és pártelnök – Lezsák Sándor lakiteleki tanyáján felvert nagy katonai sátorban. A kezdetben „második Monornak”, vagyis a két évvel korábbihoz hasonló összellenzéki találkozóknak elképzelt rendezvény – a meghívókat különféle szempontok szerint „postázó” szervezés nyomán – „a népi kötődésű értelmiség” eszmecseréjévé lényegült át. Elsősorban is azért, mert végül is nem kaptak Lakitelekre meghívást sem a szamizdatban publikált, Kádár János pártfőtitkár távozását követelő, *Társadalmi Szerződés* című tanulmányt jegyző demokratikus ellenzékiek, sem a radikálisnak mondott, nem sokkal később *Fordulat és reform* címmel rendszerátalakító programot kidolgozó közgazdászok. Megjelent, mi több, a szocializmus megújítását felvázoló bevezető referátumot is tartott viszont a néhány esztendővel korábban lényegében politikai parkolópályára állított Pozsgay Imre – akkor a HNF főtitkára –, aki szerepvállalását éppen hogy az előbb említettek távolmaradásához kötötte.

Így a nevezetes tanácskozás történelmi jelentőségéről – érthető módon – nem csupán a korabeli vélemények oszlottak meg, hanem az utókoriak is. Néhány szemelvény a korabeli megnyilvánulásokból: az MDF egyik alapítójának tekintett, ám később a politikai tömörülésből kiszorított Csurka István közvetlenül a találkozó után a „mérőföldkő” és a „csillagrobbanás” jelzőkkel illette a tanácskozást. A demokratikus ellenzék emblematisztikus figurája, Kis János – a későbbi SZDSZ első elnöke – a szamizdat *Beszélőben* viszont, elismerve ugyan, hogy „a népi-nemzeti áramlat egy lépést tett ön maga eszmei és szervezeti meghatározása felé”, inkább a potenciális ellenzék megosztására tett kísérletként értelmezte a lakiteleki találkozót. Történeti visszatekintésben a lakiteleki katonai sátrat sokan előszeretettel aposztrofálják az MDF bölcsőjének, az ottani „lelki töltekezést” pedig a népi mozgalom hívó „kürtszavának”. Megint mások a népiek és a pártreformerek közötti „elsietett kézfogónak” nevezik a rendezvényt, s az ott elhangzott 33 szónoklatot pedig – akárcsak az utóbb a *Magyar Nemzet*be becsempészett nyilatkozatot – „tartalmitlag szegényes, avatag fedőszöveg-gyűjteménynek” titulálják.

Az azonban aligha kétséges, hogy az akkoriban a HNF fémjelezte napilapban megjelent, *A közmegegyezés hajszálerei* című interjú tájékoztatópolitikai szempontból fordulópontot jelentett. Nem azért, mintha a kommunista párton belül reformszocialistaként emlegetett központi bizottsági (kb) tag

Pozsgay – érzékelhetően patikamérlegesen adagolt szavakkal – először szólt volna az úgynevezett első nyilvánosságban a szeptember 27-ei lakiteleki találkozóról; az ott referátumot tartó Pozsgay már három héttel korábban, 1987. október 24-én nyilatkozott az „ellenzékinek nem minősíthető” összeövetelről az akkor 145 ezres példányszámú HVG-ben. A *Magyar Nemzet*-interjú attól vált skandalummá, hogy a HNF főtitkára interjúválaszainak szövegébe ágyazottan, némi kritikát is megfogalmazva, csorbítatlanul közreadta a találkozón elfogadott, az ország „társadalmi-gazdasági válságát” felemlítő nyilatkozat szövegét. Ebben látta az elhíresült interjú jelentőségét a „tettes-társi” mivoltára büszke Tóth Gábor, az interjú készítője, a lap akkori főszerkesztő-helyettese (a rendszerváltás után 1993 és 1999 között főszerkesztője). Tóth szerint az 1987. november 14-én megjelent írás valójában „a lakiteleki nyilatkozat gombjához varrt interjú-kabát volt”.

A Pozsgay korabeli taktikázó értékelése szerint is „sok vitatható elemet tartalmazó” nyilatkozat közzététele egyébként leginkább a párt első emberét, a már megroppant hatalmú Kádár Jánost bősztítette fel. Pontosan jelzi ezt az idézett pb-határozat és a szűk héttel későbbi titkársági állásfoglalás közötti megfogalmazásbeli különbség. A határozat megszövegezésekor ugyanis Kádár nem tartózkodott Budapesten. Hivatalos belgiumi látogatásáról visszatérve viszont a titkárság az ő követelésére minősítette „politikailag roppant károsnak” az esetet. Ezzel mintegy irányt is mutatva a hivatalosan csak öt nappal később felálló kéttagú (a miniszterelnökből alig néhány hónappal korábban főtitkárhelyettesé vált Lázár Györgyből és a pártépítésért felelős kb-titkár Lukács Jánosból álló) vizsgálóbizottságnak, amely – a Magyar Országos Levéltárban fennmaradt pártiratok tanúsága szerint – informálisan már a létrejöttéről intézkedő titkársági állásfoglalás előtt is nagy elánnal tevékenykedett. Lukács János például már november 18-án írásbeli tájékoztatást kért Pozsgaytól, hogy „kikkel és hogyan konzultált a nyilatkozat közzététele-ről”. Mire a HNF-főtitkár két nappal később kelt válaszához – nyilván egyfajta memóriafrissítésként – mellékelte az egy hónappal korábban éppen Lukácsnak címzett feljegyzésének másolatát is.

Pozsgay abban a szervezők azon, kifejezetten neki adresszált biztosítékáról is ír, miszerint a lakiteleki kezdeményezés „nem ellenzéki szándékú”. Továbbá arról, hogy a szervezők elfogadták az általa megszabott „bizonyos feltételeket” – például hogy a demokratikus ellenzék kemény magja nem kaphat meghívást. Minek fejében viszont ő maga is tevékenyen részt vett az előkészületekben. Azt sem mulasztotta el megemlíteni, hogy erről Lukács mellett szóbelileg tájékoztatta Grósz Károly miniszterelnököt is, aki – így a feljegyzés – „az összeövetel helyénvalóságát és célszerűségét” illetően kételyeit hangoztatta ugyan, mégis felhatalmazta Pozsgayt, hogy a Lakiteleken egybegyűltek előtt kijelentse: a miniszterelnök „kész a párbeszédre minden konstruktív erővel, amely a kibontakozás útját keresi”.

A Lukácsnak írt – és általa véletlenül vagy szándékosan elfelejtett, esetleg nem is olvasott – október 19-ei feljegyzésben olvasható az is: „Javaslom, hogy készüljön terv a találkozó nyilvánosságának kezelésére. Célszerűnek tartanám, ha interjút adhatnék a *Magyar Nemzet*nek, amelybe, elmondva előadásom lényegét, beleszólném Lakitelek pozitív mondanivalóját, és ennek keretében közölhetném azt a felhívást – esetleg némely pontjával polemizálva –, amelyet a résztvevők elfogadtak.”

Az egy hónappal későbbi, november 20-ai Pozsgay-feljegyzés arra is kitér, hogy maga „a sajtó területét felügyelő” pb-tag és ideológiai kb-titkár Berecz János is „elképzelhetőnek tartotta” a „lakiteleki ügy” egy interjújával történő, utólagos lecsengetését. Az Aczél György örökébe lépő Berecz – Pozsgay jelentése szerint – ehhez csupán annyit fűzött: „Célszerű lenne mindezt az egyesületekről és az állampolgári kezdeményezésekről szóló szélesebb körű kérdés-csoport keretében megtenni.” A HVG megkeresésére Berecz János 2002-ben sem tagadta, hogy egykoron még biztatta is Pozsgayt, „ha már a kb-üléseken nem szólal fel, akkor legalább a sajtóban foglaljon állást a párt politikája mellett”. Mindazonáltal Berecz ma is úgy gondolja, Pozsgay „átverte” őt, amikor a vele való egyeztetésre hivatkozott. A HNF-főtitkár ugyanis az ő olvasata szerint a párt politikája melletti megnyilatkozás ügyében, és nem a lakiteleki nyilatkozat – és egyáltalán Lakitelek – közzétételével kapcsolatosan bírta az ő támogatását.

Mindezek fényében valószínűsíthető, hogy a pártvezetésnek aligha jelenthetett igazi meglepetést a *Magyar Nemzet*ben végül is az esemény után majd két hónappal megjelent nyilatkozat. Az ügy vizsgálóbizottsága mégis úgy tett, mintha soha senki semmiről nem tudott volna. November 24-én rapportra rendelték a lap akkori főszerkesztőjét, az 1982-ben Aczél György kádereként a Tájékoztatói Hivatal elnökhelyettesi székéből a lap élére került – tehát politikailag tökéletes pedigréjú – Soltész Istvánt. Arról faggatták, hogyan kerülhette meg a szóban forgó közlemény az ilyenkor szokásos pártközponti kontrollt. Soltész 1991-ben, az Oral History Archívum számára adott interjújában úgy emlékezett: Lázárék leginkább arra voltak kíváncsiak, mit egyeztetett Berecz Pozsgayval. A levéltári iratok tanúsága szerint azonban a vizsgálódás mást is firtatott. Azt például, hogy mikor és milyen technológiával, tehát például magnóval készítette-e Tóth Gábor az interjút, s milyen változtatásokat eszközölt Pozsgay a szövegben a megjelenés előtt.

Az élénk visszhang nyomán – derül ki a főszerkesztő archívumában megőrzött levelezésből – a sajtóirányítás illetékesei, elsősorban Lakatos Ernő, az agitációs és propagandaosztály (apo) vezetője, „baráti telefon formájában” némi késéssel, ám nagy sietséggel igyekeztek pótolni a korábban elmulasztott tájékozódást. Amit azonban Soltész nyomban másnap – megfelelő pártmunkásrutinnal – írásban igazolt vissza. A „szervezési-technikai körülményekről” szóló „jelentést” pedig nemcsak Lakatosnak juttatta el, hanem Lázár György-

nek, Berecz Jánosnak, egykori patrónusának, a még pb-tag Aczél Györgynek és a lapgazdaként csakúgy, mint interjúvoltként érintett Pozsgay Imrének is, s a levelekben azt is leszögezte, hogy az interjú tényéről ő előzetesen tájékoztatta az apo munkatársait is. (Azok később a Lázár-Lukács-bizottság előtt valóban elismerték, hogy „valamit” azért tudtak a szóban forgó interjúról, és a rövid közlést azért vették szó nélkül tudomásul, mert úgy hitték, az „Berecz elvtárral egyeztetve van”).

Az így szerzett információk aztán, mintegy számonkérés jelleggel, még Lázár György november 26-án – „a tisztázás érdekében” – írt, Pozsgaytól választ váró levelébe is bekerültek. „Ha jól tudjuk, az interjúban is szerepelt egy utalás Grósz üdvözlétére, s ezt csak a kefelevonat korrektúrája során töröltetted” – írta a vizsgálóbizottság elnöke, egyébként a történeteknek megfelelően. (Az elhíresült *Magyar Nemzet*-interjúból ugyanis – a fennmaradt kefelevonat tanúsága szerint – a megjelenés előtti utolsó pillanatban került ki az akkor kardinálisként kezelt kérdés és a rá adott válasz: „Érdekes következtetések származtak abból, hogy Ön referátuma elején átadta a résztvevőknek Grósz Károly miniszterelnök üzenetét. Mi volt ez?” S a válasz: „Készülve az előadásra, bizonyos tájékozódási szándékkal megkerestem Grósz Károly miniszterelnököt. Ez a találkozó ugyanis nem sokkal az Országgyűlés őszi, szeptemberi ülészsaka után volt, én feltételeztem, hogy ez a találkozó rendezni óhajtja viszonyát a kormány programjával. Ezért kérdeztem meg a miniszterelnököt, hogy ő hogyan gondolkodik egy ilyen összejöveteletről, vitáról. S az országgyűlés ülészsakán elhangzottakat következetesen vállalva, lényegében azt mondta, erősítette meg, hogy az ország stabilitását szolgáló minden konstruktív erővel hajlandó párbeszédre. És én ezt adtam tovább az összejövétel résztvevőinek.”)

Mindazonáltal Lukács leleplező passzusa – legalábbis válaszevele tanúsága szerint – rövid időre kihozta a sodrából az addig szemmel láthatóan körültekintően taktikázó Pozsgayt. „A sajtóetika normái szerint kéziratot vagy meg nem jelent írást senkinek sincs joga nyilvánosan bírálni” – oktatta ki a főtitkár-exminiszter egykori hivatali, akkor pártbeli előljáróját. Hozzáteve, hogy végül is azért döntött a kihagyás mellett, mert „még a látszatát is kerülni akartam a közvélemény előtt, hogy Grósz elvtárral takarózom”. A HVG ezredforduló utáni megkeresésére már inkább azzal indokolta az ominózus kihagyást, hogy „a reformtörekvéseket egykoron leginkább csak hallgatólagosan és nagyon is szőrmentén támogató Grósz” – Kádár indulatát tapasztalva – „Bereczhez hasonlatosan, azonnal kifarolt az ügyből”, így azt ő, mármint Pozsgay, nem kívánta „a miniszterelnök személyével megterhelni”.

A hatalmi játszma ezen, ma már többé-kevésbé pontosan nyomon követhető fejezete az 1988. február 9-ei pb-ülésen zárult le. A grémium, egy pont kivételével, elfogadta a Lázár-Lukács-féle vizsgálóbizottság jelentését. Ennek nyomán figyelmeztetésben részesítette az ülésre meghívott Pozsgayt,

aki a pb jegyzőkönyvének tanúsága szerint a jövőre nézve elfogadta, hogy „az ilyen kényes ügyekben nem mellőzhető az érdemi konzultáció...” A határozattervezet a *Magyar Nemzet* főszerkesztőjének elmarasztalását is tartalmazta, mivel az „nem ellenőrizte”, hogy ismerték-e az általa „jövőhagyott” szöveg tartalmát az illetékes felsőbb szervek”. Ezt a pontot azonban a pb végül is ejtette. Pedig az interjú megjelenését követő napokban nagyon úgy tűnt, hogy nem Pozsgayban, nem is az interjúvoló Tóth Gáborban, hanem az addig teljességgel megbízhatónak tartott Soltész Istvánban találják majd meg a skandalum első számú bűnbakját. A Pozsgay „kádárista” ellenfeleként számon tartott – s nem mellesleg ellensúlyozására a HNF országos titkáráként buzgólkodó – Ribánszki Róbert a mozgalmi legendárium szerint már másnap kijelentette, hogy az addig kiváló cenzorként működő Soltész „úgy látszik, hirtelen megvakult a bal szemére”.

A főszerkesztő a mindenkit mindenről tájékoztatni taktikáját követte akkor is, amikor kézhez vette a Pozsgay-nyilatkozatra a szerkesztőségbe érkező válaszcikket, az Idegenforgalmi Propaganda Vállalat igazgatójának, Teszár Józsefnek indulatos, „ellenforradalmárokozó” kifakadását. A hozzászólás szövegét Soltész véleményezésre megküldte a „lapgazda” Pozsgaynak, aki a „megrendelészagú munkáslevél” közlését „nem tanácsolta” a főszerkesztőnek. A hozzászólásról – mindenestre – szintén tájékoztatott Berecz és Lakatos „elvtársak” viszont a közlés mellett kardoskodtak, mindhiába. Az ügy így december végén Kádár János íróasztalán landolt. Az addigra dosz-sziényira duzzadt levelezést a pártnak egyre inkább csak formális irányítója végül azzal az immár teljesen hatástalan megjegyzéssel küldte meg a vizsgálobizottságnak, hogy az „anyag jól mutatja Soltész főszerkesztő lehetetlen helyzetét, Pozsgay elvtárs hozzáállását” s még inkább „a sajtóirányítás vonalán kialakult helyzetet”.

Amely, mint az ismert, 1988-ban tovább fokozódott...

LAPOK A MAGASBAN

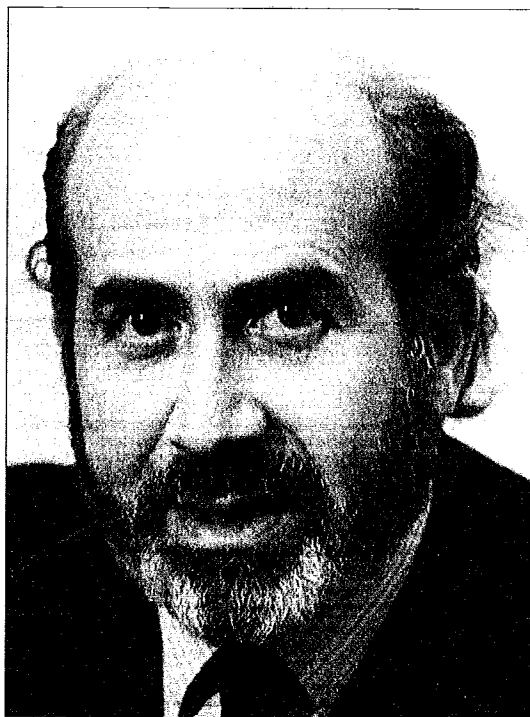
Lapzárta

Irodalmi Újság 1957–1989

Messziről, emigrációból jött ember gyakorta mondhatott amit akart, szavai, egykor leírt mondatai, gondolatai igencsak nehezen voltak visszakereshetőek. 1993-ban viszont, legalábbis az emigrációs *Irodalmi Újság* esetében megváltozott a helyzet: a lapot 27 évig szerkesztő Méray Tibor visszavonhatatlanul átadta a lapot a történelemnek.

Az *Irodalmi Újság* 1950 novemberében a Magyar Írószövetség hetilapjaként indult, de népszerűséget, olvasótábort valójában 1954–1955-ben szerzett, amikor az írók önkritikus publicisztikai valóságos tisztító vihart kavartak. Akkortájt, a péntekenkénti megjelenés napján kora reggeltől hosszú sorban várakoztak az újságosstandok előtt a kendőzetlenebb szóra éhesek. Az *Irodalmi Újság* a kádári rendcsinálás és a rendőr-történetírás során „az ellenforradalom előkészítőjévé” lényegült át, s betiltatott. A forradalom után a börtön helyett az emigrációt választó írók – a már kint élőkkel együtt – 1957. március 15-én a régi fejléccel Bécsben újraindították, majd a szerkesztőség néhány évi londoni (Faludy György költő nevével jegyzett) megjelenés után Párizsba települt át, ahol már Enczi Endre és Méray Tibor volt a szerkesztő. Enczi Endre halála után Méray egyedül vitte tovább a lapot. Arról, hogy az *Irodalmi Újság* valójában milyen emigrációs politikát folytatott, az elmúlt néhány esztendőben több nyilatkozatban is szólt az író-szerkesztő. Ő az *Irodalmi Újság* érdemének egyrészt 1956 szellemének folyamatos ébrentartását tekintette, másrészt azt, hogy nem emigrációs újságként, hanem külföldön szerkesztett magyar lapként jelent meg. Épp ezért: „Az *Irodalmi Újság* sem a múltban, sem a jelenben nem kíván részt venni személyes vonatkozású emigrációs vitákban.” Ezt a szerkesztői elvet – melyet Enczi írt le Kovács Imrének címzett levelében – Méray olyannyira rigorózusan érvényesítette, hogy mindazon emberi, politikai ellentét, amely az emigrációban hagyományosan és törvényszerűen felüti a fejét, szinte nyomaiban sem lelhető fel a lap hasábjain.

A Magyar Írók Szövetsége Külföldön elnevezésű szervezet tisztikarának üléseiről készült jegyzőkönyvek épp úgy bepillantást engednek a lapkészítés hátsó udvarába, mint a szerkesztőknek címzett szerzői levelek és az azokra fogalmazott válaszok. A kezdeti, londoni években az emigrációba menekülőket például igencsak foglalkoztatta a visszatérés lehetősége, valamint az otthonról érkező hírek: „Meglátogatott minket valaki, aki most jött Pestről (...), indulása előtt beszélt Fekete Sanyival, Mérei Ferivel s más ismerősökkel. Tőlük hal-

Az emigrációs Irodalmi Újságot évtizedeken át szerkesztő Méray Tibor

lotta, hogy az írók nyilatkozatát hosszas alkudozó tárgyalások előzték meg Kállai-val és Aczél Györggyel. Felmentő, illetőleg nagyon enyhe ítéleteket ígértek a nyilatkozatért cserében” – értesíti például 1957 októberében az *Irodalmi Újság* egykori, magyarországi szerkesztője, Molnár Miklós az esztendővel azelőtti Rajk-temetés szónokát, Szász Bélát, akit idehaza jó-szerével csak a *Minden kényszer nélkül* című memoárja alapján ismernek. A szóban forgó nyilatkozat egyébként a rendszerváltást követő esztendőben Magyarországon is kisebb vihart kavart, az alá-írók közül jó néhányan azt állították ugyanis – s állíthatják is, mivel hiteles kézirat mind-máig nem került elő –, hogy nevüket valakik csupán oda-biggyesztették. Így tehát ma

sem tudni bizonyosan valójában hányan is bélyegezték meg 1957 szeptemberében az ellenforradalmat, követelve az ENSZ-től, hogy a magyar kérdést vegye le napirendjéről.

Molnár Miklós levelében azt is megemlíti: „A hírhozó szerint az emigráns írókra nagyon haragszanak az otthonmaradt írók, mert szerintük többet ártunk nekik, mint amennyit használunk, s ha ezen nem lehet változtatni, úgy inkább hallgassunk. Otthon folyton a fejükre olvassák a külföldön élő írók s az *Irodalmi Újság* cikkeinek általános antikommunista kirohanásait, körúti hangját.”

Az „otthon maradottak” reagálása minduntalan beszélgetések, levélváltások témája maradt. 1959-ben az egyik válaszmányi ülésen Gara László költő, műfordító, számos magyar vers francia nyelvre ültetője és propagátora például azt mondta, hogy „otthoni barátaink kifogásolták egy-két kritika túl objektív hangját”. Méray Tibor a HVG kérdésére felidézett néhány történetet azokról a magyarországi látogatókról, akikkel a hetvenes években már kapcsolatba lehetett kerülni, s akik szóba mertek állni az emigrációs lap szerkesztőjével. Illyés Gyula például majd minden alkalommal felkereste Párizsban a Faubourg-Montmartre utcában lévő kicsiny szerkesztőséget. „Nem letenni a lantot!” – hangzott visszatérően a szóbeli biztatás. Mások, az irodalmi életben ugyancsak potentát személyiségek viszont arról kívánták meggyőzni a szerkesztőt, hogy „apró” hang- és stílusváltás esetén az *Irodalmi Újság* akár haza is térhetne. Ilyen – nyilván párt- vagy kultúrpolitikusok utasításra kezdeményezett – bekerítő próbálkozás nem is egy volt: az 1960-as évek közepén Enczi Endrét felkereste a párizsi magyar kultúrattasé: ha „hazaviszi” a lapot, akkor minden könyvét kiadják Magyarországon, a kéziratban levőket is. Más alkalommal, a hetvenes évek elején, Dalmáciában a *Nagyvilág* akkori főszerkesztője, Kéry László invitálta haza – „legalább látogatóba” – Mérayt, s Illyés volt, aki arra figyelmeztette, eszébe ne jusson az invitálásnak eleget tenni.

A kiutazási korlátozások enyhítésével párhuzamosan a hatvanas évek végétől nemcsak a személyes kapcsolatok szerepe nőtt meg, de időnként már sikerrel csempészték be Magyarországra az *Irodalmi Újság*ot is. 1979-ben pedig megtörtént az az addig elképzelhetetlen eset is, hogy a postán feladott példányokat nem elkobozták, hanem – visszaküldték. A nevezetes lila pecséttel – felirata: „Nem engedtetik be. Lausanne-i Egyezmény, 33. cikkely” – a nyolcvanas években már gyakorta érkeztek vissza a szerkesztőségi küldemények, mivelhogy az említett egyezmény szerint a posta nem köteles továbbítani kábítószert, kést, élő állatot, obszcén termékeket, robbanóanyagot, valamint azt, amelynek forgalmazása az adott országban be van tiltva. Azt a szerkesztőnek sosem sikerült megtudnia, a betiltást tartotta-e változatlanul érvényben a Kádár-rendszer, vagy pedig a lapot tekintette szellemi gyűnyagnak.

A kényszerűségből negyedévenkénti folyóirattá alakult *Irodalmi Újság* az emigrációs lét utolsó évtizedében szoros kapcsolatba került a hazai szamizdattal, valamint az emigrációval nyíltan kapcsolatot vállaló ellenzékiekkel. Ekkor szaporodtak meg azok a közlemények, amelyek a *Szabad Európa* „felhangosító” közvetítésével már az országon belül is hatottak, utólag lapozgatva pedig a lap hasábjai kordokumentumokként őrizték meg azokat a híreket, nyilatkozatokat, amelyek immár bizonyítottan hozzájárultak az 1989-es rendszerváltáshoz. S annak az évnek a végén az *Irodalmi Újság* „felfüggesztette” megjelenését, mondván: harcukat megharcolták. A lapot majd három évtize-

dig szerkesztő Méray Tibor – a hasonló kiadás után immár nem is csak jelképesen – „vitrinbe, spirituszba” tette az *Irodalmi Újságot*, nem járult hozzá, hogy bárki átvegye tőle a stafétabotot: „Nem láttam olyan feladatot, amit ezentúl csak ez a lap tudna betölteni, amit mások, a fiatalabbak, az itthon élők ne tudnának teljesíteni. Ők viszont menjenek a saját zászlajuk alatt.”

Egy szittya gall

Egy hang a Szabad Európából: Gallicus

A *Szabad Európa Rádió*nál (SZER) „még ebben az enyhébb szakaszban is akadnak, akik alig változtattak régi, uszító stílusukon. Mindenekelőtt Gallicus az, aki nem enged a negyvennyolcból. Ő még ma is a »rég, jó világot« sírja vissza, s rovatában, a »Reflektor«-ban már annyira ellenséges hangot üt meg, hogy szinte kirí a többi közül.” Az idézet abból a *Magyarok amerikai kosztón* című, 1972-ben megjelent könyvből való, amelyben a szerző, a *Nép-szabadság* akkori újságírója, Pintér István a legveszedelmesebbek közé sorolt „magyar hazaárulókat”, vagyis a SZER munkatársait – s kitüntetetten a fent nevezettet – kívánta újjólag leleplezni.

A Magyar Szocialista Munkáspárt vezetői – mint az a Magyar Országos Levéltárban megőrződött pártiratokban is nyomon követhető – ugyancsak megkülönböztetett figyelmet fordítottak a müncheni rádióállomás általuk egyik leghatásosabb propagandistájának tekintett kommentátorára. Amikor ugyanis az „ellenséges propagandatevékenység elemzése céljából” 1969 őszén létrehoztak egy „értékelő bizottságot”, a testület által negyedévenként összeállított jelentés mindig veszélyes gyúanyagnak minősítette Gallicus „ütőerős, módszeres, stílusában jól emészthető, esetenként szellemes és metsző” rádiójegyzeteit. Ehhez persze, a miheztartás végett, azért csak jónak látták hozzátenni: a publicista jegyzetei „zömmel az elfogultakra, a tájékozatlanokra, a politikai fogásokra járatlanokra orientálódnak”.

A hazai propagandafelelősök így 1976 nyarán valóban szép ajándékot kaptak, amikor Gallicust – a polgári nevén jószerevével ismeretlen Mikes Imrét – főnökei „hagyták felállni” az akkor már 25 éve koptatott szerkesztői székből. Az okokról a Münchenben élő író, történész Borbándi Gyula a SZER történetét feldolgozó könyvéből is értesülhet az érdeklődő: az 1951-es kezdet óta *Reflektor*

rovatcím alatt sugárzott jegyzetsorozat szerzőjét és előadóját olykor már a SZER vezetői rótták meg azért, mert nem követte a rádióknak az 1975-ben aláírt, Kelet és Nyugat konfliktusmentesebb együttélését rögzítő helsinki egyezmény után újonnan kialakított irányelveit, és sem stílusában, sem szóhasználatában nem érvényesítette a javasolt békülékenyebb, kevésbé direkt agitativ hangvételt. Egyébként aki egyet is hallott Gallicus jellegzetes – a SZER-es kolléga és szerkesztősi szobatárs Halász Péter író megfogalmazása szerint – „prédikatori fejhangon” elmondott kommentárjaiból, az utólag, a szerző írásait olvasva talán még el is csodálkozhat azon, miként válhatott a szabatosan megírt kézirat a felhevült felolvasástól gyújtó vádbeszéddé.

A hangvétel ügyében kialakuló, mind gyakoribb, Kasza Lászlónak, a SZER egyik meghatározó szerkesztőjének emlékezete szerint az olykor már veszekedésig fajuló vitákat megelőgezve Gallicus 1976. augusztus 10-én, negyedszázados szolgálattal a háta mögött, a következő szavakkal vett végleg búcsút hallgatóitól: „A krónikás állásfoglalását és hangját tán sodró szenvedélyek fűtötték (...) e szenvedélyek mégsem lehettek oly szertelenek, hogy tízszeresen is, százszorosan is ne igazolta volna őket a végzet, melyet a panóniai nemzetnek megélnie adatott (...) elhallgatással ugyanazon lelki ismeretemenk engedelmeskedem, mely utamat mutatta eddig.”

De ki is volt ez a SZER magyar adásának első negyedszázadát mindenképpen emblémázó s a hatvanas-hetvenes évek Magyarországon szokatlan ismertséget szerzett újságíró? Amit a hézagok forrásokból – legfőképpen 1946-ban írt, elnagyolt önéletrajzából – tudni lehet: 1900 februárjában született Budapesten, de már tizenévesen Fiumébe, a Tengerészeti Akadémiára, majd onnan 1918-ban a frontra került. Húszéves korára fél éves hadifogsággal és – az őszirózsás forradalomban való részvétele okán – másfél év börtön tapasztalatával a háta mögött kezdte meg zurnaliszta-pályafutását Erdélyben. Előbb Kolozsvár, Temesvár, Nagyvárad és Brassó magyar nyelvű lapjaiban tűnt fel a neve. Cikkei és első, a harmincas évek legelején megjelent könyvei korántsem hatás nélküliek: az *Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig* című kétkötetes „történelmi esszéjéért” – saját emlékezete szerint – két és fél évi, a *Dnyeszter-parti embervadászat* című, a *Brassói Lapok* időleges betöltéséhez is vezető sorozatáért három és fél évi börtönbüntetésre ítélték, nem jogerősen. Ezek után jött 1936 táján Magyarországra, s bár rövid ideig maradt, ennyi is elég volt ahhoz, hogy *Arzén* című, a tiszazugi méregkeverőkről írott, szociológiai ihletettséggű regénye, valamint az egykori miniszterelnök, Gömbös Gyula németbarát politikáját bíráló cikke miatt úgy érezze, talán megint inkább tovább kellene mennie.

Az újabb távozást Az *Újság* című, több tízezer példányban megjelenő polgári-liberális napilap megbízása könnyítette meg számára, amelynek révén a lap párizsi tudósítója lehetett, ám az „m”, illetve „M. I.” szignóval jegyzett beszámolóit végezetül csak az 1938-ban indult *Magyar Nemzet* hasábjain je-

lentek meg. Mivel a lappal indulásától kezdődően kapcsolatban állt, feltehetően a legendák körébe kell utalnunk azt a több helyütt idézett történetet, miszerint 1941. január 8-án, amikor a lapban először jelent meg a Gallicus aláírás (a *Párizs, okkupáció idején, nappal és éjjel* című, a német megszállásról tudósító riport végén), még a lap főszerkesztője, Hegedűs Gyula se tudta volna, kit is rejt az álnév. Az viszont tény, hogy Gallicus nem sokkal később, követve Pétain marsall kormányát, a németek által egy ideig még meg nem szállt dél-franciaországi Vichyből küldte olvasmányos, a híreket pletykákba csomagoló tudósításait, amelyek azután sem maradtak el a lap hasábjairól, hogy szerzőjük 1942 végétől egy Loire megyei tanyán kényszerült bujdosni.

A háború után a francia fővárosból, visszavéve a Mikes Imre nevet, ismét a *Magyar Nemzetet* tudósította, de emellett a párizsi magyar követség sajtóügyeinek intézésével is foglalatzkodott. A párizsi békekonferencia idején pedig tagja lett ugyan a későbbi külügyi államtitkár (majd az államossított *Magyar Nemzet* főszerkesztőjévé előléptetett) Boldizsár Iván által szoros gyeplőirányítás alatt tartott magyar sajtócsoporthoz, ám 1946 őszén az addig sem felhőtlen együttműködésnek vége szakadt. A szakítás történetét Mikes még 1950-ben megírta, ám utóbb mégsem tette közzé. A rövid emlékirat szerint – amely halála után négy esztendővel, 1994-ben, hagyatéka részeként került az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába –, miután a szovjet külügyminiszter-helyettes, Andrej Visinszkij 1946 szeptemberében az említett konferencián a magyar igények ellenében foglalt állást, a sajtószolgálat tagjainak megtiltották, hogy a szovjet politikus beszédének szövegét ismertessék a hazai olvasókkal. „Ezt a tilalmat lelkiismereti okokból áthágtam” – jegyezte fel Mikes, aki szerint további sorsa ezzel a lépésével pecsételődött meg. Tény: korábban a szovjetunióbeli koncepciós perek főügyészeként elhíresült bolsevik külügyér magyarellenes kirohanását az elhangzást követő napon csupán a *Magyar Nemzet* ismertette, így hát valószínűsíthető, tényleg ez lehetett a szerkesztő ellen induló – ahogy Mikes írta – „állandó és durva kampány fő oka”. Az is tény, hogy a kommunisták megsarolta Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása után, 1947 júniusában, amikor a párizsi magyar követ, Auer Pál is emigrációba kényszerült, Mikes szintén lemondott állásáról. „Negyedszázados hontalanság után újból a nyomor útjára lépni nem könnyű feladat. Felesleges lenne tagadni, hogy tele vagyok felháborodással és keserűséggel” – olvasható felmondólevelében.

A létbizonytalanság négy esztendeig, a SZER megalakulásáig tartott, s az ismét Gallicusszá lett Mikes 1951. október 6-án, már az első adáson a magyar belpolitikára irányította nevezetessé vált *Reflektor*át. Hétről hétre való megszólalását, vitriolos hangját jól jellemzi, amit például 1952 februárjában mondott a 60 éves Rákosi Mátyás köszöntése kapcsán: „Tudjuk, hogy a sok születésnap szöveg, sok vers, sok muzsika egyrészt azt a célt szolgálja, hogy a tömegek agyában mintegy automatikussá verje a Rákosi Mátyás név messiá-

si jellegét, de másrészt azt is, hogy a moszkvai főhatalom előtt bizonygassa, hogy a pesti kajmakámnak [tartományi helytartónak] sikerült gyökerre kapnia az elnyomott nemzet lelkében. Beh' gyöngécske férfiú lehet az, akinek ennyi dekorációt kell kiraknia, hogy érdemeinek hitelt adjanak!”

Hangneme a gúnyból vaddá is tudott lenni. 1956-ban például – többek szerint – „kártékonyan vakító” módon agitált. A forradalom idején Gallicus az addig szokásos heti két alkalommal szemben naponta jelentkezett, s a tevékenységét utólag elmarasztalók több vádpontot is megfogalmaztak ellene. Részint azt, hogy mindvégig élesen és engesztelhetetlenül támadta az első napokban valóban ingadozó Nagy Imrét. („Most, amikor e tragikus hét elején a népmilliók felsorakoztak, ezeket a népmilliókat Nagy Imre maga mögött tudhatta. Éppen csak cselekednie kellett volna, (...) egyetlenegyszer odaütnie az Akadémia utca asztalára, és a bűnös múlt már nincs is többé, a megújulás folyama útnak indulhatott volna. (...) De Nagy Imre nem ütött az asztalra, hanem arra a népre ütött, amely hajlandó lett volna őt vezérének elfogadni, hogy új utakon új sorba vezesse. Statárium és szovjet hordák: ez volt az ibseni népbarát válasza a nemzetnek” – mondta például 1956. október 26-án.) Később pedig – a SZER több más munkatársához hasonlóan – a fegyveres felkelőkben hiú reményeket ébresztett az amerikaiak hathatós segítségét illetően. Gallicus nyilvánosan soha nem ismerte el e vádak jogosságát. „Ha a személyeket illetően egy-két esetben tévedtem is, a lényegre tekintve nincs mit megbánnom” – idézte fel a HVG kérésére a szerkesztő évekkel későbbi, e tárgyban megfogalmazott vélekedését egy másik, ugyancsak nagy hatású SZER-műsor, a *Teenager-party* műsorvezetője, a Cseke Lászlóként ismert Ekecs Géza.

Ám hogy a vádakban megfogalmazódott kérdéskör már a kényszerű visszavonultság időszakában mégiscsak foglalkoztathatta, bizonyítja például az az 1977-ben megjelent, *Reflektor* című kötet, amely a negyedszáz év alatt elhangzott – Borbándi szerint – több mint 6 ezer írásmű közül nyolcvannak a szövegét tartalmazza. A könyv előszavában Gallicus közzétette egy bizonyos D. Istvánnak hozzá címzett, a „sosem szűnő felelősségtudatra” évek múltán is figyelmeztető levelét: „Kedves Uram! Ön ma egy éve, 1956. október 28-án azt mondta a Reflektorban, hogy ifjaink, ne tegyétek le a fegyvert! Az én fiam, 21 éves volt, leendő orvos, szintén nem tette le. Most jövök a sírjától.”

S mint az nemrégiben Révész Sándornak a forradalom után a Nagy Imre-perben halálra ítélt és kivégzett Gimes Miklósról írott monográfiájából kiderült, Mikes-Gallicust a hetvenes évek végén „lelkiismeretének egy másik terhe” is foglalkoztathatta. A néhány hónapra a *Szabad Nép* munkatársaként hivatalos kiküldetésre Párizsba érkező Gimes ugyanis 1954-ben egy levélben kért találkozót Gallicustól, és ebben nem kevesebbet hozott az „ellenséges rádióadás hírhedt” munkatársának tudomására, mint hogy politikai és magánéleti okokból is Nyugaton kíván maradni, sőt akár a SZER-nek is dol-

gozna. Mikes azonban – mint azt évtizedekkel később Méray Tibornak, az emigráns *Irodalmi Újság* szerkesztőjének elmesélte – beépülési kísérletnek, netán provokációnak tartotta a meghökkentő jelentkezést. Konzultált is rádióbeli főnökeivel, akikkel azt sütötték ki, hogy a találkozó nyilvános helyen, s ne négy szemközt történjék. Az ettől visszariadó Gimes végül elállt a randevútól, amelynek elmaradása Gallicust utóbb arra a feltételezésre készítette: Gimes „élete akkor talán lekanyarodhatott volna a vértanúsághoz vezető útról”. Ezen és sok mindenben elmélkedhetett még „a két világrend szépcsken való összesimulásában” soha nem bízó s a munkaadója által divatjamúlttá minősített szerző, akinek a számára nyilván elégtételül szolgált a még megért rendszerváltás, s főként hogy olvashatta a 90. születésnapján megjelent hazai megemlékezéseket, amelyek egyike „századunk egyik legjelentősebb publicistáját” köszöntötte személyében.

Éteri csábítás

A Teenager-party

A „rádióvédelem” kérdését vette napirendjére 1963. október 8-án a Magyar Szocialista Munkáspárt politikai bizottsága (MSZMP pb). A jeles grémium arról vitatkozott, hogy szabad-e, lehet-e megszüntetni az 1952. március 6-a óta folyamatosan működő, jószerével az egész országot betérítő 22, úgynevezett zavaróállomás meglehetősen költséges tevékenységét. A párt illetékes ipari és közlekedési osztálya a döntéshozatalt megkönnyítendő vaskos előterjesztésében látszólag több alternatívát is felvázolt.

A Magyar Országos Levéltárban fellelhető dokumentumok tanúsága szerint a párt első titkára, Kádár János kezdetben egyáltalán nem értett egyet a magyar nyelvű nyugati rádióadások zavartalanul hagyásával. Ingerült hangon jelentette ki: „Nem tudok hozzászólni a dologhoz, mert egészen más a tényleges helyzet, mint amilyen meggyőződésben eddig az ember élt. 1957-ben foglalkoztunk először ezzel a kérdéssel, akkor azt mondták nekünk, zavarni kell. Most kiderül, hogy ténylegesen nem zavarunk. (...) Az érdemi dolog persze az lenne, ha Budapesten tudnánk hatékonyabbá tenni a zavarást, mert régi tapasztalat, hogy aki Budapestet kézben tartja, az az országot tartja kézben.” De mivel – az előterjesztés szavaival – „a zavarás 80 százalé-

kos hatásfokra emelése”, akkori áron, csak mintegy 500-600 millió forint beruházással lett volna megoldható, s mivel „a jelenlegi nemzetközi és belpolitikai helyzet azt lehetővé tette”, s mert a Szovjetunió is erősen csökkentette zavarási kapacitását, Kádár, saját megfogalmazásával, a „józan észre hallgatva” végül is beadta a derekát. Már csak azért is, mert az már végképp megoldhatatlan feladat elé állította a műszakiakat, hogy miközben zavarják az adást, ugyanakkor a belügyi lehallgatók – egyebek mellett a felsőbbség tájékoztatása érdekében – rögzíthessék is a külföldről magyar nyelven sugárzó adókon, legfőként persze a *Szabad Európa Rádió* (SZER) hullámsávjain elhangzottakat. Az éteri enyhülés azonban nem tartott túlságosan soká. Az 1968-as prágai tavasz „sajnálatos eseményei” után a magyar vezetés rögvést és még sokáig igénybe vette a Szovjetunió „rádióvédelmi” szolgáltatásait.

De ettől függetlenül is a pb mintha nem sokkal később már meg is bánta volna a zavarást leállító döntését, hiszen 1965-től kezdődően napirendjén majd két és fél évtizeden keresztül vissza-visszatérően szerepelt „az imperialisták fellazító tevékenysége elleni küzdelem”. Ilyenkor mind a pb ülésén, mind a határozataik nyomán született ellenpropaganda-cikkekben egy különös karriert befutó program, a „látszólag politikamentes, ám a tőkés világ iránt illúziókat keltő” *Teenager-party* kiáltatott ki első számú közellenségnek.

„A mikrofonnál és a lemezjátszóknál: Cseke László!” 1959. május 31-én ezzel a mondattal indította útjára elképesztő sikert elért műsorát a honi rádióhallgató-közönség számára magyar nyelven elsőként megszólaló discjockey. A SZER, amely 1952 óta sugárzott adást Magyarországra, az 1956-os enyhén szólva is ellentmondásos – szerepvállalása utáni években fokozatosan hangot és stílust váltott. Ennek egyik megnyilvánulása volt a vasárnap este a kilencórás hírek után kezdődő ifjúsági műsor, amelyben kezdetben 35 percen át szóltak az akkori angol és amerikai sikerlisták éllovasai: Bill Haley, Brenda Lee, Chuck Beary, Little Richard, Pat Boone és a többiek. Kezdetben állítólag még a SZER munkatársai sem tartották sokra a Magyarországon szinte fetisizált *Radio Luxemburg* – a „luxi” – mintájára készült „magyar verziót”, ám hamar kiderült, a program mind hallgatottabbá vált a célországban.

1962 tavaszára a SZER ifjabb szerkesztői közé sorolható, de tinédzserként már túlkoros, akkor 35 esztendőes Cseke László – hosszú évekre – derekas műsoridőt hasíthatott ki magának: minden hétköznap két órán át *Délutáni randevú*-zott a szülők távollétében otthon szabadeurópázó diáksággal, szombat-vasárnap pedig ugyanebben az időben a *Teenager-party* kívánságműsorára invitálta hallgatóit a 13, 16, 19, 25, 31, 41, 49 méteres rövidhullámhosszok közül arra, amelyiket éppen nem – vagy nem eléggé – zavartak...

A lezárt országhatáron túlról érkező, a napi divat, a slágerlisták változásait is követő zenei adás ügyében a hazai pártvezetés viszonylag korán elkezdett aggódni, ám „ellenmérget” szinte mindvégig nem talált. A pb 1965-től visszatérően foglalkozva a kérdéssel, legfeljebb azt volt képes egyre ismé-

telgetni, hogy „az imperialista propaganda ugyan az egész társadalomra kíván hatni, de fő célpontjának az ifjúságot és az értelmiséget választotta, (...) a fiatalokba igyekszik beoltani a burzsoá életszemléletet”.

A magas pártgrémium e tárgyban folytatott első megbeszélésein Kádár Jánosnak akkor még az volt a legfőbb gondja, hogy a rendszer puhulásával, vagyis a nyugati utak háromévenkénti engedélyezésével párhuzamosan megugrott a disszidálások száma, amiért is az egyik fő felelősnek a „csábító” *Teenager-party* tekintette. Az erről folyó 1965-ös pb-vitában szót kért a *Népszabadság* főszerkesztői posztjáról éppen akkor külügyi kb-titkárrá emelkedett Nemes Dezső is. Ő az eltévelyedett fiatalok iránt sajátos megértést tanúsítva – e kérdésben –, bátran szembeszállt Kádárral. „A magyar tévé és rádió műsora tele van tánczenével – jelentette ki –, s ha mi úgy akarjuk csökkenteni a nyugati propaganda hatását, hogy mi népszerűsítjük a Beatleseket, akkor nem érünk el semmit (...) Nekünk is vannak saját tömegdalaink, de nem lehet ezeket hallani. Mi szégyelljük ezeket. Mit csinál a fiatal? Kikerül az úttörőmozgalomból, s azután nem kapja meg a tömegdalokat, csak a slágereket (...) akkor miért csodálkozunk, ha a *Teenager-party* hallgatja?”

A pedagógiai vénával illetén módon megáldott Nemes Dezső persze nem elégedett meg ennyivel, más javaslatokat is tett, amelyek kivitelezhetőségéről azonban az ugyancsak nem elsősorban liberalizmusáról elhíresült belügyminiszter, Benkei András így nyilatkozott: „Ha mindenütt, ahol nyíltan hallgatják a Szabad Európát, a Belügyminisztérium szigorúan járna el, akkor minden középiskolát be kellene csukni...”

Szavait a testület tagjai aligha titulálhatták túlzásnak, asztalukon ott feküdt ugyanis az a jelentés is, amelyet éppen Benkei készíttetett el beosztottjaival. „Adataink szerint – olvasható a szigorúan titkos minősítést viselő okiratban – 60-70, esetenként ennél is több levél megy naponta a magyar fiataloktól a SZER-nek. A fiatalok döntő többsége ténylegesen csupán a zenei műsor iránt érdeklődik, ugyanakkor figyelemreméltó, hogy az utóbbi időkben elszaporodtak a kifejezetten ellenséges levelek. Egyes levélírók pl. ilyen jellegűek alatt írják: »Kontár lett úrrá Hunnián«, vagy: »Egy társaság, aki utálja a kommunistákat...« Az 1964-es évben mintegy 44 000 db ellenséges tartalmú küldemény került nemzetközi postaforgalomba, ebből 16 000 kifelé ment volt...” Azt természetesen csak találgatni lehet, vajon honnan ismerték egy-egy postai küldemény tartalmát a kíváncsi belügyesek.

Ugyanerről az időszakról a SZER történetét regisztráló kötet szerzője, Borbándi Gyula – maga is egykori SZER-munkatárs – közreadott egy statisztikát: eszerint 1965 júliusa és novembere között a SZER-hez érkező levelek havonkénti átlagszáma 286-ról 744-re emelkedett, 1966-ra azonban ez hirtelenjében megcsappant. Természetesen nemcsak a rádió munkatársai gyanakodtak arra, hogy a levélcenzorok immár hathatósabban élnek az elkobzás fegyverével, hanem a notórius levélírók is, akik semmilyen akadályt nem

éreztek legyőzhetetlennek. Az 1990-es évek elején Budapestre került SZER Archívum gyűjteményében, a müncheni rádióknak címzett levelek között fellelhetők például Angliában, Spanyolországban, Ausztriában feladott példányok is, de ugyancsak e gyűjtemény tanúsága szerint voltak, akik az NDK-ból próbálkoztak. Ezek szerint sikerrel, merthogy számos – ma is őrzött – borítékon ott díszleg a bélyeg, melyről az akkori NSZEP első titkára, Walter Ulbricht szemez az utókori szemlélővel...

1966 áprilisa után, amikor a pb ismételten tárgyalta az imperialisták felforgató tevékenységéről, úgy döntött, operatív támadásba megy át. A sajtó, a rádió és a televízió, valamint a filmgyártás feladatává tették, hogy immár a nyilvánosság előtt vegyék fel a kesztyűt, s a belügyi szervekkel együttműködve tudatosítsák a közvéleményben, hogy „az ellenséges propaganda, így a SZER műsorainak terjesztése törvénybe ütközik”.

A belügyi elhárítás azonnal akcióba lépett. Jó néhány notórius zenekedvelő levelezőt idéztek be a rendőrségre, figyelmeztetve őket, hogy kalózárrádióval állnak kapcsolatban, s a levelezésből néhány nagy hírveréssel övezett kémkedési ügyet is konstruáltak. Egyebek mellett ezek alapján készült el 1967-re a *Teenager-party* című dokumentumfilm is. A Kárpáti György rendezte agitációs propagandaanyag forgatókönyvét a nem sokkal később a Mikroszkóp Színpad igazgató-konferansziéjaként ismertté vált egykori elhárító, Komlós János, valamint a *Népszabadság* – Szabó László mellett – SZER-szakértő újságírója, Pintér István írta. A gúnyolódó hangú film a fellazítás leleplezésére népszerű embereket, egyebek mellett Sinkovits Imrét, Kabos Lászlót és az 1964-től a Kommunista Ifjúsági Szövetség segítségével Cseke László magyarországi vétélytársává növesztetni kívánt – személyes vallomása szerint inkább komolyzene-kedvelő – Komjáthy Györgyöt is bedobta. Szerepeltették az ugyancsak az ifjúsági szövetség által akkor még éppen favorizált Gerilla polbeat együttest, benne az utóbb íróvá, könyvkiadóvá és tévékommunikátorrá érő Vámos Miklóssal, valamint az időközben nemzetközileg jegyzett dzsesszzenekessé lett Berki Tamással. A filmben Komlós, majdani konferansziéi erejéit csillogtatva, például az amerikai katonák részére összeállított állítólagos speciális, a magyarországi megszállást előkészítő szótárban tallózott, és abból a „Nyissa ki az ajtót, vagy betörjük” mondat mellett a „Van tetűje? Tessék itt van egy szer. Spriccelje a testére!” párbeszédet idézte. Ezt követte a komlói kommentár: „Köszönjük, nincs tetűnk... Hát, íme, mennyi mindent kaphatunk tőlük, tánczenétől a rovarirtóig...”

A népszerűsége csúcsára érkező Cseke Lászlóról a film alkotói azzal is lerántották a leplet, hogy eredeti neve nem is ez, hanem Ekecs Géza. Ez egyébként igaz is volt. A film ezenkívül nem kevesebbet állított, mint hogy a kívánságokat közvetítő levelezés kiterjedt kémhálózatot fed. Bizonyítékként azt a levelet hozták fel, amelyben egy fiatalember állítólag öt pisztolyt kért ellenállási csoportjának.

Cseke László állítja, hogy az a bizonyos levél vagy hamisítvány, vagy provokáció volt, s hozzáteszi, a SZER vezetése egyebek mellett emiatt is döntött amellett, hogy a műsorvezető ne válaszoljon a neki írt levelekre. Mi több, a politikai üzeneteket tartalmazó jelígeket még cenzúrázták is. Cseke emlékezete szerint így csonkult például a „Ruszkik haza” jelige „Ruszkik”-ra, és ezért egyszerűsített a „Kádár János akasztásán én akarom a sámlit elrúgni”, a szerény „Sámlí”-ra.

Ám sem a párthatározatok, sem a propagandafilmek nem hoztak átütő sikert. Egy SZER által készített közvéleménykutatás szerint 1965–1966-ban a 18–25 év közötti korosztály 75 százaléka több-kevesebb rendszerességgel hallgatta a nyugati rádióadókat, s ez a tény már igen korán arra készítette a hatalmat, hogy a már említett Komjáthy György személyében magyar vetélytársat állítson a *Teenager-party*-nak. Noha az ő szerkesztésében már 1963 óta létezett a *Tánczenei koktél*, ám hazai lemezlovasként Komjáthy csak 1964 októberében szólalt meg, s még majd egy év kellett, amíg vasárnaponként beindult az „igazi” konkurencia, a *Csak fiataloknak!* is. Cseke a HVG-nek visszaemlékezve így ítélte meg a magyarországi kontraműsor-kísérleteket: „Nagy sikernek könyveltem el, hogy a *Teenager-party*t megpróbálták ellensúlyozni.”

A múltra visszatekintve Komjáthy elismeri, hogy neki „valóban többet engedtek”. Mint mondja: „Kevésbé kellett az arányokra figyelnem. A rádióban szigorú szabály volt ugyan, hogy az elhangzó műsorszámok legalább fele magyar legyen, s a külföldiek döntően a szocialista országok szerzeményeiből álljanak. Nálam az arány az volt, hogy 20 százalék magyar, a többi külföldi, és ebből 8-10 százalékot tettek csak ki a szocialista országok slágerei.”

Mindazonáltal Komjáthy műsorai a lényegesen jobb vételi lehetőség és hangminőség ellenére sem csökkentették számottevően a SZER hallgatóinak számát, noha azt nem tudni bizonyosan, hogy mennyire fogalmazott meg közvélekedést az 1970-es évek elején az a levélíró, aki így róttá meg Csekét: „A jeligék listáit ne vond össze, mert megharagszom, és nem hallgatom többé a *Délutáni randevút*, csak akkor, ha népi zenét és Jozsip Kobzon új szovjet slágereit játszod majd, úgy, mint a *Csak fiataloknak!*”

Így hát végül is inkább az enyhülés tett be a rövidhullámú zeneparádénak. A *Teenager-party* adásait Cseke László 1985 közepén volt kénytelen abbahagyni, amikor Magyarországon már a legfrissebb lemezújdonságokhoz is könnyebben hozzá lehetett jutni. A *Délutáni randevú* hétvégi adása pedig akkoriban szűnt meg, amikor Cseke László 1989-ben mint a SZER hivatalos tudósítója a Bush-látogatás alkalmából négy évtized után először járt, járható Magyarországon.

Új idők új strázsái

Korok és Nemzetőrök

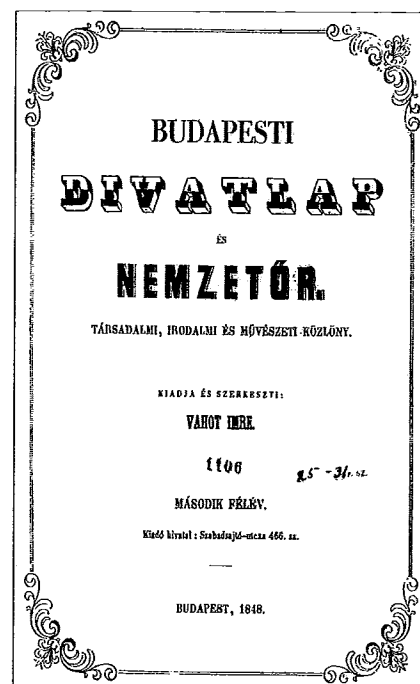
A sajtótörténet minden bizonnyal kuriózumként fogja feljegyezni, hogy 2002 őszén a hazai újságosstandokon egy időben két *Nemzetőr* címet viselő magyar lapot is kínáltak. A havilapot a magyar emigrációban évtizedek óta magasan jegyzik, s az elmúlt években idehaza is több ezer előfizetőt szerzett. A másikat, a „nemzeti egység lapja” alcímű hetilapot az alapító főszerkesztő, Dobos Attila – az 1960–1970-es évek táncdalénekes-zeneszerző-fogorvos sztárja – 2002-ben indította útjára. Korántsem csupán másodszor, mivelhogy e lapnévnek komoly előzményei vannak.

Riadó? Nemzetőr? Mi legyen annak a magyar nyelvű újságnak a címe, amelyik 1956 késő őszén, a levert forradalom után Magyarországról menekülő tízezrek tájékoztatását, hazafias érzéseik erősítését tűzte ki célul? Erről tanakodott 1956 novemberében több, Rákosi börtöneit megjárt s a forradalom bukása után Bécsbe menekült „betűvető” – köztük a nem sokkal később valóban el is induló lap főszerkesztőjévé avanzsáló Tollas Tibor –, valamint a *Magyar Harcosok Bajtársi Szövetségének* néhány, már 1948–1949 óta emigrációban élő tagja, így a lap meghatározó (fő)munkatársává lett Makra Zoltán. Utóbbi emlékezete szerint a Riadó mellett elsősorban a frissen menekültek kardoskodtak, a *Nemzetőr* elnevezést pedig inkább a lapgründöláshoz pénzt szerző korábbi emigránsok favorizálták. Így aligha csodálható, hogy a periodika 1956 decemberében az utóbbi névvel indult el. „A szabadságban újjászületett nemzet őrei, de egyben előőrsei akarunk lenni, akik a kézből kihullt fegyver után egyelőre a szó erejével készek harcolni a bábeli zűrzavarban” – volt olvasható annak idején az új orgánus (egyébíránt négy nyelven is nyomtatott) beköszöntőjében.

Ha az első szám még nem is, az 1957. március 15-én megjelent negyedik már címdoldalon emlékezett meg a századdal korábbi ősről, a – Kossuth szavait idézve – „fáklyahordozónak”, valamint „nemzetünk szent ereklyéjének” mondott *Nemzetőr*ről. A magyar sajtó- és irodalomtörténet viszont ma már némileg árnyaltabb képet ad az 1848-as *Nemzetőr*ről, de legfőképpen szerkesztőjéről, Kossuth unokatestvéréről, Vahot Imréről. Ő az 1840-es évek elején kétségtelenül a legszorgosabbnak mondható tehetségfelfedező és irodalomszervező volt: 1844-ben indított *Pesti Divatlapjához* például – igaz, csak rövid időre – képes volt megszerezni segédszerkesztőnek Petőfi Sándort. Az egységes irodalmat hirdető, valójában azt kezében tartani szándékozó, a versenytársakat gyakran ócsárló Vahottal azonban hamarosan szembefordult Petőfi, majd 1846-ban a Tizek Társaságába tömörült ifjak, köztük például Jókai Mór vagy

Tompá Mihály is. A konfliktus odáig fajult, hogy Petőfi „meg nem engedett közlés” miatt még párbajra is kihívta Vahotot. Az pedig – ismét csak tehetséggel – új patronáltak után nézett, s a már tekintélyes Vörösmarty mellett a *Toldi Miklós*ával frissen berobbanó Arany Jánost is megnyerte munkatársául.

Mindeközben 1848. május 27-én lapja nevét *Budapesti Divatlapra* módosította, s melléklapként hozzáfűzte a népi sereg közlönyét, az első *Nemzetőrt*. A lapban hamarost megtámadtatnak Petőfi és Jókai is, már mint a kon-

Nemzetőr-címlapok

kurens orgánium, az *Életképek* szerkesztői, akik – írja Vahot – „oly embernek adták bérbe szellemi tehetségüket, mint Landerer, ki a bukott Metternich-kormány (...) legbuzgóbb apostola”. Aztán, amikor augusztus végén Petőfi *Vörösmarty*hoz című versében nekiment a kor költőfejedelmének, Vahot „Egy önkéntes” álnév alatt törlesztve megismétli lapja korábban már többször – egyébként Kossuthal együtt – hangoztatott álláspontját, miszerint „a márczius tizenötödikén történt pesti eseményeknek” egyáltalán nem szabad „olgy nagy fontosságot” tulajdonítani. Majd személyes(kedő)re vette a hangot: „Sándor öcsém, te minden versedben (...) ellenségünk vérért szomjazod; te keservesen panaszkodtál, hogy nem akkor születnél, midőn alkalmá volt a magyarnak dicshozsorsót szerezni a harcmezőn. Íme most a

A sajtótörténet további *Nemzetőr*öket is nyilvántart. Ilyen címmel 1896–1897-ben a tőzsdén árusított közgazdasági és irodalmi hetilapként, 1909–1910 között pedig *A közbiztonság* című lap mellékleteként jelentek meg rövid életű újságok. Ezeknél jóval ismertebb az a *Nemzetőr* című lap, amely 1939 és 1944 között hetilapként látott napvilágot, s melyet már augusztusi megjelenésekor ekként fogadott a *Szép Szó* című liberális szemléletű folyóirat: „Kodolányi János, kiszolgált baloldali író *Nemzetőr* címen szélsőjobb oldali hetilapot indított.” Mindezt azért, mert – mint az hamarosan kiderült – a lap „a népi és faji alapú” Magyarország felépítéséért munkálkodó Turul Szövetség félhivatalos orgánusaként szolgált. Mi több, fennállásának fél évtizede alatt felelős kiadóként mindvégig – de olykor szerkesztőként is – Ambrus Jó-

zsef újságíró jegyezte, a Turul időről időre újjáavasztott fővezére. E lap nem mulasztotta el, hogy hétfőről hétfőre sürgesse az újabb és szigorúbb, úgy-mond következetesebb zsidótörvények meghozatalát. Volt, amikor azt kifogásolta, hogy a Baumgarten-díjnak miért lehet várományosa a „halkpengésű bájdalköltő, Schön Ezékiel” – akit az irodalomtörténet inkább Szép Ernőként tart nyilván. Máskor pedig a zsidótörvények nyomán a „magyar” színpadokról kiszorult színészek által létrehozott zsidó színházak létét tűzte tollhegyre, azon dohogva, hogy lám, Németországban az efféle nyilvános helyeket már csak árják látogathatják.

Ráadásul mindezen hangpróbára már 1940 februárja előtt sor került. Ekor – és nem ezért – történt ugyanis, hogy Kodolányi és a szerkesztőség békében elváltak. A főszerkesztőtől, a visszacsatolt Felvidékről Budapesten landoló (1944-ben Szálas Ferenc kormányában is tisztséget vállaló s 1946-ban háborús bűnösnek kivégzett) Jaross Andor vezetése alatt aztán a lap teljességgel visszaigazolta a *Szép Szó* megelőlegezte irányt. A nemzetiszocializmus eszmekörét körvonalazó főszerkesztői beköszöntőjének Jaross 1940 októberében a *Harcunk a végső győzelemig!* címet adta. Később az akkori *Magyar Nemzet* kritikus észrevételére – mint „a pesti zsidó propagandaüzemekben gyártottakra” válaszolva – kifejtette: „Megyünk előre a magunk útján, mert tisztában vagyunk vele, hogy olyan igazságok mellé kötöttük le magunkat, melyeket a magyar nép többsége szervezetlenül is a magáénak vall. De mi azt akarjuk, hogy ez a meglévő lelkiesség minél előbb az egész országban szervezett formában tudjon megnyilatkozni. Lehet, hogy a budapesti aszfalton ma még nem mindenki érti meg, hogy egy nagy politikai párt útját nem befolyásolhatják mérgezett újsághírek, de mi tisztában vagyunk vele, hogy jönni fog az új világ, mely elsöpri a háttérben bujkáló erőket, s helyükbe a magyar népi erők szilárd, megingathatatlan csatasora fog lépni.”

Így jutott el a lap 1944 márciusáig, amikor is munkatársa egy helyszíni riportban „keserű szégyenérzettel” számolt be arról, hogy a „közös megegyezésre” Magyarországra érkező német csapatok két nap alatt elvégezték mindazt, amit „magunknak kellett volna megtennünk”, vagyis a „lélekmérgező politikusok és újságírók” tömeges letartóztatását. Az október 15-ei nyilaspuccs után pedig a szélsőjobb pártjait tömörítő Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség lapjaként megszűnéséig, december végéig buzdított a végső kitartásra.

Nyilván ez volt a fő oka annak, hogy a Bécsből az 1950-es évek végén székhelyét Münchenbe áttevő és utóbb a nyugati emigráció legnagyobb példányszámú és legolvasottabb orgánumává lett havilapot a Magyar Szocialista Munkáspárt és az általa irányított tömegkommunikáció – már ha beszélt róla egyáltalán – rendre lefasisztázta. Pedig e *Nemzetőr* hasábjain szerzői kontinuitást legfeljebb egy-két esetben lehet kimutatni. A Magyarországról címzett támadások igazi oka leginkább a szerkesztőség körül csoportosult szerzők konzervatív jobboldaliságában, még inkább a Kádár-rezsimmel

szembeni engesztelhetetlenségében kereshető. A lap még azokat a nyugati emigránsokat is bírálta, akik ilyen-olyan megfontolásból hazalátogattak, azokat pedig szinte kárhózzá ítélté, akik ezen alkalmakkor a hivatalos hatalommal is kapcsolatba léptek. Az 1970-es években az emigráció egyik igazodási pontjaként emlegetett Cs. Szabó László író is többször kifejtette ebbéli meggyőződését a *Nemzetőr* hasábjain. Álláspontja hitele csupán akkor gyengült, amikor egy esszéje magyarországi megjelentetése után 1980-tól már maga is elkezdett hazalátogatni...

A nyugati emigráció krónikása, a rendszerváltás után nem sokkal be-
szüntetett *Új Látóhatár* című, szintén müncheni folyóirat főszerkesztője, Borbándi Gyula – aki az 1970-es évek közepén „kisebb tollharcba” keveredett ugyan a társalappal – végeredményben igen elismerő hangon írt a megté-
pázott név patináját visszaállító *Nemzetőr* több évtizeden átívelő tevékenysé-
géről. Summázata szerint az eredetileg irodalminak indult s a szerkesztő, Tollas Tibor „áldozatoságával működtetett” hírlap valamennyi társát túl-
szárnyalta riportok, tudósítások és mindenfajta hírek közlésében. De a lap a nyugati magyarok történetének legfontosabb forrása is lett. A kései s a forrá-
soktól már nem elzárt kutató immár innen is képet alkothat mondjuk az 1956 utáni, a *Nemzetőr*től kiinduló világméretű sajtókampányról, melynek ered-
ményeként a kádári hatalom megváltoztatta azt a törvényi kitételét, amely addig lehetővé tette fiatalokúak kivégzését. Vagy nyomon követheti, mi-
ként sikerült a havilap önkéntes apparátusának 10 millió aláírást összegyű-
tenie „Magyarország szabadságáért”. A rendszerváltás után egyébként a nyugati emigráció ismertebb orgánumai közül egyedül a *Nemzetőr*, pontos-
sabbban szerkesztője, Tollas Tibor döntött úgy, hogy nem szünteti be a megje-
lenést.

DIKTÁLT IHLET

TERVSZERŰ DÍJGAZDÁLKODÁS

Gyönyörű képességünk, a díj

Baumgarten-malőrök

A Baumgarten-díj kiosztásának két évtizedes, viharokkal teli története során az 1936-os esztendő talán abban különbözött a többitől, hogy az évben nem csupán egyetlen esemény, hanem valóságos botránysorozat kavarta fel a kedélyeket. Noha a döntéseket a díjkiosztás napjáig titokban kellett volna tartani, a pesti kávéházak asztalainál az egyik fő beszédtema az volt, hogy a Baumgarten-alapítvány főkurátora, Babits Mihály az évben sem bocsátott még meg a róla hat esztendővel korábban *Az istenek halnak, az ember él* címet viselő, megsemmisítően gúnyos pamfletet publikáló költőtársának, József Attilának, akit az előző évhez hasonlóan ismét csupán „kisdíjban”, hivatalos elnevezéssel: Baumgarten-jutalomban részesítettek.

Ám ez az ezerpengős kisdíj is díj volt József Attilának, nem úgy, mint az az évi botrányok sorát nyitó, mostanában jóval kevesebbszer idézett költőnek, Fodor Józsefnek, aki „*Nem vagyok harmadrendű költő!*” címszóval túlságosan is kicsinek találta a neki megítélt Baumgarten-jutalmat. Gesztusa mindenestre egy újabb, azokban a napokban többször is idézett bonmot-ra adott lehetőséget Karinthy Frigyesnek, aki Fodor büszkeségi gesztusát eképpen kommentálta: „Én ezerrel kevesebbet kaptam, vagyis semmit, ez tehát azt jelenti, hogy én viszont negyedrangú költő vagyok.” Az e tárgyban írt cikkét pedig azzal a kérdéssel fejezte be: „Miért nem tartogatja Fodor József nemes haragját olyan emberek és intézmények ostromozására, akik tehetnének valamit a magyar irodalom érdekében, de büszkén hirdetik, hogy ők azért nem lajstromoznak és nem csinálnak rangsort, mert nem érdekli őket az irodalom?”

A Fodor-ügy csupán a viharok előszele volt, az irodalmi közvéleményt ugyanis sokkal inkább az a politikai üzenet foglalkoztatta, amely ugyanez évben megakadályozta, hogy Kassák Lajos megkapja a Baumgarten-évdíjat.

Hóman Bálint kultuszminiszter, akinek a Baumgarten-alapítvány alapító okirata szerint főfelügyeleti, vagyis vétőjoga volt, a Pesten elterjedt hírek szerint Kassák esetében élt is ezzel. Döntését állítólag azzal indokolta, hogy az *Egy ember élete* című önéletrajzi kötet szerzője ellen „a magyar állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló izgatás”, valamint nemzetgyalázás vádjával bírósági per van folyamatban. A dolog sokáig csak szóbeszéd tárgya volt, mígnem a szociáldemokrata párti Kéthly Anna a parlamentben vonta kérdőre a kultuszminisztert. Ekkor a Baumgarten-alapítvány társfőkurátora, Basch Lóránt ügyvéd szorongatott helyzetében a *Magyarország* című lapban beismerte, hogy Kassák Lajost meg akarták kínmélni attól a kellemetlenségtől, hogy a miniszter éljen a vétőjogával, ezért eredeti döntésüket megváltoztatva mást terjesztettek fel a miniszterhez jóváhagyásra, ám azt, hogy az abban az évben díjazott Illyés Gyula, Kárpáti Aurél, Ortutay Gyula, Schöpflin Aladár, Cs. Szabó László illetve Weöres Sándor közül melyiket, azt nem árulta el. De ezzel még mindig nincs vége a „kimaradtak” botránykrónikájának. A szakmai jól értesültek körében ugyanis az sem maradt titok, hogy Hóman kultuszminisztériuma – szintén az informális egyeztetések során – Vas István költő nyilvános megjutalmazásáról is „lebeszélte” az alapítvány két döntnökét. A miniszteri sugallat szerint olyan költő, aki képes volt leírni „a győztes Ellenforradalom ül ma kaján diadalt” sort, nem érdemel (fél)hivatalos elismerést.

Az alapítvány krónikájába 1936 tehát a skandalumok éveként íródott be, bár nem mondhatni, hogy az előtte lévő hét esztendő eseménytelen lett volna. A két világháború közötti legrangosabb – s a kultuszminiszteri jóváhagyás okán akár még „félhivatalosnak” is nevezhető – irodalmi díj története 1923-ban kezdődött, akkor amikor a jó egészségnek örvendő Baumgarten Ferenc (akinek fő művét, az 1917-ben német nyelven megjelent Conrad Ferdinand Meyer íróról készült kismonográfiáját, Magyarországon néhány beavatott irodalmáron túl senki nem ismerte) családjával összeveszve végrendelkezett, s tekintélyes, mintegy 10 milliárd pengős vagyont azon „magyar írók hathatós támogatására” szánta, akik „minden vallási, faji és társadalmi előítéllettől mentesek és csakis eszményi célokat szolgálnak és így, személyes előnyök kedvéért megalkuvást nem ismervén anyagiakban szükségét szenvednek”. A végrendelet végrehajtójának Baumgarten Ferenc a „szeretve bámúlt magyar költőt”, a nála csak három esztendővel fiatalabb Babits Mihályt, valamint egykori iskolatársát, „legjobb barátját”, Basch Lórántot jelölte ki.

Babits, egy későbbi visszaemlékezésében azt írja, hogy bár tudott a végrendeletéről, de azt 1927 januárjáig, az alapító haláláig nem vette komolyan, s csak akkor mérte fel a rá testált feladat horderejét, amikor a végrendelet szövegét megismerve megtudta, hogy tekintélyesebb summa szétosztásának felelőssége hárul rá évenként, mint amennyivel a kultusztárca rendelkezik. Az alapítvány tiszta jövedelme ugyanis a Sas (később Guszev, ma ismét Sas) és a gróf

Tisza István (ma József Attila) utcai bérházak, valamint az értékpapírok után az 1930-as évek legelején is elérte a 75-80 ezer pengőt. A szeretve bámúlt költő tehát Baumgarten jóvoltából az irodalomban – művein és szerkesztői befolyásán túli – megkülönböztetett helyzetbe került, noha Keresztury Dezső egy 1986-ban Kelevéz Ágnes irodalomtörténésznek adott interjújában úgy fogalmazott, hogy a kurátori „bársonyszék” Babits számára inkább „tüzes trón” volt, s a költőfejedelem „töviskoszorúval a fején volt király, s nem koronával”. A kurátorság azonban nemcsak ebben változtatta meg Babits életét, hanem abban is, hogy a sok küszködés után elérkezett a polgári jóléthez: az alapítvány évenkénti jövedelméből mintegy 10 ezer pengőn fele-fele arányban osztozhatott kurátortársával.

Az alapítvány működtetése azonban már a kezdet kezdetén akadályokba ütközött. Nagy pénzről lévén szó, először a végrendeletből kitagadott rokonok próbálták elérni, hogy Baumgarten Ferencet a bíróság nyilvánítsa utólag örültnek. A per előkészületeit nagy sajtókampány kísérte. A jobboldali, némi zsidózástól ez ügyben sem ódzkodó *Magyarság* (amelyet a később szélsőjobbra megérkező Milotay István főszerkesztett) a Baumgarten-rokonság mellé állt, s 1927 szeptemberében lelkesedéssel közölte, hogy „meg akarják semmisíteni Baumgarten Ferenc végrendeletét, amely kozmopolita írók kitegyezésére tízmilliárdos alapítványt létesített”. Az *Est-lapok* konszern három orgánumának – *Az Est*, a *Pesti Napló* és a *Magyarország* – hasábjain viszont az alapítványt támogató írárok láttak napvilágot. A kampány szervezője – Basch Lóránt megfogalmazásával: vezérkari főnöke – az *Est-lapok* irodalmi szerkesztője, Mikes Lajos lett, aki még Babits régi ellenfelét, a 20. század első két évtizedének teljhatalmú irodalmi pápáját, egyebek mellett Babitsnak a tanári pályáról való eltanácsolásában is részt vállaló Rákosi Jenőt, a korszak újságíró-fejedelmét is megnyerte e harchoz. A már említett Karinthy Frigyes Baumgarten-ügyben ekkor hallatta először a szavát, s a *Pesti Napló*-ban jellemzőnek vélte, hogy ha valaki a magyar irodalom segítségére siet, akkor rögtön lesznek olyanok, akik a mecénásról „legkevesebb, hogy azt feltételezik: elmebeteg”. A per végül is egyezséggel zárult, ám a körítésként tált mendemondák okán immár a hivatalból is felügyeleti jogot kapó kultuszminiszter – akkoriban még Klebelsberg Kuno – vonakodott az alapítvány bejegyeztetésétől, s addig ügyeskedett, amíg a két kurátor az alapító oklevél később sokszor citált 28. paragrafusában rögzítette: a díjazottak listáját a miniszternek jóvá kell hagynia.

A Baumgarten-díjakat első alkalommal 1929. január 18-án tíz alkotó – a többi között Erdélyi József és Juhász Gyula költő, Kárpáti Aurél, Osvát Ernő és Schöpflin Aladár kritikus, valamint Tamási Áron és Tersánszky Józsi Jenő író – vehette át minden gond nélkül. Más, nem mellékes kérdés, hogy a döntés nyilvánosságra hozatalát követően – s aztán minden esztendőben újra és újra – a végeredményben egy személyben döntő Babits Mihály mind a nyil-

vánosságra került cikkekben, mind a kávéházi beszélgetések során a támadások keresztútjába került.

A már említett Kassák Lajos például egy ízben háborogva rótt fel Babitsnak, hogy „baráti és asztaltársasági alapon” osztogatja az elismerést, sőt, sértett igaztalanságában odáig ment, hogy egy íróként nem jegyzett újságíró öngyilkosságát is a kurátor nyakába varrta. Babits az évenként megújuló támadásokra – kialakított szokása szerint – csak közvetve, a díjkiosztó ünnep-

A Baumgarten-kurátorok: Basch Lóránt, Babits Mihály és Schöpflin Aladár 1937-ben

ségeken mondott beszédeiben válaszolt. Leghatározottabban talán 1935-ben fejtette ki álláspontját: „Baumgarten Ferenc, amikor alapítványának irodalmi vezetését az én ítéletemre bízta, nem azt tette feladatommá, hogy az irodalmi köz- és pártvélemények népszavazásának eredményét fogadosítsam, hanem hogy az alapítvány kitüntetésére és támogatására érdemes írókat a saját legjobb meggyőződése és irodalmi lelkiismeretem szerint válasszam ki.”

Az egyes szám első személy használata ez esetben nem véletlen elszólás volt, noha a két kurátort, Babitsot és Bascht jogi értelemben azonos jogok illették meg, az irodalom kérdéseiben Babitsé volt a döntő szó. Ítéleteit mindazonáltal kezdettől fogva egy nyolctagú – az alapító okirat szerint „kiváló és ismert szakemberekből” álló – tanácsadói testület segítette. Az első években fontos tag volt a már említett Mikes Lajos, valamint az első évben díjazott Osvát Ernő és az utóbb Babits örökébe lépő Schöpflin Aladár is. Két vagy három évig bizonyosan tagja volt e grémiumnak Kosztolányi Dezső, aki az irodalmi emlékezet szerint éppen az ominózus 1936-os esztendőben adta vissza megbízatását, mert nem értett egyet azzal, hogy József Attila csak kisdíjas legyen. De részt vállalt a tanácsadásban a nevezetes történészpáros egyik fele,

Szekfű Gyula is, aminek pikantériáját az adta, hogy szerzőtársa, Hóman Bálint, mint láttuk, kultuszminiszterként többször is hajlamos volt enyhébb vagy durvább nyomásgyakorlással befolyásolni az alapítvány döntéseit.

Ő azonban e tekintetben csak egy hagyományt folytatott. A Baumgarten-alapítvány és a kultusztárca közötti nyílt összetűzésre ugyanis már a működés második esztendejében, 1930-ban, Klebelsberg Kuno minisztersége idején sor került. Történt, hogy a hírlapok a döntés előtti napon kézhez kapták a listát, s annak rendje-módja szerint közzé is tették az elismerésben részesült kilenc alkotó nevét. A díjkiosztó ünnepség napjának délelőttjén azonban megérkezett az alapítványhoz a kultuszminiszter levele, melyben közölte: nem veheti tudomásul a kuratórium azon határozatát, mellyel Pap Károlynak évdíjat ítél oda. A mára elhalványult nevű író 1929-ben a *Mikéél* című novelláskötetével hívta fel magára a figyelmet, a kultuszminisztérium azonban a szerző egy évtizeddel azelőtti tette miatt vétőzött, mivelhogy Pap Károly akkoriban vöröskatona volt, miért is 1919 végén elítélték. A novellistává érő korábbi bolseviknak a bíróság azt rótt fel, hogy annak idején kollektíve betört egy borospincébe.

Mindenesetre az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában – több tüzés miatt – igencsak töredékesen fennmaradt iratok, valamint a Kassák-ügyben már idézett Basch-nyilatkozatok csak erősítik a feltételezést: attól kezdődően az alapítvány és a kultusztárca közötti informális egyeztetés menetrendszerűvé vált. Közvetve ezt támasztja alá Keresztury Dezső említett nyilatkozatának az a része is, amelyben felidézi, hogy az 1938-as első zsidótörvény idején Babits azzal nyitotta meg a tanácsadói testület soros ülését: „Sajnos értesítést kaptam, hogy zsidó jelölt szóba sem jöhet. Kénytelenek vagyunk erre a szempontra is tekintettel lenni, s próbáljuk meg úgy összeállítani a névsort, hogy ne érjen bennünket nagyon erős elutasítás.”

Babits 1941-ben bekövetkezett halála után az általa kijelölt utód, Schöpflin Aladár vette át – ahogy fogalmazott – a „nehéz örökséget”. S akkor még nem tudhatta, hogy a háború utáni negyedik esztendő a legnehezebbet, az alapítvány felszámolását hozza majd el számára. Az 1945 utáni bajok sorozata azzal kezdődött, hogy a Sas utcai bérház – egyúttal az alapítvány székháza – bombatalálatot kapott, így az innen származó bevételek az évben elmaradtak. 1945-ben tehát nem is osztottak díjakat. Az 1946-ot követő három esztendőben a *Baumgarten-díj*, korábbi hagyományait követve, minőségi mérceként funkcionált. S nemcsak azért, mert az évdíjat 1946-ban egyebek mellett tört aranyban adták ki, s mert a forint bevezetése után az évdíjjal akkor igen jelentős – az 1948-ban létesített *Kossuth-díjjal* megegyező – összeg, 10-12 ezer forint járt, míg a jutalommal 3-4 ezer forint. 1949 januárjában aztán jött a záróbotrány: a frissiben kinevezett miniszterhelyettes, a nem sokkal későbbi kultúrdiktátor, Révai József – főnöke, Ortutay Gyula miniszter feje fölött – a legutolsó pillanatban három „apró” változtatást eszközölt a listán. „Mivel

költészete nem szolgálja a szocialista társadalom építését”, a listáról kihúzta Szabó Magda nevét, ezzel szemben felvette a jutalmazottak sorába a költő Kuczka Pétert és a filozófiatanulmány-író Szigeti Józsefet. „Ilyen brutális élményem azelőtt s azóta sem volt” – idézte fel a történeteket a HVG kérdésére Szabó Magda író, aki az inzultust követően tíz évre önként elhallgatott, s aki az egykori, még cenzúrázatlan hivatalos kurátori értesítés birtokában (a *Kicsoda?* tanúsága szerint is) az utolsó Baumgarten-díjas költőnek tekinti magát. Utolsónak, mert az eset után a kurzus nemcsak az ő költészetét, hanem magát a polgári csökevényre minősített díjat is feleslegesnek ítélte – és megszüntette.

Érdemek és érdekesek

A Corvin-lánc története

„Már fél tizenegykor megkezdődött az autók felvonulása a Várba (...) az ünnepély résztvevői a főkapun át a díszruhás testőrök sora között vonultak fel a királyi vár Corvin Mátyás termébe (...) Tizenegy óra után két perccel kinyílt az ajtó, és Horthy Miklós kormányzó lépett a terembe. A kormányzó kíséretében volt Koós Miklós alezredes, első szárnysegéd. Mögöttük testőrök hozták a Corvin-láncokat és Corvin-koszorúkat.” 1931. február 24-én *Az Est* című napilap tudósított ekképp a négy hónappal korábban alapított új államfői elismerés legelső átadási ceremóniájáról. E cikkből tudható, hogy a kormányzó önnön kezével akasztotta a Magyar Királyság általa legkitűnőbbnek elismert személyiségeinek nyakába a Mátyást ábrázoló, hosszú ezüstláncon lógó, 35 milliméter átmérőjű, díszes érmét, s a szertartás etikettje szerint a tíz Corvin-láncossal még néhány szót is váltott.

A hagyományteremtő ünnepségről a korabeli krónikák szerint egyetlen meghívott hiányzott, Bartók Béla. A rögtön meginduló szóbeszéd szerint a zeneszerző nem is fogadta el a neki szánt Corvin-koszorút. Volt, aki ezt csak azzal magyarázta, Bartók elégedetlen volt a második fokozattal, amit rajta kívül 58-an – köztük a munka- és vetélytárs barát Kodály Zoltán – vehettek át, mások szerint viszont Bartók távolléte politikai demonstráció volt. Hogy valójában mi történt, azt még a szakirodalom sem tisztázta egyértelműen. Ujfalussy József Bartókról írott könyvében bebizonyítja ugyan, hogy az újsá-

gokban megjelent hír, miszerint a zeneszerző londoni utazása miatt nem volt jelen a ceremónián, tévedés, az elfogadás és az elutasítás kérdésében viszont nem foglal állást. Ifjabb Bartók Béla apjáról írott munkájában Bartók elutasító szándékáról számolt be, ám aztán mégis köszönőlevelet írt. A szóban forgó levél ez idáig nem került elő, Bartók Corvin-koszorúját viszont az egykori budai lakóházában lévő emlékmúzeumban bárki megtekintheti. Ennek ellenére zenei berkekben ma is tartja magát a legenda, miszerint Bartók a Corvin-cerémónia napján Hatvany Lajos villájában Thomas Mann-nal beszélgetett. Ez csak ott hibádzik, hogy a Magyarországra többször ellátogató német író 1931-ben egyáltalán nem járt itt...

Gondolkodni, hogy miképpen viszonyuljon a magas elismeréshez, persze, minden érintettnek jutott elég idő, hiszen a Mátyás király „születésnapja előestéjén” február 23-án rendezendő ceremóniára hivatalosak listája jóideje, pontosan négy hónapja volt közismert. A Corvin-lánc, a Corvin-koszorú és a Corvin-díszjelvény kitüntetések alapító okiratát ugyanis Horthy Miklós 1930. október 11-én Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter ellenjegyzésével írta alá, s tíz nappal később a hivatalos lap, a *Budapesti Közlöny* már közzé is tette „a magyar tudomány, irodalom és művészet terén, valamint a magyar művelődés fellendítése körül szerzett kimagasló érdemekért” kitüntetettek névsorát. Az első láncot egyébként maga az ötletadó, az „5000 népiskolai objektum létesítése és a két alföldi egyetem elhelyezése és fejlesztése körül szerzett elévülhetetlen” tevékenységéért Klebelsberg kultuszminiszter kapta. Mi több, a politikai legendárium szerint a „Kedves Gróf Klebelsberg” kezdetű, ez alkalomból írt Horthy-nyilatkozatot sem más, mint a címzett kultuszminiszter fogalmazta. Így vagy úgy, a „nemzeti megújulás” jegyében született Corvin-kitüntetés bizonyára kapóra jöhetett a kormányzósága tizedik évfordulóját ünneplő Horthynak. Pandula Attila, az ELTE Bölcsészettudományi Karának oktatója, aki a Horthy-korszak kitüntetéseit dolgozta fel, kéziratban rekedt munkájában úgy véli, hogy az 1887-ben még Ferenc József által alapított – Császári és királyi osztrák magyar Díszjelvény művészetért és tudományért elnevezésű – kitüntetés 1918-as „elhalálása” után azért állt be majd másfél évtizedes szünet, mert a kormányzó közjogi helyzete a Magyar Királyságban sokáig bizonytalan volt. Igaz, Horthy – afféle nemességadományozási pótlásként – már 1920-ban létrehozta a vitézi szervezetet, de arra tíz évet várt, amíg eme ugyancsak „legszerosabban vett uralkodói felségjoggal”, vagyis a kitüntetésadományozás direkt jogával is élni kezdett.

A feltételezhető ötletadó Klebelsberg szeme előtt egyébként egy szellemi elitklub megalakítása lebeghetett. Jól tükröződik ez az alapítás napján közzétett alapszabályban is. Ezek szerint az élő Corvin-láncosok száma soha nem haladhatta meg a tizenkettőt, a mindenkori koszorúsok keretszámát pedig hatvanban maximálták. Bekerülni e szűk körbe csak a már kitüntetettek elha-

lázása után lehetett. Az elismeréssel – a gazdasági világválság éveit írjuk – pénz, kiváltság nem járt, csakis a dicsőség. Mi több: maguk az ordók is állami tulajdonban maradtak, a kisebb vagyont érő láncokat, illetve koszorúkat elhalálozáskor a családtagoknak Horthy kabinetirodájához kellett visszaküldeniük. Ezeket kapták meg aztán a „rend” új tagjai. Így például a kitüntetés hírére még értesülő, a kiosztás idején viszont már halott Szabolcska Mihály költő koszorúja rögvést a történeti festőhöz, Dudits Andorhoz „vándorolt”.

Az adományozás kulisszatitkairól ma még nagyon kevés tudható, a Corvin-kitüntetések szinte teljes iratanyaga ugyanis a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyéb dokumentumaival együtt megsemmisült. Az utókor így számos esetben találgatásra kényszerül, ki miért kapta, illetve nem kapta meg a díjat. A díjazottak listáját böngészve mindenesetre feltűnő, hogy a mindössze 23 – „nagy fokozatú” – Corvin-lánc tulajdonos között még mutatóban sem igen akad olyan, akinek kurzushűsége megkérdőjelezhető lett volna. A koronázatlan írófejedelemnek mondott Herczeg Ferenc vagy a millenniumi emlékműre egykoron megbízást elnyerő Zala György szobrász munkássága a bizonyosság arra, a kitüntetést korántsem az újító elméknek szánták. Kétségtelen, e tekintetben – és ami az utókorai visszaigazolást illeti – lényegesen kiegyenlítettebb a halálozások-feltöltések révén kiosztott 114 koszorú jogosultjainak a névsora. Arról nem is szólva, hogy e listára felkerülhetett nyolc hölgy is, akik közül igazán csak – ahogy a hivatalos névsorban szerepelt – Bajor Gizella és Márkus Emília színművésznők, valamint Sándor Erzsébet operaénekes nevét őrizte meg a közlemény, no meg talán a mostanában nosztalgikusan emlegetett, ám az irodalmi kánonban nem szereplő Tormay Cécile-ét.

Pandula úgy véli, noha egy másik, nem kevésbé reprezentatív lista is összeállítható lenne az elismerésben nem részesültek neveiből, a „Corvin-rend” tagjainak többsége mégiscsak joggal kapta meg a magas kitüntetést. Ezt szerte kővetve az is bizonyítja, hogy a fél évszázaddal ezelőtti rendszerváltást követően 18-an – különböző időpontban – a Kossuth-díjban is részesültek. A Corvin-lánccal, illetve -koszorúval ékesítettek érdemeit bizonyára nem kisebbíti, hogy elismerésükkel kapcsolatban jó néhány kortársi fenntartást ismerünk. Az egyik legelső támadás a Bajcsy-Zsilinszky Endre szerkesztette *Előrs* című lapban már 1930 novemberének első napjaiban napvilágot látott. Az aláírás nélküli fulmináns cikk a „diadalmas” Klebelsberget tűzi tollhegyre, s azt állítja, hogy „a Korvinláncok kultúrfityegőit is nemzetiségi, sőt kisebbségi arányok szerint osztotta ki”, meg azt is, hogy „a láncosok és koszorúsok rendjében hetven százalék a germán”. A cikket talán nem is volna érdemes megemlíteni, ha 1975-ben Bokor László irodalomtörténész nem derítette volna ki, hogy annak szerzője nem volt más, mint József Attila. Lefitymáló megjegyzésekre másoknál is bukkanhatunk. Irodalmi berkekben köztudomású, hogy Déry Tibor *Felelet* című regényének főhősét, Farkas Zenót elsősorban az 1937-ben – a Nobel-díja mellé Corvin-koszorút kapott Szent-Györgyi Albert-

ról mintázta. Igaz, a regényben Farkas professzor a magyar grádicson is előlépett, a Corvin-lánc tulajdonosa lett, ám a kitüntetést – ahogy a valóságban Szent-Györgyi – nem sokra becsülte, az arnyékszék kulcsával együtt az ajtó melletti fogasra akasztotta.

De hogy a Corvin-kitüntetések körül – más szférákban is – milyen nem nyilvános indulatok kavarghattak, arra igen jellemző példát talált Serédi Jusztinián bíboros Esztergomban őrzött iratai között Pandula Attila. Magyarország hercegprímása a Corvin-láncot csak az alapítás után hét esztendővel kapta meg, míg „ellenlába”, Ravasz László református püspök az első körben részesült – a református – Horthy elismerésében. Serédi 1937-ben számos gratulációt kapott, többeké mellett a székesfehérvári püspök Shvoy Lajostól, aki úgy értékelte a döntést, hogy azzal „a magyar katolicizmusnak egy régi sérelme reperáltatott, hiszen (...) Eminenciád korszakalkotó munkássága az egyház jog terén nem mai keletű, az éppen olyan egyedülálló volt a Corvin-lánc alapításakor, mint ma; nem a tudományos érték hiánya, de más politikai elgondolások voltak az oka annak, hogy a katolikus klérus kiválóságai közül senkit sem tisztelt meg evvel a felelős kormány”.

A kitüntetés alapításával egy időben rendelet született arról is, hogy az elismerésben részesültekből létre kell hozni a később csak Corvin-rendként emlegetett testületet, amely a kultuszminiszter előterjesztésére titkos szavazással dönt majd a megüresedett helyek, tehát a láncosok 12-es és a koszorúsok hatvanas keretének feltöltéséről. 1932. február 23-án a Corvin-rend első ünnepi vacsoráján még Klebelsberg elnökölt, a másodikon már, új kultuszminiszterként, Hóman Bálint. Ő 1931-ben – szerzőtársával, Szekfű Gyulával együtt – csak a Corvin-koszorút vehette át. További három évet kellett várnia, és minden bizonnyal lobbiznia, amíg a kormányzó a láncot is a nyakába akasztotta. Hóman a szabályok értelmében ekkor, 1935-ben visszaszolgáltatta a Corvin-koszorút, amit aztán még az évben a közoktatási államtitkár, a felsőházi tag, műegyetemi tanár, Szily Kálmán kapott meg.

A Hungária Szálló különtermében évenként tartott úgynevezett Mátyás-napi vacsorák a Corvin-rend nevezetes és ünnepélyes alkalmi voltak, mivel az átadási ceremónia után ekkor fogadták a régiek maguk közé az új tagokat. A sajtó korántsem mindig számolt be olyan részletességgel az összejövetelen elhangzott programadó beszédekről, mint az akkor már és még Pethő Sándor szerkesztette *Magyarország* tette 1937-ben. A Corvin-emlékbeszédet ez alkalommal a koszorús Kornis Gyula, Klebelsberg egykori államtitkára (nem sokkal később rövid időre a parlament elnöke) mondta, aki a korszaknak megfelelően a „nemzeti király” Mátyásban „a magyar faji és állami öntudat európai képviselőjét” látta, s a latin szellem továbbélését, illetve reneszánszát fedezte fel „az olasz nemzet fasiszta újjászületésében” csakúgy, mint Hitler Németországának „harmadik humanizmusában”.

A Corvin-kitüntetésekkel kapcsolatos első módosítási törvényjavaslat – amelyet 1938 januárjában tárgyalta és fogadott el a minisztertanács – nyilván nem véletlenül fűződik Hóman nevéhez. Mivel rajta kívül is voltak, akik „koszorúból” „láncossá” léptek elő, sikerült keresztülvinnie, hogy az új láncosok megtarthassák koszorús címüket is. S mert Szily Kálmántól aligha lehetett volna visszaszerezni az eredeti érmet, Hóman egy másikat, egy hasonmás koszorúérmet csináltatott (vagy kapott), s ettől kezdve a két ordót gyakran együtt viselte. Egy fénykép tanúsága szerint ezt a divatot követte Rudnay Gyula, a nagybányai festőiskola egyik meghatározó alkotója is – akinek a Parlamentben jelenleg is megtalálható, *Pusztaszeri országgyűlés* című nagyméretű munkája. Arról azonban nem tudni, hogy a koronátívelő művésznek volt-e alkalmja a Corvin-kitüntetések és az 1949-ben neki ítelt Kossuth-díj egyidejű viselésére.

1940 októberében Horthy, az alapítás tizedik évfordulóján „a Magyar Szent Koronához visszatért erdélyi és keleti országrészekre” tekintettel a Corvin-láncok számát hárommal, a koszorúkéét pedig hússzal emelte fel, s az így megnyílt helyeket újabb adományozásokkal rögtön be is töltötte. A Reményik Sándor halála miatt újra megítélhető láncot 1942-ben – akkor még nem lehetett tudni, hogy az utolsó ilyen kitüntetést – a katolikus egyház neves teológusa, Schütz Antal kapta, s ezzel ő lett a 23., egyben az utolsó Corvin-láncos. Koszorút egyébként még 1944 februárjában is osztottak, például az operett nagymesterének, Lehár Ferencnek. S bár a háború után az alig több mint 13 esztendeig élt kitüntetést – lévén tudományos és művészeti elismerés – nem tiltották be, történetére mégis a feledés fátylát borították. Olyannyira, hogy például a *Magyar Életrajzi Lexikon*ban egyetlen kitüntetetről sem árulják el, valaha a Corvin-rend tagja volt.

* * *

A Corvin-lánc tulajdonosai

1930: Berzeviczy Albert kultúrpolitikus, történész, Dohnányi Ernő zeneszerző, Herczeg Ferenc író, Hubay Jenő zeneszerző, gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter, báró Korányi Sándor belgyógyász, Ravasz László református püspök, teológus, gróf Teleki Pál földrajztudós, Zala György szobrász, báró Wlassics Gyula kultúrpolitikus, jogász

1935: Hóman Bálint történész, Karlovsky Bertalan festő

1937: Károlyi Árpád történész, Serédi Jusztinián hercegprímás, egyházjogtudós

1938: Verebely Tibor sebész

1939: Hüttl Dezső építész, Melich János nyelvész

1940: Balogh Artúr jogász, Kelemen Lajos történész, Reményik Sándor író

1941: Pásztor János szobrász, Rudnay Gyula festő

1942: Schütz Antal hittudós

A Corvin-koszorú tulajdonosai

1930: Angyal Dávid történész, Bajor Gizi* színész, Bakay Lajos sebész, Balló Ede festő, Bartók Béla* zeneszerző, Csathó Kálmán író, Csánki Dezső történész, Császár Elemér irodalomtörténész, Domanovszky Sándor történész, Ereky István jogász, Foerk Ernő építész, Fejér Lipót* matematikus, Gál Gyula színész, Glatz Oszkár* festő, Gombocz Zoltán nyelvész, Grósz Emil szemész, Hekler Antal művészettörténész, Heller Farkas közgazdász, Herzog Ferenc belgyógyász, Hevesi Sándor író, rendező, Hóman Bálint történész, Horváth János* irodalomtörténész, Hutya Ferenc állatorvos, Hüttl Dezső építész, Iványi-Grünwald Béla festő, Kandó Kálmán gépészmérnök, Karlovsky Bertalan festő, Károlyi Árpád történész, Kertész K. Róbert építész, Kisfaludi-Strobl Zsigmond* szobrász, Kodály Zoltán* zeneszerző, Kornis Gyula filozófus, kultúrpolitikus, Kovács Alajos statisztikus, Lechner Jenő építész, Lenhossék Mihály anatómus, Márkus Emília színész, Melich János nyelvész, Négyessy László irodalomtörténész, Orsós Ferenc patológus, Pauler Ákos filozófus, Pásztor János szobrász, Petrovics Elek művészettörténész, Sándor Erzsébet operaénekes, Schütz Antal hittudós, Sidló Ferenc szobrász, Sigmond Elek vegyész, Surányi Miklós író, Szabados Béla zeneszerző, Szabolcska Mihály költő, Székelyhidy Ferenc operaénekes, Szekfű Gyula történész, Szentgyörgyi István szobrász, Thienemann Tivadar irodalomtörténész, nyelvész, Tormay Cécile író, Verebely Tibor sebész, Vészi József író, Voinovich Géza irodalomtörténész, Walder Gyula építész, Zemplén Géza* vegyész, Zilahy Lajos író

1931: Dudits Andor festő, Kenéz Béla statisztikus

1935: Gerevich Tibor művészettörténész, Harsányi Zsolt író, Kiss Ferenc színész, Molnár Ferenc író, Révész Imre egyháztörténész, Rudnay Gyula* festő, Szily Kálmán vallás- és közoktatásügyi államtitkár, mérnök

1937: Makkai Sándor író, Németh Gyula* nyelvész, Némethy Ella operaénekes, Szent-Györgyi Albert* orvosbiológus

1938: Csánky Dénes festő, Palló Imre* operaénekes, Tasnády Ilona színész, Vastagh György szobrász

1939: vitéz Aba-Novák Vilmos festő, Gulácsy Irén író, Mécs László költő

1940: Balázs András jogtörténész, Berde Mária író, Bíró Vencel történész, Gyallay Domonkos író, Gyergyai Árpád fül-orr-gégész, György Lajos irodalomtörténész, báró Kemény János író, Kós Károly építész, író, Kristóf György irodalomtörténész, Nyíró József író, Pakocs Károly író, Scheffler János egyházjogtudós, Szilágyi Dózsa hitszónok, Szopos Sándor festő, Tamási

Áron* író, Tavasz Sándor író, teológus, Váradi Aranka színész, Varga Béla teológiai író

1941: Angyal Pál jogász, Burghardt Rezső festő, Megyer-Meyer Antal iparművész, Neuber Ede bőrgyógyász, Pogány Béla fizikus, Szabó Zoltán botanikus, Szentpétery Imre történész, Szőnyi István* festő, Tamás Lajos* nyelvész, Vladár Gábor jogász

1942: Schimanek Emil* gépészmérnök, Varga József* vegyész, Zathureczky Ede* hegedűművész

1944: Harsányi Lajos költő, Lehár Ferenc zeneszerző, Lukinich Imre történész

* Később Kossuth-díjat is kapott.

Forrás: Pandula Attila kéziratos monográfiája, valamint Nagy Csaba (Petőfi Irodalmi Múzeum) kéziratos adattára

Tervszerű díjgazdálkodás

A Kossuth-díj születése

1948. február 13-án a parlamentben egyhangúlag elfogadták a törvényt, s március 15-én a díszbe öltözött Szentkirályi utcai köztársasági palotában – a kommunista párti napilap, a *Szabad Nép* szóhasználatára – „a szellemi és fizikai munka legderekabb munkásai” már át is vették a Kossuth-díj babérkoszorús arany- és ezüstjelvényeit. Hozzá pedig az akkoriban igen tetemesnek mondható – az akkori éves átlagfizetésnek mintegy háromszorosát kitevő – 20, illetve 10 ezer forintot rejtő borítékokat. De – mint kevesen tudják – a politikusok egyidejűleg kreáltak maguknak egy hasonló nevű, még rangosabb kiüntetést.

Az első alkalommal Kossuth-díjjal jutalmazottak névsora fél évszázadból visszatekintve is igen tekintélyt parancsoló: a művészeti posztumusz díjakat Bartók Bélának, Derkovits Gyulának és József Attilának ítelték. A mára elfeledett nevű traktorosok, selyemszövők és földművesek mellett ekkor részesült a mindmáig legrangosabbnak tekintett állami elismerésben például a már életében legendává lett színésznő, a hivatalos indoklás szerint „a sokszínű művészi egyéniségével minden alakítását emlékezetessé tevő” Bajor Gizi,

a „Bartók Béla méltó társa a magyar népzene feltárásában” Kodály Zoltán, „a népi kultúra hagyományait az európai kultúra legmagasabb színvonalára emelő legkiválóbb lírikus”, Illyés Gyula, „az illegális munkásmozgalom világát és a kor hanyatló polgárságának életét nagy erővel megjelenítő író”, Déry Tibor, valamint „az olcsó fizikai kísérleti eszközök előállítását szorgalmazó pedagógus-fizikus”, Öveges József.

A Kossuth-díj alapításáról, céljáról s az odaítélés elveiről szóló parlamenti vita 1948 februárjában – a koalíciós kormányzás vég hónapjaiban is – szokatlanul meglepő egyetértésben zajlott. A törvényjavaslatot a Magyar Kommunista Párt (MKP) nevében a központi vezetőségi tag történész, Andics Erzsébet terjesztette be, miközben nem hagyott kétséget afelől sem, hogy pártja a javaslatot alapvetően politikai kérdésnek tekinti. „A régi Magyarországon mindig telt csendőrré és laktanyára, de sohasem telt arra, hogy a tudósokat és művészeket támogassák” – mondta némi túlzással, majd merész, de a történetek igazolta eszmetársítással hozzátette: e támogatást pártja éppen olyan állami kötelezettségnek tekinti, „mint a rend fenntartását”. A *Szabad Nép* másnapi tudósítása szerint a „Ház minden oldalán élénk tapssal” fogadott felszólalás ezután még annak megállapítására is kitért, hogy bár a Kossuth-kultusz „több mint egy évszázados, de tudjuk, hogy (...) a múltban az ország vezető rétegei (...) az uralkodó osztályok felfogásának megfelelően idegenkedve kezelték, mindig őrizkedtek attól, hogy a magyar állam hivatalos elismerésének pecsétjét ráüssék Kossuth Lajos érdemeire”. Mindeközben a politikus-történész aligha véletlenül hagyta említés nélkül 1848-nak a pártjában éppen az idő tájt kezdődött ideológiai átértékelését. Akkor még nyilván fontosabbnak tűnt a gyors pártközi konszenzus, mint Kossuth „pártszerű” értékelése. Pedig ugyanezen hetekben az MKP másik történész-korifeusa, Mód Aladár egy tanulmányában már úgy jellemezte Kossuthot, mint akit osztályhelyezete, vagyis a birtokos nemességhez való tartozása erősen akadályozott „a nép egészének mozgósításában”.

A folyamat állomásait Gerő András történész *Az államosított forradalom* című kötete is sokoldalúan dokumentálja. Az 1948-as centenáriumi esztendő eseményeit, megnyilatkozásait áttanulmányozva a történész még azt a – kétségkívül történelmietlen – feltételezést is megkockáztatja, hogy „a magyar alkotó munka jutalmazására” alapított díjat néhány hónappal később már nem Kossuthról nevezték volna el, hanem valószínűleg a „lánglelkű forradalmárról”, Petőfi Sándorról vagy a „parasztság és a munkásosztály elkerülhetetlen szövetségét először felismerő” Táncsics Mihályról.

Akár így történt volna, akár nem, az bizonyosan nem tekinthető véletlennek, hogy a kommunisták egyre nyilvánvalóbb hegemonisztikus törekvései miatt nézetkülönbségekkel terhelt koalíció másik három pártjával, a Szociáldemokrata Párttal, a Nemzeti Parasztpárttal és a Független Kisgazdapárttal az MKP még kerülni igyekezett az ideológiai disputát. Kossuth neve maradt

talán az utolsó összekötő kapocs, miközben kommunista berkekből – korántsem függetlenül a hatalom megragadásának szándékától – egyre erőteljesebben fogalmazódtak meg a Kossuthtal szembeni fenntartások. Szinte egy időben ugyanis a már idézett többpárti parlamenti dicsőítéssel az MKP ideológiai stratégiáját kidolgozó Révai József így írt a centenáriumi emlékezések irányelveiben: „Nem elég csak Kossuth Lajosra emlékeznünk, csak benne látnunk a forradalom valamennyi haladó törekvésének megtestesülését.”

Egy másik – *Március hatalma, a hatalom márciusa* című – 1998-as történeti munka szerzője, Gyarmati György szintén arra irányítja a figyelmet, hogy a centenáriumi ünnepségen elmondott beszédében Révai már legfőképp a „két népi demokratikus forradalmárt”, vagyis Táncsicsot és Petőfit magasztalta, ezt követően pedig mind több kommunista vezér példálódzott radikalizmusukkal. Rajk László belügyminiszterként akként aktualizálta Petőfinek a „külső és belső bitangokkal” való következetes leszámolást követelő szavait, hogy kijelentette: „aki utunkat állja, arra megsemmisítés vár.”

Visszatérve immár a Kossuth-díj körüli, a történettudomány által mindmáig korántsem feltárt eseményekre, elsősorban az érdemel említést, hogy az összesen 75 Kossuth-díj el-, illetve megosztásáról már jóval a törvény elfogadása előtt megkezdődtek az alkudozások. Bár az ezzel kapcsolatos iratok jó része ez idáig nem került elő, a Politikatörténeti Intézet levéltárában e tárgyban töredékesen fennmaradt néhány MKP-dokumentum nemcsak azt valószínűsíti, hogy a kulisszák mögött heves csatározások folyhattak, de azt is, hogy az MKP-nak a díjak elosztásakor – a 29 tagú úgynevezett Kossuth-díj-jelölő bizottságba delegált kommunisták révén – meghatározó szava volt.

Az MKP politikai bizottsága (pb) hivatalosan két ízben is tárgyalta a díjazottak személyéről. Figyelemre méltó, hogy az első alkalommal, 1948. február 12-én – tehát a törvényjavaslat elfogadása előtt egy nappal – a pb már a vétőjét is megfogalmazta több, kitüntetésre javasolt személlyel szemben. Egyebek mellett arról is határoztak, hogy nem járulnak hozzá Papp Simon akadémikus – az egy évvel későbbi „olajipari” koncepciók per fővádloztjává tett olajkutató – kitüntetéséhez. De az iratokból az is kicsemegeázható, hogy míg a parasztpártiak költőjelöltjét, Illyés Gyulát az MKP szó nélkül elfogadta, a szociáldemokraták által javasolt, ám a két pártnak a kommunisták által igencsak szorgalmazott fúziójáért egyáltalán nem lelkesedő Kassák Lajos az MKP vétője miatt nem kerülhetett a „legderekbak” közé. Viszont a Nemzeti Színház igazgatója, az illegális mozgalmi múltú színész, Major Tamás nemcsak a Kossuth-díj várományosa volt, de tagja annak a „színészbizottságnak” is, amely a párt vezető testülete elé terjesztette a kitüntetendőket, így a saját nevét is...

„A magyar alkotó munkát” – amelynek jutalmazására alapították a mára kizárólag tudományos és kulturális elismerésként számon tartott Kossuth-díjat – 1948-ban még igen szélesen értelmezték. Sőt, a kitüntetendő

„testi dolgozók” kiválasztására, ha lehet mondani, mindennél nagyobb gondot fordítottak. Olyannyira, hogy például a Kossuth-díj „újjáépítési” kategóriájának ügyét a pártvezetés szürke eminenciása, Gerő Ernő közvetlenül a saját hatáskörébe vonta. Egy ez idáig publikálatlan, 1948. február 27-ei feljegyzése némi bepillantást is enged a mérlegelés mikéntjébe: „A javaslatokat átvizsgáltam. Nem tartom célszerűnek, hogy egy díjat 20 ember között osszunk meg. Feltétlenül kell valakit a postától, talán egy jó kábelmestert. (...) Nem szükséges, hogy mindhárom budapesti MÁV-főműhely képviselve legyen. (...) Helyes volna, ha az építkezésben kiváló teljesítményt értek közül egy kőművest vagy ácsot vagy mérnököt is jutalmaznánk. Esetleg megosztva 2-3 embernek.”

Más, nem mellékes kérdés, hogy bár maga Gerő és Révai József is az utolsó percig a várományosok között volt, végül ők nem részesültek eme elismerésben. Hogy miért nem, arra biztos válasz ma még nemigen adható. Annak ellenére sem, hogy tudjuk, a Kossuth-díj parlamenti vitájában az összesen három mandátummal rendelkező Polgári Demokrata Párt kijelölt szónoka, a *Világ* című napilap publicistája, az 1949-ben londoni emigrációba menekült Vészy Mátyás így fogalmazott: „Szeretném, ha titkos vagy belső meggyőződése lenne a majdan létesítendő bizottságnak az, hogy ezt a díjat pedig ne adjuk politikusnak, még akkor sem, ha pillanatnyilag egyúttal az alkotó munka kiváló tagja is. Majd ha otthagyja a politikai polcot, lesz mód arra, hogy ezzel a díjjal tüntessék ki.” Aligha feltételezhető ugyanis, hogy ez az – ellenzéki és kormánypárti padosorokban egyaránt tapssal fogadott – előterjesztés önmagában elegendő lett volna a fent nevezettek jelölésének visszavonásához. Ezért egyáltalán nem életszerűtlen az a feltételezés, hogy a kulisszák mögött már korábban alku kötöttett. Az év eleje óta napirenden tartott Kossuth-díj árnyékában ugyanis február 11-én – szintén az MKP előterjesztésére – a parlament minden érdemi észrevétel nélkül megalapította a „Magyar Köztársaság legrangosabb kitüntetését”, „a népek összefogása és a világbéke szolgálata” jegyében fogant Kossuth-érdemrendet. A „33 milliméter átmérőjű és 5 milliméter széles, zöld zománc babérkoszorúban áttört, zománczott barokk címert”, a szuperérdemrendet, vagy ha úgy tetszik: a „politikai Kossuth-díjat” – melynek első fokozatához 10 centiméter széles, piros-fehér-zöld beszövésű fehér színű, a jobb válltól a bal csípőig viselendő, a francia becsületrendre emlékeztető szalag viselési joga is dukált – 1948. július 10-én vette át az arra érdemesült 57 személyiség.

A pénzjutalommal nem járó – egyébiránt 1953-ban megszüntetett – Kossuth-érdemrend kitüntetettjeinek listáján előkelő helyen szerepelt a kommunista vezérkar, Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Rajk László és Révai József, valamint az államvédelmi munka során képességeit és hajlandóságait már megmutató Péter Gábor, furcsa módon azonban a júniusban gleichschaltolt Szociáldemokrata Párt felső vezetői közül senki. Feltűnő viszont a kommunista

hatalomátvételhez vezető lépésekben együtt menetelő kiscgazdák túltreprezentáltsága, így például a Nagy Ferenc lemondatása után miniszterelnökséget vállaló Dinnyés Lajos vagy a leginkább csak kriptokommunistaként emlegetett Dobi István – az Elnöki Tanács későbbi elnöke – szerepeltetése. A Kossuth-éremrend első fokozatának első példánya pedig egyenesen a kiscgazdapárti köztársasági elnököt, Tildy Zoltánt illette, akit húsz nappal a „megtisztelő elismerés” után Rákosiék már lemondásra is kényszerítették, s aki évekig tartó házi őrizete során aligha talált alkalmat rá, hogy díszes ordójával bárhol is díszlegjen.

Politika a porcelánboltban

Interpellációk művészetügyben

Nem először hangzott el politikusi szájából megfellebbezhetetlennek szánt szankciót követelő „művészeti szakvélemény” a magyar parlamentben, amikor Esterházy Péter író és Petri György költőt – 1996-os Kossuth-díjjal való elismerésük után – „magyar- és vallásgyalázónak” nevezte egy interpellációban a kiscgazdavezér, Torgyán József. A politikusi kompetencián túlterjeszkedőnek tartott észrevétel megfogalmazója sem először érezte illetékesnek magát e téren: öt esztendővel korábban, 1991 májusában nem elégedett meg a megbélyegző minősítéssel, hanem parlamenti beszédével párhuzamosan fel is jelentette az *Új Hölgyfutár* című, 1500 példányban megjelenő avantgárd művészeti magazint, mondván, hogy az címlapján a magyar koronás címet gyalázza, ezenkívül a közérkölcöket is sérti. A címet harcra kész genitáliákkal közrefogó ördög és angyal kivívta a főváros akkori főügyésze, Bócz Endre nemtetszését is, ezért a lap terjesztését azonnál megtiltotta, s a kérdést jogi útra terelte. A hosszadalmas procedúrára végül is a Legfelsőbb Bíróság tett pontot – a művészet szabadságát elismerő – felmentő verdikttel.

Az említett esetek persze korántsem jelentenek valaminő forradalmian új fejleményt. Amit a diktatúra időszakában informális agitprop módszerekkel „rendeztek le”, azt a parlamentárisnak tekinthető periódusokban – a Nyugat-alapító Ignó 1908-as szavaival élve – a „perzekutor-esztéták” (értsd: politikusok) állami intézkedést, állásfoglalást sürgetve igyekeztek politikai céljaikra használni. Más, s persze nem mellékes kérdés, hogy a mindenkori ál-

lami elismerések, kitüntetések szinte minden alkalommal kisebb-nagyobb viharokat kavartak. Nem volt ez másképp például a két háború közötti Magyarország „félhivatalos” irodalmi elismerése, a Baumgarten-díjazások esetében sem. Noha az első ízben 1929-ben kiosztott díjak voltaképp egy magánalapítvány jövedelméből származtak, az akkori kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno a legkülönbélebb praktikákkal kiharcolta, hogy a korszak legtekintélyesebb díjsummáját évről évre odaítélő kuratórium döntését a tárca a „nemzetelienes tendenciákat követő írók” esetében úgymond megvétőzhassa.

A rendszerváltás utáni parlamentben a kitüntetetti névsor kapcsán felmerült „vallásgyalázás” és „a közérkölc megsértése” ellen egyébként a két világháború közötti évtizedekben a büntető törvénykönyv különféle paragrafusai alapján hivatalból lépett fel az igazságszolgáltatás. Nehézséges bizonyítási eljárással próbálták tisztázni például azt, hogy az egyes esetekben „gyalázásról” avagy „káromlásról” van-e szó, valamint azt is, mikor szenved a közérkölc sérelmet, s mikor beszélhetnek csupán szemérem elleni vétségről. A perek, bár sok esetben egzisztenciákat érintettek, mégis gyakorta váltak közneveltség tárgyává.

Irodalomtörténeti közhely, hogy többek mellett Babits Mihálynak, valamint Erdélyi Józsefnek, Illyés Gyulának, József Attilának és Radnóti Miklós-nak is törvénytörés elé kellett állnia e vádpontok alapján. Babitsnak például az első világháború kellős közepén – a felsőházi tag s egyben a hivatalos irodalmi közvélemény első számú hangadója, Rákosi Jenő szorgalmazására – került a tanári állásába az a három sor, mely szerint: „nagyobb örömmel ontanám / kis ujjáért a csobogó vért, / mint száz királyért, lobogóért!” Az élete során négy-szer is perbe fogott József Attilának pedig először 19 éves korában, a *Lázadó Krisztus* című verse miatt gyűlt meg a baja a törvénnyel. Az igazságszolgáltatásra felelködötték fülét különösen a „munkámban érek annyit mint te, nagy passziódban” kitétel bántotta. Az ezzel kapcsolatos jogi procedúra másfél esztendeig tartott, s a kor ismert, ma úgy mondanánk, sztárugyvédjének, Vámbéry Rusztemnek minden felkészültségére szüksége volt ahhoz, hogy a költőt az elsőfokú, nyolchavi fogházbüntetést kimondó ítélet után felmentse a legfelsőbb bírói fórum, a Magyar Királyi Kúria. Radnóti Miklós viszont már nem úszta meg büntetlenül azt, hogy 1931-ben, *Az újmódi pásztorok éneke* című kötetében az *Arckép* és a *Pirul a naptól már az őszi bogó* címmel olyan portrét vázolt fel Krisztusról, akivel éjjelenként a lányok álmodnak, illetve aki „szerelmes szakállas férfiszentség”. A poeta hiába mutatta be a tárgyaláson szegedi professzora, a kitűnő irodalomtudós kegyesrendi szerzetes, Sík Sándor levélvéleményét. Mert bár a professzor az inkriminált költeményeket „ízlestenek és antipatikusnak” ítélte, vallásgyalázást azokban sehol nem talált. A bíróság azonban mégis az ügyészi minősítést fogadta el. Így a költőt a szemérem elleni vétség mellett vallás elleni kihágásban is elmarasztalva – ha nyolcnapos felfüggesztett ítélettel csupán szimbolikusan is – elítélték.

A közerkölcs védelmére, valamint a vallásgyalázás ellen tehát a két háború közötti időszakban a hatályos büntető törvénykönyv alapján a hatalom mintegy automatikusan, hivatalból lépett fel. A „magyargyalázás” elleni küzdelemben – amely fogalom, úgy tűnik, az adott korban egyet jelentett a „nem magyarnak” tekintett, főként zsidó származású szerzők művei elleni támadásokkal – inkább a parlamenti képviselők kívánták kitüntetni önmagukat. 1920 áprilisában például a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának programjával a képviselőházba bejutott Avarffy Elek nőgyógyász azt kérdezte interpellációjában Haller István vallás- és közoktatásügyi minisztertől: „Hajlandó-e (...) megfontolás tárgyává tenni, illetőleg gondoskodni arról, hogy a magyar irodalmi nyelv a régi nemzeti hagyományoknak megfelelően műveltessék, s hogy a nemzeti szellemtől távolálló, idegen, nemzetrontó irodalmi termékek kiküszöböltessenek?” Az interpelláció a „kiküszöbölendők” közül név szerint többeket is felemlített, emigyen: „A könyvpiacra és a siker örömmámorában diadalittasan úsznak a Molnár-Neuman Ferencek, a Szomori-Weisz Mórícek, a Bródy Sándorok, a Lengyel-Lefkovicsok (...) a Hatvany-Deutschok (...) a magyargyalázó emigránsok, a Szép-Schön Ernők, a Biró-Blau Lajosok, a Zerkovitzok...” Az Avarffy képviselő retorikai munkásságának részét képező felszólalás Bródy Sándor ma is játszott, *A tanítónő* című darabjára kitérve, azt is jónak látta megjegyezni, hogy a „pestiek irodalma”, mely „legyalázta a régi magyar nagyasszonyt, a magyar tanítónőt (...) undorító és ocsmány munkát végzett”.

E felidézett parlamenti hang két évtizeddel később mindennapossá vált a képviselőházban. 1941 februárjában a nyilaskeresztes párti, gépészmérnök-ből egy országházi felszólalás erejéig zenei szakértővé avanzsált Gál Csaba például az ügyben interpellálta Teleki Pál miniszterelnököt, miként volt lehetséges, hogy „az egyébként helyesen nacionalista jelszavakat hangoztató kormányzat” a dicsőséges magyar honvédsereget „zsidó dallamra” masírozattatta az anyaország kebelébe éppen visszatért Kolozsvár utcáin. Mert hogy – mutatott rá – „az Erdélyi Induló 25 üteme közül az első 16 ütem, tehát 64 százalék” azonos egy jiddis dallammal. Ezen interpellációnak azonban nem volt foganatja. Ezzel szemben viszont meghallgatásra lelt a Nyilaskeresztes Front bajai küldöttének, bizonyos Palló Imrének – aki távolról sem azonos a méltán híres operaénekesssel – a nemzetgyalázás megszüntetésére felszólító orációja.

A foglalkozására nézve polgári iskolai történelemtanár nemzeti, faji alapon vizsgálva Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetét*, 1942 decemberében nem kevesebbet követelt a leginkább hintapolitikájáról emlékeztető Kállay-kormány kultuszminiszterétől, Szinyei Merse Jenőtől, mint hogy „a magyar irodalomtudomány eme értékromboló művét és művelőjét a magyar szellemi kultúrközösségből” közzéki, s a művet „a hozzá hasonló magyargyalázó irományokkal egyetemben (...) máglyán égessék el”.

Az irodalmi ügyekbe bonyolódó Pallót – egyebek mellett – Szerb Antalnak az a megállapítása háborította fel, hogy a „lánglelkű, szabadságszerető” Petőfit „egy zsidó irodalmár egyszerűen csak a nemesi Magyarország irodalmi szegénylegényének meri nevezni”, ráadásul a „legtisztább magyar szerelmi líráról” azt merészeli állítani, hogy az biedermeier. Ezt követően pedig Palló képviselő úr levonja az egyetlen lehetséges következtetést: „Csak beteglelkű és betegfizikumú emberek írhatnak így!”

Az interpellált miniszter, az akkori házszabály adta lehetőséggel élve, nem hamarkodta el a választ: bő háromnegyed év múltán, 1943 októberében, feltételes módon elismerte, hogy a szóban forgó mű „stílusánál, valamint szerzőjének szellemi beállítottságánál fogva a kellően nem tájékozott rétegek számára valóban értékromboló hatású lehet”, s közölte a Tisztelet Házsal, intézkedett: az ominózus magyar irodalomtörténetet – talán a már említett hintapolitika szellemében – kivonják mindazon könyvtárakból, ahol az „a megfelelő kritikával nem rendelkező olvasóközönséget félrevezethetné”.

Akadtt azért olyan eset is, amikor egy képviselő éppenséggel a „perzekutatorésztétaság” ellen szólalt fel. Az 1930-as évek második felében a vádhatóság több, népi íróként számon tartott szerző könyvét citálta a bíróságok elé. Az „úrgyűlölet szításával”, valamint „lázítással” vádolt Féja Géának például *Viharsarok* című felkavaró szociográfiája miatt, Kovács Imrének pedig a beszédes című *Néma forradalomért* kellett törvényszék elé állnia. Ez utóbbi, 1937-ben mindössze 24 esztendő írói izgatás és a magyar állam, valamint a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt kívánta elítéltetni a magyar királyi ügyészség, melynek alelnöke, vitéz Tamássy László képviselte a vádat. Az ügyben a már addig is tekervényes politikai utat bejárt, akkoriban éppen kisgazdapárti színekben korteskedő (a későbbiek során nyilasokig is eljutó, majd velük is szembeforduló) Matolcsy Mátyás képviselő, az elsőfokú, három hónapi fogházbüntetést kiszabó ítélet után szólalt meg a képviselőházban. Interpellációjában – „a magyar nemzet élő lelkiismereteként” – arra szólította fel a Darányi-kormány igazságügyi miniszterét, Lázár Andort, hogy a perbefogás ellen tiltakozó aláírókat, mint például Bartók Bélát, Móricz Zsigmondot, Illyés Gyulát, Szabó Zoltánt s őt magát, Matolcsy Mátyást az ügyészség útján fogassa szintén perbe. „Váljék csak világossá – mondta –, hogy a magyar nemzet őszinte lelkiismeretét ítéltek el és vetették börtönbe.” Csak találgatásokra vagyunk utalva az ügyben, hogy e sajátos felszólításnak volt-e valamennyi szerepe abban, hogy a népi írókat végezetül nem ítéltek végrehajtandó szabadságvesztésre.

Persze jogos azért a kérdés, vajon a politikus ezek szerint elveszti-e azon jogát, hogy véleményt nyilváníthasson a művészet ügyeiben. Erre talán sajtószerű, máig ható üzenettel szolgálhat a századelőn kétszer is miniszterelnökként tevékenykedő Tisza István „műkritikusi” magatartása. Mint ismeretes, Tisza volt az, aki 1912-ben, házelnökké való megválasztása után az

obstruáló ellenzéket – a parlament történetében addig példátlan módon – karhatalommal távolíttatta el az ülésteremből. Az irodalomtörténet pedig azt jegyezte föl róla, hogy – különösen az első miniszterelnöksége utáni időkben – ádáz szellemi ellenfele volt az 1908-ban alapított *Nyugat*nak s különösen a folyóirat első nemzedékét reprezentáló Ady Endrének. A Tiszát kezdetben pártoló, majd benne súlyosan csalódott Ady 1903-tól publicisztikáiban és verseiben is bevallott s „bevallható dühvel” ostromozta a politikust. Egyebek mellett „geszti bolondnak”, „geszti Napoleonnak” – tehát falusi kvalitású diktátornak –, „pökhendi kulturálatlannak” is nevezte. Kettejük szópárbajában egyébként a kultúra kérdéseiben a dilettantizmus jegyeit valóban magán viselő, ám a politikában igencsak járatos Tisza sem maradt adós. A Herczeg Ferencsel közösen 1911-ben elindított, *Magyar Figyelő* című folyóiratban – melyet egyebek mellett a *Nyugat* ellenében alapítottak – a saját, illetve Rusticus álnéven jegyzett írásaiban Tisza két miniszterelnöksége között gyakorta nevezi Adyt „szürke kis hírlapírónak”, líráját „állítólagos költészetnek”. Az általa nem kedvelt egész irodalmi irányzatot pedig azzal intézte el, hogy az nem más, mint „a pöffeszkedő parvenü üres feltűnéshajhászása, amely joggal számít a félművelt tömeg ízléstelenségére”. Sőt, baráti társaságban még ennél is tovább ment, mondván, Ady és a *Nyugat* „levéltették a magyar kultúra palmafáján”. Mindazonáltal Tisza csupán addig támadt, amíg hatalomba nem került, és sohasem ígérte, hogy hatalomba kerülve bárkivel szemben is eljár – mint ahogy nem is tette. Legalábbis monográfusa, az Amerikában élő történész, Vermes Gábor erre hívja fel a figyelmet. Szerinte ugyanis a politikus – noha ellenfeleivel szemben a szellemi adokapokban „mindenfajta fenntartás nélkül alkalmazta a gyújtó hatású retorika eszközeit – arra sohasem tett kísérletet, hogy hatalmi pozícióból, erőszakkal semlegesítse a progresszív mozgalmat”.

I. Gy. és N. L. úr a SZU-ban

Magyarok az 1934-es szovjet írókongresszuson

„Nem írom meg az igazat!” – csattant fel 1934 kora nyarán az akkor még inkább csak reményre jogosító poéta, Illyés Gyula, amikor közelgő oroszországi utazásáról ejtett szót mentorával, Babits Mihállyal. A költőfejedelem biztatását Illyés azzal hátrította el, hogy mindaddig, amíg a honi politikai viszonyok okán nem írhatja meg a „lényegét” – vagyis azt, hogy az Európát beárnyékoló fasizmus szemben mi is az igazán vonzó a Szovjetunióban –, addig a minden bizonnyal megtapasztalható „rosszat” sem mondja el abban a tervezett úti beszámolóban, amelyre viszont már előre szerződést kötött az *Est-lapok*hoz tartozó *Magyarország* című napilappal. Az utókornak Vas István által megörökített beszélgetésük idején a pesti irodalmi – és persze belügyi – körökben már jól ismert tény volt, hogy az 1934 nyarára, Moszkvába meghirdetett első szovjet írókongresszusra két magyar alkotót invitáltak meg. Egyikük a 32 éves, Babits jóvoltából kétszeres Baumgarten-díjas Illyés, a másik a korabeli társadalmi igazságtalanságokat feltáró, a fanyar szatírában is maradandót alkotó író, Nagy Lajos, akinek épp 1934-ben jelent meg *Kiskunhalom* című szociográfiája.

A hivatalos meghívás, illetve annak elfogadása akár csak egy évvel korábban is szinte elképzelhetetlen lett volna: a Szovjetunió és Magyarország ugyanis csak 1934. február elején vette fel a diplomáciai kapcsolatokat. De mivel az állandó külképviseletek felállítása még közel egy évet váratott magára így is, hónapokig tartott a két meghívottnak az útlevél és a vízum megszerzése. A hivatalos moszkvai invitálás egyébként már januárban megérkezett, és azt a diplomáciai viszony enyhülésének hírére fogadták el az érintettek, nem kevés szorongással. Csak másfél esztendővel korábban történt ugyanis, hogy a – Matuska Szilveszter biatorbágyi hidrobantása ürügyével bevezetett – statárium alapján a Törek-tanács szovjet ügynökként halálra ítélte Sallai Imrét és Fürst Sándort, s mivel az ennek nyomán szervezett tiltakozáshoz mindkét író csatlakozott, valószínűleg a belügyi elhárítás látókörébe is bekerültek.

Irodalmi kávéházi körökben gyakran feltették a kérdést: miért pont Illyésre és Nagy Lajosra esett a bolsevikok választása? József Attila *Miért nem én?* címmel még írt is egy – szövegében máig ismeretlen, 1934-ben megjelentetni senki által nem mert – pamfletet, amikor értesült Illyés, az irodalmi és (már akkor is) szerelmi vetélytárs illetén elismeréséről. Az utókor sokáig egyértelműnek tudta, hogy József Attila meghívását a moszkvai magyar emigráns (proletár)írók – elsősorban Hidas Antal és Gergely Sándor – fűrták meg. Ám újabban mind több jel mutat arra, hogy valójában – a nem sokkal későbbi leghíresebb kommunista renegát – Arthur Koestler járt közelebb az igazsághoz, amikor Budapesten átutazóban így vigasztalta a történetekben mellőztetése újabb bizonyítékát látó költő barátját: „Attila, lásd be, hogy a Szovjetuniónak nem érdeke kommunista írókat meghívni a kongresszusra, hiszen azokat már nem kell megagítaniuk.”

1989-es tanulmányában Szilágyi Ákos irodalomtörténész más oldalról közelítve akként vélekedik, hogy a szovjet birodalom vezetői 1934-ben, az akkori gazdasági és politikai érdekeiknek megfelelően, a nagyobb szellemi szabadságot engedő, humanista demokratikus (ál)orcájukat kívánták felmutatni a külföldnek. E szerint igyekeztek összeállítani az írókongresszusra meghívandó – elsősorban „polgári humanista” – díszvendégek listáját is. Nagy Csaba irodalomtörténésznek 1992-ben, a *miért fáj ma is* című, *Az ismeretlen József Attila* alcímű kötetben publikált tanulmányából még az is kiderül, hogy az írókongresszust szervező bizottság vezetője, Lazar Kaganovics (főállásában a párttagrevíziós bizottság elnöke, azaz a főszemélyzetis) szabad kezét adott Kun Bélának: azt hív meg, akit akar. Csupán annyit kötött ki, hogy Magyarországot legfeljebb egy író képviselheti. A később – nem emiatt – agyonlőtt Kun viszont három vendég meghívása mellett kardoskodott. Ennek nyomán született meg a középutas kompromisszum. Tudható az is, hogy kezdetben az első számú jelölt (a némelyek szemében afféle magyar Gorkijnak tetsző) Móricz Zsigmond volt, ám Kun tartott attól, hogy a Nobel-díj várományosaként is emlegetett, túlságosan öntörvényűnek ítélt író esetleg túl látványosan hárítja majd el a megítéltetést. Így aztán Kun – hallgatva az emigrációban élő proletárírókra, elsősorban vejére, a már említett s Illyésért kezességet vállaló Hidasra – végül az inkább kezelhetőnek ítélt Illyés–Nagy Lajos páros mellett döntött.

Ami tény: a két író 1934. június 19-én együtt szállt vonatra, s Bécs érintésével a lengyel–szovjet határon, Nyegorjelojénál lépett az épülő szocializmus földjére. Noha ettől kezdve egészen augusztus közepéig igen sok időt töltöttek együtt, úti beszámolóik sok tekintetben mintha nem is ugyanarról az eseményről íródtak volna. Arról nem is szólva, hogy egyetlen szóval sem említették a másik jelenlétét. „Ahhoz képest, hogy a két író kifejezetten az írószövetség első kongresszusára hívták meg, magáról a kongresszusról sem Nagy Lajos, sem Illyés nem írt egyetlen szót sem” – hívja fel

a figyelmet az egyik legszembetűnőbb furcsaságra már említett tanulmányában Szilágyi Ákos.

Magát az írókongresszust egyébként igencsak bizánci külsőségek közepette rendezték meg. Egyebek mellett minden üdvözlő táviratot felolvastak, majd valamennyit hosszas tapssal honorálták. A jelentős íróból időközben propagandistává züllesztett Maxim Gorkij elnökölte rendezvényen különösen azt a bejelentést fogadta lelkes ováció, hogy egy papírgyár munkásai 20 tonna írópapírt ajándékoztak a kongresszus résztvevőinek. A külföldi meghívottak személyes tolmácsuk (egyben ideológiai ellenőrük) segítségével értesülhettek arról is, hogy a nevükben – az 1945 után már csak a „forradalom renegátjaként” emlegetett – André Malraux francia regényíró szólt „vendéglátó elvtársaihoz”, kérve őket, „mutassatok meg nekünk mindent”, merthogy „leltározni kell a töméntelen áldozatot, hősiességet és kitartást”. A kongresszuson hasonló hittel legitimálta az 1930-as években sokak által még a világ reménységének tartott Szovjetuniót például az 1925-ben Nobel-díjjal is elismert ír drámaíró, George Bernard Shaw, aki még első szovjetunióbeli látogatása során, 1931-ben, a mintegy 5 millió áldozatot szedő nagy éhínség évében – nyilván otthon felejtve a fonáságokat kipellengérező iróniáját – úgy nyilatkozott: sehol másutt nem látott még olyan bőséget, mint éppen a Szovjetunióban. Az említetteken kívül a szürrealistaként indult francia költő, Louis Aragon, a *Thibault család* című regényével világhírt szerzett (s 1937-ben szintén Nobel-díjjal visszaigazolt) Roger Martin du Gard, illetve az ír nacionalizmusból kiábrándult Sean O’Casey képviselte a „haladó” írókat. A másik Németországot, mások mellett, a Hitler hatalomra jutása után emigránssá lett drámaíró és színházi ember, Bertolt Brecht, valamint az ő barátja, a két háború közötti évtizedek bestsellerszerzője, Lion Feuchtwanger, továbbá Thomas Mann legidősebb fia, a *Mephisto* című regényt megalkotó Klaus Mann reprezentálta. De a díszvendégek páholyában ült a szintén Nobel-díjjal elismert norvég író, Knut Hamsun, akinek az írókongresszus és Sztálin diktatúrájának dicsőítése után nem esett különösképp neheze a hasonló vehemenciával a győzedelmes Hitler mellé állni, olyannyira, hogy az 1945-ben hazájában bíróság elé állított írónak végül csupán agg korára való tekintettel nem kellett börtönbe vonulnia. Az első szovjet írókongresszus eseményeinek – nyilván okkal hallgatólag – szemtanúja volt továbbá a ma is sokak által olvasott cseh Karel Capek.

Az persze nagy kérdés, hogy a felsoroltak egyáltalán tudtak-e arról a kísérletről, amely az írókongresszus előestéjén próbált – a belügyi szóhasználat szerint – „zavart kelteni”. 1934. augusztus 20-án a szovjet titkosszolgálat, az NKVD politikai részlegének helyettes parancsnoka ugyanis „Szigorúan bizalmas” jelzetű jelentést tett le újdonsült főnöke, a belügyi apparátus irányítását júliusban átvevő Genrih Jagoda íróasztalára. A magyarul publikálatlan jelentésben az szerepel, hogy az éber szervek „fellelték” egy indigóval sokszorosított illegális röpirat kilenc példányát. Az ismeretlen szerzők a röp-

lapot „postai úton próbálták” eljuttatni a moszkvai írókongresszusra meghívott külföldi vendégeknek, tudatva velük: „Minden, aminek önök ezen a cári parádéval megrendezett írókongresszuson tanúi lesznek, csupán alkotó-eleme az óriási hazugságnak, melyet persze igazságként akarnak elfogadtatni magukkal.” A felvázolt hazugsággyári színjátékban, állították az aláírás nélküli segélykiáltás megfogalmazói, „nekünk is kiosztott szerepünk van, s mi, akik részt veszünk ennek a levélnek a megszövegezésében, önöknek még négy szemközt sem fogjuk elmondani az igazságot”. Merthogy „az ország immár 17 éve olyan állapotban van, hogy a szabad véleménynyilvánításnak a pusztasága is kizárt (...) A Szovjetunióban a feljelentések ördögi köre működik, kötelezővé teszik számunkra, hogy egymást feljelentsük – és ezt meg is tesszük.”

Noha az említett jelentés szerint kiterjedt nyomozás kezdődött – grafológus vizsgálta meg például a 377 szavazati jogú és a 220 tanácskozási jogú kongresszusi küldött aláírását is –, a szerzők kilétét nem sikerült felfedni. Nem tudható az sem, hogy a szóban forgó segélykiáltásból eljutott-e akár egyetlen is a címzettekhez, azaz azon negyven külföldi alkotó valamelyikéhez, akiket a szovjet birodalom gondos mérlegelés után invitált meg az összejövetelre, amely – a szovjet irodalomtörténet kifejezése szerint – „a szocialista realizmus diadalát hozta”. De ha bármelyikük netán olvasta is a röpiratot, mélyen hallgatott róla, legalábbis annak szövege csak 1997-ben, *A hatalom és a művésztörténet, 1917–1953* című, Moszkvában megjelent forráskiadványból vált ismertté.

Az irodalomtörténész emlegette beszámoló hiányára azért mindkét magyar esetében van magyarázat. Illyést és Nagy Lajost az eredeti tervek szerint három-négy hetes szovjetunióbeli utazásra invitálták. Ennek betetőzése lett volna a július közepére meghirdetett moszkvai írókongresszus. Csak hogy már megérkezésükkor kiderült: a tanácskozás kezdőnapja augusztus elejére, majd újabb halasztások után augusztus második felére toldódott el. Így Illyés és Nagy Lajos – a melléjük vezényelt, a beszámolóikban néven nem nevezett, ám valószínűsíthetően a túlélőművésznek mondott Illés Bélával, a moszkvai magyar folyóirat, a *Sarló és Kalapács* szerkesztőbizottsági tagjával, az 1938-ban koncepció per áldozatává lett Mathejka Jánossal és a már említett Hidas Antallal – a tervezettnél hosszabban járták az országot. E (Szilágyi Ákos szavaival) „koncepció utazás” során a szocializmust építő falvak, városok, gyárak, múzeumok sokaságán utaztatták őket végig. A tempó oly feszített volt, hogy Nagy Lajos útinaplójában megörökíti lázadását, minek nyomán néhány napra mégiscsak eljuthatott a Fekete-tengerhez...

A személyét érintő hatásokról útijegyzeteiben bölcsen hallgató Illyést feltehetően szintén kimeríthette a sok ezer kilométeres nagy utazás, merthogy egy cselt eszelve ki, augusztus 9-én, egy Magyarországról érkező váratlan értesítésre hivatkozva bejelentette: halaszthatatlan dolga akadt, s a másnapi

vonattal már indulnia is kell vissza. A *Magyarország* című lapban szeptember végétől *Ezt láttam Oroszországban* címmel 18 folytatásban közölt útibeszámoló-sorozatot is ezzel a kitalált – életrajzírója, Tüskés Tibor megfogalmazásával: „irodalmi megoldású” – sürgönnyel rekeszti be. A Babits Mihállyal folytatott sűrű levelezésből azonban pontosan nyomon követhető, hogy Illyés július közepén már mind türelmetlenebb, s a hónap végén pontosan meg is jelöli hazautazása időpontját, augusztus 15-ét, amit aztán „túl is teljesít”, mivelhogy már 12-én Pestre érkezik, így a kilenc nappal később nyíló írói segerszemlén értelemszerűen nem is jelenik meg.

Ott volt viszont – a tengerparti ejtőzés után némiképp kipihenve – Nagy Lajos. Ám az ő kongresszusi tudósítása azért nem ismert, mert a – Bajcsy-Zsilinszky Endre nevével fémjelzett – *Szabadság* hetilapban közölt, *Tízezer kilométer Szovjet-Oroszország földjén* című sorozata 26 rész után, a szerző és a szerkesztőség minden indoklása nélkül félbeszakadt. Beszámolóját Nagy Lajos úgy mond „szimpla utasként”, aktuálpolitikai szempontok figyelembevétel nélkül vetette papírra. Egyebek mellett székszipisét is, amelyet éppúgy tápláltak a „csapnivalóan pocsek kávék”, mint a „kulákosztály likvidálásának történelmi szükségszerűségéről” hallott véget nem érő propagandaszólamok.

Az irodalmi legendárium – a munkásmozgalom agrárszakemberének, Lázár Vilmosnak 1976-ban megjelent visszaemlékezésére alapozva – sokáig úgy tudta, hogy Nagy Lajos, az őt baloldaltól érő kíméletlen kritikák hatására, valamint éppen Lázár és kommunista barátai nógatasára elégette úti beszámolója befejezését. Kétségtelen, Nagy Lajost a *Korunk* című, kommunista befolyás alatt álló folyóirat például „antiszociális, egocentrikus kispolgárnak”, másrészt hiteltelen és – az író 1945 utáni bélyegeit mintegy megelőlegezve – „az évszázad legnagyobb kísérlete előtt szemét becsukó kávéházi írónak” titulálta. Az elégetés legendáját megkérdőjelezve Nyerges András 2003-ban megjelent, *Színrebotás* című oknyomozó könyvében idézi Nagy Lajosnak a *Társadalmunk* című hetilapnak 1935-ben adott nyilatkozatát: „Oroszországról vagy jót, vagy rosszat, de tárgyilagosságra törekvő beszámoló nem kell (...) útleírásom számára nem akad kiadó.” Mindehhez Nagy még azt is hozzáfűzte, hogy a „mérleg felállításához” nem juthatott el, s hogy „még feszít a sok el nem mondott történet”.

A baloldal által kárhozott Nagy Lajos Szovjetunió-képével azonban a hazai hatalom is elégedetlen volt. Ennek igen látványos nyomatékot is adott azzal, hogy az úti beszámoló megjelenését követően az író két, beszélgetésre vágyó detektív kereste fel a lakásán. Elképzelhető, hogy az ő jelentésük nyomán született meg az a rendőrségi értékelés is, miszerint Nagy „bolsevik világszemléletű”, szóban forgó írásműve pedig „a bolsevizmus érdekében végzett bomlasztás” kísérlete.

Illyés *Oroszország* címmel közreadott munkája a fentiekkel szemben 1935-ben a *Nyugat* kiadásában az újságközlés után másodszor is – majd 1945

után is többször – nyomdafestéket kapott. Pedig – legalábbis az útirajzíró 1945-ös visszaemlékezése szerint – amikor a *Magyarország* közölni kezdte beszámolóját, Gömbös Gyula miniszterelnök sajtóosztályának főnöke, Antal István rögvest magához kérte Illyést. Ennek során rajta kérte számon a *Magyarország* főszerkesztőjének, Zilahy Lajosnak azt az állítólagos ígéretét, miszerint a sorozat első részei „csupán azért íródnak elnéző szemmel, hogy aztán majd a kifogásoknak is több hitele legyen”. Ehhez képest az Illyés-beszámolót – a szélsőjobb oldali lapokat leszámítva – főként dicsérő kritikák fogadták. Kétségtelen, az író ebben a művében csillogtatta meg első ízben a később tökélyre fejlesztett egyensúlyozó képességét, így ki-ki megtalálhatta a szövegéhez szája íze szerint valót. A szociáldemokrata Mónus Illés a *Szocializmusban* például a szovjetunióbeli „nyughatatlan erjedés” szemrevételezésének pontosságát dicsérte, Bálint György pedig a *Nyugatban* – Nagy Lajost nem nevezve nevén – látszólag kikezdetetlen logikával állította szembe egymással a két élménybeszámolót: „Illyés tudja, hogy egy dologra nem az a legjellemzőbb, ami hiányzik belőle. (...) Sohasem fogjuk megérteni a kongói néger nőket, ha selyemharisnyáik számát vesszük mértékegységül. (...) Számos külföldi és magyar Oroszország-utazó a közép-európai polgár szempontjai és igényei szerint vizsgálja és értékeli a mai Oroszországot. Illyés ezzel szemben az épülő háznál elsősorban azt nézi: hogy halad a munka, mennyiben követik a pallérok, a kőművesek a tervrajz utasításait, bizakodó-e az építők hangulata, akik egyben már lakói is a készülő helyiségeknek.”

Az nemigen ismert, mi volt Illyés véleménye utastársának sorozatáról. Nagy Lajos viszont a nyilvánosság előtt is megvallotta „sajátságos” viszonyát az Illyés-útibeszámolóhoz. A sorok közé szőtt bírálat – „Illyés megengedi magának, hogy költő legyen. Elhallgat, felbont, dramatizál és kitalál” – finom jelzése annak, hogy Illyés hű maradt ezen írás elején idézett elvi programjához, melyet nem sokkal indulása előtt fogalmazott meg Babitsnak. Elgondolkodni legfeljebb azon érdemes, vajon miért választotta kötete mottójául azt a szovjet íróknak címzett sztálini – utóbb meghirdetője által is sajátosan értelmezett – figyelmeztetést, miszerint: „Írjátok meg az igazságot!”

Kis regény

Az írószövetség sorsa

„Isten tudja, hiba, de sehogy sem tudok belenyugodni, hogy hét összeállott írónak joga legyen kirekeszteni az írók soraiból 440 embert. Ezek most már nem írók?” – háborgott a később kanyargós életutat bejárt költő, Fodor József 1945 májusában, az alig egy hónapja alakult Magyar Írók Szövetségének taglistáját olvasva. „Belülről” szólt, hiszen ott volt a 240 alapító tag között. Így a *Világ* című polgári demokrata napilapban közreadott háborgásában teljes tagsági öntudattal vonhatta felelősségre a tekintetben az utóbb érkezőket kirekesztő „teljhatalmú urakat”, hogy nem lehet majd félezer alkotóról testületi határozattal eldönteni, vajon írók-e, vagy sem. Persze, nem mellékes kérdés, hogy Fodor – az írószövetség első főtítkárával, Boros Elemérrel együtt – tagja volt annak az igazolóbizottságnak, amely ugyanez időben a Művészek Szabad Szakszervezetének képviselőjében az írói igazolások dolgában döntött, s vagy félszáz „kétes múltú szerző” esetében fontolgatta a publikálástól való eltanácsolást...

Mindezt csupán azért volt érdemes előrebocsátani, mivel a Magyar Írószövetségről szokás mint „sztálinista képződményről” beszélni. Hogy élete egy jelentős periódusában az lett belőle, kétségtelen, ámde az 1945 áprilisában megalakult szervezet – és az említett poéta által máris elmarasztalt hét vezér szövetsége – az idő tájt még inkább az akkori viszonyokat tükrözte, amennyiben az éppen formálódó kormánykoalíciót képezte le. Illyés Gyula és Tamási Áron például egyértelműen a parasztpárti népieket képviselte, míg a szociáldemokratákat (persze, nagy áttétellel) Kassák Lajos. A polgári hagyományokat a két háború közötti sztár, Zilahy Lajos testesítette meg. A testület legbefolyásosabb tagja viszont a kommunisták „küldötte”, a 14 esztendei moszkvai emigrációból a szovjet csapatokkal együtt érkező proletáriró, Gergely Sándor lett.

Gergely nevéhez fűződik – sok egyéb mellett –, hogy 1945 decemberében állítólag ő járta ki Budapest katonai parancsnokánál, Zamercev tábornoknál, hogy a magyar írók első székházukul megkapják az akkor még Vilma királynő útja (ma Városligeti fasor) 10. szám alatti 32 szobás villát. Az agilitását fokozó Gergely öt hónappal később – egy, a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött, eddig publikálatlan dokumentum szerint – a Földbirtokrendező Tanácsnak címzett ajánlólevelében 26 olyan író nevét (negyedik helyén a sajátját) sorolta fel, akiket a szervezet „méltónak tart arra, hogy részesedjenek a folksbundista házhelyjuttatásból”, vagyis az 1946 tavaszán kollektív bűnös-ként kitelepített sváb családok megüresedett lakásaiból. A levél utolsó sorá-

ban a szerző szinte megrovóan jegyzi meg: „Heltai Jenő és Márai Sándor nem kívánnak részt venni a juttatásban...”

Az írószövetség közéleti és érdekvédelmi súlya és szerepe mindazonáltal csak az 1948-as politikai fordulat után nőtt meg – állítja egy 1990-es tanulmányában Ständeisky Éva irodalomtörténész. Az események ideológiai megalapozásában a már említett Gergely Sándor mellett (vagy még inkább: fölött) a *Szabad Nép* élén álló politikai bizottsági tag, Horváth Márton vett részt. *Író-diplomaták* című cikkében például kijelentette, hogy „íróink jó része lényegében cserbenhagyta a népet”, így tehát velük szemben jogos mindenfajta „igazságtévő intézkedés”. Az első ilyen természetű lépések egyikeként 1949 nyarán tagrevíziót hajtottak végre, az akkor 600 tagot számláló szervezetet majd a felére zsugorították. Az eltávolítottak névsorában ott szerepelt például a már említett s időközben emigrációba menekült Márai Sándor vagy a polgári radikalizmusával tüntető Zsolt Béla. Az írószövetségen kívüli irodalmi életet – például a *Válasz* vagy az *Újhold* című folyóiratok köré szerveződött csoportosulásokat – hatalmi szóval megszüntették.

A nagy áttörés azonban 1951 áprilisában következett be, amikor is az Új Városháza Váci utcai dísztermében összeült a „kétes elemektől” immár megtisztított írószövetség első kongresszusa. A Magyar Dolgozók Pártja által celebrált rendezvénynek – melynek mintájául az 1934-es első szovjet írókongresszus szolgált – kétségkívül megadták a módját. Mást ne mondjunk: a fővárosi tanács például a nevezetes tanácskozás tiszteletére azzal ajándékozta meg az írókat, hogy a székházuknak helyet adó Vilma királynő utat a nyitó napon rendeletileg Gorkij fasorra keresztelték.

A vitaindító előadást a szövetség éléről magabiztos túlbuzgalma miatt (is) menesztett Gergely Sándor helyébe kiszemelt új elnök, az egykor népi íróként nevet szerzett, az útitársi státusból igen gyorsan hithű pártkatonává érő Darvas József tartotta. Büszkén jelentette a kongresszusnak: „Íróink legtöbbje már természetesnek tartja – legalábbis tudomásul veszi –, hogy a Párt kritikai módon, irányítóan beleszól az irodalom életébe, sőt az egyes írók munkájába is.” Ugyanezen időszakban már külön „irodalmi tanácsot” is felállítottak annak érdekében, hogy a készülőben lévő művekhez „konkrét segítséget nyújtsanak az alkotóknak”. Vagyis: a témák kiválasztásától a cselekmény bonyolításáig szellemi meósként – előcenzorként – lehetőleg mindenbe beleszóljanak. Ám az első néhány repedésként az írószövetség immár megbízhatónak vélt tagjai közül több mint százan már 1952 során sem vették igénybe ezt a segítséget, azaz nem küldték vissza a nekik e tárgyban postázott kérdőívet. Ők aztán az *Irodalmi Újságban* rögvest meg is kapták a magukét: „a hallgatásba burkolódzó munkájára nem is számított a magyar olvasóközönség...”

Az ideológia fennhatóságát önként vagy kényszerből elvállaló alkotók kiszolgáltatottságukért cserébe számos kiváltságban részesültek. Az írószövet-

ségi tagoknak kijárt az elkészült – s persze az ideológiai követelményeknek eleget tevő – műveik közreadása, a háromezres úgynevezett alappéldányszám utáni, az akkori fizetésekhez képest igen tisztesnek számító honorárium, az évenként akár többszöri beutaló az alkotóházba, kedvezményes térítéssel. S főként – ám semmiképp nem utolsósorban – az 1950 novemberében létesített Irodalmi Alaptól elég könnyen, szinte csak „bemondásra” felvehető, gyakran meg sem szolgált, de vissza sem követelt előleg. Ugyancsak az írói egzisztenciát érintette az ez idő tájt szerzett és mind a mai napig hatályban lévő jogosítvány, hogy a szövetségnek javaslattevési joga lett a nem kis anyagi elismeréssel járó állami és szakmai elismerések odaítélésében. E jog értékét növelte, hogy a díjak elnyerése egyúttal automatikusan feliratkozás is volt más, komolyabb privilégiumok, például a hiánycikknek számító telefon- vagy lakáskiutalások várólistáinak soronkívüliséget biztosító helyeire.

Mindezek ellenére sokasodtak a testület tagjainak konfliktusai a hatalommal. 1954 szeptemberében – vélhetően összefüggésben azzal, hogy az írószövetség jó néhány tagja még a Rákosi Mátyás irányította „visszarendeződés” után is kitartott Nagy Imre egy esztendővel korábban meghirdetett júniusi kormányprogramja mellett – egy bizalmas, csupán két példányban készült feljegyzés került a pártfőtitkár Rákosi asztalára. A kulturális osztály eme felirata szerint az írók a korábbi években „nyakra-főre felvett” (s persze elköltött) előlegekkel annyira „eladósodtak”, hogy azt már aligha tudják művekkel törleszteni. Az összegzés minden bizonnyal arra is alkalmasnak bizonyult, hogy a proletárregény-folyam kísérletével korábban amúgy is legfelsőbb ledorongolásban részesült Déry Tibornak vagy még később az *Irodalmi Újságban* az új – immár valóban realista – hangot megütő *Nyírségi naplót* publikáló Kuczka Péternek az orra alá dörgöljék a korábban felvett előlegekből összeadódott, tízezer forintokra rúgó kedvezményezettységüket. De ekkor, 1955 decemberében már sem ez, sem az apparátusában is felduzzadt írószövetség használatába adott második – Bajza utca 18. szám alatti – székház sem vette le a lábukról a „tisztító viharra” készülődő írók többségét. Merthogy – s erre bizonyítékul szolgálnak a néhány éve közzétett 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek – a tagság soraiban már mutatónak is alig maradt néhány olyan „lélekmérnök”, aki ne lépett volna túl masszív rákosista korszakán.

Az írók ocsúdásának ezt a háromesztendő, 1956-ig tartó időszakát az elmúlt néhány évben több kötet is feldolgozta. A már említett Ständeisky Éva *Az írók és a hatalom* című, 1996-ban megjelent monográfiája 1963-ig, a kádári konszolidáció első szakaszának végéig követi nyomon az eseményeket. Innen is tudjuk, hogy több mint két évvel azután, hogy 1957. április 20-án Biszku Béla belügyminiszter feloszlatta „a Magyar Népköztársaság ellenes” szövetséget, s több író ellenforradalmárként börtönbe csukott, a hatalmat gyakorló politikai bizottság elérkezettnek látta az időt a szövetség újraélesztésére. S mintha a történelem valamiképp ismételné magát. Az 1957 márciu-

sában elindított *Élet és Irodalom* „sztrájkörő” főszerkesztőjeként érdemeit szerzett, eredetileg kiszemelt elnökjelölt Bölöni György halála után a hatalom ugyanis megint csak Darvas Józsefben találta meg az írószövetség – számára leginkább megfelelő – régi-új elnökét.

A Magyar Szocialista Munkáspárt 11 tagú politikai bizottsága, érezve a feladat súlyát, saját hatáskörében, személyenként mérlegelve jelölte ki azokat az írókat is, akik megfeleltek az aktuális alapkövetelményeknek. Ez – Kádár János 1958. decemberi megfogalmazása szerint – azt jelentette: legyenek olyanok, akikről a megingások után el lehet majd várni, hogy idővel „marxistává váljanak”. A hatalom egyébként – már csak a taglétszám csökkenése miatt is – az 1957-ben elkobzott két székházból csupán a kisebbet, a Bajza utcai adta vissza. Az Aczél György névvel fémjelzett kiegyezési korszak kiteljesedésével azonban az 1976-os közgyűlés évére a szövetség tagsága ismét megközelítette az 1956 előtti félezeres létszámot.

A fiatal költőként az említett közmegegyezésben részt nem vevő, a hatalmat a hatvanas évek elején még „balos” oldalról támadó Dalos György egy 1971-es, témáját tekintve máig egyedülálló tanulmányában – amelyet hat évvel később is csupán a *Profil* című szamizdat kiadvány ítelt publikálhatónak – „az írói előjogok” szerint kísérelte meg osztályozni a magyar alkotókat. Eszerint az irodalmi apparátus a hetvenes évek elejére kialakított egy „személyekre lebontott, differenciált közléspolitikát”, amely átlagosan (és hallgatólagosan) évi egy új könyvben, a sajtóban pedig nyolc-tíz versben, illetve két-három novellában „határozta meg a publikációs egységet”. Átlagon felüli publikáció az élő klasszikusként számon tartottaknak, a különféle díjakkal elismerteknek, illetve a funkcionáriusi szolgálatokban jeleskedőknek járt. Közülük kerültek ki az életműsorozatra méltó alkotók is. Dalos az előjogok sorába sorolta a rendszeres tévé- és rádiós szerepléseket, a gyakori újrakiadásokat, az államilag szorgalmazott külföldi publikációkat és tanulmányutakat, a társadalmi tisztségek halmozását és – a hatalom szempontjából legfontosabbnak tartott alkotók esetében – a „kritikai érinthetlenséget”. A szerző meglepő módon nem említette a kiváltságok között – talán mert nem tudott róla –, hogy az írószövetség, több más „társadalmi szervezethez” hasonlóan, külön gépkocsi-kitalálási kerettel is gazdálkodhatott. Ez nem kis kedvezmény volt, mert noha a Trabant, Wartburg, később a Zsiguli árát ki kellett fizetni, ám a Merkurnál a kötelező 10 százalék előleg befizetése mellett is átlagos öt-hat esztendei várakozási időt a kiválasztott alkotók megspórolhatták.

„Az írók olyanok, akikkel még sok gondja lesz a pártnak” – fogalmazta meg Biszku Béla még 1959 áprilisában egy pb-ülésen a kádári vezetésnek az írókkal szembeni, évtizedeken átnyúló zsigeri gyanakvását. Ám ez a félelem csupán az 1980-as évek második felében igazolódott be, amikor is a Bajza utcai székház három-négy esztendőre ismét a hatalommal való szembefordulás egyik (mellék)hadszínterévé szerveződött.

Diktált ihlet

Az első és utolsó magyar írókongresszus 1951-ben

A József Attila-díjak akkor szokásos április 4-ei ünnepélyes kiosztásának időpontját 1951-ben néhány héttel elhalasztották, ezzel is emelendő a magyar írók első kongresszusának fényét. Ugyancsak ezt szolgálta, hogy a történelmi jelentőségűnek mondott esemény alkalmából Budapest egyik legszebb útja, a Vilma királynő út – ahol a Magyar Írók Szövetségének (MISZ) székháza áll – nevét Gorkij (ma: Városligeti) fasorra változtatták. Az írókongresszusi nyitónapon aztán az előző két esztendőben alaposan megrostált, taglétszámában felére csökkentett, akkor hatodik évébe lépett írószövetségnek mind a 298 tagja megjelent az Új Városháza dísztermében, ahol a tudósítások szerint a már bejáratott etikettnek megfelelő, „meg-megújuló, hosszan tartó lelkes, ütemes taps” tört ki, valahányszor elhangzott a kommunista pártfőtitkár, Rákosi Mátyás neve.

„Mai irodalmunkról még nem mondhatjuk el azt, hogy teljes egészében egységes pártirodalom, de a Párt irányító szerepe már döntő benne” – jelentette ki vitaindító referátumában a népi íróként indult, ám kortársai szemében 1945 után már a Nemzeti Parasztpárt alelnöki székében is csak kriptokommunistaként számon tartott Darvas József, aki az idő tájt vallás- és közoktatásügyi miniszter s egyúttal a MISZ elnökjelöltje is volt. Darvas a kulturális ügyekben akkortájt teljhatalommal felruházott politikai bizottsági (pb) tag Révai József által előzetesen jóváhagyott beszédében – miután megbélyegezte az 1945 előtti „fasiszta és burzsoá fertőzöttségű” irodalmat, benne Babits Mihály l’art pour l’art költészetét csakúgy, mint Márai Sándorék úgymond álhumanista, kozmopolita dekadenciáját – győzelmi jelentést tett az írókongresszus asztalára. Bejelentette: sikerült immár teljességgel felszámolni a második világháború utáni „polgári-ellenforradalmi irodalmi góccokat” is.

A magyar szellemi, azon belül az irodalmi élet feletti ellenőrzés igénye persze évekkel korábbra nyúlik vissza. Rákosi Mátyás – a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) egy központi vezetőségi ülésén – már 1948 végén arra figyelmeztette elvtársait, hogy „amilyen mértékben kiszorul a reakció a hatalomból, úgy igyekszik befolyását a dolgozó tömegek gondolkozására az irodalmon (...) át biztosítani”. Az 1945-ben még „koalíciós alapon” életre hívott írószövetségben hamarosan meg is kezdődött az „ellenlépések sorozata”. Ennek nyomán a MISZ (kommunista) funkcionárius főtitkára, az íróként manapság alacsonyán jegyzett Barabás Tibor egy keltezés nélküli, de minden valószínűség szerint 1949 közepén készült bizalmas helyzetjelentésben már így tájékoztatta felsőbb kapcsolatait: „Az írószövetség vezetése teljesen a ke-

zünkben van, azt tesszük, azt érzük el, amit a Párt akar, de az idő előtt felvett szervezeti átállítás nagyobb visszhangot keltethetne írói körökben, semmint erre szükség lenne."

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában őrzött, ez idáig publikálatlan jelentésből egyébként az is kiderül, hogy az irodalom államosítását szimbolizáló írókongresszust valójában több mint egy évvel korábban, 1950. januárra tervezték, s már akkor felmerült, hogy a mintegy hatszáz alkotót tömörítő szövetség taglétszámát – mivel a

korábbi vezetés „nyakló nélkül vette fel az embereket” – radikálisan csökkenteni kell. A „mellékállásban” az államosítás küszöbéhez érkezett Révai Könyvkiadó igazgatójaként is tevékenykedő Barabás erről úgy vélekedett, hogy az írók közül mindössze „200 méltó a tagságra”, pontosabban arra a széles körű szociális támogatásra, amiben az államilag felkent írók részesülhettek. E feljegyzésből tudható, hogy az írószövetség 1948-ban másfél száz tíz éves könyv honoráriumát kitevő 600 ezer forintot utalt ki „sokszor jelentéktelen” (értsd: az MDP szemszögéből megbízhatatlan) írók rendkívüli segélyezésére – mindez persze a rendszeres alkotói beutalásokon és lakáshoz juttatási akciókon túl. A párt azért Barabásnál elnézőbbnek bizonyult, így

Az Irodalmi Újság címlapján közölte az első írókongresszust

az 1949-ben és 1950 első felében lebonyolított tagrevízió a kétharmados eltávolítás helyett beérte a felezéssel.

1950 augusztusában az írószövetség folyóiratává tett Csillagban a főtítkár (az antik görög irodalom fordításával később mulhatatlan érdemeket szerző) Devecseri Gábor költő ily módon bejelentette az „írószövetség megújulásához elengedhetetlen” tagrevízió lezárulását. Ugyanekkor – mint az a Magyar Országos Levéltárban lévő pártiratokból is kiderült – az MDP titkársága szí-

gorúan bizalmas határozatban vázolta fel „fő vonalaiban” a szovjet mintára tervezett írókongresszus forgatókönyvét.

Hogy az eseményt végül miért halasztották el több alkalommal is, arra ma még nincs válasz, annyi azonban valószínűsíthető, hogy a decemberi időpontot annak reményében módosították, hogy néhány hónappal később „a legnagyobb élő szovjet író”, az éppen betegeskedő Ilja Ehrenburg talán mégis megtekintheti látogatásával a magyar írókat. Nem így történt, talán azért sem, mert a szovjet elvtársak fülébe juthatott, hogy a sokat utazó „nemzetközi békeharcos” Ehrenburg egy korábbi magyarországi látogatásakor úgy nyilatkozott: bárhová szívesen megy, csak gyárlátogatásra ne vigyék már... Így a dán Martin Andersen Nexø és a brazil Jorge Amado nevével is fémjelzett külföldi díszvendégek táborát másik három Sztálin-díjas alkotó, Borisz Polevoj, Szejmon Babajevszkij és Konsztantyin Fegyin erősítette. A halasztások miatt hónapokig zajló előkészületek kitűnő alkalmat teremtettek arra, hogy az írók elismertek közül ki-ki találgathassa, vajon őt hova, a párthú avagy az elhallgatandó ellenséges csoportba, netán a megnyerendő útitársak közé porciózza a politika. Ebben ugyanis nemcsak a közvetlenül érintettek, de sokszor még a címkék ragasztói sem lehettek biztosak. Erről tanúskodik az a válaszlével, amelyet a kongresszus előtt egy hónappal kapott kézhez a népművelési miniszter első helyettesétől, (az utóbb, 1958-ban apásával, Nagy Imrével együtt elítélt) Jánosi Ferentől a MISZ eligazításra váró párttitkára, Máté György. A MISZ publikációs lehetőséget kívánt teremteni az „ingadozó” Remenyik Zsigmond, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Török Sándor, Németh László, Kassák Lajos és Weöres Sándor részére, ám – mint az a 2000 című folyóiratban 1997-ben Ständeisky Éva által közreadott dokumentumból kiderült – a hivatalos álláspont szerint a felsorolt íróknak előbb „oda kell fordulniuk mai életünkhöz”, és legalább egy-két lépést vártak tőlük „a tisztességes önkritika útján”.

Ha a felsorolt íróknak és a hozzájuk hasonló helyzetben lévő társaiknak netán volt valamifajta illúziójuk, az már az írókongresszus első napján, a formálisan párton kívüli Darvas túlicitáló beszéde nyomán minden bizonnyal szertefoszlott, mivelhogy az utóbb meg is választott írószövetségi elnökjelölt arra hívta fel az általa néven nem nevezett „útitársak” figyelmét, hogy „íróknak lenni Magyarországon nemsokára már csak szocialista-realista íróként lehetséges”. Az e kritériumnak többé-kevésbé megfelelő, a két háború között a szociográfiában is jeleskedő Nagy Lajosról, a novella egyik nagymesteréről viszont kijelentette, hogy az „az életet a kávéház ablakán át nézi”, amivel valószínűleg kitoloncolta az irodalomból.

De nem sok jóval kecsegtettek a pb másik tagjának, az agitációs és propagandaosztály vezetőjeként is illetékes Horváth Mártonnak dörge delmei sem. Ő ugyanis „a kongresszuson sötét arccal, komoran hallgató” írókat „odúikban gubbasztó keselyűknek” aposztrofálta, akik „a múltat némasággal gyászolják”. Révai József pedig zárszavában előbb kijelentette, hogy „mindenre szük-

ségünk van: rigmusra, csasztuskára, politikai gúnyversre, trilógiára, ügynevezett nagyregényre”, majd sokak számára váratlanul meghirdette a sematizmus elleni harcot. A Déry Tibor *Felelet* című regényét támadó Gergely Sándort rendreutasítva a következő (szocialista) realista iránymutatást adta: „Nem vagyok híve annak, hogy az ellenség szabad szólásjogot kapjon akár az irodalomban is, (...) de hát ábrázolni kell, hiszen különben hol a harc?”

Révai kitért a kongresszus leginkább vihart kavarázó intermezzójára is. Még az első napon, egyfajta drámai csúcspontként szót kért ugyanis a kurzusra egyik akkori reménysége, Kövesi Endre. „Az egész dolgozó nép nevében mondhatom, csalódtunk Illyés Gyulában. A sztálini Vörös Hadsereg szétzúzta a fasiszta elnyomókat, a Kommunista Párt felosztotta a földeket, országunk hatalmas barátta talált a kommunizmust építő Szovjetunióban a testvéri népi demokráciák oldalán. De Illyés Gyulának nincs ehhez szava. (...) Válaszoljon nekem itt a Kongresszuson, vagy írásban az egész nép előtt, mi a véleménye például a termelőszövetkezeti mozgalomról, a csatornázásról, vagy tervünk büszkeségéről, a Dunai Vasműről?”

A magát az addigi fülesek alapján valószínűleg biztonságban érző Illyést váratlanul érte a támadás, hiszen neve az ideológiai széljárást jól ismerő Darvas bevezető referátumában szóba sem került. Ezért amikor az irodalom korszerűségéről tervezett felszólalása soron következett, sietve bejelentette: nem választott témájáról fog szólni, hanem a dunapentelei úti élményéről, amelyből „szinte szándékán kívül” nyomban egy vers is formálódott, amelynek felolvasásával kíván „gyakorlati választ” adni. Így került a kongresszusi jegyzőkönyvbe az *Építőkhöz* című költemény, melynek befejező soraiba az illyési taktikázást sokra tartó utókor elemzők még egy ügyesen formált fricskát is beleolvasnak: „állványok, frissen fölrakott falak – / leomlanak / bálványok, trónok, égi-földi szentek, / de nem amit a munka megteremtett.” Akkor azonban a hallgatóság „hosszan tartó nagy tapssal” méltányolta a lírai replikát, mi több, a vers a korabeli iskolai ünnepélyek szertartásrendjébe is hosszú évekre bekerült.

„Lefegyverző felelet” – mondta a versről maga Révai is, ám zárszavában jogosnak minősítette a költészetnek egyébiránt hamarosan hátat fordító s később *Szabad Nép*-újságíróként tevékenykedő Kövesi kérdésfelvetését, mivelhogy „az irodalomban változatlanul van Illyés-probléma”. Mégpedig azért – indokolta –, mert a költő ezúttal is „csak a jövőnek mond igent, de a jelennek nem”. Viszont – nyugtatta meg minden bizonnyal először is magát a poétát a kultúrdiktátor – „változatlanul harcolunk Illyés Gyuláért. De csak érte, és senki másért!” Igaz, ez utóbbi mondat utóbb a Révai-beszéd egyetlen nyomtatott változatában sem szerepelt, ám több jelenlevő még évek múlva is esküdött rá, hogy hallotta vagy legalábbis kihallani vélte a szónok szavaiból az írókongresszus azon legfőbb üzenetét, miszerint a sorból valamelyest kilógni senkinek nem lehet. És még a *Puszták népe* írójának sem tanácsos.

A vendég játéka

Pudovkin, mint szovjet filmrevizor Budapesten

„Ez vagy remekmű lesz, vagy semmi. Nádasdyból pedig vagy főrendházi tag, vagy felakasztjuk” – kedélyeskedett 1951 nyarán a kultúra akkori teljhatalmú ura, mellékesen a népművelési miniszteri posztot is betöltő Révai József egy már második éve zajló forgatókönyvi vita lezárásakor. A magyar filmtörténet leggrandiózusabbnak szánt vállalkozásáról, a *Föltámadott a tenger* című, kétrészes, monstre, színes, történelmi filmről volt szó. Az ügy fontosságát az is jelezte, hogy a Révai által „tréfásan” megfenyegetett, polgári származású – a harmincas évek elején az Operaház sikeres főrendezőjeként számon tartott – Nádasdy Kálmán mellé Ranódy László és Szemes Mihály személyében kirendeltek két, politikailag is megbízhatónak ítélt „revizort”, hivatalosan: társrendező.

Vsevolod Pudovkin – a szovjet filmművészszovétség delegáltjaként – először 1950 szeptemberében érkezett Budapestre. Megbízatása szerint azért, hogy „segítse és támogassa a fejlődés útján a fiatal magyar filmművészetet”. E sajátos „házitanítói” szolgálatban egyébként a magyar kultúra számos területe részesült az időben: a szovjet zeneszerzők szövetségének főtitkára Hrennyikov harmonikaművész például vállon veregette Kodály Zoltánt, mondván, „csak így tovább, csak kevésbé búsan...” A képzőművészek pedig egy Finogenov nevű szobrász iránymutatását követve bélyegezték meg a „formalizmusba tévelygett” Derkovits Gyulát, s iktatták ki az alkalmazott művészetek sorából a „kapitalista” képregény műfaját.

Az *anya* című 1929-es Gorkij-adaptációja miatt a szocialista táboron kívül is magasan jegyzett Pudovkin (említett filmje 1958-ban, a brüsszeli világkiállítás alkalmából rendezett filmkritikusi szavazáson bekerült a filmtörténet 12 legjelentősebb alkotása közé) hatalmas elánnal fogott megbízatása teljesítéséhez. A sorozatos önkritikákkal egykori avantgárd önmagától is elhatárolódott filmrendező nagyon is kapóra jött Révai Józsefnek. Az évtizedforduló ugyanis a magyar filmesztétika addigi atyjának tekintett, baloldali múltja miatt korábban kikezdetlennek tűnő Balázs Béla trónfosztását is magával hozta – állítja Szilágyi Gábor, a magyar film 1945 utáni történetének krónikása. Révaiék burzsoá csökevénné minősítették a rövid jelenetekből építkező, egyébként a némafilm korszakában „feltalált” montázstechnikát, elítéltetett az „öncélú filmszerűség”, az óhatatlanul több értelmezést megengedő képi üzenet. Polgárjogot – stílszerűen: proletárjogot – nyert viszont a párthatározatokat érzékeltesen közvetítő dialógus, a legapróbb részleteket is előre rögzítő (tehát ellenőrizhető és „korrigálható”) forgatókönyv. S merthogy Pudovkin maga is be-

járta a műveivel ezt a „fejlődési utat” – erőteljes képi szimbólumokat és metaforákat használt például az említett *Az anya* című filmje mellett a *Dzsingisz kán utódjában*, s ezeket feledve forgatta a negyvenes években készített munkáit –, „hitelesen” hirdethette a forgatókönyv mindenekfelettségét.

Ittléte alkalmával a már megfellebbezhetetlenül ítélkező Pudovkin tucatnyi filmankéton vett részt, „szigorú elvi bírálataival” főszereplőjévé vált az akkoriban bemutatott filmek ankétjainak. A *Dalolva szép az élet* című film párttikárát alakító Ladányi Ferencet – valamint a rendező, Keleti Mártont – például azért róta meg, mert „életszerűtlen, ha egy párttikár nyakkendőt hord”. A *Kis Katalin házassága* rendezőjét, Máriássy Félixet viszont arra figyelmeztette, hogy a munkások ábrázolásánál „visszaélt a mosollyal, a jó hangulattal, az optimizmus külső kifejezőivel”. A valóban klasszikussá lett *Talpalatnyi föld* és a felejthető *Felszabadult föld* című filmek rendezőjének, Bán Frigyesnek pedig azt hányta a szemére, hogy „húzódzik a trilógia harmadik részétől, kibúvókat keres”, ahelyett, hogy követné Rákosi Mátyás elvtárs útmutatását, s a trilógia megkoronázásaként részt vállalna a mezőgazdaság szocialista átalakításában – annak filmre vitelével. Pudovkin olyannyira azonosult a ráruházott szereppel, hogy egy írói aktíván egyenesen a magyar filmművészet nevében szólította fel a hadügyminiszerségből leszerelt és ismét író Veres Pétert: hagyjon fel végre az „élen járó művészettel” – vagyis a filmmel – szembeni arisztokratikus távolságtartással.

Pudovkinban azonban még élhetett valamifajta nosztalgia a rendezés iránt, mivelhogy több készülő film munkálataiba is bekapcsolódott. A *Mindszenty*- és a *Grósz József*-per árnyékában megfilmesített Mikszáth-regény, a *Különös házasság* felfokozott antiklerikalizmusa, valamint a regényben az egyházzal még csak „epizodistaként” hősiesen szembeszálló Medve doktor főszereplővé avanzsálása dokumentálhatóan Pudovkin intenciójának volt köszönhető. Ez a közreműködés azonban eltörpül amellett, ahogy beavatkozott – saját kedvelt szavajárása szerint: behatolt – a már említett *Föltámadott a tenger* akkor már javában zajló munkálataiba is.

Pedig ekkorra a film alapjául szolgáló *Két férfi* című novellára már saját szülőapja, Illyés Gyula sem ismert rá, mivelhogy az író forgatókönyvét személyesen lektoráló Révai többször is átdolgoztatta újabb és újabb történeti, valamint politikai szempontok szerint. Ebbe a munkába kapcsolódott be Pudovkin, akinek ez irányú tevékenységéről elég pontos képet nyerhet az utókor, mivel a részben levéltárban, részben Szigethy Gábor irodalmár, rendező magánarchívumában megőrződött mintegy negyven jegyzőkönyv közül 13 csak az ominózus filmmel kapcsolatos épületes vitákat örökítette meg. Ezekből is tudható, hogy Pudovkin – Nádasdyval közösen – a már majdnem elfogadott forgatókönyv valamennyi jelenetét átdolgozta. S bár a szovjet rendező egészen az ominózus „behatolásig” jószerevével tájékozatlan volt az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc történetét illetően, ez

nem akadályozta abban, hogy rövid helyszíni tájékozódás nyomán kijelentse: a tervezett filmnek nagy hibája, hogy „teljesen hiányzik belőle az orosz nép alakja”, valamint: „a közönség rossz benyomással térhet haza, ha úgy látja Oroszországot, mint az az első részben van”. Illyés válaszában megköszönte Pudovkinnak, hogy „felhívta figyelmét az oroszországi haladó mozgalmakra is”, s – vélhetően ugyancsak nem ironikus él nélkül – az iránt is tudakozódott, vajon miként lehetne Petőfit, mint költőt ábrázolni, „mert hiszen a versírás tulajdonképpen egy belső folyamat”. Pudovkinnak azonnal volt elképzelése: „Úgy kellene ábrázolni Petőfit, hogy amint beszélget egy közkatonával, az versre ihleti, és azután ezt a verset vagy a feleségének, vagy magának a katonának felolvassa...”

A forgatókönyv sokadik átdolgozása során született például az a jelenet, amelyben Petőfi fia születése az *Akasszátok fel a királyokat!* című vers megírására ihleti. Eszerint „a költő, fiát megpillantva, megálmodja, hogyan fog élni majd a fia, milyen lesz az a jövő, amit ki akar harcolni a fiának, a királyok nélküli jövő”. Az egyre apatikusabb Illyés annyit még megjegyzett, hogy ez már csak azért is hiteltelen volna, mert a vers három héttel az ifjabb Petőfi előtt született, s így „orvosilag kellett volna beavatkozni”, hogy a valóság a forgatókönyv direktívái szerint alakuljon. Pudovkin viszont saját, Sztálin-díjjal jutalmazott – szakmai ítéletek szerint alkotói mélypontját jelentő – filmjével érvelt: „A Nahimov tengernagy című filmemben a címszereplő cári tengerésztiszt és Kornijlov tábornok találkoztak. Pedig a valóságban ez nem történt meg. Ám ez csak véletlen. Ha megtörtént volna a találkozó, a két ember jelleme ismeretében minden bizonnyal az lett volna a valóság, amit filmre vittünk.”

Az Illyés Gyula által később megtagadott *Föltámadott a tenger* bemutatójára végül is csak 1953 áprilisában – Sztálin és Pudovkin halála után – került sor. Révai, aki tevékeny közreműködésének időszakában még remekműnek tervezte, közvetlenül az elkészülte után már hűvös kívülállással szólt a produktumról, mondván: „Nem egy csodafilm.” Később viszont már keményen meg is bírálta a „történeti hitelességet nemegyszer mellőző” és „leegyszerűsítő” alkotást.

A múzsa pusztja

A diktatúra gyermekirodalma

Freudi „elszedéssel” jelent meg 1953. március 6-án a *Népszava*. A napilap első oldalán jelentést közölt: „Joszif Visszarionovics Sztálin egészségi állapota 1953. március 5-én 2 órakor.” Ebbe a jelentésbe csúszott be az a passzus, miszerint: „Mélységes megrendeléssel értesült az egész magyar nép Sztálin elvtárs súlyos megbetegedéséről.” Az egyszerű sajtóhibát az erre hivatott szervezetek mindenesetre szabotázsnak minősítették, ám a lap segédszerkesztője, Bodó Béla néhány hónapos letartóztatással megúszta, igaz, az ügy következményeként hosszú időre gyerekirodalomba sodródott: a megélhetését nyújtó Brumi-történeteinek a hatvanas-hetvenes évek kisiskolásai nőttek fel.

A „megrendült” segédszerkesztő-szerző átnyergetése a gyerekirodalomba egyáltalán nem volt meglepő s egyedi eset, ellenkezőleg, éppen hogy nagy elődök példáját követte. „A világ szerencsésebb tájain azok írtak a gyerekeknek, akik erre készíttést éreztek” – mondta egy beszélgetés során Lator László költő, majd (igaz, évtizedek múltán) „üdvös kényszernek” is nevezte azt, hogy azok a magyar írók és költők, akik 1949 után Révai József parancsára elnémítottak, néhány évi teljes szilencium után, ha az irodalomba nem is, de a gyerekirodalomba visszaszivároghattak.

Az igazsághoz mindenesetre szervesen hozzátartozik, hogy a gyerekirodalom mai klasszikusainak többsége kezdetben pusztán a megélhetésért rándult át e területre. De csak kezdetben. A *Bors néni* megteremtője, a többek által megzenésített *Kukuca* vagy a *Nyári rajz* című versek költője, Nemes Nagy Ágnes például így vallott erről: „Ahogy lépcsőről lépésre előrehaladtam, rájöttem, hogy a gyerekvers: műfaj. (...) Ott is el tudtam játszódzni millióféle formával, rímmel, a magyaros ritmus meg a mértékes ritmus összecsengésével, ahogy Weöres Sándortól tanultuk mindannyian.”

A veszélyt korán felismerte a hatalom. „A mai ifjúsági és gyerekversekben már nem »mocskos utcakölykök« riogatják a gazdag úri gyerekeket, de ez még nem jelenti azt, hogy az ifjúsági irodalom problémái a demokrácia számára megoldottak. Bőven vannak még hibák. Nemegyszer előfordul a gyerekversekben, hogy a szerző egyes fordulatait és tréfáit a felnőtteknek szánja” – írta már 1948-ban a *Szabad Nép* kulturális rovatának akkori vezetője, Keszi Imre, később több híres „eltanácsolás” kezdeményezője. A kritikus már akkor azt a Weöres Sándort vádolta a többi között gúgyogéssal, aki e váddal kapcsolatban ezt írta: „A gyerek versigénye ősi jellegű, kissé úgy fogja fel a képet, a zenét, a ritmust, mint az ősemlék. A gyerekverseknek sokszor varázsigé jellege van, éppen mert közel került a nyelv ősi világához.” A *Haragosi*, a *Csimplilimpi*

és a *Sehallselát Dömötör* költője egyébként 1951-ben, az irodalmi életből teljesen kirekesztve már, oly szegénységben élt, hogy feleségének, a költőtárs Károlyi Amynak születésnapjára – *Magyar etűdök* címmel – „csak” egy saját kezével írott, rajzolt könyvet tudott ajándékozni. A *Száz kis énekszöveg* jószerével már tartalmazta a nyomdafestékhez csak négy év múlva jutó, ma már klasszikusnak tekintett, *Bóbita* című verseskötet darabjait. Más, nem mellékes kérdés – mint azt nemrégiben egy cikkében Nyerges András író kimutatta –, hogy Weöresnek még e műfajban is több verssor esetében kellett kultúrpolitikai engedményt tennie. Az ideológiai szörszálhasogatók utasítása nyomán például angyal nem, csak cinke röppenhetett le a küszöbre vacsorázni. S bár maga Weöres a „rossz percben, kínjában” megírt költeményei közé sorolta például az *Építők*, az *Épül az ország* vagy a *Munka és béke* című költeményeit, az ötvenes évek jelszavai a költő keze nyomán olyannyira átlényegültek, hogy az évtizedek után a jótékony feledés homályába merülő szlogenek csupán játékos „összecsengésként” élnek tovább. Ma már aligha tekintik, tekintheti bárki is országépítésre mozgósításnak mondjuk ezt a versszakot: „Hegyen-völgyön rohog a vasút, / Döng a vashíd, bűg az alagút. / Fönn a légből száll a gépmadár, / Szárnyán csillog kényes napsugár.” A már idézett Lator László saját praxisából is csak egyetlen esetre emlékszik, amikor 1954-ben Arany László népmese-gyűjtésének átdolgozásában az egyik mesehőst keresztnéve miatt – ez utóbbi akkoriban csak megfelelő mozgalmi epitheton ornansokkal volt leírható – *Világbíró Mátyásról Zöldszakállú Királyra* kellett „magyarosítani”.

A korszak tanúi és a viszonyait behatóan ismerők egybehangzóan állítják, a beavatkozás nem volt túl gyakori. Ez esetenként a cinkos szerkesztésnek is köszönhető volt. Ebből profitálhatott az irodalom egyik legnagyobb vagabundja, Tersánszky Józsi Jenő is, aki több későbbi interjújában is kifejtette, hogy „nem érdemes olyat írni, ami nem kerülhet a publikum elé”. Az utóbbi lehetetlen karriert befutott *Misi mókus kalandjai* című meseregényének messzi tájakra vágódó főhőse – több mint bizonyosan az író alteregója – fogságba esve ugyan mi ellen lázadna, ha nem az olyan kalickarabság ellen, ahol egyébként kapna enni-inni, sőt a mókuskeréken még tornászhatna is. „Utálom a fogságot! Belehalok!” – mondja jobb híján a gyerekeknek 1952-ben Misi mókus-Tersánszky. Az 1953-as első enyhülési hullámmal egyébként az irodalompolitika már tudatosan „használta” a gyerekirodalmat egyes megbocsátásra érdemesnek ítélt szerzők „visszazsilipelésére”. Egyáltalán nem mondható véletlennek, hogy például a háború idején írt versei miatt szilenciumra ítélt Szabó Lőrinc először Lóci-verseivel jelentkezett, s hogy Tamási Áron, amikor 1954-ben több esztendei némaság után megszólalt (megszólalhatott), ezt a *Hazai tükör* című ifjúsági történelmi regényben tehette meg – amelyet a hatalom nyomban Kossuth-díjjal is nyugtázott.

Ahhoz persze, hogy a magyar gyerekirodalom olyan színvonalú lett, mint amilyen, a diktatúra „túlnyomósos” közege mellett szükség volt még jó

néhány szervező szerkesztőre is. Ilyen volt az ötvenes évek elejétől „felnőtt” költőként ugyancsak elhallgató Kormos István. Az 1950-ben az Athenaeum és a Hungária Könyvkiadók összevonásából alakult – s 1957-től Móra Kiadóként működő – Ifjúsági Könyvkiadó szerkesztőjéről ma is legendák keringenek, miként vett rá irodalmi nagyágyúkat gyermekkönyvek írására, fordítására. Kormos játéktere az egykori New York-palota harmadik emeleti, úgynevezett Kormos-kocsmája, ahol főleg 1953 után jószerével megfordult az egész perifériára szorított magyar irodalom. Egyesek szerint azért lehetett olyan tág, mert főnöke, Fazekas Anna – mellesleg Gerő Ernő sógornője – többnyire hallgatott rá. Rossznyelvek szerint azért, mert az igazgatónő költői babéroka is pályázt, s Kormos volt az, aki nyakatekert vesszőit minduntalan kikalapálta. (Bár például egyik verses meséjében a „kicsi mackó, még anyányi” zengzetes sort Kormos állítólag azért nem változtatta meg, hogy aztán a kávéházi traccspartikon legyen min köszörülnie a nyelvét.) Magának Kormosnak egyébként ekkoriban jelent meg *A tréfás mackók* című verses mesegyűjteménye – benne a később nevezetessé váló Vackor-történetek előzményével. Ebből az időből őrzi az irodalmi szájhagyomány a mókamesterként sem utolsó szerkesztő egyik nevezetes bonmot-ját: „Kormos elvtárs, ezek jambusban vagy daktilusban írt versek?” – kérdezte egyszer egy, a költészet iránti affinitását jelezni kívánó instruktor. „Ezek az ősi magyar héthúszasok” – válaszolta állítólag Kormos. A kérdező bennfentes bólogatással vette tudomásul a választ, Kormos meg nem részletezte tovább, hogy a „héthúszas” alatt voltaképp az az összeg lenne értendő, amit egy-egy vesszőért akkortájt fizettek. Más kérdés, hogy a héthúszas (rövid) vesszők, s a refrénszerűen visszatérő versszakok egyben műfajteremtő gyerekversek bravúrok is. Feltétlenül megemlítendő itt, hogy a magasabb átlagpéldányszámok, valamint a gyakoribb utánnyomások miatt mindig is jobban fizető gyerekkiadás az akkortájt mellőzött képzőművészeknek – például Bálint Endrének, Borsos Miklósnak, Hincz Gyulának, Róna Emmynek, Szántó Piroskának vagy Würtz Ádámnak – jószerevével a kizárólagos megélhetést jelentette.

Az Ifjúsági Könyvkiadó mellett valamelyes – irodalmi – pénzkereseti forrást nyújtott még a Bábszínház, ahol például 1951 és 1953 között önmeghatározása szerint „botcsinálta meseíró-dramaturgként” tevékenykedett Mészöly Miklós. Hasonló menedékhely volt a pártköltészetből fokozatosan kijózanodó Zelk Zoltán szerkesztette *Kisdobos* című lap is. Zelknek a kávéházban adott megrendeléseit az alkotók gyakran ott helyben teljesítették, mire Zelk is „zsebből”, az akkori szokásoktól eltérően, megjelenés előtt fizetett. Más kérdés, hogy a máig élő legenda szerint ezen kiutalt tiszteletdíjakból többnyire kölcsön is kért egy keveset.

Persze alighanem nagy tévedés volna azt hinni, hogy a fentebb említett szerzők, illetve az általuk írt művek uralták volna a korszak gyermekirodalmát. Az Ifjúsági Könyvkiadó az 1950-es évek egy-egy esztendejében 180-200

művet adott ki, ezeknek csupán elenyésző töredékét tették ki a száműzött „klasszikusok” munkái. A többséget jelentő tanmesék – vagy az olyan, ma már csak a szájhagyomány útján terjedő, eredendően a gyerekek épülésére faragott klapanciák, mint a „Megy Rákosi a tanácsba, / körülötte fia, lánya. / Feje felett békegalamb, / hangja mint a lélekharang” – azonban mára elporladtak, míg mondjuk Lengyel Balázs *A szebeni fiúk* című történelmi regénye vagy Mándy Iván Csutak-történetei, amelyeket egyaránt a diktatúrának köszönhet a gyermekirodalom, újabb és újabb nemzedékek olvasmányai lettek.

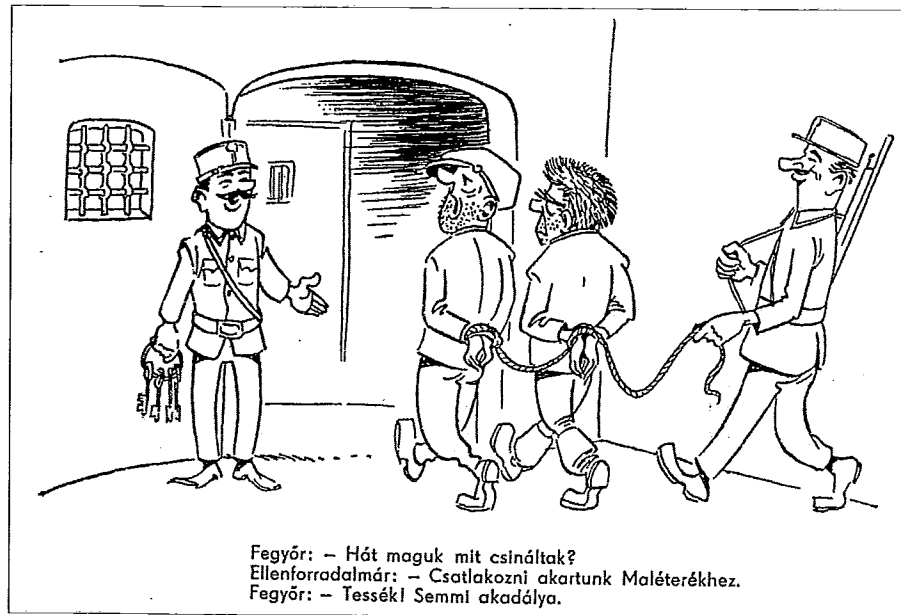
A magyar történelem mozgalmasságának tulajdonítható, hogy 1956 után ismét felvirágzott a honi gyermekirodalom. Elég, ha a bő termésből csak Szabó Magda ifjúsági regényei (a *Szigetkék*, az *Álarcosbál*), Jékely Zoltán vagy Pilinszky János egy-két kötete említetik. Az első nagyobb szellemi olvadásra aztán a kényszerből gyermekíróvá vált szerzők jelentős része visszatért-visszatérhetett a felnőtt irodalomba. A mércét azonban már szerencsés módon magasra tették. Nyomdokukba így olyan írók-költők léphettek – most már többnyire önként –, mint például Janikovszky Éva, Csukás István, Lázár Ervin, akikről inkább az mondható el, hogy időnként és ugyancsak saját jószántukból vendégeskednek a felnőtt irodalomban is. D. Major Klára, a Móra Könyvkiadó egykori szerkesztője hívta fel a figyelmet, hogy az ifjúsági könyvkiadás ezekben az években a szépirodalom mellett sokaknak az ismeretterjesztés területén is pályát nyitott. A Móra népszerű tudományos szerkesztősége által elindított *Képes Történelem* sorozatán keresztül számos ötvenhatos börtönviselt szerző – például Fekete Sándor és Varga Domokos írók vagy Márkus István szociológus-történész – térhetett vissza a nyilvánosságba.

Évfordulós leszámolók

Íróperek 1957-ben

„Kedves Barátunk! Valamennyien irodalmunk helyes és egészséges kibontakozásának az ügyén fáradozunk. Megnyilatkozásaid mutatják, hogy ennek a mindannyiunk számára fontos ügynek a híve vagy. Ezért fordulunk Hozzád a letartóztatott írók dolgában, akiknek ügye tudomásunk szerint, nemsokára tárgyalás alá kerül. Mi úgy látjuk, hogy a szóbanforgó írók megítélésükben tévedhettek, de a népi demokráciának és a szocialista építésnek a hívei.

Ügyüket, mint kultúréletünk Miniszterének, szíves figyelmedbe és jóindulatodba ajánljuk.” A mind ez idáig publikálatlan, érzhető kényszeredettséggel baráttira hangszerelt kérelmezőlevél dátuma 1957. szeptember 20-a, címzettje pedig Kállai Gyula, a Magyar Szocialista Munkáspárt politikai bizottságának (MSZMP pb) tagja, egyúttal megbízott művelődési miniszter. A harmincas évek végén, a *Viharsarok* című monográfiájával egy csapásra félklasszikus íróvá lett Féja Géza által fogalmazott sorokat sajátos egységfront-

Rajz az 1958-ban megjelent, majd bezúzott Kádár-hű karikatúrákötetből

ba tömörülve népiek és urbánusok, kegyeltek, illetve letartóztatással fenyegettek egyaránt aláírták. Noha a corpus delicti, vagyis az eredeti levél mindaddig nem került elő, az aláírások összegyűjtésében fő szerepet vállaló szerkesztőnél, az akkor a Gondolat Kiadónál dolgozó Meggyesi Jánosnál megmaradt az írók kézjegyét is tartalmazó dokumentum fotokópiája. Innen tudható, hogy Féja mellett Benjámin László, Erdei Ferenc, Erdei Sándor, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Kodolányi János, Kónya Lajos, Németh László, Örkény István, Remenyik Zsigmond, Sinka István, Sipos Gyula, Szabó Pál, Tamási Áron, Tamási Lajos, Veres Péter és Weöres Sándor érezték úgy az íróperek előtti napokban, hogy bebörtönzött társaiknak ily módon is kegyelmet kell kérniük. Találgatásra legfeljebb az adhat okot, hogy Kállai vajon jóindulatból avagy más megfontolásból sülyesztette el azt a levelet, melyet Féja, állítólag, személyesen adott át neki.

A kérelmezőlevél jószerével még el sem juthatott Kállaihoz, amikor szeptember 24-én kezdetét vette a kis íróper. Akkor négy, az írószövetség apparátusához tartozó vádlott állt a bíróság előtt: Fekete Gyula, Molnár Zoltán, Tóbiás Áron és Varga Domokos. Őket azzal vádolták, hogy az írószövetség és a munkástanácsok közötti közvetítésükkel fejtettek ki ellenforradalmi tevékenységet. A hatnapos tárgyalás után kihirdetett „enyhe” ítéletek (két-három év) után úgy tűnhetett a fentebb idézett levél aláíróinak is, nemhiába kértek méltányosságot a hatalomtól.

Ebbéli reményükben azonban hamar csatlakozniuk kellett, mert a következő hullámban, az úgynevezett „nagy íróperben” november 13-án – ahol az elsőrendű vádlott Déry Tibor mellett Háty Gyula, Tardos Tibor és Zelk Zoltán találtatott a népi demokratikus államrend megdöntésének kísérletében bűnösnek – már igen súlyosak voltak a későbbi Nagy Imre-perben elhíresült bíró, Vida Ferenc által kiszabott büntetések. Az írók és a hatalom viszonyát esztendőik óta kutató történész, Ständeisky Éva az 56-os Intézet kiadásában megjelent *Az írók és a hatalom* című monográfiájában hangsúlyozza is, hogy a nemzetközi tekintélyű Dérynek – végrehajtása esetén halálos ítélettel is felérő – szigorú megbüntetése azt az üzenetet hordozta, hogy a Kádár János irányította pártvezetés korántsem a megtorló gépezet munkájának leállítását tervezi, hanem épp ellenkező céljai vannak. Más, nem mellékes kérdés, hogy noha a nagy írópert megelőzően és követően még több író, költőt ítélték el, az írók megfélemlítésére (is) szolgáló „Déry Tibor és társai” ügy lezárultával finomultak a pártvezetés eszközei, amelyekkel az írók túlnyomó többségét végül is rászorították a nagy kiegyezésre.

A forradalom leverésétől az 1957 őszi íróperekig vezető, kitérőkben gazdag út stációit aligha lehet itt felsorolni. Az írószövetség 1956 novembere után valóban a szellemi ellenállás egyik központja volt, tagjai közül szinte bárki bekerülhetett volna a belügyi hatóságok celláiba. Hogy végül is miért éppen azokat az írókat fogták le, akiket lefogtak, s mások – akiket pedig esetenként még „nagyobb bűnökben” is elmarasztalhatónak lehetett volna kikiáltani – miért kerültek el a retorziót, dokumentumok hiányában ma még nem lehet pontosan megmondani. Ami bizonyos, 1957. január 17-én a rendcsinálás legfőbb órá, az ugyancsak pb-tag belügyminiszter, Biszku Béla betiltotta az írószövetség működését, illetve 1956 november-decemberétől több letartóztatási hullámban több mint húsz irodalmár került rövidebb-hosszabb időre lakat alá. Abban azonban, hogy végül is mit kezdenek majd a letartóztatottakkal, egyelőre nagy volt a tanácstalanság.

Ständeisky Éva említett könyvében arra a következtetésre jutott, hogy noha 1956. december elején az MSZMP ideiglenes központi bizottsági ülésén Kádár már megfogalmazta az elvi alapvetést, miszerint az írók, újságírók és egyéb értelmiségiek „az ellenforradalom eszmei előkészítésének” bűnébe estek, a vádkoncepciók kidolgozása még váratott magára. A belügyi hatósá-

gok 1957. április 8-án, a „nagy begyűjtés” után három hónappal – amikor még Fekete Gyula, Háty Gyula, Molnár Zoltán, Tardos Tibor, Varga Domokos és Zelk Zoltán egy ügyként kezelt kihallgatásai javában folytak – egy Biszku Bélának címzett, aláírás nélküli jelentésben még mindig azt panaszták, hogy „az eseményekért leginkább felelősségre vonható írók” továbbra is szabadlábban vannak. E dokumentum név szerint említette a Petőfi Kör 1956. júniusi sajtóvitájában „uszító hangon” felszólaló Déry Tibort, az „ellenforradalom napjaiban a *Piros a vér a pesti utcán* című, lázító hangú” verset publikáló Tamási Lajost, az írószövetség alelnökeként a *Gond és hitvallás* című, 1956. december 28-án elfogadott nyilatkozatot megfogalmazó Tamási Áront, valamint a szövetség főtítkáráként „végig felforgató tevékenységet folytató” Erdei Sándort.

„Az adminisztratív lépéseket figyelmeztetésnek, elrettentésnek is szánták, ugyanakkor valamiféle titkos üzenetnek is: csak azok kerülnek börtönbe, akik ténylegesen tettek valamit, s azok közül is mindenekelőtt a párttal szembeszegülő kommunisták” – fogalmazta meg az egyik lehetséges értelmezést a történész, aki ezt a feltételezését egyebek mellett azzal támasztja alá, hogy hangsúlyozza: a fentebb említettek közül a pártvezetés csupán Déry letartóztatásához járult hozzá. Szerinte egyáltalán nem véletlen, hogy az írók közül a legsúlyosabb büntetést végül is az a két „renegát” kommunista kapta, aki a forradalom előkészítő szakaszában a legtalálhatóbb – tehát a legsértőbb – kijelentésekkel illette egykori elvtársait. Déry a Petőfi Kör sajtóvitájában, a szocializmus szerkezeti hibáit feszegetve „sánta szamaraknak” aposztrofálta a párt vezetőit, Háty pedig az *Irodalmi Újság* 1956. október 6-ai számában a „parvenü” pártbürokrácia tagjait keresztelte el Kucseráknak.

Az eddig feltárt dokumentumok alapján a monográfia szerzője arra a következtetésre jut, hogy a pártvezetés a mintegy két tucat író őrizetbe vétele után hónapokon keresztül kereste azt a rendezőelvet, mondhatni koncepciót, amelynek alapján aztán meghozhatta az ítéleteket. Ständeisky úgy látja, hogy az íróperektől – legalábbis céljukat tekintve – elkülöníthetők azok az ügyek, amikor írókat ültettek ugyan a vádlottak padjára, ám a vád tárgyává elsősorban nem írói munkásságukat tették. 1957 júniusában az egy ÁVH-s meggyilkolásával vádolt orvostanhallgató, Tóth Ilona perében például Gáli Józsefet és Obersovszky Gyulát fegyveres ellenállásért ítélték halálra, 1957 szeptemberében pedig a költő, publicista Eörsi Istvánra mérték ki nyolc évet „szervezkedésért, illegális lap és röpcédula előállításáért”.

Az íróperek lassú előkészítése nemcsak bizonytalanságot, de politikai taktikázást is tükrözött. Minthogy a hatalom a megtorlás mellett nagy súlyt fektetett a konszolidációra, a fenyegetettség érzetének fenntartása mellett tett békülékeny gesztusokat az írótársadalom felé. 1957. március 15-én például a már „átállt” költő, Fodor József és a 86 éves színműíró Heltai Jenő mellett Kossuth-díjat kapott egy népi író és egy népi költő is, Németh László,

illetve Szabó Lőrinc – a népi írók mögött ugyanis jelentékeny társadalmi bázist feltételezett a hatalom. Az irodalmi életben évtizedek óta jelenlévő népi-urbánus ellentétre építő megosztó politika azonban akkoriban csak felémás eredményeket könyvelhetett el. A népi írótábor képviselői közül számosan elég messzire elmentek a kompromisszumkészségben, ám ismertek azok a próbálkozások is, amelyek jelzik: az „üzletkötés” megtárgyalásakor újra és újra előkerült a lefogottak ügye is.

Éppen ennek ismeretében meglehetősen utókori olvasat a *Népszabadság* 1957. április 2-ai számának kis híre, amely szerint aznap megjelenik a *Kortárs* című folyóirat első száma. Olvasható lesz benne Veres Péter *Biztató távolatok felé* című publicisztikája, Darvas Józsefnek a *Hintáslegény* című novellája, valamint Tamási Lajosnak az *En vétkem* kezdetű költeménye. Az áprilisi tréfának bizonyult közleményt állítólag, de nem bizonyítottan Karinthy Ferenc ügyeskedte be a Magyar Távirati Iroda hírei közé, ám az idézett „beszélő” címek nem feltétlenül csaltak mindenki arcára mosolyt. Déry április 20-ai letartóztatása után pedig sokaknak kellett rádöbenniük, a helyzet még a legjobb olvasatában is legfeljebb tragikomikus.

Ha azt nem lehetett is tudni, hogy a hónapok óta letartóztatásban lévőket mikor és milyen vádakkal állítják majd bíróság elé – erről egyébként a pb csak 1957. augusztusban döntött, mégpedig úgy, hogy „az íróknak a Nagy Imrével kapcsolatban álló csoportjának” perével mintegy felkészítik a hazai és a nemzetközi közvéleményt a forradalom miniszterelnöke és társai elleni perre –, az mind nyilvánvalóbb volt, hogy a tárgyalás nem marad el.

Az írótársadalom, ha máshonnan s hivatalosan nem is, egy augusztus közepén-végén zajló aláírásgyűjtő akció kapcsán mindenképp értesülhetett erről. Szeptember 5-én ugyanis a *Népszabadság*ban 216 író nevével olyan nyilatkozat jelent meg, amelyben az aláírók – s a pár nappal később „pótlistán” csatlakozók – az ellen tiltakoztak, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetének közgyűlése napirendjére tűzze a magyarországi események ügyét. Kiterjedt kutatások ellenére a hiteles, az aláírók kézjegyet megőrző lista mindmáig nem került elő, így nem is bizonyítható, hogy ténylegesen kik adták nevüket az akcióhoz, s kiknek a nevét biggyesztették oda a megkérdezésük nélkül. Az viszont számos korabeli naplójegyzetből és utókori visszaemlékezésből tudható, hogy több tekintélyes alkotót éppen azzal az ígérettel vettek rá az „önkéntes” csatlakozásra, hogy a nyilatkozatért cserébe a hamarosan sorra kerülő íróperekben felmentő vagy enyhe ítéletek születnek majd. Erre a jeles írókkal közvetlenül tárgyaló pb-tag művelődési miniszter Kállai Gyula és helyettese, Aczél György is a szavát adta. Nem ez volt persze az első s egyetlen szószegésük.

Ennek fényében még inkább váteszi helyzetértékelésnek nevezhetők azok a mondatok, amelyeket az 1956 végén emigrációba menekült Ignótus Pál fogalmazott meg a Londonban újraindult emigrációs *Irodalmi Újság* első

számában, 1957 májusában. Történt, hogy a sztálini gulágban nyolc, majd a szibériai száműzetésben további hat esztendő „lehúzó”, 1956 novembere után Kádár János kormányát mégis teljes szívvel támogató Lengyel József nyílt levelet intézett a Rákosi börtönében hét esztendő raboskodott íróhoz, Ignotushoz. A „kicsi, mérges öregúr” – akivel később a kádári pártvezetésnek is számos konfliktusa támadt – az *Élet és Irodalom*ban megjelentetett, bárátinak nevezett fulmináns üzenetében azt írta, hogy az „ellenforradalmat leverő forradalmi munkás-paraszt kormány az elkövetett hibák kiigazításával” foglalatostokodik, s ebben minden becsületes embernek támogatnia kell őket. A valójában a hazai irodalmi köröknek szóló levél „kéznyújtását” azonban a címzett a következőkkel hátrította el: „Elismerem, Lengyel József és Ignotus Pál jelenleg nem ülnek. Helyettük most Déry Tibor ül, Zelk Zoltán ül, Háy Gyula ül. De hibaigazításnak ez meglehetősen egyoldalú. Kivált, ha meggondolom, hogy nemcsak ők ülnek, hanem még vagy egy tucat becsületes, bátor fiatal íróember – nem is szólva a szerencsétlenekről, akik már nem ülnek, mert akasztófán végezték, a hibaigazító kormányzat jóvoltából.”

Így írhattak ők

Az írószövetség újraindítása, 1959

„Közvetlenül 1956 után a pártállam vezetői radikális lépéseikkel szétválasztották a forradalomban részt vevő írók két legaktívabb csoportját: az ellenzéki kommunistákat és a népieket” – írja Ständeisky Éva történész *Az írók és a hatalom* című monográfiájában. A szétválasztás elég éles határ mentén történt: az előbbieknél nem hagytak választási lehetőséget (többeket – például Déry Tibort, Eörsi Istvánt, Háy Gyulát, Zelk Zoltánt – évekre leültettek), az utóbbiak viszont választhattak az elhallgattatás vagy a kiegyezés között. Az említett különbségtétel egyúttal azt is jelezte, hogy a múltjával titkoltan, de mégis folytonosságot vállaló párt elsősorban az egykori lelkes, utóbb kiábrándult támogatóinak nem tudott megbocsátani.

1957 tavaszán a már említett választási lehetőség csupán annyi volt, hogy például támogatják-e vagy sem az áprilisban betiltott írószövetséget helyettesíteni hivatott mintegy félszáz tagú úgynevezett Irodalmi Tanácsot, melynek élén az „igazi baloldaliságot” hirdető s az *Élet és Irodalom* című hetilapot ilyen

szellemben főszerkesztő Bölöni György állt. Az első időkben, 1957 tavaszán-nyarán viszonylag kevesen vettek lelkesen részt az igencsak szűkre szabott irodalmi életben. Róluk, a „párthű kommunista írókról” 1957 augusztusában a hivatalosan még csak miniszterhelyettes, de valójában már ekkor igen nagy befolyású Aczél György egy politikai bizottsági (pb) ülésen meghívottként azt fejtegette, hogy nehéz szót érteni velük, „szektások, gyűlölködők, intrikusok”. A Ständeisky-monográfiából megtudható, hogy Aczél – akit a bennfentes politikai argó csak Benke Valéria miniszter „első feletteseként” emlegett – már ekkor azt javasolta, hogy a pártvezetés nyisson az „igazi” írók felé. A pb tagjai akkor még inkább Apró Antal miniszterelnök-helyettes vélekedését osztották: „Az írók főjének csak kicsit még a saját levükben. Mi megleszünk nélkük, és a magyar társadalom sem fog hiányt szenvedni.” A politika viszont igencsak hiányát szenvedhette az írók hiányának, mivel rövid másfél hónappal az ominózus kijelentés után a pártvezetés nagyarányú offenzívába kezdett, amelynek eredményeként jószerével a magyar író-társadalom egészét rábírtá, hol zsarolással, hol csalfa ígérettel – egyebek mellett azzal, hogy ha lesz protestálás, nem lesznek íróperek –, hogy tiltakozzon az ENSZ-nél a „magyar kérdés”, vagyis 1956 ügyének napirendre tűzése ellen.

Aztán, mint ismert, a megtorlások keretében megkezdődtek az íróperek is. Sőt, csak öt hónappal a Nagy Imre-per tragikus lezárása után – s annak látszatát is kínosan kerülve, hogy a világ íróit tömörítő Nemzetközi PEN Club egyre fokozódó nyomásának engednének – 1958. november végén hozott határozatot a pb arról, hogy az újságíró-szövetség és a különféle művészeti szövetségek felélesztése után újraindítható az írószövetség is. 1959 kora nyarán viszont már lázas munkában voltak az MSZMP kulturális ügyekben illetékes funkcionáriusai. Késésben voltak ugyanis: a pb intenciói szerint az év június első felében össze kellett volna hívni az írószövetség újjáalakuló közgyűlését, ám az első nyári hónap első napjaiban is csupán az egyeztető tárgyalásoknál tartottak. Az április 1-jén, ugyancsak a pb által jóváhagyott előkészítő bizottság tagjai – mintegy félszáz – egyenként gyúrták-győzködték az újra felállítandó írószövetség elsősorban a politikai megbízhatóság, másodsorban viszont a reprezentálás szempontjai szerint kizemelt leendő tagjait.

Az előkészítő bizottság egyik tagja, Király István – későbbi akadémikus – akkoriban a szegedi egyetem tanára volt. Ő vélhetően éppen az előző esztendőben, a népi írókat – régi-új „harmadik utassággal” és az „ellenforradalmat szubjektív szándékoktól függetlenül objektíve támogató nacionalizmussal” – megbélyegző pártállásfoglalás egyik megfogalmazójaként váltotta meg a pesti bölcsészkar katedrára való visszatérésének lehetőségét. Meg tán így kapta meg azt a politikai „hitelesítést”, amelynek alapján 1959. május legvégén ő mehetett tájékoztató jellegű megbeszélésre két „nagyágyúhoz”, a népi írók zászlóvivőjéhez, Illyés Gyulához és Németh Lászlóhoz. „A beszélgetések egészének atmoszférája mindkét esetben, de főleg Illyésnél, alapvetően

pozitív volt. A népi demokráciával szemben ellenséges magatartás nyomai sem nyilvánult meg” – tájékoztatta megbízóját Király.

A nyár elejére tervezett újjáalakítás azonban az őszi politikai szezon egyik első eseménye lett: szeptember 25-én alakuló közgyűlésre gyűltek össze a hatalom által kiszemelt írók az ideiglenesen Művészeti Szövetségek Házának keresztelt Fészek Klubban. Egy másik, szintén e korszakkal foglalkozó irodalomtörténész, Benkő Péter szerint „a szövetség újjászervezése a Kádár-rendszer számára igen fontos eseményként könyvelhető el, ugyanis az 1956 októbere előtti intézményi struktúra visszaállításának utolsó mozzanata volt”. Hogy 1959-ben még valóban a Rákosi-korszak mintájához nyúltak vissza, azt egy, a Magyar Országos Levéltárban őrzött s eddig publikálatlan dokumentum is alátámasztja. Az MSZMP kb tudományos és kulturális osztályának vezetője, a későbbi művelődési miniszter Orbán László 1959. márcus 27-én kelt, „Szigorúan bizalmas!” jelzetű, a pb számára készített javaslatában egyebek mellett beszámol arról, hogy „az írószövetség új alapszabályának kidolgozásánál” a régit vették alapul, s változást „csupán” az jelent, hogy „míg az írószövetség azelőtt egy teljesen önálló társadalmi szerv volt, az új alapszabály kifejezetten kimondja, hogy az írószövetség fölött főfelügyeletet a Művelődésügyi Miniszter gyakorolja, és ebben a jogkörében felülvizsgálja a közgyűlés határozatait, folyamatos ellenőrzést gyakorol a szövetség működése felett”.

Ugyancsak ebből, a politikai boszorkánykonyhába bepillantást engedő dokumentumból derül ki az is, hogy az alapszabály szövegét, a „megújított” írószövetség „alapító tagságát” – értsd: a meghívottakat –, mi több: a „megválasztandó” tisztségviselők névsorát is egy háromtagú bizottság állította össze. A három szürke eminenciás – alfabetikus sorrendben – a már említett Bölöni György (aki e dokumentum szerint az újraindított szövetségnek is elnöke lett volna, ha a közgyűlést megelőző hónapban, augusztusban meg nem hal), az egykori népi író Darvas József (aki aztán Bölöni helyére lépett), valamint Köpeczi Béla (aki akkor éppen kiadói főigazgató volt). E grémium mindenesetre leszögezte, hogy az írószövetségnek „viszonylag kisszámú, politikailag szilárd és szakmailag tekintélyes szervezetnek” kell lennie, amiből értelemszerűen következett az, ami szintén megfogalmazódott: a szövetség magvát a kommunista írók képezzék. Igaz, mindehhez már akkor is hozzátették az „egyelőre” szócskát.

Hogy az ügy irodalompolitikai jelentőségénél csak belpolitikai fontossága volt nagyobb, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az alakuló közgyűlésre meghívandók első, 105 nevet tartalmazó listája – amelyen akkurátusan feltüntették, hogy ki párttag, s ki pártonkívüli – már márciusban a pb elé került, majd féléves huzavona után 110 névvel stabilizálódott. Mint Benkő Péter említett tanulmányából kiderül, a legnagyobb viták az alapítótagság körül folytak, a pártvezetés voltaképp nem engedett a népi írók óvatos, első-

sorban Tatay Sándor által előterjesztett kéréseinek: Erdélyi Józsefet, Féja Gézát, Kodolányi Jánost és Sinka Istvánt semmiképp sem volt hajlandó felvenni az alapító atyák közé. A börtönben lévő revizionistákról természetesen szó sem esett. Ezzel az Irodalmi Tanács tagjai kimondatlanul is „igazodtak”, noha – legalábbis hivatalosan – nem ismerhették az ez ügyben a pb elé terjesztett márciusi bizalmas jelentést, amelyben az a mondat is megbújt: „azok az írók, akik múltbeli politikai tevékenységükért bírói eljárás alatt álltak, egyelőre ne legyenek tagjai a Szövetségnek”. Az üléseken azonban nem a „szürke eminenciások”, hanem új frontemberek képviselték a kérlelhetetlen-ség álláspontját. Ezt a szerepet elsősorban az akkor már nagybeteg Bölöni örökébe lépő Mesterházi Lajos, az Irodalmi Tanács újdonsült elnöke játszotta el. „Aki nincs a kommunistákkal egy politikai állásponton – fejtegette például a jegyzőkönyv szerint 1959. június 18-án –, az nem való a mi körünkbe, nem való a szocialista irodalom képviselői közé.” E megjegyzéssel megkérdőjelezhetővé vált a listán szereplő Illyés és Németh László alapító tagsága is, ám a jól felépített dramaturgia következtében a békülékeny, megértő hangot a pártvezetés képviselőjében maga Köpeczi Béla ütötte meg, s az utolsó előkészítő ülésen azzal érvelhetett, hogy ha a párhúság lesz az egyetlen felvételi kritérium, akkor „óhatatlanul a dilettantizmus felé mozdul el a leendő szövetség...”

A kulisszák mögötti kis csaták azonban nem zárultak le, a tekintetben legalábbis nem, milyen tónusban egzecíroztassa a párt az irodalmat. Jól jelzi ezt, hogy a szeptemberi alakuló közgyűlésen végül is – az előzetes tervektől eltérően – nem az egyes elvtársai szerint túl engedékenynek mutakozó Aczél György képviselte a pártvezetést. Egy egyszerű protokolltrükkkel, vagyis a pártképviselőt magasabb szintre emelésével ugyanis a pb tagja, Kállai Gyula lett a delegált. S hogy ez több volt egyszerű személycserénél, azt bizonyítja szereplése is, amelynek során – Benkő Péter megállapítása szerint – „pályafutásának egyik legdurvább hangú beszédét mondta el”. Ez azonban csak pletykaként terjedhetett el Budapesten, mivelhogy a közgyűlés másnapján a *Népszabadság*ban például egyetlen árva sor sem jelent meg – még magáról az írószövetség újjáalakulásáról sem. Arról nem is szólva, hogy Kállai beszédének ominózus kitételeit egy héttel később az írószövetség lapjává avanzsáló *Élet és Irodalom* és az eseményről szintúgy részletesen beszámoló *Kortárs* című folyóirat sem tette közzé. Az elsősorban Illyés Gyulát támadó Kállai – feltehetőleg leplezetlen, ám mint láttuk: utólag még az „övéi” által is leplezett s tán ezúttal ezért cenzúrázott indulatában – nemigen tudta megemésztetni, hogy a „csavaroseszű” író végül is úgy lett-lehetett a szövetség tagja, hogy nem vonta vissza az először 1956-ban publikált, *Egy mondat a zsarnokságról* című versét. A szónokló odáig ment beszédében, hogy a közgyűlésre meghívott, ám ott – a legendák szerint az időlegesen csatát veszített Aczél baráti tanácsa nyomán – meg nem jelent Illyést a „nyugati imperialista

ügynökök potenciális szövetségesének” nevezte. Arra azonban nem tudott, s nem is akart választ adni – igaz, ilyen irányú kérdést nem is mert feltenni senki –, hogy akkor miként is kerülhetett Illyés a frissen alakult írószövetség többszörös szűrés utáni illusztris társaságába. Magáról az írószövetségről – rossz jónak bizonyulva – Kállai kijelentette: az „soha többé nem lesz politikai szerveződés terepe”, feladata pedig csupán az lehet, hogy az irodalom eszközeivel „segítse a magyar nép harcát a szocializmus felépítéséért”, valamint hogy tevékenyen közreműködjön abban, hogy „a marxizmust minden magyar író elsajátítsa”.

A dörgedelmes hangra azonban voltaképp már nem volt szükség, hiszen a hónapokon át előkészített közgyűlésen semmifajta meglepetés nem érte a gondos szervezőket: a már idézett márciusi javaslat tartalmazta a megválasztandó elnökség és választmány névsorát, s ezt érdemben nem változtatta meg a közgyűlési titkos szavazás sem. A kiválasztottak: az elnök Darvas József, a főtitkár Dobozy Imre s további hét megbízható elvtárs-író „befutott”. Így hát Kállai beszédében – a maga módján – még engedékenysége is hangot adhatott, mondván: a párt célja immár „nem az, hogy a ma még velünk egyet nem értőt üssük, vagy például agyonüssük”.

TOLLAK ÉS ESETEK

Amatőr klasszikusok

Írói honor, anno

„Manapság az irodalomból megélni nem lehet – hangzik mindenfelé a panaszos sóhaj. Azt mondják, hogy az írókat lélekölő robotra kényszerítik a nehéz gazdasági viszonyok, és ezenközben alig marad alkotásra alkalmas, nyugodt idejük. A panasz jogosultsága nem vonható kétségbe. De egyoldalúság lenne azt mondanunk, hogy régente csupa derült napfény volt a magyar író helyzete. A magyar írónak mindig voltak megélhetési gondjai...” E sorok 1931-ben láttak nyomdafestéket a Supka Géza szerkesztette *Literatura* folyóiratban. A szerző fel is sorolta az akkor már klasszikusnak számító író elődök gazdasági kényszerből vállalt kenyérkereső, úgymond „polgári” foglalkozását. A lelkészeket, például Bessenyei Györgyöt, Tompa Mihályt, a középiskolai vagy egyetemi tanárokat, Gyulai Pált, Apáczai Csere Jánost, Csiky Gergelyt, a katonákat, Balassi Bálintot, Zrínyi Miklóst, a tisztviselőket, Batsányi Jánost és Arany Jánost, valamint a jogászokat, Eötvös Károlyt és Vörösmarty Mihályt. Sőt, a politikusokat, Jósika Miklóst és Thaly Kálmánt is. S végül az írás konklúziója: „Csak levett kalappal lehet e magyar írókról beszélnünk, akiknek alkotási kedvét nem veszi el a mindennapok szürke robotja.”

De aki immár a szerző kortársai közül nem tartozott ezen szürke robotosok közé, például az „örök kávéházi író”, Nagy Lajos, a húszas évek elejétől kezdődően, a nem túl jól fizető *Nyugat* folyóirat főmunkatársaként, tiszvívrag-életű baloldali lapocskák, egyebek mellett az *Együtt* című orgánus szerkesztőjeként és ideig-óráig könyvkereskedőként, jószerével az is csak tengődött írásainak honoráriumából. 1929-ben Nagy Lajos az, aki az irodalmi életen túli felhőrdülést kiváltó cikkében ezt írta: „Az írói kereset kicsinyisége, mint egyik oka irodalmunk nívósüllyedésének, éppen elég ok arra, hogy egyszer már az írói honoráriumokról is szó essék a nyilvánosság előtt. Írjuk csak le: egy újságnovella honoráriumáa tizenhat, húsz, huszonnégy pengő... És most számoljunk. Hatszáz pengőnek véve a havi kultúrlétfmínimumot, a magyar írónak harminc novellát kellene havonta írnia és elhelyeznie (...),

hogy megéljen (...) egy kétszáz-háromszáz oldalas regény honoráriumát hat-száz-nyolcszáz-ezerkétszáz pengő...”

Kortársai talán még meg tudták magyarázni, hogy a „havi kétszáz pengő fixszel az ember könnyen viccel” időszakában (amely szlogent még az 1930-as évek közepén is érvényesnek tekintették) Nagy Lajos miért éppen 600 pengőben határozta meg a „kultúrlétminimumot”. Az viszont bizonyos, hogy a ma már klasszikusnak tekintett s akkor is ismert írók jövedelme – eltekintve az igen kis számú kivételtől – meg sem közelítette ezt a határt, többnyire még csak a 200 pengőt sem.

Az 1930-as évek elején, amikor a gazdasági válság is végigsöpört a régió, a helyzetet már az említett *Literatura* is „drámainak” nevezte. Az évtizedforduló szomorú irodalmi szenzációja volt az öngyilkosságba menekült Cholnoky László tragédiája. A „finom tollú novellista”, az előző este kölcsönként 5 pengőjéből megmaradt 70 fillér vagyonát búcsúlevelében a Baumgarten-alapítványra hagyva, az összekötő vasúti hídról a Dunába vetette magát. Erre a „frivol fricskára” is hivatkozik a már említett Supka Géza, amikor a *Magyar író 1932-ben* című, e tárgyban azóta is fő forrásként idézgetett beszámolójában elmondja: 109 megkérdezett író közül 66-nak nincs a műveiből származó jövedelme, az állástalanok száma 58, s 45-üknek önálló bérleményre sem futja.

A gondok megoldására, nem kevés politikai támogatással és több sikertelen próbálkozás után, született az Írók Gazdasági Egyesülete, az IGE.

„Ez az IGE fogja az imádságba foglalt mindennapi kenyeret megadni az éhező íróknak” – jelentette ki 1932. május 23-án, az Írók Gazdasági Egyesületének alakuló ülésén a szervezet alapító elnöke, Pakots József demokrata párti országgyűlési képviselő, egyébként jó néhány, mára elfeledett művével maga is számon tartott író. A nagy csinnadrattával megtartott ünnepi ülésen úgy tűnt, hogy Pakotsnak és segítőtársainak – Supka Géza szerkesztő mellett például a titkári feladatokkal megbízott írónak, Kodolányi Jánosnak – először sikerül az addig lehetetlennek látszó: olyan írói érdekvédelmi szervezet létrehozása, amely az „egyetemes magyar írói érdekeket” tartva szem előtt, mindenfajta „világnézeti, esztétikai és klikkszemponthoz” a falain kívülre tessék. Noha az IGE megválasztott tiszttárába számos jelentős politikai befolyással bíró potentát – az örökös díszelnöki székbe ültetett lord Rothermere mellett például a nem sokkal később a kultuszminiszteri bársonyszéket is elfoglaló Hóman Bálint vagy az akkor még a *Magyarság* című napilap társszerkesztőjeként ismert Pethő Sándor – került, a nagyratörő tervek közül mégis igen kevés valósult csak meg. Hóman egy esztendővel később az egyesület hivatalos orgánumává lett *Literatura* tudósítása szerint már csak „szomorú sóhajjal” válaszolt arra a kérdésre, hogy „nem lehetne-e a tél folyamán szellemi szükségmunkára alkalmazni a nyomorgó írókat”.

Miután a második világháborúban az IGE majdnem teljes irattára megsemmisült, a szervezet működésének néhány krónikása – így az 1962-ben írt

kisebb dolgozatában Fehér Erzsébet irodalomtörténész – csupán néhány közkezen forgó adatot tudott idézni. Eszerint az IGE-nek 630 bejegyzett tagja volt, közülük 126-an kaptak állandó pénzsegélyt, amelynek nagysága azonban nem ismert. Az egyesületnek volt jogsegélyszolgálat, ügyvédek évente legalább negyven esetben képviselték az írókat peres ügyeikben, a szervezet „sok természetbeni (ruha, fűtőanyag, utazási kedvezmény) juttatást” is nyújtott. Az IGE első, talán legsikeresebb évét összegző beszámoló szerint a szervezet vezetői óvatosan elkerülték ugyan „minden olyan kérdés feszegetését, amely az író társadalom megosztását vonná maga után”, sőt – folytatódik a beszámoló – sikerült a társadalom felé is az irodalom egységét hirdetni, „még ha százszor is klikkekre és gyakran ellenséges csoportokra oszlanak is az írók (...) Író és író nem állhat szemben egymással alapvető kérdésekben”.

Mindazonáltal az IGE igen hamar a Baumgarten-alapítvány döntéseit korrigáló segélyszervezetté halványult. Hogy mennyire, bizonyítja a tény: 1934 decemberében a székesfőváros polgármestere, Szendy Károly a magyar írók „kétségbeejtő” helyzetének megoldására többnapos értekezletet volt kénytelen összehívni. A „nyomorenyhítő” akcióként aposztrofált kezdeményezésre a meghívott irodalmi potentátok között azonban szinte azonnal komoly nézeteltérés alakult ki a tekintetben, voltaképp kiken is kellene segíteni. „Az a baj – mondta a szóbeszéd szerint egy-egy rövid tárcájáért akkortájt már ezer pengőre is igényt tartó »hivatalos« írófejedelem, Herczeg Ferenc –, hogy nem lehet meghatározni, ki is író.” Véleményével nem állt egyedül: a hivatalos irodalomtörténet-írás akkori pápája, Pintér Jenő is azon dohogott, hogy azok, akiknek mindössze egy, legfeljebb két írásuk jelent meg nyomtatásban, máris támogatásért állnak sorba. Meghökkenő, hogy a más alkalommal Pintér irodalomtörténeti monográfiáját gyilkos ironiával ízekre szedő József Attila ez ügyben – ha más, mondhatni a „savanyú a szőlő” indíttatásából is – mennyire volt kénytelen egyetérteni megtámadottjával. „Minden intézményes segítség, mely nem műveket jutalmaz, amely az író, pusztán azért, mert író, átsegíti az élet nyomorán, meghosszabbítja az írói áléletet...” – jegyezte fel akkortájt a szegénységét gyakorta „festett sebként” felmutató költő.

Az „írói létezés”, az „íráságból” való megélhetés az idő tájt korántsem volt magától értetődő – legfeljebb jámbor óhaj. A József Attilának többszörösen is vetélytársává lett Illyés Gyula például naplójában időről időre visszatér arra, hogy a két háború közötti évtizedekben „írói függetlenségét” annak köszönhetette, hogy mindig volt kenyérkereső foglalkozása. Ezen azt kellett érteni, hogy a Magyar Nemzeti Bank elnöke, a későbbi miniszterelnök Imrédy Béla magához vette a sajtóosztályra, később, Babits pártfogoltjaként a *Nyugat* szerkesztője, s közben évről évre a Baumgarten-alapítvány díjazottja is lett. De 1927-ig még maga a mentor, Babits Mihály is létbizonytalanságban élt, s csak Baumgarten Ferenc végakarátának jóvoltából került tisztes pol-

gári viszonyok közé. Kurátori megbízatása évente 5 ezer pengő díjazással járt, amelyet 1000 pengővel volt több, mint a legmagasabb összegű Baumgarten-díj.

Arról azonban, hogy az írók a két háború közötti időszakban voltaképpen hogyan és miből éltek, az irodalomtörténet mindmáig nem adott kielégítően átfogó képet. A töredékes ismeretek néhány olyan visszaemlékezésből is származnak, amelyek életmentő mecénásként említik Hatvany Lajost s néhány jótékonykodó társát. Forrásul szolgálhatnak még az alkotók hagyatékából előkerült, egyelőre csak töredékesen feldolgozott magániratok is. Pedig sajátos alkudozástani gyűjteményt lehetne összeállítani például azokból a levélváltásokból, amelyek a két háború közötti évtizedekben zajlottak szerzők és kiadók között. Móra Ferenc például azt írja egy mind ez ideig publikálatlan, 1928. június 17-ei levelében a *Csilicsali Csalavári Csalavér* című gyermekregény honorárium ügyében: „Én elismerem, hogy az uraknak betű szerint igazuk van. A gyerekkoromban kötött szerződés szerint nekem valóban 200 aranykorona jár, s annak valorizált értéke 232 pengő. Csakhogy azóta az én üzleti értékem is nőtt valamit, s az is valorizálandó. Én elismerem, hogy elvben igazuk van, de kérem, a gyakorlatban meg önök adjanak nekem igazat belső meggyőződésük szerint, s fizessék azt a honoráriumot, amit legutóbb a Rab ember fiai után. Ha nem, az se baj, én sohasem pereskedtem az életben, s most már nem is kezdek erre a kis időre új divatot éppen önökkel szemben. Csak akkor nem veszem fel a honoráriumot, mert ennyi önbecsüléssel tartozom magamnak.”

Hasonlóan nem ellenséges, de keserű hangú Kosztolányi Dezsőnek a gazdasági világválság miatt a könyvkiadással többé-kevésbé felhagyó Tevan Andorhoz 1931-ben írt levele, amelyben valósággal könyörög, hogy a kiadó adjon felmentést a megkötött szerződés alól: „Kétségbeesett, eddigsoha-se-volt gazdasági viszonyok között indulok, olyan feltételek mellett, melyet szégyenlek közölni. (...) Mégis, bele kell vágnom ebbe a cudar vállalkozásba, pusztán erkölcsi okokból ...”

Pedig hát Kosztolányi ez idő tájt már Babits mellett a költészet – mondhatni – elismert társfejedelme. Olyannyira, hogy 1932-ben tekintélyét is latba vetve ő ajánlja az IGE elnökének figyelmébe felfedezettjét, „a legkitűnőbb fiatal költők” egyikét, az évek óta „legendásan nélkülöző” Berda Józsefet. Saját középpolgári megélhetését azonban élete végéig ő sem a versekből, a regényekből, valamint a műfordításokból származó bevételekből, hanem az – ő szóhasználatával élve – „újságírói rabszolgamunkából” fedezte.

Az irodalomból, illetve annak hozadékaiból, a színházi és filmes jogdíjakból jól, mi több, dúsgazdagon élők jövedelméről egyelőre nincsenek pontos adatok. Tudjuk viszont, hogy a *Halálos tavasz* című, 1922-ben írott regényével rögvést a bestsellerlisták élére került Zilahy Lajos 1929-ben is s 1936-ban is 10, illetve 15 kötetes gyűjteményes kiadással jelent meg a könyvpiac.

Tegyük hozzá: Zilahy-kötet – az akkor bevett 2-3 ezres alappéldányszám helyett – nemigen látott nyomdafestéket 10 ezer példány alatt. Nos, a szerző csupán az említett két összkiadásból több mint 50 ezer pengőt kasszírozott. Ez egyesek szerint így is csak mellékjövedelem volt, mivel néhány esztenedeig a *Magyarország* című napilap főszerkesztőjeként s a *Pegazus* nevű filmvállalat tulajdonosaként ennél is többet kereshetett.

Az ezzel – anyagi elismerését tekintve – korántsem vetélkedő, ám kortársainál jóval szerencsésebbnek mondható, ugyancsak ünnevelt Márai Sándor is csak 1943-ban engedhette meg magának, hogy „kivándoroljon a munkába”, s lemondjon arról a havi 1600 pengőről, amit az *Ujság* szerkesztősége a hónaponkénti négy tárcájáért fizetett neki. Néhány töredékesen fennmaradt, eddig ugyancsak publikálatlan dokumentum szerint egyébként tudhatjuk még, hogy az író 1938 januárjától havonta 250 pengő honoráriumelőlegre is számíthatott, függetlenül attól, hogy a köteteit eladták-e, avagy sem. A pénz romlásával párhuzamosan a havi előleg is nőtt, s egy 1942. év végi összesítés szerint a *Kassai polgárok*, az *Egy polgár vallomásai* s más népszerű írások szerzője az évben csupán könyvei tiszteletdíját – összesen 19 125 pengőt – vette fel a *Révaitól*.

A ma klasszikusként számon tartott írók közül kiemelkedően sokat keresett – ám kiemelkedően sokat is költött – Móricz Zsigmond, akinek 1920-tól ugyancsak az Athenaeum volt a fő kiadója. A kiadó történetét feldolgozó irodalmár Kiss István tárta fel, hogy az Athenaeum Móricznak 160 művét adta közre, egyetlen kéziratát sem utasította el, s hogy Móricz a kiadói konszernhez tartozó *Est-lapoktól* is tekintélyes összeget kapott írásaiért. Kiss István „óvatos becslése” szerint Móricz átlagos havi jövedelme így – „a viszonylag tisztességes keresetű gyári tisztviselők évi átlagkeresetét megközelítő” – 3 ezer pengő lehetett. Az állandó pénzzavarral küszködő író – noha jövedelmük összehasonlíthatatlan volt – gyakorta emlegették úgy, mint a „pénzverésben” bajnokaspiráns Karinthy Frigyes legfőbb vetélytársát.

Móricz halála után két hónappal, 1942 novemberében, a világháború árnyékában aztán, már a harmincas évek fent vázolt korszakát is aranykornak láttatta egy, „az író társadalom gondjairól és bajairól” eszmét cserélő újabb lillafüredi írói értekezés egyik felszólalója. S nem ok nélkül: Radnóti Miklós naplójában 1941-es summázként az alábbi bejegyzés áll: „A nagybátyám nélkül még mindig éhen halnék, mint megbízható irodalmi bémunkás és középiskolai magántanár. (...) Évi bevétel összesen. 1823.10 P. Ebből tanítással 722.– P.-t kerestem, »irodalommal« (Lexikon, rádió, műfordítás, sajtó alá rendezés, átírás, korrektúra) 1101.10 P.-t.”

Kakastollal és fegyverrel

Csendőrélet és irodalom

1937. október 27-én *A néma forradalom* című szociográfia írója, Kovács Imre sajtó útján elkövetett osztály, illetve állam és nemzet elleni izgatás vádjával állt a budapesti királyi büntetőtörvényszék előtt. A bíróság elnöke, Pálffy Elek, mintegy az ügyész szerepét is átvéve, már a tárgyalás első napján tényként szögezte le: a vádlott „számtalan ügyben rossz színben tünteti fel” az államot inkriminált könyvében. Kovács Imre így védekezett: „Én nagyon sok mindent elhallgattam, mert magyar vagyok. Nem tudtam leírni, hogy gazdatisztek brutálisan bánnak a cselédekkel, verik az embereket, hogy csendőrök egész falvakat...” A megkezdett mondatot a királyi törvényszék elnöke félbeszakította, s azt közölte az utóbb a falukutató mozgalom egyik meghatározó alakjává emelkedő, akkor 24 éves fiatalemberrel, „védekezése nem nyújt immunitást arra, hogy újabb bűncselekményt elkövessen”. Hogy a letorkolt és újabb eljárással megfenyegetett Kovács Imre valójában mit is akart előadni, azt – források híján – csak találgatni lehet. Ám az első fokon kiszabott könyvelkobzás, három hónapi fogház s három esztendei politikai jog-vesztés egyúttal alig burkolt hatalmi üzenet volt másoknak is. Egyebek mellett abban, hogy az államhatalom egyik legfőbb támaszát, a csendőrséget bírálókat nem, csupán dicséret illetheti.

A népi írók felkarolta s korábban még gróf Teleki Pál által is segített Kovács Imre ítéletében megfogalmazódó figyelmeztetés persze korántsem csak az elsőkönyves, ifjú egyetemistának szólt, hanem a falukutató mozgalomnak is, amely társadalomfeltáró munkája során olykor a csendőrség szerepével is foglalkozott. *A néma forradalom* című könyv perével szinte párhuzamosan folyt egy másik falukutató-kötet, a *Viharsarok* című szociográfia ellen indított bírósági eljárás is. Ennek szerzőjét, az akkor 37 esztendő, a népi írók csoportjába sorolható Féja Géza izgatás miatt első fokon öt hónap fogházra ítélték. A *Viharsarokban* egyébként részletesen ismertette egy „csodálatos ember” kálváriáját. A könyv „főhősére”, a viharsarki földigénylők kisemmizett vezérére – akit Féja a könyv lapjain csak D. J.-ként említ – a hatóság semmifajta jogsértést sem tudott rábizonyítani, így hát D. J.-t a kakastollasok vették kezelésbe. „Végigkísérték a tanyavilágon, amerre legnépesebb, megvasalva, sápadtan, szurtosan. Tizenkét kilométert futott lovas csendőrök között.” Ezután „mindennap délben jelentkeznie kellett az előljáráson, vagyis: napi tizenkét kilométeres utat kellett megtennie – hétköznapi, vasárnap, forróságban s derékig érő hóban. Még karácsony napján sem volt kegyelem”.

„A csendőr alakja a magyar irodalomban akár kandidátusi dolgozat témája is lehetne, de tudomásom szerint eddig egyetlen ilyen feldolgozás sem született” – válaszolta a HVG-nek Pomogáts Béla irodalomtörténész, aki szerint jellemző idézeteket a leendő kutatók leginkább – a zsidóság 1944-es, a csendőrség szégyenteljes közreműködésével végrehajtott deportálásával foglalkozó szépirodalmi alkotásokon, például Ember Mária vagy Kertész Imre később született regényein kívül – a népi írók korabeli munkáiban találhatnak. Már csak azért is, mivel a csendőrség 1881-es megalakítása óta volt felelős a vidék „csendjéért”, márpedig a vidéki Magyarországot Tömörkény Istvántól Móra Ferencen keresztül ez az irodalmi irányzat térképezte fel programszerűen.

Igaz, a vitriolos tollú parlamenti tudósító Mikszáth Kálmán már a *Szegedi Napló* 1880. december 2-ai számában megjelent, *Osztákoskodunk* című tárcájában foglalkozott az akkor felállítani tervezett csendőrséggel. A Tisza Kálmán miniszterelnökkel perlekedő cikk nem kevesebbet mond, mint hogy a kormányfő „az ezerszer megátkozott” osztrák helytartók, Bach és Schmerling rendszerét állítja vissza, amikor megint „zsandárállamot” csinál Magyarországból, s az ostoba pandúrokat „gyűlöletesebb ruhába”, vagyis csendőrzubonyba öltözteti. S bár a csendőrség, Mikszáth az idézett cikkben foglalt jóslattal ellentétben, korántsem maradt „kezdetleges” – mi több, egy századfordulós statisztika szerint a vidéken elkövetett bűncselekmények több mint 90 százalékát felderítette –, az egyenruha részét képező kesztyű mellé nem rendszerezítettek kesztyűs kezet; a csendőri brutalitás a falu mindennapos élményévé vált.

Az egyik első, még nem szépírói szándékkal készült faluszociográfia szerzője, a könyvtártudomány mellett e téren is úttörőmunkát végzett szociológus, Braun Róbert 1913-ban Maroscsicséren készített kérdőíves felmérést. A „Van-e gyűlölet a csendőrök ellen?” kérdésre az egyébként csendőrbárát helyi tanító igenlően válaszolt, mivel teljesen érthetőnek vette még az „igaztalan” bántalmazást is, mondván, „ha valaki véletlenül a bűnös társaságban volt, a csendőr joggal gyanúsítja őt is, és őt is megveri”.

Alig néhány esztendővel későbből, 1917-ből való a *Tanyai történet* című Nagy Lajos-novella. A szerző, akinek a nevéhez fűződik a *Kiskunhalom* című, az egyik legelsőnek és legkitűnőbbnek elismert irodalmi faluszociográfia is, említett novellájában azt meséli el, hogy a járőröző „szép szőkebajszú csendőr tizedesnek” egy tanyára érve miként tetszik meg a gulyás „keménycombú felesége”. Hirtelen ötlettől vezérelve disznótolvaj-gyanúsítottá nyilvánítja a „büszke, komisz parasztot”, vagyis a férjet, vigyázzba állítja, majd a felesége szeme láttára felpöcköli az orrát. A védekező „zsvány” immár hatóság elleni erőszakoskodóvá lép elő, s akkortól már „teljes szenvedélyes erővel lehet öklözni”. Az alapos verés után a tizedes nagylelkűen megbocsát, sajátosan udvarló szavait a gulyás feleségének címezi: „Magának köszönheti, szép asszony, hogy ilyen könnyen megúsza.”

Nemeskürty István irodalomtörténészként a HVG-nek azt a véleményét fejtette ki, hogy „a csendőr alakja csupán marginálisan jelent meg az írók, költők munkáiban”, így ezekből „aligha vonható le bármifajta következtetés”. A 20. századi népi irodalom elismert szakértője s egyebek mellett Illyés Gyula életművének gondozója, Domokos Mátyás irodalomtörténész viszont úgy véli: „A két háború közötti időszakban alkotó minden valamirevaló író megalapozottan »gyanúsítható« csendőrellenes érzelmi írással.” Más, nem mellékes kérdés, hogy ezek az érzelmek akkoriban többnyire csak utalásokban, pontosan megválogatott hangulati jelzőkben nyilvánultak, nyilvánulhattak meg. A körütekintő fogalmazás mestereként is számon tartott Illyés Gyula 1936-ban a *Puszták népe* című könyvében részletezve írja le, hogy „arculcsapásban a pusztai harminc-harmincöt éves koráig részesül”, meg hogy „hatvan éven túl legtöbb már a kézemelésre elsírja magát”. Az e témával foglalkozó fejezet közepére pedig az óvatossága ellenére is egyértelmű bekezdés került: „A háború után kapott lábra rövid időre az a divat is, hogy a megsértett cselédek a bírósághoz vagy a legközelebbi falu csendőrségéhez panasszal fordultak. Erről hamarosan leszoktak. A csendőrök elég gyakori vendégek a pusztán, de nem a cselédek meghívására. Az uradalom fogadja őket, sok helyen állandó helyiséget tart fenn részükre, valami különálló kamrát, amely pihenőhelyre vagy egyéb célra egy pillanat alatt berendezhető. A cselédek »vallatószojának« nevezik.”

Rendkívüli megjelenítő erővel villantja fel a csendőr félelmet árasztó alakját a népi irodalom egy másik meghatározó szerzője, a negyvenes évek elejétől tüntetően a nyilas lapokban publikáló Sinka István a *Patak folyt a major alatt...* című, a paraszti tapasztalatot strófába sűrítő versében: „Ha néha csendőr ballagott / arrafele: az ablakot / betettük jól, az ajtót is, / s remegtünk, és remegett az / apám nadrágján a fót is. / Pedig szegény igazán élt – / százan féltek, hát ő is félt.”

Az is igaz persze, hogy abban az évben, 1937-ben, amikor az említett falukutatóperek zajlottak, a *Csendőrségi Lapok* karácsonyi számában beharangozó cikket közöltek egy megjelenés előtt álló elbeszéléskötetről. „Sokat panaszkodtunk és panaszkodunk ma is – írta a recenzens –, hogy a magyar szépirodalom a magyar falunak éppen a legjellegzetesebb és tősgyökeres alakját, a csendőrt elhanyagolja; nem írnak róla, vagy ha írnak, többnyire nem az igazi csendőrt mutatják be.” A cikk névtelen szerzője ezt követően megértést is tanúsít, mondván, „a testület belső titkaiba csak az láthat bele, aki maga is részese a csendőrelétnek – s a szépirodalom művészi eszközeivel is helyesen, találozón tud bánni. Ilyen »kettős értékű« köszönti Besenyői Beöthy Kálmán csendőr őrnagy *Kakastollasok* című kötetét, amelynek szerinte minden egyes elbeszélése »lelkesítő, biztató, felemelő és megható». Irodalomról lévén szó, méltatlan lenne Beöthy őrnagy mondatait idézni, elegendő talán vázlatosan elmondani az *Igen* című novella cselekményét: a karácsonyi szabadságára

készülődő Bagi törzsrőrmester megpillantja Palotai Margitka kétségbeesett arcát, rögvést a „gyalázatoskodó” füstöltkolbász-tolvaj nyomába ered, röpké fél óra alatt elfogja, s ezzel nem csupán a büntetőeljárás statisztikáját javítja, de elnyeri a szerelmes Margitka szívét is. A csendőrirodalom másik, hivatalosan favorizált alkotója, bizonyos Herold Gyula Béla a rettenthetetlen hősteket felvonultató írásaival mondhatni előképként szolgált az ötvenes évek katonatörténeteinek. A kísértet című novella egy, a déli határszélen tevékenykedő csempészbanda felszámolását örökíti meg, s írása végén Herold levonja a tanulságot is, mondván, a bandatagok elfeledkeztek „azokról az örökösen járó, soha meg nem álló emberekről, akik ott járnak a falunkban, amíg csendes álmunkat alusszuk, ott járnak a zúgó erdők legsötétebb részén, hegyszakadékokban, vízmosságban, szép időben és hóvivatarban, akik mindig ott vannak, ahol legnagyobb a veszedelem, s akiket egyszerű, szürke néven úgy hívnak, hogy: csendőr”.

Egyébként azért a jegyzett írók között is akadtak, akik olykor megértéssel szóltak a vidék csendbiztosairól. A később szélsőjobbra sodródott, a *Solymosi Eszter vére* című költeményével kétes hírnevet szerzett Erdélyi József költő például azt írja a *Fekete-Körös* című, 1930-as versében: „a csendőrt is a nép szülte, a nép; / szerencsétlen Nimród, aki tulajdon / vermébe és saját törébe lép”. Móricz Zsigmond pedig *A kislány kisujjáért* című 1932-es novellájában némi empátiával jeleníti meg azt a két csendőrt, akik azért váltak röpké pillanatra gyanúsítottá, mert a kihallgatás során megpofoztak egy nem sokkal később gyilkosság áldozatává lett fiatalembert. Az elcsattanó pofonból ugyanis a falubeliek hamis szemtanúsága szerint puskatussal való agyonverés lett, s a csendőrök „álmélkodva nézték a vad hajsztát (...) érezték, hogy régi és feneketlen gyűlölet dolgozik az emberekben, a faluban, amely így ellenük fordult. Fájt nekik az igazságtalanság, de most ők kerültek abba a helyzetbe, amiben a parasztok szoktak lenni, mikor az ő vizsgálatuk alá kerülnek.” Amikor viszont Móricz a csendőrt az úri hatalom szimbólumaként ábrázolja, megértő attitűdjé szertefoszlik. Az *Egyszer jóllakni* című elbeszélés hőse, Kis János mellé a lakomán éppen abban a pillanatban ül le két csendőr, amikor a gróf hevesen udvarolva, táncra kéri a főhős feleségét. És akkor, amikor a gróf megcsókolja Kis János nejét, a megalázott férfi az „uraság” helyett a hatalmát megtestesítő csendőrbe döfi „markolatig” a kését.

A két világháború közötti években az írók közül minden bizonnyal Veres Péter tapasztalta meg legközvetlenebbül a csendőri bántalmazások mibenlétét. *Számadás* című, az 1937-es első kiadás óta több változtatáson átesett önéletrajzában leírja, hogy amikor bevitték a csendőrségre – s ez vele jó párszor megesett –, ezzel magától értetődően, szinte törvényszerűen együtt járt a verés. „Unalmas hivalkodás elmesélni, hogy mit műveltek velünk” – mondja más helyütt, a részletektől ezúttal megkímélve olvasóit. Viszont nem tette ezt Bálint György publicista, aki 1937-ben a *Gondolat* című folyóiratban a *Magyar*

írók sorsa című cikkében felháborodva adta hírül: „Veres Pétert két napig faggatta a balmazújvárosi csendőrőrs. Kezét, lábát merőlegesen kinyújtva, arcát a mennyezet felé fordítva, órákig tartó görcsös mozdulatlanságban kellett a nyomozók kérdéseire válaszolnia.” Bálint Györggyel egy időben József Attila is megörökítette a parasztíró vegzatúráját, mégpedig a közismert *Hazám* című versében. Igaz, erről leginkább csak az irodalomtörténészek tudnak, a *Szép Szó* című folyóirat 1937-es évfolyamában „a gondra bátor, okos férfi”, vagyis Veres Péter ugyanis már név nélkül szerepel. Ma sem tudni, hogy a költő a betiltás elkerülése, avagy a valóban döcögő verssorok miatt változtatott a szövegen, tény, hogy a „Cicázna a szép csendőrtollak” sort is tartalmazó vers kéziratváltoztatásban a nevezetes „szólj ügyészetre” kitétel először így hangzott: „Szólj a csendőrré, Veres Pétert, / és mást se verjen...”

Távozási naplók

Írók, költők és haláluk

„Halalos ágya” még annak is van, aki történetesen nem ágyban s párnák közt végzi. A halál megkerülhetetlensége, az ember viszonya az elmúláshoz mindig is nagy témája volt az irodalomnak. Például szállóigévé patinásodott az a két szó, melyet 1832. május 22-én karosszékében ülve sóhajtott ki magából Johann Wolfgang Goethe: „Mehr Licht!” Ezek voltak ugyanis a német költőfejedelm utolsó, még érthető szavai. Azt nem tudni, hogy a halála előtti órákban már összefüggéstelenül hebegő aggastyán pontosan mire is gondolhatott, az utókor azonban a Több fényt! (emelkedettebb stílusban: Nagyobb világosságot!) megfogalmazást az emberiségnek szóló utolsó, a felvilágosodásra buzdító üzeneteként értelmezte.

Évszázaddal később, amikor a magyar költészet egyik nagysága már harmadik esztendeje vívta mind kilátástalanabb harcát a gégerákkal, a beszélni nem tudó Kosztolányi Dezső azt a Goethére is utaló, a szorongató pillanatokban is játékos iróniát kereső mondatot írta le alkalmi beszélgetőfüzetébe: „A véget érzem, nincs levegő. – Mehr Luft!” De Kosztolányinak nem ezek voltak az utolsó szavai. Az idézett mondatot fájdalomról és az elviselhetetlen életről szóló szemrehányó bejegyzések (például: „Meghalok, de az utolsó pillanatig kínoznak”) szomszédságában vetette papírra

1936 nyarán, de a mindinkább megváltásként várt utolsó óra csak november 3-án következett el.

A színésznőből férje titkárnőjévé, mindenesévé lett Harmos Ilona Kosztolányi halála után két esztendővel már közre is adta a neki emléket állító memoárt. Ebből is tudható, hogy az író-költő mindig is rettegett az elmúlás gondolatától – még 35 éves sem volt, amikor *Egyre közelebb* című versében kétségbeesetten panaszkolta: „megyek feléd, halál / s már ki se ejtem nevedet”. De Kosztolányi a betegségtől és az öregedéstől is félt, még azt is kozmikus méretű tragédiává növesztve, hogy olvasószemüveget kényszerült íratni magának. Így 1933 nyarán, amikor egy szilvamagnagyságú, bíborszínű foltot fedezett fel a szájában, érthetően rögtön a legrosszabbra gondolt, ám az első vizsgálatok után azonnal hagyta magát megnyugtatni, s közel egy év telt el, amíg eljutott Európa leghíresebb sugárterápiás intézetébe, a stockholmi Radiumhemetbe.

A Kosztolányi kezeléséről 1998-ban a *Magyar Tudomány* című folyóiratban tanulmányt közlő Gyenes György összegzése szerint a költő szűk két esztendő alatt két, testet-lelket igénybe vevő sugárterápiás kúrán, 19 vérátömlesztésen és kilenc műtéten esett át. E halálos versenyzetű párhuzamosan – s feltehetőleg tőle egyáltalán nem függetlenül – zajlott az 1935 nyarán fellobbant, a megfontolt Kosztolányit végletekig felzaklató szerelmi viszonya Radákovich Máriával, a *Szeptemberi áhítat* című, életigenlő, ám kétségbeesett költemény műzsájával. A vers 1935 októberében a *Nyugatban* jelent meg, hírt adva a költő szerelmes lángolásáról és páni félelméről: „Szép életem, lobogj, lobogj tovább, / cél nélkül, éjen és homályon át. / Állj meg, te óra és dőlj össze, naptár, / te rothadó gondoktól régi magtár.” Említett emlékiratában Kosztolányi felesége nem hallgatja ugyan el a liezont, de azt csupán az 50 éves férfi futó kalandjának állítja be, amelynek éppen az ő nemes, megértő helytállása vetett vége. Ennél árnyaltabban láttatja a helyzetet Vargha Balázs irodalomtörténész, aki 1975-ben közzétette a szerelem dokumentumait, Kosztolányi izzóan füledt leveleit. Ezek közül az utolsó 1936 áprilisában, a végső stádium beállta előtti napokban kelt, s a költő, egy kis haladékos remélve az élettől, azt írta benne már nem is teljesen újdonsült kedvesének, hogy érte „otthonom is elhagyom”. Erre azonban már nem nyílt lehetősége annak a férfinak, aki a mellette a haláláig kitartó feleségétől az utolsó napokban született verstörődékben (önmagáról harmadik személyben szólva) már csak azt kérdezgette: „Miért nem óhajtod, hogy ne is legyen, / miért nem mered kívánni halálát?”

„Megdőbbenve néztük rettenetes és hosszú küzdelmét, melyet szinte mindannyiunk nevében vívott meg” – írta a költőtárs elhunytakor Babits Mihály, nem sejtve, hogy fél év múltán egy röntgenfelvétel már az ő nyelöcsövé-nél mutat ki daganatot, s hogy még Kosztolányinál is keservesebb küzdelem vár rá. Az elkerülhetetlen műtétbe Babits csak hosszú meditálás után egyezett

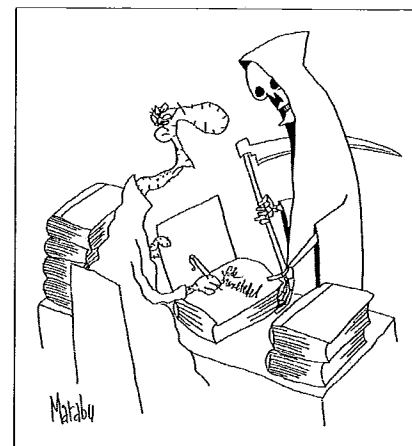
bele. Erről tanúskodik a *Pesti Napló*-ban 1937. augusztus közepén megjelent, *Balázsolás* című verse is. „Szépen könyörgök, segíts rajtam, Szent Balázs! / (...) az orvosok / kése fenyeget, rossz nyakam / fölívni, melyet hajdan olyan megadón / hajtottam gyertyáid közé” – esedezik a 3. században élt, Diocletianus császár által lefejeztetett püspökhöz, aki a legenda szerint megmentett egy gyermeket, akinek halszájka akadt a torkán, s akit ezért a katolikus egyház azóta a torokbajok elleni legfőbb közbenjáró szentként tisztel.

Az ilyen-olyan okok miatt többször elhalasztott operációra 1938 februárjában került sor. A gégemetszés és a légzéskönnyítő ezüstkanül beültetése után Babits elvesztette a hangját; akkori gondolatait s (értelemszerűen féloldalas) „beszélgetéseit” az 1980-ban közreadott, két vastos kötetet megtöltő – az élni akarás és a feladás közötti hányódást regisztráló – füzetek őrizték meg az utókor számára. De ugyanerről tanúskodnak a műtét utáni megrendülés ihlette remekművek, az 1938-as *Jónás könyve*, illetve az 1939-es *Jónás imája*. Ez utóbbi megint csak fohász: „...szólhassak s mint rossz gégéből telik / és ne fáradjak bele estelig / vagy míg az égi és ninivei hatalmak / engedik hogy beszéljek s meg ne haljak.” Az „engedély” 1941. augusztus 5-éig szólt, az 58 éves Babitsból addigra – ahogy Radnóti Miklós a tőle búcsúzó versében fogalmazta – „Csak csont és bőr és fájdalom” maradt.

Alig három év múltán már magának a 35. évébe lépett Radnótinak kellett szembenéznie a halállal, amely nem betegség, hanem társadalmi kór, közvetlenül pedig a harmadszori munkaszolgálatra való behívó formájában jelentkezett. 1944. május 20-án kellett bevonulnia, az előtte való napon vetette papírra a saját sorsa szempontjából is profetikusnak mondható, mostanában kevesebbszer idézett sorokat: „Oly korban éltem én e földön, / mikor az ember úgy elaljasult, / hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra...” A hívő katolikus, ám születése miatt zsidónak tekintett költő féléves kálváriájának s a halállal való mindennapos együttélésének tükrét a munkaszolgálatban írt – az irodalomtörténészek szerint költészete új magaslátát jelentő – versei adják. A kiszolgáltatottságot és az emberi élet elértéktelenedését megtapasztaló költő ezen „élményeit” önti eklogáiba és razglednicáiba (a szerb szó képeslapot jelent), a megformált verseket ceruzával tisztázza be titkon szerzett kis noteszébe.

Legelőször a klasszikussá lett *Hetedik eklogát* („félígáztam cigarettát érzek a számban a csókok / íze helyett és nem jön az álom az enyhétadó, mert / nem tudok én meghalni se, élni se nélküléd immár”), legutoljára pedig a negyedik „képeslapot” („Mellézuhanam, átfordult a teste / s feszes volt már, mint húr, ha pattan. / Tarkölövé. – Így végzed hát te is”). Költött és másolt Radnóti mindaddig, amíg – feltételezhetően november 8-án – a végletekig elcsigázott, „csonttá és bőrré és fájdalommá” aszott költőn (és húsz társán) a Győr melletti Abdán magyar honvéd őrkatonák be nem teljesítették a végzetet. A Radnóti tetemével együtt elföldelt „bori notesz” azonban végül is előkerült, s eljutott utókori olvasóhoz.

A halál közelsége nyitotta meg a 2000-ben elhunyt Petri György új, nagy költői korszakát is. Legalábbis így látta ezt a nekrológszerző Radnóti Sándor esztéta, aki még azt az első hallásra mehökkentő állítást is tette, hogy Petrit „valósággal felvillanyozta” az, hogy halálra ítéletével új költői témája akadt. Kétségtelen, a magyar szamizdat emblematisztikus – s a magyar irodalom egyik legszókimondóbb – poétája nem sokat teketóriázott, amikor orvosai közölték vele a diagnózist, kürtölte menten világgá: „Garatrákom van nyirokcsomó-át-tétellel.” Ezt *Az utókornak nem üzenek semmit* című, 1999-es interjúban mondta a költő biográfusának, Keresztury Tibornak, majd saját tapasztalatát általánosítva – s a hozzá hasonló betegséget megszenvedő Kosztolányinak és Babitsnak ellentmondva, s talán bízva is az orvostudomány fájdalomcsillapítás terén elért eredményeiben – kifejtette: „A rákban az a jó, hogy miközben tudod, hogy nem sokáig fogsz élni, ebből semmit nem érzel.”

Marabu karikatúrája

De nem csupán prózában adott bájáról hírt, hanem versben is: „Meg fogok halni (...) / S ez olyan könnyű szédülettel tölt el, / mint ifjú koromban – kezdő dohányost – / az erkélyen reg-

gelente leszívott / első néhány slukk.” Éldeklésnek keresztelve haldoklását Petri 1999 közepétől a *Holmi* folyóiratban és az *Élet és Irodalom* hetilapban adta közre a „dal végéről” szóló „vidor” sorait, amelyekben nem mulasztotta el az itt maradónak címzett fricskákat: „Nos, ezt nem hagyom ki, / drága barátaim, hogy még egy kicsit / nyomasszalak benneteket, igyekszem minél több orvosi részlettel szolgálni / szerintem így fair a play (...) Szeretném, / ha életem és művemet úgy értékelnétek, / mint egy igazán jól kiöltött bohóctréfát.”

Halálosan komoly „bohóctréfával”, egy színpadi tragédiával búcsúzott el 1979 júniusában az élettől a leginkább az egyperces novelláiról ismert Örkény István. Hat héttel korábban összeroppant a csigolyája. Az embertelen fájdalom a gyors műtét még enyhített, ám ettől még gyógyíthatatlan maradt. A róla írt nekrológok felemlegették, hogy menthetetlenségével nem volt tisztában. Ez azonban nehezen képzelhető el arról az íróról, aki utolsó napjaiban minden munkára fordítható percet kihasználva, mert írni már nem tudott, feleségének, Radnóti Zsuzsának (a *Vígcsínház* dramaturgjának) diktálta és diktálta *Forgatókönyv* című darabjának befejező sorait és az előző színekben végrehajtandó kisebb-nagyobb módosításokat. Pénteken a feleség kitette – az író által „élete legjelentősebb” műveként aposztrofált – dráma vé-

gére a pontot. Szombaton Örkény elvesztette az eszméletét, vasárnap, nem térve magához, meghalt. Pontosan úgy ment el, ahogy azt egy három évvel korábbi kisregényének nagyra törő filmrendező főhőse elvárta volna: „egyszerűen, de mégis életszerűen és látványosan”. A 1970-es években tabu- és szentségtörőnek számító, *Rózsakiállítás* című kötetében Örkény ugyanis a meghalással játszadozott, s az abszurditásig csavarta azt az ötletét, hogy három gyógyíthatatlan beteg az utódaiknak juttatott „meglehetősen” tiszteletdíjért a kamera előtt lehelné ki a lelkét.

„Milyen megnyugtató lenne együtt, egyszerre meghalni” – ábrándozott naplójában a 20. századdal egyidős Márai Sándor az 1980-as évek közepén a kaliforniai San Diegóban. Ekkor felesége, Lola több hónapja feküdt már, magáról mit sem tudva a kórházi ágyon, s Márai megint csak naplójának vallotta meg, ha otthon lenne, „végeznék mindkettőnkkel”. Lola 1986 januárjában meghalt, a gyors egymásutánban két öccsét is elvesztő agg írón pedig – mint feljegyezte – „kóros eltűnési viselkedés” hatalmasodott el. A naplóíró Márai bejegyzéseiből pontosan nyomon követhető, miként határozta el, hogy ő nem kerül az „émelyítő gyógyászok” keze közé. Közvetlenül felesége halála után, 1986. február 18-án pisztolyt vásárolt a város fegyverkereskedőjénél („hónapok óta először érzek megnyugvásfélét”), május közepén visszabotorkált a boltba, hogy elmagyaráztassa magának, „hogyan kell a töltényeket elhelyezni a fegyverben”, júniusban lőórákat vett a helybeli rendőrség kiképzőtelepén, novemberben azon aggódott, hogy „elmulasztom megölni magam, mielőtt elkövetkezik a tehetetlenség ideje”. A következő két évben viszont – saját magát is meglepve – azt jegyezte fel: „Semmi halálvágy és semmi halálfélelem nem munkál bennem.” A külvilággal szinte minden kapcsolatot megszakító „vén ember” mind rosszabb, hályog támadta szemmel olvasgatja felesége naplóját, valamint a magyar és a világirodalom klasszikusait, s éppen ezért „sohasem unatkozom”. 1989-ben viszont már csak egyetlen bejegyzés került a naplóba, mégpedig január 15-én: „Itt az ideje.”

És február 21-én a 89 éves Márai főbe lőtte magát.

Idegen tollak

Magyar plágiumtörténetek

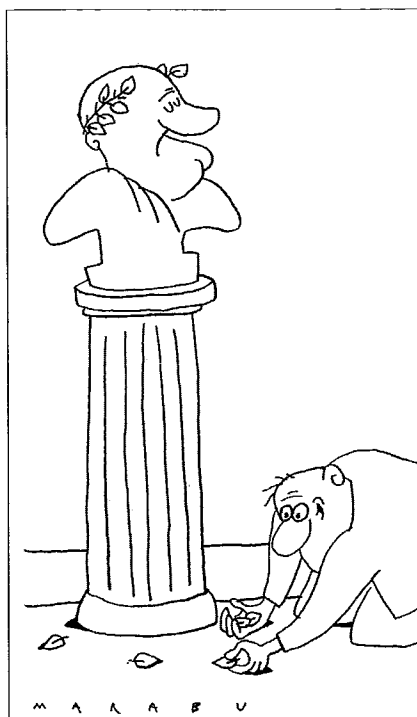
Szokatlan plágiumvita indult el 1994-ben a *Magyar Nemzet* hasábjain. Az Orbán Balázs összes fényképe a Székelyföldről című, számtalan kuriózumot tartalmazó kiadványról írt elismerő méltatások után szinte bombaként robbant a hír: Mészáros József marosvásárhelyi könyvtáros nem kevesebbet állított, mint hogy Orbán Balázs, az egyik legnevesebb erdélyi néprajzkutató fényképhagyatékát a megjelent kötethez bevezető tanulmányt író, elismert erdélyi fotográfus, Erdélyi Lajos család módra szerezte meg tőle, és azt az engedélye nélkül közölte. A plágiumvád tehát érdekes módon nem az volt, hogy Orbán Balázs felvételeit Erdélyi Lajos a sajátjaként hozta nyilvánosságra, hanem hogy közlésükkel „ellopta” Mészáros József elől a publikálás lehetőségét. Az ügy – amelyben arra a kérdésre: lehet-e egy meg nem írt könyvet ellopni, feltehetőleg a bíróságnak kell válaszolnia – arra is alkalmas, hogy ilusztrálja, alkalmanként milyen bonyolult is lehet a plágium, ez az alig két évszázados múltra visszatekintő fogalom, amely a művészetek évszázados gyakorlatában bocsánatos bűnnek számított.

A 18–19. századtól viszont már igazi botránykő: az első magyarországi, a nyilvánosság előtt lefolytatott plágiumvita 1826-ban volt. Történt pedig, hogy a *Himnusz* költője, Kölcsey Ferenc lefordította az *Iliász* első három énekét, s a kéziratot megküldte Kazinczy Ferencnek. Kazinczy azt nyomban odaadta a teljes Homérosz-eposz lefordításával foglalatosskódó Vályi Nagy Ferencnek, aki a munkából sok mindent „adoptált”. A kibontakozó vitában Kazinczy az *Élet és Literatura* hasábjain azzal mentegette a Kölcsey számos sorát a saját neve alatt közreadó fordítót: „Vályi Nagy annyira érzé a Kölcsey dolgozása érdemét, hogy a maga fordítását Kölcseynek feláldozta, s később volt nem a magáét adni, csakhogy Homérral jobban adhassa.”

A fordításokkal egyébként azóta is sok a kalamajka, de Babits Mihály mindenesetre láthatóan tanult a múlt századi esetből: amikor hozzáfogott Dante *Isteni színjátékának* magyarra ültetéséhez, a sok száz sorból sok tizedet a fordítóelőd, a mára méltatlanul elfeledett költő, Szász Károly munkájából emelt át, ám ezt a mű előszavában nyíltan vállalta is. Mint ahogy az immár félklasszikusként számon tartott költő, Vas István sem restellte Heltai Jenő rímeit gyakorta használni Molière-átültetései során. Egyébként, ha már rimekről és Vas Istvánról esik szó, talán nem érdektelen újolag megemlíteni, hogy az „az ám, hazám!” versrím – ellentétben a közvélekedéssel – nem József Attila találmánya. Az 1937-es *Születésnapomra* című versben elhíresült rímet Vas István már a két évvel korábban írt, *Levél a szabadságról* című költe-

ményében használta: „Nekem is ínt a szabadság, végre, barátom, az ám,/ Munkátlanság, szellemem üdve, valódi hazám.”

Mindezt azért is érdemes feleleveníteni, mert verssorok, rímek esetében nagyon nehéz kimondani azt, hogy valamely költő tudatosan plagizált, hiszen a szavakkal játszó, azokat minduntalan forgató elmék igen könnyen juthatnak azonos szóvégződésekre, rímpárokra a hangulatukban gyökeresen eltérő lírai műveikben. Igaz, teljes versek eltulajdonítására is volt példa, ezeket többnyire

Marabu karikatúrája

a Parnasszust ostromló ifjú titánok követték el, egyúttal egyszer s mindenkorra kiiktatva magukat a költők asztaltársaságából. Akad persze véletlenül elkövetett kölcsönvétel is. 1976 áprilisában, a költészet napján Tamkó Sirató Károly is új verssel jelentkezett. Napokkal később barátja, költőtársa, Lator László szelíden figyelmeztethette: *A zsenge fa* című vers – enyhén szólva – nem önálló alkotás. Tamkó azonnal bocsánatot kért, s egy rövid közleményben tudtul adta: „Sajnálatos feledékenységem folytán elmaradt az egykori dedikáció, amit most pótllok: Lator Lászlónak, azonos élményünk emlékéül, szeretettel.” Ezzel a lovagiasság szabályai szerint le is zárult a plágiumocsk. Diszkréten, mert az egykori olvasó e megfogalmazásból nemigen érthette, hogy mi szükség volt az idézett kiegészítő közleményre. A választ ugyanis az igazi, kevesek számára ismert dedikáció szövege adja meg: „Fényképezte, vágta, illesztette, ragasztotta, (12/2

arányban) írta és gépelte a *Fa a sziklafalon* című feledhetetlen vers hatása alatt, és költőjének, Lator Lászlónak baráti nagyrabecsüléssel átnyújtotta: Tamkó Sirató Károly.” A dolog szelíd pikantériája: még a háború előtt éppen Tamkó Sirató volt, aki olyannyira sikerrel hívta perre a *Kazohinia* című, talán az első fantasztikus irodalmi regény szerzőjét, Szathmári Sándort, hogy az neki, mint „ötletadónak” kénytelen volt a szerzői honoráriumából néhány százalékot átengedni.

A magyar irodalomtörténet jó néhány nevezetes magyarországi plágiumügyet jegyzett fel, ám az kétségtől megállapítható, hogy bár gyakorta vádoltak plágiummal mára klasszikussá lett írókat, nemigen akadt köztük, aki-

re rábizonyult, hogy valóban elorozta volna vádlója szellemi alkotását. Az 1930-as évek ismert írójának, Kodolányi Jánosnak a *Földindulás* című 1939-es – a szerző önmeghatározása szerint: „nemzeti-népi” – darabja is plágiumgyanúba keveredett. Kodolányit a színházi bemutató előtt egy bizonyos Erdős László – ugyancsak Kodolányi, egyébként helytállóan bizonyult meghatározása szerint: műkedvelő – színműíró citálta bíróság elé. A sok-sok hónapig elhúzódó per s a közben enyhén szólva is ízléstelen sajtópolemia végén Kodolányit végül jogerősen – és jogosan – felmentették a plágium vádjáról. Az már más lapra tartozik, hogy a sértett Kodolányi néhány évvel később, 1944-ben az *Esti beszélgetés* című – a *Magyar Élet* kiadásában megjelent – kötetében úgy értékelte a történeteket, hogy ellene valójában a „nemzetidegen zsidóság” lépett fel, s azok voltak a „nyilvánvalóan magyarok”, akik a per során mellé álltak.

Nélkülözte az effajta politikai „bukét” Tamási Áron esete az 1930-as évek elején. Tőle az átütő sikerű *Ábel a rengetegben* című könyvének szerzői jogait vitatta el egy hargitai erdőpásztor, bizonyos Ladó Laji. A váratlan novellacsattanóval végződött affér hátterét a költő Dsida Jenő örökölte meg. Eszerint az *Ábel* megjelenése előtt két évvel Tamási a nép egyszerű fiában, az ízes nyelven s fordulatosan beszélő Ladó Lajiban felfedezte a szunnyadó író, és rábeszélte, ugyan írna már le a történeteit. Az „ákombakom szarkaláb betűikkel” telerótt füzetet aztán Tamási formába öntötte, s a *Kicsi erdőőr feljegyzéseiből* című novellafüzér Ladó Laji neve alatt, Tamási szép ajánló soraival meg is jelent. Lajink ettől egy csapásra írónak képzelte magát, s mikor az Ábel-ciklus első kötete megjelent, ő azonmód magának vindikálta a szellemi szerzőséget. Az irodalmi közéletnek hetekig témát adó szóbeszéd csak akkor ült el, amikor Dsida rájött arra, hogy a „huncut góbénak” már évekkel előbb sikerült becsapnia felfedezőjét: a feljegyzések – szerinte – „egyetlen valóban figyelemreméltó része” szó szerinti idézet egy Erdélyben nemigen ismert Szép Ernő-versből. Tamásinak tehát irodalmi „bűne” legfeljebb annyi volt, hogy ő maga nem vette észre: voltaképp Szép Ernő versét székelyesítette...

Az 1956 utáni magyar irodalmi életnek minden bizonnyal a legemlékezetesebb plágiuma 1974-ben esett meg, bár a botrányról – a kor szokásainak megfelelően – a nyilvánosságot igen hézagosan tájékoztatták. Történt, hogy a *Tiszatáj* 1974. októberi számában a tapasztalatlannak akkor már aligha nevezhető író, kritikus Sükösd Mihály *Háry a körletben* címmel egy tragikomédia első felvonását adta közre. Öt hónappal később az írószövetség főtítkárhelyettese, Garai Gábor levelet kapott Kolozsvárról, amelyben az azóta elhunyt Deák Tamás író arról tájékoztatta, hogy a szóban forgó színdarabrészlet nem egyéb, mint az ő 1968-ban pályadíjat nyert és először a *Korunk* 1968. decemberi számában közölt, *A hadgyakorlat* című darabjának némileg módosított első felvonása. A szerző arról is beszámolt Garainak, hogy immár rendelkezésére áll Cselényi Lászlónak e tárgyban írt, s az ő igazát bizonyító szö-

veg-összehasonlító tanulmánya. „Alapos megfontolás után, be kellett látnom – írta levelében Deák Tamás –, hogy plágiumper megindítása vagy az ügynek a romániai sajtóban való feltárása olyan következményekkel járna, melyek sem az országaink, sem az irodalmainak számára nem lennének kívánatosak.” Az írószövetségtől viszont azt kérte, hogy a kínos ügy legalább a hazai nyilvánosság előtt tisztáztassék, úgy, hogy a szóban forgó tanulmányt tegyék közzé a plágiumnak helyt adó folyóiratban.

Bár e levél és a bitorlás híre elég gyorsan elterjedt, az amúgy is csak a sorok közötti olvasásra szoktatott nagyközönség legfeljebb az *Élet és Irodalom* 1975. április 26-i számából, éspedig Sükösd Mihály rövid nyilatkozatából értesülhetett arról, hogy valaki olyan magánleveleket és dolgozatokat juttat el a szerkesztőségekhez, barátaihoz, amelyekben az ő nevében próbálja tisztázni magát bizonyos plágiumvádak alól, miközben plágiumvádat emel. A nyilatkozat mögé biggyesztett szerkesztőségi megjegyzés pedig csak annyit segített a megértésben, hogy jelezte, plágiumügyben folyik valamifajta vizsgálat – de hogy miért, s hogy kik a szereplők, ez továbbra sem derült ki. További információmorzsákra az év szeptemberéig kellett várniuk az olvasóknak. Az összesen tíz soros ÉS-közleményből aztán megtudhatták: „A Hány a körletben címmel megjelent drámatörredék néhány részlete – mint ez a szöveg-összeolvasásból kiderült – Deák Tamás kolozsvári szerző első ízben 1968-ban közzétett, *A hadgyakorlat* című műve figyelembevételével keletkezett.” E közleményből azonban valahogy kifelejtődött a „figyelembe vevő” Sükösd neve. A *Tiszatáj* aztán novemberben egy rövid kommentárban nevén nevezte ugyan a plagizátort, de a meglöpött Deák Tamásnak igazi elégtételt soha nem nyújtó ügy végére azóta sem került pont. Bár – mint azt Tölcsváry-Tölg János olvasói levelében a HVG-val tudatta – az erdélyi író állítólag azért állt el az ügy bírósági útra terelésétől, mert cserébe végre elérte, amit addig nem: a Kriterionnál megjelent könyveit átvette hazai terjesztésre az Állami Könyvterjesztő Vállalat, és nagy sietve előkészítették egy hazai kötete kiadását is.

Szemelvények a két mű felvonásvégéből

Deák Tamás: *A hadgyakorlat* (1968)

ZÉNÓ: Nos, Gábiel?

GÁBRIEL: Itt a táborban, úgy látszik valóban győzött... Zénó.

ZÉNÓ: A győzelem villámgyorsan terjed.

GÁBRIEL: Ha meg nem akadályozzák. (Feláll.)

ZÉNÓ: Hova-hova? Csak nem megakadályozni?

GÁBRIEL: De bizony, igen. Eszmecserénk további folytatásának semmi értelme.

(Zénó indulót játszik szájharmonikáján. Belép az Őr.)

ZÉNÓ: Kérlek, fiam, vezesd az urat a szomszéd helyiségbe és kezeld a szokott módon.

ŐR: Igenis, ezredes úr. (Megragadja Gábrielt.)

GÁBRIEL: Mit jelentsen ez? Nyers erőszak?

ZÉNÓ (derülten): Ha egyszer kényszerít rá! Sajnos, mindenféle erőszak előbb-utóbb eldurvul. Indulás!

(Az Őr kivonszolja a dulakodó Gábrielt.)

ZÉNÓ: Huszonötöt fiam, huszonötöt! De csak a fenekére.

(Hallatszanak a korbácsütések, miközben Zénó ismét fújni kezdi a szájharmonikáját.)

Sükösd Mihály: *Hány a körletben* (1974)

DIÁK: Úgy látszik, a körletben valóban győzött, ezredes.

CSONGOR: A győzelem, mint a történelemből tanultuk, sebesen terjed.

DIÁK: Ha meg nem akadályozzák. (Elfordul, kifelé indul.)

CSONGOR: Hová-hová, államminiszter? Csak nem megakadályozni?

DIÁK (hivatalosan): Értesíteni kívánom őfelsége kormányát a körletben bekövetkezett fejleményekről.

CSONGOR (derűsen): Ugyan már. Miként kívánná értesíteni?

DIÁK: Felkérem ezredes urat, biztosítsa, hogy a helikopterem tizenöt percen belül indulásra kész legyen.

CSONGOR (sajnálkozva): Az államminiszteri helikoptert képtelenség menetkész állapotba hozni.

(Indulót fúj az egyik furulyán. Belép Hány, mint szárnysegéd.)

HÁRY: Parancsára, ezredes úr.

CSONGOR: Vezesd az államminiszter urat a fenyítőszobába, és fenyítsd meg első fokon.

HÁRY: Parancsára, ezredes úr. (Karon ragadja a Diákot.)

DIÁK: Mi ez? Erőszak?

CSONGOR: Ez még az erőszak első, szelíd fokozata.

DIÁK: Én a kormányt képviselem! Amit velem tesz, őfelségével és kormányával teszi.

CSONGOR: Nagy tévedés. Maga csak önmagát képviseli, azon egyszerű okból, hogy egyedül maga van a körletben. Látja, hová vezet a meggondolatlan többes szám. Vigyed!

(Hány kivonszolja a Diákot.)

CSONGOR: Huszonötöt, fiam, egyelőre huszonötöt.

(Felhangzanak a korbácsütések, a Diák jajgat. Csongor kényelmesen helyet foglal, tölt egy pohárral, gondosan kiválaszt egy furulyát, játszani kezd.)

Kit tolláról, kit pennájáról

Íróői körök

„Maga kell nekem, Gian Niavala. (...) Az én feneketlen, asszonyi vérségemnek kell maga. És én bele akarok nézni az Életbe, belebőgni, belenyőszörögni az én erős, virágzó testemmel. Az én erős, virágzó testemet ünnepelem én magában...” A két háború között viharos irodalmi, majd később mindinkább „csak” olvasói sikereket arató Erdős Renée-t parodizálta ekképpen Karinthy Frigyes az *Így írtok ti* című örökérvényűjében. Pamfletnek is beillő „karikatúrája” egyúttal persze a literatúrából mind jelentősebb részt elhódító „női irodalom” csipkelődő gúnyrajza is volt.

A Karinthy korabeli szerkesztő urak kirekesztő szigora miatt a „magas művészet” panteonjába be nem eresztett hölgyek 1927 januárjában úgy érezték, nincs más választásuk, meg kell alapítsák az első magyar, tisztán hölgyeket tömörítő irodalmi egyletet, a Magyar Íróők Körét. Az alapító tagok között volt a már említett Erdős Renée mellett a korszak felkapott bestseller-szerzője, Kosáryné Réz Lola (egyébként a történész-akadémikus Kosáry Domokos mamája), a Cilike-leányregényeivel elhíresült Tutsek Anna, de a „Ne lőj, fiam, mert én is ott leszek” refrénje okán utóbb egyverses mozgalmi költőnévé süllyesztett, ennél azért jobb irodalmi emlékezetre érdemes Várnai Zseni is. Az íróők szellemi és szociális érdekvédelmét célul tűző irodalmi társaság egykoron sokfrontos küzdelmet vívott, hiszen az „íróférfiak”, illetve „kritikusférfiak” mellett meg kellett küzdeniük a *Nyugat* című folyóirat ellenében még 1923-ban életre hívott *Napkelet* című lap – Tormay Cécile nevével fémjelzett, „konzervatív”, a család szentségét hirdető – politikai, ám egyben irodalmi irányzattal is.

A női írók érdekvédelmi szervezkedését mindenképp indokolta, hogy a két világháború közötti évtizedekben újra lángra kapott egy, már akkor is évszázados irodalmi vita. Hiába születtek olyan hangos – sőt még pénzt is hozó – sikerek, mint például amilyen a már említetteken túl a *Fekete vőlegények* volt Gulácsy Iréntől vagy Földes Jolán tucatnyi nyelvre lefordított regénye, a *Halászó macska utcája*, nem egy neves esztéta még mindig azon tusakodott: van-e a nőknek egyáltalán helyük az irodalomban, s ha igen, hol?

Ez utóbbi kérdésre válaszolva a már említett „napkeletiek” az „egészséges erkölcsű, családközpontú keresztény magyar nő ideálját” megéneklő szerzőket – elsősorban is Tormay Cécile-t – favorizálták, a „nyugatosok” viszont az új szint, az emancipált életérzést hozó nőírókat köszöntötték. Érdekes mód azonban közös volt bennük, hogy – talán észre sem véve – mindeközben a két irányzat egyaránt a külön női és férfi irodalom mellett tört lándzsát. Móricz

Zsigmond például Kaffka Margit *Színek és évek* című regényén lelkesedve előbb – némi önkritikával – elismeri ugyan, hogy „az életnek írásban való kiélése éppen úgy lehet asszonyi lehetőség, mint férfiúi”, majd ugyanebben a kritikájában kijelenti: végre megérezte „a belső létfélséget a férfi és a nő író közt”. Csak kevés olyan vitázó akadt, az is főként nők közül, mint a visszatérően „férfiasan nőies lírikusként” jellemzett költőnő, Török Sophie (Babits Mihály felesége), aki egy 1932-es, a nőírók témájához kapcsolódó írásában az egy és oszthatatlan irodalomról beszélt: „Amíg elfogadjuk vagy éppen elvárjuk a »fórt« mint nemünknek járó jogos könnyítést, addig »íróők« maradunk, kirekesztett kaszt, s holt ág az irodalom folyamában.”

A vitázók érvelése ekkor már legalább megengedő volt, nem úgy, mint egy 1858-ban kirobbant s öt éven át zajló ugyancsak magyarországi disputa fő hangadójáé. A később már megfellebbezhetetlen tekintélyű kritikus, Gyulai Pál az azóta feledésbe merült Majthényi Flóra első verseskötetének, illetve az Andersen meséit magyarra fordító Szendrey Júlia – nem melleleg: Petőfi Sándor özvegye – munkájának bírálata ürügyén jócskán leszedte a keresztvizet az írással próbálkozó női személyekről. Gyulai borzadva kérdezte olvasóitól: „Mi egyéb az íróőség, mint be nem vallott, eltakart, félbe-szerbe alkalmazott emancipáció, e bohó és bűnös tan, mely senkit se tenne oly szerencsétlenné, mint éppen a nőt, akinek sorsán javítani akar?” S bár szabályt erősítő kivételként elismerte, hogy az emancipáció ősanjaként emlegetett – egyébként férfinéven publikáló – George Sand francia íróőben „minden megvan, ami írótt nagygyá tehet”, rögvest félre is söpörte pillanatnyi ellágyulását, mondván, Sandnak mégiscsak van „egy hibája, hogy nő, ami pedig megtöri a szárnyait (...) jellemfestéseiben a mélység, igazság és erő mellett annyi a felület, üresség és gyöngeség, hogy alig lehetne megfognunk, ha nem tudnók, hogy nőnél ez másképp nem lehet”. A kiegyezést megelőző évek irodalmi vitájában – mint az Fábri Anna művelődéstörténész 1997-ben megjelent, *A szép tiltott táj felé* című, 51 jószerével elfelejtett nőíró portréját felrajzoló könyvéből is nyomon követhető – látszólag temérdek szempont, érv hangzott el, Jókai Mór egyenesen az „íróők lovagjaként” védte meg azt a Beniczkyne Bajza Lenkét, akivel viszont a kései utókor minduntalan példálózni szokott, amikor az „elrémisztő női irodalom” meglétét igyekezett igazolni.

Ám hogy Gyulai Pál milyen nagy hatással volt az utókorra, azt talán mi sem jellemzi jobban, mint hogy még 1980-ban is vele birkózott az 1945 utáni irodalom egyik, József Attila- és Kossuth-díjjal méltányolt alkotóművésze, Szabó Magda. Az íróő, aki a nemek szerinti irodalmi csoportosítást „gettósításnak” tartja, *A kritikus kritikája* című esszé tanulmányában nem kevesebbet feltételez – s tegyük hozzá: meggyőzően alá is támaszt –, minthogy a hírhedt tanulmány („öblös rikoltozás”) háttérében valójában csupán a Szendrey Júlia iránti kielégítetlen szerelem állt, amelyet aztán a kritikus a szemérmes, iro-

dalmi babérokra nem törő húggal, Szendrey Máriával kötött házassággal próbált oldani.

A Gyulai Pál alkotta s másfél száz éven átívelő érvrendszer, „a fallokratikus szemléletmód”, ha rejtetten is, ha a nyílt elutasítás helyett immár vállveregető elismerésként fogalmazódik is meg, de voltaképp mind a mai napig jelen van a férfiak uralta irodalomtörténet-írásban – állítja Kádár Judit irodalomtörténész, aki 1997-ben a *Kritika* című folyóiratban szorgalmazta a főleg az 1945 előtti magyar irodalomtörténet helyrehozókéntését, a női alkotók munkásságukkal kiérdemelt helyeinek kijelölését. Gyulai Pál nézetei, úgy tetszik, olyan hatással voltak az utókorra, hogy mostanra is maradt még „rehabilitálni” való. Kádár Judit mindazonáltal – higgadtságát igazolandó – ugyanezen cikkében hangsúlyosan óvta nemtársait „a manapság oly népszerű feminista áramlatok különféle elméleteinek kritikátlan átvételétől” is.

Ez a veszély azonban, úgy tűnik, a magyar irodalmat mostanság kevésbé fenyegeti. Egy 1995-ös – az azóta megszűnt *Respublika* című lapban megjelent – körkérdés válaszai ugyanis inkább azt a benyomást erősítik, hogy a kortárs író- és költőnők többnyire osztják a talán legelismertebb kor- és nemtársuk, Szabó Magda véleményét, aki „dramaturgiai álproblémának” tekinti azt a kérdést, vajon megkülönböztethetők-e az írások a szerzők neme szerint. Mert-hogy – vélekedik a regényei főhőséül többnyire nőket választó szerző – „egy jó író a világon mindent tud ábrázolni”.

Látszólag nem tér el ettől Gergely Ágnes költő véleménye sem, bár ő például az „írónő” titulust már nem holmi reflexszerűen rögzült csökevénynek, hanem egyenesen diszkriminatívnak érzi. Sőt eljut annak kimondásáig is, hogy női mivolta igenis „egy tapasztalattal többet jelent”. Vagyis – megfogalmazása szerint – ez a tapasztalati többlet arra „képesíti”, hogy a nagy példaképhez, a századforduló korszakos alkotójához, Virginia Woolfhoz hasonlóan „másképp legyen érzékeny, mint egy férfi”. Mert – folytatja Gergely Ágnes – ahogy az angol előd(nő) a „villódzó élményeket, szagokat, ízeket, a szerelem emelkedettségét, a mindennapok járdaél szagát megragadja – az nőre vall”. Az ily módon megszólaló alkotói öntudat mögött a hetvenes években újjáéledő irodalmi feminizmus érvrendszerét is sejthetjük.

Az akkori nagy amerikai és nyugat-európai nekibuzdulás mibenlétéről 1995-ben, kissé megkésve, magyarul is hírt adott a *Helikon* című irodalomtudományi szemle tematikus száma. Az összeállítás talán legfigyelemreméltóbb tanulmánya az amerikai Elaine Showalteré. A „mérésékelt feminista-ként” jellemzett irodalomtörténészt úgy tartják számon, mint „az első átfogó, a nőírók esztétikai nézeteit is feldolgozó”, a pszichológia és a szociológia módszereivel is élő irodalomtudóst. Showalter mindenestre a felsoroltakkal felvértezve azt igyekezett bebizonyítani: igenis „létezik egy generációnkon át ismétlődő sémák, témák, problémák és képek folytonosságával jellemezhető női irodalmi hagyomány”. Az általa „günokritikának” keresztelt

irodalomtudományi irányzat művelői a hatvanas évek vége óta biológiai, nyelvészeti, pszichoanalitikai és kulturális különbségek alapján próbálták nemileg specifikus áramlatokra osztani az irodalmat.

A vizsgálódások során sok egyéb mellett sor került például a kortárs férfi és nő szerzők által papírra vetett szövegek nyelvezetének úgynevezett „kvantitatív elemzésére”. Ennek során számítógépbe tápláltak sok tízezer oldalnyi szépirodalmat, majd megszámozták, hányszor használtak a nők és hányszor a férfiak egy-egy szót, kifejezést. Az irodalomtörténész-nő mindazonáltal utóbb maga hívta fel a figyelmet arra, hogy ez a fajta számolósdi „a szavakat jelentésüktől és céljaiktól elszakítva kezeli”, s mint ilyen, félrevezető eredményekre vezethet. Idézett, 1985-ös írásának végén pedig – jó két évtized távlatából – arra a következtetésre jut, hogy a hatalmas szellemi energiákat megmozgató feminista irodalomtudomány sok „érdemleges tudást” halmazott ugyan fel, miközben „a nőírók a korábbiaknál sokkal inkább a figyelem központjába kerültek”, mégis be kell látnia, hogy „a célt illetően” tévedett: a női irodalom „a különbség lármas és izgalmasan nyugtalanító vadona”. Természetesen éppúgy, mint a férfiaké.

A kérdés azonban sokakat továbbra sem hagy nyugton: vajon lehetséges-e bármilyen tartalmi vagy formai elem alapján kétséget kizáróan megállapítani, hogy az írásmű férfi avagy nő tollából származik. Ehhez szolgálhat érdekes adalékul egy bizonyos Ellis Bell nevű úr 1847-ben Angliában napvilágot látott, utóbb a modern irodalom egyik előfutárának is tekintett, *Üvöltő szelek* című regénye. A könyvet első kritikussai szinte egyöntetűen „politikailag és morálisan veszélyes műnek” nevezték. Azt viszont fel sem tételezték, hogy szerzője, mint nem sokkal később kiderült, az álnéven jelentkező Emily Brontë, valójában nő. Ezek után viszont aligha tekinthető fairnek, hogy a bírálók, ennek hírére véve, korábbi kétségtelen fenntartásaikat immár a szerző női mivoltával magyarázva fejlesztették tovább.

Kádár Judit egyebek mellett ezzel a példával támasztja alá azt az állítást, miszerint magából az írás szövegéből, minőségéből, témájából ritkán következtethető ki egyértelműen az alkotó neme. Szerinte a „női irodalom” meghatározás – s nem csupán Magyarországon – a kirekesztő férfiaktól ered. Az ennek nyomán „működő” kirekesztés eredményezhette, hogy a nők a „magas kultúrának” nem számító gyermek- és lektúrirodalomba kényszerülve ott legalábbis egyenrangúak, ha éppenséggel nem dominálnak. Bár alighanem túlzás lenne a folyamat kizárólagos okának ezt jelölni meg, kétségtelen, hogy Nyugaton Courths-Mahler-től Margaret Mitchellen át Agatha Christie-ig s idehaza a már említettekén túl mondjuk a Vavyan Fable név mögé rejtőzködő mai sztárig, Molnár Éva-ig a hölgyek jelentős olvasótáborral kárpótolják magukat a száműzetésük színhelyéül kijelölt irodalom-melléki tájakon.

Hogy a téma levehetetlen a napirendről, bizonyítja Forgács Zsuzsa *Talált nő* című, 1997-ben megjelent s rögvést túlságosan „szabadszájúnak” aposzt-

rofált novellafüzére is. Ennek kapcsán egy kritikus például „roppant fontos adottságnak” nevezte, hogy a szerzőnő „a női vágy-, gondolkodás-, viselkedés- és fantáziavilág körében forog...”

Réz Pál, az irodalmi emancipációban élen járó *Holmi* főszerkesztője eredendően azon a véleményen van, hogy a valóban jó irodalom „nem nélküli”. Az „átjárhatóságot”, a nemek felcserélhetőségét szerinte a „személyisége ormóttan sárcipőjéből” kibújó Weöres Sándornak az általa megalkotott 19. századi költőnőbe, *Psyché*-be való pazar sikerű „beköltözése” bizonyítja minden-nél jobban. És még minden bizonnyal az is, hogy Weörest követő férfírók sem áttallanak olykor „álnői” irodalommal kísérletezni, miként tette azt a nyolcvanas évek elején a *Tizenkét hatyú* című kötetével a Csokonai Lili név mögé rejtőzködő Esterházy Péter.

De hát ha férfírók is „utánozzák”, akkor most létezik-e, vagy sem a „női-es” irodalom? A HVG kérdésére az „egységesirodalom-párti” Réz Pál annyit azért megkockáztat, hogy „valamifajta jellegzetességeik” talán mégiscsak vannak a nők által papírra vetett alkotásoknak. „Ám ezeket – mondja – inkább csak megérezni, mintsem szabályokba foglalni lehet.” Hiszen mindegyik megállapításra kapásból említhető olyan ellenpélda, mint amilyen szerinte Nemes Nagy Ágnes költőnő életműve is, az ugyanis – pusztán a műveket tekintve – aligha lehetne a szerző neme szerint bárhova is sorolható. Viszont például az angol Jane Austen regényei „a nőírók aprólékos részletek iránti fokozottabb fogékonyságáról vallottakat” erősíthetik meg, míg az említett múlt századi George Sand művei „a férfiaknál erőteljesebb érzelmi és szociális elkötelezettséget”, Kaffka Margit írásai pedig néha „a konstrukciós építkezés esetlegességeit” juttathatják az olvasó eszébe. A szerkesztő az általa napjaink egyik legjobb költőnőjének tartott Rakovszky Zsuzsa alkalmi témaválasztásait (menstruáció, szülés) – illetve e specifikus témák megközelítési módját – is olyan, „pontosan meghatározhatatlan valaminek” tekinti, ami nagy óvatossággal és igen sok feltételes móddal akár a gyengébb nem irodalmi különbözőségeként is értékelhető. „Persze mindezt csak annyira lehet komolyan venni – relativizálja szavait –, mint a »nemzetkarakterológiát«, ami szerint van például franciás könnyedség, skót zsugoriság, angol hűvös-ség, zsidó csavaroseszűség avagy magyar virtus...”

NEVEK ÖRVÉN

Tilos sorok

A botrányos Babits

„Istenkáromlással vádolnak – az ügyészség a Nyugat múlt számában a Fortissimo címen megjelent versemet elkoboztatta: s bűnvádi eljárást indított ellenem, ezzel kompromittált a közönség előtt is, és megfosztott egyúttal a legjobb védelemtől – mert a legjobb védelem volna ide nyomtatni az inkriminált verset: ez tisztává tenne egyszeriben minden intelligens ember szemében.” 1917 márciusának első napjaiban vetette papírra e sorokat az inkriminált vers költője, Babits Mihály, mintegy készülve az előtte álló bírósági procedúrára. A vizsgálóbírónak nevezett cenzor döntését ugyanis a vádtanács (a mai ügyészség elődje) helybenhagyta, így a folyóiratot újra kellett nyomni, s a *Nyugat* az évi 5. számának két oldala – szelíd jelzéseként – üresen maradt.

A *Fortissimo* című versben – mint az Téglás János irodalomtörténésznek egy 1995-ben megjelent dokumentum-összeállításából tudható – Margalits vizsgálóbíró egyebek mellett azt kifogásolta, hogy a költő Istent „süketnek” merészelt nevezni, sőt, azzal is fenyegette, hogy akár az istenkáromlástól sem retten vissza, amennyiben az „ima és a sírás hasztalan” marad. „Abban rejlik éppen az ily eljárás kegyetlensége, hogy homályban hagyja a művet, melyet meggyanúsít” – folytatja költő az „ügyel” kapcsolatos eszmefuttatását, melyről az irodalomtörténet máig nem tudta kideríteni, hogy Babits felolvasta-e a bíróság előtt az *Istenkáromlás* címet viselő s nyomtatásban csak 1973-ban megjelent esszéjét, vagy sem. Az viszont tény, hogy „az elefántcsonttorony” költőjének aposztrofált Babitsnak életében is, halála után is minduntalan meggyűlt a baja a mindenkori hatalmakkal.

Bár a *Fortissimo* volt az első betiltott Babits-mű, a költő két évvel korábban, 1915-ben már megtapasztalhatta a hatalom nem éppen kesztyűs kezét. Történt, hogy a századforduló felkent irodalmi pápája, a *Budapesti Hírlap* főszerkesztője, Rákosi Jenő – Dunántúli szerzői néven – valóságos sajtóhadjáratot indított ellene, mivel Babits az akkor még töretlen háborús lelkesültség közepette képes volt azt írni, hogy kedvesének kisujjáért szívesebben áldozná föl

„a lobogó vért, mint száz királyért, lobogóért”. S mert az egyébként parlamenti képviselő Rákosi keze messzire elért, a *Játszottam a kezével* címet viselő szerelmes vers inkriminált sorai végül is Babits tanári állásába kerültek.

A már említett 1917-es *Fortissimo*-val nem értek véget az immár „botrányos” Babits megpróbáltatásai: a vers az őszirózsás forradalom idején, 1918 novemberében és decemberében – egyfajta jóvátételként – kétszer is nyomdafestéket látott. Ezzel viszont mindjárt alapjául is szolgált a Babits ellen 1920-ban a „proletárdiktatúra alatt tanúsított magatartása” miatt indított vizsgálatnak. Az ennek során a toloncházát is megjárta katedrájától ismételtlen megfosztott költővel kapcsolatos „bajok” azonban még ezzel sem szűntek meg. Alig egy esztendővel később „erkölcstelenségi” alapon akadt meg rajta az ez ügyben magukat illetékeseknek találók szeme. Az állását veszített, megélhetési gondokkal küszködő Babits ugyanis volt olyan bátor – vagy inkább botor –, hogy „az irodalom történetének komoly kutatói számára” a bécsi *Hellas* kiadónál ötszáz számozott példányban közreadta *Az erotikus világköltészet remekei* alcímű fordításgyűjteményt. A Catullus-, Goethe-, Baudelaire- vagy Verlaine-költeményeket felsorakoztató *Eratót* azonban a közerkölcs védelmére felesküdtött hatóság elkoboztatta.

Ezt követően több mint másfél évtizedig Babits és a hatalom nem zavarta egymás köreit. A konszolidált Horthy-korszakból legfeljebb Babits „öncenzúráját” fedezhették fel az irodalmárok, az 1937-es, első gyűjteményes kiadásába Babits ugyanis nem vette fel hét – korábbi köteteiben szereplő, utóbb azonban zsenyének minősített – versét. Prózájában viszont már akad olyan írás, ahol vélhetőleg nem a minőségi önkritika tartotta vissza a publikálástól. Az 1930-as évek közepén a háború előrevetítődő árnya megszólalásra ösztönzi Babitsot, ekkoriban több módját is keresi a hatásos tiltakozásnak. 1935-ben például megfogalmazza az ENSZ elődjéhez, a Népszövetséghez címzett, mondhatni naiv, ám a későbbi, a *Jónás könyvében* szállóigévé sűrített „vétkesek közt cinkos, aki néma” erkölcsi parancsa által diktált *Békekiáltványát*. A kevés számú csatlakozás – kiáltványát mindösszesen heten írták alá – azonban kedvét szegte, s Babits memorandumtervezete halála utánáig, a háború befejeztéig kéziratban maradt. Ezt akár lehetne önkéntes hallgatásnak is nevezni, 1939-ben azonban bizonyítható, hogy háborúellenes nézeteinek hangot kívánt adni. A *Háború háborúja* című, utóbb „nemzetietlennek” aposztrofált írása szintén a *Nyugatban* jelent volna meg, ha az 1938 őszen életbe léptetett, ám csak a háború kirobbanása, 1939. szeptember 1-je után működtetett cenzúra hálóján a 160 soros cikk száz sora nem akadt volna fenn. „A világháború idején minden igazi könyv lényegileg háborúellenes volt” – fejtegette volna Babits, hozzátéve azt is, hogy „a könyv lélek és szabadság”, a háború viszont „erő és rabság”. A vezérkari főnökség, 5., azaz cenzúraosztálya a területi revízióra készülődő országban nem tűrte a „lélekromboló pacifizmust” sem az élő Babitstól, sem az időközben, 1941-ben elhalálozottól. A költő halála utáni évben az Athenaeum

ugyanis közreadta összes verseit, ám a kommentár nélküli utószó azt közli: „a Fiatal katona és Ne ily halált, ne ily harcot című verseket, valamint az Ezerkilencszáznegyven és Talán a vízőzön... című versek néhány sorát nem vehetjük fel e kötetbe.” Az eggyel korábbi háború által ihletett olyan egyetemlegesen igaz sorok, mint például „ölni ismeretlen testvért, / aki bennünket nem is sért, / mert – bár közös minden eszménk – / ellenségnek kinevezték”, a cenzúra megítélése szerint kinyomtathatatlanak minősültek.

„Érdekes módon – jegyzi meg az 1995-ben megjelent s akkor már tényleg a teljes költői életművet közreadó kötet utószavában a Babits-versek kritikai kiadását istápoló irodalomtörténész, Kelevéz Ágnes – ennek az erőszakos beavatkozásnak nem estek áldozatul a híres, pacifista Babits-költemények, mint a Húsvét előtt vagy az egykoron be is tiltott *Fortissimo*.” Kutatások híján csupán feltételezni lehet, hogy a kevésbé híres költemények eltanácsolásával a cenzúra a maga éberségét, de „liberalizmusát” is bizonyítani szeretne volna.

Csak 1945-ben volt egy olyan gyorsan elröppenő történelmi pillanat, amikor Babits özvegyének, Török Sophie-nak a szerkesztésében közreadott gyűjteményes kötetben egyetlen cenzurális szempontnak sem kellett engedelmeskedni. Ám ezután olyan zord évtized következett, amikor az egyik leggazdagabb életművű magyar költő minden eddiginél nagyobb és keményebb botránykőnek számított. Ez nem is csoda, hiszen ismert, hogy a korszak kultúrkomisszája, Révai József még csak leírni sem volt hajlandó Babits nevét. 1949-ben például egy korábbi, meggondolatlan s utóbb vissza is vont Babits-ellenes kortársi támadásra hivatkozva Révai így mondott megfellebbezhetetlen verdiktet: „József Attila gyilkos gúnnyal tette elrettentően örökkévalóvá a költőt, aki nem a nép elnyomottságát, pusztulását, lázadását énekelte, hanem önnön köldökét bámulta az elefántcsonttoronyban.”

A totális elhallgattatást csak 1957-ben törte meg a válogatott versek közreadása, majd négy esztendővel később az „összegyűjtött versek” publikálására is sor került. Babits azonban ekkor sem lett „szalonképesebb”, mint a negyvenes években: verseit, ha más ideológiai szemüveggel is, ugyancsak megrostálták. Ha addig a „pacifizmusa”, ezután „irredentizmusa” volt elfogadhatatlan a hatalom számára, az 1961-es kötetbe őt – „a szomszéd népek nemzeti érzését sértő” – vers nem kerülhetett be, s „ugyanilyen okból” két költeménynek is kihagyták egy-egy versszakát. Az eltiltottak közül a *Csonka Magyarország* vagy az *Erdély* című versek „értelemszerűen” maradtak ki, ugyanis az irodalmi és politikai frazeológiából – nemcsak Babitsnál – egészen a nyolcvanas évek közepéig ki kellett gyomlálni mindazokat a szavakat, fogalmakat, amelyek akár csak utalásszerűen is felemlítették a trianoni diktátumot. A *Hazám* című vers pedig az alábbi sorok miatt vált tilalmassá: „Röpülj lelkem, röpdülj át hazámat! / Szemhatártól szemhatárig, s újra / merre emléked, a halk selyempók / vonja szálát, száll a rónán túlra, / s át, hol állnak a bolond sorompók...” De a cenzúra áldozatává lett az *Áldás a ma-*

gyarra című költemény is, mondván, a költő ne hirdesse a „szellemi hazát”, amely „nem darabokból összetákolt darab”.

A kádári konszolidáció éveiben készült első összkiadásból – természetesen? – az a vers is kimaradt, amelyet Babits 1919 júliusában, a Tanácsköztársaságból kiábrándulva vetett papírra, s amelyért minden bizonnyal még a proletárdiktatúra, az egyetlen olyan hatalom is kivetette volna kegyeiből, ha marad rá ideje, amellyel Babits hivatalosan nem került összetűzésbe. A *Szittál-e lassú mérgeket?* című költeményében ugyanis azt fogalmazta meg, hogy az olyan szavak, mint „haza”, „eszme”, „népjava”, „emberközösség” kifordultak eredeti értelmükből, sőt: „a föld bitókkal fölfakad”, ezenkívül: „a nép új nyomort lát, újabb szenvedést”, valamint: „szabadság (...) ki ne mond, / mert súlyosabb bilincsbe fogsz botolni majd, bolond!”

1977 mindazonáltal mérföldkőnek számított a Babits-kutatásban, mert hogy ekkor jelent meg a mindmostanáig legteljesebb és filológiai értelemben is legpontosabb versgyűjtemény. A sajtó alá rendező Belia Györgynek azonban még mindig nem adatott meg, hogy a kötet címének megfelelően valóban „összest” adjon az olvasók kezébe. Igaz, ekkor már (csak) három, úgy mond irredenta vers közlésétől kellett eltekintenie, s a korábbi két versszakelhagyást is egy, illetve öt sor kihagyására szűkíthette. Figyelemre méltó szerkesztői trükként értékelheti viszont az utókor, hogy a *Csonka Magyarország* című verset – egy, Erdély és a Felvidék nevét említő sor híján – sikerült közzétenni. Itt csak a címet kellett „lefelejtetni”, igaz, a költemény a címétől megfosztottan jószerével mondandóját is veszítette.

Ha Babits Mihály versei ezután majd hiánytalanul és csonkítatlanul hozzáférhetőek lesznek is, ugyanez még korántsem mondható el a költő prózai munkáiról. Az 1980-as évek legelején Szörényi László irodalomtörténész *Bevezetés a delfinológiába* címmel írt egy hosszabb, esztendőig szerkesztőségről szerkesztőségre hányódó s teljes terjedelmében csak 1989-ben publikált tanulmányt arról, hogy a politikai bárgyúság és szűklátókörűség milyen csonkításokra kényszerítette a közreadó szöveggondozókat. (A „delfinológia” szómagyarázata: a 17. századtól a dauphin, a francia trónörökös számára – ad Delphinum – készült tankönyvekből kihagyták az egyébként klasszikus szerzők írásainak szeméremszertőnek ítélt részleteit.) A „delfinológus” Szörényi egyebek mellett arra is felhívta a figyelmet, hogy a több kiadást megért, *Könyvről könyvre* címet viselő népszerű Babits-kritikagyűjtemény rendre kihagyja a szerző három írását. Kettőnek persze már a címe is „árulkodó”, noha ma már eldönthetetlen, hogy Trockij nevének említésétől vagy az – Adyt is idéző – Szabad-e sírni a Kárpátok alatt? kérdéstől borsódzott-e jobban az újkori cenzorok háta.

A cenzúrázott Babits-versek közül azonban, úgy tűnik, az 1939-ben írott *Ezerkilencszáznegyven* címűé a pálma. E költemény harmadik versszakát ugyanis rendszereken átvélő, több évtizedes embargóval sújtották. Sem az

1942-es katonai cenzor, sem az 1945 utáni teljes szilenciumot elrendelő hatalom, sem az 1961-es – a későbbi kulturális miniszter, Köpeczi Béla irányította – kiadói főigazgatóság nem tolerálta az olyan megállapítást, miszerint: „Immár a népeket terelik mint nyájat, / emberek futkosnak, mint riadt patkányok, / városok lángolnak telhetetlen tűzben, / nemzetek halálát engedte az Isten.”

A professzor utóvizsgái

Horger Antal afférjai

„József Attila... József Attila... Sovány, nagyhajú fiatalember volt. Igen vakmerő verseket írt a *Délmagyarország*ba... Mondom neki nagyszelíden... amice, mások is írtak már fiatal korukban verseket, mégis tisztességes ember lett belőlük!” Tizennyolc esztendővel a nevezetes eset után ekképpen emlékezett a történetekre Horger Antal, amikor 1943 szeptemberében (egyébként három évvel a halála előtt) az *Esti Kurir* című lap szemfüles riportere azzal a kérdéssel rohanta le „az ezüstösz, törékeny, galambszürke kamásniját óvatosan emelgető s finom, aranykeretes pápaszemét igazgató öregurat”: méltóztatik-e még emlékezni József Attilára?

Az „egyetem fura ura”, aki József Attilát – *Születésnapomra* című versének tanúsága szerint – egykor a hont kivont szablyával óvva tanácsolta el a tanári pályától, utóbb kétségtelenül páratlan közismertségre tett szert. Lehet persze, nem ilyenre vágyott, hiszen a klasszikussá lett vers egyben el is fedte, el is torzította valóságos életművét. A „Horger Antal” kifejezés szitokszóvá, a konzervatív vaskalaposság szinonimájává lett, s ezt nyelvész berkekben igen méltatlannak tartják. „E könyv megírásával természetesen nem az volt a fő célom, hogy meglepő, érdekes olvasmányt nyújtsak benne, hanem az, hogy itt tárgyalj szavaink történetének megismerésével magyarabbá, nemzetibbé, s így hazánkra nézve értékesebbé válják az olvasó műveltsége” – vallotta meg nyelvészeti s pedagógusi ars poeticáját a *Magyar szavak története* című, 1924-es egyetemi jegyzetében Horger Antal, a szegedi bölcsészkar nyelvészeti tanszékének vezetője. Az igen szigorú professzor hírében álló Horger ekkoriban, 52 esztendősen tudományos karrierje csúcsára ért. Már öt esztendeje volt a Magyar Tudományos Akadémia tagja, és két éve vezette a Kolozsvárról Szegedre „menekült” Ferenc József Tudományegyetem nyelvészeti tanszékét.

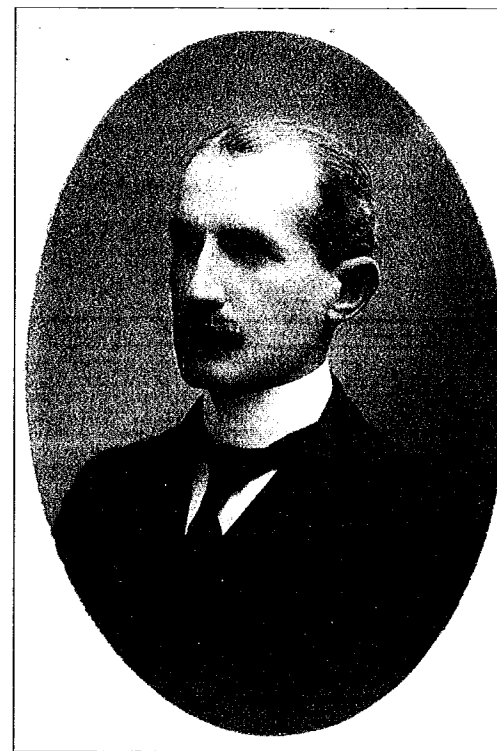
Tíz nagy terjedelmű összefoglaló művet hagyott az utókorra – feldolgozta például a magyar igeragozás történetét, 1929-ben közreadott általános fonetikája pedig korunk nyelvészeinek egybehangzó értékelése szerint is „modern és teljes igényűnek mondható”. Ezek mellett csupán a *Magyar Nyelv* című „közérdekű folyóiratban” 176 kisebb-nagyobb közleményt jelentetett meg. Nevét az első világháborút követő három évtizedben az ország öt legjobb nyelvésze között említették. Legnagyobb szakmai elismerését egyébként egy 1911-es, vékony füzetben közzétett tanulmányának köszönheti: az erdélyi nyelvjárásokat feltáró részletező publikáció után ekkor adja közre az *Egy ismeretlen magyar nyelvtörvény* című dolgozatát. A nyelvtudomány egy időben „Horger-törvényként” tartotta számon azt a felfedezését, hogy – Bárczi Géza *Magyar hangtörténet* című tankönyvének megfogalmazása szerint – „a magyar nyelv fejlődése során (leginkább a 12–14. században) a három vagy többtagú szóban, ha két nyílt szótag van egymás mellett, a másodiknak, a három esetében néha a harmadiknak a magánhangzója eltűnt, föltéve, ha rövid volt”. Így lett a szláv eredetű malinából, medenicából, illetve palicából az évszázadok során málna, medence és pálca, a latin capitulumból, Magdalenából, illetve Dominicusból káptalan, Magdolna és Domonkos, valamint az ősmagyar haloványból és zabolából halvány és zabla.

A versihlető affér története egyébként eléggé köztudott: 1925. március 25-én, azután, hogy a *Szeged* című napilapban megjelent József Attila *Tiszta szívvel* című verse, a nyelvészeti tanszék professzora – aki az akkor elsőéves tanárjelölt költőt a magyar nyelvemlékek ismeretébe vezette be – magához kérte, s két tanú jelenlétében, mintegy a bölcsészkar álláspontjaként közölte vele: „Aki ilyen felfogású verseket ír, arra nem bízhatjuk a jövő generációjának nevelését.” Az egyértelműen a poéta pártjára álló utókor azonban kevéssé akarta tudomásul venni, amit az egyik tanú, az évfolyamtárs Fehér Ede visszaemlékezésében fontosnak tartott megjegyezni: Horger kijelentése korántsem érintette József Attila bölcsészeti tanulmányait, csupán tanári oklevelét veszélyeztette.

Az irodalomtörténeti felmentés azonban elsietett lenne, mivelhogy a pedáns, száraz, leíró nyelvtani előadásokat tartó professzornak a József Attila-ügy korántsem az egyetlen tudományán kívüli összeütközése volt. Főként azért, mert Horger Antal – ami a leginkább feltűnő – ugyancsak „értékcentrikusan” választotta ki mindazokat, akiket időnként ettől-attól eltanácsolt.

„Vallási szempontból inkább közömbös, pozitívista tudós volt” – írta a szegedi professzorról egy 1955-ös, nagy osztályharcos felzúdulást kiváltó tanulmányában a Tisza-parti irodalomtörténész, Péter László, aki először kísérelte meg, igaz, nem átütő sikerrel, a helyére billenteni a József Attila-vers által erkölcsileg valósággal megsemmisített tudós megítélését. A szándék jogossága és szakszerűsége aligha vitatható, más kérdés, hogy Horger felfogásában éppen az említett közömbösség nem igazolható. „Sem a nyelvtörténet, sem a lo-

gika szempontjából nem helyeselhető, hogy protestáns honfitársaink továbbra is ragaszkodjanak az elavult keresztyén alakhoz. Ha elejtjük azt a megokolásul egyedül szolgáló, de kevés értelemmel bíró érvet, hogy a keresztyén szóhasználatnak tüntetés a célja, akkor igazán nincs semmi ok a keresztyén magyarság elnevezésbeli egységének megbontására” – szögezte le például Horger a *Magyar Kultúra* című folyóiratban 1935-ben. A professzor szemében minden, ami a „művelt közönség” megszokott rendjét zavarta, tüntetésszámba

Horger Antal az 1920-as évek elején

ment. Ennek fényében pedig nincs mit csodálkozni azon, hogy az irodalomtörténet által feltárt első – igaz, manapság nem nagyon emlegetett – Horger-affér még 1919-hez kapcsolódik.

Ekkor Horger – tizesztendő brassói főreáliskolai s ötévi budapesti gimnáziumi tanárkodás után – éppen nyolc esztendeje az ugyancsak fővárosi Erzsébet Nőiskola (mai szóhasználat: tanítóképző) tanári testületének tagja. 1919 májusában aztán a Tanácsköztársaság új, magát kommunistának valló igazgatót nevez ki föléje. A direktornő az egykori miniszterelnök, Berzeviczy Albert közeli, ám ideológiailag tőle igencsak távol került rokona, Berzeviczy Gizella lesz. Három hónappal később, a proletárdiktatúra összeomlása után viszont már Horger áll az igazgatóbuktatók

élén. Az épp e tárgyban augusztusban összehívott rendkívüli tanári testületi értekezleten kijelenti, hogy mivel a „vörös farsang véget ért”, az „úgy nemzeti, mint tudományos és erkölcsi szempontból egyaránt (...) reánk oktrojált vezetőt azonnal el kell távolítani”. E szóbeli nyilatkozaton túl – Bihari Mór máig nem cáfolt tanulmánya szerint – Horger a Budapestet megszálló román hadsereg hatóságánál írásban is feljelentette volt főnöknőjét, majd az ellene 1920-ban indított gyorsított perben a vád tanújaként is szerepet vállalt abban, hogy Berzeviczy Gizellát „hatósági jogkör bitorlásával”, valamint „osztály és hitfelekezet elleni – háború idején elkövetett – izgatás miatt” nyolc esztendei fegyházra ítélték.

Az exigazgatónő egyébként két év múlva a Szovjet-Oroszországgal kötött fogolycsere-egyezmény keretében szabadult Márianosztráról, s csak negyedszázados – másokéhoz képest nyugodt – emigráció után tért vissza Magyarországra, ahol nyugdíjas éveit emlékei megírásával töltötte. A halála után, az 1960-as évek elején előbányászott periratok tanúsága szerint az 1920. március 12-ei tárgyaláson Horger – akkor már ő ült a nőiskola igazgatói székében – egyebek mellett azt róttta fel elődjének, hogy a szociológiai órákon Marxot Krisztussal hasonlította volna össze, s hogy elődje az „igazgató” titulust a „vezető” megszólítással váltotta fel, valamint hogy a „tanár” meghatározás helyett „nevelőt” kellett használni. Igaz, ez utóbbiakat kizárólag mint nyelvész tette szavá.

Az állásfoglalás aligha számító karrierizmusból lett ilyen egyértelmű, hiszen a tudósként mind tekintélyesebb Horger 1919 őszén már akadémikus, és legfeljebb csak találgathatjuk, vajon bírósági fellépése mennyiben járult hozzá, hogy 1922-ben ő került a szegedi egyetem nyelvészeti tanszékének élére. Ahol viszont, mint említettük, 1925-ben már József Attilát leckéztette. Öt évvel később aztán a verseket állítólag nemigen olvasó professzor mintha megint késztetést érzett volna helyére tenni a dolgokat. Történt, hogy a szegedi egyetem elsőéves magyar-francia szakos hallgatójának, bizonyos Radnóti Miklósnak *Újmódi pásztorok éneke* című verseskötetét lefoglaltatta a budapesti királyi ügyészség, majd vádat is emelt. A vádirat idézi az inkriminált versek kifogásolt sorait is, így például a *Pirul a naptól már az őszi bogyó* című vers azon szakaszát, amelyben a költő „szőke, pogány lány szeretőjéről” azt merészeli állítani, hogy megcsodálja még a kertek feletti feszületen lévő „szerelmetes, szakállas férfiszentség” is. Mindezt 1931 decemberében a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék – mivel „profanizáló verseivel meggyalázza a Krisztust jelképező feszületet, amikor az emberré lett üdvözítőt a maga szeretkezéseivel hozza kapcsolatba” – nyolcnapra elzárást szabott ki a költőre.

Az önmagában enyhe ítélet súlyát az adta, hogy jogerőre emelkedve Radnóti büntetett előéletűvé vált volna. Ő tehát fellebbezett, s ehhez a magyar nyelv és irodalom szegedi professzorának, atyai barátjának, Sík Sándor teológusnak írásos szakvéleményét is csatolta. Ebben Sík az inkriminált sorokat „meglehetősen ízléstelennek és antipatikusnak” nevezte ugyan, ám hangsúlyozta, hogy azok „vallásgyalázást” nem tartalmaznak. A Budapesti Királyi Ítéletábra 1932 májusában ennek ellenére helybenhagyta az ítéletet, csupán annak végrehajtását függesztette fel egyévi próbaidőre. Horger neve ez ügyben bizonyíthatóan Radnóti – csupán 1989-ben közreadott – naplójának egy 1942-es odavetett utalásában merül fel. A naplóíró utólagos emlékezete szerint ugyanis „a József Attila révén legendássá lett Horger Antal kari ülés elé vitte a dolgot. Sík Sándor mentett meg...”

E megmentés története azonban még feltárára, mi több, bizonyításra vár. A szegedi kari tanács üléseiről fennmaradt jegyzőkönyvekben ugyanis nincs

utalás Radnótinak a naplóban említett ügyére. Azt pedig aligha lehet bizonyítéknak tekinteni, hogy az *Újmódi pásztorok* megjelenése körüli hetekben Horger a kollokviumon belekötött Radnóti minden szavába, majd megbukatta. Sokkal érdekesebb, hogy a József Attilát érthet meglepően hasonlatos Horger-támadást a Radnóti életművével foglalkozók több évtized óta rendre mint kész tényt említik. A lábjegyzetes utalások alapján a szájak egy 1964-ben megjelent, *Üldözött költészet* című tanulmánykötethez vezetnek, amelyben a Horthy-korszak perbe fogott kötetait számba vevő Markovits Györgyi irodalomtörténész elsőként írta le a szóban forgó állítást. Mindezt azonban anélkül, hogy megjelölte volna forrását. Ma igen nagy valószínűséggel állítható, hogy az Országos Széchényi Könyvtár zárt anyagok osztályának vezetőjeként ismert kutató az akkor még publikálatlan Radnóti-naplóból merítette az azóta bizonyított tudományos igazsággént kezelt, más forrásból azonban mindmáig megerősítetlen állítást.

Egy másik, a szegedi egyetem professzori karában lezajlott, részben Horger-afférnak is tekinthető esetet viszont – a lehetőségek szerint – alaposan dokumentált Lengyel András művelődéstörténész. Eszerint Szerb Antal, miközben 1934-ben megjelentette hamar klasszikussá lett *Magyar irodalomtörténet* című monográfiáját, és azonmód a civil szerveződésű Magyar Irodalomtudományi Társaság elnökévé is választották, a hivatalos tudományos ranglétrának csupán igen alacsony grádicsán állt. Munkája értékeit felismerve Horger szegedi professzortársai – Zolnai Béla nyelvész-irodalomtörténész s a már említett Sík Sándor – arra bátorították Szerbet, induljon el a tudományos minősítés felé vezető úton. Ez azonban a kari tanács megosztottsága miatt korántsem volt egyszerű.

Lengyel András a többséget képviselő „akadémikus-konzervatívok” jobbszárnyához sorolja Horgert és a korábban az Erzsébet Nőiskolában is kollégaként tevékenykedő, „később már-már a szélsőjobbba jutó” Kogutowicz Károly földrajztudóst. Az ellenpólust az „újító kedvű”, Sík Sándor és Zolnai Béla nevével fémjelzett csoport képezte. A fennmaradt dokumentumok arra utalnak, hogy e két tábor titkos szóbeli megállapodást kötött: két magántanári habilitáció megszavazását egymástól tették függővé. Eszerint a Horger-tábor hozzájárult volna a hivatalos irodalomtörténet-írást számos ponton megkérdőjelező Szerb Antal magántanárra fogadásához, ha cserébe az ellentábor nem gördít akadályt a Horger által patronált Timár Kálmán magántanársága elé. Ez az egyébként teljességgel szabálytalan paktum mintegy három esztendőn át húzódó kari tanácsai csatározást eredményezett. Az „üzletről” talán nem is tudó Vallás- és Közoktatási Minisztérium máskor menetrendszerűen megérkező jóváhagyása ugyanis ez alkalommal – a Szerb Antal-kötet körül a konzervatív tudósok által keltett vihar miatt – visszatartatott.

Szegeden viszont a kollégák – talán az ellentábor kezét sejtve a dologban – a megállapodásra hivatkozva jegelték Horger mára egyébként a névte-

lenség homályába veszett protezsáltjának ügyét. Horger viszont meglehetősen rossz néven vette, hogy ha Szerb magántanári kinevezése nem az ő lovatlansága miatt futott zátonyra, miért kell az ő támogatottjának a rehabilitálását is késleltetni. Sőt, bizonyos jelek – Lengyel András szerint legalábbis – arra mutatnak, hogy a hivatalos berkekben nagy respektussal rendelkező Horger, a zúgolódáson túl, nemcsak saját védenca érdekében járt el, de egyúttal néhány keresetlen szót is ejtett az általa egyébként sem igazán kedvelt Szerbről. Ezt csak áttételesen cáfolja az 1944-ben munkaszolgálatosként elpusztított irodalomtörténész, 1935. május 1-jén kelt, plátói szerelméhez, Tanay Magdához címzett, máig publikálatlan levelének egy utalása. Ebben ugyanis Szerb ekként tudósított vizsgaelőadásának eseményeiről: „a professzorok nagyon kedvesek voltak hozzám, legkivált Horger Antal...”

Íme, hát meglették...

A „Nincsen apám” ihlető forrása

„Nem ismertem az apám, / Nincs barátom gondja rám, / Édes anyám rég meghalt, / A szeretőm rég megcsalt...” Az idézett négy sorban mintha József Attila *Tiszta szívvel* című verse első szakaszának – „Nincsen apám, se anyám, / se istenem, se hazám, / se bölcsőm, se szemfedőm, / se csókom, se szeretőm” – parafrázisát, netán korai szövegvariánsát olvashatnánk. Csak hogy az ismerősnek tetsző versszak bizonyosan nem a költő tollából való, hiszen már 1893-ban kinyomattatott, mégpedig a Pallas Nagylexikon 4. kötetében. A ritmusában, hangulatában és szófordulataiban is meghökkentő hasonlóságra az ezredfordulón egy kisebbségkutató jogász, Bárony János figyel fel, akkor, amikor a magyarországi cigányok történetéről készülő tanulmányához tüzetesebben szemügyre vette a múlt század végi lexikon *Cigányok* címet viselő, nem kevesebb mint félszáz oldalas külön mellékletét.

De vajon nem csupán véletlenek meghökkentő találkozásáról van-e szó? Hiszen a József Attilával foglalkozó szakirodalom a költő alig húszesztendősen korábban írt s első „országos” botrányt kavart versét már eddig is alapos vizsgálatnak vetette alá. A költő életrajza szempontjából mindenképp mértékadónak tekinthető Szabolcsi Miklós irodalomtörténész az *Érik a fény* című, 1977-ben megjelent nagymonográfiájában például azt írja az értékelése szerint

„összefoglaló, útjelző, lezáró és új utat nyitó” költeményről: „a 16 rövid sorban a legkülönbözőbb elemek egyesülnek elválaszthatatlan, egyszeri egységbe: a régi magyar költészet – a magyar népballada és a népdal, az európai dal, Ady Endre és Villon, Erdélyi József és Tersánszky Józsi Jenő szavai, formái, indulatjai, érzései...” Egy másik József Attila-kutató, N. Horváth Béla a *József Attila és a folklór* című tanulmányában viszont egy magyar népdalvariánsot gondol a vers forrásának, mondván, a költő „ismerhette” a „Nincsen apám, nincsen anyám, / Az Isten is haragszik rám. / Árva vagyok, mint a golyó, / Kinek nincsen pártfogója” kezdetű népdalvariáns, amely 1906-ban Endrődi Sándor gondozásában jelent meg a *Magyar Népdalok* című kötetben.

De hosszan lehetne még sorolni a *Tiszta szívvel*-ről szóló kortársi elemzéseket és megállapításokat is. A *Nyugat* folyóiratot alapító Ignotus a verset már a harmincas években is az avantgárd utáni – a formafegyelmet újra vállaló – új hullám mintadarabjaként emlegette, a barát szerkesztőtárs, Fejtő Ferenc pedig ugyanez idő tájt azt írta: „Pattogó magyar hetesek táncolják belénk a legnagyobb bánatot, ami emberé lehet: az árvaság és a magány szomorúságát.”

A felsorolt és fel nem sorolt írások között azonban egyetlen sincs, amely József Attila költészetét a cigány hatással hozná kapcsolatba. Bárony János már említett ráismerő felfedezése tehát újabb kutatási irányt nyit a József Attila-filológia számára: az elkövetkező időkben, úgy tűnik, érdemes görcső alá venni ezt az ihlető forrást is. Már csak azért is, mert a Pallas lexikon említett mellékletének 34. oldalán több más cigány népdal is olvasható, melyeknek más szövegösszefüggésbe ágyazott sorai, illetve szavai tovább erősíthetik az említett feltételezést. Így például a „Húsz év óta nincs házom” kezdetű kifakadás, vagy a nem éppen gyakorta használt „terem” ige, ami a „halált hozó fű terem” sorban visszhangzik.

József Attila és a szóban forgó *Cigány különmelléklet* közötti kapcsolat szempontjából az első kérdés természetesen az: vajon forgatta-e a költő a cigány népdal műfordítását közreadó, 1892 és 1896 között megjelentetett Pallast? Bár a filológus Tasi József nagy körültekintéssel elkészített, *József Attila könyvtára* című tanulmánya alapján állítható, hogy az élete során szinte mindvégig nélkülöző poétának nem volt a tulajdonában a már akkor borsos árúnak számító lexikon, s használatára a költő leveleiben, feljegyzéseiben sincs utalás, mégis majdhogynem bizonyos, hogy ismerte az ominózus sorokat tartalmazó kötetet. Közvetett módon ugyanis – éppen a *Tiszta szívvel* kapcsán – immár valószínűsíthetjük, hogy szegedi egyetemista korában József Attila, ha másutt nem is, az egyetem könyvtárában kézbe vette, tanulmányozta a 16 kötetes lexikon cigányoknak szentelt mellékletét.

A közvetett bizonyíték, az összekötő kapocs: Herrmann Antal, a szegedi – akkor Ferenc József, később József Attila nevét viselő – tudományegyetem bölcsészkarának nyilvános rendes tanára, akinek az 1924–1925-ös tanév első félévében *A cigányok költészete, nyelve és zenéje*, valamint *A kincs a néphitben*, a

második félévben pedig a *Bevezetés az etnográfia*ba, valamint *A cigányok néprajza* című előadásait József Attila is látogatta. Mi több, a költő lecke-könyvének tanúsága szerint az első félévben kitűnő, a másodikban pedig jeles „szorgalommal és eredménnyel” kollokvált is a jelzett tantárgyakból. Hogy milyen hatással volt a fiatal poétára maga a Herrmann-stúdium, nemigen tudjuk. Pályatársai emlékezete szerint az akkor 72 esztendő, „eredeti egyéniségű” professzor nem jeleskedett túlságosan az előadások során. „Hangja gyöngye, kifejezésmódja gyors és elharapott volt, (...) mégis szuggesztív hatás áradt meleg meggyőződéséből, lelkesedéséből, hallgatósága pedig inkább szívével érezte, mint eszével követte fejtegetéseit” – állította a róla írott 1926-os nekrológban egy kollégája (nem mellesleg az *Ómagyar Mária-siralom* című nyelvemlék felfedezője), Gragger Róbert.

József Attila, noha nővéreinek több alkalommal is részletesen beszámol egyetemi élményeiről, egyetlen levelében sem említi meg Herrmann nevét. Ennek ellenére van ok arra, hogy azt gondoljuk: a Pallas ominózus cigány népdalára – amely műfordítói megformálásában kiemelkedik a többi közül – mégiscsak a néprajztudós professzor irányította rá a költő figyelmét. A melléklet már említett, *A cigányok népköltészet és zenéje* című fejezetét ugyanis Herrmann Antal írta, s életművében jószerével ez az egyetlen nagyobb szabású összefoglalás évtizedes kutatásairól. Ezt a „főmű”-nélküliséget hangsúlyozta az idézett nekrológ utolsó mondata is: „Zseniális természet volt, aki egy nagy alkotás helyett sok-sok faragott követ hagyott hátra a jövőnek nemzedék számára kész, felhasználható anyagnak.”

Az európai nyelveken kívül héberül, szanszkritül, arabul, törökül, örményül és cigányul is beszélő tudós újságokban, folyóiratokban megjelent rövidebb-hosszabb lélegzetű közleményeinek, számos forrásközlésének alapját a múlt század nyolcvanas éveiben, elsősorban Erdélyben tett gyűjtőútjai képezték. 1885 nyarán például a hasonló elhivatottságú etnográfussal, Wlislocki Henrikkel együtt egy vándorló cigánykaravánhoz csatlakozott, és a pletykák szerint a cigányok bizalmának elnyerése érdekében még a vajda családjába is beházasodott. A gyűjtőtársról ezúttal azért kell említést tenni, mivelhogy Wlislocki – Herrmann-nal ellentétben – még ugyanabban az évben, tehát 1885-ben az *Erdélyi cigány népköltészet* című kötetben közzétett egy csokorra való friss gyűjtésből, és a 25. szám alatt, immáron magyar fordításban, már ott van az e cikk elején idézett négy sor. Ha a publikációk megjelenésének időpontját nézzük, akkor Herrmann 1893-ban a Pallasba – az időközben elmeháborodottá lett – Wlislockinak az eredetileg kárpáti archaikus cigány dialektusban lejegyzett népdalműfordítását emelte át.

A fentebb elmondottak alapján tehát szinte bizonyosra vehető, hogy Herrmann professzor az előadásain – egyetemi jegyzet s más kötete híján – gyakorta hivatkozott a Pallasban megjelent mellékletre, netán kötelező irodalomként is megjelölte a kollokviumra. Eme hipotézist még az is alátámasztja,

hogy az egyetemi kurzus kezdete és a *Tiszta szívvel* megjelenési dátuma között igen rövid idő telt el. A cigányok költészetéről tartott egyetemi előadások ugyanis 1924 októberében kezdődtek, a vers pedig 1925. március 25-én jelent meg a *Szeged* című napilapban. A versnek – sok más József Attila-költeménnyel ellentétben – nem maradt fenn korábbi szövegváltozata, ami kétségkívül igen tág teret adott a keletkezéssel kapcsolatos feltételezéseknek. Az eddig elmondottak viszont éppen annak a lehetőségét villantják fel, hogy e vers esetében is bepillantassunk az alkotói folyamat rejtelseibe. Már csak azért is, mivel József Attila költészetében a kutatók az úgynevezett intertextualitási megközelítést alkalmazva (semmilyen szöveg nem létezik önmagában, minden irodalmi alkotás voltaképp idézetekből álló mozaik, minden szöveg más szöveg bekebelezésével és transzformációjával jön létre) már eddig is gyakran „érték tetten” a költőt, találták meg egy-egy versének ihlető forrását vagy kiinduló szövegét. Ha a most megfogalmazott hipotézis elfogadottá válik, akkor a *Tiszta szívvel* a továbbiakban már nemcsak azzal kötődik majd a szegedi egyetemhez, hogy annak nagy hírű nyelvészprofesszora, Horger Antal a költőt „el-tanácsolta” miatta a tanári pályától, de azzal is, hogy egyik legismertebb költeményének – ezek szerint cigány népdalból kiinduló – soraihoz egy másik professzor, Herrmann Antal szolgáltatja az ihlető forrást.

A testvér peremén

József Jolán életrajzi József Attiláról

„A város peremén tanít és példát mutat, (...) minden nehézség legyőzésére kész harcosokat nevel hazánk szabadságáért és becsületéért, Lenin–Sztálin pártjának ügyéért, a kommunizmus győzelméért.” Ekképp igazolta vissza 1950 júliusában a József Attila életéről megjelentetett új könyvet a *Forum* című, 1946-ban indult, akkor már egyértelműen a kommunista párt szolgálatában állt folyóirat. Az ifjúsági irodalom korlátlan hatalmú felkent szakértője, Fazekas Anna recenzióját a szerző, József Jolán viszont már nem olvashatta, mivel az öccséről írt, *A város peremén* című ifjúsági regényének az ünnepi könyvhétre időzített megjelenése után néhány nappal, június végén, 51 éves korában meghalt. *A város peremén* azonban tíz év alatt hat kiadásban, több százezer példányban jelent meg.

A könyvkarrier a hatvanas évek elejére, nem függetlenül a politikai változásoktól, megtört. A főleg a „hiteles ábrázolásáért” dicsért regény számos állítását cáfolták meg az irodalomtörténészek, akik – átesve a ló túlsó oldalára – még azokat a momentumokat is kétségbe vonták, amelyek pedig kétségkívül megtörténtek. Megkérdőjelezett például a – József Jolán tollán meghatározó jelentőségűvé nagyított – találkozás a költő és Rákosi Mátyás között, holott József Attila monográfiája, Szabolcsi Miklós irodalomtörténész is elfogadja azt a feltételezést, hogy a *Nagy városokról beszélt a messzi vándor* című vers ősihletője a nem sokkal később lebukott, majd 15 év fegyházra ítélt későbbi kommunista pártfőtitkár volt.

József Jolán, az *édes mostoha* című, 1998-ban megjelent kismonográfiájában Valachi Anna irodalomtörténész úgy véli, hogy József Jolánban a „huszadik század első felének »önérvényesítő« nőtípusát” kell látni, aki mint ilyen „jószándékú bűnt” követett el, amikor öccséről két – időben évtizednyi különbséggel –, szemléletében gyökeresen eltérő könyvet írt. Az 1940-es életrajz érdemeit a kortársi kritikák visszaigazolták. Még az örökké elégedetlen Kasák Lajos is „nagyon jól megírt korrajznak” mondta a könyvet, a jobbra kacsingató népi fró, Féja Géza „nélkülözhetetlen kútfő” voltát hangsúlyozta, a túlzásokra már akkor hajló zszurnaliszta – a nem tehetség nélküli, ám az ötvenes években igen hajlékony tollú szerkesztőnek bizonyult – Boldizsár Iván pedig egyenesen József Attila lírájával egyenrangú prózaként üdvözölte a művet. „Soha szelídebb, jóságosabb, önmérséklőbb s egyben soha őszintébb, igazabb, támadóbb könyvet nem sírtam végig” – üzenté nyílt levelében Móricz Zsigmond.

Más, nem mellékes kérdés, hogy a mondhatni osztatlan elismerést kiváltó mű nem kevés legendának, évtizedekig éltetett tévedésnek és hazugságnak is a forrása volt. Valachi Anna tanulmánya dús csokrot nyújt át az olvasónak e „bocsánatos”, illetve „elfogadhatatlan” manőverekből. József Jolán törekvései, önmaga szerepének felnagyítása, illetve az, hogy a könyvében először publikált egyes József Attila-szövegekből – versek, töredékek, levelek – kihagyta a rá nézve kedvezőtlen részleteket, akár még magyarázhatóak is. Csakhogy olykor hamis dokumentumokat is gyártott. „Tudod, hogy te vagy az egyetlen barátom!” – írta volna nővérenek 1924 októberében a költő egy olyan – ma múzeumban őrzött – levelében, amelyből csak az idézett részlet hiányzik. De „lappang” az a József Attila-verstörödek is, amelyet kizárólag József Jolán könyvéből ismerünk, s így kezdődik: „Nővérem csak küldi a kenyereket...”

Ennél is súlyosabban eshetett volna a latba, hogy az elsőkönyves szerző Németh Andortól, a költő egykori – a *Szép Szó* című lapnál volt – szerkesztőtársától egész passzusokat emelt át könyvébe. Ezen szerzőijog-típrás felett a meglopott barát gálánsan átsiklott, feltételezhetően azért, mert belátta: névtelen közreműködésével mind a könyvnek, mind az ügynök – József Attila

igazi lényé felmutatásának – hasznára lehetett. Irodalom- és eszmetörténeti szempontból az eddig említetteknek jelentősebbnek bizonyult az, amit a költő nővére – nem mellékesen: sértettségéből – a *Szép Szó* ellen vetett papírra. Ő hintette el azt a pletykát, hogy a liberális folyóirat csupán kihasználta József Attilát, s hogy a szerkesztőtársak, Fejtő Ferenc és Ignótus Pál a betegséggel birkózó költő nevét le akarták venni a lap éléről. Holott ennek épp az ellenkezője volt az igaz, irodalomtörténészek ma már evidenciának mondják, hogy a *Szép Szó* maradt az egyetlen lap, ahol József Attilát megbecsülték, s ahol mégiscsak valamifajta jövedelemhez jutott.

József Jolánt „nem zavarta, inkább – kissé infantilis módon – felbátorította az a körülmény, hogy az 1939-ben betiltott *Szép Szó* munkatársai nem tudtak védekezni a rágalmak ellen”, jegyzi meg Valachi Anna, aki nyomós, pszichológiailag, emberileg alátámasztható mentséget is talál hőse egyébként „méltatlan cselekedetére”. Eddig publikálatlan levelek alapján ugyanis immár felvázolható az a kapcsolat, amely az éppen zátonyra futó harmadik házasságából menekülő asszony és a megrögzött agglegényként ismert, ám a József Attila-hagyaték „megmentéséért” – érzelmileg immúnisan – flörtbe kezdő Ignótus Pál között alakult ki. A máskülönben valóban segítőkész és megértő férfinak – a *Nyugat* című lapot alapító „nagy” Ignótus hírlapíró fiának – azonban egyre inkább a terhére volt József Jolán (nem kis részben általa kiprovokált) kötődése, amely 1938 márciusában, négy hónappal a költő öngyilkossága után majdnem újabb tragédiába torkollott. A nővér a mind kitalástalanabbnak látszó családi, egzisztenciális és érzelmi helyzetéből, öccse példáját követve, öngyilkossággal kívánt menekülni. A korszak altatószerével, luminállal akarta örök álmra szenderíteni magát, ám az orvosok megmentették. A tettben megnyilvánuló segélykiáltást Ignótus Pál nem akarta meghallani, sőt, az életbe visszatérést „köszöntő” levelében, ha humorosnak szánt fordulattal is, de halálosan megsértette a nőt: „Most éppen rettentően el vagyok foglalva – ezért legközelebb, mielőtt a Rókusba megy, előbb szóljon, hogy erre berendezkedhessünk...”

Az Ignótus Pállal szembeni indulat a *József Attila élete* című könyvben már a *Szép Szó* elleni vádaskodásba fordult, amely az írás hitelét később rombolta ugyan, de alapjában mégsem kérdőjelezte meg. A könyvet olvasva a kortársak inkább azt hitték el nehezen, hogy mindenfajta előzmény nélkül ilyen kész író – sőt írónok! – jelentkezhetett. Szinte az 1940-es könyvnapi megjelenés utáni napon megindult a szóbeszéd: valaki besegített Jolánnak. A kávéházi pletykák hírbe hozták a könyv két lektorát, a baloldali publicistaként nevet szerzett Bálint Györgyöt és Radnóti Miklós költőt csakúgy, mint a könyv kiadóját, Cserépfalvi Imrét. Radnóti – csupán 1989-ben közzétett – naplója azonban e tárgybán is eligazító bizonyíték. 1939. október 6-án, azt követően, hogy megkapta a kézirat első negyven oldalát, a következőket jegyezte fel: „Egyszerű, nemes, komoly, szűkszavú, érett írás, meglep és megdöbbent erejével.”

A szóbeszédet persze később is fel-felmelegítették. Bányai László újságíró – József Jolán harmadik férje – 1943-as, *Négyszemközt József Attilával* című, hírhedtté vált memoárjában oldalvágásként le is írja, hogy valójában ő vezette egykori felesége tollát. A mindenkor körülményesen fogalmazó férj és az időközben gördülékenyen író zszurnalisztává lett József Jolán stílusát aprólékosan összevető Valachi Anna könyvében tételeken cáfolja Bányai állítását. Kettejük írásmódjának az elemzése során azonban arra a felfedezésre jutott, hogy József Jolán mint újságíró is folytatta cikkei megírásakor korábbi sajátos szövegátemelő módszerét, például előszeretettel vett át egész passzusokat öccsének akkor még csak kéziratban lévő prózájából is. Kölcsönzött bölcsessége mellett mindazonáltal inkább valódi tehetségének köszönhető, hogy mindinkább jegyezték hírlapíróként is. A negyvenes években már a harcosan németellenes Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjánál, a *Független Magyarország*nál dolgozott, személyes helytállása pedig 1944-ben tetteiben is megmutatkozott. A német megszállás, majd a nyilas hatalomátvétel után – Eta húgával együtt – ismert és névtelen üldözötteket egyaránt bújtatott. A „nevesek” között volt a szociáldemokratába oltott kommunista, az – 1951 és 1954 közötti börtönéveit leszámítva – örök túlélő, Kállai Gyula. Neki 1945 után – talán személyes hálája megnyilvánulásaként is – komoly szerepe volt abban, hogy a Magyar Kommunista Párt (MKP) végül is kisajátította magának József Attilát. Ez korántsem volt zökkenőmentes, hiszen nem feledhető: még másfél évtized sem telt el azóta, hogy a moszkvai magyar proletárirók – a hazai munkásmozgalomban nem kis zavarodottságot okozva – egyszerűen lefaszírták azt a költőt, aki egyébként élete utolsó éveiben (a baloldali, illetve a kommunista világmozgalom nagy renegátjaihoz, Arthur Koestlerhez és George Orwellhez hasonlóan) valóban hátat fordított a Moszkvából vezérelt eszméknek és embereknek.

Ezenkívül ott voltak még József Attila önemésztő, mozgósítónak semmiképp nem mondható kései versei. És az sem tette problémátlaná a költő beemelését a frissen tákolt szellemi panteonba, hogy a Moszkvából hazaérkező és művészeti ügyekben döntő szóval rendelkező Révai József, a nem sokkal későbbi kultúrdiktátor inkább a „lobogónk Petőfi” jelszó meghirdetésére való rábólintást fontolgatta. József Jolán – aki 1945 után rögvést belépett az MKP-ba – maga is kezdettől részt vett öccse rendíthetetlen kommunista arcélének kifagadásában. Valachi Anna azt is kiderítette, hogy a költő nővére – az irodalomtörténet eddigi ismereteivel ellentétben – nem 1949-ben, hanem már 1945-ben papírra vetette öccse és Rákosi Mátyás nevezetes találkozását.

Az persze elgondolkodtató, miért a *Magyar Ifjúság* című, az akkori politikai nyilvánosság szempontjából elhanyagolható orgánumban látott először napvilágot a riportinterjú, ám az „üzletkötés” ténye kétségtelen. „A cikk mindkét fél számára fontos volt” – kommentálta felfedezését az irodalomtörténész, aki szerint Rákosinak a választások előtt igen jól jöttek a „múlt-

béli érdemeiről, eszméi és személyisége varázslatos vonzerejéről” írottak, s ennek fejében a kommunista vezér szemében „nem látszott túl nagy árnak visszamenőleg igazolni” a költő elkötelezettségét. Elemzésében Valachi jelentőséget tulajdonít annak a József Jolánt nyomasztó emléknak is, amelyet a másik nővér, József Etelka emlékezete őrzött meg. „Én pedig már csak kapitalista maradok” – jelentette volna ki eszerint József Jolán 1925-ben a második férje, Makai Ödön ügyvéd lakásában két napig rejtőzködő Rákosinak. Ám akárhogy történt is, az tény, hogy a szóban forgó életkép 1949 áprilisában már az MKP orgánumban, a *Szabad Népb*en látott (újra) napvilágot, mintegy *A város peremén* előzeteseként. Voltaképp ekkorra dőlt el, hogy a párt akaratából Petőfi mellett Ady Endre és József Attila is haladó hagyománnyá lesz; József Attila például 1948. március 15-én, az első Kossuth-díj kiosztásakor posztumusz elismerésben részesült, amelyet – ugyancsak párt-döntés alapján – József Jolán vett át, s az ordót, többek megrökönyödésére, rögvést saját mellére is tűzte.

Szinte a Kossuth-díj kiosztásával egy időben kezdett életrajzírásba József Jolán esküdt ellenfele, a József Attila-örökségből kiforgatott „özvegy”, Szántó Judit, aki hat éven keresztül volt a költő élettársa. A Jolán „kispolgári múltját” bőséggel felhánytorgató munka készültének fenyegető híre hamar eljuthatott az érintetthez, aki – ezen inspiráció mellett – korábbi könyvének átírására azt is megrendelésnek érezhette, amit a pártideológia egyik, akkor tájt éppen megkérdőjelezhetetlen tekintélye, Lukács György fejtett ki, eképpen: „József Attilát nem úgy kell ábrázolni, ahogyan barátai vagy környezete ismerte, hanem úgy, ahogy versei után az olvasóközönsége, vagyis a magyar proletáriátus elképzei.”

A félelem, József Attila frissen kiharcolt állami elismertségének megőrzési szándéka motiválta a rákbetegsége tudatával élő nővért abban, hogy „a helyzettel megalkuvó író társaihoz hasonlóan, megtette, amit megkívántak tőle”. Hogy jószándékúan cselekedett, aligha vitatható. Hogy rossz érzéssel szabta át a neki személyes sikert is hozó könyvét, az Cserépfalvi Imrétől tudható. Neki ugyanis négyszemközt bevallotta: nagyon szégyenkezik, de hát mit csinálhatna, ha „ez a politika”. Az viszont már örökre megválaszolatlan marad: vajon akkor is közreadta volna könyvét, ha tudja, ezzel kiírja magát az irodalomból?

Az irodalom peremén

Memoárpárbaj anno 1943

„Mint irodalmi életünk figyelői örömmel tapasztalhatják, egyre másra jelennek meg a könyvpiacon munkák, melyekben egy-egy megdicsőült nagyságunk valamely közeli rokona tárja fel az eddig féltve őrzött valóságot: milyen is volt az illető valójában? (...) Ennek az irodalmi áramlatnak kívánunk szolgálatot tenni, midőn – mindenkit megelőzve – részleteket közlünk Petőfi unokaságának, a méltatlanul félreismert Paczák Döme adólevéltári segédszolgálati felügyelőnek emlékirataiból.” 1943 novemberében jelent meg a *Magyar Nemzet*ben a *Petőfi unokaságára* címet viselő pazar pamflet, melyet a lap meghatározó, német- s főleg Hitler-ellenes írásával nevet szerzett – ám inkognitóját sokáig megőrző –, Tempefői álneven jelentkező publicistája írt. A napilap munkatársát – polgári nevén egyébként Sibelka-Perleberg Arthurt – az éppen akkor megjelent *Négy szemközt József Attilával* című emlékirat bősztette fel, s anélkül, hogy a szerzőt, vagyis József Attila egykori sógorát, Bányai Lászlót néven nevezte volna, maró szatírárt kanyarított az akkor hetek alatt hírhedté vált kötetéről. (Bányai kötete hemzsegett az effajta passzusoktól: „Ekkoriban kötöttem Attilával életem legbecsületesebb megállapodását. A becsületesség mindkét részről teljes szigorral fennállott mindaddig, amíg Attila utolsó évének, az 1937. esztendőnek fájdalmasan megváltozott körülményei kölcsönösen meg nem fosztottak bennünket annak teljesítésétől. A javaslatot én tettem Attilának, s ő elfogadván azt, kötelező erejű megállapodássá emelkedett közöttünk. Az írásba soha nem foglalt, de – ismétlem – mindég becsületesen teljesített kétoldali megállapodás így hangzott: Attila minden új versét köteles nekem előszóval elmondani, mely esetben én viszont minden egyes új versért egy aranypengőt tartozom neki késedelem nélkül, készpénzben lefizetni. Attila megkockáztatta a »lehet többet is« záradékot hozzábigygyesztetni, de ez elől én mereven elzárkóztam. Sőt, az »előleg nincs« rideg kijelentéssel félreérthetetlenül tudomására hoztam, hogy jó lesz magát összeszedni.” Feltételezhető, hogy ez az idézett passzus ihlette meg Tempefőit, hogy az irodalomba belekotnyeleskedő költősógorát ekképp figurázza ki: „Egyszer, ha jól emlékszem, március közepén volt – bemegyek a Pilvaxba. Sanci ott ült szokott asztalánál. Nagyon letörten, meglátszott rajta, hogy régen nem látott engem. Igyekeztem kedélyesen, mitsemmegtorlóan fellépni: »Mit írsz, Sanci?« – kértem, mire ő egy megkezdett strófát mutat nekem. Ez áll rajta: »Kérlek, méltóztassatok felkelni, tisztelt magyarok!« Kínlódo arca elárulta: nincs meggyőződve arról, hogy jót írt. Pillanatig ha-

boztam. Aztán felülkerekedett a szívem, s leültem melléje: »En ezt inkább így mondanám: Talpra magyar, hí a haza!« Mohón lemásolta, de nem volt szíve megköszönni, csak annyit bökött ki, pipája mellől: »Emmán döfi!«”)

A pamflet megjelenésekor már több mint egy hónapja állt az ügyeletes irodalmi botrány. A kötetet ugyanis a még be nem tiltott baloldali és a mind jobban erőre kapó jobboldali, sőt, a polgári sajtó is szinte versenyt futva vágta le. Míg azonban a szociáldemokrata *Népszava* a könyvről lebeszélő gúnyos recenziókat fogalmazott, addig a mindinkább jobbra sodródó lapok bőségesen „merítették” az egyébként általuk sem sokra tartott műből. A *Magyar Szó* „új korszellemű”, ám anonim szerzője például „a legszembeeszkőbb ténynek” nevezte azt a könyvből származó információt, miszerint József Attilát 12 esztendő korától „egy Makai nevű zsidó fiskális” nevelte. Ebből aztán nyomban le is vonta a maga következtetését: „Figyelemre méltó, hogy valahányszor töltünk messzire eltévelyedett keresztény lélek bolyongását vizsgáljuk, mindig és kivétel nélkül ott találjuk a háttérben a zsidót, aki – ha az ő elképzelése szerint – nem is tesz rosszat, mindenesetre rányomja az általa befolyásolt keresztényre a mindentől merőben idegen zsidóság letörölhetetlen és titkolva is árulkodó bélyegét.”

A jogvégzett, ám irodalmi érvényesüléssel próbálkozó Bányai Lászlót szülővárosában, Hódmezővásárhelyen 1930-ban, 26 esztendő korában valószínűleg a balsorsa hozta össze az addigra már sokat tapasztalt József Jolánnal, a költő nővérével. A kettőjük között Jolán javára szóló magassági és különbség ellenére fellángoló szerelem következtében az önmagát is kereső asszony elhagyta férjét, Makai Ödönt, s hozzáment Bányaihoz. A költő életének ismert kutatói ma egyöntetűen úgy látják, hogy Bányainak – bár ő könyvében egészen mást sejtet – a rokoni kapcsolat ellenére sem igen lehetett hatása sem József Attila életére, sem költészetére. Sokkal inkább igaza lehet Valachi Annának abban, hogy Bányai László „négy szemközt” kötetét végeredményben korántsem valamilyen belső készítés, mint inkább a feleségével vívott sajtóságot párbaj ihlette.

Ismeretes ugyanis, hogy az 1940-es könyvnap legnagyobb sikerét – az írói vénával, úgy tetszik, szintén megáldott – József Jolánnak *József Attila élete* címen írott kötete aratta. Jolán a könyv írásának felénél tarthatott, amikor az ugyancsak írói babérokra vágyó Bányaival kötött házassága már végképp zátonyra futott. Az ok – sok egyéb mellett – vélhetően az a „kulcsregény” is volt, amelynek Bányai a József családra közvetlenül utalva *A szappanfőző lánya* címet adta. A könyv egyébként egyetlen kiadónak sem kellett, igaz, a Pantheon Kiadó ehelyett – elirigyelve a Cserépfalvi Kiadónak az említett József Jolán-memoár által szerzett babérjait – azonnali szerződést kínált Bányainak egy kvázi ellenmemoárra. Az elsősorban a volt feleséggel, József Jolánnal viaskodó, majd háromszáz oldalas kötet végül el is készült, és meg is jelent – a Körmendi Kiadónál.

A botrány Bányait nemhogy beemelte volna, sokkal inkább kiseprűzte az irodalomból. További beharangozott könyvei el sem készültek, kiadója hátat fordított neki, s Bányait ettől kezdődően, több évtizeden át, egészen 1979-ben bekövetkezett haláláig jószerével önnön rehabilitáltatásának ügye éltette. Ehhez – közvetlenül már az induló sajtóvihar idején – elég sajtóságos eszközt választott: a jobbról-balról ledorongoló kritikákat közlő orgánumok közül hat napilapot rágalmazás címén beperelt. Keresetéhez bizonyítékként egy iroda-

József Jolán és Bánya László (még) idilli hangulatban

lomtörténeti kuriózumnak sem utolsó – úgymond – nyilatkozatot csatolt. Ebben öt illusztris személy, köztük Berda József költő és a vagabund életművész, Tersánszky Józsi Jenő író aláírásával is nyomatékosította azon meggyőződését, hogy a Bánya által leírt „események és történetek hitelesek”, valamint hogy „nem lehet kérdéses az író (...) nemes szándéka és a könyv irodalmi színvonala”.

Ez az 1990-es években egy bolhapiacon feltűnt és a relikviagyűjtő, Horváth Jenő jóvoltából megmentett „nyilatkozat” a Bánya-hagyaték talán legtalányosabb darabja. Keletkezéséről egyelőre nem lehet sokat tudni, annyi azonban tény, hogy az „igazolók”, akik maguk is íróemberek voltak, nem valóságos nyilatkozatot tettek, és véleményüket olyannyira csupán egy Bánya Lászlónak címzett magánlevélben fejtették ki, hogy annak a nagy nyilvánosság előtt sem akkor, sem később nem tartottak szükségesnek hangot adni.

A Bánya-féle sajtópereket egyébként előbb a német bevonulás, 1945 után pedig József Attila „hivatalos” újraértékelése tette okafogyottá, sőt, a szerző még a költő „korszerűsített” mítoszát gyártók sorába sem kerülhetett be. Nem így vetélytársa, egykori felesége, aki a korabeli kultúrpolitika irányítójának készítésére átírta az „elavult szemléletű” 1940-es életrajzot, és ezt az 1950-es könyvnapon már *A város peremén* címen jelentette meg. Az újraírt kö-

lomtörténeti kuriózumnak sem utolsó – úgymond – nyilatkozatot csatolt. Ebben öt illusztris személy, köztük Berda József költő és a vagabund életművész, Tersánszky Józsi Jenő író aláírásával is nyomatékosította azon meggyőződését, hogy a Bánya által leírt „események és történetek hitelesek”, valamint hogy „nem lehet kérdéses az író (...) nemes szándéka és a könyv irodalmi színvonala”.

Ez az 1990-es években egy bolhapiacon feltűnt és a relikviagyűjtő, Horváth Jenő jóvoltából megmentett „nyilatkozat” a Bánya-hagyaték talán legtalányosabb darabja. Keletkezéséről egyelőre nem lehet sokat tudni, annyi azonban tény, hogy az „igazolók”, akik maguk is íróemberek voltak, nem valóságos nyilatkozatot tettek, és véle-

tetből aztán nyomban nyilvánvalóvá vált az az eddig feltehetően mozgalmi konspiráció okán titkolt tény, hogy a fiatal József Attilára maga Rákosi Mátyás volt a legnagyobb hatással.

Bánya László 1955-ben ismét megpróbálta könyvét – természetesen ugyancsak átdolgozott formában – közzétenni. Ám újból rossz taktikusnak bizonyult, hiába kért több, általa illetékesnek vélt irodalmi és politikai fórumtól „megkülönböztetett tanácsot a kihagyandó, illetve az átírandó részekre vonatkozólag”, a kézirat mégsem látott nyomdafestéket.

Így a József Attiláról szóló, nem kevés számú kortársi visszaemlékezések sorából tartalmi, pontosabban tartalmatlansági vonatkozásain túl azzal is kírí, hogy első kiadását azóta sem követte második.

Egyet akartak

József Attila és Illyés Gyula párharcai

„A nő, aki életemnek a gyökérzete lett, akinek birtoklásáért ma is küzdök, nekem gyermeket adott. Ennek a nőnek a házában lakom. Ez a nő főz rám, ő foltozza a fehérneműmet, ő intézi a gépírást, a levelezésem. Nincs olyan emberi vágyam, amit ne teljesítene. Az egyetlen nő, akinek keresztnévét nem írhatom versbe. Korosztályom legnevesebb költője tette rá kezét.” E sorokat Illyés Gyula jegyezte fel naplójába az 1960-as évek elején, akkortájt, amikor második felesége (lánykori nevén: Kozmutza Flóra) először rugaszkodott neki, hogy megírja a „legnevesebb” költővel való kapcsolata történetét.

A *József Attila utolsó hónapjairól* című visszaemlékezés a nagyközönség számára csak 1987-ben vált hozzáférhetővé, az általa ihletett verseket azonban évtizedek óta a magyar szerelmi líra magaslataiként tartja számon az irodalomtörténet. Például az öt költeményt egybefoglaló Flóra-ciklust, benne ilyen sorokkal: „Úgy kellesz nekem Flóra, mint falun / villanyfény, kőház, iskolák, kutak; / mint gyermekeknek játék, oltalom, / munkásoknak emberi öntudat.” A *Megméréssel!* című opus nevezetes strófája pedig: „Már nem képzeltem ház üres telken, / csinosodik, épül a lelkem, / mivel az árnyakkal beteltem / a nők között Flórára letem.”

A Flóra-versek – önmaga jellemzése szerint „mélységesen zárkózott” – műzsája emlékirata kései közreadásakor megvallotta: „Írásom legfőbb indí-

téka az, hogy letörlődjék férjemről a »bélyeg«, amit olyan igazságtalanul ütöttek rá.” A sok évtizede hangoztatott vád, melyre Illyés Gyuláné utalt, úgy szól: Illyés valamikori legjobb barátjától úgymond elszerezte a „végső menedéket” nyújtó nőt, s ezzel ő is hozzájárult ahhoz, hogy József Attila 1937. december 3-án Balatonszárszón a vonat alá vetette magát. Illyés Gyula pedig, miután 1938-ban elvált első feleségétől, Juvancz Irmától, 1939-ben titokban feleségül vette Kozmutza Flórát. A tisztázó szándékkal publikált memoár irodalomtörténeti hozadéka igen jelentős volt, hiszen 45, addig ismeretlen József Attila-levél vált közkinccsé, és egy koronatanú mondta el – egykori naplőfeljegyzéseivel is alátámasztva –, hogy ha lángoló szerelemmel nem szerette is, de a maga módján, ameddig csak lehetett, tartotta a lelket a mind betegebb költőben. Ugyanakkor az ominózus írás közreadása – minden bizonnyal a szerző eredeti szándékával ellentétben – megnyitotta annak lehetőségét, hogy érdemi eszmecsere kezdődjék az évtizedeken át tabuként kezelt s ezért mendemondákkal is terhelt hármass viszonyról. A tisztázás 2004-ben is folytatódott. Akkor a Petőfi Irodalmi Múzeumban került színre Valachi Anna irodalomtörténész pódiumjátéka: verseket, emlékeztetéseket, naplókat feleltetve egymással nem csak a végzetes 1937-es esztendő idézte fel, hanem a két költő – lírai, emberi és férfiúi – versengésének történetét is.

Az 1902-ben született Illyés 1927-ben ismerkedett meg a nála három évvel fiatalabb, de irodalmi berkekben magasabban jegyzett József Attilával, s igen hamar barátokká váltak. Kapcsolatuk olyannyira felhőtlen volt, hogy az első, már akkor is egyazon nőért vívott viadaluk legfeljebb suhanó árnyékot vethetett rá. 1928-ban, amikor először kaptak együtt ebédmeghívást a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara vezető titkára, Vágó József lányos házába, mindketten úgy érezték, szívesen feleségül vennék a csinos és művelt Mártát. Az ifjak végül abban állapodtak meg, hogy Attila a „jobban rászorult”. A versbarátok ezen illyési lemondásnak köszönhetik például a *Gyöngy* vagy a *Kláriskok* című József Attila-remekket.

A „második menet” tétje már a költészet volt. 1928-ban Illyés is, József Attila is a Baumgarten-díj főkurátorának, Babits Mihálynak a holdudvarához tartozott, ám amikor a kor költőfejedelme az év végén *Az istenek halnak, az ember él* címmel közreadta új verseit, a két tanítvány egymással gyökeresen ellentétesen értékelte azokat. Illyés a hódolat hangján írta meg kritikáját az egyébként Babits szerkesztette *Nyugat*-ba: „Meg vagyok győződve, hogy mindenkit legelsősorban az a belső meleg fog meg, amely a versből kisugárzik, ami definiálhatatlan, amit a költő se tud szavakba foglalni. (...) Mért szeret valamit az ember? Ha kedvesünk meg-megkérdezi, mi az, amit szeretünk rajta, tudunk valaha is igazán választ adni?” József Attila – aki egy, Benedetto Croce intuicionista esztétikájáról folytatott vad vita után éppen szakított a mesterrel – *A Toll* című folyóiratban „tárgyi kritikai tanulmánynak” keresztelt pamfletben le is számolt vele, miközben nem mulasztotta el, hogy

egy oldalvágást tegyen barátja felé is: „Babits szóbanforgó verseit úgy körülnéztek, mintha a kritika kisedek majálisa volna. Hetet havat összecsapadékkoltak Babits lelkéről, (...) pedig lélekről aligha beszélhetünk oly bántón rossz versek kötege ez a könyv.”

Noha Illyés vitathatatlanul a „csapadékolók” közé tartozott, az első komolyabb törés mégis 1932-re datálható. A Babits mellett időközben irodalmi (másod)tekintéllyel s ezzel egy időben a népi írók reprezentánsává nőtt (és újra és újra a Baumgarten-nagydíj 3 ezer pengőjével megtámogatott) Illyés a *Nyugat*-ban – az irodalomtörténészek által „duplafeneküként” aposztrofált, dicsérve elmarasztaló – kritikát jelentetett meg az önmagát az idő tájt marxistaként meghatározó s ezért mind jobban az irodalmi élet peremére szoruló József Attila *Külvárosi éj* című kötetéről. Két évvel később, amikor Illyés – Nagy Lajossal együtt – meghívást kapott Moszkvába, a szovjet írók első kongresszusára, a mellőzöttségén felháborodó József Attila ragadott tollat, ám a *Miért nem én?* című, Illyést és a moszkvai magyar emigrációt célba vevő pamfletjét sehol nem sikerül megjelentetnie. (A legendákkal övezett kézirat máig lappang.) Talán ezzel is magyarázható, hogy amikor Illyésnek a napilapközlés után 1934-ben könyv alakban is megjelentek oroszországi útijegyzetei, József Attila álnéven (sógora, Bánya László nevén) támadta meg a *Korunk* című folyóiratban a „kispolgári puritanizmus kávéházi bölcseletjét”. De József Attila már egy évvel korábban sem fukarkodott a jelzőkkel. Amikor a népi írók, köztük hangsúlyosan Illyés Gyula „becsületes alku” kívántak kötni a fajvédőként és diktátorjelöltként elhíresült Gömbös Gyulával, az Új Szellemi Frontról kitört sajtópolemiában József Attila „népmentő naivitásnak” nevezi az „egyke-vitéz” Illyés azon elképzelését, hogy törvénnyel köteleznék istápolandó parasztjait „legalább négy utód nemzésére”. Az egykori „jópajtások” viszonya az 1930-as évek közepére annyira elmérgesedett, hogy akkor már egymás köszönését sem fogadták.

Ilyen előzmények után, alig két hónapnyi eltéréssel lett szerelmes a két költő ugyanazon nőbe. Kozmutza Flóra az idő tájt Szondi Lipót (a sorsanalízis későbbi atyamestere) munkatársaként hivatalból készítette el újabb és újabb „önkéntesekkel” a Rorschach-tesztet. Az akkor még kísérleti stádiumában lévő személyiségvizsgálatra vállalkozó Illyés egy későbbi naplőfeljegyzésében így öröközte meg az eseményt: „Flórába az első pillantásra olyan szerelmes lettem, hogy nem megforrósodott, hanem megfagyott a szívem. Nős voltam ugyanis.” Az első találkozás a pszichológusnőben is „erős, könnyen föllobbanható rokonszenvet” ébresztett ugyan, ám az érzés, mint könyvében magyarázólag írta, „kettős tilalom” alá került 1937. február 20-a után. Azon a napon végezte el ugyanis a Rorschach-tesztet Flóra József Attilával, majd – ahogy fogalmazta – „lassanként kialakult a kapcsolatunk”. A lassúság azonban csak a nőt jellemezte, József Attila a második, négy nappal későbbi találkozásukra már „nászajándékot”, a Flóra-versciklus kézira-

tát vitte, s mint kifejtette, csak azért nem kérte meg már az első alkalommal a kezét, nehogy – mint a Flóra-memoárban áll – „komolytalannak és bolondnak tűnjék”. A viharos vallomások és a nem csupán a szakember számára mind nyilvánvalóbb (akkoriban skizofréniaként diagnosztizált) betegségtünetek érthetően megriaszították, ám meg is hatották az ostromlott nőt. Mégsem mondott nemet, mert azt remélte, ezzel talán megmentheti az öngyilkossággal is fenyegetődő költőt, akit nagyon becsült.

Illyés Gyula családi körben pózol

Április végén azonban Flórát ágynak döntötte a szívizomgyulladás, amelyet akár sajátos pszichés figyelemztetésként is értelmezhetett. József Attila – anyagi lehetőségeit messze meghaladó – virágkosárral, valamint a címzettnek nyilván megdöbbentő versekkel sürgette a mielőbbi gyógyulást („Kedvesem betegen / szunnyad e hajnalon. (...) Mért fekszel betegen? / Mi kéne? Két pofon? / Nyugalom, szerelem. / Szerelem, nyugalom.”). Ugyanez idő tájt tapintatosan, csupán segítségét ajánlva, megjelent a Rókus kórházi betegágnál Illyés is. Nehezen rekonstruálható, hogy ezen a „nagy örömmel” fogadott látogatáson és az utána következő hetekben, hónapokban – mikor Flóra a mátraházai magaslati levegőn, majd Tihanyban lábadozott – pontosan mi is történt. A memoárfíró egyre csak azt ismételi, semmi, ők Illyéssel előbb „szavak nélkül”, majd októberi találkozásukkor – néhány órával azelőtt, hogy Illyés az időközben a városmajori Siesta Szanatóriumba került József Attilával úgymond helyreállította a barátságot – szóban is megegyeztek: Flóra Attilához köti az életét, Illyés pedig nem hagyja el a feleségét.

E megállapodásnak pedig – állította Illyésné fél évszázaddal a történetek után – az *Éjjel után* című Illyés-vers lenne a bizonyítéka. Tasi József irodalomtörténész egy 1995-ben – egyébiránt Flóra asszony halálának évében – megjelent tanulmányában viszont arra az ellentmondásra hívta fel a figyel-

met, hogy a szóban forgó vers („nem bánom, nem fáj az se most, / (...) hogy melléd nem én / fekszem, s tudom, hogy nincs is rá remény”) aligha tükrözheti az 1937. októberi megállapodást, mivelhogy az már az év áprilisában megjelent a *Nyugalomban*. Mi több: szeptemberben ugyanabban a lapban három, a beteljesült szerelemre utaló Illyés-poéma látott napvilágot. Így az sem csodálható, hogy a már csak a versek világában magabiztosan tájékozódó József Attilában felhorgadt a féltékenységek. Hiszen a *Gyűlöltem a címet* kezdetű Illyés-vers néhány sorának („Mint a kétfejű sas heverünk a párnán. / (...) Érzem, ahogy alszol, / szállsz mosolyod szárnyán”) kétségteljesen lehetséges olyan olvasata is, hogy az a „győztes reflexiója” a vetélytárs néhány hónappal korábbi, *Sas* című költeményére („egyik szárnya lelkem, / a másik szárnya Flóra”). József Attila féltékenységeinek mintegy megalapozottságát igazolva az említett költemények később, 1939-ben Illyés *Külön világ* című kötetének Flóra-ciklusában tűntek fel...

Az utókor elkerülhetetlenül találgat minden olyan alkalommal, amikor rejtélyekkel találkozunk. Így felfejtésre vár annak az Illyés-verstörödének a háttere, amely Flóra asszony állítása szerint közvetlenül József Attila halála után keletkezett, s máig nem lelhető fel egyetlen Illyés-összesben sem. Hogy a töredék sorait mi motiválhatta, arra Illyésnek sem ez ügyben tett nyilvános – egyébiránt igen szűkszavú – megszólalásai, sem a halála után közreadott naplójegyzetei nem adnak eligazítást, mivelhogy azok csupán azt a néhány megrendült nekrológsort variálják, amit hajdani barátja halálakor írt a *Nyugalomban*: „Kortársak, bajtársak, eszmetársak voltunk, s mégis (...) mennyi kínzó ellentétet vetett közénk a sors: a legszörnyűbbet, melyről még beszélni sem tudok, épp az utolsó esztendőben.” Irodalomtörténeti talány (is) tehát, hogy a Flóráról való lemondás ihlette-e a következő sorokat, avagy éppen séggel a „mégsem engedhetem át” érzése: „Nyúltál azért, kit én találtam, / vitted volna magadnak / a köd-világba, hogy csatádban / segítsen tántorgó agyadnak / én odaadtam volna és ő / ment is – szívénél különb a lélek / de lett minden egyszerre késő / berántott a köd karma téged.”

Prózai dolgok

Szabó Lőrinc rossz mondatai

„Fordított vérvád. (...) Az embervadászat tovább tart. (...) Gyalázat, ami velem történik. (...) Ilyen szellemi terror még sose volt. (...) Irtózatossá ez a meghurcolás...” E kifakadástörredékek Szabó Lőrinc naplójának 1945 áprilisa és szeptembere közötti bejegyzéseiből valók. Azon hónapokból, amikor a költő neve fel-, majd lekerült a háborús bűnösök listájáról, s amely idő alatt többször is őrizetbe vették, majd barátai – elsősorban a befolyásos költőtárs, Illyés Gyula – közbenjárására minden alkalommal rövid időn belül szabadon is engedték. A csupán 1990-ben publikált naplóból az is kiderül, Szabó Lőrinc „iszonyatos félreértések” sorozatával magyarázta önmagának azt, ami vele történt. Ehhez az 1945 szeptemberében az újságírói igazolóbizottság előtt elmondott, a *Bírákhoz és barátokhoz* című, majd kétórás önvédőbeszédében még annyit tett hozzá: „Nekem mégiscsak kellett valahol hibáznom. Kellett, ha annyian félreértettek...”

Értelmezők, esetleg félreértelmezők kétségtelenül számosan voltak: 1945 tavaszán a szociáldemokrata *Népszava*, a polgári radikális *Világ* és az akkor épp kigazda befolyás alatt álló *Magyar Nemzet* című napilapok cikkírói egyre csak Szabó Lőrinc bűnösségét ostromolták. Mi több, amikor 1945 május elején közzétették azok névsorát, akik „a háború fokozottabb mértékben való vitele és a nyilas (fasiszta) mozgalom segítése érdekében szellemi tevékenységet fejtettek ki”, a listán szereplők között ott volt Szabó Lőrinc neve is.

Máig lezáratlan kérdés, milyen mértékben voltak megalapozottak a költő listára kerüléséhez vezető vádak. Annál is inkább, mivel mindmáig nem fejeződött be az egykoron inkább csak politikai alkuk révén tisztázott költőnek a szélsőjobboldali eszmékkel való érintettségéről folyó irodalomtörténeti per. Rába György költő, irodalomtörténész 1972-ben írt s azóta is teljes egészében vállalt kötetében például úgy látja, hogy az általa is a század egyik legjelentősebb alkotójának mondott Szabó Lőrinc költészete „a háborút közvetlen megelőző és a háborús években” a költő politikai szerepvállalásával párhuzamosan „elszűrül”, s nemcsak publicisztikájában, de versei között is megjelennek „kincstári hangú írások”. A legfőbb botránykőnek mondott, *Vezér* című – s utóbb Hitlerhez írt ódának értelmezett – verset elemezve egyébként Rába arra hívta fel a figyelmet, hogy a költeménynek két változata van, az 1928-ban megjelent első variációt Szabó Lőrinc tíz évvel később szinte sorról sorra átdolgozta.

A Vezér (1928)

Csak két kezem van s ezer kellene, vagy több is, nem tudom, és így tovább, ezer szem és száz és szív, millió, hogy megteremtsem, amit akarok. Két kezem van és csak egy életem, – lesz millió, hogy egy buta revolver ki ne irtson! Lesz millió, aki részleteimet kapja-őrzi, – testem minden sejtje s minden gondolatom külön embert jelent. Pénz és eredmény oly sok kell, hogy nem érek rá magam végezni, megszerezni, – elveszek mindenkitől valamit, hiszen értük jöttem ide és értelmem csak így van, így vagyok én a nép és így, ami áldozat esik, nem volt céltalan. A cél: én vagyok, a cél: én magam és valami, amit magam sem értek, mert úgy használ föl engem is, miként én a többit, de amíg ösztönöm és a szerencse meg nem csal, e cél is előre birtokom. Mondják, kegyetlen s önző vagyok, – mellékes. Mit akar itt a jámbor, a jónak és a rossznak prédikátora? Itt csak annyit ér minden, amennyi ereje van: az erkölcs és az isten és mind a többi, a tudomány, művészet és a nők, e hasznok s ornámensek, ugyanoly eszközeim, mint a bűn és a terror, amit különben néha eltakarni, néha fölfedni célszerű. Csupán az igazság méltó ellenfelem s fegyvertársam: testtelen ideája legyőzve is rámkényszeríti páncél jelszavát és bírói köntösét. Most elbúcsúzom magamtól. Mi lesz, nem tudja senki. Én sejtem. Amit megindítottam, most az az egyetlen lehetőség, egyetlen helyes út. Csak erőm legyen, legyen önuralmam s meglesz a győzelem: jelen vagyok az ország kétszáz városában, én indulok meg félmillió szuronyban a főváros felé, egy óra múlva monitoromon eldördül az ágyú: én megszűnök s testem épületében megmozdul egy világ gépezete.

A Vezér (1938)

Csak két kezem van s ezer kellene, százszor ezer, mondtam keserűen, százszor ezer kéz, agy, szem, millió, hogy megcsináljam, amit akarok. Csak két kezem van s csak egy életem, mint bárki másnak, s egy őrült golyó, egy véletlen, egy buta tör elég, hogy elpusztúljak, mint bárki más. Csak két kezem volt, csak egy életem... S lett millió! – mondom ma. – Én vagyok a nép, az ország: minden porcikám és minden percem és gondolatom szétszotogattam s egy-egy katonára, egy-egy élet lett mind: akaratom vérben és húsból iker másai: mind egy célt lát és ami áldozat esik, ma már nem esik céltalan. A cél: én vagyok, a cél: én magam, s még valami, amit magam sem értek s ami mégis él, ahogy a vetésben az aratás, ahogy bennem a nép: e titkos cél úgy használ engem is, ahogy másokat én, vagy ahogy a boly a hangyát, a kas a méheket. Mondják, kegyetlen és őrült vagyok, szörnyetegnék lát az idegen önzés: zümmög a vak ideológia! A nagyobb jog, a még nagyobb igazság, a természet ereje söpri el az ellenséges torlaszokat a zűrzavarból a megváltás felé. Én erő vagyok s ahogy díszeim a tudomány, a művészet, s a nők, úgy eszközöm, ha kell, a terror is, amelyet oly jól ismer Jehova. A végzet vagyok, az egyetlen út. S most jön a próba. A harc! Amit eddig csináltam, mind csak előkészület volt. Elbúcsúztam magamtól. Hogy mi lesz, én is csak sejtem. Testem óriás keretté tágult. Legnagyobb alázat, te legnagyobb hit, segíts meg! Segíts te is, szerencse! Minden kész. Jelen vagyok az ország hetven városában, ötszáz ezer szuronyban mutatok a főváros felé, egy óra múlva monitoromon eldördül a jel: én megszűnök és szívem árama megindítja az új rend gépeit.

Ezen átírásnak a tükrében Rába szerint kétségtelenül nehezen fogadható el Szabó Lőrincnek az az 1945-ben megfogalmazott védekezése, miszerint a vers csupán azon „rémséges félreértés” következtében válhatott ellene szóló bizonyítékká, mert azt 1938 májusában a *Virradat* című nyilas lap az ő engedélye, sőt megkérdése nélkül közölte.

Az ezzel kapcsolatos kételyeket az irodalomtörténeti bűvárokódásairól ismert író, Nyerges András az ezredfordulón még inkább erősítette azon felfedezésével, hogy az ominózus vers fél évre rá, 1938 novemberében ismét feltűnt az *Egyedül Vagyunk* című szélsőjobboldali, az antiszemitizmust tudományosan is alátámasztani szándékozó lap hasábjain, valamint az ugyancsak szélsőjobboldali *Magyar Életben* is. Tegyük hozzá, a közlések ellen – bár magánvitán és munkahelyén, az *Est-lapoknál* többen megütközésüknek adtak hangot – Szabó Lőrinc utólag sem tiltakozott. Nem jogosulatlan a feltételezés, hogy a költőnek tudomása lehetett arról is, hogy verse az *Egyedül Vagyunk* (a „Führer” elvéről és gyakorlatáról szóló) tematikus számában irodalmi illusztrációként megjelenik, mivel az új orgánumnak Szabó az első számtól fogva adott verset is és – például az irodalmi pesszimizmust ostromozó – cikket is.

Az inkriminált vers – s különösen annak 1938-as változata – egyben illusztrációja is lehet a költő akkori nézeteinek. Ezt persze sokan sokféleképpen magyarázzák. Szabó Lőrinc életművének gondozója és vitathatatlan irodalmi nagyságának elismertetéséért már a hatvanas évektől sokat fáradozó Kabdebó Lóránt korábban a poeta politikai járatlanságával, valamint tájékozatlanságával és magányával magyarázta a jobboldali közösség felé való kitörési kísérletet. A költő pályaképét összegző írásaiban viszont már úgy fogalmaz, hogy „ha hihetünk az elfogult kortársi pletykáknak, (...) az apolitikus magánember figyelhetett akár szimpátiával is Hitler alakját...”

Pedig a kép – éppen Kabdebó alapos kutatásai nyomán is – ennél árnyaltabbnak tűnik. Szabó Lőrinc ugyanis az 1930-as évek közepétől a politika vonzáskörébe, egyenest a politikai határozottságot és elsöprő erőt mutató Gömbös Gyula miniszterelnök környezetébe került. Olyannyira, hogy 1935 márciusában, a képviselőház feloszlása után a kormányfő személyes küldötteként vitte el Bajcsy-Zsilinszky Endrének azt az üzenetet, hogy ha Bajcsy Nemzeti Radikális Pártja nem olvad be a kormánypártba, maga a politikus sem reménykedhet képviselővé választásában. „Ha ellenállsz, Bandi, ki fognak irtani a parlamentből!” – figyelmeztette Bajcsy-Zsilinszkyt több visszaemlékezés szerint is a költő. Szabó Lőrinc nem sokkal később szívügyének tekintette az Új Szellemi Front néven elhíresült – egyébiránt nem sok sikerrel járt – találkozó megszervezését is a diktatúra gondolatával mindinkább kacérokodó kormányfő és a népi írók között.

A gömbösi úgynevezett reformpolitika hívévé szegődött Szabó Lőrinc a harmincas évek második felében kendőzetlen brutalitással sorra sértette meg

korábbi barátait. A magyar versek s nem mellesleg Szabó Lőrinc-költemények ihletett tolmácsolóját, az utóbb soha meg nem bocsátó Ascher Oszkárt például azzal, hogy – olvasható a szavalóművész memoárjában – zsidó származására utalva az ország hálátlan vendégének nevezte. Az irodalmi folklór azt is feljegyezte, hogy az utóbb munkatáborban veszett Gelléri Andor Endre írónak pedig állítólag kegyetlen őszinteséggel tanácsolta: zsidóként a legokosabb, ha főbe lövi magát. Bodó Béla újságíró kollégáját – írta később az érintett – azzal sokkolta, hogy „egyénilag bárhogya is sajnálom, de benneteket ki fogunk irtani”. Úgy mondják, nemigen volt kíméletesebb egyik legközelebbi barátjával, a *Válasz* című lap szerkesztőjével, a kétségbeesésében valóban az öngyilkosság gondolatáig jutó Sárközi Györggyel sem, akinek – amikor az megosztotta vele ezt a tervét – helybenhagyólag mondta: bizony, a helyében ő is azt tenné.

Ezek az egyébként csak magánbeszélgetésekben elhangzott – Kabdebó korábbi megfogalmazása szerint: „kegyetlen és életidegen logikájú” – mondatok igencsak foglalkoztatták a történelmi események kapcsán amúgy is zaklatott kortárs szellemi életet, amely ennek ismeretében olvasta azokat a tudósításokat is, amelyeket Szabó Lőrinc 1938-ban és 1939-ben kiküldött berlini tudósítóként írt. A már említett Rába György e cikkeknek azt rója fel, hogy bennük a költő már-már műalkotásoknak kijáró elmélyüléssel méltatta a „nagy egyéniségű”, „népével egységbe olvadó”, a „hangjával Saljapinként bánó” Hitler beszédeit. Így láthatták ezt a kortársak közül is jó néhányan. Az 1944-ben meggyilkolt Radnóti Miklós naplója őrizte meg az utókornak például azt az 1939 szeptemberében, a *Nyugat* törzssasztalánál zajló beszélgetést, amelynek során az irodalmi közélet egyik akkori tekintélye, a később munkaszolgálatban meghalt Halász Gábor kritikus azt találta mondani: „Milyen kitűnően el lehet majd könyvelni Szabó Lőrincet a nemzetiszocializmus költőjének.” Amihez az ugyancsak tragikus sorsot ért Radnóti azt az ellenvélekedő széljegyzetet fűzte: „Miért is kellene a költőket mindenáron könyvelni?”

S Radnótinak alighanem Szabó Lőrinc sorsának a tükrében is igaza van. „Minden meg van bocsátva” – jelentette ki például Bodó Béla 1945. szeptember 25-én az újságírók politikai előéletét vizsgáló igazolóbizottság előtt, amikor értesült arról, hogy a kijózanodó költő 1944-ben nagyon sok üldözöttnek kérés nélkül is segített. Egyebek mellett kormányzói mentesítést sürgető leveleket írt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárának, és – ha nem is eredménnyel – tollat ragadott például a régi és megsértett barát, a „kitűnő tehetségű és nemes lelkületű” Sárközi György és a „különleges értékű” Halász Gábor érdekében.

Az 1944-es Szabó Lőrinc-féle mentési kísérletek sajátos viszonzása az a levél, amelyet az üldözéstől megmenekült Vas István írt 1945 májusában az akkor éppen őrizetbe vett költőtársnak. „Kedves Lőrinc! Megdöbbenéssel olvastam nevedet az újságban. (...) Nem felejtettem el, hogy énvelem a legrosszabb időkben is, néhány irodalmi kérdés kapcsán milyen tisztességesen

és szívélyesen viselkedtél, s tudom, hogy bármily sajnálatos és ártalmas irányba tévedtek is politikai meggyőződéseid, személyes magatartásodban biztosan humanista maradtál.”

Minden bizonnyal e levélnek is szerepe lehetett abban, hogy Szabó Lőrinc május közepétől már a pasaréti, Volkmann utcai könyvtárvarában várhatta ügyének további fejleményeit, s ott olvashatta az ellene megfogalmazódó sajtóvadakat. Például amikor a *Népszava* vezető publicistája (a háborús bűnösneként 1946-ban halálra ítélt Imrédy Béla miniszterelnök perében politikai ügyészi szerepet is vállaló), Horváth Zoltán, a név említése nélkül felemlgette a Szabó által pár éve megfogalmazott brutális fenyegetéseket, vagy amikor az utóbb megbocsátó Bodó Béla még tiltakozott, amikor arról értesült, hogy Szabó Lőrincet a Magyar Kommunista Párt (MKP) hathatós közbenjárására törölni kívánják a háborús bűnösök listájáról.

Már ez a sajtóháború is jelezte, hogy a költő személye ez idő tájt pártpolitikai csatározások ütközőpontjává vált, amit egyebek mellett Szabó Lőrinc legkitartóbb védelmezője, Illyés Gyula korabeli feljegyzéseiből is tudhatunk. Az MKP (amely tömegbázisa növelése érdekében ekkoriban megbocsátást ígért a „félrevezetett” kisnyilasoknak) és az egykoron a „harmadik út” lehetőségét a szélsőjobboldalon kereső népi írókat integráló Nemzeti Parasztpárt között sajátos kompromisszum kötött. Illyésnek, akinek a katonaságtól való felmentését a német megszállás utáni hónapokban Szabó Lőrinc intézte el, az 1945-ös rendszerváltás után sikerült a mentőakcióhoz megnyerni a kommunista vezetőket, elsősorban a párt főtitkárát, Rákosi Mátyást és a kulturális mindenek Révai Józsefet. Így aztán a kommunisták a frissen felállított írói igazolóbizottság munkáját azzal bénították meg, hogy visszahívták küldöttüket, Fodor József költőt, mondván, „az írók igazolását nem lehet egy kaptafára húzni az állami és magánalkalmazottak igazolásával”. Az akció felbőszítette a szociáldemokratákat, a kispapokat és a polgári radikálisokat, ám számukra már csak annyi maradt, hogy szeptemberben az újságírói igazolóbizottság előtt tárgyalhatták Szabó Lőrinc háború előtti tevékenységét. Igaz, az akkor kispapdapárti – ám nem sokkal később a kommunistákkal feltétel nélkül együtt menetelő – Mihályfi Ernő elnökletével tartott igazolási eljárás során, ha feddével is, végül mégiscsak azt mondták ki, „a politikához nem értő, apolitikus író” csak részben felelős azért, hogy a politikai következmények mérlegelése nélkül Hitlert népszerűsítő cikkeket küldött Berlinből.

„Szabó Lőrinc az örök humánus alapjáról nem tért le, hanem az üldözötteknek az igazi író és igazi újságíró szellemében segítségére igyekezett lenni...” – olvasható az 1945-ös igazolóbizottsági határozatban, amely nem kis részben Zelk Zoltán mentőtanúskodására támaszkodott. A munkaszolgálatból 1944 nyarán megszökött s attól kezdve bujkáló Zelket ugyanis Szabó Lőrinc ugyanúgy segítette, mint az irodalmi antiszemitának mondott író, Németh László. S minden bizonnyal Szabó Lőrinc is vonatkoztathatta a bon-

mot egyik nagymesterének elkönyvelt Zelk azt, amit a neki rejtekhelyet nyújtó Németh László könyveit lapozgatva fogalmazott meg 1944 telén: „Szegény Laci, ha nem írta volna össze mindezt, talán most nem is kellene bűjtatnia.”

Happy end mégsem lett. Az irodalmi téren is többször taktikát változtató kommunisták utóbb – 1954-ig – hallgatásra kényszerítették a magát fordításokból fenntartani kényszerülő költőt. Aztán néhány, a csend éveiben született csodálatos vers megjelenése után 1957-ben – halála előtt néhány hónappal – sajátos engesztelésként Kossuth-díjjal tüntette ki őt az akkor az irodalommal is hadiállapotban álló kádári hatalom.

Vérpoézis

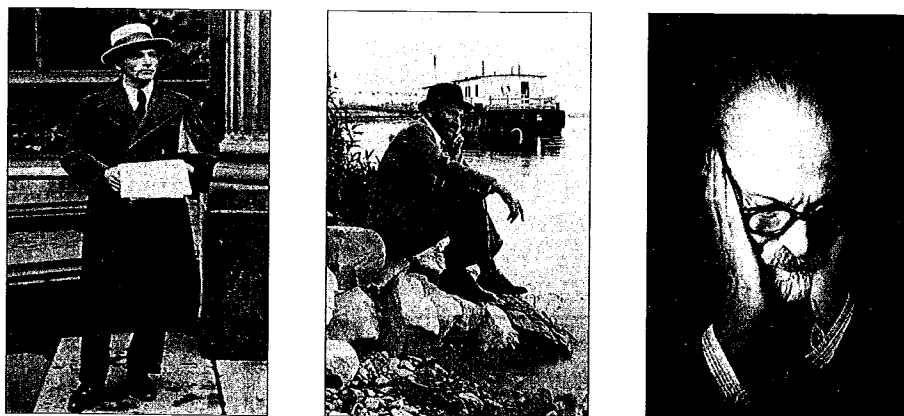
Erdélyi József értékelések

Szenvedélyes irodalmi vihart kavart a magyar írószövetség hivatalos hetilapjának számító *Irodalmi Újság* 1954. február 10-ei számában megjelent négy vers. Az egyikben, *Visszatérés* cím alatt ez volt olvasható: „A haladó eszmének és hazámnak, / a magyarnak, hűséggel tartozom; / az ő éneklő madara vagyok, / e rákőszöntött világtavaszon.” Akkoriban szakmányban jelentek meg az ilyen sorok, ám a költeményeket ezúttal – a bevezető előszó tanúsága szerint – a „múltbeli eltévelyedettséget” felismerő, „a népi demokrácia építő munkájában részt venni” akaró Erdélyi József jegyezte. Sokan úgy gondolták ugyanis, hogy Erdélyi szélsőségesen antiszemita verseivel, a nyilas jobboldalal való szellemi azonosulásával egyszer s mindenkorra kiírta magát az irodalomból. Így aztán a versek közlése nem keveseket lepett meg, háborított fel.

A felzúdulás heveségét jelzi, hogy néhány héttel később a népi íróból a Rákosi-rezsim főhivatalnokává lett Darvas József, akkor éppen népművelési miniszterként, egy írószövetségi tanácskozáson a párt és kormányzat nevében jelentette ki, „elítéljük azt a szektás szűkkeblűséget, amellyel egyes írók Erdélyi József visszatérését fogadták”. Az Erdélyi-ellenes „szektás szűkkeblűségnek” a hazai lapokban persze nem volt nyoma, azt viszont visszaemlékezések tanúsítják, hogy például az *Irodalmi Újságnál* felháborodott levélírók tiltakoztak „a háborús bűnösneként elítélt Erdélyi rehabilitálása” miatt. Az is tény, hogy a korántsem a megalkuvásnélküliségéről nevezetes Bölöni György

esztéta (egyébiránt Ady Endre egykori barátja és életrajzírója) 1954 tavaszán az Irodalmi Alap igazgatójaként csak írásbeli utasításra volt hajlandó segítyt kiutalni a „nyilas költőnek”.

De vihar támadt még az emigrációban is. „Erdélyi József személye és költészete túlnő egy magatartásában vitatható, de verseiben megtisztult nagy költő szomorú sorsán” – kommentálta az évtizedes kényszerű hallgatás után megszólaló költő versebe öntött önkritikáját az emigráció akkor legismertebb

Erdélyi József 36 és 47 éves korában illetve az 1960-as években

orgánumban, a *Látóhatár*ban Vámos Imre. Az 1962-ben a nyugati „áldemokráciától” megcsömörlötten hazatért lapszerkesztő-szerző – aki magával együtt hazalopta a *Látóhatár* kiadási jogát is – 1954-ben még a század meghatározó poétái közé sorolta a „gyermeki nyíltságú” Erdélyit. E feldicsért poéta az említett, jóvátevő versében még azt is papírra vetette: „Megtagadom magamban azt az ember, / ki különbséget tett nép és nép között, / ki olykoron, bár szóval, betűvel csak, / bárkit is sértett, csúfolt, üldözött.” Vámos írása végén azt fejtegette, hogy „bármire kényszeríti is a szervezett hatalom” a poétát, az nem számít, csak az addig letett életmű. Indulatosan reagált viszont erre ugyanazon orgánus következő számában az íróként indult, de később inkább nemzetközi hírví műgyűjtőként és galériatulajdonosként jegyzett László Károly: „Erdélyit múltjából megítélve nem tarthatjuk egyébnek, mint sehonnai bitangnak. (...) Kérdem, szabad-e ünnepelnünk, amikor az otthoni rendszer habozás nélkül fölkarolja?”

E „fölkarolás”, ha nem habozás, föltétel és hátsó szándék nélküli volt is, valóban megtörtént. Erdélyinek 1954-ben már kötete is megjelent, s költői jövedelme – mint az az 1956-os Intézet történetének, Ständeisky Évának a 2000 című folyóirat 2001-es évfolyamában megjelent tanulmányából tudható – abban az évben az említett gyorssegéllyel elérte egy gyári szakmunkás

éves fizetésének csaknem a háromszorosát, 35 ezer forintot. Ettől kezdődően a nyilvánosságban alaposan korlátozott Erdélyi ott folytatta, ahol egykoron abbahagyni kényszerült: indulatosan perelt majd mindenkivel, örökön elégedetlen volt a visszaigazolásokkal, amelyek korántsem állították róla azt, amit ritkuló látogatóinak fennhangon bizonygatott, miszerint ő „a század legnagyobb magyar költője”. Ugyanakkor tény, hogy az 1956-ban semmilyen akcióban részt nem vevő Erdélyi folyamatosan publikálhatott, s 1978-ban, 82 éves korában bekövetkezett haláláig másfél-kétévente – ha különösebb visszhang nélkül is – közreadhatta újabb és újabb versesköteteit.

Erdélyi az 1920-as évek legelején valósággal berobbant az irodalmi életbe. Igaz, egyes kritikusai már akkor sokallották prófétai hevületét, ám némelyikük elismeréssel emlegette „bámulatosan tömör verssorait”, nyelvezete „páratlan gazdagságát”. A munkásságát ismerő irodalmárok – akik teljes életművét mintegy 2 ezer versre taksálják – összeszámolták, hogy költeményeiben másfél száznál is több hazai növény s nem kevesebb mint hatvan-hetven ritka, ám magyar földön honos madár nevét is megtalálhatja a figyelmes olvasó. Ráadásul „nem pusztá említésként, hanem rendszerint környezetével, jellemző jegyeivel együtt”.

Erdélyi kor- és költőtársai már első jelentkezésétől igen megosztottak voltak alkotói kvalitásait illetően. Jól érzékelteti ezt néhány, az 1930-as évekbeli szemelvény. A vagabund Tersánszky Józsi Jenő szerint „a formai és eszmei reminiscenciák egyenesági rokonságot tartanak Erdélyi költészetében a Petőfiével, úgy, ahogy Erdélyi is ugyanabból a csodakútból merít, amibe Petőfi merítette először vödörét”. A liberális Ignóus Pál – a *Szép Szó* későbbi szerkesztője – viszont így írt: „Én, a versolvasó, hiába hiszem el becsületszóra a költőnek, hogy őszinte érzéseket dalol világgá, ha nem hallok tőle olyan új hangokat, melyek a régi érzést új, eddig ismeretlen rezdüléssel jelentetik meg bennem; hiába tudom, hogy a »mentem csak a szívem után« szívből fakadó költői mondanivaló, ha ezt ebben a megnyilvánulási formájában már százszor végighallgattam és végigéltem, végigepedtem, végiggyönyörködtem – és végiguntam.” A másik, a népi tábor képviselő, s nem sokkal később a *Választ* szerkesztő Sárközi György pedig így értékelt: „Erdélyi József valahogy úgy él a felületesebb köztudatban, mint holmi városba vetődött, árvalányhajas népköltő, aki egyszerű szívének érzéseit a népdal egyszerű szavaiban önti ki. (...) Erdélyi Józsefnek nem kell szimbólummá lennie, – örüljünk, hogy van egy olyan költőnk, aki származásának, képzeletének, tehetségének szerencsés összhangja folytán oly anyaggal tudta gyarapítani modern líránkat, amely legmélyebb nosztalgiánkat veri föl a föld iránt, s aki magas költészete erejénél fogva evvel az új érzéssel tette gazdagabbá a versolvasó kultúrember lelkivilágát.” Korántsem ennyire lelkesült viszont Németh László, aki, mondhatni a legfájóbb szúrást adja: „Emlékei gyönyörű rongyaiban, mint a »cselédember fia« lép be ő a magyar költészetbe. Cseléd-szomorúság,

béresharag: ezzel fűti át a világbevettődő költőt szülőhelye. Idegenül, hol dohogva, hol káromkodva kószál ebben a gyönyörű elkárhozott országban, melyben hontalan a nép s a becsület földönfutó. (...) Azt hiszem, tartozom ennek a költői jellemrajznak egy megszorítással; megszorítással, amely két szóba befér. »Kis műhely«, kitűnő műhely, de kis műhely az Erdélyié.”

Erdélyinek az irodalom körüli botránykavarásait, de még a társaságokban való vad megnyilatkozásait – a költő Vas István találó megfogalmazása szerinti „bugyborgó gyűlöletét” – is sokáig elnézték, és csak beteges ingerlékenységével, üldözési mániával határos hisztérikusságával magyarázták. Sajnálkozva – legfeljebb kajánsággal – kommentálták például azt az 1933-ban Pest-szerte elterjedt hírt, hogy Erdélyi azt közölte Babits Mihállyal, a Baumgarten-díj kurátorával: vagy hat éven át egyfolytában megkapja a díjat, vagy egyszer sem veszi át.

A jóindulat azonban csak 1937-ig nézte el a költő extremitásait. Az év augusztus 2-án azonban a – *Lovaspóló a Vérmezőn* és a *Hörcsög* című baloldali verseivel az idáig osztályellenes izgatást megvalósító – költő a szélsőjobboldali, zsidótörvényt sürgető *Virradat* című lapban közzétette a *Solymosi Eszter vére* című versét. Ekkortól szinte minden megváltozott körülötte az akkori irodalmi és művészeti életben. Az utóbb a hazai antiszemitizmus iskolaversevő lett költemény annak ellenére is minden korábnál hevesebb vihart támasztott Erdélyi körül, hogy irodalmi berkekben ismeretes volt az, amivel a poéta az 1943-ban megjelent, *Fegyvertelen* című önéletírásában el is büszkélkedett: nem először írt zsidóellenes költeményt. A *Pesti Hírlap* publicistája, Rónai Mihály András még augusztusban *Egy költő halálára* címmel vonta meg visszamenőleg a poéta titulust Erdélyitől. Ezen ítéletet ugyanazokon a hasábozon Bálint György túlzásnak tartotta, mert hiszen „éppen az a baj – írta –, hogy Erdélyi kitűnő költő, (...) s ezen még az olyan sajnálatos tény sem változtat, hogy politikai beszámíthatatlanságában (...) egy stupidan rosszhi szemű versezettel állt be a nyilas táborba”.

Maga Erdélyi 1937 novemberében egy zavaros és többféle olvasatot engedő sajtónyilatkozatot tett. Miközben bíróság elé állítással fenyegette meg mindazokat, akik „méltatlanul” vérvádra izgatással vádolták őt, közben elismerte, hogy a vers publikálása „botlás” volt, viszont – tette hozzá – „arra még nem volt példa, hogy egyetlen botlásért agyonlőjjék a paripát”.

E mondatból nőtt ki az a máig makacsul hangoztatott legenda, hogy Erdélyit ezért (vagy elsősorban ezért) az egy verséért ítélték el 1947-ben – állította a *Magyar Hírlap*ban 2001 májusában Nyerges András. *Színrebontás* című rovatában számos Erdélyi-idézettel bizonyította a legenda ellenkezőjét, kezdve attól, hogy a szóban forgó lapban a költő egy év múltán már „Nyilas Jóskának” nevezi magát, s folytatva azzal, hogy 1944 augusztusában a hatalom megragadására készülő Szálasi Ferencnek ajánlja *Rend* című opusát. Arról már nem is beszélve, hogy közben Erdélyi megírja a Keleti Arcvonal Baj-

társi Szövetségének indulóját is („Mert a zsidót letörtük, / azért jön a muszka, / mert a zsidó, az ördög, / hazánk ellen hozta”). Rendszeresen publikál a nyilas sajtóban, írásainak céltáblái nem csupán a „liberálisok és a zsidók”, de pályatársai, köztük korábbi népi író barátai is. A görögkeleti vallásban „nyugalmat nem lelt” József Attilát halála után hat évvel félzsidóként „leplezi le”, Illyés Gyulát „géppisztolyos, sereghajtó zsidó politrukknak”, Veres Pétert „zagyva bolseviknek” nevezi, 1944 nyarán pedig már egyenesen halállal fenyegeti meg a korábban a hígmagyar-mélymagyar elméletet megfogalmazó s a fajelmélettel is kacérkodó, ám a magyarországi zsidóság deportálása idején már néma – s mint ma már tudható, zsidó író társat is bűjtató – Németh Lászlót, „ha cinkosul hallgat” tovább.

A mind dühödtebb vádakra a népi írók még 1943 tavaszán közös nyilatkozattal reagáltak, mintegy megjósolva Erdélyi jövőjét: „Sajnáljuk, hogy az utókor ítélőszéke előtt a miénknél komolyabb törvény alá kell esnie.” Amikor azonban 1945 októberében az előrevetített sors Erdélyi közelébe került, állítólag nem más, mint Illyés Gyula biztatta a szülőföldjére, Erdélybe való menekülésre az Ausztriából Budapestre visszaérkező költőt. Erről tanúskodik G. Merva Mária irodalomtörténésznek még az 1980-s években készített s azóta a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtárában őrzött interjúja Erdélyi József lányával, Honorkával, aki elmesélte azt is, hogy a költő édesanyja erdélyi házban bujkált, s még családjának sem adott hírt magáról. Ám 1947 elején a román-magyar határon átszökve végül önként jelentkezett a hatóságoknál, és bejelentette: „a demokráciában megnyugodott ország igazságosztó bírósága” elé kíván állni.

Hogy mi okból tette ezt, ma még nem tudni pontosan. A már idézett, *Bűnbocsánat* című tanulmányában Standeisky Éva egy nagypolitikai játszma erőterébe helyezi a történetet. Szerinte a kommunista vezetők, akik 1946 végén, 1947 elején ádáz harcban álltak a polgári liberálisokkal – Erdélyi egykori legfőbb ellenfeleivel –, a hatalomért folytatott harcukban azon népi írók felé fordultak, akik soraikat szorosabbra zárva, korábbi egymással szembeni sérelmeiket is elfelejtették. (Erre kései bizonyíték az *Új Horizont* című veszprémi folyóiratban 1996-os évfolyamában megjelent, Takács Tibor által írt emlékezés. Az Erdélyit az élete végéig engesztelhetetlennek ábrázoló szerző magára a költőre hivatkozva állítja, hogy kiszabadulása után Illyés és Németh anyagilag is támogatta Erdélyit.)

E felvázolt politikai játszma lendületében tehát mintha még Erdélyinek is járt volna némi bocsánat. Ezt a verziót valószínűsíti az is, hogy a rendőrségi és bírósági iratok tanúsága szerint Erdélyire sem a nyomozati szakaszban, sem a bíróságon nem próbálták rábizonyítani még nyilvánvaló hazugságait sem. Tényként fogadták el vallomásának olyan kitételeit, hogy „tudtam magamról, hogy az ország legnagyobb élő költője vagyok, és ennek ellenére egyetlen kiadóvállalat nem adta ki műveimet”. Miközben könnyen doku-

mentálható volt (lett volna), hogy a költőnek 1921 és 1944 között 18 kötete jelent meg.

Végül is a népbíróság Erdélyit háborús bűnösnek elítélte, de úgy látta, hogy az e cselekedetért kiszabható „legkisebb tartamú szabadságvesztés is aránytalanul súlyos lenne”. Ezért az őszintének elfogadott – „Egy ördög uralkodott rajtam, amelyet nem tudtam megfékezni” – mea culpán túl enyhítő körülményként figyelembe vették a vádlott „nagy írói tehetségét”, illetve azt is, hogy mielőtt nyilassá lett volna, „éveken keresztül az elnyomott kisemberek jogai érvényesítéséért szállt síkra”. Az 50 esztendő költő az utolsó szó jogán hálatelt szívvel olvasta fel *A jubileum* című alkalmi klapanciáját („Már én csak így jubilálok, / hogy bíróság elé állok, / szerencsétlen életemmel, / magyar költő, szegény ember”). A népbíróság – élén az egyéb ügyekben a politika által elvárt vérbírói szigorral ítélkező Major Ákossal – végül, elhagyva a háborús bűnös minősítést, utat nyitott ahhoz, hogy az eredetileg három évre ítélt költő 1948. június 2-án kegyelemmel félbeszakíthassa büntetése letöltését. Hat év múltán pedig sor került a már említett költői rehabilitációra is.

Noha Révai József a Nagy Imre-kormány hivatalba lépését követően bukkant politikussá lett – több évre kimaradt például a Magyar Dolgozók Pártja politikai bizottságából is –, informális hatalmánál fogva mégis főszerepet játszott a szélsőjobboldali népi írók közül egyetlenként elítélt Erdélyinek való megbocsátásban. Az irodalmi eseményé lett négyverses újrajelentkezés közvetlen előzményét az írószövetség akkori párttitkára, Méray Tibor (az 1956 utáni emigrációs *Irodalmi Újságnak* évtizedeken keresztüli szerkesztője) a HVG érdeklődésére idézte fel. „Az írószövetség Gorkij fasori székházában egyszer csak a kezembe nyomtak egy paksaméta Erdélyi-verset, melyek állítólag egy íróasztal fiókjából kerültek elő. Tetszetek, így hát megkérdeztem az akkor az agitációs és propagandaosztályt vezető Horváth Mártontól: nem volna itt az ideje néhányat közreadni az *Irodalmi Újságban*?” Miután Méray engedélyt kapott, többször is magához kérte a késő esti órákban az akkora már kiürült székházba Erdélyit, aki akkortájt éjjeliórként dolgozott, s mintha jobban érdekelt volna a nyelvészet, mint a költészet. Arról értekezett mániákusan, hogy minden nyelv ősnyelvének a magyar tekinthető. A beszélgetésen Méray felhívta Erdélyi figyelmét arra, hogy nőnének az irodalomba való visszatérésének esélyei, ha a múltját lezáró verset is adna. „Van ilyen versem!” – vágta rá Erdélyi, s már másnap bevitte a végül aztán *Visszatérés* címmel megjelent, de akkor még a *Megtérő dala* címet viselő költeményét.

Méray úgy emlékszik, hogy volt a versben egy túlzásszerűen megalázkodó strófa, amelyet ő elhagyni javasolt. Erdélyi ebbe ott helyben készséggel beleegyezett. Levéltári kutatásai során egyébként Ständeisky meglegelte az ominózus versszakot („Nagy ég, atyám, népek, nemzetek őse, / világteremtő s tartó gondolat, / légy a tanúm, hogy teljes az alázat, / mellyel kimon-

dom bűnös voltomat”). De előkerült több más idevonatkozó irat is. Ezekből kiderül, hogy Horváth Márton és Révai már csak azért is alkalmasnak ítélték – a népi írók egyöntetű vélekedése szerint „az eszét is elitta” – Erdélyi személyét arra, hogy a népi írók „társaságát” megbontsák, mivel a költő hajlandónak mutatkozott egyértelműen és vonakodás nélkül dicsérni a népi demokráciát.

Fogáskérdés

A bűnbe kevert Dohnányi Ernő

„Ebben a szerencsétlen országban nem tűrik, ha valaki a helyén van, és ki-magaslik a többiek közül” – állapította meg 1937 januárjában írott levelében Dohnányi Ernő, a két világháború közötti Magyarország mondhatni egyszemélyes zenei nagyhatalma. A briliáns zongorajátékával a világ koncerttermeinek közönségét évtizedeken át elkápráztató előadóművész akkor ragadott tollat, amikor értesült egyik politikai patrónusának, vitéz Kozma Miklósnak a belügyminiszterségről való demonstratív lemondásáról. Az érintettnek szolidaritását kifejező levelében Dohnányi „az elüldöztetés iskola-példájának” nevezte (az egyébiránt a különítményes szélsőjobboldalról induló s a konzervatív hatalomgyakorláshoz igyekvő) Kozma esetét.

Az önmagát értelemszerűen a „helyén” érző – a négy legfontosabb hazai zenei intézmény közül hármat irányító – Dohnányi láthatóan saját személyére (is) vonatkoztatta az idézett sorokat. Hiszen mind a művész- és tanárképző Zeneakadémia főigazgatójaként, mind a Filharmóniai Társaság igazgató karnagyaként, mind a Magyar Rádió zenei főigazgatójaként (s persze a Horthy-éra elismert zeneszerzőjeként is) hosszú ideje – életrajzírója, Vázsonyi Bálint zongoraművész szerint szinte a zenei életbe való berobbanása óta – a legkülönfélébb támadások keresztüzében élt. Mindazonáltal a mester legrosszabb álmaiban sem gondolta volna, hogy az addigi, nehezen viselt üldöztetések eltörpülnek majd az ellene pár évvel később folytatott hadjárat mellett, amelynek következtében munkássága évtizedekre kiiktatódott a magyar zenetörténetből.

Még be sem fejeződött a második világháború, amikor a szovjet Vörös Hadsereg felügyelte, dálnoki Miklós Béla vezette koalíciós (hivatalos ne-

vén: ideiglenes nemzeti) kormány 1945. február 9-én, még Debrecenben tartott ülésén elfogadta a háborús bűnösökről összeállított első hivatalos listáját. A hazaárulóként említett nyilas kormánytagokon kívül a lajstromra került három korábbi miniszterelnök, Bárdossy László, Imrédy Béla és Sztójay Döme, valamint jó néhány, a „nyilas mozgalomnak szellemi tevékenységet kifejtő” személyiség. Így például a színészkamarát megszervező Kiss Ferenc, a sajtókamarát működtető Kolosváry-Borcsa Mihály, valamint az a Dohnányi Ernő, akiről pedig már a maga idejében eléggé köztudott volt, hogy a kormányzat által ugyancsak felállítani szándékozott zenei kamara létrehozását egyes manőverezéssel – a „faji” helyett a „művészi” szempontok hangsúlyozásával – lényegében elszabotálta.

Mégis közel egy esztendőbe telt, míg az Igazságügyi Minisztérium pecséttel és egy bizonyos „dr. Benkő” nevű tanácsosának aláírásával 1945. december 14-én igazolta, hogy az „illetéktelenül nyilvánosságra jutott névjegyzékből” törölték a zeneszerző nevét. A két, egymással ellentétes „kormány-állásfoglalás” között tíz hónap telt el: a főbenjáró bűnösséget ismételtető, újabb és újabb adalékokkal gyakorta névtelenül előrukkolók térdhódítása ahhoz végül is elegendőnek bizonyult, hogy az 1944 végétől Ausztriában tartózkodó s még a hazatérés gondolatával foglalkozó Dohnányi előbb Nagy-Britannia, majd Argentína felé vegye útját, hogy aztán 1949-ben, az utánanyúló vádak alól – bár „csak” hivatalosan – tisztázva magát, harmadik feleségével, Zachár Ilona írónővel a floridai Tallahasseeben találjon otthonra 1960-ban bekövetkezett haláláig.

A kutatás ma még nem tud választ adni arra, hogy a Miklós Béla miniszterelnök hitelesítő kézjeggyel ellátott – s a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet, amerikai, valamint brit politikai misszióihoz eljuttatott – névsorról miként került le Dohnányi neve. De még arra nézve is több a feltetelezés, egyáltalán miként kerülhetett fel rá. Csupán a közvetlen kiváltók az, ami szinte bizonyos: 1944. november végén az önmagát nemzetvezetővé ültető s a végső kitartásról szónokló Szálasi Ferenc – fenyegetéssel nyomatékostottan – „kulturális konferenciára” rendelte magához a budai Várba a szellemi élet még Pesten lelhető potentátjait, nyilas és nem nyilas értelmiségieket, s kifejtette előttük is a hetekkel korábban meghirdetett jelszót: „Aki kultúrember akar maradni, annak most harcolnia kell.” A propagandisztikus céllal a filmhíradós kamera elé terelt emberekkel aztán a nemzetvezető – az értekezlet hirtelen berekesztése után – látványosan lekezelt. Az ostrom előtt készült s még bemutatásra is került utolsó filmhíradó akkurátusan rögzítette, hogy a mosolygós Szálasi barátságosan kezét ráz híveivel, például a már említett Kiss Ferencsel vagy az 1930-as évek filmsztárjával, Páger Antallal. A másfél perces tudósításban egy-két másodpercre feltűnik a nemzetvezető társaságában az akkor 67 éves világhírű muzsikusként is, ám az archív felvétel tanúsága szerint a kortársakat igencsak

megcsalta az emlékezetük: Szálasi és Dohnányi a híradófelvételen ugyanis nem fog kezét.

Ami kamerán kívül persze megtörténhetett, s amire – legalábbis Vázsonyi Bálint szerint – soha nem került volna sor, ha a Zeneakadémia akkori főigazgatója, az 1943-ban kinevezett hegedűvirtuóz, Zathureczky Ede nem hurcolta volna magával elődjét is az eseményre. Hogy ezt miért tette, arról ma is megoszlanak a vélemények. Breuer János zenetörténész, aki az ezred-

Híradófelvétel 1944 novemberében, bekarikázva Szálasi Ferenc és Dohnányi Ernő, akik a filmen nem fogtak kezét

forduló táján *Töredékek Dohnányiról* címmel több tanulmányt jelentetett meg a *Muzsika* című folyóiratban, a HVG érdeklődésére például azt a feltételezést sem zárta ki, hogy Zathureczky voltaképpen muzsikustársát kívánta megővni a meg nem jelenés esetleges következményeitől. Ezt a jóindulatú megközelítést azonban – mint azt a HVG-nek elmondta – nem osztja a mindmáig egyetlen, 1971-ben idehaza megjelent Dohnányi-életrajz szerzője. Vázsonyi Bálint fenntartja a könyvében nem kis szarkazmussal feljegyzetteket, miszerint az „előrelátóbbak” a mosdóba menekültek a filmkamera elől.

S valóban: a Dohnányira nézve végzetes protokolláris intermezzo másik résztvevője, Zathureczky – dacára az ellene is menetrendszerűen érkező rosszindulatú támadásoknak –, ha nem is zökkenőmentesen, de túljutott a háború utáni igazolóbizottsági eljáráson, s 1956 végéig, Nyugatra távozásáig a posztján maradhatott. De a várbeli megjelenés nem befolyásolta Nádasdy Kálmánnak, az Operaház rendezőjének (utóbbi direktorának) további karrierjét sem.

A „zenetörténet talán legalattomosabb rágalomhadjáratának” aposztrofálta a Dohnányival egykor történeteket Kiszely-Papp Deborah zongoraművész, akit 2002-ben bíztak meg az 1877 júliusában született zeneszerző nevét viselő archívum irányításával. A jelek szerint azonban a névadó munkásságára szakosodó új archívum munkatársainak – az előszeretettel késő romantikus-ként emlegetett zeneszerző műveinek beható elemzése mellett – jó néhány zenetörténeti, valamint személyes kapcsolatokban gyökerező talányra is választ kell majd adniuk. Hogy csak szűkebb témánknál maradjunk: noha az 1960-as évek végén Amerikából hazalátogató s itt (vendég)kutató Vázsonyi elmondása szerint mintegy 40 ezer dokumentumon rága át magát, koránt sincsenek feltárva a muzsikusként ellen felhozott vádpontok.

Közkeletű tévedés például még zenészek körében is, hogy a két világháború közötti magyar zenei élet meghatározó – Bartók Béla és Kodály Zoltán műveit is gyakran bemutató – alakjára egykoron „csupán” a Szélsővel való „együttparolázás bűne” vetült. Korabeli sajtótámadások bizonyítják, hogy a zeneszerző fejére olvasták 1933-ban komponált, *A nemzeti egység indulója* című – egyébiránt 1945 áprilisában „fasiszta szelleműként” betiltott – szerzeményét. A komponistához méltatlan s a Dohnányi-oeuvre-ben nem is jegyzett egyezőség – nem mellesleg: indulóként teljességgel énekelhetetlen, ezért aztán nem is énekelt – „tömegdalként” a Szabolcsi Bence zenetörténész irányította zenei cenzúrabizottság alighanem csupán az ajánlásán akadhatott fenn. Az ifjúság körében népszerű Gyula diák, vagyis vitéz Somogyváry Gyula által jegyzett biztató vers („Emeld fel véres homlokod, zendítsd meg azt a régi dalt!”) zenéjét Dohnányi ugyanis az egy évvel korábban miniszterelnökké avanszált Gömbös Gyulának ajánlotta.

Ennél súlyosabb vád volt az, amelyet egy valamikori Dohnányi-munkatárs, majd az említett indexbizottság tagja, a forradalom után Dániába emigrált Gaál Endre zenekritikus 1960-ban, a mesterről írt nekrológijában sem mulasztott el felemlíteni. A párizsi *Irodalmi Újság*ban nagy respektussal megírt cikkben úgy fogalmazott, hogy az előadóművész-zeneszerző-dirigens (aki a Zeneakadémia vezetőjeként hivatalból lett felsőházi tag) egy „fatális tévedés” következtében szavazta csak meg azt a fajvédelmi törvényjavaslatot, amelyet főrendi társai 1941-ben újratárgyalásra visszaküldtek az alsóháznak. A félreértés magyarázata pedig az lett volna, hogy Dohnányi az ominózus ülésen is egy partitúra tanulmányozásában mélyedt el. A mentetésbe csomagolt dehonesztáló állításról a kutatók többnyire nem vesznek tudomást, azt mindmáig nem cáfolták meg, igaz, annak alátámasztása sem lenne könnyű, mivel a felsőházi naplókban Dohnányi neve egyetlenegyszer sem fordul elő...

Mindezen vádak, mint kiderült, a háborús bűnösség megállapításához nem voltak elegendőek, ahhoz azonban bőséggel, hogy a Magyarországnak úgymond „háttal fordító” egykori nagyság munkássága, személye s főleg –

„mélyen polgárinak” és „közönségmegrontónak” bélyegzett – zenéje a támadásözönt követően az 1950-es években teljességgel hallhatatlanná váljék. A talán meginduló módszeres Dohnányi-kutatásnak minden bizonnyal végére kell járnia azoknak a feltételezéseknek is, hogy a Dohnányi-ellenes csoport egyik meghatározó embere valóban a leginkább zenekritikáiról ismert Jemnitz Sándor zeneszerző volt-e.

Arról csak Dohnányinak a *Muzsika* című folyóirat 2002-es évfolyamában sorozatban megjelent levelei tanúskodnak, hogy a Zeneakadémia rektora tehetségtelennek tartotta a *Népszava* című szociáldemokrata lap keménytoló kritikusát, az viszont cikkekből rekonstruálható tény, hogy Jemnitz sem szimpatizált „a Horthy-rendszer kegyeltjével”. 1927-ben, amikor az Operaház Dohnányi pályafutásának 30. évfordulóján felújította *A vajda tornya* című operát, a zenekritikus – felbőszülve attól a maga korában kétségkívül vihart kavart eseménytől, hogy Klebelsberg Kuno kultuszminiszter ez alkalomból ünnepélyes keretek között egy meg nem határozott műre 50 ezer pengős álomelőleget nyújtott át az ünnepeltnek – bírálat helyett azt írta: „Az operáról annak a reprízről számított tizedik előadása után közlünk kritikát – föltéve, hogy ezt a dátumot megéljük...” 1945-ben aztán a szociáldemokraták képviselőjében Jemnitz lett az igazolóbizottság vezetője, s a tagok közé került az a Major Ervin zenetörténész is, akit zsidó származása miatt 1941-ben még óradíjas tanárként sem alkalmazott a Zeneakadémia. Vázsonyi Bálint könyvében azt állítja, Dohnányi éppen amiatt mondott le főigazgatói posztjáról, mert Hóman Bálint kultuszminiszter személyesen utasította a zsidó származású tanerőket eltávolítására. Más kérdés, hogy Dohnányi, meghajolva a kormányzati akarat előtt, még két évig igazgatta az intézményt. Azt sem tudni, Major egykoron értesült-e a tiltakozó lemondás gesztusáról, avagy sem, azt viszont Breuer János egy kéziratban rekedt *Töredék-dolgozatában* valószínűsíti, hogy az 1945-ös igazolóbizottság legfőbb adatszolgáltatója Major volt.

Kronológiai tisztázatlanságok is jócskán akadnak az ügyben. Hiszen Dohnányi megbélyegzése, mint a fentiekből kiderült, már 1945. február 9-én, Debrecenben eldőlt; kérdés tehát, hogy a hivatalosan csupán április közepén munkához látó igazolóbizottság miről is határozott. Azt is sűrű homály fedi még, végül ki és miként „mentette le a névsorról” Dohnányit. Vargyas Lajos, Kodály Zoltán folklorista tanítványa – aki szintén bizottsági tag volt – 1993-ban közzétett emlékiratában felidézi, hogy azokban a napokban rendszeresen beszámolt a fejleményekről mesterének, s egy ízben, amikor a maga „enyhe fenntartásait” hangoztatta, Kodály akkori felesége, Sándor Emma indulatosan letorkolta, mondván: „Az uram térdig lejárta a lábát, hogy levegye Dohnányit a háborús bűnösök listájáról.” Hogy Kodály hálával tartozott 1919-es direktóriumi társának, az persze vitathatatlan, hiszen Dohnányi 1920-ban önként jelentkezett az akkori,

a Tanácsköztársaság utáni elszámoltatást végző fegyelmi bizottságnál, hogy osztozzon Kodállyal a felelősségben. Arról viszont eddig nem került elő újabb adalék, hogy Kodály 1945-ben kiknél járt, s miként intézkedett, s főleg hogy miért teltelt annyi időbe, amíg – a *Szabadság* című napilap szófordulatával élve – „a demokrácia nagylelkűsége” érvényesült. Így aztán még az is beigazolásra vagy éppenséggel cáfolatra vár, amit már az életrajz szerzője, ha szörmentén is, de felró az egykori barátoknak, tanítványoknak. Vázsonyi szerint ugyanis 1945-ben hiányzott és – szerinte – azóta is hiányzik a Dohnányi melletti határozott és egyértelmű kiállás.

Döntések és állítások

Viták Wass Albertről

Egy önmagáról fogalmazott s előszeretettel terjesztett anekdota szerint Wass Albert a második világháború után egy bajor erdőben kezdett hozzá az emigrációban elsőnek megírt regényéhez, az *Adjátok vissza a hegyeimet* címűhöz. Valamikor az idő tájt, amikor a kolozsvári népbíróság – egy távollétében lefolytatott per végén – többrendbeli gyilkosságra való felbujtás miatt halálra ítélte, Wass az írógépét egy erdei fatönkre téve kopogtatta a majdani mű sorait, amikor munkájában portyázó amerikai katonák zavarták meg. Az iratait felmutatni nem tudó író azzal vágta ki magát, hogy tört angolsággal ki-, illetve bejelentette: „I’ am the Hungarian Shakespeare.” Az öntudatos szavakra az őrárat parancsnoka eltekintett a személyazonosság megállapításától, az író emlékezete szerint csak megveregette „a bolond” vállát, majd csokoládéval és cigarettával ajándékozva meg őt, hagyta, hogy tovább szője évtizedekig (szinte csak) lappangó regénye cselekményét.

Az 1908-ban Erdélyben született gróf Wass Albertnek csak az 1998-as, floridai otthonában elkövetett öngyilkossága után támadt figyelemre méltó kultusza, azóta magyar kiadók megjelentették harmincnál több vaskos kötetre rúgó életművét, két erdélyi településen, Szászrégenen és Holtmaroson immár szobrok, másik kettőben pedig – a román hatóságok fellépéséig – iskolák névadóként is őrizték emlékét. 2004. február közepén pedig egy erdélyi és egy magyar ifjúsági szervezet bejegyzett Guinness-rekordot állított fel, mivel a világ 17 településén 24 órán keresztül Wass Albert-műveket ol-

vastatott fel. Ez az akció román részről ismételt rosszallást vont maga után, Wass Albert ugyanis a román törvények szerint 2004 nyaráig – jogi rehabilitálásáig – éppúgy háborús bűnösnek számított, miként Antonescu marsall.

A Magyarországon a politikai jobboldal által az írózseni piedesztáljára emelt Wass Albert romániai jogi rehabilitálására egyébiránt az ezredfordulót követő években több kísérlet is történt, de a Wass-utódok által megbízott Frunda György marosvásárhelyi ügyvéd – nem mellesleg RMDSZ-szenátor – beadványát a román főügyészség még 2003 júliusában is elutasította. 1946. március 13-án ugyanis Wass Albertet és apját, Wass Endrét a – hat párt delegáltjaiból alakult – kolozsvári népbíróság halálra ítélte. A vád szerint az író 1940 szeptemberében az Észak-Erdélybe bevonuló magyar honvédség körzeti katonai parancsnokánál közbenjárt: tartóztassák le a román községi bírót, valamint két olyan helybélit, akik korábban pert indítottak ellene testi sértés miatt. A vád további állítása úgy szólt: Wassnak szálla volt a szemében „egy üzérkedő zsidó kereskedő”, különösen hogy annak „kommunista-gyanús sógornói” korábban irredenta tevékenység miatt feljelentették őt.

Azt máig nem vitatja senki, hogy az említettek letartóztatása annak idején megtörtént, s az is ténynek látszik, hogy a felsoroltak közül négy ember 1940. szeptember 23-án meghalt. Az viszont már kérdéses, kivégzés történt-e, avagy – ahogyan a magyar katonai verzió állítja – „szökés közben” kaptak halálos lövést. Az is megtörténtnek látszik, hogy ugyanezen a napon a szomszédos Omboztelkén egy másik magyar katonacsoport kiirtotta egy román pap egész családját. Vitatják azonban, hogy az incidensek helyszínén jelen sem lévő Wass Albert a letartóztatások felbujtója lett volna.

Nem könnyíti meg az eset tárgyszerű történeti tisztázását, hogy a szóban forgó, tanúvallomásokon alapuló népbírósági ítélet csupán 1979-ben vált szélesebb körben ismertté. Akkor, amikor a már amerikai emigrációban élő író az Erdélyi Világszövetség elnökeként is mindent elkövetett azért, hogy az Egyesült Államok kormánya vonja meg a legnagyobb kedvezményes elbánást „az emberi jogokat sárbatipró” Romániától. A háborús bűnösséget – nyilván válaszképpen – amerikai lapokban megszéllőztető Ceausescu-rezim nem sokkal később hivatalosan is kérte Wass kiadatását. Az USA – vizsgálat után, „bizonyítékok hiányában” – megtagadta a kérés teljesítését.

Az emigrációban változatlan aktivitással részt vevő író – aki regényei és versei mellett rendszeresen írt publicisztikákat, próbálkozott könyvkiadással is – egyébként a kelet-európai rendszerváltásokat követően sem kezdeményezte az általa mindig is „galádnak” minősített ítélet felülvizsgálatát. E feladat, halála után, fiaira és híveire maradt. Az első beadványok a justizmord bizonyítékának tekintették, hogy 1946-ban mintegy hatvan erdélyi földbirtokost ítélték el hasonló vádakkal, szerintük azért, hogy azok vagy-

na a román államra szálljon át. A Wass-életmű közreadója, a Kráter Könyvműhely társtulajdonosa, Szutor Ágnes a HVG érdeklődésére elmondta: nézete szerint egy „velejég koncepció per” részleteinek aprólékos megcáfolásával való bíbelődés szükségtelen.

Az amúgy is szövevényes történetet mindazonáltal még tovább bonyolította, hogy Wass Albertnek kétségtelenül volt oka nem szeretni a két világháború közötti román államot, amely földreform címén elvette a család földbirtokainak jórészét. Érzelmeiről maga számolt be eléggé plasztikusan egyik legnagyobb sikert aratott kötetében, az először 1940-ben a budapesti Révai Kiadónál megjelentetett *Jönnék* című riportregényben. E kötetében az író egyebek mellett felidézte azt a feldúlt lelkiállapotot, amely azután fogta el, hogy az illetékes hivatalnok hosszú packázása után sem adta meg neki a pesti könyvnapra való utazáshoz szükséges útlevelet. „Szerettem volna ökölrel odavágni az arca közepébe, hogy széjjelloccsanjon, mint egy rohadt záptojás” – írja egy helyütt. Másutt pedig azzal a gondolattal is eljátszott, hogy „az ilyen” – értsd: a magyarokkal packázó – embert „le kellene löni, vagy bezárni az őrütek házába...” De az író részletesen ecsetelte azt is, hogy a kivonuló román csapatok „búcsúzóul” mi mindenét rabolták el, s hogy mennyi vesztegetési pénzébe került, mígnem jószágaiból valamennyit vissza tudott szerezni az „igazi gonosztevő arcú, vad, sötét, elszánt tekintetű (...) oláhoktól”. Mindez persze korántsem perdöntő bizonyíték, hiszen a kimondás tekinthető afféle terápiaszerűen kiírt feszültséglevezetésnek is.

Noha új keletű rajongói Wasst előszeretettel nevezik a kortárs magyar irodalom „akár Nobel-díjra is érdemes” művelőjének, tudományos igényű irodalomtörténeti értékelése még várat magára. Az bizonyos, hogy amikor két visszhangtalan verseskötete után 1934-ben megjelent a mezőszéki régi főúri családok életét megörökítő, *Farkasverem* című regénye, azt a szigorúságáról ismert Schöppflin Aladár is észrevételezte a *Nyugat*-ban. „Nyomasztóbb és lehangolóbb valamit alig olvastam hosszú idők óta, mint ez a regény, (...) alakjai lehetnek egyoldalúan megvilágítottak, de lélektanilag hitelesek. Akár igazságos, akár igazságtalan, de egységes. Író látása” – dicsért és bíralt Schöppflin. Utóbb már ezt a regényt is Baumgarten-díjasnak titulálták, ami tévedés, ám a díjat Wass 1940-ben a *Csaba* című kötetért valóban kiérdemelte. A *Nyugat* egy másik kritikusa, Kádár Erzsébet e kötet kapcsán a szerzőt „Tamási Áron mellett a legbiztatóbb erdélyi üzenetnek” nevezte, mindazonáltal megjegyezte: Wass a „gyerekkönyvek könnyen olvasható illusztrációinak” nyelvén beszél. És azt is állította, hogy a Wass-opusok hősei „titoktalanok”, az olvasókat nem érheti meglepetés, „akár az olyan sakkjátszmában, amelyet valaki önmaga ellen játszik”.

Későbbi, még a háború előtt született könyvei felett már elsiklott a korabeli kritika. E szűkmarkúsággal szemben csak az 1990-es évek elején, a Wass-reneszánsz előtti időben szólt meg Pomogáts Béla, aki többször is ar-

ról cikkezett, hogy szerinte *A kastély árnyékában* című nagyregény, valamint *A titokzatos őzbak* novellaciklus jelentik a Wass-életmű csúcseit: „e szövegekben teljesedik ki a belső átélés”, illetve „a természet eleven és erős képekkel való megjelenítése”. Az életművet is áttekintő irodalomtörténész úgy gondolja, hogy ezt a színvonalat az emigráns Wass legfeljebb *A funtineli boszorkány* című háromkötetes nagyopusában közelíti meg. A Kráter Könyvműhely vezetője, Turcsány Péter költő viszont egyenesen ezt az 1959-ben megjelent művet tartja az életmű legkimagaslóbb alkotásának. Az 1951-ben született poétának egyébként megkérdőjelezhetetlen szerepe van a Wass Albert-mítosz felépítésében. Elhivatottsága magyarázatául tavaly márciusban a *Vasárnapi Újság* című rádiós műsornak azt mondta, hogy nemzedékének „egy új, tiszta, szavahihető nagyapára” volt szüksége.

Az író halála utáni Wass-kultuszról szólva Pomogáts a HVG-nek kifejtette: az irodalomtörténetnek igen jól ismert jelensége, amikor évtizedeken át elfeledett szerzőket az utókor neofita buzgalommal újra felfedez. Szerinte ennek is van hozadéka, mégpedig az, hogy „a viták során kikristályosodnak az alkotó valódi értékei”. Ez azonban még várat magára, mivel irodalomtudományi polémiaának Wass-ügyben nemigen láthatóak a nyomai. Az ügyben tudakozódó HVG érdeklődését ismert irodalomtörténészek sora hárította el – például azzal, hogy miként a lektúrszerző Szilvási Lajossal sem foglalkoznak, úgy Wass életműve is kívül esik látókörükön. E „hivatalos” érdektelenséget a már idézett Szutor Ágnes – aki egyébiránt nemcsak a könyvek kiadásában és szerkesztésében érdekelt könyvműhely társtulajdonosa, hanem a Kráter által alapított Wass Albert-díj egyik első jutalmazottja is – viszont azzal kommentálta: „Nem először fordul elő az sem, hogy az olvasók a felkent ítélszeknél előbb ismernek el egy nagy író.”

Kétségtelen, a románsággal való viszonya okán a magyar nacioalista körökben politikailag is kiaknázható Wass-kultusz terjedése az ezredforduló utáni években töretlen. A könnyen emészthető kötetekből, valamint a Wass Albert verseiből felolvasott részletek az interneten elérhető beszámolók szerint még a polgári körök összejöveteleinek bensőséges hangulatát is nagyban emelték. Igen népszerű volt például az 1992-es *Ébredj magyar!* („Nemzetemet dúlta már tatár, / harácsolta török, / uralkodott fölötte osztrák, / lop-ta oláh, rabolta cseh (...) Mivé lett most? / Koldussá lett felszabadult honában, / züllött idegen eszmék napszámosa... Hát magyar földön már nem maradt magyar / ki ráncba szedné / ezt az ősi portán tobzódó / sok-száz idegent?”). A marosvásárhelyi Mentor és a Kráter közötti kiadói jogviták ellenére Budapesten befejezéséhez közeledik az életműsorozat. A példányszámot azonban a Kráter Kiadó (több folyamatban lévő per miatt is) üzleti titoknak tekintette. Így aztán üzleti megfontolású nyilatkozatnak, de akár realista szerénységnek is nevezhető az a megjegyzés, miszerint az újságcikkekben visszatérően emlegetett 25-30 ezres szériák „zsurnaliszta túlzások”.

Az internetes Wass-honlapokról s a Kráter által kiadott, *Polisz* című folyóiratról egyébként az érdeklődő naprakészen informálódhat a favorizált író utóéletének újabb és újabb fejleményeiről, valamint arról, melyik esztendőben hol és hány méltató írás jelent meg Wass Albertről. A felsorolásban található – fehér hollóként – az a kritika is, amely 2002 szilveszterén jelent meg a *Népszabadság*-ban. Ebben Takács Ferenc kritikus, az ELTE tanára „az év legrosszabb könyvének” jelölte az *Elvásik a veres csillag* című, a góbéviccfüzérből „katasztrofális irodalmi fordulattal székelváltváriába átcsapó” regényt. A kritikus az „etnikai fölényt árasztó” szöveget – melyben mindennaposak az olyan kitételek, mint hogy „én nem csalog, mert nem vagyok zsidó” vagy: „ellenünkben van hat katonalegény, de azok is olájak mind egy szálig, s így háromnál többnek aligha számítanak” – a szocialista realizmus meghatározás mintájára nacionalista realistának, magát a szerzőt pedig a fenti kifejezést rövidítve: nacreál írónak aposztrofálta.

A fekete ciklon

Böhm Aranka, a provokáló múzsa

Karinthy Frigyes az 1930-as évek elején a Hadik kávéház szokásos asztaltársaságának idézte fel egyik álmát. E szerint, befejezve földi életét, az Úr elé járult, az pedig nyomban elzavarta a jobbán ülő Jézus Krisztust, s a megürült helyet neki kínálta fel, merthogy egyszülött fiánál az író összehasonlíthatatlanul többet szenvedett, elvégre ő volt Böhm Aranka férje.

E történetet is feleleveníti 2003-ban a Karinthy-Böhm házaspár unokája, az eddig rendezőként-színidirektorként megismert, 54 éves Karinthy Márton. Noha első, *Ördögörccs* című – *Utazás Karinthyába* alcímű – kötete főhőseül az eddig csak szűkebb körben ismert, s az irodalomtörténetben Fájdalomherceggént emlegetett örült költőt, Karinthy Gábort (Karinthy Frigyes első házasságából származó fiát) választotta, a vaskos kötetben a mítoszokkal körülvett irodalmi dinasztia minden tagjáról és környezetükről is temérdek új, dokumentumokkal alátámasztott információ látott napvilágot. Csupán egyvalakit vesz körül továbbra is a rejtély homálya: Böhm Arankát, akinek alakját változatlanul „csak” irodalmi művek sora őrzi. „Az istennőknek nincsenek dátumai, s talán nincs is szükség rájuk” – kommentálta a HVG-nek a

mindenféle legendák hősnőjeként megőrzött emlékezetű Böhm Arankával kapcsolatos adathiányt az unoka.

A Karinthy Frigyesel kötött házasságából született egyetlen, ugyancsak írói karriert befutott fiú, Karinthy Ferenc – Márton apja – egyik írásában „veszélyesen szép tüneménynek” nevezte édesanyját, aki minden bizonnyal a literatura sajátos rekordját is magáénak tudhatja: rajta kívül ugyanis nemigen akad a 20. században olyan nő, akit annyi író és költő örökített volna meg a halhatatlanságnak, mint őt. Mindazonáltal a művekben a végzet – önző – asszonyaként ábrázolt Böhm Arankáról egy tárgyyszerű lexikonszócikk nehezen lenne összeállítható. Ami bizonyos, hogy Böhm Aranka Ipolyságon született 1893-ban, de családja már a századforduló táján a fővárosban élt, ahol apja kis zsinagógát nyitott. Nem tudni viszont, hogy az ifjú leány hol tanult, mikor lett az orvosegyetem hallgatója, s pontosan mikor, miért szakította meg tanulmányait. Az viszont pontosan tudható, hogy 1912 őszén kezdődött az egy életen át hajszolt múzsai és művészprovokatori szerepe. És már első hódítása sem volt akárci: a Léda-szerelemből ocsúdó Ady Endre egy rövid időre – versciklusának címével – *Ifjú karok kikötőjében* horgonyzott le, s Arankának („Arany” névre keresztelve őt) ontotta a verseit: „Minden más nőt azért csókoltam én, / Hogy buja, nagy virágzásban előttem / Büszkén álljak tudós kertű szívemmel” – vallotta meg Ady a *Nyugat* 1912. október 16-ai számában, ám kettejük kapcsolata is hamar héjánásszá válhatott. A költő ugyanis nem sokkal később már úgy ír „az együgyű, éhes, kis, pesti leány”-ról a *Holnap talán elküldöm* című versben, mint aki „kell és nem kell”. S a 19 éves Böhm Aranka az „öregedő” – egyébiránt mindössze 35 éves – Adyt a *Mert túlságosan akarlak* című költeményében még arra az önkínzó valamásra is készíti: „Szégyenlem, hogy sorsommal / Csípőd ringása bánik.”

A verselemzők az idézett sorokból egyébként inkább csak plátói szerelemre következtetnek. Nem így a költő sógornője, Ady Lajosné, aki visszaemlékezésében „a fekete hajú, barna bőrű, cigánylány szépségű diákkisasszonyt” azzal vádolta, hogy a költő egy együtt töltött éjszaka utáni hajnalon miatta kapott szívrohamot. Mindenesetre a nagy szerelmi lángolás néhány hónap múltán ért véget. Ady 1913 márciusában jelentette meg – ugyancsak a *Nyugatban* – a *Kis női csukák* című elbocsátó versét, benne a vateszi sorokkal: „Várnak a hozzád-méltó halak / S falánk szádön talán megpihennek / Más áldozatok.”

A korántsem jóindulatú kortársi emlékezések úgy tudják, hogy a fiatal lány tényleg „méltó halakat” keresett búfelejtőül. Mi több: Böhm Aranka évtizedeken át maga is erősítette e hiedelmet, hírbe hozva magát például a századelő hegedűvirtuózával, Zuckmann Bélával vagy Tihanyi Lajos festővel. „A Sándor nem udvarolt magának? Mármint a Petőfi?” – utalt az ilyesfajta történetek valóságtartalmára utóbb maga Karinthy is.

Az viszont bizonyos – s ez Borgos Anna pszichológusnak a *Budapesti Negyed* című folyóiratban megjelent tanulmányából is tudható –, hogy az egye-

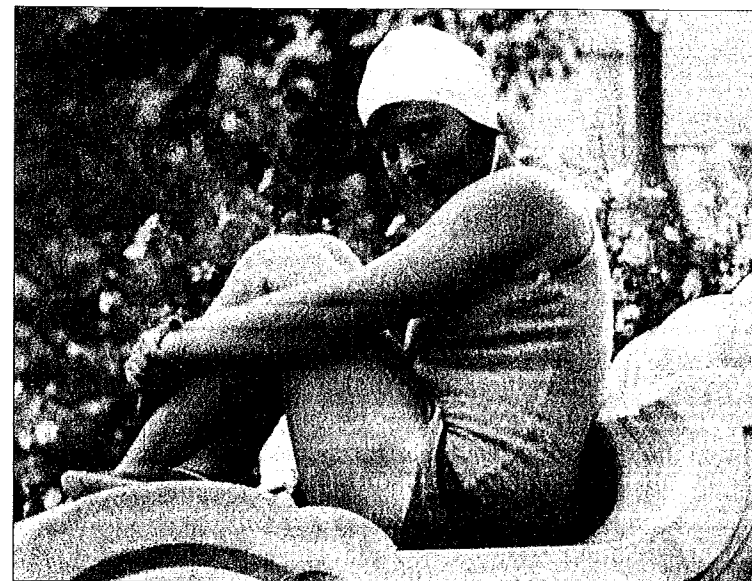
temet félbehagyó medika első ízben 1914-ben ment férjhez. Akkori választottja, Kertész Tivadar orvos kívül esett ugyan a művészvilágon, ám hogy szenvedélyben és örületben ő sem maradt el e kör (egyres) képviselőitől, azt jelzi, hogy a világháború idején a katonaszökevényiséget is vállalva átúszta a jeges balkáni Drinát, hogy találkozhasson rajongása tárgyával. E kaland az egyik lábába került, mivelhogy a fagyott testrészt amputálni kellett. A hat esztendeig tartó és egy fiúgyermeket eredményező házasságból Aranka a Karinthyval való megismerkedés után, 1920-ban lépett ki formálisan is. Az íróval való találkozásról egyébként Devecseriné Guthi Erzsébet műfordító – Devecseri Gábor költő mamája – emlékezett meg *Búvópatak* címmel 1963-ban közreadott memoárjában. E szerint a már népszerű író és a 27 éves Aranka ismerkedésére úgy került sor, hogy az akkoriban jellegzetes kávéházi életformáját egy ródlibaleset miatt időlegesen kényszerű otthoni fekvésre cserélő asszony barátnőivel azzal múlatta az időt, hogy ismert írókat hívtak fel telefonon. A lista élén Szép Ernő, Tersánszky Józsi Jenő és Kosztolányi Dezső szerepelt ugyan, de ők az adott pillanatban nem voltak elérhetők. Nem így a két évvel korábban megözvegyült Karinthy.

Aranka telefontréfája 1920 augusztusában torkollott abba a házasságba, amely 18 esztendeig, az író haláláig tartott, s amelynek nemritkán tettlegességig fajuló viharai többnyire a külvilág szeme láttára zajlottak. Egyben Karinthy számtalan írásának is ihletői voltak. Például az utópisztikus, a nőuralom szörnyűségeivel számot vető *Capillária*, illetve az évtizeddel később, 1933-ban írt, *Arabella* című, torokszorító novella esetében, amelyben a férjénél egy fejjel magasabb, őt minduntalan megalázó, agyonszekírozó és megcsaló címszereplőre a történetet elmesélő, végső kétségbeesésbe kergetett férfi egyszer csak ráveti magát: „A torkát kaptam el. (...) A test meg se mozgott, de a fej eleinte kicsit nehezen, aztán egészen könnyedén engedett.” Minek nyomán a fej nélkülivé tett Arabella-Aranka tovább élt, ám attól kezdve „csupa hűség, jószág, odaadás és szerelem volt”. S végül ott állt a történet mesélőjének (az íróétól nyilván nem túl távol álló) következtetése: „Vannak nők, akiket igen előnyösen változtat meg ez a kozmetikai beavatkozás...”

A Karinthynek többnyire igazat adó környezet sem festett túlságosan hízelgő képet az asszonyról. Kosztolányi Dezső felesége, Harmos Ilona például „a legnagyobb visszaélő nő” titulust adományozta az általa még „nemi bohócna” is nevezett Böhm Arankának a *Karinthy Frigyesről* címet viselő, 1988-ig kéziratban rekedt írásában. Kosztolányiné tollát azonban – legalábbis Fráter Zoltán irodalomtörténész feltételezése szerint – nem kevés féltékenység is vezethette. Az írófeleségekről készített s csupán 2004-ben napvilágot látott portréorozatában Kosztolányiné mindenestre még olyasmit is megjegyzett a második Karinthyéről, hogy: „Se ruhát, se társadalmi konvenciót nem tűr magán. Egykettőre leveti ezt is, azt is.”

A kritikusként magasan, íróként kevésbé jegyzett Németh Andor egyéb-

ként annak idején *Egy foglalt páholy története* címmel regényt is szentelt a – Timár Titusz és Aurélia néven megörökített – házaspár családi jeleneteinek. De krónikásként is feljegyezte Karinthy választát arra a kérdésre: valójában mi köti őt Arankához? „A kíváncsiság – felelte az író, s hozzáfűzte: – Az, hogy kiszámíthatatlan és sohasem unalmas. Hogy nem tudható, hogy mi lesz a következő lépése. Mint amikor egy vadász párdúcra vadászik, és ráfogja a nőstényre a fegyverét, de az csütörtököt mond. A párdúc ráveti ma-

Böhm Aranka az 1930-as évek elején

gát, de verembe esik. És a vadász utánaugrik késsel a kezében. Ott harcolnak, életre-halálra, menekülés nincs. Az egyiknek bele kell döglennie.”

Az íróval együttérző környezete olykor-olykor kísérletet tett Böhm Arának a Karinthyról való leválasztására. A legnevezetesebb eset a későbbi rejtélykirályhoz, Grätzer Józsefhez fűződik. Ő az 1920-as évek második felében lett Karinthy személyi titkára, és hónapok alatt rendbe hozta az író közismerten kusza anyagi ügyeit. A titkár azonban e nagy rendcsinálás során még egy szolid, sőt némi vagyonnal rendelkező új arajelöltet is beszervezett, a verselgető – és a fullánkos nyelvű társaság által csak Petőfi Sarolta néven emlegetett – Gordon Ibolya személyében. A flörtre azonban hamar fény derült, és Böhm Aranka ellenakciója nyomán Grätzer, valamint a pótléknak szánt nő repült, Karinthy házassága pedig visszazökkent a korábbi kerékvágásba.

Az ily módon győztes asszony – ezért vagy enélkül is – az 1928 és 1931 közötti esztendőknben a nála egy évvel fiatalabb, költőként indult, később a

próza mesterévé vált Déry Tibort választotta soron következő szeretőjéül. „Aranka ugyan szinte kéretlenül hullt az ölembe, de már másnap elkezdte véget nem érő kanyargó menekülését, illetve azt, amit én annak hittem, ezzel tartott meg öt évig a szüntelen tüzes udvarlás állapotában” – írta az események után négy évtizeddel, 1968-ban az *Ítélet nincs* című memoárfeljegyzéseiben az érintett, nem kis felbolydulást váltva ki az ilyesfajta, „irodalmi családon” belüli intimítások befogadására még felkészületlen publikumban. A naponta újra meghódításra igényt tartó s az öregedéstől mindinkább rettegő, negyvenes asszony e kapcsolatban válik – Déry remekbe szabott ábrázolása szerint – hódítóból kiszolgáltatott emberré is. 1934-ben legalábbis – miután csalogdik egy újabb, nála jóval fiatalabb, mi több, irodalmon kívüli szerelmében – még az öngyilkossággal is megpróbálkozott: egy síófoki panzió első emeleti erkélyéről vetette le magát. Túlélte, és maradt a férjével kötött véd- és dacsövetség is – Karinthy a gyógyulás időszakában szinte el sem mozgott felesége ágya mellől.

Az 1932-ben mégiscsak lediplomázó és utóbb egzisztenciálisan is magára találó Aranka, aki 1936 januárjától a bécsi Wagner-Jauregg klinikán praktizált is, akkor adhatta vissza az ápolási kölcsönt, amikor értesült Karinthy agytumoráról. *Utazás a koponyám körül* című, utolsó regényében az író a megsemmisítő gúny helyett immár finom iróniába csomagolta háláját azért, hogy a svédországi műtét idején számíthatott „önagyságra”.

Az 1938-ban agyvérzésben elhunyt Karinthy Böhm Aranka hat esztendővel élte túl. Az asszony – tudjuk meg az unoka már említett kötetéből is – eredetileg a Karinthy-kultusz felélesztésére utazott Amerikába, ám a magyarországi zsidótörvények miatt nem kívánt hazatérni. Hiába csábította azonban fiait maga után az Újvilágba, sem az első házasságából származó Kertész Tamás, sem a másodikból született Karinthy Ferenc nem utazott utána. Így ő jött vissza, aztán idehaza alighanem egy hajdani barát téves helyzetértékelésének áldozata lett. Déry Tibor már említett írásának epilógusában azt írja, hogy Aranka a sárga csillag viselésének kötelezővé tétele után tőle kért tanácsot, mit tegyen. Az író – azon korabeli hírből kiindulva, hogy először a főváros zsidóságának deportálására kerül majd sor – azt javasolta egykori szerelmének, utazzon vidékre. Kapcsolatai révén Aranka 1944 májusában a zalaegerszegi kórházba került, akkor, amikor éppen megkezdődött a vidéki zsidóság deportálása. Még megpróbált tenni a végzet ellen, ám a Jaross Andor belügyminiszternek címzett, elbocsátást kérő levelére a kedvező válasz későn érkezett. A miniszteri életmentő irat – mint azt az 1991-ben a *Múlt és Jövő* című folyóiratban Ember Mária által közzétett dokumentumok tanúsítják – „elszállítás miatt” okafogyottá vált.

A deportálón vonat valamikor július végén érkezett meg Auschwitzba. Böhm Aranka utolsó óráit ugyancsak legendák övezik. Az egyik szerint a rámpánál élet és halál uraként intézkedő Joseph Mengele felismerte a hajdani bé-

csi orvoskollégát, és asszisztensi foglalatosságot kínált neki maga mellett. Csakhogy Böhm Aranka állítólag leköpte, majd emelt fővel vonult a gázkamrába. A másik – életszerűbb – változat szerint kivagonírozásakor egyre csak azt hajtogatta, hogy engedjék el, hiszen ő „a legnagyobb magyar író özvegye”.

Sorok között, világosan

A 20. századi Tempefői

A második világháború kitörése előtt egy nappal, 1939. augusztus 31-én az akkor német- és nyilasellenes orgánumként számon tartott *Magyar Nemzetben* Lénárd János aláírással a Bajor-Alpokból küldött egész oldalas úti beszámoló jelent meg. A cikk címe (*Őrült vagy cézár?*), valamint nagybetűkkel szedett alcímei (*Álmatlan, nőgyűlölő; A demokrácia halálos ellensége; A művészet diktátora; Sasfészek az Alpokban*) alapján az újságba pillantók aligha gondoltak másra, mint Adolf Hitlerre, a harmadik birodalom vezérére. Csakhogy a cikk – legalábbis tettenérhetően – nem a Führerről, hanem az 1864-től 22 éven át uralkodó s halála (meggyilkolása?) előtt négy nappal elmebetegsége miatt gyámság alá helyezett II. Lajos bajor királyról szólt. Így legfeljebb csupán a véletlenek különös hasonlóságával magyarázható, hogy a napilap olvasói „az örök diletantizmusra ítélt, tanulás és hozzáértés által soha ki nem pallérozott elme beteges vágyódása” passzusban és a Wagner zenéjéért „epileptikus görcsben rájongó” főhősben mégsem (csak) azt a 19. század végi uralkodót ismerték fel, akiben „a nép legendás hőst látott... de a kormány végül is meguntta az alkotmánytalan, szeszélyes rendszert, s gondos orvosi megfigyelés után bolondnak nyilvánította... mivelhogy az ország állapota nem engedte meg annak mérlegelését, vajon egy nagyra hivatott zseni különc szenvedélyei nyilvánultak meg, avagy egy megbomlott elme lidércálgjai...”

A joggal aktuális portréként és példabeszédként értelmezett úti beszámoló óriási felzúdulást keltett. A budapesti német követ, Otto Erdmannsdorff a szóbeszéd szerint „igen nehezményezte a félreérthető” írást Csáky István külügyminiszternél. Csáky azzal nyugtatta meg az interveniáló diplomatát, hogy a háború kirobbanásának másnapján életbe léptetett előzetes cenzúra bevezetésével végre nyugvópontra kerülnek majd az ilyen vagy ehhez hasonlatos esetek. Novemberben azonban a *Magyar Nemzet* állandó külső munkatársa, az

akkoriban Lénárd János álnéven publikáló Sibelka-Perleberg Arthur („civilben” földművelésügyi miniszteri tanácsos) megint csak felborzolta a kedélyeket. „Fenti titkok felfedezéséért az istenek haragját magára vonta: Lénárd János” – írta a *Trójából jelentik...* című pamflet alá Sibelka, aki azúttal a németországi hírek és hadijelentések szövegét „őskorúsította”. Például ekképpen: „Szánalmas erőlködéssel igyekszik az ellenséges sajtó elhitetni a világgal azt, hogy a kormány kitűnő diplomáciai érzékeléssel megszervezett legújabb lépése, melynek eredményeként a város főterén pompás faló áll, valamilyen formában ártalmára lehetne az eddig nyílegyenesen követett irányoknak.” Vagy hogy: „A rendőrség legutóbbi razziáján kézre kerített egy veszedelmes, magát jósnőnek nevező, de hivatalos képesítést felmutatni nem tudó személyt. Az illető Kasszandrának nevezi magát, (...) feltehető, hogy az ellenséges propaganda-minisztérium megbízottjáról van szó, aki rémhírek terjesztésével próbálja aláásni a kitűnően fegyelmezett trójai nép közszellemét...” Az újsütetű cenzúra kezdeti gyakorlatlanságának betudhatóan megjelent írást követően a *Magyar Nemzet* felelős szerkesztője, Hegedűs Gyula mindenesetre figyelmeztette Sibelkát: vigyázzon nagyon az egyensúlyra, „mert ha a lapot három napra betiltják, az főnyeremény, de ha egy vagy két hétre teszik ugyanezt, az katasztrófa”.

De ki is volt ez az akkor oly sokaknak beszédtemául szolgáló, mára elfelejtett író, újságíró? Mindenekelőtt hivatalnok. Az állami szolgálat anyai és apai ágon is „természetes életformája” volt a Sibelka-Perleberg családnak, így a korábbi tradícióktól az 1901-ben polgári miliőbe született Arthur csak annyiban tért el, hogy nem a jogász, hanem – az egyetemi alapszabályban éppen az idő tájt rögzítettek szerint „minden fajta állami állás betöltésére képesítő” – közgazdaság-tudományi szakra iratkozott be, majd Teleki Pál tanítványaként Magyarországon elsőként gazdaságföldrajzból doktorált.

A magyar királyi Központi Statisztikai Hivatalnál kezdő ifjú közgazdász 1924-ben, mondhatni szükségből találkozott az újságírással. Frissen szerzett amerikai ösztöndíjához a kiutazás költségeit csak a *Magyarság* című, akkor legitimista beállítottságú napilaptól felvett előleggel tudta fedezni. A több mint harminc helyszíni beszámoló hozta össze a lappal és annak szerkesztőivel, Milotay Istvánnal, Pethő Sándorral és Hegedűs Gyulával, akik közül az utóbbi kettőt 1938 augusztusában az akkor induló *Magyar Nemzet*hez is követte. Tisztviselői hivatalát soha fel nem adva heti rendszerességgel publikáló szerző lett.

Az országos figyelmet az 1939. április 20-ai, *Az első huszonöt év* című vezércikk hozta meg számára. Történt ugyanis – tudhatjuk meg az 1987-ben az Oral History Archívum számára Nagy Csaba irodalomtörténész által készített (s az 1956-os Intézetben őrzött) életútinterjúból –, hogy az akkor alig egy hónapja hivatalba lépett Teleki-kormány sajtófőnöksége nyomtatékosan felszólította a lapokat: „kiemelt helyen” közöljenek „méltóságteljes megemlékezést” Hitler 50. születésnapjáról. A kényes feladatra Pethő Sándor először

a jobboldal számára akkortájt egyre inkább elfogadható népi írót, Kodolányi Jánost kérte fel, ám ő – mivel előrehaladott tárgyalásban állt a *Magyar Nemzet* zsidóbérenc orgánumnak tekintő Turul Szövetséggel arról, hogy elvállalja a *Nemzetőr* című lap főszerkesztői posztját – elutasította a megbízást. A helyébe lépő Lénárd János, alias Sibelka a „világra szóló ünnepség” alkalmából arról értekezett, miként is alakulhatott ki „ez a ma ható, elismert, körülrajongott és támadott lelkeség”, s miként sajtóította el a Führer élete első negyedszázadának „keserves éveiben” – a demagógia tudományát.

A látszólag hűvös távolságtartással megírt cikket követte aztán több, a már idézettekhez hasonlatos, Lénárd János névvel szignált pamflet, majd Hegedűs említett figyelmeztetése és a szigorodó cenzúra nyomán a szerző álnevet és tematikát váltott. 1940-től egészen a *Magyar Nemzet* 1944. március 22-ei betiltásáig Tempefőiként jegyezte a kulturális élet jelenségeit széljegyzetelő írásait és a *Napjaink, napjaink...* című rovatát. A Csokonai-főhős nevét kölcsönvevő – 1933-tól egyébként immár földművelésügyi – miniszteri tanácsos a kultúra sáncai mögött sem tagadta meg politikusi lelkiületét. A *korszerű Bánk bán* filmen című, az új korszellem megszállottjait kigúnyoló cikkébe például – az egy évvel korábban felállított s a zsidótörvények végrehajtására kapott hatalmi jogosítványaival éppen az idő tájt élni kezdő sajtó- és írókamarák működésére utalva – a következő párbeszédet iktatta be: „Halló, Rajonghy úr? Itt én, a Vezér. Kérem, rettentő nyugtalan vagyok. Ez az izé, ez a Katona, aki ezt az izét, a *Bánk bánt* írta, ez kamarai tag? – De kérem, Katona József éppen 110 évvel ezelőtt halt meg! – Kő esett le a szívemről. De... hogy is mondjam: ha élne, lehetne kamarai tag?”

A kultúrhistória történetéből merítő, ilyen és ehhez hasonló Tempefői példabeszédek – amelyek a hivatalos hivatalnoki (reggel 9 és délután 2 óra közötti) munkaidő után születtek – a negyvenes évek elejétől már a Bajcsy-Zsilinszky Endre alapította, németellenes *Szabadság* című hetilapban is megjelentek, 1942-ben pedig két Tempefői-könyv is jelezte a szerző emelkedő népszerűségét.

A háborút követő málenkij robotból Tempefői számára valóban csak kicsi jutott: 1945. május 2-án már jelentkezett az újjáalakuló Földművelésügyi Minisztériumban – ahogy mindig is fogalmazta – szolgálatra. S ha orgánus szerint nem is, de ott folytatta, ahol 1944-ben abbahagyta kényszerűl: a Supka Géza nevével fémjelzett s az idők folyamán elbulvárosított *Világ* című napi-, valamint az Európára figyelő *Új Magyarország* című hetilapba kezdett publikálni. S bár kulturális tájékozódását és sajátos ironiáját megtartotta, az 1945 utáni Tempefői-írások között szép számmal találhatók közgazdasági ihletettségű politikai publicisztikák is. A *Világ* hasábjain 1946 júliusában például az úgynevezett B-listák kapcsán a hivatalnokokra kényszerített politikai igazodás veszélyeire hívta fel a figyelmet. Az *Új Magyarországnak* egy évvel később pedig azt írta, hogy „a föld – ha nem jut belőle más, mint maga a barna, sáros

talaj – nem boldogít”, utalva arra a permanens vitára, amelyet a Földművelésügyi Minisztérium közgazdasági főosztályának vezetőjeként a csúcsminisztériumként működő, Vas Zoltán által működtetett Gazdasági Főtanács szerdánkénti ülésein folytatott. Ezeken az összejöveteleken Sibelka – a már említett életútinterjú tanúsága szerint is – gyakran került összetűzésbe a kommunista párt második emberével, Gerő Ernővel, aki az időközben az Egyesült Nemzetek Élelmészeti Szervezetének (FAO) magyarországi képviselőjévé megválasztott Sibelkát már 1946 elején „levénreakciósozta”. Mire a múltjára büszke Tempefői akként válaszolt: „Ha miniszter úr nem Moszkvában töltötte volna a háborús éveket, akkor tudná, hogy én valójában ki voltam.”

E Gerő-intermezzo ismeretében egyáltalán nem csodálható, hogy a kommunisták irányítása alatt álló államvédelem már 1946-tól gyűjtötte a besúgóí jelentéseket Sibelkáról. Márpedig ezeket – mint az a Történeti Hivatalban őrzött, publikálatlan dokumentumokból kiderül – korántsem jóindulatú ügynökök fogalmazták. A jelentésekben egy „erősen jobboldali”, „anglomániás”, természetesen „szovjetellenes”, a „közvagyonot sítoló”, veszélyes „gazdasági hírszerző” alakja körvonalaódott.

De nemcsak a háttérben zajlottak az előkészítő támadások. „Sikkasztott, szabotált, kémkedett a földművelésügyi minisztériumban a Pártonkívüliek Blokkja” – adta tudtul szalagcímében a kommunista napilap, a *Szabad Nép* 1948. július 25-én a Belügyminisztérium közleményét s mellette a már megszokott szerkesztőségi kommentárt, miszerint a demokrácián esett „szégyenfoltot csak úgy moshatjuk le, ha a gonosztevők sorsát elrettentően szigorú bírói ítélet pecsételi meg”.

A gazdasági koncepciók perek sorába illeszkedő földművelésügyi minisztériumi monstreperben 84 vádlott állt az Olti Vilmos vezette különállás előtt. A vád szerint a perbe fogottak „tervszerűen megszállták a minisztérium minden vezető állását”, s tették mindezt azért, hogy „aláaknázzák a magyar mezőgazdaság talpra állítását és megerősítését”. Az úgy-mond gazdasági összeesküvést (az egyébként semelyik pártba be nem lépő) régi „horthysta tisztviselők” – szám szerint öten – irányították. Élükön az elsőrendű vádlottá kinevezett Perneczky Bélával, a minisztérium elnöki főosztályának volt vezetőjével. E perben a harmadrendű vádlott Sibelka-Perleberg Arthur, a közgazdasági főosztály egykori vezetője volt. Az öthetes, sokszor késő éjszakába nyúló tárgyalássorozat végén a bíróság a magukat ártatlannak valló vádlottak közül háromra életfogytiglani, két főre 15 évi, a többiekre pedig hat hónaptól tíz évig terjedő szabadságvesztést szabott ki. Sibelka első fokon három évet kapott, de mivel a fellebbezésében úgy-mond tiszteletlen hangot ütött meg – „Nem könyörgök, mert könyörgésre képtelen vagyok, hanem büntelenségem tudatában életem első szerénységet követem el, amidőn a legmélyebb tisztelettel, de elvárom a nagytekintetű Országos Tanácstól, hogy felmentő ítéletével véget vet

szenvetésemnek, és visszaad az életnek, munkámnak és elhagyott családomnak” –, a beadványt a népbíróság másodfokon eljáró, Jankó Péter vezette tanácsa további két év kiszabásával „díjazta”.

Sibelka számára a rá kiszabott fél évtizedes börtön sorsfordítóvá vált: 1953-as szabadulása után nyelvtanításból élt, s a *Magyar Nemzet* 1988-as jubileumi évkönyvében való megszólaltatásáig a nyilvános szerepléseknek még a lehetőségétől is távol tartotta magát. Így azután az irodalomtörténetesekre vár majd annak eldöntése, hogy az 1980-as évek végétől megjelenő, az íróasztalnak írt (rég-új) Tempefői-művek – mint a „bemutakozó”, az Ulászló király fogadalmi szobrának kalandos történetét mesébe öntő *Befalazott Madonna* vagy az utána megjelent *Kavics Vera kis élete* című, a felesége ötvenes évekbeli kórházi ápolónői történetét megregényesítő kötet – kései jóvátétel volt csupán vagy valódi írói visszatérés is.

Egy szocialista irrealista

Illés Béla, a túlélőművész

„Elolvastam a *Honfoglalás* című regényét. Higgye el nekem, 1945 óta ez az első igazi regény, amit magyar író írt.” 1954 elején fordult ekképpen Kodály Zoltán – a korabeli kritika által is felsőfokon emlegetett – „történelmi eposz” szerzőjéhez, Illés Bélához. Ő azonban csak másodpercekig fürödhetett a dicsőségben, mivel Kodály így folytatta: „Nagyon nagy kár, hogy ez az egyetlen igazi regény is – nagyon rossz regény.” Az érintett dicséretére legyen mondván: a történetet maga az író tette közkinccsé fél évtizeddel később megjelent, *Anekdoták könyve* című művében.

A kor egyik legelismertebb írója nyilván úgy érezte, még ezt is megengedheti magának, hiszen a lesújtó megállapítást „cáfolhatta” a szóban forgó opus egymillióssal összpéldányszáma, valamint a szerzőnek e könyvért odaítélt, immár második Kossuth-díj. Nem szólva az akkori irodalmi élet meghatározó személyiségeitől származó hozsannázó kritikákról, melyek egyikében a bölcsészkar akkori tanszékvezető professzora, Sőtér István irodalomtörténész „a monumentális népeposznak a mikszáthi anekdotizmust meghaladó emberábrázoló művészetére” irányította az Illés-olvasók figyelmét.

A 64 esztendőös korára igen terjedelmes életművet magáénak tudó Illés valószínűleg szívesen nyugtázta a fentieket, említett anekdotakönyvében mindenesetre nála ritka tömörséggel jegyezte fel: „Hitvány tollforgató az, aki 25 éves korában a halhatatlanságnál kevesebbet beéri.” Igaz, számvetésében utóbb már így vigasztalta magát: „Nem tartom illetéktelen bíróságnak az utókor véleményét, de remélem, hiszem, sőt tudom, hogy számunkra, ma élő írók számára a ma élő emberek véleménye, ítélete a döntő.”

Nos, ami az utókort illeti, életművének legtovább (egy budapesti utcánévben 1990-ig) élő darabját 1947 végén – az 1848-as forradalom és szabadságharc centenáriuma készülődve – találta fel. Mint írta, egy cári tisztnek, Guszev kapitánynak kívánt „emléket állítani”, aki a magyarok hősiességét tapasztalva a világszabadságért küzdő forradalmárok oldalára állva már 1849-ben megtestesítette az „internacionalista harcos előképét”. A „hősteremtéssel” – tisztelve az alkotói fantázia szabadságát – még nem is lenne baj. Csakhogy Illés azt állította, Guszev valóban létezett, s hogy még az 1930-as évek közepén, a minszki levéltárban bukkant a nyomára. A forrás ellenőrzésének azonban volt egy apró akadálya: a megjelölt levéltárat a második világháborúban földig bombázták... A valósággá emelt írói teremtkedv így torkollott 1951-re a Belváros patinás Sas utcájának ünnepélyes átnevezésébe.

Az utóbb rajtakapott szerző az irodalmi végelszámolásnál sem járt jobban: az első Kossuth-díjjal elismert *Kárpáti rapszódia*t, az említett *Honfoglalást*, a Tanácsköztársaság mítoszát regélő *Ég a Tiszát* vagy *A vígszínházi csata* című könyvét ma már jószerével senki sem tartja számon. Nevét legfeljebb a „szocialista Hány János” epitheton ornansával őrzi a szakmai emlékezet, mivel az olvasók tucatnyi Illés-írásból értesülhettek arról, mint kért – és kapott – tőle szakmai tanácsot például az orosz-szovjet próza nagysága, Maxim Gorkij, illetve Andersen. Nexo dán és Louis Aragon francia író.

A pártállami pompával 1974. január 11-én a Mező Imre (ma ismét Fiumei) úti munkásmozgalmi parcellában eltemetett író ettől függetlenül az 1945 utáni magyar irodalmi élet megkerülhetetlen figurája volt. Erre a szerepre már két és fél évtizedes szovjetunióbeli emigrációból való visszatérése is predestinálta, mivel 1944-ben, még szovjet őrnagyi egyenruhában látott neki a magyar irodalom és a magyar írók istápolásának. A pesti pincékből kitántorgott íróársainak például élelmet vitt, az általa szerkesztett első magyar nyelvű – egyébiránt szovjet kiadású – napilapban, az *Új Szó*-ban pedig publikációs lehetőséget nyújtott nekik. Igaz, 1945. április 14-én a romos Magyar Színházban mindemellé már irányt is mutatott, mondván: egy magyar író számára igazi feladatot csak egy Rákosi Mátyásról szóló regény megírása jelenthet. Ezt azonban magára nézve végül csak töredékesen teljesítette: 1952-ben a *Magyar írók Rákosi Mátyásról* című összeállításban csupán egyetlen fejezetet tudott közreadni e tárgyban írt – soha be nem

fejezett – művéből. A *Történelmi lecke* című, utóbb az irodalmi olvasókönyvekbe is bekerült szemelvényben viszont képes volt azt a pillanatot megragadni, amikor főhőse, Rákosi először találkozik „a világproletariátus legnagyobb reménységével”, Leninnel, aki a harminc percre tervezett, ám jelentősége miatt másfél óráig tartó beszélgetés után azzal a jövődőléssel fordul helyetteséhez, Sztálinhoz, hogy „az ilyen elvtársak viszik majd győzelemre a nép ügyét az egész világon”.

Csoda-e, ha Illés vezető szerepet kapott a Magyar Írók Szövetségének 1945-ös megalakításában, hogy ő lett a magyar írók 1951-es első s egyetlen kongresszusának levezető elnöke, s hogy az 1950-es alapítástól kezdődően (1956 őszéig) ő főszerkesztette az (évek során óriási ideológiai változáson átment) *Irodalmi Újságot*? Mindeközben bebizonyította nem mindennapi túlélőművészi képességét, a lap ugyanis három felelős (vagyis a lapot ténylegesen szerkesztő) szerkesztőt „fogyasztott el” alóla, mert míg úgymond jobb oldali elhajlások miatt leváltották Molnár Miklóst, Hámos Györgyöt és Enczi Endrét, Illés mindvégig maradt. A titok egyik eleme – mint azt Nyerges András *Színrebotás* című *Magyar Hírlap*-beli sajtótörténeti sorozatának 1999-es írásában bizonyította –, hogy Illés minden kritikus helyzetben „ingadozás nélkül” igazodott a mindenkor pártvonalhoz. 1949-ben például, amikor azt olvasta „megrendült íróársaitól”, hogy „a Rajk-banda ügye kész dráma”, nyomban kifejtette, „szó nincs drámáról, hiszen a patkányirtás nem hőskölteménytéma”. 1953-ban pedig „kloákszagú esztétáknak”, illetve „ganajturó széplelkeknek” nevezte a kommunista párton belüli másként gondolkodókat – akik egyébiránt nemegyszer éppen az ő *Irodalmi Újságjának* hasábjain jelentkeztek írásaikkal.

Mindazonáltal a csak az elvtelenségben elvűnek mondható Illést munkatársai, beosztottjai igen kedvelték. „Ellenérzéseink nem örölték fel az embernek és a főnöknek járó tiszteletet és szeretetet” – írta az *Irodalmi Újságról* szóló, 2002-ben megjelent könyvében Földes Anna, a hetilap egykori munkatársa, aki a „Béla bácsiként” emlegetett főszerkesztő „legendás gyávaságáról” is csokorba szedett jó néhány anekdotát. Az egyik szerint annak, hogy botrányszagú kézirat érkezett a szerkesztőségbe, biztos jele volt, hogy Illés Béla hirtelen támadt szívpanasszal bevonult a pártelit legendás kórházába, a Kútvölgyibe. Így a menetrendszerű felelősségre vonáskor újra és újra kijelenthette: betegsége miatt nem ismerte az ominózus szöveget. A legendárium úgy tartja, hogy 1953 és 1956 között Illés többet volt kórházban, mint a szerkesztőségben. Az 1956 után emigrációba menekített *Irodalmi Újságot* évtizedeken keresztül Párizsban szerkesztő Méray Tibor egy másik Illés-trükkre is emlékszik ebből a periódusból. Amikor az író olyan kérdésben került megnyilatkozási kényszerbe, amelyben még nem ismerte az éppen hivatalos pártálláspontot – és nem tudott időben szanatóriumba menekülni –, nagyot harapott a nyelvébe, s midőn a szája elé kapott zsebkendőt előntötte a vér, ő

a hozzászólás elől, a szólásképtelenség ékes bizonyítékának fedezetében, ki menekült a teremből.

„Nem tudhatod, mennyit féltünk mi a Szovjetunióban” – engedett meg magának (már jóval Sztálin halála után) egy négyszemközti kitárulkozást az egyik említett felelős szerkesztő, Molnár Miklós jelenlétében. Hogy Illésnek lehetett oka a rettegésre, az kétségtelen. Magasra ívelő szovjetunióbeli írói, irodalompolitikai karrierje – amely 1925 és 1936 között a Proletárirók Világszervezetének főtítkáraként teljesedett ki – 1937 júniusában, Kun Béla letartóztatásakor megtört. Az 1919-es Tanácsköztársaság első embere ugyanis még 1929-ben először írt az *Ég a Tisza* orosz nyelvű kiadásához, márpedig akkoriban ennyi is elég volt ahhoz, hogy Illés elveszítse állását és párttagságát. Egy Illés-anekdota szerint a letartóztatást azzal sikerült elkerülnie, hogy lakásában kinyitotta a gázcsapot, majd hívta a mentőket, mondván, „a híres magyar író” itt és itt öngyilkos lett. A helyszínre érkező mentőorvos – miközben kórházba szállíttatta Illést – mindenesetre megjegyezte: „Ha az elvtárs legközelebb megint gázzal akar öngyilkos lenni, csukja be az ablakot.”

A túlélőművészetet egyébként nem kevés életművészettel is párosította. Hegedűs Géza író-irodalomtörténész „az élőszó lángelméjeként” jellemezte a folyton adomázó, de egyazon történetet rendszerint mindig új, egymásnak is ellentmondó részletekkel át- meg átköltő, pipáról pipára gyűjtő, hölgykedvelő, nagy étvágyú szocialista bonvivánt, aki – mint Hegedűs írta – egy vendéglő étlapját átolvasva „minden fogásból három adagot rendelt és meg is evett”, s aki „vizespohárból kortyolta a konyakot”. S aki, amikor egyszer a szerkesztőségi autó helyett trolibuszon volt kénytelen hazamenni, annyira elcsodálkozva azon, hogy egy vonaljegy 50 fillérbe kerül, állítólag még a nála lévő tízforintosból sem kért vissza a kalauztól. Tehette: 1955–1956-ban csak a könyvei után megközelítőleg negyedmillió forintot – egy esztergagép mellett dolgozó munkás húszévi átlagfizetésének megfelelő honoráriumot – vett fel.

Korábbi szerepvállalásai alapján Illésnek, ha akarta volna sem igen jutott hely 1956 tisztító viharában. A forradalom leverése után viszont még az őt közletről ismerőknek is okozott meglepetést. Közvetlenül a szovjet megszállás, 1956. november 4-e után felhívta telefonon Méray Tibort, akinek előbb kijelentette ugyan, hogy „ti, a felfordulást okozó írók, el lehettek készülve a következményekre”, ám ekként folytatta: „Amikor érted mennek majd a szovjet elvtársak, a feleséged azonnal hívjon fel, én pedig felöltöm szovjet tisztí egyenruhám, s mindent elkövetek, hogy kiszabadítsalak.” E teátrális ígéret beváltására Méray emigrálása miatt végül nem kellett sort kerítenie. Ám 1956 karácsonyán a párt új nevű napilapjában, a *Népszabadság*ban nyílt levelet intézett régi, „sokat próbált elvtársához”, Münnich Ferenchez, a fegyveres erők miniszteréhez: „Néhány magyar író és újságíró a magyar hatóságok őrizetbe vettek. Nem ismerem (nem ismerhetem)

az ügyüket, de ismerem az embereket. Ezek nem ellenségek!” Majd taktikusan hozzátette: „Te tudod, hogy a jó irányban alkalmazott megbocsátás súlyosabb csapás az ellenségre minden kétes vagy vitatható irányú erélyes intézkedésnél.” És ezzel egy időben – hívja fel a figyelmet Standeisky Éva történész *Az írók és a hatalom* című 1996-os monográfiájában – a *l'Humanité* francia kommunista napilapnak adott nyilatkozatában Illés erélyesen követelte „a megtorlásokról szóló hazug nyugati hírverések” megszüntetését is.

Az író a későbbiekben sem hagyott fel újonnan támadt óvatos bátorságával. Miközben elvállalta az *Irodalmi Újság* utódlapjának szánt *Élet és Irodalom* szerkesztőbizottsági tagságát, és az új pártvonalat magyarázó cikkeivel minden létező fórumon hitet tett az új pártvezér, Kádár János mellett, az írópekben többször is mentőtanúként lépett fel. Hágy Gyulát például – aki legfőképp az 1956. november 4-e hajnalán a világ szellemi tekintélyeihez segítségért forduló rádiófelhívás megszövegezésével vívta ki az új hatalom haragját – az 1957. novemberi tárgyaláson „a világ legtisztességesebb emberének”, „a Szovjetunióban változatlanul becsült kommunista színműírónak” nevezte. Az utóbbi börtönbe zárt íróársak hozzátartozóit pedig több-kevesebb rendszerességgel támogatta. Tette mindezt egészen a hatvanas évek közepéig, addig, amíg évtizedeken át az álbetegségek védőpajzsa mögé bújó író valódi agyvérzést nem kapott. A Kútvölgyi kórházban közel egy évtizeden át – 1974. január elejéig – élte még látszatéletét, de talán az sem jutott már el a tudatáig, hogy korábban milliós példányszámban kinyomtatott műveinek adigra mutatóba sem igen maradt olvasója.

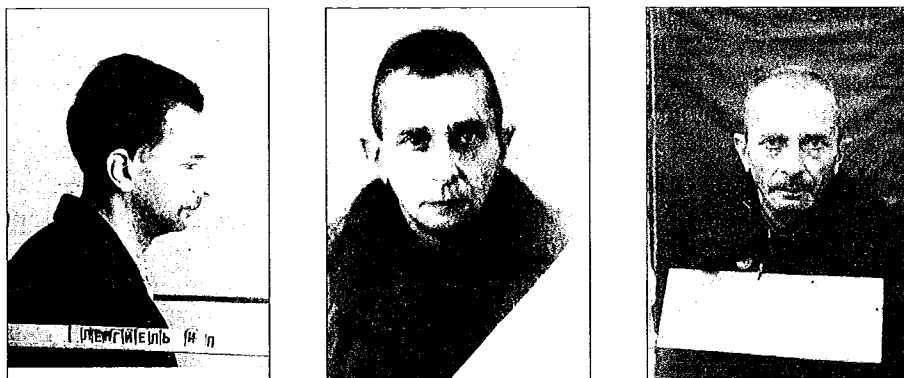
Túrt, támogatott – tiltakozott

A „kisreményű várományos” Lengyel József

„Az eddig ismeretlen szerző előtt földig hajolnak azok is, akik itt nálunk bizony viszolyognak az én írásaimtól és álszent módon jagatnak, hogy miért nem bugyoláljuk be a sebeket (melyeket néha éppen ők ütöttek a forradalmon). Ezek a »jóakarók« (...) egyszerűen nem bíznak a párt és a nép erejében, mely attól erősödik, hogy kioperálja a gennyet, (...) bizony ennek a Szolzszenyicinnak nagyobb szerencséje van, mint a magamfajta persona non – vagy nem nagyon – gratának, aki hatvanhét éves korában is csak kis-

reményű várományos. Elfog a legsárgább irigység.” – így számolt be indulatgazdag érzéseiről 1963 tavaszán Lengyel József az *Új Írás* című folyóiratban közzétett jegyzetében.

A világirodalomba nem kizárólag irodalmi értéke, hanem politikai szenzációja okán is berobbant Alekszandr Szolzsenyicint az *Iván Gyenyisovics egy napja* című kisregényének 1962-es szovjetunióbeli megjelenése után Lengyel mégsem „konkurensként”, hanem „a tollát a jó ügy szolgálatába” állító

Lengyel József gulág-életének stációi

társként köszöntötte a nyilvánosság előtt. Ezt a szolidaritással elegy féltékeny rokonszenvet Lengyel soha nem változtatta meg, noha számára is hamar nyilvánvalóvá lett, hogy írói pályájuk, politikai megnyilvánulásaik – a közösen megélt lágerélmények és a hasonló indulás ellenére – gyökeresen más útra terelték kettőjüket. Viszont éppen ezért nem szerette, ha őt „a magyar Szolzsenyicinnek”, a szovjet gulágvilág magyar krónikásának aposztrofálták, noha a csak közvetlenül a rendszerváltás előtt – s csupán csak töredékesen – megjelentetett naplójából is pontosan nyomon követhető, hogy élete során mindvégig keservesen birkózott a nagy árnyékkal. Például amikor azt olvasta valahol, hogy Szolzsenyicin „az orosz nép fájdalmát megtestesítő Tolsztoj és Dosztojevszkij örököse”, akkor ő is rögvést irodalmi előképet keresett magának a kíméletlenül precíz Stendhal és Eötvös József személyében. Elfogadhatatlannak tartotta ugyan az író- és sorstársának kötetiben mindinkább megnyilvánuló „cárimádatot”, ám ez nem tartotta vissza attól, hogy 1971-ben bejelentse kilépését a Szolzsenyicin Moszkvából vezényelt ócsárlásához csatlakozó Magyar PEN Clubból.

Amikor pedig a szerinte „mindinkább az orosz miszticizmusba merülő” író a Nyugaton megjelentetett kötete ürügyén 1974-ben kitoloncolták a Szovjetunióból, Lengyelben rögvést az vetődött fel, hogy talán őt is megint letartóztatják. A kitörölhetetlen félelem reflexével jelentkező gondolatot az-

tán azzal hessentette el magától, hogy remélhetőleg „ostobaság lenne” őt így módon ugyancsak „világhíressé tenni”...

A szocialista irodalom reprezentánsaként kisajátított (s éppen ezért a halála után jószerével elfeledett) Lengyel József „életművét ma még elfödi a sorsa” – állította egy 1989-es elemzésében a fiatalabb kortárs író, Sándor Iván. Az állítást egyebek mellett az is alátámasztotta, hogy az akkor már másfél évtizede halott író jelentős művei közül több akkortájt került csak a szélesebb nyilván-

nosság elé. Így például a *Szembesítés* című kisregénye, amelyet maga a több tíz kötetes szerző életműve „záró-díszkövének” tekintett, noha az irodalom iránt érdeklődő nagyközönség csak a rendszerváltás előestéjén ismerkedhetett meg a több irodalmár által nagyformátumúnak nevezett napló-töredékesre szűkített, kisformátumú – kiadásával.

Azóta néma csönd, me-

lyet a könyvkiadás 1996-ban, az író születésének századik évfordulója alkalmából sem tört meg mondjuk egy Lengyel József-regény vagy a napló teljes szövegének a közreadásával.

Az 1896 augusztusában Marcaliban született Lengyel József valójában kétszer vágott neki az írói hivatásnak. A pozsonyi joghallgató a 20. század első évtizedében Kassák bűvkörébe került, majd a kommunista forradalomra való készülődés mámora ragadta magával. Ez, illetve a Tanácsköztársaság volt első nagy írói élménye, amely azonban csak 1932-re Moszkvában érett történelmi riportkötetté – *Visegrádi utca* címen –, azután, hogy a „nemzetközi kommunista mozgalom szolgálatában” eltöltött esztendő után álmai országába, a Szovjetunióba érkezett. Az utókorból visszatekintve nem igazán dönthető el, mi volt a nagyobb balszerencséje: az, hogy a kötet ajánló előszavát Kun Béla írta, vagy az, hogy Lengyel őszintén próbálta felidézni a megélt eseményeket, s így például beszámolt arról is, hogy Lécai Jánossal együtt tagja volt annak a konspiratív csoportnak, amely végül is sikertelen merényletet kísérelt meg a „háborús miniszterelnök”, gróf Tisza István ellen. Lengyelt 1938-ban Kun Béla frakciótársaként tartóztatta le a szovjet államvédelem, a „bizonyíték” az ominózus előszó volt, a kötetben leírt „beismerő vallomás” pedig azt igazolta feketén-fehéren, hogy Lengyel „trockista terrorista összeesküvő”. A kivégzés-től megmenekült ugyan, ám nyolcévi gulágfogságra ítélték.

Ezzel kezdődött élete második nagy ihlető írói „élménye”. 1946-ban szabaddá vált rövid időre, mivel a két évvel későbbi újabb moszkvai tisztogatás nyomán ismét letartóztatták. Új vád nem volt, s hiába bombázta segítséget, tisztázást kérő leveleivel mind a magyar, mind a szovjet hatalmasságokat. Leányának, Lengyel Tatjánának – aki a hatvanas évek elején azért tanult meg magyarul, hogy eredetiben olvashassa apja műveit – szívós munkálkodásra volt szüksége, hogy a szovjet KGB irattárából az 1990-es években előkotortassa a három megmaradt vaskos Lengyel-dossziét, melyben sok más irat mellett egy felkavaró szövegű folyamodvány is ott lapult. A vlagyimiri börtön vizsgálati foglya – alkalmazkodva a sztálini képtelenségek világához – kiszolgáltatottságában „elimeri”: számára teljes mértékben érthető, hogy letartóztatása preventív intézkedés, amely „meg akarja akadályozni egy bűntett jövőbeni elkövetését”, ezért hát arra kér lehetőséget, hogy bizonyíthassa, a jövőben sem akar „a Szovjetunió és a párt ellen tevékenykedni”. Nem tisztázhat semmit, viszont a preventív intézkedés ezúttal „csak” száműzetéssel sújta.

Majdnem 60 éves, amikor 1955 végén hazatérhet Magyarországra. Száműzetésének utolsó esztendeiben készült kéziratait, a későbbi remekművek csírait egy varrógépbe rejtve csempészte át a határon. Ismeretlenül és idegenül mozgott az 1950-es évek közepének Budapestjén, 1956 októbere után rövid időre az ellenforradalmat elsőként megbélyegző ultrabalos írói csoportosuláshoz, a Táncsics Körhöz csapódott. „Még nem tudtam tájékozódni!” – mentegette magát egy évekkel későbbi interjúbán. Tény, hogy az 1957 márciusában indult *Élet és Irodalom* című lapban kezdte el irodalmi, vagyis akkor még inkább publicisztikai bemutatkozását. Első, hírhedt cikkében azonnal rárontott az emigrációba menekült „egykori sztálinista írókra”, fejükre olvasta pálfordulásukat, s ellenükbe szegezte a Szociáldemokrata Párt vezéréből kommunista vazallussá vált Szakasits Árpád – s persze saját – hitvallását: „Börtönéletem során még csak pillanatilag sem fordult meg bennem az a gondolat, hogy sorsomért a párt volna a felelős, vagy a százmilliókat betöltő teremtmény és felszabadító gondolat: a szocializmus, a kommunizmus. Emberek vagyunk, hibázhatunk és tévedhetünk (...) és mindent jóvátehetünk.”

Az ultrabalosokkal való azonosulás azonban csupán rövid intermezzónak bizonyult életében, 1958. június 17-én, Nagy Imre kivégzésének másnapján naplójába például ezt a – még 1989-ben is publikálhatatlannak ítélt – néhány sort jegyezte fel: „Örület! A szocializmus ügyének ellenségeket szereztek, barátot egyet se. (...) Micsoda pokoli ravaszság mocskol itt vérrel kezeket, melyek eddig tiszták voltak (Kádár).”

A „létező szocializmust” egyre inkább megkérdőjelező, a hit és a gyakorlat ellentmondása között hanykolódó Lengyel József írásai a hatvanas évek első fele konszolidációjának irodalmi és persze politikai eseményei. A *Sárga pipacsok*, a *Kicsi, mérges öregúr* című novellái, illetve *Igéző* kisregénye részint a reveláció erejével hatnak, részint dühödt támadásokat váltanak ki. 1963 ja-

nuárjában az *Új Írás*ban megjelent Lengyel az *Elejétől végig* című újabb gulág-novellája. „Ez a Szovjetunió megrágalmazása” – jelentette ki Andics Erzsébet, a történettudomány dogmatikusként számon tartott professzora, aki véleményét állítólag megosztotta a budapesti szovjet nagykövettel is, mivel-hogy akkortájt mindennapos vendége volt a Bajza utcának. Lényegében ugyanezt fogalmazta meg a *Magyar Nemzet* című napilap publicistája, Zala Tamás is, amikor a *Felismerések és félreismerések* című írásában Lengyel „emberi mivoltukból kivetkőzött alakokkal” benépesített novellájával szembe éppen Szolzsenyicin *Iván Gyenyiszo*vicsát állította, mivelhogy a nagy szovjet író az „akkori helyzet bonyolultságát” azzal érzékelteti a legkitűnőbbben, hogy az ártatlanul halálra szánt emberek mégiscsak „szocialista várost építettek”. E megállapítást aztán a kioktatás követte: „A történelmi igazságtevést a sztálini önkény dolgában úgy kell elvégezni, hogy a szocializmus a fejekben ne azonosuljon a törvénysértésekkel.”

A kádári-aczéli kultúrpolitika azonban akkor, 1963-ban Lengyelt igazolta, merthogy nem sokkal később Kossuth-díjjal ismerte el a novellák szocialista jellegét, amely azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy Lengyelnek ettől kezdve mindent szabad lett volna megírnia. Sőt: „Egyre többet hangoztatja a sajtó, hogy a kultúrpolitikánk három T-re osztja az irodalmat. A támogatottra, a túrtre és a tiltottra. Az én írásaimban mindhárom fajtát megkülönbözteti a jelenlegi kultúrpolitika. (...) Én ugyancsak három módon válaszolok: támogatok, túrok és – tiltakozom.” 1971. március 8-án jegyezte fel noteszébe az idézett mondatokat a mind türelmetlenebbül mérges kicsi öregúr. Akkor már hetedik éve csatázott az élete fő művének tekintett, már említett, *Szembesítés* című kisregényének megjelentetéséért. A hatvanas-hetvenes évek egyik kultúrpolitikai botránykövévé vált kisregény hosszas hercehurca után – „kézirat gyanánt” – a Kossuth Kiadó „zárt kiadványai” között jelent meg, mindössze kétszáz példányban, s állítólag csak a központi bizottság tagjai voltak jogosultak az előszó szerint „problematisztikus művet” elolvasni, mivelhogy – indokolja a kulturális alosztály akkori munkatársának Aczél Györgyhez intézett feljegyzése – a „jelentős kommunista író pártközvélemény előtti tekintélyét meg kell őrizni”.

A *Szembesítéssel* a hatalomnak – mint az a Magyar Országos Levéltárban őrzött, eddig publikálatlan dokumentumokból is kiderül – sok problémája volt. Kisregényében az író ugyanis eljutott addig a kínos következtetésig, hogy párhuzamba állította a hitleri és a sztálini munkatáborokat, s leírta, hogy a szovjet tábor bejárata fölött is ott volt – oroszul – a hírhedt auschwitz *„Arbeit macht frei!”* (A munka szabaddá tesz) lágerfelirat. A szorgos lektorok, akik először „történelmietlennek és valószerűtlennek” minősítették az állítást, végül a hazugságot is rábizonyítani vélték Lengyelre, merthogy hosszas nyomozással kiderítették, a gulágvilágban honos szöveg valójában így hangzott: „A szabaduláshoz az élmunka vezet el!”

Úgy tűnik, hogy Lengyel József a leghathatósabban azzal járult hozzá könyvének legalább állami szamizdatban való megjelentetéséhez, hogy a kéziratot – Szolzsenyicin módszeréhez hasonlóan – régi ismerőseivel, az egykori Galilei-körös, az 1920-as húszas évek közepén „renegáttá” lett, majd a nyugati emigrációban tevékenykedő, ám Magyarországra gyakorta ellátogató Duczynska Ilonával kicsempésztette az országból. Ezért vált sürgetővé a hatalom számára a mű „levédése”, más kérdés, hogy nem sokkal később, 1975-ben a *Szembesítés* angolul, majd franciául is megjelent, ám akkor már a világot egyáltalán nem érdekelte egy önmagával viaskodó kommunista elmélkedése, helyette a szovjet rendszerrel egyértelműen szembeforduló, s időközben valóban írófejedelemmé vált Szolzsenyicin *Gulágját* kapta szárnyra – méltán – a világhír. Vívódásai végső következtetéseként, a halála előtti utolsó (79.) születésnapján, 1974. augusztus 4-én Lengyel keserűen vallotta meg noteszének: „Várom az alkalmat, hogy kijelentsem: nem akarok párttagként meghalni!” Ez az alkalom nem jött el, a Magyar Szocialista Munkáspárt – Lengyel közjegyzőileg hitelesített végrendeletét semmibe véve – a párt nagy halottjának dukáló szertartással búcsúztatta el az életében neki sok kényelmetlenséget okozó író.

A furcsa abgang

Szakáts Miklós maszkjai

„A pohár azonban betelik egyszer. Az elé a választás elé állítottak, hogy vagy »kivonnak a forgalomból«, vagy hozzájárulok – mégpedig nagyon is aktív módon –, hogy emberek tucatjait tüntessék el azokkal az információkkal, amelyeket diplomata barátaimtól kellett volna és valószínűleg meg is tudtam volna szerezni...” – vallotta meg a magyar emigráció egyik legjelentősebb, Párizsban megjelenő orgánuma, az *Irodalmi Újság* 1969. október 1-jei számában *Miért nem mentem haza?! című, válasznak szánt cikkében* az akkor nemrég disszidált, 49 éves Szakáts Miklós színész.

A pesti szóbeszéd alapján sok mindenről, így a hatvanas években színházban is, filmen is sűrűn foglalkoztatott, széles körben ismert Szakáts kinnmaradásáról is értesülő nagyközönség ugyanis a *Népszabadság* 1969. szeptember közepén „hivatalosan” is megtudhatta a hírt. Ekkor a belügyi

kérdésekben egészen a rendszerváltásig bennfentesen tájékoztató szakpropagandista, a Kék Fény-es Szabó László *Vesztettünk velük?* című féloldalas cikkében tudósított a hűtlen elhagyásnak minősített szökésről: a „messze a képességén felüli szerepekkel, rádió- és televíziófellépésekkel agyontraktált színész (...) pénzért-vagyonért hazát cserélt”.

A valóságra és az ezzel kapcsolatos legendákra egyaránt kiéhezett közönséget azóta is visszatérően foglalkoztatja a kérdés, vajon Szakáts tényleg a beszerzés elől menekült-e el – s csinált, színházi szóval, abgangot –, netán éppen egyfajta színjátékkal akarták személyét az „imperialisták”, illetve a nyugati magyar emigráció szemében hitelesíteni. E találgatásokat csak szaporították az olyan, a hetvenes évek elejére datálható szóbeszéd, miszerint (az akkor egyébként már Amerikában élő) Szakátsot Londonban „halálra gázolta egy rejtélyes autó”, illetve hogy „feltehetően nem véletlenül esett ki egy nyolcadik emeleti lakás ablakán”.

A jellegzetes orgánumú Szakáts Miklós mindenestre több mint egy évtizeddel élte túl önnön halálhírét. 1984. október 22-én egy bajor üdülőfaluban, Bad Reichenhallban, már amerikai állampolgárként, 65 évesen érte utol a végzetesnek bizonyult harmadik szívinfarktus. Egyébként alig több mint két hónappal azelőtt, hogy – második felesége, a vele együtt disszidáló egykori operaházi balerina, Kemény Judit elmondása szerint – elfoglalhatta volna az egyik neki szánt vezetői posztot a *Szabad Európa Rádió* magyar osztályán.

A fordulatokban és rejtélyekben gazdag életútra a színész halálának tizedik évfordulóján, 1994-ben terelődött ismét a figyelem. Bár már az ez alkalomra készített rádióműsorban elhangzottak is sok tekintetben különös képet rajzoltak, a bomba ekkor még nem robbant. A Kossuth rádió *Arcok, emlékek* című sorozatában ugyanis Szakáts pályatársai a színész két, egymással olykor szöges ellentétben álló arcélét idézték fel. Ennek alapján egy hol nyílt és barátságos, hol „furcsa légkörű”, megszólíthatatlan és távolságtartó, hol bátor, hol rettegő exkolléga képe rajzolódott ki. Ezen az évfordulón szólt meg a Szakáts Miklós első házasságából született s már 1956 óta Amerikában élő Szakáts Kinga. Ő a veszprémi *Új Horizont* című folyóiratban szerzőként, majd a *Népszabadság*ban interjúalanyként „a gyermeki szeretet holtig tartó kötelékéből nem kilépve” próbált „tárgyilagos pillantást” vetni arra, amit apja családi, művészi és titkosszolgálati kapcsolatos múltjáról tudni vélt. Ismeretei ugyanis csak apja már Nyugaton odavetett félmondataiból és reagálástöredékeiből származtak. Ebből az kerekedett ki számára, hogy Szakáts Miklós 1957 májusában a konszolidálódó Kádár-rezsim biztonsági rostáján fennakadva Darvas Ivánnal egy időben került a kistarcsai internálótáborba. Onnan – állítása szerint – csak úgy szabadulhatott, hogy vállalta: egyes nyugati követségekről, ahova a lánya ismerete szerint bejáratos volt, besúgóí jelentéseket készít. A családi legenda szerint azonban Szakáts e megbízatását rögtön feltárta az angoloknak, s már akkor menedékjogot kért

tőlük. „Az angolok viszont azt kérték, hogy maradjon Pesten, majd ők adnak neki olyan információt, amiből úgy néz ki, hogy »hazadolgozik«.”

Azt viszont, hogy Szakáts disszidálásáig valóban kettős ügynök lett volna – s 1969-ben a közvetlen lebukás elől menekülve lépett volna le, egyébként legálisan, útlevelel –, ma még sem a brit, sem a magyar titkosszolgálati iratok nem támasztják alá. Az viszont tény, hogy Szakáts Miklóst egy 1957. május 13-án keltezett és 1998-ban publikált, az MSZMP ideiglenes intézőbizottságának címzett feljegyzés – amelyet az akkor igen nagy hatalmú, a párt legfelső irányító köréhez tartozó és egyebek mellett néhány napja már művelődési miniszterként is tevékenykedő Kállai Gyula szignált – „a sztrájkok és egyéb hangulatok fölkeltésében vezető szerepet játszó” személyként írta le. Az is faktum, hogy a belügyi szervek akcióját javasló feljegyzést követően az addigra már jelentős szerepekkel, így 1955-ben *A néma levente* címszerepével is megtisztelt színészt internálták. Az is kétségtelen, hogy Szakáts a négy hónapos fogságot követően nem egy börtönben vagy jobb esetben valamelyik vidéki színészgarnizonban, hanem eredeti munkahelyén, a Magyar Néphadsereg Színházában, a mai Vígszínházban tűnt fel ismét.

Az igazi – gyaníthatóan nem az utolsó – fordulatot 2000 novembere hozta. Ekkor ugyanis a Magyar Rádióban megismételték az említett emlékműsort, amelynek nyomán az 1959-es, úgynevezett Hungaricus-perben hat évre ítélt Litván György történész az *Élet és Irodalom* hasábjain sokakat sokkoló módon reagált: „Nem szándékom, nem is szokásom egykori »ügynökeimet« leleplezni és kiadni, nyugodjanak békében – ha nyugszanak, de hőskökké azért ne avassuk a spicliket!” Litván írásából az derült ki, hogy az internálótáborból szabadult Szakáts Miklós a nagy szerepálom (a színpadon csak három évvel később megformált) „Cyrano” fedőnévvel rendszeresen „rosszindulatú és túlteljesítő” jelentéseket írt az általa Kistarcsán megismert történészeiről, illetve baráti köréről, így a Petőfi Kör egykori titkáráról, a Hungaricus-perben szintén elítélt Hegedűs B. Andrásról is.

1957. december 20-án, hat nappal azután, hogy a *Naplemente előtt* című Hauptmann-darab premierjén Szakáts újra színpadra léphetett, a Történeti Hivatalban (TH) őrzött iratok tanúsága szerint Cyranóként már ezt jelentette: „Litván nem adta föl revizionista álláspontját, szélsőségesen elkeseredett ember.” A „másodállás” rendszerességét jelzi, hogy egy hónappal később a színésszel kapcsolatot tartó tiszt ezt rögzítette: „Cyrano személyes benyomása alapján állítja, hogy Litván György ellenséges személyek befolyása alatt áll.” Egy 1958 augusztusában készült Cyrano-jelentésben pedig a színész részletesen beszámolt a Litván, illetve a Hegedűs családdal Lupa-szigeten folytatott baráti beszélgetésről. E beszámoló egy hónappal később már szervezkedést bizonyító vallomássá lényegült át, mivelhogy – olvasható az értékelésben – „Hegedűs azt kérdezte, vajon vannak-e még a színészetben emberek, akik

Szakáts-hoz hasonlóan gondolkodnak. Igenlő válasz után Hegedűs javasolta, hogy Szakáts tartsa számon őket, mert a Petőfi Kör példa rá, hogy mi lehet egy-egy baráti körből.”

A nagy és a további kutatás által feltárandó kérdés: vajon még kiről mit jelentett Szakáts a vele kapcsolatban álló színészvilágból, miként az is, készültek-e jelentések a brit diplomatákkal való esetleges kapcsolatokról? Ami talán csupán legenda, de az lehet az alapja, hogy az angolul jól tudó színész – akkor

Szakáts Miklós *A néma levente* címszerepében

korántsem szokásos módon – évente nyaralhatott Angliában. A történeti kutatás számára ma még csak töredékesen rendelkezésre álló TH-iratok ahhoz is támpontot nyújtanak, mi mindennel tarthatták sakkban. Ebbe a Magyar Néphadsereg Színháza társulata által 1956. október 29-én megválasztott forradalmi bizottságban való részvétel és szovjet megszállás utáni színészsztájk szervezése ugyanúgy beletartozott, mint az, hogy Károly bátyját államellenes szervezkedésért az ötvenes években hét évre ítélték. És persze az is, hogy ő maga már 1950-ben az állambiztonság látókörébe került. A vizsgálat annak idején azért indult, mivel egy akkor keletkezett önéletrajzá-

ban leírta: 1944-ben katonaként szolgálva a *New York Times* budapesti levelezőjének, egy Jimmy Astor nevű újságírónak átadta a Ferihegyi repülőtér alaprajzát. Az önéletrajz szerint ekkor lelepleződött, statáriális bíróság elé állították, és csak a „súlyos pénzért vásárolt” elmeorvosi bizonyítvány segítségével úszta meg öt éves ítélettel a kalandot.

Az önéletrajzi „beismerés” Szakáts számára annyit jelentett, hogy időről időre szemmel tartották. Ezt bizonyítják a róla egészen 1956-ig készült jelentések. Maga Szakáts is sejtette, hogy figyelik. Ezt látszik alátámasztani egy „Mátrai” fedőnevű informátor (akiről feltehetően Szakáts is sejtette, kifelé-miféle) jelentése. A színész ugyanis 1953. július 30-án este félrevonta megfigyelőjét, és kvázi üzent megbízóinak: „Szakács felháborodottan elmondta, nem érti,

miért megbízhatatlan politikailag, mit vétett a demokrácia ellen, mi az oka annak, hogy évek óta úgy kezelik őt, mintha leprás lenne. Vagy azt hiszik, hogy még mindig kapcsolatban van az angol kémsszervezettel? Olyan hülyének tartják, hogy ő nem tudja, mi a különbség: 1944-ben a szövetséges angolokkal 1953-ban az ellenségé lett angolokkal kapcsolatban állni?”

A Szakáts-dosszié egyébként nyilvánvalóan megvolt még 1957-ben is, és az internálótáborban zajló „rábeszélő szeánszokon” feltételezhetően ez is előkerült. Ami az eredményt illeti, az nyilván korántsem volt formális: Cyránóval nagy valószínűséggel elégedettek lehettek megbízói. Ezt az is valószínűsíteni látszik, hogy a Belügyminisztérium illetékes alosztályának vezetője, bizonyos Harangozó Szilveszter rendőr százados (később: állambiztonsági miniszterhelyettes) 1959 júniusában, már csak „operatív érdekből” is, javaslatot tett Szakáts autóvezetői jogosítványának „meghagyására”.

Hogy aztán a mind rangosabb színészi feladatokkal megbízott, ám kiemelkedő díjakat sohasem kapó színészt a hatvanas években milyen intenzitással és kik ellen használták, s hogy valóban történt-e kísérlet – mint azt Szakáts a párizsi *Irodalmi Újság* olvasóival sejtette – „külügyi vonalra” való átállítására, azt a jövő kutatásának kell kimondania. A végeredmény így is, úgy is az a csömör, netán a folytonos feszültségtől való menekülési vágy lehetett, amelynek következtében Szakáts Miklós a sikernek, a pályának hátat fordítva távozott. Az viszont bizonyos, hogy 1969 végén a hazatérés megtagadása büntett miatt – távollétében – ötévi börtönbüntetésre ítélték. Miként az is, hogy életének további másfél évtizedében, Amerika és Európa között ingázva – ahogy lánya fogalmazott: „a helyét igazán már sehol nem találva” – saját életének is mintegy a mellékszereplőjévé vált.

Pomádé és a három királyok

Ránki György operái anno

Parókájától és ruházatától megfosztva, kopaszon és nagy hassal immár nevetségesen téblábolt az Operaház színpadán 1953. június 9-én minden idők egyik legkiválóbb magyar basszistája, Székely Mihály, akit a *Pomádé király új ruhája* című Ránki György-meseopera bemutatója után a közönség hosszú percekig tartó vastappsal ünnepelt. Pedig jelen volt a tetszésnyilvánítás e formájában akkoriban még ugyancsak részesített Rákosi Mátyás, a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) főtitkára, egyben magyar miniszterelnök is, akiről akkor még aligha sejtette bárki is, hogy néhány nappal később kegyvesztetté válik Moszkvában, s leváltják kormányfői posztjáról.

Talán az említett operaházi bemutató és a magyar pártvezér látványos, ám akkor még nem végleges bukásának időbeli közelsége magyarázhatja, hogy e két eseményt összekapcsolta az utókor emlékezete. Pedig az előadás létrehozóinak – így elsősorban az e művéért 1954-ben Kossuth-díjjal is elismert Ránki Györgynek – egykoron állítólag eszébe sem jutott a mai szemmel minden bizonnyal kézenfekvő hasonlóság. Huszár Klára – Devecseri Gábor költő özvegye, akkor operaházi dramaturg –, akinek meghatározó szerepe volt a *Pomádé király* létrejöttében, a HVG érdeklődésére kifejtette: változatlanul úgy gondolja, Ránkinak vagy az átdolgozást és a dalszövegeket jegyző Károlyi Amynak (Weöres Sándor feleségének), de az Operaház főrendezőjének, Oláh Gusztávnak akkoriban aligha juthatott volna eszébe a veszélyes párhuzam erőltetése, arról nem is szólva, hogy a főszereplő Pomádé, a „hajkenőcs királya”, gyermeken volt önző és buta uralkodó, tehát távol állt tőle a politikai gonoszság és gazemberség. Ujfalussy József akadémikus, a Zeneművészeti Főiskola volt rektora (a bemutató idején a Népművelési Minisztérium munkatársa) szerint sem helyénvaló a ma divatos, politikaimítosz-teremtő megközelítés. Ezt alátámasztani látszanak a korabeli kritikák is, amelyek még Nagy Imre kormányra kerülésének felszabadultabb napjaiban is „áthallásmentesen” ünnepelték „a kortárs magyar opera első jelentkezését”. A *Nők Lapja* például „a nemrég le-tűnt úri világ, a léhűtő ingyenélés, az ostoba pöffeszkedés és a hazug talpnyalás gúnyrajzaként” köszöntötte a dán meseköltő, Hans Christian Andersen *A király új ruhája* című írásából adaptált zenés komédiát.

Egyébként a mű eszmeileg már sokszorosan kipróbált darab volt. Az akkor még a Rádiónál dolgozó Huszár Klára ugyanis, akinek „az ifjúsági zene-kultúra fejlesztése” volt az egyik kiemelt feladata, az irodalmár-zenész baráti társaság tagjaként már 1949-en megkereste a filmzenéi – például a háború előttről *Az új földesúr* vagy *Az aranyember* s az 1945 után készült *Ütközet béké-*

ben című alkotások – okán zenei zsönglőnek tartott Ránkit, lenne-e kedve egy mesejáték megzenésítéséhez. A megkérdezett már ott helyben rögtönöz-
te is a Pomádé zenéjének egyik vezérmotívumát. Így történhetett, hogy 1951
első napján a rádióban el is hangzott a mű első, ötvenperces, a következő év-
ben Erkel-díjjal, s újabb és újabb sugárzásokkal „jövőhagyott” változata.

Megint csak más kérdés, hogy azért a Kodály Zoltán-tanítványként szá-
mon tartott, ám – a korabeli frazeológia szerint – „idegen hatásoknak kitett”

Az Egy szerelem három éjszakája című darab Viktorának feltételezett modellje,
Aczél György és a szerepet alakító Horváth Tivadar (Margittai Ági társaságában)

Ránki zenéjét időközben „kozmetopolitának” bélyegezték. Erre a zeneszerző
egy 1951 januárjában kelt, az MDP-központba címzett védekező feljegyzésé-
ben elpanaszolta: „a művészeti termelés és fejlődés” jegyében komponált mű-
veit, például „az első magyar szocialista vígoperát”, a *Csendháborítót* vagy
A szabadság éneke című kantátáját valósággal „eltüntették a köztudatból”, és – a
Magyar Országos Levéltárban őrzött dokumentum szerint – harcosan kiállt a
„közérthető, szocialista realista zene” mellett is. A zeneszerző nyilván ilyen-
nek akarta láttatni a Pomádét is. S eszerint járt el, amikor két évvel később az
Operaház műsortervébe vette a rádió sikerdarabját, s a szerző nekilátott a „po-
zitív hős” szerepének a kultúrpolitika által szorgalmazott kidomborításához,
illetve a szerelmi szálnak a cselekménybe erőltetéséhez, valamint a kórusnak
mint a nép hangjának felerősítéséhez”. Mindettől azonban – Huszár Klára íté-
lete szerint – „a darab nem lett sokkal rosszabb”.

Az 1992-ben, 85 éves korá-
ban elhunyt Ránki György-
ről mindig is úgy tartották,
hogy Rossini könnyedségé-
vel alkot, ám zenéje besorol-
hatatlan. Önmaga a „neo-
normális” jelzőt használta a
közérthetőségre törekvő da-
rabjaira. Noha élete során
Ránki több, a közönség értet-
lenségével találkozó és a ze-
neszszakma által nem iga-
zán értékelt művet is kom-
ponált – például *Az ember
tragédiáját* misztériumopera-
ként zenésítette meg, s
mondhatni ezt tartotta fő-
művének –, nyilatkozatai-
ban visszatérően vállalta
közérthetőségre való törek-
vését. „A zeneszerzést szol-
gálatnak tekintem, és nem
holmi öndicsőítő eszköznek.
Kinek milyen a képessége,
aszerint szolgáljon tisztes-
séggel, a lehető legjobb meg-
oldásra törekedve” – mon-
ta például egy 1982-es inter-
júban, a nevét, elismertségét

talán még a Pomádénál is jobban megalapozó, *Egy szerelem három éjszakája*
című zenés tragédiára utalva.

A csupán négy évadot élt *Petőfi Színház*ban 1961 januárjában született elő-
adás ugyancsak a kultúrpolitikai legendárium részévé lett. Az egykori pre-
mier előtti hetekben ugyanis szélteben-hosszában beszéltek, hogy mégsem
lesz semmi az „első magyar musical comedyből”. Az állítólag a betiltás gon-
dolatával foglalkozó, majd a bemutatót végül engedélyező politikai pedíg
egy és ugyanaz: a pesti szóhasználatban akkortájt már a művelődési miniszter
első feletteseként emlegetett Aczél György.

Történt pedig, hogy 1960 októberében az az évben, főleg zenés színház-
ként létrehozott Petőfi megtartotta első premierjét, Bertolt Brecht *Koldus-
operáját*, ahol is az egyik szünetben a fiatal direktor, Szinetár Miklós (ké-
sőbb, az ezredforduló táján az Operaház főigazgatója) – mondván, „nincs

következő darabja” – felkérte az 1957-ben a Színház- és Filmművészeti Főiskola katedrájáról eltanácsolt s a Nemzeti Színházból is kitessékelt Hubay Miklóst egy új színmű gyors megírására. S mivel az említett bemutatón jelen volt Vas István költő is, percek alatt felvetődött, hogy az ő *Elveszett otthonok* című, még 1957-ben megjelent első prózakötetéből – Ránki György zenéjével – születhetne meg a mű. Legalábbis így emlékezett vissza a mű genezisére 1997-ben az irodalmi legendákról rádiósorozatot készítő Albert Zsuzsa mikrofonja előtt Hubay Miklós, megemlítve, hogy a színdarab legfőbb szereplője eredetileg Vas István első felesége, Kassák Lajos mostohalánya, a tumorban meghalt Nagy Eti táncművész lett volna. Az ihlető könyv és a színdarab végül igen eltért egymástól, a szerzőhármas a bori halálmenetben elpusztított költőt, Radnóti Miklóst (Vas István legközelebbi barátját) állította – igaz, megnevezetlenül – a mű középpontjába. Az *Egy szerelem három éjszakája* a későbbi értékelések szerint az elembertelenedett korszak bemutatása mellett az igazán nagy művészek – a darabban szereplő három királyok által megénekelte – intellektuális magányáról ugyanúgy szól, mint arról, hogy a politikai rendszereknek csak a halott értelmiségiek a jók, merthogy őket „börkötésben kiadva” a hatalom már arra tudja felhasználni, amire csak akarja.

A laza szerkezetű, dalszövegeiben „áthallásos” s egyben „slágergyanús” zenét is tartalmazó musicalt a szerzőhármas alig néhány hét alatt hozta tető alá. „Egyre újabb ötletekbe és jelenetekbe bonyolódva hosszú telefonálások és izgatott megbeszélések követték egymást, könyékig vájkálva az egyre dúsuló és formálódó anyagban” – elevenítette fel a készülődés hangulatát 1996-ban, a *Holmi* című folyóiratban megjelent memoárnovellájában Szántó Piroska festőművész, Vas István második felesége. Ő – mint azt Hubay Miklós a HVG-nek elmondta – maga is gyakran sietett 1944-es emlékeivel a szerzőhármas segítségére.

A végül sikerdarabbá lett mű esetében talán nem is az a legmeglepőbb, hogy ilyen szokatlanul gyorsan készült el, hanem hogy az ötlettől a bemutatóig mindössze három hónap telt el. S ebbe az időbe még az elfogadtatás procedúrája is belefért. Az *Egy szerelem három éjszakája* bemutatóját megelőző időkben színházi berkekben jócskán terjedtek a rémhírek. Hogy pontosan „mi is a baj” a darabbal, azt nagyon kevesen tudták, a rosszallás okairól csupán feltételezések születtek. „Radnóti Miklós dzsiggel, miközben tarkón lövik” – emlékszik Hubay Miklós az egyik kifogásra. „A musical nyugati mételey, nem kell a munkásosztálynak” – ezt a politika kulturális munkásai között kerengő (elő)ítéletet pedig Szántó Piroska örököltette meg az utókornak.

A festőnő említett írásából viszont ma már joggal következtethetünk arra, hogy a bemutatóról végső soron döntő Aczél Györgyöt leginkább az zavarhatta, hogy magára ismerhetett a darab egyik figurájában, a darabban Bálint nevet kapott költő Viktor nevű barátjában. A kultúrpolitikus és a Vas Ist-

ván-Szántó Piroska házaspár közötti személyes kapcsolat ugyanis éppen a drámában tárgyalt háborús, munkaszolgálatos időszakra nyúlik vissza – Aczél és Vas együtt szolgált, mi több, Vas István életét is a későbbi kultúr-Machiavelli mentette meg. Talán ez lehetett a baj, hogy a darabbeli, a költészetért rajongó, ám a művészi ambícióit inkább a politizálásban kiélő s ekként némileg Aczélra hajazó Viktor figurája kissé „kalandorosra” sikeredett. Megint csak más s nem mellékes kérdés, hogy ezt a lehetséges olvasatot még a darab társszerzői és szereplői sem ismerték. „Ha akkor tudom, lehet, hogy írás közben meg is bénult volna a kezem” – nyilatkozta a HVG-nek Hubay Miklós. A Viktor szerepét alakító Horváth Tivadar – akinek a szerep, no meg *Az etikett* és a *Planta-dal* című, ma is gyakorta elhangzó szonok évtizedekre megalapozták népszerűségét – a bemutató után négy évtizeddel is hitetlenkedve fogadta az általa először hallott feltételezést.

Hogy a betiltást fontolgató Aczél végül is miért döntött az engedélyezés mellett, azt ma még nem tudhatjuk teljes bizonyossággal. A próbák megkezdése előtt néhány nappal – Szinetár emlékezete szerint – Aczél ugyanis még a tiltást telefonálta meg neki, majd mégiscsak hajlandó volt fogadni Vas Istvánt és a darab rendezőjét. „Kifárasztással győztünk” – idézte fel évtizedek távlatából férje akkori szavait Szántó Piroska. A szóban forgó emlékező írás szerint azon a hatszemközti találkozón, mely a politikus lakásán bor és egy tál parasztkolbász mellett zajlott, Aczél és Vas még a rendezőt, Szinetár Miklóst sem avatta be a vacillálás „igazi” okába. Szántó Piroska szerint a politikus inkább olyan, szerinte ürügykifogásokkal élt, mint hogy „a dalok túl slágerszerűek”, a darabban „zsidó munkaszolgálatos szerepel”, majd pedig azal, hogy „a Magyar Szent Korona nevében” kitétel sem pozitív, sem negatív felhanggal nem hangozhatna el. A hármas beszélgetés egyetlen élő résztvevője, Szinetár Miklós viszont e Viktor-kérdésnek nem tulajdonít különösebb jelentőséget. Szerinte Aczél „kétlelkű ember” volt, aki érezte a darab értékeit, „talán még mondanivalójával is egyetértett”. Éppen ezért úgy gondolja, Aczél igazából nem attól tartott, hogy ő maga „lelepleződhet”, hanem attól, hogy a pb tagjai közül netán mások is megértik a darab „kínos üzeneteit”.

Irodalmi építkezés

Déry Tibor kiegyezései

„A bizottság tudomásul vette, hogy Déry Tibor 70. születésnapja alkalmából Lukács György cikket ír a Kortársnak. Egyetért azzal, hogy az Új Írás és az Élet és Irodalom is megemlékezzen az évfordulóról, de a napilapok ne foglalkozzanak azzal.” 1964. szeptember közepén határozott így a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 12 tagú agitációs és propagandabizottsága (apb). Az idő tájt Déry már csaknem négy esztendeje – egyéni amnesztiával – kiszabadult ugyan a börtönből, ahová 1957 októberében „ellenforradalmi tevékenysége miatt” zárták be – az ítélet szerint kilenc esztendőre –, ám mint azt az idézett határozat is tükrözi, még korántsem volt a hatalom kegyeltje. Olyannyira nem, hogy az idézett, mindmáig publikálatlan apb-határozatot igen hamar felülbírálták: elmaradt a Kortárs- és az Új Írás-beli megemlékezés, az Élet és Irodalom köszöntése pedig nemcsak azért volt sértő, mert a rövid írás elsősorban a „szigorú ítélet” jogosságát hangsúlyozta, hanem legfőképp azért, mert a címben még az író nevét is rosszul, „Déri”-nek írták (legalább is az első kinyomott és terjesztett változatban).

Mindazonáltal a hetedik X-et elhagyó író szempontjából 1964 az áttörés és a siker éve is volt, mivelhogy hosszas alkudozások és kezdetben kilátástalannak tűnő egyeztetések végén a Szépirodalmi Könyvkiadó akkor jelentette meg a G. A. úr X.-ben című – az irodalomtörténeti értékelés szerint egyik legjobb s a kései munkásságát meghatározó – regényét, a biztonság kedvéért egy, az írótól megrendelt s közvetve a szocializmus mellett hitet tevő előszóval ellátva. A regényt – amelyet egy három évvel korábbi lektori jelentés még a „dekadens polgári világ utópiájaként” emlegetett, s kiadását „teljességgel elképzelhetetlennek” mondta – Déry még a börtönben írta, majd 1960. áprilisi szabadulását követően mindent elkövetett, hogy a szabadság kérdéseit boncolgató regény (saját fogalmazása szerint: „életem fő műve”) eljusson az olvasókhoz.

A hatalommal folytatott „alkuk, engedmények és kompromisszumok” sorát Botka Ferenc irodalomtörténész – Déry irodalmi hagyatékának feldolgozója és életművének legjobb ismerője – a Déry Archivum könyvsorozatban dokumentálta. A 2003-ban és 2004-ben megjelent kötetekből nyomon követhető, miként lett az íróként tiltott, majd éppen csak megtűrt Déryből is – Illyés Gyulához és Németh Lászlóhoz hasonlóan – a Kádár-rendszer által elismert és kivételezett státusú személyiség.

Az első gesztust, ez kétségtelen, a konszolidálódó Kádár-rendszer tette meg, amikor – igaz, erős nemzetközi nyomásnak is engedve – kinyitotta Déry

előtt a börtön kapuját. Az 1950-es években a (kultúr)politikai ügyekben meglehetősen jártasságot szerzett író „helyzetének tisztázása végett”, szabadulásiért némi köszönetet is elrebegve, levélben fordult a kultúra akkori teljhatalmú emberéhez, Szirmai Istvánhoz. Szirmai – egy szinttel lejjebbre szállítva a „tárgyalást” – a Kiadói Főigazgatóság vezetőjét, Köpeczi Bélát (a későbbi művelődési minisztert) jelölte ki a kapcsolattartásra, s vele üzent meg, hogy az irodalomba való teljes értékű visszatérésnek ára van: valamifajta kiállítás a kádári politika mellett. Például az, ha Déry levelet ír a kiszabadításában meghatározó szerepet játszó Nemzetközi PEN Clubnak, amit az író 1960 szeptemberében papírra is vetett, de soraival a pártvezetés elégedetlen volt, és ad acta tette. Köpeczi még 1961 januárjában is arról számol be megbízóinak, hogy „Déry húzódzik attól, hogy nyíltan beszéljen”. Az íróra 1956 után kirótt szilencium végül is 1962 szeptemberében ért véget, amikor is az önkritikus mondatokat is magában foglaló, Számadás című elbeszélését – amelyet a Déry megalkuvásait csokorba szedő és először 1986-ban a párizsi Irodalmi Újságban közlétező Szné Péter irodalomtörténész szerint „sápadt túlrtság” jellemzett – közölhette az Új Írás. E publikációt Déry akár viszontszolgáltatnak is tekinthette, mivelhogy – ugyancsak hosszú huzavona után – 1956 utáni első bécsi utazásakor így fogalmazott az öt kérdésekkel megrohamozó nyugati újságírók előtt: „Bánt, hogy amiatt váltam nemzetközileg ismertté, mert politikai ügyben bebörtönöztek.” Sőt még azt is hozzátette: „Ma az a helyzet, hogy szabadon írhatok. Egy korlátozással: (...) nem írhatok a szocializmus ellen. De én szocialista vagyok, (...) ennek a korlátozásnak önként alávetem magam.”

A gesztustevő megnyilvánulások aztán mindkét részről folytatódtak: 1963 márciusában, újabb engedélyezett külföldi útja alkalmával, Hamburgban – mielőtt részletet olvasott volna fel a még kéziratos G. A. úrból – „örömteli és megrendült bejelentést” tett: üdvözölte az április 4-ére meghirdetett általános magyarországi amnesztiát. Az ezt követő esztendőben aztán lassan, de folyamatosan mind szabadabbá lett az út Déry írásai előtt, mi több, hozzáférhetett politikai ismertsége irodalmi hozamaihoz, külföldi jogdíjaihoz is. A koro-sodó író ezekből, majd a nem sokkal később már itthonról is bőségesen folyó honoráriumokból teremtette meg a maga korában ritka kényelmet nyújtó „írófejedelmi környezetét”: minden luxussal felszerelt pasaréti villáját és a balatonfüredi Tamás-hegyen épített nyaralóját. Déry 1970-re a legjobban dotált írók rangsorában a nyolcadik helyre küzdötte fel magát, évi közel félmillió forintot – az átlag magyar fizetés hússzorosát kitevő – bevétellel. Nála többet például a szocialista lektúrszerző, Berkesi András, a rendszer hivatásos ellen-zékijeként emlegetett Németh László és Illyés Gyula, illetve a sláger- és ope-rett-dalszövegíró Szenes Iván kapott.

Déry ugyanakkor sorra igénybe vette a legkülönbébb kedvezményeket, a külföldi utazások szinte korlátlan lehetőségét, vagy azt, hogy amikor az állampolgároknak hat-nyolc évet kell várniuk egy Trabant vagy Wartburg ki-

utalására, ő két évente Nyugatról cserélhette az autóit, s a hasonló kincsnek számító telefonvonalat is könnyedén elvezettette báltoni villájához. Anekdoták tucatja őrizte meg élete utolsó évtizedében elhatalmasodott anyagiasságát. Domokos Mátyás szerkesztő például egy 1994-es interjúban felidézett egy 1970-es évekbeli honoráriumvitát, amikor is Déry nemcsak felháborodottan követelte az összeg megemelését, de azt is elvárta, hogy reklámáló levélét tekintsék írói munkássága részének, s annak honoráriumát ugyanúgy fizessék ki, mint a levélre ragasztott bélyeg árát...

Mindezen történések háttérében, biztosításában ott állt a hatalom embere: a kezdetben a művelődési miniszter első helyetteseként – egy korabeli találó kifejezéssel élve: első feletteseként –, utóbb Szirmai utódként a központi bizottság (kb) kulturális titkári posztján tevékenykedő Aczél György, aki az 1960-as években véd- és dacszövetséget kötött a magyar értelmiség jó néhány reprezentánsával, így a már említett Illyés, Németh László, valamint Juhász Ferenc mellett például a Vas István–Szántó Piroska költő–festőművész házaspárral – s nem utolsósorban Déryvel. Az író 1974-ben, a Magyar Népköztársaság zászlókeresztjével frissen kitüntetetten, a vele készült születésnap tévébeszélgetésben ekképp összegzett: „Az életnek az egyik legfontosabb értéke a kompromisszum. Bizonyos koron túl (...) az ember tudja azt, hogy az élet megalkuvás, de alku is, olyan alku, amelyben én is jutok előnyhöz, az ellenfelem is.”

A Dérynél elkönnyvelhető előnyök közé tartozott – a már említetteken túl –, hogy írói megújulásának újabb remeklései, például az *Ítélet nincs* című s egyébiránt a Karinthy Frigyes feleségével, Böhm Arankával való szerelmi viszonyának részletezésével igen nagy vihart kavart memoárja, illetve az akkor aggasztó s korántsem szimpatikus jeleivel, így például a kóros zsugorisággal önironikusan szembenéző *Kedves bópeer*, valamint a (némi csonkítást azért elszenvedő) *Kyvagiokén* című kisregények, az életmű korábbi köteteivel, valamint a nagy sikerű *Napok hordalékával* egyetemben, viszonylag zökkenőmentesen láttak nyomdafestéket.

A hangsúly persze a viszonylagosságon van, ugyanis jókora csokor állítható össze azokból az esetekből is, amikor közbeszólt a cenzúra – nem egy esetben a barát, maga Aczél György szájából. 1968-ban például kihagyatta Déryvel az *Ítélet nincs*ből az író által 1956 nyarán a Petőfi Körben elmondott felszólalás szövegét. Ennél jóval kevésbé érthető az utókor számára, miért ítéltetett közölhetetlennek 1970-ben a „felszabadulás negyedszázados évfordulója alkalmából” az *Új Írás* körkérdésére adott válasza, amely szerint „tudvalevő, hogy az irodalom (a művészet) sohasem teljesen szabad, (...) egy elképzelt emberi tisztesség nevében igyekeznünk kellene (...) egy hajszállal merészebbnek lenni, mint amennyit bölcsességünk engedélyez”.

A 2004-ben megjelent, *Zárt, bizalmas, számozott* címet viselő s a kommunista állampárt dokumentumaiból válogató forráskiadvány adta közre azt a

feljegyzést, amelyben az MSZMP kb kulturális alosztályának munkatársa, a későbbi művelődési miniszterhelyettes Tóth Dezső 1975-ben azt jelezte feletteseinek, hogy „legnagyobb élő prózaírónk (...) erős társadalmi szkepszisű” kisregénye a *Kortársban* való közzététel esetén veszélyeztetné „eredményeinket”, így annak publikálása egy „színvonalasan érvelő-vitatkozó kritikai tanulmány kíséretében képzelhető csak el”.

A *gyilkos és én* című Déry-mű végül két évvel később látott napvilágot. Hogy miként is folyhattak az egyes művekről a különféle egyeztetések, abba egy 1973-ban Aczélnek címzett, „Kedves Gyurim!” megszólítású Déry-levél enged bepillantást. „Te tudod, s meg is szokhattad, hogy különböző politikai és irodalompolitikai kívánságaidnak eleget szoktam tenni (...) elsősorban az irántad érzett szeretetem miatt, még olyankor is, amikor nehezemre esik...” – írta Déry, kissé sértődötten, amikor az *Ének a városról* című (Ránki György által megzenésített) oratórium szövegének megváltoztatására való igényéről Aczél, ki tudja, milyen megfontolásból, nem közvetlenül tárgyalt „drága Tiborjával”.

Botka Ferenc úgy véli, hogy a némelyek megítélése szerint „hajlékony jellemű” Déry a hatalomtól kialakult anyagi és szellemi függetlenséget a „világirodalmi szinten mérhető életmű” beteljesítésére használta fel, s hogy az általa megkötött kompromisszumokat az idő múlása, illetve maguk a művek halványítják majd el. Az életmű gondos ápolója mindazonáltal nem hallgatja el azokat az eseteket sem, amikor Déry az Aczélnek tett viszontszívesésekben mintha túlmént volna „bizonyos határokon”. Ezek legnevezetesebbje 1977 januárjában történt, azután, hogy 34 magyar értelmiségi tiltakozott a csehszlovákiai Charta '77 polgárjogi mozgalom egyik ügyvivőjének, Pavel Kohoutnak prágai letartóztatása ellen. Az akkor 83. évében járó Déryt – ahogy több más „nagy öreg is” – mindkét oldalról megkörnyékezték. A legendárium szerint Déry ezúttal hajlott volna csatlakozni a szolidaritási akcióhoz, ám (harmadik) felesége, 1954-től jóban-rosszban való társa s a hétköznapi, illetve politikai életben diktátora, Kunsági Mária – „Böbe asszony” – ellentmondást nem tűrő határozottsággal akadályozta meg az eltévelyedést. Olyannyira, hogy Déry nem sokkal később, 1977. január 25-én már úgy nyilatkozott a nyugatnémet ARD televíziós társaságnak: az aláírók „egyáltalán nem jelentős értelmiségiek, nem rendelkeznek semmiféle politikai tapasztalattal”, s akciójukkal csak ártanak „a Kádár-rezsimnek” és Aczélnek.

Bizonyított tény, hogy a nyilatkozat ötlete Aczéltól származott (nem sokkal később telefonon meg is köszönte Böbe ez irányú közreműködését), a kérdés inkább az, miként sikerült halála előtt fél évvel kipréselni Déryből egy ilyen, korábban tőle szokatlan megnyilvánulást. A szóban forgó nyilatkozatnak fennmaradt a vágatlan hangszalagja. Ebből tudható, hogy Déry a forgatás közben meglehetősen ingerültséggel kérdezte a stábot (vagy még inkább Böbét): „Elég lesz ez?” Ez az alapja annak a vélekedésnek, hogy a nyi-

latkozat megszületésében az író legfőképp a kórossá fajult zsugorisága motiválta, pontosabban az, hogy Böbe asszony az 1500 schillinges honoráriumot 5 ezer schillingre srófolta fel, s ezzel vette rá urát a szereplésre.

Akárhogy történt is, aligha jogos az a törekvés, hogy Déry ilyen-olyan megalkuvásaiért Böbe asszonyt tegyék bűnbakká. Ez ellen emelt szót 1994-ben egy Botka Ferencnek adott nyilatkozatában Déry egykori rabtársa, a kádári szocializmus idején más, ellenzéki utat megjáró Vásárhelyi Miklós: „Nem szeretem, amikor az erős férfiak gyengeségeinek magyarázására utólag a gyengébbik nem erejét hangsúlyozzák. Déry rendkívül éles eszű és politikus ember volt. (...) Ugyanez áll Illyésre is. (...) Ők egészen pontosan tudták, hogy feleségeik mit intéznek. De ez nekik így kellemes és kényelmes volt. Az útleveleket, a különféle kedvezményeket ők járták ki, a zűröket ők simították el. Déry és Illyés meg úgy tettek, mintha az asszonyok önállóan »intézkednének«. Ebben is igazi politikusok módjára viselkedtek.”

Megkoronázva

Kertész Imre Nobel-díja

„A magyar írónak nem az a baja, amit mostanában panaszkodnak, hogy – úgy mond – nyelvi elszigeteltsége miatt nem szólhat a világhoz; a magyar író legfőbb baja, hogy nem szólhat a magyarokhoz.” E sorokat 1982-ben jegyezte füzetébe – vagy ahogyan ő nevezte: gályanaplójába – Kertész Imre, hét esztendővel a *Sorstalanság* és öt évvel a *Nyomkereső* című regényeinek megjelenése után. Akkortájt ugyanis nemhogy az olvasó, de jószereivel még az irodalmi közélet sem vett tudomást e kötetek szerzőjéről. E visszhangtalanság miatti keserűség mondathatta Kertésszel a nyolcvanas évek legelején azt a próféciát is: „Mindig másodvonalbeli, félreismeret, félreértett magyar író lesznek (...) Illúzió, amit művelek, és erre tékozlom az életemet, amely úgyszintén illúzió. És mégis, akár a rovar, amely azonnal újrakezdi csápjában cipelni az építőanyagot, bár a hangyabolyt széttagozták, eláztatta az eső stb.: én is mindig újra elkezdek egy mondatot, egy konstrukciót.”

A jóslatában az irodalmi Nobel-díj 2002-es odaítélésével látványosan megcáfolt író mindazonáltal valóban sajátos, irodalmon kívüli alkotói pályát futott be: az Auschwitzba hurcolt kamasz fiú túlélőként hozta vissza magá-

val élete és irodalmi alapanyaga meghatározó élményét, amelynek megírásához csak másfél évtized múltán kezdett hozzá, s további 13 év telt el, amíg úgy érezte: a mű elkészült. Ez idő alatt és még sokáig volt újságíró, segédmunkás, és – mint mondta – „buta zenés vígjátékok szövegkönyvgyártó iparosa”. Életének ezen időszakáért, közvetlenül a díj odaítélésének hírére, rögvest plágiumvád is érte. A világhírű alkotók esetében korántsem példa nélküli gyanúsítás szokatlanságát az adja, hogy Kertészt nem egy főmű, hanem az oeuvre-ben nem is szerepeltetett, fajsúlytalan zenés játék szerzőségéből kívánták kiperelni. Az ügyet a Düsseldorfban élő Bán Pál robbantotta ki, amikor – a stockholmi díjkiosztási ceremónia elé időzítetten – a *Soproni Ász* című hetilap 2002 november közepi számában azt állította, hogy az 1959-től több színházban játszott, szerzőként Kertész Imrét feltüntető *Csacsifogat* című zenés vígjátékot – „sok munkát fektetve belé” – valójában ő írta, mivel hogy Kertész „abszolút terméketlen zseninek” bizonyult.

Az 1956 novemberében szolgálati útlevelemel távozó, ám disszidenssé csupán 1958-ban nyilvánított Bán a HVG érdeklődésére elmondta, hogy egykori sérelmét már első hazatérésekor, 1964-ben orvosoltatni akarta a Szerzői Jogvédő Hivatalnál, ám a beadványra „nem érkezett hivatalos válasz, informálsan viszont megfenyegettek: családom érdekében jobb, ha nem feszegetem a dolgot, különben is, egy disszidens írónak úgysem adnak igazat”. Az elmondása szerint „újságíróskodással és holokausztkutatással” foglalatoskodó Bán nem kívánta a nyilvánosság elé tárni a „biztos helyen, pánccs szekrényben őrzött” beadvány pontos szövegét. Miként az általa hivatkozott „1959-es Kertész-levél” sorait is csak a bíróság előtt óhajtaná feltárni. Az emlékezetéből eredetileg „végleg kitörölni kívánt” ügygel – mint azt a HVG-nek kifejtette – két okból lépett mégis a nyilvánosság elé. Az egyik, úgy mond, a megsértett szerzői öntudat volt; Kertész ugyanis egy, a megélhetési vígjátékírást firtató riporter kérdésére adott válaszában „jelentéktelennek” titulálta „az egykor ezreket, talán tízezreket is szórakoztató” *Csacsifogat*ot. A másik ok elvibb: Bán kijelentette, „messzemenően nem ért egyet” Kertész díjazásával, mivel a *Sorstalanság* „infantilis fiú főhőse az áldozatok nevében bocsát meg a hőhéroknak, noha erre senkinek nincs joga”.

Kertész Imre érdemben nem válaszolt a „méltatlan támadásra”, csak annyit jegyzett meg rezignáltan: „Úgy látszik, nemcsak barátaim száma növekszik ugrásszerűen, de az ellenségeimé is.” Mindazonáltal az ötvenes évekbeli szakmai tevékenységével kapcsolatos véleménye – évekkor korábbi – igen jól ismert. Életének erről a „csodálatos, teljesen felelőtlen, borzalmas és boldog” szakaszáról ugyanis többször is beszámolt. Legrészletesebben 1995 decemberében a Merlin Színházban. Az ottani, kötetlen hangulatú társalgás szerkesztett változata szinte az irodalmi perpatvar kiöblítésével egy időben jelent meg a 2000 című irodalmi és társadalmi havilapban. A hajdani kérdező-s egyben író társ Szilágyi Ákossal beszélgető író a hétköznapi társalgásá-

ra jellemző jovialitással idézte fel a Mándy Iván-novellákban is megörökített, ötvenes évekbeli bohém életformáját. Azt például, hogy ő és a vele egy társaságba tartozó lézengő skriblerek, pénz híján, például a Károlyi-kert szomszédságában lévő, füstös Darlingban – Pest egyetlen olyan kávéházában, ahol nem kellett fogyasztani – álmodoztak jobb megélhetésről, fűtött albérleti szobáról, alkalmi szeretőkön túli kapcsolatokról és írói sikerekről. Eközben szakmában – és gyakorta kalákában – ontották az éppen eladhatónak ítélt, legkülönbébb műfajú írásokat, melyeket aztán ötször-nyolcszor (nemegyszer öten-nyolcan) írtak át, mielőtt – ami igen fontos volt – a kifizetőhelyek számára teljesítést igazoló beléggé lényegültek.

„Holnaptól rádióoperettet fogtok írni, mert indul egy sorozat, és 3000 forintot fizetünk érte” – idézte fel Kertész az 1950 táján éppen a rádiónál dramaturguskodó Szász Péter (későbbi filmrendező) lelkesedő szavait, amelyek a baráti társaság figyelmét – köztük (az utóbb a könnyűműfaj egyik elismert szakemberévé lett) Kállai Istvánét és a beszélgetés során néven nem nevezett Bán Pálét – a zenés vígjáték felé fordította. „Az igazi becsvágy természetesen egy háromfelvonásos vígjáték megírása lett volna” – emlékezett Kertész az ominózus *Csacsifogat* megszületését ambicionáló motívumra, hozzátéve, hogy „már ki volt találva valami (...), nagyon jónak is ígért”. Az is tény, hogy ő éppen az idő tájt döntötte el, s közölte is szerzőtársai-val: „Én nem fogok többé ilyet írni!” A számára egzisztenciálisan „lidérces nyomorúságot” eredményező fogadalmát Kertész 1958–59-ig tartotta, akortájt viszont Kállai István pár év alatt – úgymond háttérben munkálkodó gagman társszerzőként és a honoráriumokat is fialó színrevitelhez kapcsolatokkal rendelkező barátként is – kipréselt belőle néhány darabot. A *Bekopog a szerelem*, a *Doktorkisasszony* s a *Cyrano házassága* mellett így került színre az utóbb már csak *Csacsifogat* címmel játszott *A szerelem nem válok*, ez az egykoron befejezetlenül maradt – Bán Pál mai olvasatában „szinte kész” – mű.

Kertész Imre ezeket az 1960-as évek első felében közönségikert arató darabokat soha nem gondolta életműve részének. 1988-as, *A kudarc* című regényében például úgy fogalmazott, hogy a pályája nyitányának tekintett, először 1975-ben kiadott *Sorstalanság* előtt csupán a kenyérkereset érdekében állított elő „hülyébbnél hülyébb vígjátékokat”. A már említett 1995-ös beszélgetés alkalmával is a leghatározottabban protestált Szilágyi Ákos azon feltételezése ellen, miszerint az embernek egy-egy ilyen darabhoz azért „önmagából, a kedélyéből, a tehetségéből” is hozzá kell adnia „legalább egy kicsit”. „Ügyeltem a minőségre: ami rossz, az rossz” – válaszolta önkritikusan. A vígjátékírással szakító, megélhetését fordításokból – mások mellett Nietzsche magyarrá ültetéséből – előteremtő író időközben hozzálátott első, „igazi” regényének megírásához.

A nem túl vaskos, épp csak háromszáz nyomtatott oldalnyi *Sorstalanság* kéziratával a „magas irodalmi élet” berkeit nem ismerő szerző az 1970-es

évek elején kopogtatott be a Magvető Könyvkiadóhoz. Mindezt úgy, hogy immár túl a negyedik ikszen még egy rövid novellácskát sem tudott felmutatni. Hogy kik voltak a regényt a nyomdafestéktől eltanácsoló lektorok, nem tudni. Az viszont ismert, hogy mi volt a véleményük. Ezt ugyanis a Magvető Kiadó akkori igazgatója, az aczéli kultúrpolitika egyik legellentmondásosabb funkcionáriusa, Kardos György aláírásával is nyomatékosította: „Élményanyagának művészi megfogalmazása nem sikerült, pedig a téma

A fiatal Kertész Imre, néhány évvel a *Sorstalanság* ihlető élménye után

iszonyatos és megrázó” – olvasható az azóta sokszorosan megfellebbeződött verdikt, amely „rosszíűnek”, az „olvasókat sértőnek” (Kertész értelmezése szerint: antiszemita) minősíti a regény egyébiránt „ügyetlen, körülményesen fogalmazott” mondatait. De született ez ügyben egy különös jóvátétel is: Kardos – névtelenséget kérő – egykori munkatársai a kiadóigazgató életében alig néhány esetre emlékeznek, amikor az megbánta valamelyik döntését. Állításuk szerint a Kertész Imrével kapcsolatos volt az egyik.

Akárhogy történt is, az író utólag még hálás is lehetne ezért az elutasításért, hiszen ez ihlette harmadik, 1988-ban megjelent, *A kudarc* című könyvét. A hetvenes évek első felében azonban Kertész, mint azt többször is nyilatkozta, valósággal összeomlott attól, mennyire nem kelendő „egyetlen vagyontárgya”. Ezen, megítélése szerint, az sem változtatott, hogy a Magvető ellenlábasa, a Szépirodalmi Könyvkiadó 1975-ben az 5 ezres „alappéldányszámban” közreadta a *Sorstalanság*-ot. Kardos eltanácsolása ugyanis némelykor – és ez esetben is – kifejezett ajánlólevélnek számított Illés Endrénél, a Szépirodalmi igazgatójánál. Merthogy ő a sajtós, Aczél György vezérelte irodalompolitikai játsza-

mában így törleszthetett a nem kedvelt vetélytárssal szemben azon esetekért, mikor is a Szépirodalminál mellőzött szerzőket a Magvető kezdte favorizálni (amely műhely a rendszerváltás után, Morcsányi Géza igazgatása alatt ismét Kertész kiadója lett).

Az 1990-es évek közepétől, amikor Kertész művei és személye körül a szűkebb irodalmi körökben már egyfajta kultusz jelei voltak tapasztalhatók, önkritikus irodalmári tényfeltárási kísérlet is keveredett arról, vajon miért maradt visszhangtalan első megjelenésekor a *Sorstalanság*. Valójában – mint egy fiatal irodalmár, Molnár Gábor Tamás az *Alföld* 1996-os évfolyamában a korabeli recenziókból vett idézetekkel bizonyította – a fogadtatás korántsem volt annyira „ellenséges, mint azt a hazai közvélemény (talán éppen *A kudarc* vagy a *Gályanapló* alapján) feltételezte”. Merthogy a recenziók többsége elismerő volt. Zelk Zoltán költő felesége, Sinka Erzsébet az *Élet és Irodalomban* a „kész író” köszöntötte, Ács Margit pedig – ő egyébiránt a Szépirodalmiban a *Sorstalanság* egyik ajánló lektora is volt – a regényt „az utóbbi évek magyar prózájának fontos, pontos műveként” aposztrofálta. A pályája elején álló kritikus, Reményi József Tamás a mű hitelességét emelte ki, s azt a meglepetést, amellyel a koncentrációs tábor nem csupán pokolként, hanem akár az emberi boldogság színtereként avagy honvágy felkeltésére képes világgént (is) ábrázolta az író.

A *Sorstalanság* szerzője mindezek ellenére joggal érezhette úgy, hogy kívülről maradt az irodalom szentélyén: az a bizonyos 5 ezer példány rövid időn belül eltűnt a könyvesboltokból, ám nem az olvasók kapkodták szét – a könyvcsoomagok felbontatlanul kerültek a Csont utcai nagykereskedői raktártermetébe. A *Sorstalanság*ot kevesen olvasták, s az irodalom akkoriban felkent potentátjai, ha netán ismerték is, egyáltalán nem hivatkoztak rá, szakmai folyóiratok nem értékelték. E jelenséget Balassa Péter esztéta a HVG kérdésére az „irodalmárok kollektív tudatlanságaként” határozta meg. Egy évvel azután, hogy Kertész naplójában rögzítette már idézett keserű próféciját, Spiró György – a *Kerengő*-vel, majd az *Ikszek* című, nagyszabású regényével kultikus nevet szerzett író – az *Élet és Irodalomban* tette közzé a *Sorstalanság* újraolvasásakor fogant gondolatait. Azt a meggyőződését például, hogy Kertész kötete az évek folyamán egyre súlyosabbá lett, értéke nőtt, s hogy az elsősorban nem lágerregényként, hanem létfilozófiaként olvasható műnek voltaképp „a visszhangtalansága a sikere”. Mindez azért, mivel „egy annyira zárt, foggal-körömmel az előítéleteibe kapaszkodó irodalomban, mint a magyar, a siker csak a mű másodlagossága mellett beszélt volna”.

Azt persze nehéz lenne eldönteni, hogy e provokáló szavaknak, az 1985-ben második kiadásban is hozzáférhető regénynek, avagy a három évvel később megjelent, a *Sorstalanság* önreflexiójaként is értelmezhető, *A kudarc* című kötetnek volt-e nagyobb szerepe, mindenesetre Kertész irodalmi reputációja ettől kezdődően lassan, de folyamatosan javult. Más, nem mellékes kér-

dés, hogy miközben a rendszerváltás körüli időkben Kertész nemzetközi, elsősorban német nyelvterületen való – Esterházy Péterrel, Konrád Györggyel és Nádas Péterrel egyidejű – térhódítása ugrásszerűen nőtt, magyarországi ismertsége az immár folyamatosan érkező elismerések (az 1989-es Déry-, az 1992-es Soros-életmű –, az 1996-os Márai Sándor- és az 1997-es Kossuth-díj) ellenére is behatárolt maradt. Ezt látszik igazolni, hogy a 3-5 ezer példányban megjelentetett kötetei kielégítették az olvasói piac igényeit. Olyannyira, hogy amikor a Katona József Színház Kamrájában tartott felolvasóesteket, s előre aláírta néhány könyvét, azok rendszerint az alkalmi árusok nyakán maradtak, mivelhogy az „összefirkált” példányokat a könyvterjesztő eladhatatlannak minősítette...

Az elmondottak ellenére sem mondható, hogy Kertész hazai irodalmi befogadottsága kérdésében általános lenne az egyetértés. Ennek okát Szilágyi Ákos – aki *Az irodalmi kánon és a Sorstalanság* címmel 2001-től egyetemi szemináriumot is vezetett – a HVG érdeklődésére abban látta, hogy a hazai szellemi élet „jószerével nem hajlandó több százezer magyar állampolgár fél évszázaddal korábbi elhurcolását nemzeti sorstragédiaként felfogni”. Ezért aztán a közvélekedés talán nem is nagyon tud mit kezdeni azzal a kertészi fel fogással, amely Auschwitzra nem az antifaszizmus „Soha többé!” szemszögéből tekint, nem nevezi „az emberiség megmagyarázhatatlan kisiklásának sem”, hanem azt nagyon is „emberinek” látja és láttatja. Vagy ahogy ezt maga Kertész fogalmazta: „A *Sorstalanság* büszke mű, és ezt sosem fogják megbocsátani neki (se nekem).” Ez a szellemi életben máskor is tapasztalható nézetbeli különbség nyilvánult meg azokban az irodalmi, politikai csatározásokban is, amelyeknek Kertész Imre hol aktív résztvevője, hol csupán célpontja volt a rendszerváltást követő években. Ezek legnevezetesebbje volt, amikor a *Hitel* című folyóiratban az Illyés Gyula szellemi örököseként is fel lépő Csoóri Sándor költő 1990 nyarán, a *Nappali hold* című esszéjében kinyilvánította, hogy szerinte a magyarországi zsidóságnak „a Tanácsköztársasággal, a Horthy-korszakkal, de különösen a Vészkorszakkal a szellemi-lelki összeforradás lehetősége” szűnt meg. Kertésznek elege lett abból a többheti zavart hallgatásból, amely Csoóri írását követte, s nyílt levelet fogalmazott a Magyar Írószövetség elnökségének. „Nem tűröm, hogy kirekesszenek!” – írta ebben a levélben, és bejelentette, hogy mivel az elnökségi tag (s nem mellesleg a Magyar Demokrata Fórumot alapító) Csoóri inkriminált kijelentését a testület szó nélkül hagyta, a továbbiakban nem tekinti magát az írószövetség tagjának. Kertész e kérdésben kétségtelenül érdes volt: „Az antiszemitizmus nem meggyőződés, hanem alkati és jellembeli kérdés. Az antiszemita Auschwitz előtt látens gyilkos volt, Auschwitz után manifeszt gyilkos.” A nyílt levelet Kertész először a *Magyar Nemzet* című napilap szerkesztőségébe juttatta el, de a főszerkesztő, Tóth Gábor – aki az 1987-es lakiteleki nyilatkozat publikálásával szerzett nevet magának – előbb azzal tért ki a közlés

elől, hogy biztosítani kívánná Csoórinak az azonnali válaszadás lehetőségét, amihez Kertész azért nem járult hozzá, mivelhogy a nyílt levél címzettje nem Csoóri („akivel nincs miről beszélnem, írt, amit írt”), hanem az írószövetség volt. A több napon át tartó, s a kulturális rovat megbízott vezetőjének azonnali lemondását is „eredményező” huzavona után a máig hivatkozási pontnak számító Kertész-szöveg végül a *Magyar Hírlap* hasábjain látott napvilágot. És nem maradt válasz nélkül. A *Hitelben* – amelyet Csoóri akkor szerkesztőbizottsági elökként jegyzett – Kurucz Gyula író *Üldözők és üldözöttek* címmel gondolkodott el a „többséget erkölcsileg gúzsba kötő” – s Kertészre is utaló – „zsidó származású magyarok túlbiztosító szerepéről”. De Kertészre hegyezte ki mondandóját 1999-ben az íróból a Magyar Igazság és Élet Pártja vezérévé süllyedt Csurka István, aki a *Havi Magyar Fórumban* A *frankfurti zsarnokság* címmel olyan cikket írt, amelyben – az általa zsidónak tekintett magyar írókat dőlt betűkkel jelölte meg. Ebben a pártvezér Kertészt a „saját holocaustproblémájukkal” foglalkozó, „német íróként” emlegette. A csurkizmus eme szellemi mélyrepülésén aztán jó néhány publicista megdöbbsent. E megdöbbenéseken viszont Kertész döbbsent meg, s az *Élet és Irodalomban* kifejtette, ő saját magán kívül az „égvilágon senkit és semmit nem képvisel”. A frankfurti könyvvásárról pedig – szögezte le dacos öntudattal – egyetlen nála „magyarabb író sem szorított ki”, mivelhogy ottlétét német kiadók, s nem a magyar adófizetők finanszírozták. A hétköznapi társalgásban többnyire oldottnak, joviálisnak mutakozó író a *Valaki más* című könyvében akkor már két esztendeje megfogalmazta kérlelhetetlenül szigorú diagnózisát arról, mi is választja őt el „a magyar keresztény középosztálytól”. (amely, persze, értelmezésében inkább csak egy középértelmisségi réteg, semmint valóságos középosztály). „Az – adta meg a feltett kérdésre a választ –, hogy nekik fontos a különbség: gróf Teleki Pál zsidózik-e, vagy Szálasi Ferenc, nekem viszont nagyjából mindegy. Az én számomra mindenképpen Auschwitz a végeredmény.”

EGY KIS JÁTÉK

A magyararcifra

Obszcenitás a Parnasszuson

„Különleges körülménnyel készült kritikai kiadás” – írja magáról a Toldi Miklós szexuális teljesítményét megörökítő, Arany János nemes veretű szövegét parodizáló, a *Pajzán Toldi* címet viselő 1997-es kötet. Az ígéret érthető, hiszen az újabb és újabb generációk eddig legfeljebb csak folklorisztikusan terjesztették, szájról szájra adva módosították, csiszolták vagy éppenséggel rontották a most végső formába merevített, kiforgatott Toldit, amely a közreadó Czigány Lóránt irodalomtörténész megfogalmazása szerint „a század egyik legtalányosabb műve”. A tekintetben bizonyosan az, hogy nem tudni például, vajon a nagyerejűből nagygerjedelművé átformált Toldi trilógiája valójában mikor is keletkezett, s ki lehet az (alap)szerző. Irodalmi közmegegyezés legfeljebb abban van, hogy az ismeretlen alkotó nem lehetett akárki, merthogy Arany János verselését korántsem könnyű – még ha a választék igen nagy is – a magyar nyelv legvastkosabb szavaival kiváltani. Sokáig elég erőteljesen tartotta magát az a vélekedés, hogy a pornográf Toldit nem más írta, mint a századelő irodalmi berkeiben Löwy Árpád néven igen szellemesen és találékonyan trágárkodó Réthy László. Az egyébként tudós ember, akadémikus, nagy elismertségnek örvendő numizmatikus, a Magyar Nemzeti Múzeum éremtárának szabadszájú igazgatója, már életében legenda volt, merész verseit sok-sok éven keresztül csupán csak kézírás formában élvezték és terjesztették az erre fogékony szűkebb és tágabb baráti körökben.

A Kortárs Kiadó által közreadott *Pajzán Toldit* tüzetes stílus- és kormeghatározó elemzés alá vevő, az angliai emigrációból néhány esztendeje hazatért Czigány Lóránt arra a következtetésre jutott, hogy a szerinte minden bizonynyal 1938 és 1942 között keletkezett mű szerzőségétől „indokolt” leválasztani az 1914-ben elhunyt Löwy. Az irodalomtörténész megemlíti: Faludy György például annak idején egy borgőzös esten állítólag költőtársát, József Attilát „vádolta” a Toldi kiforgatásával. Irodalmi berkekben azonban, írja Czigány, korántsem tartják kizártnak, hogy Faludy – aki éppen az idő tájt lett híres a 15.

századi Villon-balladák nyelvileg is „nyers” átköltésével – ezzel „az ironikus inszINUÁCIÓVAL magáról akarta elhárítani a gyanúnak még az árnyékát is”.

Réz Pál irodalomtörténész, a *Holmi* főszerkesztője – aki a prűderia több évtizedes falát áttörve 1986-ban *Magyar Erato* címmel terjedelmes válogatást adott közre addig tilalmasnak mondott versekből – a HVG érdeklődésére jelezte: egyáltalán nem csodálkozna azon, ha valamikor bebizonyosodna, az eredeti Toldi-trilógia valójában Vikár Bélát, a két háború között a finn nemzeti

A szabadszájú Réthy László numizmatikus,
ismertebb nevén: Lówy Árpád

eposz, a *Kalevala* kitűnő magyarra fordításával nevet szerzett néprajzkutatót ihlette volna meg, s övé a polgárpukkasztóan szeméremsértő átírat. Merthogy – mondja Réz – Vikárt mind felkészültsége, mind verselő talentuma, mind pedig a téma iránti megkülönböztetett érdeklődése is predesztinálhatta erre. Czigány Lóránt azonban a szerzőt mégiscsak Névtelen Krónikásnak keresztelte el, a művet ily módon, némiképp megalapozottan a népköltészet kategóriájába utalva.

Azon persze lehet vitatkozni, hogy az elsősorban kamaszkori fantáziát megmozgató s a középiskolák fiúvéceiben előszeretettel skandált, több tíz szeretkezést részletező átíratnak van-e irodalmi értéke, vagy sem, az azonban mindenképp figyelemre méltó, hogy számtalan remekmű közül éppen a Tol-

di-trilógia választotta ki a férfierő, a potencia mitizálására. Az alkotó(k) számára talán az lehetett provokáló, hogy Arany János a nagyerejű Toldit majd-hogynem aszexuálisnak ábrázolta: „Így szerette anyját a daliás gyermek, / Szívét nem bántá nyila szerelemnek; / Nem is lőn asszonnyal tartós barátsága, / Azután sem lépett soha házasságra.”

Az irodalmár széplelkek persze szívesen mondanák, hogy költészetünk nagyjainak aligha lehetett közülük a gördülékeny és szinte hibátlan dinamiká-

val, színvonalas rímtechnikával versbe szedett obszcenitáshoz. A már említett *Magyar Erato* utószavában Réz Pál azonban számos irodalmi közhiedelmet cáfol. Például azt, hogy erotikus, pláne trágár magyar vers alig akad. Sőt, éppen hogy bizonyítja, hogy a testi szerelem – akár lírai, akár vaskosabb – ábrázolása a 19. században sem veszett el, csupán átalakult. Pontosabban: akkortól vált szét számos alkotó életműve a „szemérmeteskedő nagyközönség” elé bocsátott, „fentebb stílusban” előadott munkákra, valamint a legfeljebb bizalmas baráti társaságban megmutatott dévajkodó szerzeményekre, amelyek persze nem voltak automatikusan trágarak.

A balladáiban gyakran amúgy is fojtott erotikával verselő Aranyról viszont közszájon forgott, hogy számos, állítólag a pornográfia határát átlépő strófat vetett papírra. Ezek a halála után a nagyközönség szeme elől gondosan elrejtett kéziratok azonban 1944-ben, mondják, nyomtalanul elpusztultak. Azt viszont még mindig rebesgetik, hogy Arany több kortársának, például Petőfi Sándornak, sőt Jókai Mórnak is lappang valahol néhány „pajkos” – vagyis-hogy a szó eredeti, a 17–18. századi értelme szerint: ocsmány – költeménye.

Miközben a szexuális töltetű költészet jószerével egyidős magával az irodalommal, az első magyar költőként számon tartott Janus Pannonius – aki Mátyás király jóvoltából a pécsi püspöki székbe is beülhetett – csak az elmúlt másfél évtizedben mutatkozott be életművének teljességével a csak magyarul olvasó közönségnek. Több mint négyszáz fennmaradt latin nyelvű epigrammájának majd egytizedét ugyanis évszázadokon át nemigen propagálta a szemérmes utókor. Valóban nehezen lett volna megmagyarázható, hogy a későbbi egyházi méltóság ifjabb korában disztichonba szedve elmélkedett például egy Lucia nevű hölgy azon meggyőződésén, miszerint összefüggés lenne a férfiak orrának és egy másik, egy emelettel lejjebb található testrészének mérete között. Vagy hogy ugyanezen hölgy „pogány fenekéből” – Csorba Győzőnek az 1980-as évek végén megjelent fordításában – az intenzív szerelmi tevékenység hatására „ijesztő hang durran ki”, és így tovább.

E fülsértő hang azonban korántsem példa nélküli a régi magyar irodalomban, ismert vagy mára elfeledett poéták játszadoztak a vaskos szavakkal. Csokonai Vitéz Mihály *Óda az árnyékszékhez* című műfordítása például már a maga korában is jó néhány embert megbotránkoztatott. Pedig legdurvább sora is csupán annyit állít, hogy az említett helyen „még a legfinnyásabb dáma is ájulás nélkül büzőlget magába”. A szemérmes közvélemény az inkább áthallásos, mintsem szókimondó *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz* című poémát fogadta el Csokonaitól. Annak ellenére is, hogy a vers az ismert tréfás találós kérdésre – „Kívül szőrös, belül nedves, a legénynek igen kedves, mi az?” – utalva birizgálta az érzékeket. A költő Pálóczi Horváth Ádám, a néprajztudomány egyik első hazai művelője a nép száján forgó mondókákra hivatkozó, 18. századi *Leány-A.B.C.* című versezetében viszont még azt is lajstromba vehette, mely lányok miként szeretik, s hogyan gyakorolják a szerel-

met: „Manci macskamód cselekszik, trallalalom, trallala, / Nyakba mászik, ölbe fekszik, trallalalom, trallala, / Ha csöcsözik, ha tekerik, nyivákol...”

A 19. században bekövetkezett elszemélyesedés egyik fő okát egyébként Réz Pál – már idézett tanulmányában – abban jelöli meg, hogy a „reformkor hazafias lendülete” az irodalomban is emelkedettebb eszményt követelt meg, a szabadságharc bukása pedig a haza sorsával foglalatossá váló költői szereppel hosszú időre összeegyeztethetlenné tette a „ledérkedést”. A már többször emlegetett Arany például Arisztophanész buja művei mögé bújva műfordításban kárpótolta magát a testi szerelem ábrázolhatatlanságáért, és – több irodalmár egybecsengő vélekedése szerint – a nyelvi finomságokra oly érzékeny költő a *Tetemrehtetés* című balladájában a „Tudhatta, közöttünk nem vala gát” sort talán nem véletlenül hagyta összeolvashatónak.

A szóban forgó kérdéskörrel ugyancsak behatóan foglalkozó Márton László író (a „budapesti”) Faludy Villon-fordításainak 1930-as évekbeli megjelenését azért tartja e tekintetben korszakfordulónak, mert a testi gyönyörökről való nyíltabb beszéd, az irodalomból addig tabuként kizárt szókészlet ezzel, ha korlátozottan is, de visszatért a nyilvánosság elé. Ez az áttörés azért figyelemre méltó, mivel nem sokkal korábban történt, hogy Babits Mihály *Erato* című, mindössze ötszáz példányban és Bécsben kinyomtatott kötetét – amelyről az irodalomtudomány mára azt is kiderítette, hogy a műfordításban Babitsnak Szabó Lőrinc személyében névtelen segítőtársa is akadt – az erotikus világköltészet igen választékos fordításai ellenére a hatóság 1921-ben pornográfának minősítette, és elkobozta. Ettől az erkölcsrendészeti vegzatúrától Szabó Lőrincet egy évvel korábban feltehetően csak az mentette meg, hogy kézirat gyanánt és a műfordító neve nélkül adta közre – csupán háromszáz példányban – Paul Verlaine *Nők* című, ágyakban és ágyékokban gazdag verseskötetét.

Ha e kétségtelenül irodalmi értékű, erotikus művek is csak nagy nehezen jelenhettek meg, nincs mit csodálkozni azon, hogy a Lőwy Árpád-féle vaskos verselés még kevésbé remélhetett nyomdafestéket. Az azért mégsem mondható, hogy a Lőwy-típusú szabadoság nem hatott volna akár a legfinomabb tollúnak tartott lírikusokra is. Közülük például Szép Ernő is írt – éppen Lőwyhez –, igaz, szigorúan „belső használatra”, egy ódát, amely az 1990-es években a Kolibri pincében előadott *Trágár töredékek* című színpadi produkciónak lett nagy sikerű szemelvénye: „Ki mondja azt, hogy pornográf vagy perverz? / Ki téged olvas édesen mulat. / Oh, szebb egy húsból-vérből való vers, mint / Száz nyavalygós ábránd és hangulat. / Más enyeleg, flörtöl csak műzsájával, / Őszinte hangot s érzelmet kerül, / Te, mint szeretőd: úgy karolod által, / S ahogy dukál – megbaszod emberül.” Egy másik példa az irodalmi élet nyílt titka. Eszerint Babits Mihály, Tóth Árpád és a mára jószerével elfeledett Komjáthy Aladár egykoron – szintén házi használatra – szonettíró versenyre kelt, melynek tárgya Szabó Lőrinc hímtagjának dicsérete volt.

Végül is ez idő tájt állandósult az a mondhatni skizofrén gyakorlat, amely egyrészt az erotika nyilvános megjelenítésének jogáért küzdött, másrészt szűk baráti körben, korántsem szellem és tehetség nélkül „disznólkodott”. A Nyugat körüli poéták, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Füst Milán, mint mondják, ez utóbbiban is élen jártak.

A szocializmus évtizedei alatt aztán teljessé vált a tudathasadás. A kultúrdiktátor Révai József 1952-ben a nagy nyilvánosság előtt Örkény István *Lila*

Zichy Mihály bizalmas udvari használatra készített erotikus grafikája

tinta című költői novelláját „rothadtnak”, a „meztelen szexualitásban turkálónak” nevezte, merthogy az írás hősnőjének „bokájára csavarodó hálóingén (...) selymesen átderengtek testének körvonalai”. De még az 1960-as évek elején is hatalmas botrányt kavart, mi több, az *Új Írás* főszerkesztőjének leváltásához vezetett, amikor a néhány ezres példányszámú folyóiratban megjelenhetett egy, a *Népszabadság* frazeológája szerint „minden jóérezsű dolgozót felháborító pornográf költemény”, nevezetesen Weöres Sándor *Antik eklogája*, melyben, minő borzalom, leíratik, hogy a legény a szerelmet hajszolja, a leány-

ban pedig még csak szunnyad, ám feléleszthető a szerelem, s aztán – „két test először összeforr”. A versével botrányt kavarázó költőnek mindazonáltal van több, mindmáig publikálatlan költeménye, amely nyilvánosságra hozatal esetén minden bizonnyal még ma is megkapná a – legalábbis – malackodó titult. Pedig *A lekváros üveg* című vígposz a nyomdafestéket alig-alig tűrő megfogalmazások mellett tobzódik a Weöres más alkotásaiból csodált nyelvi gazdagságban is („aztán gyengül és alél, / kínjának lágy buka kél, / tompán-sajgó zsibbadás, / édes, lüktető varázs; // többé nem fáj az iram, / csúszkál a makk síkosan / szorongat a hüvely, szívja feji befele” vagy: „széles, bolyhos-völgyű far, / melyet semmi nem takar, / befelé hátulról akar / dugaszt tömni Tivadar”).

Ugyane kategóriába – egyfajta második irodalmi nyilvánosságba – sorolhatjuk e kor irodalmi asztaltársaságainak kedvelt időtöltését, a sírversek

fabrikálását, melyek nyilvánosságot nem remélhetve, szintén igencsak szabadszajúak voltak. 1992-ben az *Orpheus* című irodalmi folyóiratban egy csokorra való azért már megjelent belőlük: „Itt nyugszik az öreg Kassák, / hogy többé ne baszogassák”, vagy: „Itt nyugszik Grandpierre Emil, / többé nem nyal, többé nem ír.” A mából visszatekintve viszont akár már a szocialista erkölcs lazulásaként is értelmezhető, hogy 1968-ban a *Nagyvilág* című folyóirat ankétot indít(ha)ott *Trágárság és irodalom* címmel. Igaz, az egyik hozzászóló, Devecseri Gábor akkor legfeljebb csak azt panaszkodhatta el, hogy a „mint a nemi szerveket festő szorgalmas festő” hasonlatát a „prűdekre túlzott tekintettel lévő” szerkesztő „pajzán ábrákat festő szorgalmas festő”-re változtatta.

Más kérdés azonban, hogy a hivatalos cenzurális gát átszakadtával – és a köznyelv teljes gátlástalansága ellenére, vagy tán épp ezért – a mai irodalom jelesei közül még azok is igen küszködnek az „erős” kifejezésekkel, akik egyébként azt vallják, nincsenek önmagukban trágár szavak, szövegkörnyezetük teszi őket ordenárevá avagy éppenséggel irodalmivá. A mindig választékos Lator László költő, aki – elmondása szerint – az 1990-es évek elején a *Gyönyörök sötét kútjai* címmel közreadott válogatásában arra törekedett, hogy az erotikus világlíra remekeit leválassza az öncélúan vasakosaktól, az 1997-ben megjelent összes verseiben bizony egyik, a pornográfia gyanújába sem keverhető költeménye szövegébe beilleszthetőnek gondolta a férfivágy netovábbját jelentő négybetűs szót, a pinát.

Szájzárolódás

A nyers szexualitás az irodalomban

Amikor Bolgár György, az ismert rádiós újságíró *Vágy* címmel 2003-ban közreadta nemi nedvekben tocsogó, a férfi-nő (s alkalmanként: nő-két férfi, illetve két nő-egy férfi) szexuális együttléteit – a szerző önnön minősítése szerint „nyersen és szókimondóan” – részletező kötetét, elsőként a publicisták ragadtak tollat. A teljes szöveg ismerete nélkül megfogalmazott statáriális ítéletek sorában a legenyhébb minősítés a „hétköznapi pornográfia” volt. Könyve nyomán a „baloldal árulójává” kiáltották ki Bolgárt, s nem tudni, politikai avagy szexuálerkölcsi megfontolásból-e, de az egyébiránt a rendszerváltást

érlelő években játszódó – tetten érhető szándéka szerint – kulcsregényt közreadó, „mosdatlan szájú” szerzőt a Magyar ATV kereskedelmi csatorna vezetése rögvést eltanácsolta az *Újságíróklub* „komoly” adásából. (Igaz, a botrány elültétét követően, néhány héttel később csendben vissza is engedte beszélgetőtársai körébe.)

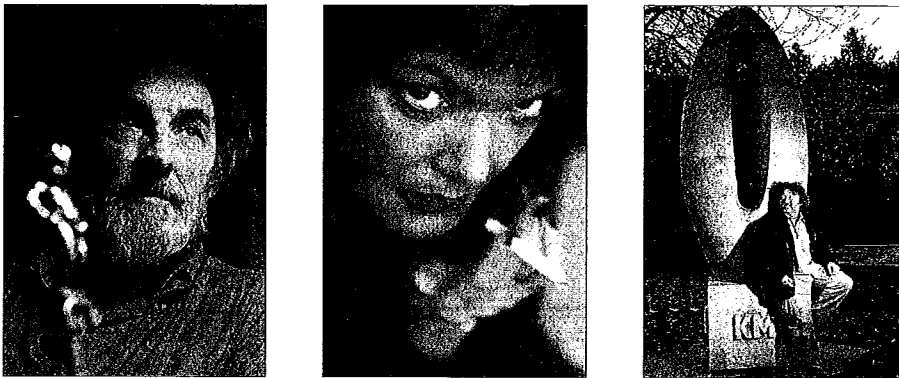
Pedig csak annyi történt, hogy valaki, akinek több, jószerével visszhangtalan vers- és prózakötet állt már a háta mögött, írt egy rossz regényt, ami még jegyzett írókkal is gyakran megesik – ennyiben összegezhető a szót kért vagy megszólított irodalmárok véleménye. Egyikük, Babarczy Eszter kritikus a HVG megkeresésére például elmondta, hogy az ominózus – egyébiránt „becsületes, ám súlytalan” – botránykönyvről csupán a szerző más, irodalmon kívüli ismertsége miatt esik a „kelleténél több” szó. Az persze elképzelhető, hogy a *Gold TV* nevű pornócsatorna ihlette, változatosan egyhangú közönségek pallérozott megörökítésével a *Vágy* akár még ejakulációs rekordot is felállított, ám Babarczy szerint Bolgár irodalmi ismereteit is, önértékelését is minősíti a *Magyar Narancsnak* adott kijelentése, hogy „a szexualitásról való őszinte beszédnek” – Esterházy Péteren és Nádas Péteren, valamint az ócska bulvárirodalmon kívül – „nincs előképe” sem a régebbi, sem a kortárs magyar irodalomban.

A kritikusnő szavait az évezredforduló környékén megjelent kötetek sora támasztja alá. *Papírváros* című regényében például Zalán Tibor azt a megsértett férfit mutatja fel, aki nem tud mit kezdeni élete legszebb asszonyával, amikor rájön, hogy az ő szuperhím mozgása nem elegendő, s a nő aktus közben úgymond „besegít” magának. Hamvai Kornél *A prikolics utolsó élete* című kötetében a csoportszexet s a megerőszakolást sikerült rendkívüli nyelvi leleménnyel ábrázolnia. S a kritikák legutóbb a végletekig megélt kínok és gyönyörök összefonódását felmutató Pályi András *Megérkezés* című, szeretkezés-központú opusát üdvözltek igen lelkesülten.

A szexualitás keresetlen – pontosabban: nagyon is keresett – szavakkal való ábrázolásával az irodalom (is) régóta, rendszereken átívelően birkózik. A Bolgár által kivételképpen említett, műveiben a „trágár” szavak használatától korántsem tartózkodó Esterházy Péter 1995-ben, az *Egy nő* című kötet megjelenése kapcsán adott egyik interjújában például így sóhajtott fel: „Könnyű egy franciának! Ha leír egy durvább szót, adott esetben az egész magas irodalom mögötte áll, Rabelais-tól az Übü királyig...” E megállapítás magyar szemszögből nézve minden bizonnyal igaz, de hogy a probléma nem csupán országspecifikus, azt a francia próza nyolcvanas évekbeli üdvöskéjének, Benoite Groult-nak a gondolatai jelzik. A Magyarországon 1991-ben *A szerelem fészkei* címmel megjelent s a magas irodalom jelzőjére joggal igényt tartó regény szerzőjének magyaráz(kod)ó előszavában ez olvasható: „A nyelv nem segít megfogalmazni a szerelmi mámort, a gyönyörök gyönyörét. (...) Kit indít meg, ha azt mondom: coitus? (...) Vagy legyen

behatolás? (...) A bujálkodás dohos-csuha- és bünszagot lehel. Az üzekedés fáradságosnak tűnik, párzani az állatok szoktak, a lefeküdni oly unalmas, a baszni sommás...”

Fentebb idézett nyilatkozata után alig több mint fél évtizeddel Esterházy a megnevezhetőség határainak túlgúlását is érzékelve (és persze a folyamat-hoz hozzá is járulva), idén szeptemberben a Mindentudás Egyetemén tartott előadásában már így fogalmazott: „Szerintem nincs obszcén szó, csak obsz-

A nyíltan írók egy csoportja: Pálya András, Tóth Krisztina és Zalán Tibor

cén összefüggés. (...) Ugyanazok a szavak, mozdulatok, melyek a pornólapokban vannak, egy szerelem csodájában megszentelődnek. Erre a csodára az irodalom is képes...” Mindezt pedig még azzal a biztatással toldotta meg, hogy egy magyar író számára „nemcsak nyűg, de egyben nagy esély is” az, hogy anyanyelve úgymond szemérmesebb és prűdebb.

Megint csak más kérdés, hogy a nemzeti sorskérdésekkel foglalkozó, „küldetéses” magyar irodalom szégyenlőssége csupán a 19. század eleje táján kanonizálódott – pontosabban: akkortól vált szét számos alkotó életműve a prűdnek tekintett nagyközönség elé bocsátható munkákra, valamint az asztalfióknak írt s legfeljebb bizalmas körökben megmutatott dévajkodó szerzeményekre. Ez a megállapítás Réz Pál egy 1986-os előszavából való: ő volt az, aki sok évtizedes hallgatás falát áttörve *Magyar Erato* címmel terjedelmes válogatást adott közre a „kiátkozott” költeményekből. Talán a legjellemzőbb példaként idézhető a papnövendékként indult, a magyar jakobinus mozgalomban való részvételért halálra ítélt, végül kegyelemben részesült nyelvész és költő Verseghy Ferencnek – egyébiránt a francia himnusz, a *Marseillaise* első magyarítójának – *Az első egyesülés* című, negyven szakaszból álló verse. Ebben – az előjátékok kedélyes részletezése után – ilyesfajta passzusok olvashatók a beteljesülésről: „Vesszöm zokogva fecskendezte / méhébe forró gyöngyeit. / A méh szörcsögve löcskendezte / vesszömre égő nedveit. / Kiszöktek olykor

combjaimra / ezeknek finom csöppeit, / s felültek göndör sarnyaimra / mint győzedelmem díszei.”

Az irodalomtörténet a 19. századi nemzeti nagyokról is tudni véli, hogy magánhasználatra ők is szabadjára eresztették fantáziájukat. Arany János „erotikus” füzetét állítólag csak az 1944-es bombázások során semmisült meg, s rebesgetik, hogy talán valahol lappang Petőfi Sándornak, sőt Jókai Mórnak is néhány „pajkos” – vagyishogy a szó eredeti értelme szerint: ocsmány – költeménye. A szexualitás nyers irodalmi megjelenítése azonban a 20. században lépett elő régi-új problematikává. „Átöleltem a testét és csókolni akartam a vagináját” – írta le például ezt a szentségtörő mondatot Szép Ernő *A szegény grófnővel álmodott* című misztikus naplóregényében, s ennyi direktség is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az 1921-ben Bécsben, 325 példányban megjelentetett szürrealista kötetet Budapesten betiltsák.

A cenzurális vegzatúrák felidézésénél ezúttal sokkal lényegesebb, hogy az egyébiránt fülledt izgatottságú kötet Szép Ernő-i stílusától az idézett mondat teljességgel elüt, joggal nevezhető szépelgőnek. A HVG által megkérdezett egyik irodalmár, Reményi József Tamás szerint ez a stílustörés is pontosan jelzi, hogy „a magyar nyelvvel való küzdelemben fróink csupán a finomkodó vagy a durva szókészletből válogathattak”. Hogy az utóbbiból is épülhetett volna már a két világháború közötti időben magas irodalom, arra Reményi két, csupán a rendszerváltás után publikált „irodalomtörténeti háttéranyagot” említ bizonyosságul. Felfogása szerint Csáth Gézának az örömszerzés és -adás pillanatait is rögzítő naplója, valamint József Attilának a *Szabad ötletek jegyzéke két ülésben* címmel elhíresült analitikus feljegyzésfolyama (mindkettőben érzékletes leírások szerepelnek például az orális aktusokról) egy-egy nagy mű „piszkozatának” is tekinthető.

A hiteles nyelv megtalálása szempontjából a diktatúra évtizedei jószerével átugorhatóak, mivelhogy mondjuk Weöres Sándor sikamlósabb sorai – például a *Grancorn lovag* címűben: „a finom játékbaba lábaköze / csiklandós szerkezet: / lüktetve szívja, gyűrűzve feji, / mit a hős belészegezett” – a hivatalosság szemében korántsem a művészetet, hanem a pornográfiát testesítették meg. „A szerelem még költészet, a párzás már csak funkció, avagy ép-penséggel csak aktus” – e szavakkal igyekezett az irodalom témái közül eleve kiiktatni az „obszcenitást” a népi írók egyik reprezentánsa, Veres Péter a *Nagyvilág* című folyóirat hasábjain zajló trágárságvitában, 1968-ban. Vélekedése mondhatni precíz, noha természetesen nem más, mint a szocialista hatalom felfogásának leegyszerűsítő összefoglalása. Ettől függetlenül az irodalmi művekben rejtettebben avagy nyíltabban meg-megjelent a nyers szexualitás. Például a főhős szájával való kielégítése Hajnóczy Péter M. című kötetében, illetve egy 50 év körüli, „beroskadtt ínyű” nővel való lankasztó „dugás” Petri György – igaz, csak szamizdatban közölt – *Hogy elérjek a napsütöttsé sávig* című versében.

Az 1980-as évek lassú lazulása után a rendszerváltás kétségkívül a szabad beszéd terén is gátszakadást eredményezett az irodalmi köznyelvben. 1991-ben egy 1956-os emigráns, Kemenes Géfin László költő Budapesten jelentette meg a *Fehérlófia* című „önélveboncoló” regényfolyamát, amellyel szabadszájúság dolgában még Bolgár sem vetélkedhet; hazaérkezett Faludy György regényesített memoárja, amelyben egy arab fiú deflorálásának a mozzanatait követhette nyomon az olvasó, s 1994-ben megjelent a szerelmi aktusokban gazdag Nádas Péter-regény, az *Emlékiratok könyve*. „Írásában fel szoktak fedezni homoerotikus vonulatokat” – így hangzott a *Magyar Narancs* riporterének egyik kérdése az íróhoz, aki kissé indignálódva válaszolt: „Csak gratulálhatok. Két férfi fekszik egy ágyban, föláll a faszuk, és akkor végre fölfedezik.”

Két évvel később a *Nappali Ház* című irodalmi folyóirat sajátos seregsemlére toborozta össze az alkotókat. Az invitáló levélben ez szerepelt: „Reméljük, sikerül kulturális gátlások nélkül beszélni a szerelmeskedésről.” Az 1997-ben közreadott összeállításból kiderült, hogy az abban az évtizedben jelentkező ifjabb írónemzedéket sokkal kevésbé feszélyezték a korábbi tabuk, akár egy szűk vécében zajló önkielégítés elmondásáról lett légyen szó, mint az azóta többkötetes prózaíróvá lett Cserna-Szabó András novellájában, akár arról a versbe öntött női vágyról, melyet Tóth Krisztina vetett papírra: „hallgatsz, / pedig már napok óta / másra se vágysz / mint megfogni a farkát”. Egyébiránt az 1990-es évek hozták magukkal azt is, hogy immár a gyengébb nem is teljes természetességgel nevezi nevén a dolgokat. A női élvezet élharcosaként is emlegetett Forgács Zsuzsa 1995-ben közreadott novelláskötetében szürreális, a nemét oda-vissza váltogató élménysorozatban részesíti elbeszélő énjét, hogy aztán kijelenthesse: „Nő akartam maradni mindörökre. Mindent befogadni, mindent magamba ölelni, nem kóvályogni egyik névtelen vágytól a másikig.”

Sortárs költészet

Egy Faludy-vers átváltozásai

„Műfordítani annyi, mint gúzsbakötötten táncolni” – jegyezte fel naplójába Kosztolányi Dezső, hozzáfűzve azt is, hogy „minden fordítás csakis kompromisszum lehet”. A *Nyugat* első nemzedékéhez tartozó – s műfordítóként is a legjelesebbek közé számító – költőnek ezen, az 1930-as évek közepén megfogalmazott vélekedését azóta is gyakorta visszhangozzák. Leginkább olyankor, amikor a magyar irodalom elszigeteltségéről esik szó, vagy arról, hogy noha gondolat- és formagazdag költészetünk nagyjai ugyan világirodalmi mércével mérhetők, ám ezt még egyetlen Nobel-díj nem igazolta vissza; minden bizonnyal azért, mert a költői hangulatot és hangzást is tükröző verseket igazán átütő erővel eddig még senkinek nem sikerült a világnyelvek valamelyikére lefordítania. Ez szolgált kiindulópontként ahhoz, hogy az ezredforduló szilveszterén nagyon is elkélő játékoság szellemében próbát tegyünk: képes-e ártani bármely nemes anyagnak, például egy Faludy-versnek – s ha igen, mennyiben – az akár többszöri oda-vissza fordítás.

„Minden versből más és más költemény lesz, amikor újabb és újabb olvasójával találkozik” – nyilatkozta több helyütt is a magyar költészet doyenje, Faludy György, aki 2000 végén a HVG kérésére egy olyan verset bocsátott rendelkezésre, amelyet alkalmasnak vélt egy többszöri oda-vissza fordítási kísérletsorozat munkadarabjának. Az ötlet, amelynek paródia-prototípusát Karinthy Frigyes teremtette meg, amikor *A Tisza-parton* című Ady Endre-vers első strófájából – „Jöttem a Gangesz partjairól, / Hol álmodoztam déli verőn, / A szívem egy nagy harangvirág / S finom remegések: az erőm” – több menetben végrehajtott és megindokolt ferdítéssel létrehozta „A Herz-féle szalámiban / Sokkal sűrűbb a só, / Mint más hasonló terményekben, / Hidd el, ó nyájas olvasó!” örök érvényű versnyomorítást.

Az évtizedeken át tartó emigrációjából a rendszerváltás idején hazatelepült költő a HVG szándékának (elvi) megismerése után – mint mondta: „kaján várakozással” – egy, a *Forrás* című folyóiratban 1999 novemberében CCCXXI. *szonett* címmel megjelent 14 sorát választotta ki a műfordítói közpréda tárgyául:

Mellbimbó férfi testén? Túrhetetlen
látvány! „Tüskék, melyek hiába nőnek!”
Régesrég így nevetett rám szerelmem,
mielőtt megcsókolta volna őket.

Ugyan, mondtam. Öt –, hatszázezer éve
két nemű volt még a fejlődő ember.
Most férfi lettem, de a múlt emléke
olykor egy-két csepp tejjel lep meg engem.

Egy kisleány csügg jobbik mellemen,
balról egy fiú. Ők jönnek velem.
Ajkuk többször megszív. Nem engedem,

hogy négykézlábra húzzon testük terhe.
„Azt állítod, hogy látod őket?” Persze.
Mindig, mihelyt behúnyom a szemem.

Az idegen nyelvre történő fordításokat Rácz Péter, az 1997-ben végre létrejött balatonfüredi Magyar Fordítóház vezetője szervezte, aki az alkotóház egykori, illetve leendő ideiglenes lakóit – magyar szépirodalmi műveket különböző nyelvekre fordító ösztöndíjasokat – rávette a keletezlenül, cím és szerző nélkül átadott szonett műfordítására.

A Faludy-opust először kézbe vevő Paul Robert Crowson 1994-ben jött Magyarországra, és eredetileg átmenetinek szánt ittléte alatt máris több Márai-, Örkény- és Lengyel József-mű mellett számos Ady-, József Attila-, Pilinszky János-, Radnóti Miklós- és Zelk Zoltán-verset fordított angolra. „Számomra a kihívást a szonettformához való hűség, valamint az »e« magánhangzónak a magyar nyelvben igen gyakori és a rímekben természetes ismétlődésének visszaadása jelentette” – ecsetelte a fordítás közben felmerült szakmai megfontolásait a kiskunhalasi Bibó István Gimnázium angol nyelv-tanáráként is tevékenykedő Crowson. Aki – mint mondta – „áthidaló megoldásként az eredeti rímképlet helyett az angol olvasó számára legismertebb shakespeare-i szonettformát” használta.

A Faludy-versekben viszont „kevésbé jártas” tanár-fordító a HVG kérdésére utóbb elárulta, tanártársai körében közvélemény-kutatást végzett: vajon ők, mint magyar olvasók, hozzá hasonlóan „belehallották-e” a szonettbe az iróniát. Amikor aztán erre a körkérdésére egyértelműen nemleges választ kapott, ő is inkább egyfajta „kedveskedő évődést” fordított a maga verziójába:

Buds which sprout upon a masculine chest?
Insufferable sight! „Thorns that grow in vain!”
Thus my love would mock me in times long past
Before to bless each with a kiss she'd deign.
Get off! Five hundred thousand years before,
Hermaphrodites were our evolving kind.

Now I've become a man, still memory's store
Astounds me with a drop of milk sometimes.
A girl child dangles upon my right breast,
A boy on the left. Ever they're with me.
Oft quaff their lips afresh. I stand strong lest
Their weight drag me onto my hands and knees.
„So you say that you see them?” Sure, said I,
All the time. As soon as I close my eyes.
(Paul Robert Crowson változata)

Az ily módon angollá tett költemény került ezután a fordításával Shakespeare és Molière színpadi nyelvét magyarítva megújító Mészöly Dezsőhöz, aki *Évődés az ágyban* címmel készítette el a maga műfordítás-változatát.

Kiugró bimbók férfi-mellkason?
Kiállhatatlan látvány! „Henyé tüskék” –
a kedvesem gúnyolt így egykoron,
csókolva mellem két mihaszna bütykét.
– Ugyan! Hisz ötszázezer év előtt
emberfajunk hermafrodita volt!
Most férfi vagyok, ám régmúlt idők
ködén át látom: tej buggyant ki ott.
Jobb keblemen egy kislány, a balon
egy kisfiú. Énrajtam csüngnek ők,
és ajkuk szürcsöl. Állok talpamon,
de kettős súlyuk kis híján ledönt.
– „Azt mondd, látod mindezt?” – Azt bizony!
Látom, mihelyt a szemem behunyorom.
(Mészöly Dezső változata)

A szélesebb nagyközönség által leginkább a *Lyukasóra* című költészet-népszerűsítő televíziós műsorból ismert Mészölynek, elmondása szerint, volt olyan gyanúja, hogy valójában nem angol versről van szó – „egy-két rím bizony zökkent, amit megpróbáltam a fordításban pontosítani, most már mondhatom: helyreállítani”. Az első fordítás eredménye a meghökkentő hasonlóság. E megállapítás igazságán aligha változtatnak olyan apró árnyalatváltozások, mint hogy a „henye tüskéket” csókoló kedves Faludynál még csak „nevet”, Mészölynél már „gúnyol”, hogy az eredeti vers öt-hat százezer éve az angol változatban ötszázezerre kurtul, és így is fordítódik tovább, vagy hogy Faludyt még igen, Mészölyt viszont már nem lepi meg a férfimellből fakadó tej, illetve hogy a Faludy fogalmazta „két neműség” az első magyar változatban – az angol fordítást követve – lágyságát veszítve,

az idegen hangzású hermafroditaként tér vissza. Faludy György egyébként e fordítást megismerte, azt „ihletettnek és telitalálatnak” aposztrofálta. Sőt volt egy olyan sor is – az „Énrajtam csüngnek ők, és ajkuk szürcsöl” –, amelyet „egyenesen elirigylet” Mészölytől. (A műfordítói kísérlet részleteibe a HVG még Faludy Györgyöt sem avatta be, így a költő, amikor versének elkészült változataihoz széljegyzeteket fűzött, nem tudta, hogy ki-nek a munkáját dicséri vagy éppen kifogásolja.)

A Faludy-vers mészölyi változata a következő stációban a Svájcban született és a genfi egyetemen francia kultúrán nevelkedett, néhány éve ugyancsak Magyarországon élő fordítóként dolgozó, magyar származású Dornacher Kingához került. Ő a franciára való átültetés egyik fő nehézségének azt említette, hogy „a francia nyelvben a rímek az idők folyamán annyira kitaposódtak, hogy sokak szerint manapság már nem is lehetséges rímesen verselni”. A fordítónő ennek ellenére, mint mondta – már csak a magyar nyelv zeneisége miatt is –, ahol csak lehetségesnek vélte, igyekezett mégis rímekben és „szorosabb szonettformában gondolkodni”.

Mamelons qui pointent sur une malle poitrine?
 „Ces piquants inutiles: quelle piétre vision!”
 ainsi me narguait naguère ma belle mutine
 en bécotant, moqueuse, mes inutiles tétons.
 – Comment! Ignorest-tu que notre humaine espèce
 il y a cinq cent mille ans était hermaphrodite?
 Le fleuve brumeux du temps délave mon sexe
 présent: je vois térer jadis une petite
 sur mon sein droit et, pendu à mon gauche,
 un enfant. C’est contre moi qu’ils se blottissent,
 c’est moi qu’ils sucent. Je me léverais, mais leur poids
 double me renverse, ou de très peu s’en faut.
 – „Tu vois vraiment toutes ces choses?” – Ma foi, oui!
 Je les vois sitôt que mes paupières je clos.
 (Dornacher Kinga változata)

„Franciául igen nehéz szonettet írni, s bár Baudelaire vagy Verlaine szerintem még Shakespeare-nél is erőteljesebb 14 sorokat írt, a 20. században szinte mindegyik francia vers zötyög egy kicsit” – kommentálta benyomásait Faludy, amikor szembesült műve francia változatával. Ám az „ügyes szonettben” már regisztrált „bizonyos gondolati eltávolodást”, amelyet aztán a franciáról a szintén „lyukasórás” Lator László költőtárs által *Ágyimóka* címmel ellátott, magyarra fordított verzióban is meglelt.

Ágaskodó cici egy szőrös férfimellen?
 „Két semmire se jó mellbimbó: képtelen
 látvány!” Így ugratott minap huncut szerelmem,
 s csókdoستا gúnyosan haszontalan csecsem.
 – Hogyhogy, hát nem tudod, hogy ötszázezer éve
 még hermafrodita volt az emberi nem?
 A nagy idő-folyam nemem elmossa, s íme,
 máris egy csecsszopó szopik jobb mellemen,
 balfelől pedig egy másik csimpaszkodik,
 és szopnak, kétfelől rám mászva, nyomakodva.
 Erőlködöm, hogy feltápaszkodjam, de dupla
 súlyuk csak visszadönt, úgyszólván visszanyom.
 „És mindezt csakugyan így látod?” – Így, bizisten!
 Látom bizony, mihelyt szememet behunyom.
 (Lator László változata)

Faludy némileg franciásnak, de mindenképp túlzottan frivolnak érezte a „cici” kitételt, tartalmilag viszont azt észrevételezte, hogy az ő „férfi lettem” fordulata a vers francia kalandja közbeni nagy időfolyamban valamilyen „elmosódott” nemmé változott, s hogy a nála korántsem véletlenül külön említett kisleány és fiú két „nemtelen” csecsszopóvá lett.

A műfordítást elsősorban mesterségbeli kérdésnek tekintő Lator László úgy vélekedett, valószínűleg sokkal pontosabb átültetések születhettek volna, ha csak úgynevezett nyersfordítást kap, kiegészítve persze az eredeti vers ritmikai képletével. „Az első pillanattól letettem volna a nagyesküt arra – mondta –, hogy a hozzám eljuttatott vers nem francia költő munkája, azt is el tudtam képzelni, hogy netán egy magyar vers fordításával dolgozom, de Faludyra még azután sem gondoltam, hogy élve egyfajta költői szabadsággal, helyreállítottam a francia változat végén a nekem ott hiányzó rímelést.” Faludy mindazonáltal még eme távolodó változat olvastán is úgy érezte, hogy lényegében nem sérült költeményének hangulata, gondolati üzenete, és hogy szonettjének – a viszontagságok ellenére is – „megmaradt a játékossága”.

„Könnyű a magyaroknak, de a német rendszeretben nyelvileg is szűkebb a játékosság tere” – panaszkolta a Lipcsében született, 1968-ban Budapesten letelepedett, majd ott is, itt is nemkívánatos személynek nyilvánított, 1994-től viszont ismét a magyarok között élő, szabadfoglalkozású Hans-Henning Paetzke – mintegy hetven magyar (azóta Füst Milán és Déry Tibor műfordítói díjjal is méltányolt) kötet németre fordítója, amikor a Faludy-szonett Lator-féle értelmezését kézbe vette. „Találgattam, vajon Weöres, esetleg Petri Gyuri lenne a szerző? Netán valamilyen tréfás mondatot kell fordítanom?” – emlékezett belső vívódásaira a másokéi mellett

Tandori Dezső műveit is németre áültető Paetzke. Munkamódszeréből egyébként fontosnak tartotta kiemelni, hogy „a fordítónak – éppúgy, mint Orpheusznak – nem szabad visszanéznie, és egy bizonyos ponton el kell rugaszkodnia Eurüdikétől, vagyis az eredetitől, s új verset kell teremtenie”.

Anschwellende Titten auf behaarter Männerbrust?
 „Zwei Brustwarzen, sie taugen zu nichts. Peiniglich
 anzuseh'n!" So foppte schelmisch mich meine Lust,
 spöttisch an nutzlosen Tuteln vergnügend sich.

„Wie denn? Das muß du doch wissen, vor Ewigkeiten
 war Hermaphrodit noch das menschliche Geschlecht!
 Meine Art hat verwischt sich in endlosen Zeiten,
 und schon saugt ein Säugling an der rechten Brust sich fest,

an der linken hängt ein anderer süßer Fratz,
 sie kleben an mir, der eine schmatzt, der zweite trinkt,
 will aufrichten unter ihrer Last mich unbedingt,

mir fehlt die Kraft, bekomme eines vor den Latz.“
 „Und all das siehst du tatsächlich so?“ Gewiß, mein Kind!
 Fürwahr, sobald mich süßes Traumgesicht umringt.“
 (Hans-Henning Paetzke változata)

Ez a teremtés – már ami a vers „újdonságát” illeti – Faludy kommentárja szerint „abszolút sikerült”. Nyilván ennek is köszönhető, hogy amikor az addigra nagy utat megjárt költemény az egykor Faludy modorában (is) verselő, íróként, illetve műfordítóként számon tartott Dalos Györgyhöz került, ő – mint utóbb elmondta – abból a feltételezésből indult ki, hogy egy eredetileg Tandori Dezső által írt, majd németre áültetett művet fordít vissza magyarra. Nyilván ezért is adta neki a *Nemi szerepváltság* címet.

Két didi férfi szőrös mellkasán?
 „Két mellbimbó? Mi az? Ránézni sem
 érdemes.” Ám e két tőgy után
 gúnyoros vágyam évődik velem.

„Ugyan mi volt évmilliók előtt – nem
 hermafrodita? – az emberi nem?
 Elmosódott fajom az ősidőkben
 s lám, csecsszópoló lapul balmellemen,

Jobbfelől egy másik cukorfalat
 ragad rám; egyik csámcsog, szív a másik.
 Felállnék a kettős teher alatt,

de nincs erőm, hisz szoptatok rogyásig.”
 „Így látod hát?” „Így! Gyermek, s az enyém,
 míg édes álomarca leng felém.”
 (Dalos György változata)

„Miközben hű akartam maradni a kapott szöveghez, azzal próbálkoztam, hogy visszaadjam a szonett általam vélelmezett Tandori-féle játékosságát” – mondta a fentiekhez magyarázólag Dalos, hozzátéve, hogy az elé került német fordításban „valahogy nem éreztem meg Faludy költészetének auráját”.

„Tandori-műnek érdekes” – reflektált ezt hallva Faludy, aki szonettje hat változaton keresztül való „fejlődésében” a legfigyelemreméltóbbnak és a maga számára a legtanulságosabbnak azt tekintette, hogy miközben az oda-vissza fordítások következtében például „a múlt emlékét” idéző csöppségek nagyon is valóságossá, csámcsogó, szívó cukorfalatokká lényegültek, és miközben a férfi-nő párbeszédből egyfajta belső monológ lett, s miközben a vers ritmusa is alapvetően megváltozott, valamifajta közös, az eredetire hajazó üzenet mégiscsak maradt, még az utolsó verzió után is. Így aztán valamennyi művet verse ihletett leszármazottjának ismerte el.

*Én fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére –
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a mult szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőzei alól
s láttam, a törvény szövédéke
mindig fölfeslik valahol.*

(József Attila: Eszmélet, VII.)

A mult szövédéke is fölfeslik, nemcsak a törvényé. A szépen simított, különféle politikai, ideológiai szándékok szerint (újra és újra) szőtt múlté. Erre az utánérző következtetésre a 20. század nevezetes – vagy ellenkezőleg: elfeledett – magyar történelmi után kutatva jutottam. Múltbongésző hajlamom az 1980-as évek végén, az érlelődő változás hosszú hónapjaiban terebélyesedett ki, amikor is (még a régi *Magyar Nemzet*-nél) mondhatni naponta tapasztalhattam meg, miként lényegülnek „átkossá” a tegnapok, s hogy a történelem átírásának divatja, a tengernyi új mítosz megalkotása mellett mennyi régi és hamis legendáriumot elevenített fel. 1988-tól 1991-ig (a napilaptól való kényszerű távozásomig) szinte minden hétre akadt ilyen felfedeznivaló, ezen cikkekből állítottam össze 1996-ban *Az átkos mult hetek* című könyvemet.

Immár tizenkettedik éve dolgozom notórius kutakodóként a *HVG* Szellem rovatában. Ez a kötet az éppen csak magunk mögött hagyott évszázad iránti érdeklődésem lenyomata, amelyet egyaránt formáltak olvasmányok, baráti beszélgetések, levéltári bűvárlások, aktuális botrányok nyomán született cikkmegrendelések és véletlenek. Reményeim szerint azonban a politika-, sajtó- és irodalomtörténeti írások így, *A mult szövédéke*-be szöve sajátos krónikatöredékként is olvashatóak.

Néhány, ha úgy tetszik, pontoskodó információ: e kötet 105 cikke (egy, a *Beszélő*-ben közreadott írás kivételével) a *HVG*-ben megjelenttől annyiban tér el, hogy javítottam a névelírásokat és a sajtóhibákat, hasznosítottam az írásokra reflektáló észrevételeket, visszakereshetővé tettem a hivatkozásokat, s egyes, terjedelmi okokból kimaradt bekezdéseket visszaemeltem.

E válogatás megjelenését számosan és a legkülönbözőbb módon segítették. Az ilyenkor szokásos indoklások nélkül, ábécérendbe szedtem azok neveit, akiknek megkülönböztetett köszönettel tartozom: Bánkuti András, Ember Mária (+), Faragó Ágnes, Horváth Zoltán, Kenedi János, Kőrössi P. József, Lipovecz Iván, Méray Tibor, Murányi Zsuzsa, Nagy Csaba, Némethné Vágyi Karola, Nyerges András, Orbán István, Schreiber György, Valachi Anna, Valcsicsák Dóra, Várallyay Andrea, Varga László.

M. G.

LAPMUTATÓ

- 2000 369, 442, 489
 8 órai Újság 215, 216, 219, 254
 A Cél 38, 250
 A közbiztonság 331
 A mai nap 222
 A Toll 247, 248, 249, 432
 Al Ahram 279
 Alföld 492
 Alkotmány 233
 Antenna 219
 Az Est 251, 339, 342
 Az Újság 321
 Beszélő 142, 177, 206, 272, 309, 310, 312, 513
 Brassói Lapok 321
 Budapesti Divatlap 330
 Budapesti Hírlap 215, 216, 218, 219, 411
 Budapesti Közlöny 343
 Budapesti Negyed 457
 Csendőrségi Lapok 394
 Csillag 234, 338
 Délmagyarország 19, 415
 Der Stürmer 39
 Deutsche Zeitung 253
 Egyedül Vagyunk 38, 240, 241, 438
 Egyetemi Lapok 167
 Együtt 387
 Élet és Irodalom 296, 308, 366, 382, 385, 399, 404, 469, 472, 476, 484, 492, 494
 Élet és Literatúra 401
 Életképek 330
 Életünk 12
 Előrs 344
 Esti Hírlap 162, 172, 278, 304
 Esti Kurir 34, 247, 250, 252, 253, 415
 Figyelő 234, 240
 Forrás 273, 274, 505,
 Forum 282, 423
 Fotóművészet 283
 Friss Újság 254
 Független Magyarország 426
 Függetlenség 33, 38, 216
 Gondolat 395
 Hadtörténelmi Közlemények 22
 Harc 37, 39, 41
 Havi Magyar Fórum 494
 Helikon 408
 Heti Válasz 298
 História 271, 272, 284
 Hitel 297, 298, 299, 300, 301, 311, 493, 494
 Holmi 399, 410, 482, 496
 Honismeret 274
 Huszadik Század 229, 230, 231, 232
 Igazság 125
 Irodalmi Újság (1950-1956) 260, 364, 365, 380, 441, 467
 Irodalmi Újság (1957-1989, London, Párizs) 70, 78, 120, 121, 129, 177, 186, 274, 317, 318, 319, 324, 381, 446, 450, 469, 474, 478, 485
 Képes Sport 102
 Kis Újság 81
 Kisdobos 376
 Kortárs 190, 381, 385, 484, 487
 Korunk 361, 403, 433
 Korunk Szava 251, 252
 Koszorú 237
 Könyvvilág 268, 275
 Kritika 190, 242, 290, 408
 Látóhatár 442
 Le Monde 178, 179
 L'Humanité 469
 Liget 276
 Literatura 387, 388
 Luceafărul 295
 Ludas Matyi 17, 20, 90, 122, 272
 Magyar Csillag 237, 238, 239, 240, 241, 244, 297
 Magyar Élet 237, 403, 438
 Magyar Figyelő 356
 Magyar Gényusz 233
 Magyar Hírlap 122, 159, 234, 251, 278, 304, 444, 467, 494
 Magyar Ifjúság 426

Magyar Jog 153
 Magyar Kultúra 417
 Magyar Narancs 186, 501, 504
 Magyar Nemzet 12, 54, 80, 121, 129, 131, 132, 163, 176, 189, 204, 217, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 253, 254, 268, 292, 293, 294, 297, 301, 302, 306, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 321, 322, 332, 401, 428, 436, 461, 462, 463, 465, 493, 513
 Magyar Nő 57
 Magyar Nyelv 416
 Magyar Országos Tudósító 242
 Magyar Szemle 232
 Magyar Szó 429
 Magyar Tudomány 397
 Magyarország (Est-lapok) 338, 339, 357, 361, 362, 391
 Magyarország (Táncsics Kör) 125, 126, 127
 Magyarság 38, 217, 220, 247, 339, 345, 388, 462,
 Magyarság útja 45, 47
 Mai Nap 254
 Mozgó Világ 274, 275, 302, 304, 307, 308, 309, 311
 Múltunk 76, 81, 109, 110, 115, 143
 Muzsika 449, 451
 Nagyvilág 319, 500, 503
 Napkelet 406
 Nappali Ház 504
 Nemzetőr 329, 330, 331, 332, 333, 463
 Népsport 102, 103
 Népszabadság 121, 122, 129, 131, 142, 148, 149, 161, 167, 172, 190, 260, 278, 293, 303, 307, 320, 326, 327, 381, 385, 456, 468, 474, 475, 499
 Népszava 70, 71, 75, 374, 429, 436, 440, 451
 Népszava (London) 71
 New York Times 477
 Nők Lapja 479
 Nyugat 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 247, 248, 249, 252, 297, 352, 356, 361, 362, 387, 389, 397, 406, 411, 412, 421, 425, 432, 433, 435, 439, 454, 457, 499, 505
 Orpheus 500
 Összetartás 24
 Pártélet 41
 Perújrafelvétel 210
 Pesti Divatlap 329
 Pesti Hírlap 444
 Pesti Napló 233, 240, 251, 339, 398
 Pesti Újság 254
 Polisz 456
 Pravda 87, 148
 Reggeli Magyar Szó 15
 Respublika 408
 Rubicon 11, 12
 Sarló és Kalapács 360
 Sic itur ad astra 53
 Soproni Ász 489
 Sunday Times 284
 Szabad Európa Rádió (SZER) 62, 162, 178, 186, 256, 320, 321, 323, 325, 326, 327, 328, 475
 Szabad Ifjúság 291
 Szabad Nép 20, 62, 74, 79, 84, 88, 90, 94, 102, 260, 285, 289, 290, 291, 292, 323, 348, 349, 364, 370, 374, 464
 Szabad Szó 46
 Szabadság 24, 361, 452, 463
 Századvég 95
 Szeged 416, 423
 Szegedi Napló 393
 Szép Szó 44, 252, 331, 332, 396, 424, 425, 443
 Szerda 234
 Szocializmus 70, 362
 Szövetség 166, 242
 Társadalmi Szemle 105, 106, 176
 Társadalmunk 361
 Tartós békéért, demokráciáért 115
 Tiszatáj 276, 302, 304, 310, 311, 403, 404
 Történelmi Szemle 95
 Törvényhatósági Tudósítások
 Ugat 236
 Újhold 364
 Új Horizont 445, 475
 Új Hölgyfutár 352
 Új Idők 235
 Új Írás 484, 485, 486, 499
 Új Kor 252
 Új Látóhatár 333
 Új Magyarország (1945-1947) 463
 Új Magyarország (1991-1997) 226, 273, 463
 Új Magyarság 38, 215, 217, 218, 219
 Új Szó 466
 Újság 247
 Válasz 44, 189, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 297, 298, 299, 364, 439, 443
 Valóság 183
 Világ 247, 351, 363, 436, 463
 Világosság 70, 73, 241
 Virradat 254, 438, 444

NÉVMUTATÓ

Aba-Novák Vilmos 347
 Aczél György 41, 60, 123, 167, 171, 174, 176, 180, 183, 189, 197, 199, 225, 261, 263, 279, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 303, 305, 307, 308, 310, 311, 314, 315, 318, 366, 381, 383, 385, 473, 480, 481, 482, 483, 486, 487, 491
 Aczél Tamás 107
 Ács Lajos 291
 Ács Margit 492
 Adler, Mortimer 281
 Adrianov, Nyikolaj 103
 Ady Endre 232, 233, 235, 236, 245, 247, 248, 249, 356, 414, 421, 427, 442, 457, 506
 Ady Lajosné 457
 Agárdi Péter 300
 Ajtai Miklós 148
 Albert Zsuzsa 482
 Alexa Károly 274, 308
 Alexits György 96, 97, 98, 99
 Amado, Jorge 369
 Ambrus József 331
 Ambrus Zoltán 233
 Andersen, Hans Christian 259, 407, 479
 Andics Erzsébet 96, 99, 349, 473
 Andor Mihály 310
 Andorka Rudolf 15, 222
 Andropov, Jurij 112, 117
 Angyal Dávid 347
 Angyal Pál 348
 Annus József 276
 Antal István 13, 216, 217, 362
 Antall József 130, 192, 207, 210, 211, 212, 226, 298
 Antall József, id. 130
 Antonescu, Ion 453
 Apáczai Csere János 387
 Apró Antal 263, 383
 Aragon, Louis 359, 466
 Arany János 248, 330, 387, 495, 496, 497, 498
 Arany László 375
 Arisztophanész 498
 Aron, Raymond 281
 Ascher Oszkár 439
 Astor, Jimmy 477
 Asztalos Géza 108
 Attlee, Clement 20
 Auer Pál 322
 Austen, Jane 410
 Avarffy Elek 354
 Babajevszkij, Szemjon 369
 Babarczy Eszter 501
 Babits Mihály 235, 237, 238, 239, 240, 242, 247, 249, 270, 337, 338, 339, 340, 341, 357, 361, 367, 389, 397, 398, 399, 401, 411, 412, 413, 414, 432, 433, 444, 498
 Bach, Alexander von 393
 Bahr, Egon 282
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 24, 344, 361, 426, 438, 463
 Bajnok Zsolt 302, 304
 Bajor Gizella 344, 347, 348
 Bakay Lajos 347
 Baky László 25, 39
 Balassa Péter 492
 Balassi Bálint 387
 Balázs András 347
 Balázs Béla 235, 371
 Baldwin, Hanson 281
 Bálint Endre 376
 Bálint György 362, 395, 396, 425, 444
 Balla Borisz 252

Balló Ede 347
 Balogh Artúr 346
 Balogh Elemérné (lásd: Kutrucz Gizella)
 Balogh István 220
 Balogh Margit 58
 Bán Antal 66, 67, 74
 Bán Frigyes 372
 Bán Pál 489, 490
 Bános Tibor 12
 Bányai László 426, 428, 429, 430, 431, 433
 Barabás János 180, 308
 Barabás Tibor 367, 368
 Barankovics István 222, 224
 Baranyai Lipót 13
 Baranyai Tibor 201
 Baráth Magdolna 108
 Barcza György 15
 Bárczi Géza 416
 Barcs Sándor 272
 Bárdossy László 12, 17, 19, 238, 253, 255, 448
 Barna Péter 40
 Bársony János 420, 421
 Barta András 301
 Bartók Béla 342, 347, 348, 349, 355, 450
 Bartók Béla, ifj. 343
 Basch Lóránt 338, 339, 340
 Bata Imre 242
 Batsányi János 387
 Baudelaire, Charles 412, 508
 Bauer László 123
 Bauer Sándor 163
 Bauer Tamás 302
 Baumgarten Ferenc 338, 339, 340, 389
 Bay Zoltán 98
 Bearry, Chuck 325
 Bebrits Lajos 89
 Békés István 120
 Békés Pál 276
 Belia György 414
 Bell, Ellis 409
 Bence György 178, 179, 184, 186, 189, 194
 Bence Sándor 164, 166
 Benedek Elek 256, 259
 Beniczkyne Bajza Lenke 407
 Benjámín László 107, 378
 Benke Valéria 176, 383
 Benkei András 155, 156, 326
 Benkő (tanácsos) 448
 Benkő Péter 384, 385
 Berda József 390, 430
 Berde Mária 347
 Berecz János 269, 303, 314, 315
 Beregyfő Károly 30
 Berei Andor 277
 Berény Róbert 250
 Berija, Lavrentyij 105, 116
 Berinkey Dénes 153
 Berkesi András 265, 485
 Berki Mihályné 89
 Berki Tamás 327
 Berkovits György 308
 Bernstein, Eduard 281
 Bertényi Iván 205, 207
 Berzeviczy Albert 346, 417
 Berzeviczy Gizella 417
 Besenyői Beöthy Kálmán 394
 Bessenyei György 387
 Bethlen István 13, 24, 36, 63, 64, 215, 216, 218, 220, 254
 Betlen Oszkár 260, 261, 263, 264
 Bibó István 84, 98, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 245, 275, 299
 Bibó István, ifj. 188, 189
 Bihari Mór 417
 Birkle (román patológus) 48
 Bíró Eugénia (Bíró Ferencné) 169
 Bíró Ferenc 99, 169
 Bíró Vencel 347
 Bíró Viktor 169
 Bíró Zoltán (irodalomtörténész, politikus) 300
 Bíró Zoltán (Rákosi unokaöccse) 169
 Biszku Béla 77, 133, 137, 147, 149, 150, 174, 261, 365, 366, 379, 380
 Bócz Endre 352
 Bodó Béla 374, 439, 440
 Bókay János 217
 Bokor László 344
 Boldizsár Iván 187, 224, 306, 322, 424
 Bolgár György 500, 501, 504

Boone, Pat 325
 Borbándi Gyula 282, 320, 326, 333
 Borgos Anna 457
 Boros Elemér 363
 Boros László 250
 Boross Imre 207
 Borsányi György 271, 279, 282
 Borsos Miklós 376
 Bosnyák Zoltán 37, 38, 39, 40, 41
 Bosnyák Zoltánné 42
 Botka Ferenc 135, 484, 488
 Bozsik József 100
 Böhm Aranka (Karinthy Frigyesné) 457, 459, 460, 461, 486
 Böhm Vilmos 63, 64, 66, 75
 Bölöni György 366, 383, 384, 441
 Braham, Randolph L. 26, 29, 31
 Brandt, Willy 281, 282
 Braun Róbert 232, 393
 Brecht, Bertolt 359, 481
 Breuer János 449, 451
 Brezsnyev, Leonyid Iljics 146, 149, 151, 159, 171
 Bródy Sándor 233, 248, 249, 354
 Brontë, Emily 409
 Brundage, Avery 100
 Brüll Adél (Léda) 457
 Brzezinski, Zbigniew 279, 281, 282
 Buda Attila 234, 238, 239, 241
 Budinszky László 30
 Burghardt Rezső 348
 Bush, George H. W. 200, 201, 203, 328
 Buzinkay Géza 251
 Capek, Karel 359
 Carillo, Santiago 282
 Castro, Fidel 165
 Catullus 412
 Ceausescu, Nicolae 195, 196, 197, 198, 199, 280, 294
 Cervantes, Miguel de 256, 257, 259
 Chlepkó Ede 284
 Cholnoky László 388
 Chorin Ferenc 221
 Christie, Agatha 409
 Churchill, Winston 20, 255, 281
 Clair Vilmos 233
 Cohn-Bendit, Daniel 281
 Courths-Mahler, Hedwig 409
 Croce, Benedetto 432
 Crowson, Paul Robert 506, 507
 Czettler Jenő 22
 Czigány Lóránt 495, 496
 Csajthay Ferenc 217
 Csáky István 461
 Csalog Zsolt 178, 181
 Csánki Dezső 347
 Csánky Dénes 347
 Császár Elemér 347
 Csáth Géza 235, 503
 Csathó Kálmán 347
 Cseh Gergő Bendegúz 125, 127
 Cseke László (Ekecs Géza) 323, 325, 327, 328
 Cselényi László 403
 Cserépfalvi Imre 425, 427
 Cserna-Szabó András 504
 Csiky Gergely 387
 Csilléry András 57
 Csokonai Lili (lásd: Esterházy Péter)
 Csokonai Vitéz Mihály 258, 497
 Csoóri Sándor 107, 162, 165, 178, 181, 182, 184, 190, 273, 274, 297, 298, 299, 300, 493, 494
 Csorba Győző 497
 Csukás István 377
 Csurka István 164, 192, 194, 204, 211, 300, 302, 312, 494
 Dallos Jenő 309
 Dalos György 164, 178, 366, 510, 511
 Dancs József 80
 Dante, Alighieri 401
 Darányi Kálmán 33
 Darvas Iván 475
 Darvas József 45, 246, 364, 366, 367, 370, 381, 384, 386, 441
 Darvasi István 122, 304
 Deák Tamás 403, 404
 Debray, Régis 282
 Deleyne, Jan 281
 Dénes János 211
 Derkovits Gyula 348, 371
 Dernői Kocsis László 80, 131
 Déry Tibor 107, 125, 132, 133, 135, 136, 181, 344, 349, 370, 379, 380, 382, 460, 484, 485, 486, 487, 488

Déry Tiborné (Böbe; lásd: Kunsági Mária)
 Deutscher, Isaac 279, 281
 Devecseri Gábor 368, 458, 479, 500
 Devecseriné Guthi Erzsébet 458
 Dienes Istvánné 152
 Dimitrov, Georgi 110
 Dinnyés Lajos 79, 352
 Diocletianus 398
 Diósi Ágnes 310
 Dobi István 77, 78, 80, 81, 131, 148, 352
 Dobos Attila 329
 Dobozy Imre 386
 Dohnányi Ernő 346, 447, 448, 449, 451, 452
 Dolmányos István 270
 Domanovszky Sándor 347
 Domokos Mátyás 181, 298, 394, 486
 Donáth Ferenc 133, 136, 178, 181, 183, 184, 185, 188, 189
 Donáth Péter 178
 Dornacher Kinga 508
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 248, 470
 Dögei Imre 108
 Drózdgy Győző 84
 Dsida Jenő 403
 Dubcek, Alekszander 160, 163, 276
 Duczynska Ilona 474
 Dudits Andor 344, 347
 Dulles, Allen 283
 Dumas, Alexandre 257
 Duray Miklós 186, 299
 Edelsheim-Gyulai Ilona (lásd: Horthy Istvánné) 14
 Edelsheim-Gyulai Lipótné (Rothkugel Ella)
 Eden, Anthony 281
 Ehrenburg, Ilja 369
 Eichmann, Adolf 25, 26, 30
 Ekecs Géza (lásd: Cseke László)
 Elek István 298
 Eliot, T. S. 133
 Ella néni (lásd: Németh Lászlóné)
 Ember Judit 42
 Ember Mária 189, 224, 393, 460
 Enczi Endre 317, 319, 467
 Endre László (belügyi államtitkár) 25, 39
 Endre László (csendőr százados) 26
 Endrődi Sándor 421
 Eörsi István 178, 270, 380, 382
 Eötvös József 470
 Eötvös Károly 387
 Erdei Ferenc 246, 378
 Erdei Sándor 378, 380
 Erdélyi Ágnes 178
 Erdélyi Honorka 445
 Erdélyi József 45, 244, 339, 353, 385, 421, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447
 Erdélyi Lajos 401
 Erdmannsdorff, Otto 221, 461
 Erdős Ferenc 93
 Erdős László 403
 Erdős Renée 406
 Ereky István 347
 Esterházy Mátyás 193
 Esterházy Péter 352, 410, 493, 501, 502
 Esti Béla 284
 Fábrián László 273
 Fable, Vavyan (Molnár Éva) 409
 Fábri Anna 407
 Fallada, Hans 257
 Faludy György 249, 317, 495, 498, 504, 505, 507, 508, 509, 511
 Faragho Gábor 26
 Farkas Dezső 23
 Farkas Edit 59
 Farkas Ferenc, B. 245
 Farkas István 64
 Farkas Judit 245
 Farkas László 271
 Farkas Mihály 66, 74, 76, 85, 86, 97, 99, 100, 104, 115, 132, 134, 135, 136, 289, 290, 291, 292
 Farkas Vladimir 133, 136
 Fazekas Anna 376, 423
 Fegyin, Konsztantyin 369
 Fehér Ede 416
 Fehér Erzsébet 389
 Fehér Ferenc 178
 Fehér Klára 265
 Fehér Lajos 290, 292
 Fehér Pál, E. 161, 190, 274

Feitl István 149, 169, 174
 Féja Géza 45, 244, 355, 378, 385, 392, 424
 Fejér Lipót 347
 Fejérpataky László 52
 Fejtő Ferenc 280, 421, 425
 Fekete Gyula 301, 379, 380
 Fekete Sándor 138, 318, 377
 Fenyő Miksa 234, 235, 248
 Ferenc József 210, 343, 415, 421
 Ferenczy László 25, 26
 Feuchtwanger, Lion 359
 Finletter, Thomas 281
 Finogenov, Konsztantyin 371
 Firon András 159, 163
 Fischer, Ernst 281
 Fjodorova, Feodora 169
 Fleming, D. Frank 281
 Fock Jenő 77, 147, 157, 196
 Fodor Géza 178
 Fodor József 337, 363, 380, 440
 Fodor Zoltán 285
 Foerk Ernő 347
 Forgács Zsuzsa 409, 504
 Forman, Milos 163
 Földes Anna 467
 Földes Jolán 406
 Földes László 137, 139
 Fraknoi Vilmos 98
 Fráter Zoltán 458
 Friedman, Milton 282
 Friedman, Rose 282
 Friedrich István 57
 Frunda György 453
 Fulbright, William 281
 Fülepi Lajos 241, 243, 245
 Fülöp Mihály 196
 Fürst Sándor 357
 Füst Milán 248, 499
 Füzes Tibor 210
 Gaál Endre 450
 Gaál Mózes 257
 Gábor Andor 248
 Gál Csaba 354
 Gál Gyula 347
 Galbraith, John Kenneth 282
 Gálfalvi István 55
 Gáli József 380
 Gáll István 308
 Gallicus (lásd: Mikes Imre)
 Gallo, Max 282
 Gara László 319
 Garai Gábor 403
 Garaudy, Roger 281
 Gárdonyi Géza 256, 259
 Gartner Pál 37
 Gáspár Sándor 147, 150, 157
 Géczi János 275
 Gedényi Mihály 252
 Gedeon Pál 304
 Gelléri Andor Endre 439
 Gellért Oszkár 239, 240, 241
 Gerevich Tibor 347
 Gergely Ágnes 408
 Gergely Sándor 363, 364, 370
 Germuska Pál 91, 93
 Gerő András 349
 Gerő Ernő 94, 95, 96, 97, 99, 104, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 170, 290, 291, 351, 376, 464
 Gheorghiu, Mihnea 295
 Giesswein Sándor 59
 Gimes Miklós 323, 324
 Glatz Ferenc 52
 Glatz Oszkár 347
 Gluscsenko, Ivan 97
 Goethe, Johann Wolfgang 396, 412
 Goldmann, Nahum 282
 Gombocz Zoltán 347
 Gombos Gyula 237
 Gorbacsov, Mihail 196
 Gordon Ibolya (Petőfi Sarolta) 459
 Gorjago (osztályfőnök) 91
 Gorkij, Maxim 359, 466
 Gorz, André 282
 Gömbös Gyula 13, 24, 33, 43, 52, 215, 216, 218, 243, 321, 362, 433, 450
 Göncz Árpád 184
 Gragger Róbert 422
 Grandpierre Emil (lásd: Kolozsvári Grandpierre Emil)
 Gratz Gusztáv 230, 231
 Grätzer József 459
 Grimm, Jakob 259
 Grimm, Wilhelm 259
 Grósz Emil 347

Grósz Károly 199, 200, 202, 294, 295, 313, 315
 Groult, Benoite 501
 Grósz József 372
 Guevara, Ernesto Che 281
 Guimard, Paul 267
 Gulácsy Irén 347, 406
 Gulyás Pál 98, 241, 242, 243
 Gunerwardene, R. S. S. 71
 Gusztáv Adolf, V. 18
 Gyallay Domonkos 347
 Gyarmati György 83, 85, 86, 350
 Gyenes György 397
 Gyergyai Árpád 347
 Gyilasz, Milovan 281, 282, 283
 Gyöngyösi János 19
 György Lajos 347
 Győri Imre 261, 304
 Győri Imréné 261
 Györki Imre 66
 Gyulai Pál 387, 407, 408
 Gyurgyák János 44
 Gyurkó László 120, 121, 162
 Háber Judit 178
 Habsburg Albrecht 14, 15
 Habsburg József Ferenc 51, 53, 95, 258
 Habsburg Ottó 14
 Hajdu Tibor 82, 86, 161
 Hajnal István 98, 246
 Hajnóczy Péter 275, 309, 503
 Halász Gábor 439
 Halász Péter 321
 Halászi József 129
 Halda Aliz 186
 Haley, Bill 325
 Haller István 354
 Hallgarten, Georg Wolfgang Felix 279, 282
 Hámos György 467
 Hamsun, Knut 359
 Hamvai Kornél 501
 Hanák Péter 303
 Harangozó Szilveszter 478
 Haraszti Éva, H. 19
 Haraszti Miklós 178
 Haraszti Sándor 132, 259
 Hargitai József 153
 Harmos Ilona (lásd: Kosztolányi Dezsőné)
 Harriman, Averell 281
 Harsányi Lajos 348
 Harsányi Zsolt 347
 Hatvani Dániel 273
 Hatvany Lajos 233, 234, 235, 236, 343, 390
 Hauptmann, Gerhart 476
 Havas Gábor 193
 Havas Géza, K. 44, 252
 Havel, Václav 177
 Háý Ágnes 274
 Háý Gyula 107, 132, 133, 260, 379, 380, 382, 469
 Házi Árpád 108
 Hegedűs András 113, 117, 118, 160, 170, 292
 Hegedűs B. András 209, 476, 477
 Hegedűs Géza 468
 Hegedűs Gyula 220, 221, 222, 322, 462
 Hegedűs István 186
 Hegedűs Zsuzsa 178
 Hegyi Gyula 99, 101
 Heikal, Mohamed 279, 281, 282
 Hekler Antal 347
 Heller Ágnes 160, 178
 Heller Farkas 347
 Heltai Jenő 60, 364, 380, 401
 Herczeg Ferenc 235, 344, 346, 356, 389
 Herédi István 282
 Herold Gyula Béla 395
 Herrmann Antal 421, 422, 423
 Herzog Ferenc 347
 Hevesi András 249
 Hevesi Gyula 123, 126, 127
 Hevesi Sándor 347
 Hidas Antal 358
 Hidegkuti Nándor 286, 287
 Hincz Gyula 376
 Hitler, Adolf 25, 34, 159, 345, 359, 436, 438, 440, 461
 Hodzsa, Enver 282
 Hofi Géza 119, 122
 Hóman Bálint 51, 53, 95, 338, 341, 345, 346, 347, 388, 451

Homérosz 401
 Honecker, Erich 196
 Horgas Béla 276
 Horger Antal 415, 416, 417, 418, 419, 420, 423
 Horn Gyula 203, 227
 Horthy István 13, 14, 15, 16, 255
 Horthy Istvánné (Edelsheim-Gyulai Ilona) 14
 Horthy Miklós 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 35, 36, 59, 255, 278, 281, 343, 345, 346
 Horthy Miklós, ifj. 14, 17
 Horthy Miklósné (Purgly Magdolna) 16
 Horváth Béla, N. 421
 Horváth Ede 88
 Horváth István 273
 Horváth János 347
 Horváth Jenő 430
 Horváth József 179
 Horváth László Béla 53
 Horváth Márton 290, 291, 364, 369, 447
 Horváth Tivadar 480, 483
 Horváth Vera 259
 Horváth Zoltán 73, 440
 Höss, Rudolf 32
 Hrennyikov, Tyihon 371
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 105, 112, 116, 135, 146, 147, 150, 171, 277
 Hubay Jenő 346
 Hubay Kálmán 216
 Hubay Miklós 482, 483
 Hunya István 123
 Hunyadi Mátyás 497
 Huszár Klára (Devecseri Gáborné) 479, 480
 Huszár Tibor 97, 120, 122, 182, 185, 186, 187, 190, 280, 282
 Hutyra Ferenc 347
 Hüttl Dezső 346, 347
 Ibsen, Henrik 248
 Ignotus (Veigelsberg Hugó) 234, 235, 352
 Ignotus Pál 44, 234, 248, 249, 352, 381, 382, 425, 443
 Ilku Pál 167, 267
 Illés Béla 360, 465, 466, 467, 468
 Illés Endre 491
 Illyés Gyula 87, 89, 98, 162, 181, 182, 183, 187, 188, 190, 196, 199, 225, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 269, 271, 276, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 319, 338, 349, 350, 353, 355, 357, 360, 362, 363, 370, 372, 373, 378, 383, 385, 389, 394, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 440, 445, 484, 485, 488, 493
 Illyés Gyuláné (Kozmutza Flóra) 297, 431, 432, 433, 434, 435
 Imrédy Béla 15, 19, 24, 33, 34, 36, 37, 221, 239, 251, 389, 448
 István I. (Szent) 16
 Iványi-Grünwald Béla 347
 Jagoda, Genrich 359
 Jancsó Miklós 162
 János Pál, II. (Wojtyła, Karol) 282
 Janikovszky Éva 377
 Jankó Péter 465
 Jánosi Ferenc 133, 369
 Jánossy Ferenc 178
 Jármy Andor 11
 Jaross Andor 332, 460
 Jaruzelski, Wojciech 196
 Jászi Oszkár 229
 Jékely Zoltán 377
 Jemnitz János 76
 Jemnitz Sándor 451
 Johan Béla 98
 Jókai Mór 329, 330, 407, 497, 503
 Jósika Miklós 387
 József Attila 27, 44, 249, 266, 270, 337, 340, 344, 348, 353, 358, 389, 401, 413, 415, 416, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 445, 495, 506
 József Etelka 427
 József főherceg (lásd: Habsburg József Ferenc)
 József Jolán 423, 424, 425, 426, 427, 429, 430
 Juhász Ferenc 89, 378, 486
 Juhász Gyula 270, 339
 Justus Pál 73
 Juvancz Irma 432

Kabdebó Lóránt 438, 439
 Kabos László 327
 Kaczér Vilmos 248, 249
 Kádár Erzsébet 454
 Kádár János 77, 78, 97, 113, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 168, 170, 171, 173, 175, 176, 187, 195, 196, 197, 198, 199, 203, 225, 260, 262, 263, 264, 265, 272, 276, 286, 294, 296, 299, 300, 304, 306, 309, 311, 312, 313, 315, 316, 324, 325, 326, 328, 366, 379, 382, 469, 472
 Kádár Judit 408
 Kádár Zsuzsanna 63, 67, 68, 75
 Kaffka Margit 235, 407, 410
 Kaganovics, Lazar 358
 Kahler Frigyes 192
 Kállai Gyula 144, 145, 151, 224, 318, 378, 381, 385, 386, 426, 476
 Kállai István 490
 Kállay István 205, 207
 Kállay Miklós 15, 16, 25, 43, 52, 255
 Kálmán Endre 261, 262, 263
 Kandó Kálmán 347
 Karády Katalin 14
 Kardelj, Edward 282
 Kardos György 269, 295, 491
 Kardos Julianna 178
 Kardos László 90
 Kardos Sándor 284
 Karinthy Ferenc 107, 189, 381, 457, 460
 Karinthy Frigyes 235, 248, 258, 337, 339, 391, 406, 456, 457, 458, 486, 499, 505
 Karinthy Gábort 456
 Karinthy Márton 456
 Karlovsky Bertalan 346, 347
 Károly, IV. 11, 12, 58
 Károlyi Amy 375, 479
 Károlyi Árpád 346, 347
 Károlyi Gyula 16, 17
 Károlyi Mihály 58, 210, 229
 Kárpáti Aurél 338, 339
 Kárpáti György 327
 Karsai Elek 270
 Karsai László 21
 Kassák Lajos 248, 337, 338, 340, 350, 363, 369, 424, 471, 482, 500
 Kasza László 321
 Katona István 122
 Katona Jenő 54, 220
 Katona József 463
 Kautsky, Karl 65
 Kazinczy Ferenc 401
 Keitel, Wilhelm 20
 Kelemen Gyula 74
 Kelemen Lajos 346
 Kelen Béla 162, 304
 Keleti Márton 287
 Kelevéz Ágnes 298, 339, 413
 Kelso, Louis 281
 Kemenes Géfin László 504
 Kemény Gábor 31
 Kemény István 187
 Kemény János 347
 Kemény Judit (Szakáts Miklósné) 475
 Kende Péter 187, 290, 292
 Kenedi János 178, 180, 181, 182, 183, 186, 187, 188, 189, 194
 Kenéz Béla 347
 Kennan, George 282
 Kenyeres Zoltán 233, 236
 Keresztes Sándor 201
 Keresztes-Fischer Ferenc 13, 35, 221
 Keresztury Dezső 245, 339, 341
 Keresztury Tibor 399
 Kéri Kálmán 204, 205, 210
 Kertész Dániel 242
 Kertész Dezső 136
 Kertész Imre 29, 393, 489, 490, 491, 492, 493, 494
 Kertész K. Róbert 347
 Kertész Péter 122
 Kertész Tamás 460
 Kertész Tivadar 458
 Kéry László 136, 319
 Keserű István 27
 Keszi Imre 374
 Kéthly Anna 60, 66, 67, 69, 75, 143, 338
 King, David 284
 Király István 383

Kirst, Hans Helmut 270
 Kis János 177, 178, 179, 184, 189, 395
 Kisfaludi-Strobl Zsigmond 88, 347
 Kisfaludy Gyula 44
 Kisházi Mihály 96
 Kiss Ferenc (irodalomtörténész) 190, 298, 299
 Kiss Ferenc (színész) 347, 448
 Kiss Gy. Csaba 186
 Kiss István 391
 Kiss Károly 108
 Kiss Sándor 128
 Kissinger, Henry 279, 281, 283
 Kiszeljov, Jevgenyij 108
 Kiszely Gábor 192
 Kiszely-Papp Deborah 450
 Klebelsberg Kuno 247, 339, 341, 343, 346, 353, 451
 Kliszko, Zenon 281
 Knopp András 299
 Kobzon, Joszip 328
 Kocsis Zoltán 178, 179, 180
 Kodály Zoltán 87, 96, 98, 342, 347, 349, 371, 450, 451, 452, 465, 480
 Kodolányi Gyula 298
 Kodolányi János 45, 243, 246, 257, 331, 332, 378, 385, 388, 403, 463
 Koestler, Arthur 133, 358, 426
 Kogutowicz Károly 419
 Kohout, Pavel 487
 Kolosváry-Borcsa Mihály 24, 38
 Kolozsvári Grandpierre Emil 500
 Koltai-Kunditz (nyilas különítményes) 61
 Komjáthy Aladár 252, 498
 Komjáthy György 327, 328
 Komlós Aladár 182, 249
 Komlós János 122, 327
 Komócsin Zoltán 150, 175, 197
 Komor Imre 290, 291
 Konrád György 179, 186, 194, 493
 Kónya Imre 202, 208
 Kónya Lajos 378
 Koós Miklós 342
 Kopácsi Sándor 280
 Korányi Sándor 346
 Kormos István 376
 Kornai János 292
 Kornfeld Móríc 221
 Kornidesz Mihály 177, 184
 Kornis Gyula 345, 347
 Kornilov, Vlagyimir 373
 Kóródi Mária 212
 Korom Mihály (történész) 18, 110
 Korom Mihály (politikus) 42, 157
 Kós Károly 347
 Kosáry Domokos 47, 54, 406
 Kosáryné Réz Lola 406
 Kossuth Lajos 210, 349, 350
 Koszér Nándor 130
 Koszigin, Alekszej 149
 Kosztolányi Dezső 235, 247, 248, 270, 340, 390, 396, 397, 399, 458, 499, 505
 Kosztolányi Dezsőné (Harmos Ilona) 397, 458
 Kosztricz Anna, S. 99
 Kovács Alajos 347
 Kovács András 70
 Kovács Béla 78, 79, 81, 128, 129, 130, 131, 132
 Kovács Imre 45, 46, 280, 317, 355, 392
 Kovács István 291
 Kovács Miklós 269
 Kovarcz Emil 14, 30
 Kozma Miklós 240, 242, 447
 Kozmutza Flóra (lásd: Illyés Gyuláné)
 Kölcsey Ferenc 401
 Köpeczi Béla 298, 299, 301, 303, 384, 385, 415, 485
 Kőszeg Ferenc 206, 208
 Köteles Pál 276
 Kővágó József 81
 Kövér György 50, 258
 Kövesi Endre 290, 292, 370
 Kreisky, Bruno 282
 Kristóf György 347
 Krizsán László 12
 Krúdy Gyula 252
 Kuczka Péter 342, 365
 Kulin Ferenc 275, 307, 308, 310
 Kun Béla 271, 279, 282, 283, 358, 468, 471
 Kun Miklós 277
 Kundera, Milan 267, 270

Kunfi Zsigmond 63
 Kunsági Mária (Déry Tiborné, Böbe) 487, 488
 Kunszery Gyula 224
 Kurucz Gyula 494
 Kutrucz Gizella (Balogh Elemérné) 40, 41
 Labriola, Antonio 281
 Ladányi Ferenc 372
 Ládó Laji 403
 Lajos, II. (bajor király) 461
 Lakatos Ernő 302, 304, 306, 314
 Lakatos Éva 259
 Lakatos István 125, 246
 Lamb fivérek 257
 Lancranjan, Ion 276
 Landerer Lajos 330
 Landler Jenő 109
 László Károly 442
 Lator László 246, 374, 375, 402, 500, 508, 509
 Lavigne, Marie 283
 Lázár Andor 355
 Lázár Ervin 377
 Lázár György 313, 314, 315
 Lázár Vilmos 361
 Lechner Jenő 347
 Léda (lásd: Brüll Adél) 457
 Lee, Brenda 325
 Leeden, Michael 282
 Lehár Ferenc 346, 348
 Lékai János 471
 Lénárd János (lásd: Sibelka-Perleberg Arthur)
 Lénárt Gábor 290, 292
 Lendvai István (Nomád) 224
 Lengyel András 419, 420
 Lengyel Balázs 300, 377
 Lengyel József 278, 279, 281, 382, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 506
 Lengyel Tatjana 472
 Lenhossék Mihály 347
 Lenin, Vlagyimir Iljics 65, 114, 120, 467
 Leonidze, Giorgi 89
 Levatic László 250
 Levendel Júlia 276
 Levendel László 162, 276
 Lewis, William 282
 Lezsák Sándor 312
 Little Richard 325
 Litván György 136, 190, 191, 230, 232, 476
 Lorsy Ernő 229
 Losonczy Pál 295
 Losonczy Géza 256, 258, 259
 Lovas Márton 260, 261, 266, 270
 Lovászy Károly 236
 Lőcsei Pál 290, 291, 292
 Lőkös Zoltán 303
 Lőwy Árpád (lásd: Réthy László)
 Ludassy Mária 178
 Lukács Béla 13
 Lukács György 160, 283, 427, 484
 Lukács János 313
 Lukácsy Sándor 259
 Lukinich Imre 348
 Lynch, Thomas A. 203
 Magasházy László 13
 Magyar Bálint 200, 201
 Magyar Júlía 153
 Magyarossy Zoltánt 24
 Major Ákos 446
 Major Ervin 451
 Major Klára, D. 268, 269, 377
 Major Tamás 87, 107, 126, 134, 350
 Majsai Tamás 60
 Majthényi Flóra 407
 Makai Ödön 427, 429
 Makkai Sándor 347
 Makra Zoltán 329
 Malenkov, Georgij 105, 116
 Maléter Pál 138, 139
 Malgot István 166
 Malraux, André 281, 359
 Mándy Iván 300, 377, 490
 Mann, Klaus 359
 Mann, Thomas 343, 359
 Mannheim, Karl 281
 Manuilszkij, Dimitrij 109, 110
 Mao Ce-tung 166, 282
 Márai Sándor 98, 248, 364, 367, 400, 506
 Marcuse, Herbert 281
 Margittai Ági 480
 Mária Terézia 152

Máriássy Félix 372
 Márki Sándor 259
 Markov, Marko Antonov 48
 Markó György 192, 193
 Markovits Györgyi 419
 Márkus Emília 60, 344, 347
 Márkus György 160, 178
 Márkus István 377
 Márkus László 253
 Márkus Mária 160, 178
 Marosán György 61, 66, 70, 72, 73, 77, 133, 137, 138, 142, 143, 144, 260, 262, 263, 266
 Marosán György, ifj. 206
 Maróthy (Meizer) Károly 254
 Maróthy László 309
 Martin du Gard, Roger 359
 Martinkó András 182
 Marton Frigyes 122
 Marx, Karl 114, 418
 Máté György 265, 369
 Mathejka János 360
 Mathejka Jánosné 123
 Matolcsy György 226
 Matolcsy Károly 224
 Matolcsy Mátyás 43, 44, 45, 244, 355
 Mátrai-Betegh Béla 303
 Matuska Szilveszter 357
 Mátyás király (lásd: Hunyadi Mátyás)
 Meadows, Denis 282
 Meadows, Donella 282
 Mécs Imre 194, 202, 211
 Mécs László 347
 Mecseri János 138
 Megyer-Meyer Antal 348
 Meggyesi János 378
 Méhely Lajos 38
 Méhes Lajos 157
 Melich János 346, 347
 Mengele, Joseph 460
 Méray Tibor 105, 109, 120, 121, 286, 287, 290, 292, 317, 318, 319, 320, 324, 446, 467, 468
 Mérei Ferenc 60, 138, 318
 Merva Mária, G. 445
 Mesarovic, Mihajlo 282
 Mester Sándor 233
 Mesterházi Lajos 265, 385
 Mészáros Ági 107
 Mészáros József 401
 Mészöly Dezső 507, 508
 Mészöly Miklós 178, 179, 300, 376
 Metternich, Klemens Wenzel Lothar Fürst von 330
 Meyer, Conrad Ferdinand 338
 Mező Ferenc 100, 103
 Mező Olimpia 103
 Mező Zsuzsa 101
 Miakits Ferenc 64
 Mihály András 107
 Mihályfi Ernő 220, 224, 303, 440
 Mihelics Vid 193
 Mikecz Ödön 218
 Mikes Imre (Gallicus) 320, 321, 322, 324
 Mikes Lajos 339, 340
 Miklós Andor 240
 Miklós Béla, dálnoki 19, 447, 448
 Mikojan, Anasztasz 104, 108, 113, 117
 Mikszáth Kálmán 393
 Milne, Alan Alexander 258
 Milotay István 38, 217, 218, 339, 462
 Mindszenty József 120, 130, 372
 Mitchelle, Margaret 409
 Mód Aladár 349
 Molière 401
 Molnár Béla 193
 Molnár Ferenc 245, 249, 347
 Molnár Gábor Tamás 492
 Molnár Miklós 318, 467, 468
 Molnár Zoltán 379, 380
 Molotov, Vjacseszlav 105
 Mona Ilona 59, 60
 Mónus Illés 362
 Moór Gyula 51, 98
 Móra Ferenc 390, 393
 Morcsányi Géza 492
 Móricz Zsigmond 233, 239, 248, 355, 358, 391, 395, 406, 424
 Mózes Viktor 123
 Muchnik, Mario 179
 Muráti Lili 40
 Muszka Imre 88
 Münnich Ferenc 119, 133, 468

Nádas Péter 179, 493, 501, 504
 Nádasdy Kálmán 371, 449
 Nádori László 101
 Nagy Csaba 348, 358, 462
 Nagy Endre (konferanszié) 12
 Nagy Endre (csendőr) 26
 Nagy Etel 482
 Nagy Ferenc 21, 78, 79, 82, 84, 129, 130, 280, 352
 Nagy Ferenc 322
 Nagy Gáspár 276
 Nagy Ilona 186
 Nagy Imre 61, 70, 78, 80, 83, 94, 100, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 128, 129, 130, 131, 133, 139, 146, 162, 170, 198, 200, 202, 209, 210, 211, 212, 224, 256, 259, 261, 265, 276, 283, 289, 290, 291, 292, 323, 365, 379, 381, 383, 472, 479
 Nagy Lajos (író) 248, 357, 358, 360, 361, 362, 369, 387, 388, 393
 Nagy Lajos (kémelhárító) 191
 Nagy Sándor 268
 Nagy Sz. Péter 233
 Nagy Töhötöm 283
 Napolitano, Giorgio 180
 Nasszer, Gamal Abdel 279, 281
 Négyessy László 347
 Nemes Borbála (lásd: Slachta Margit)
 Nemes Dezső 121, 133, 147, 150, 175, 176, 258, 259, 260, 261, 262, 280, 282, 295, 326
 Nemes János 284
 Nemes Nagy Ágnes 300, 374, 410
 Nemeskürty István 394
 Németh Andor 458
 Németh G. Béla 241
 Németh György 308, 310
 Németh Gyula 347
 Németh Imre 242, 243
 Németh Károly 42, 175
 Németh László 45, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 249, 298, 369, 378, 380, 383, 385, 440, 441, 443, 445, 484, 485, 486
 Németh Lászlóné (Ella néni) 298
 Németh Miklós 200, 202
 Némethné Vágyi Karola 143, 149
 Némethy Ella 347
 Neuber Ede 348
 Nexö, Martin Andersen 369, 466
 Nezával Ferenc 108
 Nietzsche, Friedrich 490
 Nixon, Richard 196
 Nomád (lásd: Lendvai István)
 Nonn György 60
 Nove, Alec 281
 Novobáczky Sándor 290, 292
 Nyerges András 361, 375, 438, 444, 467
 Nyers Rezső 157, 197, 200, 203
 Nyíró József 347
 Obersovszky Gyula 380
 O' Casey, Sean 359
 Oláh Gusztáv 479
 Olti Vilmos 464
 Orbán Balázs 401
 Orbán László 174, 175, 384
 Orbán Viktor 201, 205, 210, 211, 298
 Ormos Mária 11
 Orsós Ferenc 47, 48, 49, 51, 53, 54, 95, 347
 Ortutay Gyula 79, 131, 257, 338, 341
 Orwell, George 133, 278, 426
 Osvát Ernő 233, 234, 235, 236, 339, 340
 Ottlik György 217
 Óvári Miklós 122, 161, 167, 180, 268, 296, 304, 305, 308
 Owen, Peter 278
 Örkény István 93, 378, 399, 400, 499, 506
 Öveges József 349
 Pacepa, Ion Mihai 280, 282
 Pach Zsigmond Pál 296
 Paetzke, Hans-Henning 509, 510
 Páger Antal 448
 Pahomov, Lev 169
 Paizs Gábor 304
 Pákh Tibor 191, 194
 Pakocs Károly 347
 Pakots József 388
 Pál Lénárd 301
 Palach, Jan 163
 Palasik Mária 129, 131

Pálffy György 286
 Pálffy Elek 392
 Palló Imre 347, 354
 Palme, Olaf 282
 Palmer, Mark 200, 202, 203
 Pálóczi Horváth Ádám 497
 Palotai Boris 93
 Pályi András 501, 502
 Pandula Attila 343, 344, 345, 348
 Pannonius, Janus 497
 Pap Károly 341
 Pap Mária 179
 Papp László 100
 Papp Simon 350
 Parragi György 224
 Pártay Tivadar 224
 Pásztor János 347
 Pauler Ákos 347
 Peidl Gyula 63
 Pelikan, Jiri 279, 283
 Péntes István 84
 Perneczky Béla 464
 Pernes Gyula 270
 Pestel, Eduard 282
 Pétaín, Philippe 322
 Péter Gábor 14, 62, 75, 82, 86, 112, 133, 136, 286, 351
 Péter László 416
 Péteri György 95
 Pethő Sándor 12, 220, 221, 222, 345, 388, 462
 Pethő Tibor 176, 224, 225, 226, 293, 294, 295, 296, 303, 304, 306
 Petőfi Sándor 248, 258, 329, 330, 373, 349, 350, 427, 443, 457, 481, 497, 503
 Petőfi Sarolta (lásd: Gordon Ibolya)
 Petri György 179, 190, 194, 352, 399, 503, 509
 Petrovics Elek 347
 Peyer Károly 63, 65, 72, 74
 Philips, Morgan 68
 Pikler Gyula 230, 231
 Pilinszky János 377, 506
 Pintér István 320, 327
 Pintér Jenő 389
 Piquet, René 180
 Pius, XII. 18, 60
 Pogány Béla 348
 Pogány Sándor 265
 Pók Attila 154, 230
 Pokorni János 193
 Polevoj, Borisz 369
 Polonyi Péter 281
 Pommerening, Horst 283
 Pomogáts Béla 393, 454, 455
 Pongrácz Imre 287
 Pongrácz Kálmán 103
 Pór Edit 125, 127
 Pór György 164, 165, 167
 Pór Péter 179, 181
 Póttó János 95
 Potoczky Mária 71
 Pozsgay Imre 200, 201, 210, 225, 226, 276, 298, 302, 303, 311, 312, 313, 314, 315, 316
 Preobrazsenszkij, Jevgenyij 283
 Prohászka Ottokár 22
 Proper Sándor 64
 Pudovkin, Vszevolod Illarionovics 371, 372, 373
 Purgly Magdolna (lásd: Horthy Miklósné)
 Puskás Ferenc 286, 287
 Puskin, Georgij Makszimovics 128
 Rába György 436, 439
 Rabelais, Francois 501
 Rácz Péter 506
 Rácz Sándor 138, 200
 Radákovich Mária 397
 Radnóti Miklós 237, 240, 353, 391, 398, 418, 419, 425, 439, 482, 506
 Radnóti Miklósné 60
 Radnóti Sándor 179, 185, 399
 Radnóti Zsuzsa 399
 Raics István 90
 Rainer M. János 107, 114, 115, 116, 130, 212, 291
 Rajcsányi Károly 224, 225, 306, 307
 Rajk László 42, 62, 74, 82, 83, 86, 170, 272, 350, 351
 Rákóczi Ferenc, II. 210
 Rákóczy Imre 252, 253, 255
 Rákosi Jenő 353, 411, 412
 Rákosi Mátyás 75, 78, 79, 80, 81, 83, 86, 87, 94, 95, 97, 99, 100, 102, 104, 105, 107, 109, 110, 112, 114, 115, 117,

120, 121, 128, 146, 168, 169, 170, 171, 187, 259, 274, 283, 284, 285, 289, 291, 322, 351, 352, 365, 367, 372, 424, 426, 431, 440, 466, 467, 479
 Rakovszky Zsuzsa 410
 Ránki György 479, 480, 481, 482, 487
 Ranódy László 371
 Rassay Károly 34, 35, 36
 Raszputyin, Grigorij 192
 Ravasz László 15, 49, 345, 346
 Rázsó Gyula 269, 270, 281
 Rektor Béla 29
 Reményi József Tamás 275, 308, 309, 492, 503
 Reményik Sándor 346
 Remenyik Zsigmond 369, 378
 Rényi Péter 121
 Réthy László (Lőwy Árpád) 495, 498
 Réti Ervin 30
 Révai Gábor 165, 166
 Révai József 62, 89, 99, 115, 133, 165, 170, 256, 258, 259, 260, 341, 350, 351, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 413, 426, 440, 499
 Révész András 70
 Révész Géza 134
 Révész Imre 347
 Révész Sándor 299, 300, 310, 323
 Réz Pál 179, 184, 410, 496, 497, 498, 502
 Ribánszki Róbert 316
 Ribbentrop, Joachim von 20
 Ries István 85
 Rockenbauer Zoltán 212
 Rommel, Erwin 268
 Romsics Ignác 64
 Róna Emmy 376
 Rónai Mihály András 444
 Rónai Sándor 76
 Roosevelt, Franklin Delano 20, 255
 Rossanda, Rossana 282
 Rossini, Gioacchino 481
 Rostow, Walt W. 283
 Rothermere, Harold Sidney 388
 Rothkugel Ella (lásd: Edelsheim-Gyulai Lipótné)
 Rudas László 96
 Rudnay Gyula 346, 347
 Rudnyánszky Endre 284
 Rupprecht Olivér 220
 Russell, Bertraud 133
 Rusticus (lásd: Tisza István)
 Rusznyák István 60, 87, 95, 96, 97, 99, 258
 Saljapin, Fjodor 439
 Sallai Imre 357
 Sand, George 407, 410
 Sándor Emma (Kodály Zoltánné) 451
 Sándor Erzs 344, 347
 Sándor Iván 471
 Sándor József 132, 143, 169, 171
 Sántha Kálmán 96
 Sára Sándor 268
 Sárközi György 243, 244, 245, 439, 443
 Sárközi Márta 244, 245, 246
 Sárközi Mátyás 187
 Sartre, Jean Paul 133, 283
 Sasvári Szilárd 205
 Scheffler János 347
 Schiffer Pál 73, 75
 Schimanek Emil 348
 Schmerling, Anton 393
 Schmidt Péter 209
 Scholz Gyula 270
 Schöpflin Aladár 234, 237, 238, 239, 338, 339, 340, 341, 454
 Schütz Antal 346, 347
 Sebes Gusztáv 99
 Sebestyén János 91
 Serédi Jusztinián 13, 14, 15, 16, 345, 346
 Servan-Schreiber, Jean-Jacques 281
 Shakespeare, William 257, 508
 Shaw, George Bernard 359
 Shoup, Paul 281
 Showalter, Elaine 408
 Shvoy Lajos 345
 Sibelka-Perleberg Arthur (Lénárd János, Tempefői) 428, 461, 462, 463, 464, 465
 Sidló Ferenc 347
 Sigmond Elek 347
 Sigray Antal 11, 14, 36
 Sík Endre 267, 270

Sík Sándor 353, 418, 419
 Sik, Ota 281
 Siklós Margit 182, 184
 Siklósi Norbert 275
 Simon Péter 166
 Simonffy András 308
 Sinka Erzsébet 492
 Sinka István 45, 378, 385, 394
 Sinkovits Imre 298, 300, 327
 Sipos Gyula 378
 Sipos Levente 115, 143
 Sipos Péter 33, 36, 65
 Sipos Zoltán 63
 Slachta Margit (Nemes Borbála) 57, 59, 62
 Sneé Péter 485
 Soltész István 225, 302, 303, 305, 314, 316
 Somló Bódog 231
 Somló Dezső 284
 Somlyai Magda 270
 Somlyó György 89
 Somogyi Miklós 148
 Somogyváry Gyula 450
 Soros György 226
 Sós Endre 248
 Sós Vilmos 160, 179
 Sőtér István 136, 465
 Spencer, Herbert 230
 Spiró György 492
 Standsky Éva 364, 365, 369, 379, 380, 382, 442, 445, 446, 469
 Stankovics Szilárd 233
 Stemplerné Balog Ilona 283, 285
 Stendhal 470
 Strassenreiter Erzsébet 65, 69, 71
 Strauss, Franz-Josef 283
 Supka Géza 387, 388, 463
 Surányi Miklós 347
 Sükösd Mihály 404, 405
 Sükösd Miklós Áron 275
 Sütő András 298
 Svernyik, Nyikolaj 89
 Svoboda, Ludvik 163
 Swift, Jonathan 256
 Szabad György 204, 208, 209, 210, 211
 Szabados Béla 347
 Szabó B. István 308
 Szabó Dezső 257
 Szabó Ervin 231
 Szabó Éva 262
 Szabó István 12
 Szabó László 161, 327, 475
 Szabó László, Cs. 333, 338
 Szabó Lőrinc 246, 369, 375, 381, 436, 437, 438, 439, 440, 498
 Szabó Magda 342, 377, 407, 408
 Szabó Miklós 179, 186
 Szabó Pál 378
 Szabó Zoltán (botanikus) 348
 Szabó Zoltán (író) 221, 246, 355
 Szabolcsi Bence 450
 Szabolcsi Miklós 266, 420, 424
 Szabolcska Mihály 344, 347
 Szájer József 205
 Szakály Sándor 28
 Szakasits Árpád 66, 72, 73, 75, 286, 472
 Szakáts Károly 477
 Szakáts Kinga 475
 Szakáts Miklós 192, 474, 475, 476, 477, 478
 Szalai Miklós 269, 271
 Szálasi Ferenc 14, 24, 30, 34, 36, 45, 53, 332, 444, 448, 449, 494
 Szamuely Tibor 269
 Szántó Judit 427
 Szántó Piroška 183, 376, 482, 483, 486
 Száraz György 276
 Szász Béla 318
 Szász Károly 401
 Szász Péter 490
 Szathmári Sándor 402
 Széchenyi Ágnes 243, 244
 Széchenyi István 153
 Székely Mihály 479
 Székelyhidy Ferenc 347
 Szekfű Gyula 44, 52, 54, 221, 224, 232, 341, 345, 347
 Szélig Imre 74, 76
 Széll Jenő 188
 Szemes Mihály 371
 Szendrey Júlia 407
 Szendrey Mária 408
 Szendy Károly 389

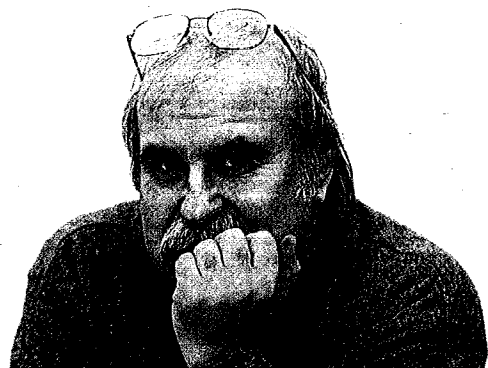
Szenes Iván 485
 Szentágothai János 190
 Szent-Györgyi Albert 95, 96, 98, 344, 347
 Szentgyörgyi István 347
 Szentkuthy Miklós 243
 Szentpétery Imre 348
 Szép Ernő 235, 248, 332, 403, 458, 498, 503
 Szép Zoltán 173, 176
 Szerb Antal 354, 355, 419, 420
 Szerényi Sándor 172
 Szigethy Gábor 372
 Szigeti József 342
 Szilágyi Ákos 358, 359, 360, 489, 493
 Szilágyi Dózsa 347
 Szilágyi Gábor 287, 371
 Szilágyi György 126
 Szilágyi Sándor 193, 309
 Szilvási Lajos 455
 Szily Kálmán 345, 346, 347
 Szinai Miklós 253
 Szinetár Miklós 481, 483
 Szinyei Merse Jenő 354
 Szinnyei József 98
 Szirmai István 122, 143, 147, 158, 261, 485
 Szirmai Jenő 176
 Szita Szabolcs 26
 Szkárosi Endre 308
 Szoltsenyicin, Alekszandr 279, 469, 470, 473, 474
 Szomory Dezső 248
 Szondi Lipót 433
 Szopos Sándor 347
 Szőnyi István 348
 Szőnyi Tibor 170
 Szörényi László 414
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 20, 21, 86, 94, 102, 104, 105, 110, 114, 196, 210, 255, 277, 289, 359, 373, 374
 Sztójay Döme 19, 24, 25, 37, 448
 Szurdi István 145
 Szuszlov, Mihail 87, 112, 284, 285
 Szutor Ágnes 454, 455
 Szűcs Julianna, P. 275, 307
 Szűrös Mátyás 210
 Szűr-Szabó József 222
 Szviridov, Vlagyimir 84
 Tabi László 122
 Takács Ferenc 456
 Takács Tibor 445
 Tamás Lajos 348
 Tamási Áron 339, 347, 363, 369, 375, 378, 380, 403
 Tamási Lajos 378, 380, 381
 Tamássy László 355
 Tamkó Sirató Károly 402
 Tanay Magda 420
 Táncsics Mihály 349, 350
 Tandori Dezső 510, 511
 Tar Sándor 193, 308
 Tardos Tibor 379, 380
 Tarnóc Márton 270
 Tasi József 421, 434
 Tasnády Ilona 347
 Tatay Sándor 385
 Tátrai Szilárd 22, 23
 Tavaszy Sándor 348
 Téglás János 411
 Teleki Géza 19
 Teleki József 152
 Teleki Pál 19, 35, 36, 53, 221, 239, 251, 252, 346, 354, 392, 462, 494
 Teller Ede 281
 Tellér Gyula 205
 Tempefői (lásd: Sibelka Perleberg Arthur)
 Teng Hsziao-ping 282
 Térey-Kuthy Sándor 242
 Tersánszky Józsi Jenő 339, 375, 421, 430, 443, 458
 Teszár József 316
 Tevan Andor 236, 390
 Thaly Kálmán 387
 Thienemann Tivadar 347
 Tihanyi Lajos 457
 Tildy Zoltán 78, 130, 133, 352
 Timár Kálmán 419
 Tisza István (Rusticus) 153, 230, 231, 355, 356, 471
 Tisza Kálmán 27, 393
 Tito, Josip Broz 271, 282
 Tóbiás Áron 379
 Tollas Tibor 329, 333
 Tolsztoj, Lev 470

Tompa Mihály 330, 387
 Tordai Zádor 160, 179, 184
 Torgyán József 210, 352
 Tormay Cécile 344, 347, 406
 Tornai József 184
 Tóth Árpád 498
 Tóth Dezső 307, 309, 310, 487
 Tóth Gábor 301, 313, 314, 316, 493
 Tóth Ilona 380
 Tóth Krisztina 502, 504
 Tölcsváry-Tölg János 404
 Tölgyessy Péter 206, 210, 211
 Tömörkény István 393
 Tömpe András 145, 160, 161
 Tömpe István 134
 Töreky Géza 250
 Török Sándor 369
 Török Sophie 407, 413
 Trockij, Lev Davidovics 275, 281, 414
 Trombitás Zoltán 205
 Truman, Harry S. 20
 Turcsány Péter 455
 Tutsek Anna 406
 Tutsek Gusztáv 46
 Tüskés Tibor 361
 Ujfalussy József 342, 479
 Ujszászy István 14
 Ulbricht, Walter 327
 Ullein-Reviczky Antal 221, 252, 253, 254, 255
 Ungváry Krisztián 43, 46
 Vaculik, Ludvik 270
 Vad Dezső 103
 Vágó József 432
 Vágó Márta 432
 Vahot Imre 329, 330
 Vajda Mihály 179
 Vajna Gábor 29
 Valachi Anna 424, 425, 426, 427, 429
 Vályi Nagy Ferenc 401
 Vámbéry Rusztem 353
 Vámos Imre 442
 Vámos Miklós 327
 Váradi Aranka 348
 Váradi Gyula 133
 Várady Szabolcs 179
 Varga Béla 348
 Varga Domokos 126, 377, 379, 380
 Varga György, T. 105
 Varga István 44
 Varga József 348
 Varga László 14, 75
 Varga Mihály 273
 Varga Sándor 257
 Vargha Balázs 398
 Vargyas Lajos 451
 Várkonyi Endre 153
 Várkonyi Péter 308
 Várnai Zseni 406
 Vas István 183, 338, 357, 401, 444, 482, 483, 486
 Vas Zoltán 85, 109, 464
 Vásárhelyi Miklós 132, 203, 211, 221, 253, 488
 Vass Henrik 265, 277
 Vastagh György 347
 Vázsonyi Bálint 447, 449, 450, 452
 Veessenmayer, Edmund 30, 55
 Veigelsberg Hugó (lásd: Ignotus)
 Verebely Tibor 346, 347
 Veres Péter 162, 245, 372, 378, 381, 395, 396, 445, 503
 Veress Miklós 274, 308, 309
 Verlaine, Paul 412, 498, 508
 Vermes Gábor 356
 Verseghe Ferenc 502
 Vészi József 347
 Vészi Margit 245
 Vészy Mátyás 351
 Vezér Erzsébet 179, 182, 191
 Vida Ferenc 84, 379
 Vida István 78
 Vigh Károly 274
 Vikár Béla 496
 Vikol Katalin 302, 303
 Villon, Francois 249, 421, 496
 Visinszkij, Andrej 322
 Vladár Gábor 348
 Voinovich Géza 96, 347
 Vorosilov, Kliment 284, 285
 Vörös János 14
 Vörös László 276, 310
 Vörös Vince 130
 Vörösmarty Mihály 387
 Wagner, Richard 461

Waldapfel József 98	Zalán Tibor 501, 502
Walder Gyula 347	Zamercsev, Ivan 363
Walesa, Lech 202	Zathureczky Ede 348, 449
Wallenberg, Raoul 31	Zelk Zoltán 89, 107, 376, 379, 380,
Wass Albert 452, 453, 454, 455	382, 440, 441, 492, 506
Wass Endre 453	Zemplén Géza 347
Weiss Manfréd 221	Zentai Péter László 268, 275
Wells, H. G. 257	Zerkovitz Béla 354
Weöres Sándor 338, 369, 374, 375,	Zétényi Zsolt 206, 208
378, 410, 479, 499, 503, 509	Zilahy Lajos 248, 347, 362, 363, 390
Wetter, Gustav 281	Zimányi Tibor 211, 212
Wilde, Oscar 248	Zinner Tibor 21
Wildner Ödön 231	Ziska, Jan 163
Wlassics Gyula 346	Zolnai Béla 419
Wlislocki Henrik 422	Zombori Ildikó 309
Wojtyła, Karol (lásd: János Pál, II.)	Zöldi László 310
Woolf, Virginia 408	Zöldi Márton 26
Würtz Ádám 376	Zrínyi Miklós 387
Zachár Ilona 448	Zuckmann Béla 457
Zala György 344, 346	Zweig, Stefan 257
Zala Tamás 473	Zsolt Béla 67, 247, 248, 249, 364

B199547

Murányi Gábor (50) újságíró, Pulitzer- emlékdíjas sajtótörténész a 20. század nevezetes vagy éppenséggel elfeledett törtékeit gyűjtötte össze ebben a kötetben. A szerző 11 éve munkatársa a HVG-nek, s e hetilap hasábjain adja közre rendszereken átívelő múltbongészésének aktuális felfedezéseit. A politika- és sajtótörténeti kuriózumok mellett figyelmét gyakorta fordítja a megbicsaklott század irodalmi történései felé, s az olvasóval együtt csodálkozik rá a Horthy Miklós, Rákosi Mátyás, illetve Kádár János nevével jelzett, egyébiránt igen különböző módon diktatórikus rendszerek működése közötti kísérteties hasonlóságokra. A most közreadott, több mint száz írást tartalmazó válogatás a HVG-ben megjelent cikkek némiképp bővített változata.

A lapok 1942 februárjában azt az utasítást kapták, hogy a jövőben „egységesen, azonos jelzőkkel emlékezzenek meg az ellenséges vezérekről”. Churchill ajánlott eposzi jelzője „a birodalom sírásója” lett, Sztáliné a „bolsevista gyilkos”, Roosevelté „a háború legfőbb bűnöse”. Nyolc hónap múltán új instrukció érkezett: „hagyják békén az idegen államfőket, azokról tiszteletlenül, gúnyosan írni nem fér össze a magyar lovagiassággal”.

A Kossuth-érdemrend kitüntetettjeinek listáján előkelő helyen szerepelt a kommunista vezérkar. Az új ordó első fokozatának első példánya viszont a kisgazdapárti köztársasági elnököt, Tildy Zoltánt illette, akit húsz nappal később Rákosiék házi őrizetbe vettek.

A Kádár-rendszerben politikai okokból utoljára 1986-ban indították be a zúzdagépeket. A Szépirodalmi Kiadó üzleti vállalkozásként hasonmás kiadásban kívánta megjelentetni a Révai Lexikont. A terv ellen szakemberek sora foglalt állást, sorsát mégsem szakmai fenntartások döntötték el, hanem a politikusi riadalom.

A naplói Mára bejegyzéseiből pontosan nyomon követhető, miként határozta el, hogy ő nem kerül az „émelyítő gyógyszorok” keze közé. Közvetlenül felesége halála után pisztolyt vásárolt, május közepén visszabotorkált a boltba, hogy elmagyaráztassa magának, „hogyan kell a történeteket elhelyezni a fegyverben”, júniusban lőórákat vett...

„Nem ismertem az apám, / Nincs barátom gondja rám, / Édes anyám rég meghalt, / A szeretőm rég megcsalt...” Mintha József Attila Tiszta szívvel című versének korai variánsát olvasnánk. Csakhogy az idézett strófa bizonyosan nem a költő tollából való: már 1893-ban megjelent, mégpedig a Pallas Nagylexikonban.

A MÚLT SZÖVEDÉKE

Históriák a megbicsaklott 20. századból

943 9-19

M95

MURÁNYI GÁ

MURÁNYI GÁBOR

A MÚLT SZÖVEDÉKE

Históriák a megbicsaklott 20. századból

noran